

*ISSN 2413-5151*

**ПАЁМИ**  
ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН  
Баҳши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ  
2019. №6.

---

**ВЕСТНИК**  
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА  
Серия социально-экономических и общественных наук  
2019. №6.

---

**BULLETIN**  
OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY  
Series of economic and social sciences  
2019. No.6.



*МАРКАЗИ  
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРҶУМА  
ДУШАНБЕ – 2019*

**ПАЁМИ ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН  
БАХШИ ИЛМҶОИ ИҶТИМОИ-ИҚТИСОДИ ВА ҶАМЪИЯТИ**

**Муассиси маҷалла:**

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон  
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.  
Дар як сол 10 шумора нашр мегардад.

**Сармуҳаррир:**

**Имомзода Мухаммадносуф Сайдалӣ** | *Доктори илмҳои филологӣ, профессор, академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ректори Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

**Муовини сармуҳаррир:**

**Сафармамадов Сафармамад Муборакшоевич** | *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

**Муовини сармуҳаррир:**

**Сафарализода Хучамурод Куддусӣ** | *Номзоди илмҳои сиёсӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

**ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:**

**08.00.00 – иқтисод**

<b>Давлатзода Қудрат Қамбар</b>	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
<b>Файзуллоев Машраб Қурбоналиевич</b>	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
<b>Обидов Фозил Саидович</b>	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
<b>Исайнов Хисайн Рахимович</b>	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
<b>Низомова Тухфамо Давлатовна</b>	<i>Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор</i>
<b>Одинаев Фуркат Фарходович</b>	<i>Номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсент</i>

**12.00.00 – ҳуқуқшиносӣ**

<b>Сотиволдиев Рустам Шарофович</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
<b>Ғаюров Шукрулло Кароматуллоевич</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
<b>Золотухин Алексей Валеревич</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент</i>
<b>Насриддинзода Эмомалӣ Сайфиддин</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
<b>Маҳмудзода Маҳкам Аъзам</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
<b>Сафарзода Бахтовар Амралӣ</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
<b>Шарипов Тақдиршо Шарифович</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
<b>Муртазоқулов Ҷамшед Сайдалиевич</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор</i>
<b>Диноршоев Азиз Мусоевич</b>	<i>Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент</i>

**23.00.00 – сиёсатиносӣ**

<b>Мухаммад Абдурахмон Наврӯз</b>	<i>Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор</i>
<b>Нуриддинов Раймалихон Шаҳбозович</b>	<i>Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор</i>
<b>Искандаров Акбаршо</b>	<i>Доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент</i>
<b>Қурбонов Абдурахмон Шерович</b>	<i>Доктори илмҳои фалсафа, профессор</i>
<b>Идиев Хайриддин Усмонович</b>	<i>Доктори илмҳои фалсафа, профессор</i>

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илми тақризишавандаи Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия аз 03.06.2016 ворид гардидааст.

Маҷалла мақолаҳои илми соҳаҳои зерини илми барои ҷоп қабул менамояд:

**Дар соҳаи илмҳои иқтисодӣ:** 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

**Дар соҳаи илмҳои ҳуқуқшиносӣ:** 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

**Дар соҳаи илмҳои сиёсӣ:** 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илми Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ нашр мешавад.

Матни муқаммалӣ маводи ҷопӣ дар сомонӣ расми маҷалла ҷойгир карда шудааст ([www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)).

**Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.**

**Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ  
ва ҷамъиятӣ**

– 2019. – №6.  
ISSN 2413-5151

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон №0037/ЖР-97 аз 17.01.2018 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишони Марказ:

734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон,  
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.

Сомонаи маҷалла: [www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)

E-mail: [vestnik-tnu@mail.ru](mailto:vestnik-tnu@mail.ru)

Тел.: (+992 37) 227-74-41



© ДМТ, 2019

**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА  
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК**

**Учредитель журнала:**  
Таджикский национальный университет  
**Журнал основан в 2012 г. Выходит 10 раз в год.**

**ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:**

**Имомзода  
Мухаммадсосуф  
Сайдали**

*Доктор филологических наук, профессор, академик Академии наук Республики Таджикистан, ректор Таджикского национального университета*

**ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:**

**Сафармамадов  
Сафармамад  
Муборакшоевич**

*Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

**ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:**

**Сафарализода  
Худжамурод Куддуси**

*Кандидат политических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

**ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:**

**08.00.00 – Экономика**

<b>Давлатзода Кудрат Камбар</b>	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
<b>Файзуллоев Машраб Курбоналиевич</b>	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
<b>Обидов Фозил Саидович</b>	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
<b>Исайнов Хисайн Рахимович</b>	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
<b>Низомова Тухфамо Давлатовна</b>	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
<b>Одинаев Фуркат Фарходович</b>	<i>Кандидат экономических наук, доцент</i>

**12.00.00 – Юриспруденция**

<b>Сотиволдиев Рустам Шарофович</b>	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
<b>Гаюров Шукрулло Кароматуллоевич</b>	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
<b>Золотухин Алексей Валерьевич</b>	<i>Доктор юридических наук, доцент</i>
<b>Насриддинзода Эмомали Сайфиддин</b>	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
<b>Махмудзода Махкам Аъзам</b>	<i>Доктор юридических наук, профессор, академик АН РТ</i>
<b>Сафарзода Бахтовар Амирали</b>	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
<b>Шарипов Такдиршо Шарифович</b>	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
<b>Муртазокулов Джамшед Сайдалиевич</b>	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
<b>Диноршоев Азиз Мусоевич</b>	<i>Доктор юридических наук, доцент</i>

**23.00.00 – Политология**

<b>Мухаммад Абдурахмон Навруз</b>	<i>Доктор политических наук, профессор, член-корр. АН РТ</i>
<b>Нуриддинов Раймалихон Шахбозович</b>	<i>Доктор политических наук, профессор</i>
<b>Искандаров Акбаршо</b>	<i>Доктор политических наук, доцент</i>
<b>Курбонов Абдурахмон Шерович</b>	<i>Доктор философских наук, профессор</i>
<b>Идиев Хайриддин Усмонович</b>	<i>Доктор философских наук, профессор</i>

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации от 03.06.2016.

Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям:

**В области экономических наук:** 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

**В области юридических наук:** 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

**В области политических наук:** 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал печатается на таджикском и русском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала ([www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)).

**Вестник Таджикского национального университета.**

**Серия социально-экономических и общественных наук.**

– 2019. – №6

ISSN 2413-5151

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.

Свидетельство №0037/ЖР-97 от  
17.01.2018г.

**Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.**

**Адрес Издательского центра:**

734025, Республика Таджикистан,  
г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: [www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)

E-mail: [vestnik-tnu@mail.ru](mailto:vestnik-tnu@mail.ru)

Тел.: (+992 37) 227-74-41



© ТНУ, 2019

**BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY**  
Series of economic and social sciences

**Founder of the journal:**  
**TAJIK NATIONAL UNIVERSITY**

**The journal is established in 2012. Issued 10 times a year.**

**CHIEF EDITOR:**

**Imomzoda**  
**Mhammadysrf Saidali**

*Doctor of Philology, Professor, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Rector of the Tajik National University*

**ДЪРЪПТЫ ЧИЪФ ЎДИТОҚ:**

**Safarmamadov**  
**Safarmamad**  
**Muborakshoevich**  
**DEPUTY CHIEF EDITOR:**

*Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University*

**Safaralizoda**  
**Khudzhamurod Kuddusi**

*Candidate of political sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University*

**MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:**

**08.00.00 - Economy**

<b>Davlatzoda Kudrat Kambar</b>	<i>Doctor of Economic Sciences, Professor</i>
<b>Faizulloev Mashrab Kurbonalievich</b>	<i>Doctor of Economic Sciences, Professor</i>
<b>Obidov Fozil Saidovich</b>	<i>Doctor of Economic Sciences, Professor</i>
<b>Isainov Khisain Rakhimovich</b>	<i>Doctor of Economic Sciences, Professor</i>
<b>Nizomova Tuhfamo Davlatovna</b>	<i>Doctor of Economic Sciences, Professor</i>
<b>Odinaev Furkat Farkhodovich</b>	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor</i>

**12.00.00 - Jurisprudence**

<b>Sotivoldiev Rustam Sharofovich</b>	<i>Doctor of Law, Professor</i>
<b>Gayurov Shukrullo Karomatulloevich</b>	<i>Doctor of Law, Professor</i>
<b>Zolotukhin Aleksei Valer'evich</b>	<i>Doctor of Law, Associate Professor</i>
<b>Nasriddinzoda Emomali Saifiddin</b>	<i>Doctor of Law, Professor</i>
<b>Mahmudzoda Mahkam Azam</b>	<i>Doctor of Law, Professor, Academician</i>
<b>Safarzoda Bakhtovar Amirali</b>	<i>Doctor of Law, Professor</i>
<b>Sharipov Taqdirsho Sharifovich</b>	<i>Doctor of Law, Professor</i>
<b>Murtazokulov Jamshed Saidalievich</b>	<i>Doctor of Law, Professor</i>
<b>Dinorshoev Aziz Musoevich</b>	<i>Doctor of Law, Associate Professor</i>

**23.00.00 - Political sciences**

<b>Muhammad Abdurahmon Navruz</b>	<i>Doctor of Political Sciences, Professor,</i>
<b>Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich</b>	<i>Doctor of Political Sciences, Professor</i>
<b>Iskandarov Akbarsho</b>	<i>Doctor of Political Science</i>
<b>Kurbonov Abdurakhmon Sherovich</b>	<i>Doctor of Philosophy, Professor</i>
<b>Idiev Khairiddin Usmonovich</b>	<i>Doctor of Philosophy, Professor</i>

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation from 03.06.2016.

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

**In the field of economic sciences:** 08.00.01, 08.00.05, 08.00.10, 08.00.14.

**In the field of jurisprudence:** 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.09, 12.00.10, 12.00.11, 12.00.12, 12.00.14.

**In the field of political sciences:** 23.00.01, 23.00.02, 23.00.03, 23.00.04, 23.00.06.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik and Russian languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal ([www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)).

**Bulletin of the Tajik National University.**  
**Series of economic and social sciences**  
– 2019. – №6  
ISSN 2413-5151

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

**The journal is being prepared for publication in the Publishing Center of TNU.**

**Address of the Publishing Center:**  
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025,  
Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: [www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)

E-mail: [vestnik-tnu@mail.ru](mailto:vestnik-tnu@mail.ru)

Tel.: (+992 37) 227-74-41



© TNU, 2019

УДК 334.75(575.3)

**ВНУТРЕННИЙ РЫНОК РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И МЕРЫ ЕГО ЗАЩИТЫ**

*Кодирзода Диловар Бахриддин, Бобохонзода Раджабали Хайрулло*  
Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан,  
Таджикский национальный университет

Обеспечение внутреннего рынка товаром отечественного производства является одной из важнейших задач стратегического развития экономики Республики Таджикистан. Однако ознакомление с состоянием внутреннего рынка Республики Таджикистан показывает, что на внутреннем рынке страны основную долю занимают дешевые импортные товары, что вытесняет большинство отечественных товаропроизводителей. Острота данной проблемы заключается в том, что, вследствие снижения продовольственного потенциала, наблюдается резкий спад производства некоторых видов сельскохозяйственной продукции в стране. В отдельные годы рост цен на импортные товары приводит к дефициту качественной продовольственной продукции. Исходя из этого, для удовлетворения потребностей населения в товарах отечественного производства необходимо совершенствовать конъюнктуру внутреннего рынка потребительских и продовольственных товаров.

Наличие огромного потенциала природных и трудовых ресурсов в Республике Таджикистан позволяет повысить объем внутреннего производства и улучшить структуру потребления населения страны. Рынок продовольственных товаров является важнейшим сегментом внутреннего рынка и имеет серьезное значение для развития национальной экономики и создания дополнительных рабочих мест. На него приходится основная доля ВВП страны, и в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан достижение и поддержание продовольственной безопасности определено как важнейшая стратегическая цель развития страны. Проблема обеспечения продовольственной безопасности также остается актуальной с момента начала либерализации внешнеэкономической деятельности в Республике Таджикистан.

Для анализа современного состояния внутреннего рынка Республики Таджикистан считаем целесообразным исследовать объем внутреннего спроса через динамику потребления продовольственных товаров в стране, потенциал производства важнейших продовольственных товаров внутри страны и долю импорта во внутреннем потреблении.

**Таблица 1. Динамика потребления продуктов питания на душу населения в год, килограмм**

	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2013
мясо и мясопродукты	13,9	14,9	14,6	14,8	14,0	
молоко и молочные продукты	52,0	58,8	57,5	59,5	58,1	
яйца, штук	62	71	72	68	76	
сахар, включая кондитерские изделия	13,4	14,0	13,7	14,3	15,9	
хлебные продукты	157	153	150	151,5	161,4	
картофель	38,6	33,3	35,8	39,1	42,4	
овощи и бахчевые	76,9	76,0	80,0	80,4	89,0	
фрукты, ягоды и виноград	40,0	33,5	35,9	30,4	33,3	
масло растительное	15,5	16,4	15,7	17,1	16,7	

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан //Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2018. -С.119

Анализ показывает, что в период 2013–2019 годов на внутреннем рынке продовольственных товаров, несмотря на положительные тенденции, наблюдаются некоторые противоречия. За последние 5 лет потребление основных продуктов питания увеличилось на душу населения, но в период 2016–2017г. из-за резкого повышения цен, потребление мяса и мясопродуктов, молока и молочных продуктов и растительного масла уменьшилось. В то же время потребление мяса и молока не соответствует установленным медицинским стандартам, а потребление масла, хлеба, сахара превышает эти стандарты, что свидетельствует о необходимости создания условий для более полноценного питания. Кроме того, калорийность рациона потребления населения ниже необходимого уровня, что связано с большой долей

потребления продуктов растительного происхождения, и в структуре общего потребления населения доля потребления продуктов животного происхождения ниже необходимого уровня.

**Таблица 2. Динамика изменения структуры потребления населения в % к общему**

	2015	2016	2017
хлеб и хлебные продукты	33,2	31,5	29,2
картофель	3,6	3,1	5,0
овощи и бахчевые	9,2	9,1	10,5
фрукты и ягоды	6,0	6,0	5,6
мясо и мясные продукты	16,5	15,6	15,9
рыба и рыбные продукты	0,25	0,27	0,3
молоко и молочные продукты	3,56	3,53	3,6
сахар и кондитерские изделия	11,2	12,2	11,5
яйцо	2,7	2,7	2,7
масло растительное	9,1	10,1	9,7
чай, кофе, без-алкогольные напитки	2,0	2,4	2,5
Расходы на питание вне дома (общепит)	1,6	1,7	1,7

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан // Статистический сборник. – Душанбе: АСПРТ, 2018. -С.117

Увеличение потребления продуктов животного происхождения в расчете на человека наблюдается до 2015 года, затем - снижение. Кроме того, в стране не достигнуты рекомендуемые нормы потребления мяса и мясопродуктов на душу населения, которое составляет 80 кг по международным стандартам. Низкий уровень потребления мяса и мясных продуктов связан с низкой покупательской способностью населения.

Важную роль в обеспечении внутреннего рынка товаров отечественного производства играет сельское хозяйство. Как видно из данных табл. 3, в 2017 г., в целом, по стране объем произведенной сельскохозяйственной продукции в стоимостном выражении составил 24576,0 млн. сомони, что на 20,7% больше, по сравнению с 2013г. Объем производства продукции растениеводства в 2017г. составило 16977,8 млн. сомони, и животноводство 7598,2 млн. сомони. В этот период индекс валовой продукции сельского хозяйства равнялся 106,7%. Независимо от того, что наблюдается положительная тенденция производства зерна как важнейшего продовольственного продукта 1447,6 тыс. тонн (темп роста по сравнению с 2013-39%), оно составляет минимальную долю внутреннего потребления. Высокими темпами в стране развивается объем производства винограда как особый экспортный товар сферы сельского хозяйства. В 2017 году, по сравнению с 2013г, объем производства винограда вырос на 119% и составил 228,3 тыс. тонн. Негативной тенденцией в развитии производства сельскохозяйственных товаров является снижение объема производства картофеля и овощей в натуральном выражении. Если в 2013г в стране было произведено 1115,7 тыс. тонн картофеля и в 2017г. объем его производства сократился до 782,9 тонн.

**Таблица 3. Валовая продукция сельского хозяйства в сопоставимых ценах 2017 года, млн. сомони**

	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2013
Всего	20358,5	21197,3	21862,8	23008,3	24576,0	120,72
Растениеводство	14706,5	14838,9	15046,6	15813,9	16977,8	115,44
Животноводство	5651,9	6358,4	6816,2	7194,3	7598,2	134,44

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан // Статистический сборник. – Душанбе: АСПРТ, 2018. -484 с.

Следует отметить, что положительная динамика сельхозпроизводства стала возможной благодаря государственной поддержке производителей сельскохозяйственных культур в форме льготного кредитования, предоставления техники и технологии по лизинговым договорам и использования новых сортов семян в условиях Таджикистана.

**Таблица 4. Производство продукции сельского хозяйства на душу населения, кг**

	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2013
мясо (в убойном весе)	10,7	12,0	13,2	27,0	28,2	263,55
молоко	102,6	103,5	105,2	106,2	107,5	104,78
яйца, штук	42,6	42,4	42,3	39,0	38,6	90,61
зерно	172,5	159,6	164,8	166,1	163,8	94,96
картофель	138,2	103,4	105,0	103,9	88,6	64,11
овощи	184,6	187,6	197,2	202,2	210,4	113,98

бахчи продовольственные	61,3	66,1	70,1	68,7	71,4	116,48
фрукты и ягоды	40,7	41,3	35,4	42,1	45,8	112,53
виноград	21,7	22,9	24,1	24,8	25,8	118,89

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан //Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2018. -484 с.

В последние годы в стране также растет объем производства сельскохозяйственных культур на душу населения, хотя еще недостаточно для полного удовлетворения потребностей рынка. В 2017г, по сравнению с 2013 годом, объем производства мяса вырос на 63%, молока - 104%, овощей - 113%, бахчи продовольственные - 16%. На этот период объем производства зерна, яиц и картофеля на душу населения имел тенденцию к снижению. Темп сокращения производства этих товаров составил от 5,04% до 35,8%.

На конъюнктуру продовольственного рынка оказывает сильное влияние импорт сельскохозяйственного сырья и продовольствия. Если за период 2013–2017 гг. импорт товаров, в целом, уменьшился на 31,4, то импорт продовольственных товаров сократился на 20,8. Т.е., по мере снижения общего объема импорта страны доля импорта продовольственных товаров в общей структуре импорта растет. Если данный показатель в 2013 г. составил 19,91%, то в 2017г вырос почти до 23%.

**Таблица 5. Динамика импорта продовольственных товаров в Республике Таджикистан, тыс. долл. США**

	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2013
Импорт, всего	4045,4	4297,4	3435,6	3031,2	2774,9	68,59
Продовольственные товары	805,4	891,1	792,4	651,2	637,9	79,20
в %	19,91	20,74	23,06	21,48	22,99	1,57

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан //Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2018. -484 с.

В структуре импорта продовольственных товаров основную долю занимает импорт живых животных и продуктов животноводства, продуктов растительного происхождения, жиров и масла растительного и животного происхождения, готовых пищевых продуктов, алкогольных и безалкогольных напитков, а также табака и его заменителей. Высокая доля импорта этих продуктов наблюдается в 2013-2015гг. Начиная с 2016 в суммарном значении импорт продовольственных товаров снижается, что в основном связано с обесценением национальной валюты и роста дешевых импортных продуктов.

**Таблица 6. Импорт Республики Таджикистан по товарным группам – млн. долларов США**

	2013	2014	2015	2016	2017
Импорт	4045,4	4297,4	3435,6	3031,2	2774,9
живые животные и продукты животноводства	68,1	88,4	70,0	50,2	62,5
продукты растительного происхождения	384,9	408,5	383,2	318,3	264,9
жиры и масла растительного и животного происхождения	94,2	102,5	96,0	92,1	93,7
готовые пищевые продукты, алкогольные и безалкогольные напитки, табак и его заменители	258,2	291,7	243,2	190,6	216,8
минеральные продукты	743,8	838,2	571,0	484,8	485,6
продукция химической промышленности	442,9	379,3	327,4	336,9	319,0
текстиль и текстильные изделия	46,2	58,0	57,0	70,7	66,4

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан //Статистический сборник. –Душанбе: АСПРТ, 2018. -484 с.

Анализ данных таможенной службы показал, что из всех групп продовольственных товаров в 2017, по сравнению с 2013г., на 8,2% сократился ввоз в страну живых животных и продуктов животноводства, на 31% продуктов растительного происхождения, на 16%. Динамика импорта жира и масла растительного и животного происхождения почти не изменилась.

Анализ данных таблицы 4. показывает, что независимо от роста объема важнейших видов продуктов питания в Республике Таджикистан их объем пока недостаточен для удовлетворения потребностей внутреннего рынка. Например, в 2017 г. в стране объем производства мяса и мясопродуктов, по сравнению с 2013г., увеличился на 72%, производство колбасных изделий в 2,3 раза, животного масла в 8 раз и цельномолочной продукции в пересчете на молоко в 2,7 раз, кондитерских изделий в 3 раза. Объем производства растительного масла в этот период снизился на 9,9%, алкогольные напитки - 11,11%. В 2017 году импорт растительного масла увеличился на 3,4%, кондитерских изделий 1,8%, и спиртных напитков 22,04%. Необходимо

отметить, что в этот период объем потребления молока и молочных продуктов на душу населения вырос на 11,7%, кондитерских изделий 18,65%, овощей и бахчевых 15,7%, растительного масла 7,7%. За анализируемый период доля импортной продукции в фондах потребления увеличилась с 3% до 22%. Проведенное исследование внутреннего рынка продовольственных товаров показывает, что некоторые зарубежные производители, проявляя большой интерес к внутреннему рынку Таджикистана стремятся открыть здесь новые производственные линии, например, линию по производству молочной продукции, линии выращивания сельскохозяйственных культур внутри страны. Такой повышенный интерес создает дополнительные проблемы для повышения конкурентоспособности отечественных товаропроизводителей.

Проведенные исследования позволяют сделать вывод о том, что для насыщения внутреннего рынка товарами отечественного производства необходимо разработать и реализовать такую систему господдержки производителей товаров народного потребления, которая носила бы долгосрочный характер. Здесь целесообразно выделять определенные субсидии для молодых отраслей продовольственных товаров, которые находятся на этапе возрождения. В этой связи меры господдержки продовольственной отрасли необходимо довести до того уровня, который позволяет им конкурировать с дешевым импортом. Создание продовольственных кластеров, строительство новых заводов по переработке сельхозпродуктов, повышение продуктивности молочного стада и поддержка развития семейных животноводческих ферм в этом процессе будет иметь определенную ценность.

Анализ показал, что в настоящее время товары отечественных товаропроизводителей на внутреннем рынке не могут в полной мере обеспечить население продуктами питания, поэтому для достижения положительных тенденций в обеспечении продовольственной безопасности необходимо реализовывать весь комплекс тактических и стратегических мероприятий, обозначенных в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030г.

Исследование показало, что, несмотря на вступление Таджикистана в ВТО и появление возможности выхода на новые рынки, соотношение экспорта и импорта начиная с 2013 года кардинально не изменилось. Отечественные производители импортируют больше, чем экспортируют. Основная причина высокого уровня импорта связана с высоким уровнем налогообложения для производства продовольственных товаров и высокой ценой на сырье внутри страны, по сравнению с за рубежом. Это делает отечественную продукцию не всегда конкурентоспособной во внутреннем рынке по цене и качеству.

Исследование показывает, что в Республике Таджикистан еще полностью не удовлетворен первичный спрос населения. Исходя из этого, на сегодняшний день довольно значительная часть расходов физических лиц направлена на приобретение продуктов питания (50%). Для сравнения следует отметить, что в развитых странах потребительские расходы на продукты питания не превышают 15–20%. Исследования тенденции потребления определенных продуктов питания и расходов отдельных лиц на одно домохозяйство показали, что в домохозяйствах со средним ежемесячным доходом ниже прожиточного минимума тратят деньги на самые дешевые продукты питания: картофель, мука, молоко и др. Это говорит о том, что почти половина доходов домохозяйств расходуется на менее полезные для организма продукты. Затраты на мясо, рыбу, фрукты колеблются в пределах 16–19%. С ростом уровня доходов эти тенденции меняются: расходы на потребление хлеба и масла сокращаются, а расходы на мясо, рыбу и фрукты увеличиваются. Низкий уровень платежеспособности населения при существующих производственных возможностях, увеличение внутреннего производства продуктов питания препятствуют улучшению питания населения и улучшению качества жизни.

Проведенное исследование показало, что в последние годы насыщение внутреннего рынка продовольственными и непродовольственными продуктами питания происходит за счет импорта. Значительная доля растущего внутреннего спроса продуктов потребления обеспечивается за счет импорта, который по номинальным темпам опережает рост производства этих видов продуктов внутри страны. Нехватка товаров отечественного производства на внутреннем рынке компенсируется за счет дешевого импорта, который не всегда является качественным. В то же время внутренний потребительский спрос растет быстрее, чем возможности отечественных товаропроизводителей. Если, с одной стороны, основными причинами отрицательного доминирования импорта над экспортом являются недостаточная конкурентоспособность отечественной продукции, то, с другой стороны, недостаточная мера защиты внутреннего рынка в условиях повышения растущей степени



открытости экономики страны требования гармонизации национальных стандартов к мировым и ужесточение правил безопасности импортных пищевых продуктов являются другими сдерживающими факторами развития производства продуктов питания в стране.

В настоящее время Таджикистан может экспортировать свою продукцию только в ограниченное число стран из-за существования различных требований по качеству товара и его соответствия определенным стандартам, а также высоких транспортных издержек из-за отсутствия выхода к морю, а поиск новых рынков в азиатском и европейском регионе имеет определенные трудности. В то же время вступление Таджикистана в ВТО сделало внутренний рынок более открытым для импорта, что значительно усилило конкуренцию на нем. В перспективе это улучшит инвестиционную деятельность, будет способствовать интенсификации работы отечественных предприятий по повышению конкурентоспособности продукции, повысит эффективность методов борьбы с недобросовестными конкурентами. Проведенные исследования выявили особенности и противоречия формирования и развития отечественного внутреннего рынка продовольственных товаров, которые требуют обоснования основных направлений его защиты в условиях участия в многосторонних торговых соглашениях. Наиболее важными направлениями данного рынка, с нашей точки зрения, являются: оптимизация структуры внутреннего рынка, повышение конкурентоспособности товаров отечественного производства, разработка и реализация политики импортозамещения; совершенствование методов ценового регулирования, улучшение системы государственного контроля цен на основные продукты питания; повышение покупательной способности населения через реализацию различных социальных программ по повышению благосостояния нации, внедрение системы обеспечения безопасности как отечественной, так и импортной продукции и применение комплексного протекционистского нетарифного характера для ограничения экспансии импортных товаров на внутреннем рынке.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Джабборов Ф.А. Таджикистан и ВТО: вопросы секторальной адаптации и пути нейтрализации возможных угроз / Ф.А. Джабборов, Б.М. Джумъев, Т.Х. Каримова. - Душанбе: Ирфон, 2016. -128 с.
2. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. // Утверждено Постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, №636. -Душанбе: «Контраст», 2016.
3. Обзор агропродовольственной торговой политики в постсоветских странах // Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН. - 2014-2015. -С.111-131.
4. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан 22.12.2017 13:21, город Душанбе. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [www.prezident.tj](http://www.prezident.tj)
5. Статистический ежегодник Республики Таджикистан // Статистический сборник. -Душанбе, 2018. -484 с.
6. Фомина Э. А. Протекционизм в условиях глобализации мировой экономики // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. -Санкт-Петербург, 2016. -С.155-158.

#### БОЗОРИ ДОХИЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: ВАЪЗИ МУОСИР ВА ТАДБИРҶОИ ХИМОЯИ ОН

Дар мақола ҳолати кунунӣ ва тамоюли рушди бозори дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардида, зарурати муҳофизати истеҳсолкунандагони ватанӣ дар шароити афзудани воридот асоснок карда шудааст. Ваъзи бозори истеъмолӣ бо назардошти таҳлили динамикаи талабот ба намудҳои муҳимтарини маҳсулоти хӯрокворӣ, тавозуни истеҳсолоти дохилӣ ва воридоти намудҳои муҳимтарини маҳсулоти хӯрокворӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва динамикаи рушди воридоти маҳсулоти озуқаворӣ баҳогузорӣ карда шудааст. Натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар ҳоли ҳозир, истеҳсолкунандагони ватанӣ наметавонанд бозори дохилиро бо маҳсулоти асосии озуқаворӣ таъмин кунанд ва аз ин рӯ ваъзи бозори дохилӣ ба воридот вобастагии зиёд дорад. Бо назардошти ин, муаллифон як қатор тавсияҳои оид ба такмили сохтори бозори дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мекунанд, ки муҳимтарини онҳо чунинанд: мукамалгардонии сохтори бозори дохилӣ тавассути баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ, таҳия ва татбиқи сиёсати ивазкунандаи воридот, такмили системаи назорати давлатии нархҳои маҳсулоти озуқа ва истифодаи усулҳои ғайритарифии ҳимоягарӣ, ки ба принципҳои СУС ихтилоф надоранд.

**Калидвожаҳо:** бозори дохилӣ, бозори озуқаворӣ, сиёсати тичорати хоричӣ, протекционизм, воситаҳои ҳимояи бозори дохилӣ, созишномаҳои тичорати бисёрҷониба.

#### ВНУТРЕННИЙ РЫНОК РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И МЕРЫ ЕГО ЗАЩИТЫ

В статье исследованы современное состояние и тенденции развития внутреннего рынка Республики Таджикистан и аргументирована необходимость защиты отечественных товаропроизводителей в условиях роста импорта. Дана оценка состоянию потребительского рынка с учетом анализа динамики спроса на важнейшие виды продовольственных товаров, баланса важнейших видов продуктов питания в Республике Таджикистан и динамики импорта продуктов питания. Анализ показал, что в настоящее время товары отечественных товаропроизводителей на внутреннем рынке не могут в полной мере обеспечить население продуктами питания. Насыщение внутреннего рынка происходит за счет импорта. Исходя из этого, авторами проводится ряд рекомендаций для совершенствования структуры внутреннего рынка в Республике Таджикистан, важнейшими из которых являются оптимизация структуры внутреннего рынка посредством повышения конкурентоспособности товаров отечественного производства, разработки и реализации политики импортозамещения, улучшения системы

государственного контроля цен на основные продукты питания и применение комплексного протекционистского нетарифного характера, не противоречащие правилам ВТО.

**Ключевые слова:** внутренний рынок, рынок продовольственных товаров, внешнеторговая политика, протекционизм, инструменты защиты внутреннего рынка, многосторонние торговые соглашения.

#### **DOMESTIC MARKET OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: CURRENT STATE AND MEASURES OF ITS PROTECTION**

The article examines the current state and development trends of the domestic market of the Republic of Tajikistan and argues the need protection of domestic producers in the context of growing imports. The authors estimates the state of consumer market using the indicators of the demand for the most important types of food products, the balance of the most important types of food products in the Republic of Tajikistan and the dynamics of food imports. The analysis showed that, domestic food producers are not able yet fully provide the internal market with local goods. The saturation of the domestic market is due to imports. Taking into consideration this factors, the authors make a number of recommendations for improving the structure of the domestic market in the Republic of Tajikistan, the most important of which are optimizing the structure of the domestic market by increasing the competitiveness of domestic goods, developing and implementing import substitution policies, improving the system of state control of prices for basic food products and applying an integrated protectionist non-tariff measures which are not contrary to WTO rules.

**Key words:** domestic market, food market, foreign trade policy, protectionism, instruments for protecting the domestic market, multilateral trade agreements.

**Сведения об авторах:** *Кодирзода Диловар Бахриддин* - Центрастратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан, доктор экономических наук, профессор, директор. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 40. E-mail: [dilovark@mail.ru](mailto:dilovark@mail.ru). Телефон: (+992) 985-68-60-26

*Бобохонзода Раджабали Хайрулло* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры информационных систем в экономике. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: [b.r.h-94@mail.ru](mailto:b.r.h-94@mail.ru). Телефон: (+992) 938-18-22-00

**Information about the authors:** *Kodirzoda Dilovar Bahriddin* - Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economics, Professor, Director. **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 40. E-mail: [dilovark@mail.ru](mailto:dilovark@mail.ru). Phone: (+992) 985-68-60-26

*Bobokhonzoda Rajabali Khairullo* - Tajik National University, Assistant at the Department of Information Systems in Economics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 938-18-22-00

УДК 36.1/5(575.3)

### **К ВОПРОСУ ТЕОРИЙ ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ**

*Мирсаидов А.Б., Турсунов Х.М.*

**Институт экономики и демографии АН РТ,  
Таджикский государственный университет коммерции**

Возникновение таможенного дела связано с зарождением, развитием товарного хозяйства и международного торгового обмена, а также с простейшими формами налогообложения. В научной литературе отмечается, что формирование и развитие таможенного дела, а также тарифного регулирования экспортно-импортных операций относится к древнейшей истории. Ещё во II веке до нашей эры таможенные отношения возникали в Египте, Ассирии, Вавилоне. В III веке до нашей эры в городе Тариф (Андалузия), в провинции Кадиса на юге Испании (в эпоху правления Карфагена) была разработана специальная таблица, где фиксировались название товара, соответственно, единица измерения и размер взимаемых сборов (пошлины) за его перемещение через границу. Данную таблицу в честь города Тарифа называли тарифом. Таким образом, таможенный тариф в то время стал для правительства важным источником пополнения казны. Активизации процессов превращения таможенного дела в важный инструмент регулирования товарного обмена наблюдается в 7-9 веках. В данный период во многих странах мира таможенники в государствах приобретали высокий статус, они занимали среди государственных чиновников третье место после графа и мэра, а казначей – четвертое место [1]. Потому что таможня являлась одним из важных параметров, характеризующих уровень суверенности и независимости государства. Как отмечал в своё время Д.И. Менделеев, «пока будут государства друг от друга отдельными, с независимыми своими целями, средствами и правительствами – до тех пор будет надобность в таможнях» [2, с.17]. Поэтому на всех исторических этапах развития государств таможня служила своеобразным, необходимым мостом между странами, внешним и внутренним рынком. Следует отметить, что в результате развития таможенного дела в XVII веке начали формироваться протекционизм, который действовал многие годы и в XIX. В эти периоды деятельности таможенная система практически реализовала политику протекционизма. В связи этим К. Маркс в «Нищете философии» писал, что «система протекционизма была искусственным средством фабриковать фабрикантов,

экспроприировать независимых рабочих, капитализировать национальные средства производства и существования, насильственно ускорять переход от старого способа производства к современному» [3,с.78]. В те периоды протекционизма придерживались и в России, и таможенная система была направлена на его реализацию. Так, например, Д.И. Менделеев протекционизм объявил как государственность, доказывал значение протекционизма в развитии экономики. Он с целью установления связи протекционизма и свободной торговли выделил две формы протекционизма:

- первая – должна быть ориентирована на то, чтобы в государстве развивалась промышленность, продукты которой удовлетворяют потребности общества, следовательно, на ввозимые товары необходимо установить высокие пошлины или запретить ввоз;

- вторая - выполняет защитную функцию, здесь отсутствует забота о развитии новых видов промышленности, это лишь поддержка существующего производства [4,с.702].

Таким образом, можно утверждать, что в течение исторического развития государств и их экономики практика таможенного дела опережала науку. Поэтому знания о нем, теории таможенного дела начали приобретать более научные черты лишь во второй половине XX в. Поскольку в этот период существенно усложнялась практика таможенного дела, возникли проблемы, которые было невозможно эффективно решать на основе предыдущего опыта и интуиции. Поэтому, начиная с этого периода, получили развитие различные направления теории таможенного дела. В результате чего формировалась совокупность частных знаний о таможенном деле. Однако по сей день, встречается нерешённость концептуальных вопросов теории таможенного дела. Это очень важно для нашего суверенного государства, которое имеет ещё недавнюю историю таможенного дела и создания таможенной системы.

Таможенная система в современных условиях по содержанию и выполняемым специфическим функциям является важным и влиятельным институтом каждого суверенного государства. Таможенная система особо важное значение имеет не только в системе регулирования внешнеэкономической деятельности и пополнения доходов государственного бюджета, но в системе обеспечения всех типов национальной безопасности, прежде всего экономической безопасности страны. Поэтому в первые годы независимости Республики Таджикистан постановлением Правительства Республики Таджикистан от 22 января 1992 года (№14) было сформировано Главное управление таможенного контроля при Кабинете Министров Республики Таджикистан. На исторической 16-й сессии Верховного Совета Республики Таджикистан в 1992 г. были приняты Таможенный кодекс Республики Таджикистан и Закон Республики Таджикистан «О таможенном тарифе». Эти законодательные акты заложили институциональные основы внешнеэкономической деятельности субъектов экономики и обеспечения экономической безопасности страны. В самом деле, дальнейшее совершенствование «институционально-экономических механизмов стратегического характера, которые формируют условия и среду для развития внешнеэкономической деятельности хозяйствующих субъектов, является важной задачей нового этапа развития страны» [5,с.68]. В этом аспекте центральное место занимает состояние развития таможенной системы страны.

Для совершенствования механизмов организации и управления таможенной системы и повышения ее роли в регулировании внешнеэкономической деятельности необходимо, прежде всего, внести уточнения в понятие таможенного дела, его сущности, объекта, предмета, цели и задач. Поскольку эти вопросы еще не получили полного освещения в экономической науке, недостаточно определено их место в науке. В целом, отсутствие конструктивной теории таможенного дела не позволяет обеспечить желаемую эффективность работы таможенной системы и, в конечном счёте, порождает угрозы национальной безопасности, прежде всего, экономической безопасности. Указанные научные проблемы требуют, прежде всего, создания системной концепции таможенной системы, которая должна охватывать следующие последовательные этапы:

- определение общих контуров теории таможенного дела, которые позволяют идентифицировать ее как систему и целостность;

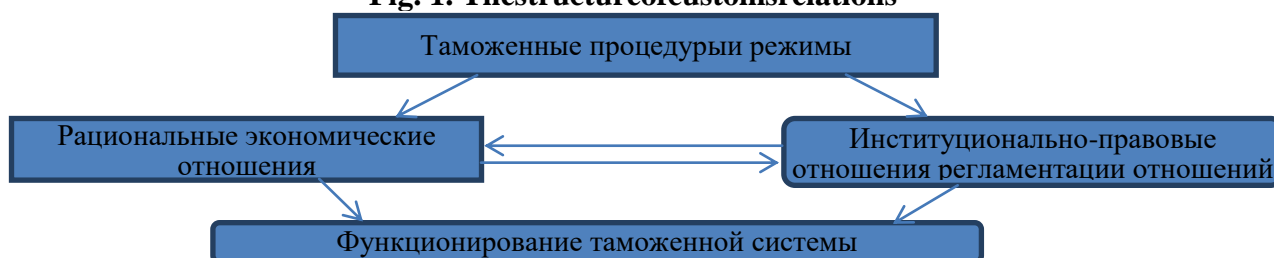
- установить прагматическую и научную цели, функции, структуру теории;

- определить принципы приобретения, накопления знаний и практического их применения.

Анализ существующих в экономической литературе взглядов на таможенное дело показывает, что, хотя понятие «таможенное дело» имеет длительную историю, но его однозначного толкования пока не существует. Разные толкования исходят из разных стилей мышления авторов и возможности понимать друг друга. По нашему мнению, в таможенное дело синтезируется теория и практика регулирования совокупности отношений, которые связаны с

перемещениями товаров через таможенную границу государства. В данном случае практику таможенного дела можно рассматривать как деятельность институтов государственной власти, связанную с регулированием перемещения товаров через таможенную границу и направленную на обеспечение национальной безопасности. Что касается таможенного дела, как теории, то оно является формой представления системы знаний о содержании, закономерности развития, принципах, методах, целях и задачах таможенного дела. Объектам теории таможенного дела являются общественные отношения, которые возникают в процессе импортно-экспортных операций, международного движения товаров. Участниками или субъектами таможенных отношений являются: таможенная система, органы государственной власти, внутренние товаропроизводители, потребители, органы государственной власти иностранных стран и т.д. В комплексе отношений, связанных с процессом перемещения товаров, они вступают в регламентированные таможенным правом и процедурами экономические отношения, которые направлены на стимулирование или ограничение внешнеэкономической деятельности участников таможенных отношений (рис 1.) Таким образом, отношения, связанные с регулированием перемещения товаров через таможенную границу, заключается в формировании благоприятных с точки зрения обеспечения экономической безопасности экономических отношений, институционализации таможенных отношений, установлении необходимых институтов и процедур таможенной системы, а также практической реализации установленных экономических отношений.

**Рис. 1. Структура таможенных отношений**  
**Fig. 1. The structure of customs relations**



Задачей теории таможенного дела является обеспечение обоснованного выбора рациональных экономических отношений и правовой регламентации, способов функционирования таможенной системы, способствующих развитию социально-экономических отношений и обеспечения экономической, национальной безопасности государства в целом. Для создания эффективных инструментов теория таможенного дела предоставляет научно обоснованные рекомендации на основе проведения междисциплинарных исследований. Поскольку, как показано на рисунке 2, таможенная система включает в себя социально-экономические, организационно-правовые, институциональные и функциональные аспекты. С целью корректной реализации целей и задач теории таможенного дела формируются положения в области обеспечения взаимосвязи частных теорий, которые отражают разные аспекты предметной области. Прежде всего, сочетаются теории экономики таможенного дела, таможенного права, таможенного строительства (формирования таможенной системы), а также теория управления таможенной системой (см рис 2).

**Рис. 2. Структура теории таможенного дела**



Указанные на рис 2. частные теории в рамках теории таможенного дела обладают описательными, исследовательскими, прогнозными и управленческими функциями. В этих условиях в основу создания таможенной теории и ее структуры должна быть положена системная парадигма, которая становится базой для выявления закономерностей развития таможенной системы и выбора модели таможенного дела. Модель таможенного дела обеспечивает предсказание движения огромного масштаба информационных ресурсов и

принятия альтернативных решений по управлению таможенной системой. Цель таможенной теории заключается в представлении системы фундаментальных знаний о таможенном деле, которые составляют теоретические основы разработки механизмов дальнейшего развития таможенной системы, разработки и практического применения различных эффективных инструментов регулирования участников таможенных отношений и внешнеэкономических отношений.

Обобщая все вышеизложенное, в практическом плане таможенное дело можно рассматривать как совокупность методов и способов, которые обеспечат соблюдение мер таможенно-тарифного регулирования, запретов и ограничений в рамках, установленных в законодательных актах, касающихся таможенных служб и внешнеторговой деятельности (импортно-экспортные операции). Осуществление общего руководства таможенных дел проводит Правительство Республики Таджикистан [6]. В термин «таможенное дело» получили отражение широкий спектр социально-экономических, правовых отношений, а также комплекс отношений, затрагивающих внешнеэкономическую деятельность. Поэтому таможенное дело является сферой профессиональной деятельности, которая охватывает следующие виды деятельности, такие как использование таможенных процедур, сбор таможенных платежей, организация таможенного контроля, правоохранительная, научно-исследовательская и информационно-аналитическая деятельность [7,с.58].

В современных условиях таможенное дело находится в процессе постоянного развития, который связан со следующими факторами:

- активизация интеграционных процессов Республики Таджикистан в мировую экономику, мирохозяйственные связи;
- полноправное членство Таджикистана в авторитетных международных экономических организациях (ВТО, Всемирная таможенная организация и др.);
- все более расширяющиеся масштабы и характер экспортно-импортных операций всех хозяйствующих субъектов республики и ее регионов;
- активизация процессов содействия государства в обеспечении развития внешнеэкономических связей и внешнеторговой деятельности.

Таможенное дело, которое является сферой профессиональной деятельности, находится в центре системы государственного регулирования, прежде всего, в системе таможенной политики государства. Таможенная политика представляет собой совокупность организационно-экономических, институциональных и иных мероприятий, осуществляемых государством, которые направлены на комплексное и системное регулирование таможенных отношений и реализацию экономических интересов республики во внешнеэкономическом секторе национальной экономики [8,с.63]. Другими словами, таможенная политика – это система государственных организационно-экономических и таможенно-правовых мер по регулированию внешнеторговой деятельности, защите национальной экономики и решению фискальных задач [9,с.49]. В рамках определения понятия «таможенной политики» понятие «таможенное дело» можно рассматривать как комплекс инструментов, которые реализует таможенная политика.

Нет сомнения, что, в зависимости от внесения изменений в внешнеторговую политику страны, изменяются также государственные меры по регулированию ВЭД и, соответственно, меры таможенной политики. Эти изменения происходят в результате развития мирохозяйственных связей республики, непосредственным участником которых является государство. В результате изменения мер по регулированию внешнеторговой деятельности естественно изменяется и состав инструментов реализации таможенной политики и их влияние на таможенное дело.

Таможенное дело является институтом каркас которого составляют нормы и правила, которые зафиксированы в законодательных актах страны. Полнота и непротиворечивость этих норм и их соблюдение определяют качество деятельности таможенных органов и эффективность института. Важное значение имеет и качество контроля за соблюдением правовых норм, которые призваны обеспечить равенство участников внешнеэкономических отношений перед законом. Реформаторская деятельность института таможенной службы оказывает влияние на выбор стратегий поведения хозяйствующих субъектов в направлении внешнеторговой деятельности и изменении структуры производства. Изменения нормативно-правового пространства таможенной системы, в котором действуют участники внешнеторговых отношений, изменяет их поведение. В таможенной системе предписаны разрешения или запрещения, которые определяют поведение или способы действия хозяйствующих субъектов, тем самым стимулируя одни формы их поведения и ограничивая деятельность других форм.

Главной задачей деятельности таможенных органов должен выступать фактор рационализации поведенческих практик на основе соответствующего преобразования регулирующих их институтов.

В годы независимости республики, когда происходили экономические преобразования во всех отраслях и секторах национальной экономики, принципиально изменились и место и роль института таможенной службы в институциональной структуре Республики Таджикистан. После 2000 г. был завершён переход к современному типу или институту таможенной службы, утверждено Положение о Главном управлении таможенного контроля при Правительстве Республики Таджикистан, активизирован контроль за соблюдением норм и правил таможенной службы.

В связи с развитием мирохозяйственных связей республики были пересмотрены взгляды на таможенную политику с учетом новых подходов. В основе функционирования таможенной службы были заложены три основополагающих принципа.

Первый – таможенная система республики наравне или совместно с другими органами государственной власти стали органами защиты интересов национальной экономики суверенного государства как внутри страны, так и на внешнем мире.

Второй принцип основан на том, что работа таможенной системы ориентировалась на сближение с другими странами мира, особенно со странами- партнерами на основе упрощения и унификации таможенных режимов и процедур в соответствии с международным опытом.

Третий принцип - ориентации или организации таможенного контроля с границы внутрь страны, где фиксировалась основная масса товарооборота.

В последние годы в республике активизируется процесс совершенствования и повышения уровня эффективности деятельности таможенной службы. Реализуются следующие приоритеты развития таможенной системы республики:

- обустройство границы и обеспечение развития таможенной инфраструктуры на всех таможенных участках страны;
- организация рациональных и эффективных способов и методов таможенных платежей;
- совершенствование таможенной статистики внешней торговли;
- повышение кадровое обеспечение и профессиональной уровень таможенной службы;
- цифровая трансформация таможенной службы на основе использования современных информационных технологий и т.д.

Все вышеуказанные меры постепенно оптимизировали деятельности таможенной службы, повысили их место и роль в обеспечении стабильности социально-экономического развития страны, валютного контроля и безопасности страны в целом. Таможенная служба, наряду с широким кругом задач, еще выполняет важную функцию - фискальные функции. В этом контексте приоритетными направлениями их работы являются:

- совершенствование организации и технологии изъятия таможенных платежей и контроля за процессом их поступления в государственный бюджет;
- организация таможенного оформления товаров с одновременной унификацией и облегчением таможенных процедур;
- повышение роли и значения таможенной системы как правоохранительного института.

Таким образом, деятельность таможенной системы республики имеет многофункциональный характер правоохранительной, экономической и финансовой деятельности.

Таможенный Кодекс(в редакции 3 декабря 2004 года) является главным документом, который обеспечивает регулирование внешнеэкономической деятельности республики, а также является основным нормативным актом, устанавливающим нормы и правила функционирования работников таможенных служб и участников внешнеэкономической деятельности в условиях рыночной экономической системы. Интеграция республики в мировое хозяйство, вступление и функционирование в рамках Всемирной торговой организации потребовали приведения названного кодекса в соответствие с международно-признанными нормами таможенного дела.

Таможенный кодекс республики был подготовлен на основе изучения международного опыта в области организации таможенной деятельности в соответствии с нормами таможенного законодательства, которыми руководствуются Всемирная таможенная организация и Всемирная торговая организация, а также с учетом законодательных актов республики, которые регулируют развитие отраслей национальной экономики, субъектов предпринимательского сектора. При разработке Кодекса было учтено также общепринятыми международными нормами и отражено в Международной конвенции об упрощении и гармонизации таможенных

процедур, принятой в июне 1999 года. Таким образом, Таможенный кодекс открыл широкие возможности в направлении активизации внешней торговли республики, участия таможенной службы в процессах экономических реформ страны и решении социальных вопросов, для развития взаимного товарооборота, прежде всего, со странами СНГ и странами - партнерами (КНР).

Начиная с 2010 г. принятие кардинальных мер по совершенствованию законодательных актов в области таможенной службы и их реализации способствовало дальнейшей трансформации норм и правил, процедур института таможенной службы, внедрению современных информационных технологий, развитию инфраструктуры, рационализации таможенного тарифа. В ходе совершенствования таможенного кодекса и структуры государственного органа таможенной службы была заложена основа для формирования соответствующих мировых стандартов системы таможенного контроля.

В современных условиях во внешнеэкономической деятельности, по влиянием усиливающейся глобализации, все более возрастает уровень ответственности института таможенной службы в системе институциональной структуры экономики Республики Таджикистан. В связи с эти особо важное значения приобретает ее институционализация в современных условиях. Институционализация представляет собой процесс закрепления норм, правил, статусов и ролей в системе деятельности таможенных служб и участников ВЭД.

Учитывая относительно короткую историю становление и развития таможенной системы республики, можно разделить процесс ее институционализации на следующие этапы:

Первый - появление потребностей в формировании общих целей, что связано с развитием торгово-экономических отношений на первых этапах переходного периода республики. Открытость границ в результате распада Советского Союза обуславливала возникновение необходимости регулирования экономики и внешнего сектора и формирования общих целей на базе создания формальных институтов. Но на первых этапах доминировали неформальные нормы в системе таможенной службы. В результате чего активизировались неэквивалентный обмен с внешним миром, утечка ресурсов и капиталов, ценностей, которые противоречили интересам экономики страны и общества в целом. (1992-1997 г.)

Второй этап - появление новых норм и правил в таможенной системе соотносится с окончанием гражданской войны и установлением национального согласия, укреплением ветвей и органов государственности в республике, что повысило уровень активности и ответственности акторов института таможенной службы. (1997-2005 гг.).

Третьей этап - становление и развитие таможенной службы на основе множества норм и правил, установленных законодательными актами. Следует отметить, что применение Киотской конвенции по упрощению и гармонизации таможенных процедур (1999г.) как универсальный инструмент, указывающий на осуществление интеграционной функции таможенной службы, способствовал смене приоритетов в таможенной системе, переходу от акцента на административного принуждения, характерного для формальных политических институтов, в направлении использования функций экономического института, которые ориентируют на регулирование внешней торговли в интересах создания благоприятных условий для развития внешнеэкономической деятельности хозяйствующих субъектов (после 2005 г.).

В результате смены приоритетов происходили ускорение таможенного оформления, всестороннее применение информационных технологий, прозрачность деятельности таможенной службы. Это существенно снизило уровень противоречий между работниками таможенной службы и участниками внешнеторговой деятельности.

В целях соблюдения правил и норм составляющей института таможенной службы был установлен жесткий перечень санкций за несоблюдение указанных регламента и норм в рамках Таможенного кодекса Республики Таджикистан, Кодекса об административных правонарушениях и Уголовного кодекса Республики Таджикистан.

Для активизации процессов институционализации была конкретизирована структура таможенной службы, ее функциональные обязанности на современном этапе развития экономики республики. К ним можно отнести:

- становление определенного круга субъектов, вступающих в систему отношений в таможенной деятельности, который приобретал устойчивый характер;
- определенную форматизированную организацию и структуру;
- определение специфических норм и предписаний, которые направлены на регулирование поведения участников ВЭД;
- определены и конкретизированы значимые функции института таможенной службы, способствующие ее целостности и системности.

Успешная реализация таможенного регулирования на основе обеспечения наиболее эффективного использования инструментов таможенного контроля и регулирования товарообмена, активное участие в выполнении задач по содействию развитию внешней торговли, стимулирование развития национальной экономики являются основными целями института таможенной службы. Эти цели можно детализировать следующим образом:

- взимание таможенных платежей в полном объеме с целью пополнения государственного бюджета.

- организация государственного контроля за соблюдением установленных запретов и ограничений со стороны участников внешнеторговой деятельности в процессе перемещения товаров через таможенную границу;

- осуществление контроля за процессом внешнеэкономической деятельности, связанной с использованием инструментов тарифного и нетарифного регулирования;

- мониторинг и выявление правонарушений, преступлений в таможенной деятельности.

Сфера деятельности таможенной системы очень объемна (включает в себя таможенное оформление и контроль, взимание таможенных платежей и др.) Функции института таможенной службы в рамках теории функционального анализа Р. Мертона [10, с.56] можно разделить на два типа: явные и латентные. К явным функциям относятся выполняемые функции на основе которых учреждена государственная система таможенных органов. Они делятся на формальные и неформальные функции. К формальным функциям относятся:

- таможенное оформление, контроль, а также формирование условий для ускорения внешнего товарооборота;

- определение и сбор таможенных пошлин, налогов, антидемпинговых, специальных и компенсационных пошлин, таможенных сборов, осуществление контроля за правильностью расчетов и своевременностью уплаты и принятием принудительных мер;

- контроль за соблюдением режима перемещения товаров и транспортных средств через таможенную границу;

- обеспечение и контроль процесса соблюдения установленных в соответствии с законодательными актами способов и методов государственного регулирования ВЭД и международных договоров республики;

- усиление борьбы с контрабандой и другими преступлениями, пресечение незаконного оборота наркотических средств, оружия, культурных ценностей, радиоактивных веществ, видов животных и растений и т.д.;

- осуществление в рамках установленной компетенции валютного контроля;

- обеспечение реализации международных договоров и обязательств страны в части, которые касаются таможенной службы, организации сотрудничества с таможенными органами иностранных государств;

- организации информирования и консультирования в таможенной сфере предоставление информации в органы государственной власти, участникам ВЭД;

- обеспечение экономической и национальной безопасности страны;

К неформальным функциям института таможенной системы относятся:

- передача опыта, знаний и навыков молодым поколениям;

- повышение квалификаций кадрового состава, подготовка, переподготовка специалистов;

- интеграционная – обеспечение условий или участие в интеграции страны в мировое сообщество на основе укрепления международного сотрудничества в таможенной сфере, гармонизация и упрощение таможенных процедур на основе создания международных таможенных союзов, участие в международных конвенциях и т.д.;

- участие в повышении уровня занятости посредством предоставления вакантных должностей на места должностных лиц таможенных органов;

- социально-обеспечивающая, которая вытекает из осуществления функции пополнения государственного бюджета;

- адаптационная – способствует приспособлению деятельности таможенной службы к изменяющимся внешним условиям в процессе интеграции экономики страны в мировое хозяйство и в обществе в целом.

К латентным функциям таможенной службы можно отнести:

- достижение определенного социального статуса государственного должностного лица таможенной сферы;

- сложившиеся дружественные и деловые связи;

- повышение уровня профессионализма персонала таможенной службы и других сегментов рынка труда (поскольку их опыт в сфере внешнеэкономической деятельности высоко



ценится при карьерном продвижении в случае перехода в предпринимательский сектор).

Протекающие в республике трансформационные процессы меняют и поведение хозяйствующих субъектов, домашних хозяйств и, следовательно, меняется характер отношений таможенных служб с социальной средой.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Кисловский Ю.Г. История таможенного дела и таможенной политики России / Ю.Г. Кисловский; под общ. ред. А.Е. Жерихова. –М.: РУСИНА-ПРЕСС, 2004.
2. Миретин А. Стратегический подход к управлению инновационной деятельностью таможенных органов / А. Миретин // Ж. Система управления и бизнес-администрирование. - 2012. -№3. -С.13-24.
3. Маркс К. Полное собрание сочинений / К. Маркс, Ф.Энгельс. -М., 1955. -Т.4. -С.65-185.
4. Менделеев Д. Указ. соч. -С. 702.
5. Мирсаидов А.Б. Институциональные основы развития внешнеэкономической деятельности регионов Республики Таджикистан / А.Б. Мирсаидов // Государственное управление. – 2017. -№2(34). -С.68-80
6. Таможенный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2004 года. (В редакции Законов РТ от 03.03.2006 г. №169, 30.07.2007 г. №319, 18.06.2008 г. №401, 06.10.2008 г. №437, 28.06.2011 г. №747).
7. Ахмадуллина И. Разработка и организация внедрения прогнозных технологий в управление деятельностью таможенных органов / И. Ахмадуллина // Ж. Финансы и кредит. - 2014. -№31. -С.58-64.
8. Зеркин Д. Функциональный подход к анализу деятельности таможенной службы как основа для повышения ее адаптивности / Д. Зеркин, К. Кулиева, О. Дмитриева // Ж. Вестник МГОУ. Серия: Экономика. – 2012. -№2. -С.63-69.
9. Мильшина И. Структура и компетенция органов управления таможенным делом в таможенном союзе / И. Мильшина // Ж. Информационная безопасность регионов. - 2011. -№2. -С.49-55.
10. Роберт Мертон. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. -М.: ЛСТ: ЛСТ МОСКВА: Хранитель, 2006. -873 с.

#### ОИДИ МАСОИЛИ НАЗАРИЯҲОИ НИЗОМИ ГУМРУКӢ

Дар мақолаи мазкур пайдоиш ва таҳаввулотии назарияҳои фаъолияти гумрукӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуда, ба мафҳумҳои «фаъолияти гумрукӣ», «моҳият», «объект», «предмет», «мақсадҳо» ва «вазифаҳои» фаъолияти гумрукӣ равшанӣ андохта шудааст. Асоснок карда шудааст, ки масъалаҳои фаъолияти гумрукӣ аз таъминоти таҷрибаи интиҳоби асоснок муносибатҳои мувофиқи иқтисодӣ, институционализиатсияи муносибатҳои гумрукӣ, воситаҳои самаранок ва усулҳои амаликунии низоми гумрукӣ иборат мебошад, ки ба рушди муносибатҳои иҷтимоӣ – иқтисодии мамлакат ва таъмини амнияти миллии давлат, аз ҷумла амнияти иқтисодӣ мусоидат менамоянд. Муаллифон тасдиқ менамоянд, ки барои бавучудории фишангҳои самаранокӣ идоракунии низоми гумрукӣ қорқарди тавсияҳои илман асосноккардашуда дар асоси гузаронидани таҳқиқотҳои байнифаннӣ, пеш аз ҳама, дар асоси тавъамкунии назарияи иқтисодии фаъолияти гумрукӣ, ҳуқуқи гумрукӣ, соҳтмони гумрукӣ (ташаққули низоми гумрукӣ) ва назарияи идоракунии низоми гумрукӣ заруранд.

**Калидвожаҳо:** назария ва амалияи гумрукӣ, фаъолияти гумрук, низоми гумрукӣ, таруфаҳои гумрукӣ, боҷҳои гумрукӣ, идоракунии низоми гумрукӣ, идоракунии низоми гумрукӣ.

#### К ВОПРОСУ ТЕОРИЙ ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ

В статье рассматривается зарождение и эволюция теорий таможенного дела, внесены уточнения в понятия «таможенное дело», «сущность», «объект», «предмет», «цели» и «задачи» таможенного дела. Обосновывается, что задачи таможенного дела заключаются в обеспечении практики обоснованного выбора рациональных экономических отношений, институционализации таможенных отношений, эффективных методов и способов функционирования таможенной системы, способствующих развитию социально-экономических отношений страны и обеспечению национальной безопасности государства, в том числе экономической безопасности. Авторы утверждают, что для создания эффективных инструментов управления таможенной системы необходима выработка научно обоснованных рекомендаций на основе проведения междисциплинарных исследований, прежде всего на основе сочетания теории экономики таможенного дела, таможенного права, таможенного строительства (формирования таможенной системы) и теории управления таможенной системы.

**Ключевые слова:** таможенная теория и практика, таможенное дело, таможенная система, таможенной тариф, таможенные пошлины, управление таможенной системой.

#### TO THE QUESTION OF THEORIES OF THE CUSTOMS SYSTEM

The article considers the origin and evolution of theories of customs, clarification of the concepts of “customs”, “essence”, “object”, “subject”, “goals” and “tasks” of customs. It is substantiated that the tasks of customs are to ensure the practice of a reasonable choice of rational economic relations, the institutionalization of customs relations, effective methods and ways of functioning of the customs system, contributing to the development of socio-economic relations of the country and ensuring national security of the state, including economic security. The authors argue that in order to create effective tools for managing the customs system, it is necessary to develop scientifically sound recommendations based on interdisciplinary research, primarily based on a combination of the theory of the economics of customs, customs law, customs construction (the formation of the customs system) and the theory of customs system management.

**Key words:** customs theory and practice, customs, customs system, customs tariff, customs duties, customs system management.

**Сведения об авторах:** *Мирсаидов Аврор Бобоевич* – Институт экономики и демографии АН РТ, доктор экономических наук, профессор. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Айни, 44  
*Турсунов Хушируз Муталибович* - Таджикский государственный университет коммерции, соискатель. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти ½. Телефон: 928-41-11-10

**Information about the authors: Mirsaidov Avror Boboevich** - Institute of Economics and Demography of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Doctor of Economics, Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 44 Aini Street

**Tursunov Khushruz Mutalibovich** - Tajik State University of Commerce, applicant. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Dekhoti Street ½. Phone: **928-41-11-10**. E-mail: **khushruz87@mail.ru**

УДК. 331 (575.3)

## ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТАТИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

*Ибрагимов Х.Н., Калемуллоев М.В.*  
Таджикский национальный университет

В современном мире при формировании и распределении доходов населения главную роль играет их дифференциация. В экономической литературе дифференциация доходов населения трактуется как неравенство получения доходов между различными слоями населения, наши слова подтверждаются такими определениями, как: «показатели дифференциации заработной платы – характеризуют различия в уровне заработной платы рабочих и служащих, обусловленные экономическим законом распределения по труду, на основе которого оплата труда устанавливается в соответствии с его количеством и качеством» [2, с.376]; «дифференциация доходов (от лат. differentia - разность) – разница в уровне денежных доходов различных слоев и групп населения» [1, с.188]. При этом дифференциация заработной платы зависит от некоторых условий и факторов воздействия, например:

- уровень квалификации работника (ассистент, старший преподаватель, кандидат наук, доцент, доктор наук, профессор, академик; медсестра, старшая медсестра, врач, главврач; младший лейтенант, старший лейтенант, капитан, майор, подполковник, полковник, генерал и т.д.).
- значимости отрасли (сельское хозяйство, промышленность, сфера услуг, коммерция, предпринимательство и т.д.);

- территориальное размещение (город, районы, центры, поселки и т.д.);

- половая дифференциация (разница получаемой заработной платы между мужчиной и женщиной).

В статистике имеются методы, которые рассчитывают и выявляют неравенство доходов населения, это такие методы, как коэффициент Джини (индекс концентрации доходов) и коэффициент концентрации Лоренца (кривая Лоренца). Суть данных методов заключается в том, чтобы определить дифференциацию между рассматриваемыми группами какая и выявить между ними разницу. Поэтому для того чтобы показать насколько существует разница между доходами, получаемыми населением Республики Таджикистан, проведем определенные расчеты (табл. 1).

**Таблица 1. Квартальное распределение населения по получаемым доходам Республики Таджикистан**

2012 год					
№ группы <i>i</i>	Среднедушевой доход, сом./чел <i>Xi</i>	Доля лиц, % <i>Xi</i>	Средний доход, сом./чел. <i>i</i>	Доля дохода, % <i>Yi</i>	<i>Yi - Xi</i>
1	Ниже 1000	25	900,0	9,4	- 15,6
2	От 1000 до 3000	25	2500,0	12,2	- 12,8
3	От 3000 до 5000	25	3500,0	26,1	1,1
4	Свыше 5000	25	7500,0	52,3	27,3
<b>Итого:</b>		<b>100</b>	<b>14400</b>	<b>100</b>	<b>-</b>
2017 год					
1	Ниже 1200	25	1075,0	6,2	- 18,8
2	От 1201 до 2000	25	1399,5	17,4	- 7,6
3	От 2001 до 4000	25	2999,5	24,3	- 0,7
4	Свыше 4001	25	6000,0	52,1	27,1
		<b>100</b>	<b>11474,0</b>	<b>100</b>	<b>-</b>

Источник: расчеты автора на базе экономических показателей: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: АСПРТ, 2018. -С.130; Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: АСПРТ, 2013. -С.135

Таким образом, полученные нами расчеты говорят о том, что к 2017 году увеличились доходы первой группы на 175 сомони, при этом видно понижение доходов у трех оставшихся

групп, особенно на 1500 сомони в четвертой группе. По данным в таблице 1 видно, что в 2012 году дифференциация, получаемая по доходам между четырьмя группами населения, почти в 8 раз, но в 2017 году видно, что данная дифференциация уменьшилась и составила 6 раз. Чем меньше будет разница между различными слоями населения в получении доходов, тем меньше будет уровень бедности в стране.

Для выявления полной картины неравенства в получаемых доходах населения по группам мы используем два метода, которые мы говорили выше – это определение коэффициента Джини и коэффициента концентрации Лоренца.

- во-первых, при расчете индекса Джини используется следующая формула:

$$Q = 1 - 2 \sum_{i=1}^n x_i * cum y_i + \sum_{i=1}^n x_i y_i, \text{ где:}$$

$x_i$  - доля населения, имеющего доход не выше максимального уровня в  $i$ -й группе;

$y_i$  - доля дохода  $i$ -й группы в общей сумме доходов населения;

$cum y_i$  - кумюлята - сумма накопленных частностей.

- во-вторых, при расчете индекса концентрации Лоренца используется следующая формула:

$$L = \frac{|y_i - x_i|}{2}, \text{ где:}$$

$x_i$  - доля населения, имеющего доход не выше максимального уровня в  $i$ -й группе;

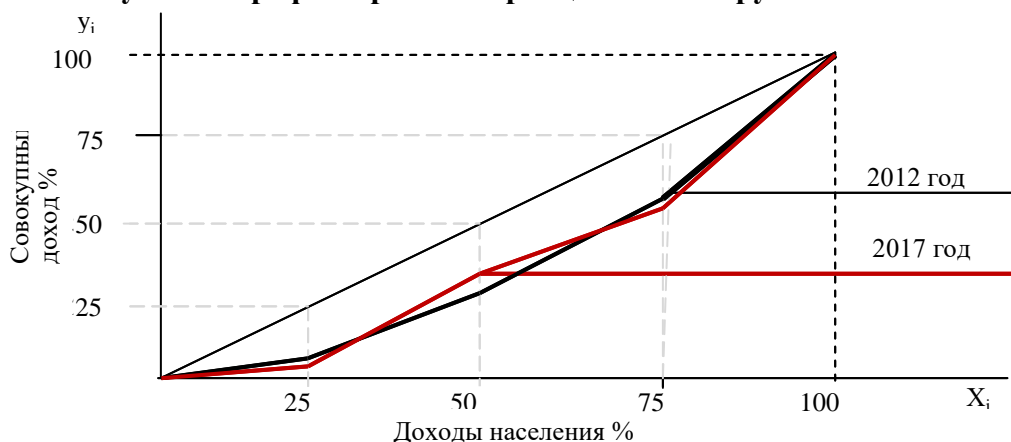
$y_i$  - доля дохода  $i$ -й группы в общей сумме доходов населения.

Также необходимо отметить, что коэффициент концентрации Лоренца можно изобразить и в графическом виде, если кривая Лоренца будет ближе к биссектрисе, то это означает уменьшение неравенства в различных слоях населения. Прежде чем рассчитать индекс Джини, необходимо определить индекс концентрации Лоренца, поэтому в таблице 2 мы проведем расчеты по данному методу и полученный результат используем для графического изображения и расчета коэффициента Джини. На основе полученных результатов в таблице 2, мы составим график и покажем, как выглядит ситуация доходов населения по его группам.

**Таблица 2. Показатели, полученные с помощью расчета индекса концентрации Лоренца**

Социальная группа населения	Доля населения, $X_i$ %	Доля совокупного дохода, $y_i$	Расчетные показатели	
			$cum x_i$	$cum y_i$
2012 год				
1	25	9,4	25	9,4
2	25	12,2	50	25,2
3	25	26,1	75	52,2
4	25	52,3	100	100
Итого:	100	100		
2017 год				
1	25	6,2	25	6,2
2	25	17,4	50	29,5
3	25	24,3	75	50,3
4	25	52,1	100	100
Итого:	100	100		

**Рисунок 1. График кривой Лоренца по 25 % группам населения**



Источник: составлено автором на основе расчетов табл. 2

Как видно из графика, кривая Лоренца в 2017 году неравномерная, она волнистая и показывает, что первая и третья группа населения по получаемым доходам сильно отличается

от второй и четвертой групп населения. В 2012 же году по кривой Лоренца видно, что существовало сильное неравенство между группами.

Получив определенные расчеты по методу кривой Лоренца и используя данные табл. 2, рассчитаем коэффициент Джини, который также даст нам достоверную информацию по дифференциации доходов населения. Величина коэффициента вариации составляет от 0 до 1, значение данной вариации заключается в том, что если полученный результат выше 0,5 – это говорит о неравномерном распределении доходов между различными слоями населения, и наоборот, чем ниже полученный результат коэффициента Джини, т.е. ниже 0,5 – это говорит о сглаживании неравномерности между группами (табл. 3).

**Таблица 3. Показатели, полученные с помощью расчета индекса Джини**

Социальная группа населения	Доля населения, X <sub>i</sub> %	Доля совокупного дохода, y <sub>i</sub>	Расчетные показатели		
			сум y <sub>i</sub>	X <sub>i</sub> * y <sub>i</sub>	X <sub>i</sub> * сум y <sub>i</sub>
<b>2012 год</b>					
<b>1</b>	0,25	0,094	0,094	0,0235	0,0235
<b>2</b>	0,25	0,122	0,252	0,0305	0,063
<b>3</b>	0,25	0,261	0,522	0,06525	0,1305
<b>4</b>	0,25	0,523	1,000	0,13075	0,25
<b>Итого:</b>	<b>1,000</b>	<b>100</b>		<b>0,25</b>	<b>0,467</b>
<b>2017 год</b>					
<b>1</b>	0,25	0,062	0,062	0,0155	0,155
<b>2</b>	0,25	0,174	0,295	0,0435	0,07375
<b>3</b>	0,25	0,243	0,503	0,06075	0,12575
<b>4</b>	0,25	0,521	1,000	0,13025	0,25
<b>Итого:</b>	<b>1,000</b>	<b>100</b>		<b>0,25</b>	<b>0,465</b>

Источник: расчеты автора

Полученные данные в таблице 3 мы используем для формулы расчета коэффициента Джини и получим следующие результаты:

$$Q_{2012} = 1 - 2 \sum_{i=1}^n x_i * \text{сум } y_i + \sum_{i=1}^n x_i y_i = 1 - 2 * 0,467 + 0,25 = 0,31$$

$$Q_{2017} = 1 - 2 \sum_{i=1}^n x_i * \text{сум } y_i + \sum_{i=1}^n x_i y_i = 1 - 2 * 0,465 + 0,25 = 0,32$$

Таким образом, с помощью расчета коэффициента Джини и критерия концентрации Лоренца мы выявили, что доход, который получают определенные группы населения, к 2017 году составил 0,32 – это говорит о том, что неравенство в доходах населения незначительное, так как данный коэффициент составил ниже 0,5.

Как было указано выше, дифференциацию доходов также можно видеть и в оплате труда работников предприятий и организаций по различным экономическим отраслям. Поэтому считаем, что данный процесс формирует новые механизмы в распределении доходов населения, его оплате труда и заработной платы (табл. 4).

**Таблица 4. Среднемесячная заработная плата работников предприятий и организаций по видам экономической деятельности (сомони)**

Виды деятельности	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017 к 2012, в %
Всего по видам деятельности	555,2	694,8	816,2	878,9	962,1	1144,19	<b>206,09</b>
Сельское хозяйство, охота и лесоводство	158,8	213,2	251,3	278,1	303,0	451,46	<b>284,29</b>
Рыбоводство	324,2	351,1	448,5	529,3	797,1	623,87	<b>192,43</b>
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	1329,2	1394,1	1479,7	1900,5	1988,9	2374,49	<b>178,64</b>
Обрабатывающая промышленность	717,0	727,5	824,5	962,7	1139,3	1273,88	<b>177,67</b>
Электроэнергия, газ и водоснабжение	984,2	1247,9	1317,0	1306,5	1378,8	1617,29	<b>164,33</b>
Строительство	1172,8	1416,2	1822,4	2017,1	2170,0	2022,27	<b>172,43</b>
Оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей, мотоциклов, бытовых товаров и т.д.	665,4	707,0	773,1	817,3	949,2	1038,97	<b>156,14</b>
Гостиницы и рестораны	973,7	693,8	846,3	888,4	1085,9	971,97	<b>99,82</b>
Транспорт, складское хозяйство и связь	1451,8	1591,8	1770,1	1871,3	2096,8	2183,65	<b>150,41</b>
Финансовое посредничество	1894,1	2084,1	2182,5	2320,6	2283,2	2892,84	<b>152,73</b>
Операции с недвижимым имуществом, аренда и	779,8	920,9	1165,0	1344,7	1397,9	1465,91	<b>187,99</b>

коммерческая деятельность								
Государственное управление, оборона, обязательное социальное страхование	811,7	861,5	919,6	926,2	996,7	1018,43	<b>125,47</b>	
Образование	425,8	592,8	698,9	710,6	773,8	892,02	<b>209,49</b>	
Здравоохранение и социальные услуги	447,5	597,6	675,2	677,9	735,2	800,72	<b>178,93</b>	
Прочие коммунальные, социальные и персональные услуги	484,6	662,5	893,7	984,4	1054,8	1386,57	<b>286,13</b>	

Источник: расчеты автора на базе экономических показателей: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: АСПРТ, 2018. – С.122-123

Расчеты, полученные в табл. 4, говорят о том, что к 2017 году заработная плата по всем отраслям повысилась от 25% и выше. При этом, необходимо отметить, что существует и наблюдается межотраслевая дифференциация в заработной плате, например, если сравнить и выявить разницу между самой низкой и самой высокой оплачиваемой отраслью, можно видеть, что данная разница составляет – 2441,38 сомони, почти в 6,4 раза больше. По данным таблицы 4, можно видеть, что самой низкооплачиваемой отраслью является сельское хозяйство, где заработная плата в 2017 году составила – 451,46 сомони, а самой высокооплачиваемой отраслью экономики у нас в республике считается финансовое посредничество, где заработная плата в среднем составляет – 2892,84 сомони. Поэтому на основе проведенного анализа можно сделать вывод о том, что существующая дифференциация в заработной плате, прежде всего, зависит от нескольких факторов, таких как:

- а) доход или прибыль, получаемая предприятием;
- б) от самофинансирования предприятия;
- в) от государственного финансирования.

На это повлияло то, что они полностью самостоятельно отвечают за финансово-экономическое положение своего предприятия. Поэтому на основе коллективного договора каждое предприятие должно иметь свои принципы распределения нормы труда и заработной платы. Мы считаем, что еще одной причиной неравенства в заработной плате является неконкурентоспособность производимого отечественного товара.

Также необходимо отметить, что дифференциацию по доходам населения можно видеть и по регионам республики, неравенство в заработной плате по регионам мы привели в таблице 5, где видно, что заработная плата, в общем, к 2017 году выросла более чем на 2 раза, но при этом видна межрегиональная дифференциация, она заключается в том, что высокую заработную плату можно видеть в г. Душанбе, она даже превышает, в общем, по республике. Самая же низкая заработная плата наблюдается в Хатлонской области, которая составляет 843,39 сомони, при этом в 2,1 раза меньше, чем в столице республики.

**Таблица 5. Среднемесячная номинальная начисленная заработная плата работников предприятий и организаций по регионам Республики Таджикистан**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2012 в разы
<b>В общем, по Республике</b>	555,29	694,89	816,27	878,91	962,16	1144,19	<b>2,06</b>
<b>г. Душанбе</b>	1074,68	1246,06	1402,68	1526,64	1619,53	1800,53	<b>1,68</b>
<b>ГБАО</b>	478,85	587,15	672,04	701,53	796,24	917,03	<b>1,92</b>
<b>Согдийская область</b>	429,53	552,82	645,72	696,80	774,23	1012,97	<b>2,36</b>
<b>Хатлонская область</b>	365,12	503,93	615,23	645,05	714,13	843,39	<b>2,31</b>
<b>РРП</b>	542,13	634,26	756,86	832,24	901,81	968,57	<b>1,79</b>

Источник: расчеты автора на базе экономических показателей: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: АСПРТ, 2018. – С.127

Немаловажной дифференциацией в заработной плате является межполовая разница и неравномерность получения дохода, т.е. разница получаемой заработной платы между мужчиной и женщиной. Данные отличия можно видеть в таблице 6, которые показывают насколько большее имеется неравенство между данными показателями, хотя к 2017 году оно сократилось на 0,03 пункта, а также имеется тенденция роста заработной платы более чем в 1,6 раза.

Таким образом, проведенное нами исследование показало, что полностью сбалансировать получаемую заработную плату или доход населения невозможно, так как на нее воздействуют определенные факторы. Одной из причин дифференциации в заработной плате считается ее разбалансированность. Это означает, что в структуре и системе выплачиваемой заработной платы работников существует диспропорция. Это связано с элементами индивидуализации в заработной плате, оценке ее качества и количества труда, квалификации работника, половая принадлежности.

**Таблица 6. Среднемесячная номинальная начисленная заработная плата работников по Республике Таджикистан**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2012 в разы
Республика Таджикистан	713,10	857,57	901,59	970,44	1120,62	1187,45	1,67
<b>в том числе:</b>							
– мужчины	874,08	1022,50	1093,65	1179,47	1346,48	1446,39	<b>1,65</b>
– женщины	514,16	646,83	659,32	720,48	861,42	866,59	<b>1,69</b>
Разница между мужчиной и женщиной	<b>1,70</b>	<b>1,58</b>	<b>1,66</b>	<b>1,64</b>	<b>1,56</b>	<b>1,67</b>	<b>-0,03</b>

На основе проведенного нами исследования и выявления неравенства в получаемых доходах населения, необходимо разработать формы меры по совершенствованию формирования и распределения доходов населения.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. -3-е, издание переработанное и дополненное. - М.: Книжный мир, 2010. – 860 с.
2. Социально-экономическая статистика: словарь / Под общ. ред. д-ра экон. наук М.Г. Назарова. -М.: Финансы и статистика, 1981. – 464 с.
3. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. –Душанбе: АСПРТ, 2018.

#### САМТҶОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚИ ОМОРИИ ТАҒРИҚАИ ДАРОМАДҶОИ АҶОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОНИИ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Дар мақолаи мазкур маъсалаҳои ташаккул ва тақсимои тағриқаи музди кори аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи муайян мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар асоси таҳқиқоти гузаронидашуда муаллиф ошкор намудааст, ки тағриқа – ин нобаробарӣ аст, ки дар даромадҳои бадастовардаи аҳоли намудор мегардад. Бояд қайд намуд, ки дар мақола омилҳои баррасӣ мегарданд, ки ба тағриқаи даромадҳо, махсусан ба музди кори аҳоли таъсир мерасонанд. Дар мақола бо ёрии истифодабарии методҳои ҳисоббаробарикуноии коэффитсиенти Чини ва қачии Лоренс тағриқаи даромадҳои нишон дода шуда, ошкор гардидааст, ки то соли 2017 фарқият байни гурӯҳи якум ва чорум кам гардидааст. Инчунин тағриқаи байнисоҳавӣ тағриқаи минтақавӣ ва чинсии музди кор мавриди таҳлил қарор дода шудаанд, ки барои суботи минбаъда ва танзими мукзди кор зарур арзёбӣ мегарданд. Дар охир оид ба таҳлили гузаронидашуда хулосабарорӣ шудааст.

**Калидвожаҳо:** тағриқа, нобаробарӣ, музди кор, коэффитсиенти Чинни, қачиия Лоренс, тағриқаи соҳавӣ, тағриқаи минтақавӣ, таҳлил, натиҷа.

#### ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СТАТИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются вопросы формирования и распределения дифференциации заработной платы населения республики Таджикистан за определенный период. На основе проведенного исследования, автором выявлено, что дифференциация – это неравенство, которое видно в получаемых доходах населения. Важно отметить, что в статье рассматриваются факторы, влияющие на дифференциацию доходов населения, особенно на заработную плату. В статье с помощью использования методов расчета коэффициента Джини и кривой Лоренца показана дифференциация доходов и выявлено, что к 2017 году разница между первой и четвертой группой сократилась. Также проанализирована межотраслевая дифференциация, региональная и половая дифференциация заработной платы, которые важны в дальнейшей стабилизации и регулировании заработной платы. В заключении сделаны выводы по проведенному анализу.

**Ключевые слова:** дифференциация, неравенство, заработная плата, коэффициент Джини, кривая Лоренца, отраслевая дифференциация, региональная дифференциация, анализ, результат.

#### MAIN DIRECTIONS OF A STATISTICAL STUDY OF DIFFERENTIATION OF INCOME OF POPULATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses the issues of formation and distribution of wage differentiation of the population of the Republic of Tajikistan for a certain period. Based on the study, the author revealed that differentiation is the inequality that is visible in the incomes of the population. It is important to note that the article considers factors affecting the differentiation of incomes of the population, especially wages. Using the methods of calculating the Gini coefficient and the Lorentz curve, the article shows the differentiation of income and revealed that by 2017 the difference between the first and fourth groups has decreased. The intersectoral differentiation, regional and gender differentiation of wages, which are important in the further stabilization and regulation of wages, are also analyzed. In conclusion, conclusions are drawn on the analysis.

**Key words:** differentiation, inequality, wages, Gini coefficient, Lorentz curve, industry differentiation, regional differentiation, analysis, result.

**Сведения об авторах:** *Ибрагимов Хасанджон Амуналиевич* – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры статистики. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 907-95-95-95. E-mail: [Vip.khasandzhon@mail.ru](mailto:Vip.khasandzhon@mail.ru)

*Калемуллоев Мунир Вохидович* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17

**Information about the authors:** *Ibragimov Khasanjon Amunalievich* - Tajik National University, Senior Lecturer, Department of Statistics. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: 907-95-95-95. E-mail: Vip.khasandzhon@mail.ru  
*Kalemulloev Munir Vohidovich* - Tajik National University, candidate of economic sciences, associate professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

УДК 36.1/5(575.3)

## **ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА: СУЩНОСТЬ И СОВРЕМЕННЫЕ УГРОЗЫ**

*Ташматова М.Д., Аскари Саидаъзамхон*

**Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, г. Худжанд,  
Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова**

Общегосударственная финансово-экономическая безопасность является залогом стабильности и поступательного роста экономики страны, позволяет увеличивать благополучие общества, реализуя экономический потенциал каждого человека. В свою очередь, реализация общественного потенциала и обеспечение высокого уровня финансово-экономической безопасности государства начинается со стабильности и устойчивости предприятий, создающих внутренний валовой продукт. Такое положение вещей обуславливает объективную необходимость в теоретическом и практическом исследовании финансовой устойчивости и экономической безопасности относительно внутренних и внешних угроз, с которыми повседневно сталкиваются все субъекты хозяйствования [1].

Оценка финансово-экономической безопасности предприятий на современном этапе развития требует научно-обоснованного подхода к принятию управленческих решений, соответствующих методов и инструментов анализа системы управления рисками на предприятиях, систематизации совокупности показателей и методов их практического расчета, всесторонне характеризующих финансово-экономическое положение корпорации на базе бухгалтерской отчетности предприятия [3].

При оценке состояния экономической безопасности субъекта хозяйственной деятельности анализ и диагностика финансовой деятельности могут оказаться незаменимыми инструментами. На их основе устанавливается реальное состояние субъекта хозяйственной деятельности, обосновываются оптимальные параметры функционирования субъекта хозяйственной деятельности, выстраивается система управления, осуществляются меры по совершенствованию организации.

Финансовая безопасность субъекта хозяйственной деятельности отражает предельный уровень его финансовой защиты от реальных и потенциальных угроз внешнего и внутреннего характера, определяемый количественными и качественными параметрами его финансового состояния, с учетом формирования комплекса приоритетных финансовых интересов и создания системы необходимых финансовых предпосылок устойчивого роста и развития в краткосрочном и долгосрочном периоде при условии постоянного мониторинга финансовой безопасности и формирования комплекса превентивных и контрольных мероприятий.

Условиями, определяющими уровень финансово-экономической безопасности субъекта хозяйственной деятельности, являются ее факторы. В буквальном смысле фактор (лат. factor – делающий, производящий) означает причину, движущую силу какого-либо процесса или явления.

Для обеспечения финансово-экономической безопасности субъекта хозяйственной деятельности на рынке необходимо выявить факторы, влияющие на деятельность субъекта хозяйственной деятельности как извне, так и изнутри. В свою очередь, анализ факторов помогает выявить сильные и слабые стороны в деятельности субъекта хозяйственной деятельности и разработать мероприятия и направления, за счет которых субъект хозяйственной деятельности может повысить устойчивость развития и обеспечить свой успех. Попутно определяются место финансово-экономической безопасности и ее взаимосвязь с различными общественными и экономическими явлениями.

На рис. 1 представлена структурная схема, которая отражает институциональные положения управления финансово-экономической безопасностью в условиях цифровизации, взаимосвязь воздействия внутренних и внешних угроз, внутренние и внешние факторы, оказывающие как прямое, так и косвенное влияние на безопасность субъекта хозяйственной

деятельности. Структурно она разделена на пять блоков, которые охватывают отдельные масштабы функционирования субъекта хозяйственной деятельности.

Первый блок, представленный в схеме, определяет внутренние факторы, формирующие непосредственно субъект хозяйственной деятельности на микроуровне; их функционирование оказывает непосредственное влияние на финансово-экономическую безопасность субъекта хозяйственной деятельности (предприятия) на микроуровне. Главенствующей составляющей является интеллектуально-кадровая, которая определяет весь трудовой состав предприятия, его профессиональную компетенцию и заинтересованность в работе. Важным фактором является развитие и сохранение интеллектуального потенциала предприятия.

Важное значение отводится финансовой составляющей предприятия, представляющей систему взаимосвязанных расчетов по распределению и перераспределению денежных фондов предприятия с целью осуществления бесперебойной основной деятельности. Автономной частью финансовой составляющей является инвестиционная политика, направленная на размещение свободных от оборота средств на развитие субъекта хозяйствования, выступающая одним из двигателей инновационной деятельности предприятия.

Основой экономической безопасности служит производственная сфера, заключающаяся в осуществлении бесперебойной и эффективной деятельности предприятия, направленной на создание качественного товара или услуги при оптимальном уровне материальных затрат с учетом внутренних и внешних угроз и рисков. В свою очередь, производственная сфера основывается на инфраструктурной составляющей, выраженной в оптимальном количественном и качественном уровне имущественного комплекса, призванном решать поставленные перед персоналом производственные задачи.

В эпоху цифровизации особое место отводится промышленному интернету вещей, который заключается в компьютеризации всех составных элементов предприятия и переводе их в цифровую плоскость.

Технико-технологическая составляющая характеризует степень соответствия применяемых на предприятии технологий наилучшим мировым аналогам по оптимизации затрат ресурсов.

Политико-правовая составляющая отражает всестороннее правовое обеспечение деятельности предприятия, соблюдение действующего законодательства.

Информационная составляющая представляет эффективное информационно-аналитическое обеспечение хозяйственной деятельности предприятия (организации).

Экологическая составляющая заключается в соблюдении действующих экологических норм, минимизирующих потери от загрязнения окружающей среды.

Силовая составляющая заключается в обеспечении физической безопасности работников фирмы и руководителей и сохранении ее имущества.

Обособленным от внутренней среды звеном является система менеджмента качества, заключающаяся в постоянном мониторинге функциональных частей предприятия, а также внешних факторов, способных оказывать влияние на его жизнеспособность. С целью устранения негативного влияния от тех или иных факторов, использования открывающихся возможностей менеджерами разрабатываются соответствующие управленческие решения.

Система внутренних элементов субъекта хозяйственной деятельности наряду с другими предприятиями формирует институциональную составляющую экономических категорий, представленную во втором блоке на рис. 2. К ее элементам относим конкурентную среду, оказывающую порой важнейшее влияние на безопасность предприятия, контрагентов как вспомогательных субъектов, способствующих гармоничной работе предприятия.

Наравне с конкуренцией фундаментальное внешнее влияние на субъект хозяйственной деятельности способны оказывать конъюнктура рынка, наличие достаточного спроса на продукцию субъекта хозяйствования - они являются залогом наличия продаж и, соответственно, входящих денежных потоков, необходимых для функционирования предприятия. В свою очередь, высокий уровень предложения на товарном рынке будет вынуждать усиливать производственную и финансовую прочность с целью поддержания спроса на продукцию именно данного предприятия.

Научно-технический прогресс представлен новыми, инновационными, решениями в области производства и управления, исполнение которых может существенным образом сказаться на улучшении конкурентоспособности предприятия, повышении его финансово-экономической безопасности, а при игнорировании - иметь отрицательный эффект.

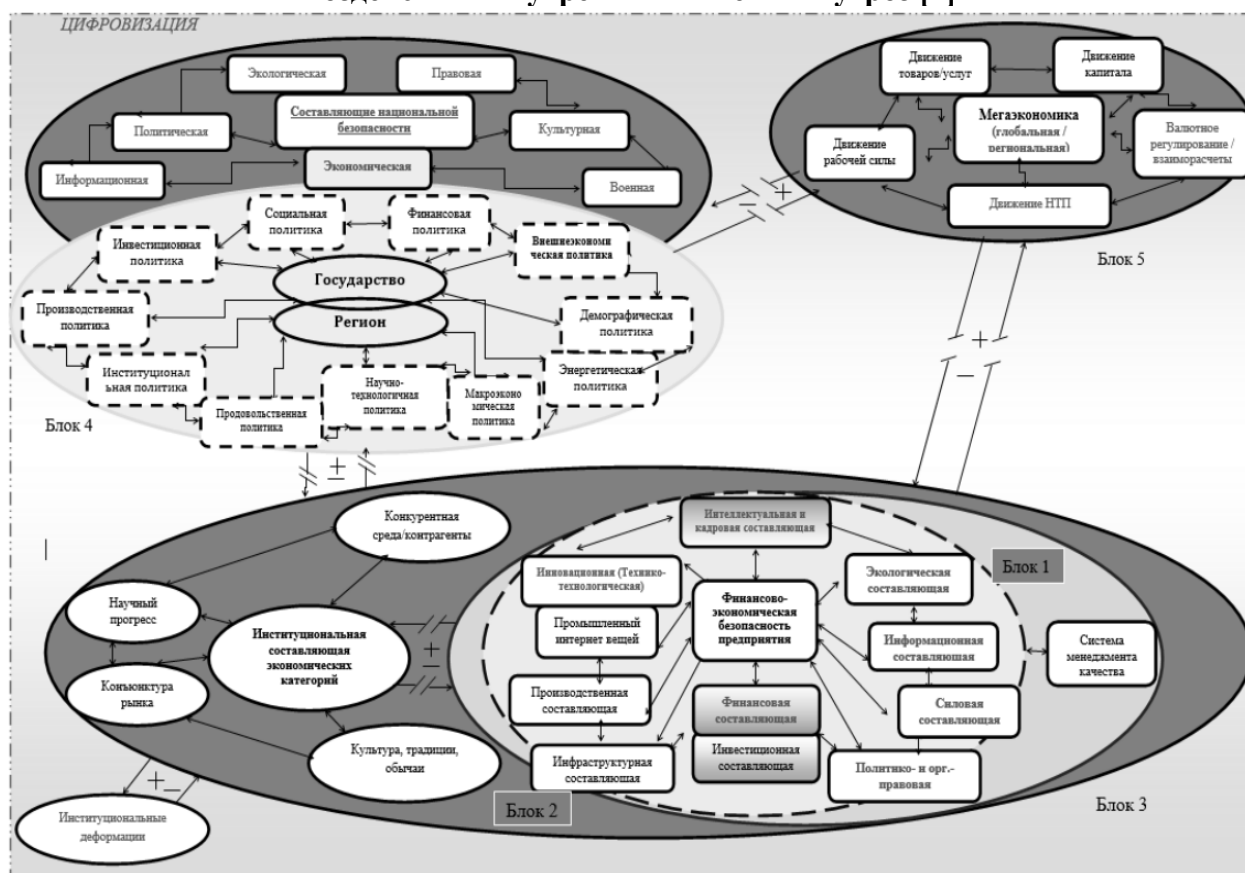
Неформальной составляющей внешней среды являются деловые традиции и обычаи, а также уровень качества профессионализма в бизнес-этике среди других субъектов



хозяйствования. Высокая компетенция, деловая осознанность будут драйвером для развития деловой среды, для улучшения налаженных экономических отношений. Обратная ситуация будет оказывать негативное влияние на деловую среду, порождая дополнительные коммерческие риски.

Отдельным звеном, способным сказываться на показателях финансово-экономической безопасности целого ряда, являются институциональные деформации, представляющие специфические социально-экономические явления, не входящие в традиционный круг факторов, однако существенным образом трансформирующие общественную реальность. К таким явлениям следует отнести коррупцию, бюрократизм, теневой сектор экономики, рейдерство, непродуктивный отток капитала. При недостаточном уровне контроля со стороны государства подобные явления способны оказывать дополнительные препятствия в жизни всех субъектов хозяйственной деятельности.

**Рис. 1. Структурная схема, отражающая институциональные положения управления финансово-экономической безопасностью в условиях цифровизации: взаимосвязь воздействия внутренних и внешних угроз [2]**



В представленной схеме факторы влияния не трактуются однозначно как угрозы. В определенных случаях институциональные составляющие могут превратиться в возможности для субъектов хозяйственной деятельности, а также положительным образом улучшить его финансово-экономическую безопасность.

Очередным составляющим блоком является государственно-региональный уровень, на котором государство обеспечивает собственную национальную безопасность, а также осуществляет политику, направленную на обеспечение безопасности всех субъектов страны.

Основу национальной безопасности составляют:

- военная безопасность, направленная на исключение внешнего вторжения;
- политическая безопасность, направленная на поддержание общественной стабильности и реализации выбранных курсов развития государства;
- культурная безопасность, обеспечивающая самобытность проживающего народа;
- правовая безопасность, заключающаяся в создании и введении объективных и справедливых законов в интересах всех лиц;
- информационная безопасность, обеспечивающая наличие необходимых и объективных сведений о жизни общества;

–экологическая безопасность, направленная на поддержание и сохранение окружающей среды в надлежащем состоянии;

–экономическая безопасность, при которой обеспечивается экономическая устойчивость от внутренних и внешних угроз.

Данные сферы находятся в ведении государства и обеспечиваются за счет государственных финансов. Для реализации всех необходимых уровней национальной безопасности государство совместно с регионами обеспечивает реализацию различных направлений политики, направленной на гармонизацию жизни общества. Их крайне много, рассмотрим наиболее важные для обеспечения финансово-экономической безопасности конкретного субъекта хозяйствования.

Одним из ключевых звеньев является финансовая и налоговая политика, направленная на урегулирование финансовой системы государства, на создание прямых и косвенных механизмов воздействия на субъекты финансовой системы. Так, для государства является приоритетным внедрение такого уровня налогообложения, который бы позволял формировать необходимую доходную часть государственного бюджета, однако не был бы при этом излишне пагубным для налогоплательщиков.

Государство совместно с регионами определяет направленность инвестиционной, инновационной и научно-технической политики. При этом без политической воли крайне сложно изменить вектор технического развития государства. При недостаточном уровне поддержки развития науки научная мысль не будет зарождаться, внедряться, т. е. в том числе и на уровне предприятий, что негативно скажется на безопасности как государства, региона, так и предприятий. Без научного прогресса сложно представить развитие производственной сферы государства, а ее стагнация негативно скажется на демографической и социальной политике, на уровне качества жизни людей в государстве.

В последнем блоке определены международные составляющие, такие как движение капитала между государствами, движение научно-технического прогресса, рабочей силы и товаров, валютное регулирование. Итак, определены основные свойства технологии цепочки данных для создания цифровых денег. Выделены три направления использования криптовалют в криминальной сфере. Предложена и описана структурная схема, отражающая институциональные положения управления финансово-экономической безопасностью в условиях цифровизации: взаимосвязь воздействия внутренних и внешних угроз.

Существует объективная необходимость в создании нормативно-правовых актов, способных защищать от внешних и внутренних угроз (прежде всего, криминогенного характера), при этом установив и сбалансировав интересы, права и обязательства всех сторон выпуска и хождения криптовалют. В данном аспекте важно соблюсти равновесие разрешительных и запретительных мер. Необходимо исследовать и обеспечить природу и интенсивное развитие криптоотрасли в России, пресекая криминогенные угрозы, возникающие в данной сфере при применении технологии блокчейн.

Направления дальнейших исследований видятся в разработке системы показателей, отражающих состояние криптоактивов, их пороговые значения для обеспечения финансовой безопасности страны.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Ермакова Э.Р. Финансовая безопасность в системе национальной безопасности государства / Э.Р. Ермакова // *Фундаментальные исследования*. – 2016. – №5-2. – С. 324-328.
2. Кислый В. Юридические аспекты применения блокчейна и применения токенов / В. Кислый. - 2017. [Электронный ресурс]. URL: [https://zakon.ru/blog/2017/6/5/yuridicheskie\\_aspekty\\_primeneniya\\_blokchejna\\_i\\_ispolzovaniya\\_kriptoaktivov](https://zakon.ru/blog/2017/6/5/yuridicheskie_aspekty_primeneniya_blokchejna_i_ispolzovaniya_kriptoaktivov) (дата обращения: 10.01.2019).
3. Тюгин М.А. Особенности финансовой безопасности экономического субъекта / М.А. Тюгин // *Экономика и менеджмент инновационных технологий*. - 2018. -№9. [Электронный ресурс]. URL: <http://ekonomika.snauka.ru/2018/09/16194> (дата обращения: 03.10.2018).
4. Указ Президента Российской Федерации от 13.05.2017 г. №208 «О Стратегии экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года» / «Собрание законодательства РФ», № 20, 2017 – 2902 с.

#### БЕХАТАРИИ МОЛЯВИИ ДАВЛАТ: МОҲИЯТИ ХАВФҶОИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур беҳатарии моляви ва иқтисодии давлат мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Арзёбии муосири беҳатарии моляви ва иқтисодии ин мавзӯё воқеияти корхонаро нишон медиҳад. Самаранокии таҳлили беҳатарии моляви ва иқтисодии субъектҳои соҳибқарӣ сатҳи ҳимояи он аз таҳдиди воқеӣ ва имконпазирӣ табиӣ берунӣ ва дохилро инъикос менамояд. Нақшаҳои асосии беҳатарии моляви баррасӣшудаанд, ҳадафҳо ва вазифаҳои системаи амният муайян карда мешаванд. Зарурати эҷоди санадҳои ҳуқуқӣ барои амнияти моляви ва иқтисодӣ таъкидшудааст. Яке аз звенаҳои асосӣ сиёсати моляви ва андозӣ мебошад, ки ба танзими низоми моляви давлат, ба офариниши механизмҳои бевосита ва бавоситаи

таъсиррасонӣ ба субъектҳои низоми молиявӣ равона карда шудааст. Ҳамин тариқ, барои давлат татбиқи чунин сатҳи андозбандӣ афзалиятнок арзёбӣ мегардад, ки имконият медиҳад қисмати зарурии даромаднокии бучети давлатиро ташаққул диҳем, лекин барои андозсупорандагон зиёновар набошад. Давлат дар якҷоягӣ бо минтақаҳо самтнокии сиёсати инноватсионӣ ва илмӣ – техникиро муайян месозад. Бинобар ин, бе иродаи сиёсӣ тағйир додани меҳвари рушди техникии давлат хеле мураккаб аст. Дар сурати сатҳи нобасандаи дастгирии рушди илм афкори илмӣ наметавонад рушд ва татбиқ гардад, яъне, аз ҷумла, дар сатҳи корхонаҳо низ, ки ин метавонад ба амнияти ҳам давлат, ҳам минтақа ва ҳам корхонаҳо таъсири манфӣ расонад.

**Калидвожаҳо:** бехатарии молиявӣ, иқтисодиёт, давлат, криптоактивҳо, блокчейн, бозор, рақамисозӣ.

### **ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВА: СУЩНОСТЬ И СОВРЕМЕННЫЕ УГРОЗЫ**

В статье рассмотрена финансово-экономическая безопасность государства. Современная оценка финансово-экономической безопасности субъекта может показать реальное состояние предприятия. Эффективность анализа финансово-экономической безопасности субъекта хозяйственной деятельности отражает уровень его защиты от реальных и потенциальных угроз внешнего и внутреннего характера. Рассмотрены основные схемы финансовой безопасности, определены цели и задачи системы безопасности. отмечена необходимость создания правовых актов для финансово-экономической безопасности. Выделены основные угрозы со стороны криптоотрасли в России. Одним из ключевых звеньев является финансовая и налоговая политика, направленная на урегулирование финансовой системы государства, на создание прямых и косвенных механизмов воздействия на субъекты финансовой системы. Так, для государства является приоритетным внедрение такого уровня налогообложения, который бы позволял формировать необходимую доходную часть государственного бюджета, однако не был бы при этом излишне пагубным для налогоплательщиков. Государство совместно с регионами определяет направленность инвестиционной, инновационной и научно-технической политики. При этом без политической воли крайне сложно изменить вектор технического развития государства. При недостаточном уровне поддержки развития науки научная мысль не будет зарождаться, внедряться, т.е. в том числе и на уровне предприятий, что негативно скажется на безопасности как государства, региона, так и предприятий.

**Ключевые слова:** финансовая безопасность, экономика, государство, криптоактивы, блокчейн, рынок, цифровизация.

### **FINANCIAL SECURITY OF THE STATE: ESSENCE AND MODERN THREATS**

The article deals with the financial and economic security of the state. Modern assessment of financial and economic security of the subject can show the real state of the enterprise. The effectiveness of the analysis of financial and economic security of a business entity reflects the level of its protection from real and potential threats of external and internal nature. The basic schemes of financial security, the goals and objectives of the security system. The necessity of creating legal acts for financial and economic security is proposed. The main threats from the crypto industry in Russia are highlighted. One of the key links is the financial and tax policy aimed at regulating the financial system of the state, at creating direct and indirect mechanisms of influence on the subjects of the financial system. So, for the state it is a priority to introduce such a level of taxation that would make it possible to form the necessary revenue part of the state budget, but would not be unnecessarily detrimental to taxpayers. The state together with the regions determines the direction of investment, innovation and scientific and technical policies. Moreover, without political will it is extremely difficult to change the vector of technical development of the state. Given the insufficient level of support for the development of science, scientific thought will not arise, be introduced, that is, including at the enterprise level, which will negatively affect the security of both the state, the region, and enterprises.

**Key words:** financial security, economy, state, crypto assets, blockchain, market, digitalization.

**Сведения об авторах:** *Ташматова Мунира Даліловна* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, г. Худжанд, кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, 17 Микрорайон, дом.1. Телефон: **927-45-06-04**

*Аскари Саидзамхон* - Российский экономический университет им. Г.В. Плеханова. **Адрес:** 117997, Россия, Москва, Стремянный переулок, д. 36. E-mail: [saidazamkhon@mail.ru](mailto:saidazamkhon@mail.ru)

**Information about the authors:** *Tashmatova Munira Dalilovna* - Tajik State University of Law, Business and Politics, Khujand, candidate of economic sciences, assistant professor of world economics. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17 Microdistrict, Building 1. Phone **927-45-06-04**

*Askari Saidazamhon* - Russian University of Economics G.V. Plekhanov. **Address:** 117997, Russia, Moscow, Stremyanny pereulok, d. 36. E-mail: [saidazamkhon@mail.ru](mailto:saidazamkhon@mail.ru)

УДК 331.5 (575.3)

### **ВОПРОСЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ЗАВИСИМОСТИ РОСТА ВВП СТРАНЫ ОТ СОСТОЯНИЯ РЫНКА ТРУДА**

*Бобоева Р.М., Одинаев М.А., Табаров О.С.*  
Таджикский национальный университет

Современные исследования показывают, что одним из основных факторов, определяющих тенденции изменения экономического роста, является проведение трудовой деятельности человека. Искомая трудовая деятельность, в свою очередь, создает основание для того, чтобы расширить существующие возможности увеличения занятости населения, которое заключается

в появлении дополнительных рабочих мест, или в образовании новых видов деятельности. Исходя из этого, можно заключить, что экономический рост и решение проблемы занятости являются как результат и следствие друг для друга. В данном случае, важным является показатель уровня ВВП на душу населения, который можно считать определяющим фактором человеческого развития. Этот показатель обуславливает состояние уровня жизни, которая должна подтверждаться достойной по оплате и условиям труда занятостью [1,2].

Состояние рынка труда, в частности, занятость в концепции человеческого развития рассматривается как многообразие трудовой деятельности человека, направленной на получение дохода. Эффективная занятость населения, позволяет решить проблему обеспечения необходимых доходов для трудоспособного населения и дает возможность для создания экономических основ государства [3,4].

В табл. 1 приведено состояние и динамика занятости и безработицы в Республике Таджикистан, которая позволяет выявить основные макроэкономические тенденции в развитии рынка труда.

**Таблица 1. Состояние и динамика занятости и безработицы в Республике Таджикистан за 2011-2017гг.\***

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2012
Трудовые ресурсы Всего	4664	4796	4859	4983	5111	5224	5326	1,14р.
Рабочая сила	2303	2347	2362	2382	2437	2438	2460	1,068р.
Занятое население	2249	2291	2307	2325	2380	2384	2407	1,070р.
Официально признанные безработные	54	56	54	56	57	54	53	98,15%
Недоиспользование рабочей силы в экономике	2361	2449	2497	2601	2674	2786	2866	1,214р.
Отношение р								
силы ко								

Значение величины достоверности аппроксимации показывает применимость ее использования (3).

$$R^2 = 0,996, \quad (2)$$

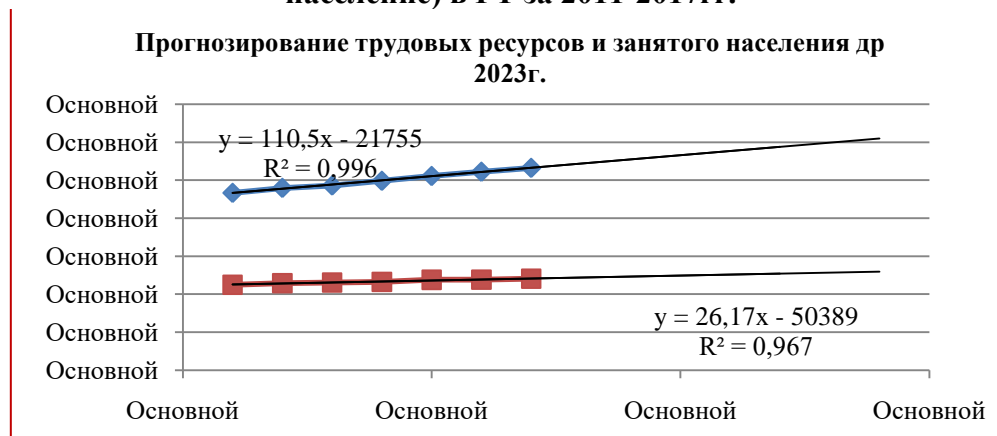
Соответственно, прогнозные значения занятого населения рассчитываются по следующей функции (рис.2):

$$y = 26,17x - 50389, \quad (3)$$

Значение величины достоверности аппроксимации показывает применимость ее использования

$$R^2 = 0,997, \quad (4)$$

**Рисунок 2** Диаграмма состояния рынка трудовых ресурсов (трудоустройство и занятое население) в РТ за 2011-2017гг.



На основании полученных функций, рассчитаем прогнозные значения искомых величин (табл.2).

**Таблица 2.** Прогнозные значения трудовых ресурсов и занятого населения на период до 2025г. (nsc/xtk/)

	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
Трудовые ресурсы Всего	5436	5546,5	5657	5767,5	5878	5988,5	6099
Занятое население	2448,23	2474,4	2500,57	2526,74	2552,91	2579,08	2605,25
Отношение занятого населения ко всем трудовым ресурсам	45,04%	44,61%	44,20%	43,81%	43,43%	43,07%	42,72%

Рассмотрим тенденции зависимости роста валового регионального продукта от состояния рынка труда, в разрезе страны и по регионам. В табл. 3 приведены соответствующие статистические данные, которые определяют состояние, основные направления и тенденции развития производства.

**Таблица 3.** Состояние ВРП страны и регионов за 2011-2017гг.\*

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
ВРП, млн. сомони	27018,8	32784,7	36535,1	40836,2	43745,9	49921,1	54011,2	1,99р.
ГБАО	350,5	525,7	633,2	721,7	716,8	841,2	966,6	2,75р.
%	1,30%	1,60%	1,73%	1,77%	1,64%	1,69%	1,79%	
Согдийская область млн. сомони	7179,3	8961,2	10439,9	11530,5	12036,9	14654,8	16676,8	2,32р.
%	26,57%	27,33%	28,57%	28,24%	27,52%	29,36%	30,88%	
Хатлонская область млн. сомони	8013,2	9572,6	9869,7	11777,5	12855,2	14620,2	16049,7	2,00р.
%	29,66%	29,20%	27,01%	28,84%	29,39%	29,29%	29,72%	
г. Душанбе млн. сомони	6774,4	8073,8	9410,5	10176,2	10546,4	10891,2	11003,9	1,62р.
%	25,07%	24,63%	25,76%	24,92%	24,11%	21,82%	20,37%	
РРП млн. сомони	4701,4	5651,4	6181,8	6630,3	7590,6	8913,7	9314,3	1,98р.
%	17,40%	17,24%	16,92%	16,24%	17,35%	17,86%	17,25%	

\*Рассчитано автором по: «Статистический ежегодник Республики Таджикистан» // Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. –Душанбе: Бохтар, 2018. -17. -С.200

Из табл. 3 можно сделать следующие выводы. По ГБАО наблюдается увеличение валового регионального продукта в 1,7 раза. При этом доля ВРП региона по отношению к ВРП

РТ увеличилась с 1,3% до 1,79%. По Согдийской области увеличение валового регионального продукта произошло в 2,32 раза. Это наивысший прирост среди регионов. Отсюда, соответственно, доля ВРП региона по отношению к ВРП РТ увеличилась с 26,57% до 30,88%.

Согласно данным табл.3, регионы ГБАО и Согдийской области имеют опережающие темпы роста валового регионального продукта, по сравнению с ВРП страны, и, соответственно, темпы роста ВРП Хатлонской области, г. Душанбе и районов республиканского подчинения имеют отставание.

Так, по Хатлонской области имеем увеличение валового регионального продукта в 2 раза. При этом доля ВРП региона по отношению к ВРП РТ незначительно увеличилась с 29,66% до 29,72%.

**Рисунок 3. Структуры ВРП по регионам в 2017г. (млн. сомони)**



По региону РРП можно отметить, что имеем увеличение валового регионального продукта в 1,98 раза. Этот регион также уменьшил долю ВРП региона с 17,40% до 17,25%. Такая же тенденция уменьшения доли ВРП региона наблюдается и по г. Душанбе. При увеличении валового регионального продукта в 1,62 раза по этому региону имеем снижение доли ВРП региона с 25,07% до 20,37%. На основе данных таблицы 3 нами получены формы функциональных зависимостей ВРП (табл.4).

**Таблица 4. Виды зависимостей прогноза ВРП на регионам РТ**

ГБАО	$y = 91,53x + 313,2$	$R^2 = 0,954$
Согдийская область	$y = 1481,х + 5714,$	$R^2 = 0,973$
Хатлонская область	$y = 1328,х + 6509,$	$R^2 = 0,985$
Г. Душанбе	$y = 694,9х + 6773,$	$R^2 = 0,889$
РРП	$y = 777,5х + 3887,$	$R^2 = 0,98$

По данным видам зависимостей нами были рассчитаны прогнозные значения региональных ВРП на период до 2025г. (табл.5).

**Таблица 5. Прогнозные значения региональных ВРП на период до 2025г. (млн.сомони)**

Годы	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025
ГБАО	1136,77	1228,3	1319,83	1411,36	1502,89	1594,42	1685,95
Согд	19043,9	20525	22006,1	23487,2	24968,3	26449,4	27930,5
Хатлон	18461	19789	21117	22445	23773	25101	26429
Душанбе	13027,1	13722	14416,9	15111,8	15806,7	16501,6	17196,5
РРП	10884,5	11662	12439,5	13217	13994,5	14772	15549,5

Проводимые исследования, направленные на выявление основных тенденций, определяющих зависимость развития экономики страны от различных групп факторов, в том числе состояния рынка труда, требуют применения инструментария экономико-математического моделирования. Иначе говоря, необходимо выявить текущее и будущее состояние экономики страны от таких показателей, которые обуславливают наличие соответствующих количественных и качественных изменений в заданном временном интервале. Такой инструментарий позволит установить основные зависимости развития экономики, что является одной из основных задач диагностирования. Результатом проведенной диагностики может быть определение вида экономического роста, который является наиболее показательным для конкретной страны и для в конкретного периода времени. Следует отметить, что в качестве оптимального инструмента для проведения анализа и прогнозирования роста экономики можно применять метод многофакторного анализа. Данный метод состоит в моделировании измеряемых данных и исследования их свойств. Исходные данные состоят из

совокупности значений как зависимой переменной, так и независимых переменных. Структура и параметры модели выбираются согласно критерию наилучшего приближения данных.

Будем искать искомую зависимость в виде:

$$Y = f(X_1, X_2, \dots, X_i, \dots, X_n), \quad (5)$$

Здесь:

$Y$  - зависимая переменная;

$X_i$  – независимые переменные,  $i = \overline{1, n}$ ;

$n$  – число независимых переменных.

В данном случае, в качестве зависимой переменной  $Y$  в нашем исследовании принят объем валового внутреннего продукта страны.

Зависимость объема валового внутреннего продукта находим от следующих факторов:

$X_1$  – объем промышленного производства, млн. сомони;

$X_2$  – объем сельскохозяйственного производства, млн. сомони;

$X_3$  – объем предоставленных платных услуг, млн. сомони;

$X_4$  – занятое население в стране, тыс. сомони.

Для того, чтобы определить систему факторов, определяющих развитие экономики Республики Таджикистан, важно, чтобы они непосредственно влияли на величину ВВП, и их взаимодействие даст возможность определить их достоверную взаимозависимость в экономике. В табл. 6 приведены корреляционные связи используемых факторов.

**Таблица 6. Значения корреляционных связей выбранных факторов**

	ВВП	Пром.пр-во	С/х пр-во	Услуги	Занятое население
ВВП	1				
Пром.пр-во	0,9450261	1			
С/х пр-во	0,9950247	0,922484	1		
Услуги	0,9603387	0,895365	0,960164	1	
Занятое население	0,9708914	0,890802	0,970858	0,939868	1

Полученные расчеты показывают безусловную применимость данных факторов. Используя выбранные факторы, нами была получена следующая зависимость:

$$Y = -68631,6 + 0,469 X_1 + 3,011 X_2 + 0,301 X_3 + 17,75 X_4 \quad (6)$$

Адекватность полученной зависимости следует из показателей табл.7.

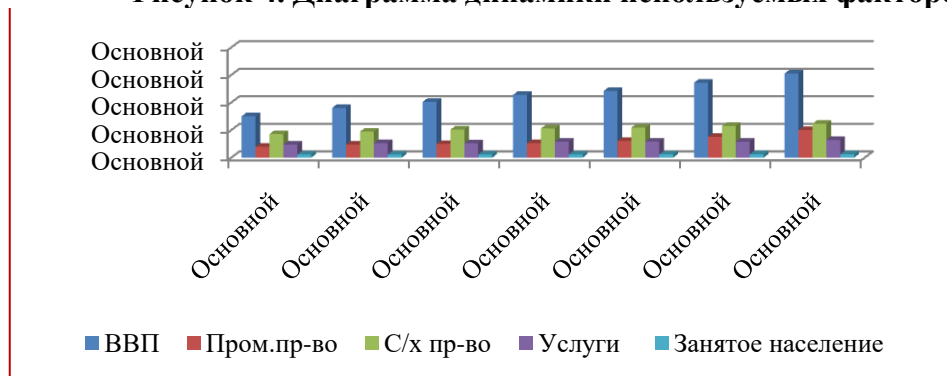
На рис. 4 показана диаграмма состояния переменных, используемых в проведении многофакторного анализа.

**Таблица 7. Значения параметров множественной регрессии**

ВЫВОД ИТОГОВ	
<i>Регрессионная статистика</i>	
Множественный R	0,997829573
R-квадрат	0,995663857
Нормированный R-квадрат	0,98699157
Стандартная ошибка	1215,602928
Наблюдения	7

На рис. 4 показана диаграмма состояния переменных, используемых в проведении многофакторного анализа.

**Рисунок 4. Диаграмма динамики используемых факторов**



Проведенные исследования позволяют сделать вывод, что основная задача использования инструментария экономико-математического моделирования состоит в проведении обоснования исследуемых факторов роста, выявлении диапазона изменений и основных направлений оценки данных изменений.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Ахундова О.В. Взаимосвязь динамики ВВП и безработицы: теоретический и практический аспект / О.В. Ахундова, А.Г. Коровкин, И.Б. Королев // «Научные труды ИНП РАН». - 2005. -С.471–497.
2. Андриянин А.В. Взаимодействие региональных рынков труда: опыт анализа и прогнозирования движения населения рабочей силы / А.В. Андриянин, А.Г. Коровкин, К.В. Парбузин // Проблемы прогнозирования. – 2001. -№2. -С.97-110.
3. Белявский М.О. Рынок труда в Таджикистане и динамика изменения номинальной заработной платы / М.О. Белявский, А.Г. Коровкин, А.В. Полежаев // Проблемы прогнозирования. – 2002. -№3. -С.84-91.
4. Бобоева Р.М. Вопросы моделирования динамики трудовых ресурсов Республики Таджикистан / Р.М. Бобоева // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). – Душанбе, 2018. -№7.(193). -С.25-29 ISSN 2413-5151. (1926 в перечне реценз. изд.).
5. Васильев А.Н. Модель самоорганизации рынка труда / А.Н. Васильев // Экономика и математические методы. – 2001. -№2. -С.123-127.
6. Горелова Г.В. Моделирование рынка труда: комплексный подход / Г.В. Горелова, А.Е. Жминько, А.М. Ляховецкий // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. – 2012. -№3(104). – С.188–195.
7. Осанкин В. Миграция как фактор формирования регионального рынка труда / В. Осанкин, Н. Суворова // Человек и труд. – 2002. -№6. -С.82-83.
8. Тихомиров М.Е. Экономико-математическое моделирование эффективности реализации человеческого потенциала / М.Е. Тихомиров, О.И. Кузнецова // Молодой ученый. - 2014. -№3. -С.558-559.
9. Филимоненко И.В. Моделирование зависимости роста ВВП от изменения структуры занятости в экономике РФ / И.В. Филимоненко // Вестник. Социально-экономические науки. НГУ. - 2011. -Том 11. -выпуск 1. -С.27.

#### МАСОИЛИ МОДЕЛСОЗИИ АФЗОИШИ ММД ДАР АЛОҚАМАНДИ БО ВАЗЪИ БОЗОРИ МЕХНАТИ ҶТ

Дар мақола масъалаҳои динамикаи захираҳои меҳнати ҶТ дида баромада шудаанд. Тадқиқи яке аз масъалаҳои асосии гузаронидани стратегияи макроиқтисодии давлат, ки ба ҳалли проблемаҳои шугли аҳоли равона шудааст, иҷро шудааст. Самти асосии таҳлили ҳолати бозори меҳнат, пеш аз ҳама, ба он асоснок шудааст, ки ноғузир будани қоркарди комплекси ҷорабиниҳо доир ба истифодабарии самараноки онҳо мавҷуд аст. Дар мавод барои гузаронидани таҳлили бозори захираҳои меҳнати ҷунин параметрҳои бозори меҳнат, аз қабилӣ талабот ба захираҳои меҳнати, теъдоди аҳолии шоғил ва нишондиҳандаҳои асосии макроиқтисодии рушди иқтисодии кишвар қайд карда шудаанд. Маълумотҳои омори аз рӯи сохтори шугли аҳоли, аз рӯи соҳаҳои иқтисодии кишвар ва истифодаи таҷвизоти моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ доир ба пешгӯии сатҳи шугли аҳолии кишвар то давраи соли 2020 аз рӯи нақшаи зерин ҳисобкунӣ гузаронида шудааст. Дар қадами аввал алоқамандии бисёрченакаи бузургии шугли аҳоли аз ҳаҷми ММД ва ҳаҷми содирот дар кишвар ба даст оварда шудааст. Сипас, дар асоси истифодабарии тренд ва модели авторегрессионӣ ҳаҷми пешгӯишавандаи ММД-и кишвар ва ҳаҷми содирот ҳисоб карда шудааст. Натиҷаҳои бадастовардашударо ба формулаи алоқамандии бисёрченакаи гузошта, қимати пешгӯии шугли аҳоли барои давраи мавриди назар муайян карда шудааст. Маълумотҳои омори регрессионӣ, ки ҳангоми гузаронидани ҳисобкунӣ ва ба даст овардани алоқамандии ҷусташаванда ҳосил шудаанд, истифодашавандагии схемаи ҳисобкуниро доир ба баланд бардоштани самаранокии истифодабарии захираҳои меҳнати нишон медиҳад.

**Калидвожаҳо:** таҳлили бисёрченакаи, авторегрессия, пешгӯии шугли аҳоли, захираҳои меҳнати, маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, содирот, функсия, эътимоднокии апроксиматсия.

#### ВОПРОСЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ЗАВИСИМОСТИ РОСТА ВВП СТРАНЫ ОТ СОСТОЯНИЯ РЫНКА ТРУДА

В статье рассматриваются вопросы моделирования зависимости роста ВВП страны от состояния рынка труда. Исследуются вопросы состояния рынка труда, в частности, занятости, как одного из основных факторов концепции человеческого развития, посредством получения дохода через трудовую деятельность человека. Показано, что эффективная занятость населения дает возможность для создания экономических основ государства. В работе приведено исследование современного состояния и динамики занятости и безработицы в Республике Таджикистан, по результатам которого выявлены основные макроэкономические тенденции в развитии рынка труда страны. Анализ состояния рынка труда проведен с применением инструментария экономико-математического моделирования, использование которого дало возможность определить основные тенденции развития валового регионального продукта в разрезе по регионам страны. Полученные результаты выявили неравномерность основных тенденций производства регионального продукта, исходя из прогнозируемых параметров на период до 2025 года. Другим направлением исследования в данной статье является сделанный вывод, что тенденция роста всех трудовых ресурсов опережает рост рабочей силы и занятости населения. В качестве оптимального инструмента используется метод многофакторного анализа для проведения исследования и прогнозирования роста экономики. Моделирование измеряемых данных и исследование их свойств дают возможность выявить диапазон изменений и основные направления оценки данных изменений.

**Ключевые слова:** многофакторный анализ, авторегрессия, прогнозирование занятости населения, трудовые ресурсы, внутренний валовой продукт, экспорт, функция, достоверность аппроксимации.



## SOME ISSUES OF MODELING OF THE DEPENDENCY OF GDP UPON CONDITION OF THE LABOR MARKET IN THE COUNTRY

The article deals with the modeling of labor resources dynamics in the Republic of Tajikistan. One of the main issues of the macroeconomic strategy of the state aimed at solving the problem of employment is given. An important direction of the analysis of the state of the labor market, first of all, due to the fact that there is an urgent need to develop a set of measures for their effective use. In work, for the analysis of the labor market, labor market parameters such as the need for labor resources, the volume of the employed population and the main macroeconomic indicators of the country's economic development. Using statistical data on the structure of employment of the population by sectors of the country's economy and using the tools of economic and mathematical modeling/forecast calculations of the level of employment of the country's population for the period up to 2022. according to the following scheme. At the first step, a multi-factor dependence of the size of the population's employment on the volume of GDP and the volume of exports in the country was obtained. Further, based on the application of the trend and the autoregressive model, the calculated projected values of the country's GDP volume and export volume. Substituting the obtained predicted values in the formula of multifactorial dependence, the forecasted values of employment for the specified period of time were obtained. The data of the regression statistics and, which were obtained during the calculations and obtaining the required dependencies shows the applicability of the computing scheme used to improve the efficiency of the use of labor resources.

**Key words:** multifactor analysis, auto regression, population employment forecast, human resources, domestic national product, export, function, approximation accuracy.

**Сведения об авторах:** *Бобоева Розиямо Мансуровна* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической кибернетики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 901-55-38-73

*Одинаев Мехрубон Абдурахмонович* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры статистики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: [mehrubon.01@mail.ru](mailto:mehrubon.01@mail.ru)

*Табаров Орифджон Сайдалиевич* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической кибернетики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: [orif\\_tabarov@mail.ru](mailto:orif_tabarov@mail.ru). Телефон: (+992) 918-67-52-50

**Information about the authors:** *Roziyamo Mansurovna Boboeva* - Tajik National University, candidate of economic sciences, associate professor of the Department of Economic Cybernetics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 901-55-38-73

*Odinaev Mehrubon Abdurahmonovich* - Tajik National University, assistant of the Department of Statistics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: [mehrubon.01@mail.ru](mailto:mehrubon.01@mail.ru). Phone: 918-17-17-87

*Tabarov Orifjon Saidalievich* – Tajik National University, candidate of economic sciences, assistant professor of economic cybernetics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: [orif\\_tabarov@mail.ru](mailto:orif_tabarov@mail.ru)

УДК 332

## МЕХАНИЗМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЕКРЕАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ РЕГИОНА

*Тюряев Дж.А.*

Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, г. Худжанд

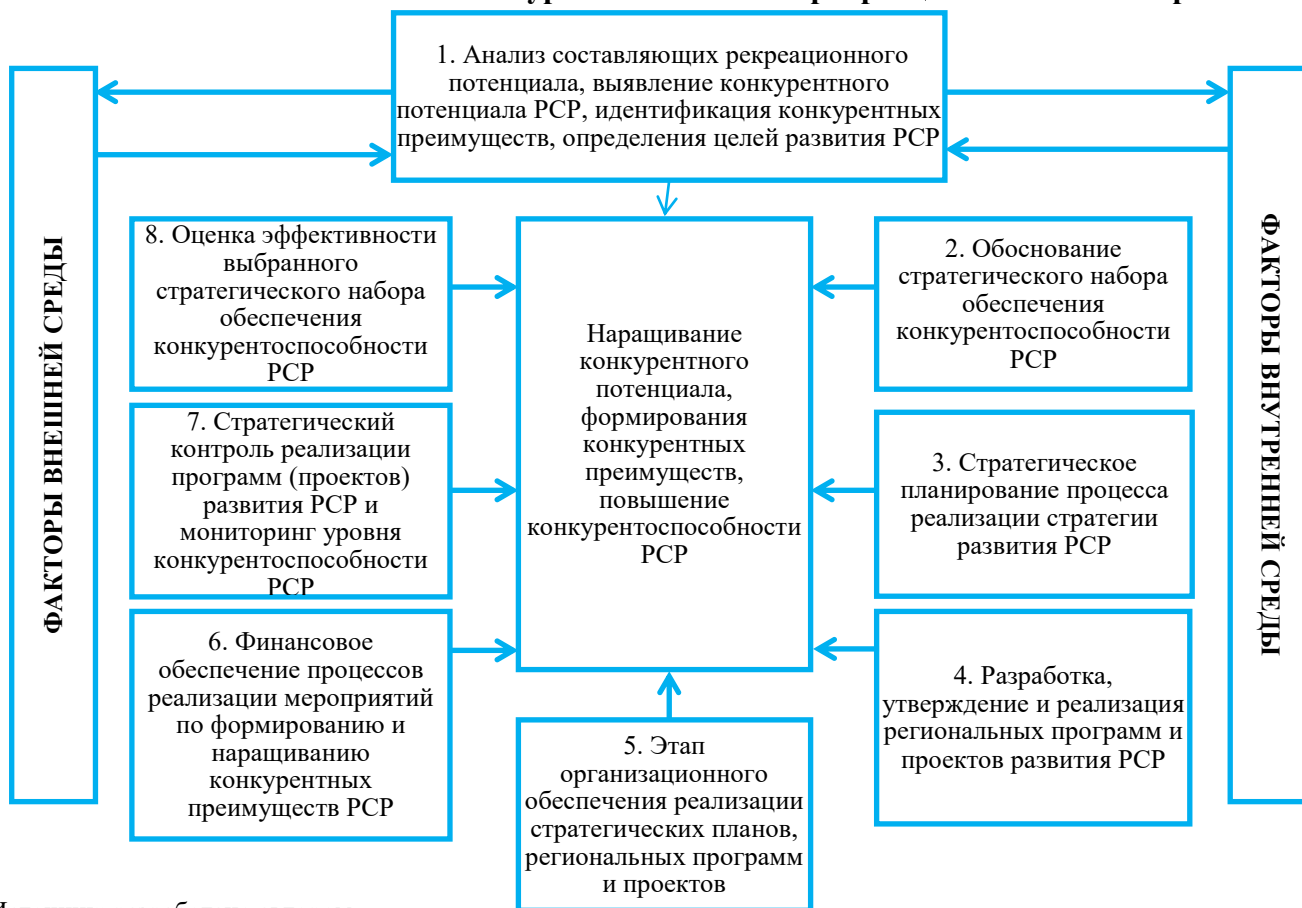
Современные условия функционирования региональных социально-экономических систем предусматривают формирование и реализацию конкурентных преимуществ. Поэтому насущной необходимостью является разработка региональной политики содействия развитию перспективных, социальноориентированных сфер экономики, к которым относится рекреационная сфера.

Поскольку рекреационная деятельность осуществляется в пределах рекреационной системы региона, то целесообразно выделить в отдельную группу формы и методы социально-экономического влияния на процессы формирования и обеспечения ее конкурентоспособности. Систематизация инструментов влияния, обеспечение комплексного их использования наиболее эффективно отражается в соответствующем механизме, который рассматривается как «движущая часть системы управления, обеспечивает действенное влияние на факторы, состояние которых обуславливает результат деятельности объекта управления»[5,с.142]. Поэтому приобретает актуальность научное обоснование механизма обеспечения конкурентоспособности рекреационной системы региона (МОК РСР).

В данной научной статье автором предложен механизм обеспечения конкурентоспособности рекреационной системы региона как последовательность этапов, направленных на повышение ее конкурентоспособности, формирование и поддержание конкурентных преимуществ (рисунок 1).

В соответствии с предложенным механизмом оценка конкурентного потенциала рекреационной системы региона является исходной базой для принятия управленческих решений по формированию, содержанию и развитию результатов его использования.

**Рис. 1. Механизм обеспечения конкурентоспособности рекреационной системы региона**



Источник: разработано автором

По нашему мнению, целесообразно использовать метод портфельного анализа, который позволяет обрабатывать большие массивы информации, отражает рыночные позиции объекта и его основных конкурентов [1]. На основании этих материалов формируются стратегии, оценивается возможность их реализации. Ценность метода заключается в том, что он дает достаточный объем информации для принятия обоснованных управленческих решений. Результаты исследования этого этапа позволяют сделать выводы о возможностях определенной рекреационной системы в контексте обеспечения конкурентных преимуществ, что является основой для определения целей развития и разработки стратегии обеспечения конкурентоспособности рекреационной системы региона.

Принципиальным моментом формирования стратегии развития рекреации в регионе является вопрос официального признания места и роли этой сферы в экономической структуре и определения курса практических действий на различных уровнях государственной власти. Для реализации целей развития РСР определяются альтернативные стратегии, изучение которых и идентификация с условиями, которые сложились на определенный период времени. При этом важное значение приобретают следующие функциональные составляющие МОК РСР: управленческая, маркетинговая, кадровая, поскольку понимание процессов, происходящих на рынке рекреационных услуг, особенностей формирования спроса и предложения, конъюнктуры рынка, использования эффективных методов обоснования и выбора стратегии развития, требует соответствующих знаний, умений и навыков управленческого персонала всех уровней[3]. Этот этап очень важен, поэтому требует детальной разработки как в теоретико-методическом, так и в прикладном аспекте.

Стратегическое планирование процесса реализации конкурентной стратегии развития РСР охватывает разветвленную систему планов: долгосрочных, среднесрочных, годовых, оперативных, функциональных. Оно осуществляется на основе данных предыдущих этапов (анализа, прогнозирования возможностей и угроз, определение и выбор вариантов развития на основе оценки альтернатив, с учетом потребности в ресурсах формирования целей) и заключается в разработке программы действий, обоснование сроков, необходимых материальных, финансовых и других ресурсов[4].

При стратегическом планировании могут использоваться традиционные подходы: оптимизационный и адаптационный. Оптимизационный подход целесообразно использовать, если цели отражаются количественными показателями, повышает обоснованность планов. Адаптационный подход предполагает формирование гибких планов, позволяет реагировать на изменения условий функционирования РСР.

В то же время стратегическое планирование РСР предусматривает:

- разработку и обеспечение взаимосвязи перспективных, годовых и оперативных планов;
- разработку стратегических программ, использование перспективного бизнес-планирования как инструмента формирования долгосрочных конкурентных преимуществ, совершенствование методов планирования;
- разработку организационно экономических и технических мероприятий выполнения перспективных, текущих и оперативных планов.

Эффективными инструментами стратегического планирования является разработка, утверждение и реализация региональных программ и проектов развития РСР. Они обеспечивают целенаправленное развитие РСР. В частности, региональная программа развития рекреационной системы региона - это документ, реализация которого должна решить проблемы функционирования рекреационной системы путем постановки задач и разработки соответствующих мероприятий, обеспеченных ресурсами (природными, социально-экономическими, трудовыми, финансовыми) с определением исполнителей и сроков реализации [2]. Программа предусматривает адресные хозяйственные решения, направленные на выполнение цели.

Этап организационного обеспечения предусматривает перестройку организационно-хозяйственной структуры управления:

- внедрение предпринимательского типа менеджмента;
- реорганизации системы обучения и переподготовки кадров с учетом требований стратегического менеджмента;
- реорганизация системы регионального управления;
- создание и освоение новых конкурентоспособных рекреационных услуг;
- активизацию инвестиционной и инновационной деятельности;
- совершенствование организационных форм и методов маркетинговых исследований.

Особым блоком является выбор инструментов, методов, рычагов влияния обеспечения реализации выбранной стратегии, региональных программ и проектов, состав, структура, содержание и направленность которых нужно рассматривать через их влияние на повышение конкурентоспособности РСР. При этом все рычаги, инструменты, используемые методы воздействия должны быть органически связаны с установленными целями и должны стимулировать все субъекты РСР. Следует отметить, что на эффективное функционирование всех видов экономической деятельности способны влиять такие финансово-экономические инструменты, как цены, наценки, скидки, расходы, доходы [6]. Однако для получения желаемых изменений в процессе государственного и регионального регулирования важно применять льготные кредиты, инвестиции, дотации, субсидии. Эти инструменты дополняют административные рычаги, включая такие инструменты, как лицензии, сертификаты, стандарты, тарифы, квоты, лимиты на использование рекреационных ресурсов в пределах региона. Нормативно-правовые инструменты формируют законодательно-правовое поле, в котором функционируют субъекты хозяйствования, осуществляется стимулирующее влияние на определенные экономические и экологические процессы.

Эффективность функционирования МОК РСР в значительной степени зависит от выбора нацеленных на активизацию предпринимательской деятельности финансово-экономических инструментов: использование гибкой налоговой политики, кредитных льгот, формирование благоприятных условий для инвестиционной деятельности.

Организационные инструменты - инновационные и интеграционные формы предпринимательства; действенная специальная, общая и рыночная инфраструктура, общественное взаимодействие при обсуждении и реализации региональных программ и проектов; обеспечение повышения профессионально-квалификационного уровня работников, занятых в сфере рекреации и туризма; организация информационно-аналитических, маркетинговых, консультационных, учебных центров.

Составляющие МОК РСР методы разделяют на следующие группы: экономические, административные, социальные, экологические, организационные, программно-целевые.

Целесообразно заметить, что они активно используются на всех уровнях регулирования: предприятия, сфера деятельности, региона, страны. Финансовое обеспечение процессов реализации мероприятий по формированию и наращиванию конкурентных преимуществ РСР включает в себя: формирование перспективных бюджетов, а также расходов на запланированные мероприятия, обеспечивающие конкурентоспособность РСР. Целью долгосрочного финансового планирования является составление прогноза баланса и отчета о прибылях и убытках. На основе этих плановых документов разрабатываются бюджеты.

Контроль реализации стратегии, программ развития РСР и мониторинг уровня ее конкурентоспособности - необходимый элемент обеспечения достижения поставленной цели. Процесс контроля предполагает сравнение показателей желаемого состояния с фактически достигнутыми успехами и проведения коррекции, если достигнутые результаты существенно отличаются от желаемых. Акцент следует делать на ключевых факторах успеха, заложенных в выбранной стратегии. Каждая из стратегий должна устанавливаться с учетом требований выбранных направлений. В процессе стратегического контроля необходимо: постоянно учитывать фактор неопределенности и риска в изменениях внешней и внутренней среды РСР; осуществлять комплексный анализ различных ситуаций (экономической, демографической, экологической), сильных и слабых сторон РСР для внесения корректив; давать постоянную оценку функционирования соответствующих заведений, учреждений и служб по реализации стратегического плана.

Оценка эффективности выбранного стратегического набора предусматривает определение уровня конкурентоспособности РСР и достижения поставленных целей.

Таким образом, реализация разработанного нами механизма позволит повысить конкурентоспособность рекреационной системы Согдийской области. Использование данного механизма будет способствовать решению большого спектра социально-экономических проблем в регионе: улучшение инфраструктуры, создание новых рабочих мест, улучшение инвестиционного климата, внедрение новейших технологий в рекреационную отрасль, повышение имиджа страны, сохранение самобытной культуры и т.д.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Василенко В.Н. Конкурентоспособность регионов: истоки, оценки и перспективы: монография / В.Н. Василенко, О.Ю. Агафоненко, В.Е. Будяков. -Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2008. -363 с.
2. Егорова Е.Н. Методика оценки природного туристско-рекреационного потенциала региона / Е.Н. Егорова, О.В. Мотрич // Региональная экономика: теория и практика. - 2010. -№43(178). -С.49-56.
3. Комарова М.Е. Типология методологических подходов к оценке туристско-рекреационного потенциала региона / М.Е. Комарова // Научный вестник. - 2015. -№3(5). -С.16-25.
4. Лукьянова Л.Г. Рекреационные комплексы: Учеб. пособие / Л.Г. Лукьянова, В.И. Цыбух; под общ. р. В.К. Федоренко. -К.: Вещая школа, 2004. – 346 с.
5. Управление конкурентоспособностью предприятия: учебное пособие / С.М. Клименко. -М., 2006. -142 с.
6. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление / Р.А. Фатхутдинов. -М.: ИНФРА, 2000. – 312 с.

#### МЕХАНИЗМИ ТАЪМИНИ РАҚОБАТПАЗИРИИ СИСТЕМАИ РЕКРЕАЦИОННИИ МИНТАҚА

Дар мақола модели механизми таъмини рақобатпазирии системаи рекреационии минтақа пешниҳод карда шудааст. Асоснок карда шудааст, ки дар марҳилаи пешакӣ таҳлили ҷузъҳои иқтисодии рекреационӣ, иқтисодии рақобатии системаи рекреационии минтақа, муайян кардани афзалиятҳои рақобатӣ, муайян кардани ҳадафҳои рушди системаи рекреационии минтақа гузаронида мешавад. Принсипҳои асосӣ, ки самаранокӣ татбиқи имкониятҳои рекреационӣ дар минтақаро муайян мекунанд, баррасӣшудаанд. Як қатор усулҳои ҳавасмандкунии ташкили ва иқтисодии рушди нури рекреационӣ пешниҳод карда шудааст. Иҷбот шудааст, ки мавҷудияти муҳити самарабахши институтсионалӣ дар сатҳи миллий, маҳз дар сатҳи минтақавӣ имкон медиҳад, ки самарайи синергетикӣ ва мавқеи баланд дар пешниҳоди хизматрасонии рекреационии баландсифат ба даст орад. Тавсифи асосии механизми ташкилию иқтисодии рушди нури рекреационии минтақа тавассути таъсис ва фаъолияти маркази инновационии сармоягузорӣ барои рушди минтақа пешниҳод карда мешавад. Баъдан таҳия, тасдиқ ва татбиқи барномаҳо ва лоиҳаҳои минтақавӣ оид ба рушди системаи рекреационӣ пешниҳод карда шудааст. Дар марҳилаи ниҳой самаранокӣ маҷмӯи стратегияи интиҳобшуда, ки рақобатпазирии системаи рекреационии минтақаро таъмин мекунанд, арзёбӣ шудааст.

**Калидвожаҳо:** системаи рекреационӣ, механизми таъминотӣ, рақобат, бартарихи рақобатӣ, ҳадамоти рекреационӣ, захираҳои рекреационӣ, иқтисодии рекреационӣ, объектҳои рекреационӣ, барномаи минтақавӣ рушди системаи рекреационӣ.

#### МЕХАНИЗМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ РЕКРЕАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ РЕГИОНА

В статье предлагается модель механизма обеспечения конкурентоспособности рекреационной системы региона. Обосновывается, что на предварительном этапе следует провести анализ составляющих рекреационного потенциала, выявить конкурентный потенциал рекреационной системы региона, провести идентификацию конкурентных преимуществ, определить цели развития рекреационной системы региона. Рассматриваются базовые

принципы, определяющие эффективность реализации рекреационных возможностей региона. Предлагается совокупность методов организационно-экономического стимулирования развития рекреационного потенциала. Обосновывается, что наличие действенной институциональной среды в масштабах государства, именно на региональном уровне, позволяет получить синергетический эффект и занять высокие позиции в предоставлении масштабных и качественных рекреационных услуг. Предлагаются существенные характеристики организационно-экономического механизма развития рекреационного потенциала региона путем создания и функционирования инновационно-инвестиционного центра регионального развития. Далее представлены разработка, утверждение, реализация региональных программ и проектов развития рекреационной системы региона. На заключительном этапе производится оценка эффективности выбранного стратегического набора обеспечения конкурентоспособности рекреационной системы региона.

**Ключевые слова:** рекреационная система, механизм обеспечения, конкурентоспособность, конкурентные преимущества, рекреационные услуги, рекреационные ресурсы, рекреационный потенциал, рекреационные объекты, региональная программа развития рекреационной системы.

#### **THE MECHANISM FOR ENSURING THE COMPETITIVENESS OF THE REGIONAL RECREATIONAL SYSTEM**

The article proposes a model of the mechanism for ensuring the competitiveness of the regional recreational system. It is substantiated that at the preliminary stage, an analysis of the components of the recreational potential should be carried out, the competitive potential of the regional recreational system should be identified, the competitive advantages should be identified, and the development goals of the regional recreational system should be determined. The basic principles that determine the effectiveness of the implementation of recreational opportunities in the region are considered. A set of methods of organizational and economic stimulation of the development of recreational potential is proposed. It is proved that the presence of an effective institutional environment at the national level, precisely at the regional level, allows to obtain a synergistic effect and occupy high positions in the provision of large-scale and high-quality recreational services. The essential characteristics of the organizational and economic mechanism for the development of the recreational potential of the region through the creation and operation of an innovative investment center for regional development are proposed. The following are the development, approval, implementation of regional programs and projects for the development of the recreational system of the region. At the final stage, the effectiveness of the selected strategic set to ensure the competitiveness of the regional recreational system is assessed.

**Key words:** recreational system, support mechanism, competitiveness, competitive advantages, recreational services, recreational resources, recreational potential, recreational facilities, regional program for the development of the recreational system.

**Сведения об авторе:** *Тюряев Джамшед Аскаревич* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, г. Худжанд, старший преподаватель кафедры мировой экономики. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, 17 Микрорайон, дом.1. Телефон: (+992) 938-90-00-09. E-mail: [Jam9275@mail.ru](mailto:Jam9275@mail.ru)

**Information about the author:** *Tyuryaev Jamshed Askarovich* - Tajik State University of Law, Business and Politics, Khujand, Senior Lecturer, Department of World Economy. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, 17 Microdistrict, Building 1. Phone: (+992) 938-90-00-09. E-mail: [Jam9275@mail.ru](mailto:Jam9275@mail.ru)

УДК 336.7(575.3)

### **ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОСНОВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ВАЛЮТНОЙ СИСТЕМЫ**

*Каюмова С.Р.*

**Таджикский государственный финансово-экономический университет**

В условиях развивающейся национальной экономики Республики Таджикистан рост интеграционных процессов внешнеэкономической деятельности связывается больше с мировой валютной системой. Общеизвестно, что при разработке внешнеэкономической политики страны, с учетом отечественных особенностей социально-экономического развития, в первую очередь рассматриваются основные параметры взаимодействия с валютной системой. Появление непредвиденных и не совсем приятных финансовых явлений, изменение конъюнктуры мирового рынка валюты усложняют укрепление интеграционных валютных отношений стран-партнеров по экономическому развитию. С этой точки зрения, вопросы внешнеэкономической деятельности были и до сих пор остались одной из основных составляющих валютной системы.

Развитие экономического сотрудничества с региональными и мировыми партнерами, международными и региональными кредитно-финансовыми структурами должно находиться в центре внимания Правительства страны и его соответствующих органов. Правительству страны необходимо в рамках международных и региональных организаций предпринять необходимые меры с целью активного привлечения этих организаций для практической реализации важных программ и проектов страны, в том числе Национальной стратегии Республики Таджикистан на период до 2030 года [1,с.4].

Форсированная геоэкономическая эволюция современности и разнохарактерные тенденции развития мировой экономики обуславливают стабильное укрепление роли составляющей в актуальной проблематике международной валютной системы. Поэтому разработка научно обоснованных мер, эффективное использование финансовых методов и инструментов экономической деятельности является одним из приоритетных направлений внешнеполитической стратегии Таджикистана.

Глобализация функционирования хозяйствующих субъектов, расширение масштабов рынка потребителя определяют необходимость разрабатывать современную концепцию внешнеэкономического развития Таджикистана. В 2015 году указом Президента Республики Таджикистан была принята «Концепция внешней политики Республики Таджикистан». В данной концепции отражаются основные принципы и политические традиции внешнеэкономической политики Таджикистана по решению первостепенных задач для социально-экономического развития страны в контексте мировой хозяйствующей структуры. Исходя из этого, была объявлена политика «открытых дверей» в связи, с чем был дан старт многовекторной, взвешенной и прагматичной внешнеэкономической политике, расширению и укреплению партнерских дружественных связей, плодотворному сотрудничеству с различными странами мира. Политика «открытых дверей» способствовала укреплению позиции страны на международной арене, содействовала решению мировых проблем, началу взаимодействия со многими странами и, с учетом национальных интересов, обеспечила во внешней политике баланс своих и общих интересов. В связи с этим Таджикистан вступил в МВФ 1993 года, а в 2013 году Таджикистан стал одним из полноправных членов одной из влиятельных организаций мира - Всемирной торговой организации. Следует отметить, что валютная система Республики Таджикистан играет важную роль в совокупности экономических отношений хозяйствующих субъектов, а также в механизме, осуществляющем международные расчеты, формирования и использовании валютных ресурсов государства. Национальная валютная система страны закреплена соответствующими нормативно - правовыми актами, основными элементами которой являются: национальная валюта; официальные золотовалютные резервы государства; режим валютного курса; условия и механизм обратимости валют; наличие или отсутствие валютных ограничений; порядок использования кредитных инструментов международных расчетов; формы международных расчетов и т.п.

В нынешних условиях Международный валютный фонд (МВФ) является главной структурой регулирования международной валютной системы. Функционирование данной структуры имеет расширенную форму воздействия на мировую финансовую и хозяйствующую систему, особенно во время экономических и финансовых кризисов. В ответ на глобальный финансовый кризис существенно изменились рамки бюджетного регулирования. Многие страны, в том числе Республика Таджикистан, реформировали свои бюджетные правила или ввели новые в целях повышения доверия к бюджетной политике и обеспечения среднесрочного якоря. Были также усовершенствованы механизмы обеспечения соблюдения и контроля. Однако эти нововведения усложнили функционирование систем правил, в то время как их соблюдение не улучшилось. В нем также предлагаются руководящие принципы будущих реформ для обеспечения лучшего баланса между простотой, гибкостью и возможностью принудительного исполнения. Оцифровка обещает изменить налогово-бюджетную политику путем преобразования того, как правительства собирают, обрабатывают, обмениваются и действуют на основе информации. Все больше более качественной информации может улучшить не только разработку политики в отношении налогов и расходов, но и системы их управления, включая налоговое администрирование и соблюдение, предоставление государственных услуг, администрирование социальных программ, Управление государственными финансами и многое другое. Страны должны наметить свои собственные пути для обеспечения эффективного баланса между потенциальными выгодами и рисками и проблемами, включая институциональные ограничения и ограничения потенциала, проблемы конфиденциальности и новые возможности для мошенничества и уклонения от уплаты налогов. Внешнеэкономическая политика предполагает посредничество и управление экономическими потоками через границу. За два с половиной столетия контекст внешней экономической политики Республики Таджикистан преобразился. На протяжении всей этой трансформации формирование внешнеэкономической политики повлекло за собой деликатный компромисс между различными интересами - политическими и материальными, внешними и внутренними, секторальными и секторальными и так далее. Финансовый кризис 2007-2008 годов возник в жилищном секторе, где ипотечные компании сумели объединить маргинальные (или субстандартные) ипотечные кредиты в ценные бумаги, которые могут быть перепроданы

финансовым учреждениям. Когда снижение цен на жилье и рост ставок дефолта по ипотечным кредитам привели к широко распространенным дефолтам по ипотечным ценным бумагам, последовавший кризис поставил под угрозу мировую финансовую систему.

На сегодняшний день Республика Таджикистан ведет экономическое сотрудничество более чем со 150 странами мира, на основе взаимных выгод и экономической эффективности, с учетом стабилизации национальной валютной структуры. Успешная внеэкономическая политика Республики Таджикистан имеет тенденцию периодического улучшения, экономическая ситуация страны поднимается на новый рубеж устойчивого развития, а валютная структура страны стабилизируется на счет активизации механизма фритредерства. Выбранная «Политика «открытых дверей» Таджикистану, как основа наших внеэкономических отношений со странами партнерами, доказала свою реалистичность и прагматичность. Эта политика позволила расширить круг партнёров Таджикистана и создать благоприятную основу для эффективного участия нашей страны в деятельности международных и региональных организаций [9, с.179].

По статистическим данным, в 2017 году внешнеторговый оборот Республики Таджикистан составил 3973,1 млн. сомони, т.е., по сравнению с предыдущим годом, увеличился на 1,1%. За этот период объем экспорта товаров составил 1198,1 млн. долларов США, по сравнению с предыдущим годом, увеличился на 33,3%. Импорт товаров равнялся 2775,0 млн. долларов США, по сравнению с предыдущим годом, снизился на 8,5%. Отрицательный баланс внешнеторгового оборота составил 1576,9 млн. долларов США.

В этот период основными торговыми партнерами Республики Таджикистан являлись Россия (23,6%), Казахстан (21,1%), Китай (14,9%), Турция (8,5%), Узбекистан (3,2%), Люксембург (Германия) (2,7%), Афганистан (2,5%), Швейцария (2,4%), Иран (2,3%), Туркменистан (1,3%), Кыргызстан (1,2%) и другие страны.

Таким образом, в условиях развития интеграционных процессов экономики Таджикистана наблюдается перераспределение ресурсной, технологической и финансовой базы производства между отраслями. Обычно в результате этого процесса выигрывают те отрасли, которые в структуре экономики являются привлекательными для иностранных инвесторов. Все это означает, что устойчивое развитие экономики страны зависит от успешной внеэкономической политики страны, с учетом стабилизации валютной структуры. Даже опыт зарубежных экономически развитых стран мира показывают, что для достижения стратегических целей социально-экономического развития страны необходима взаимосвязь между механизмами внеэкономической политики и валютной структуры.

Необходимо иметь в виду, что внеэкономическая политика страны должна зафиксировать свою валюту к золоту (в более ранние периоды), или чтобы позволить курсу свободно плавать, ориентируясь на определенный диапазон валютных курсов. Это означает, что национальная валютная политика должна иметь политическую стабильность. В качестве компромисса правительство должно взять в основном ценности, имеющие различное значение для различных социально-политических субъектов. Они должны определить, насколько важна для них покупательная способность потребителей, конкурентоспособность производителей товарной продукции, стабильность номинальных макроэкономических переменных параметров. В условиях социально-экономического развития Республики Таджикистан международный валютный рынок предоставляет разные возможности привлечения значительных по объему финансовых ресурсов, в условиях нехватки государственных финансовых ресурсов или недостаточного развития отечественного финансового рынка, ограничивает его ликвидность. Для этого необходимо усилить механизмы реформирования отечественного финансового рынка. Кроме того, они помогут ограничить последствия индивидуальных и системных кризисов, и уменьшить их частоту.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Абдукаримов И.Т. Анализ финансового состояния и финансовых результатов предпринимательских структур / И.Т. Абдукаримов, М.В. Беспалов. -М.: Инфра-М, 2014. -216 с.
2. Баснукаев И.Ш. Финансовый анализ состояния предприятия: задачи и методы оценки используемых ресурсов / И.Ш. Баснукаев // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2012. -№45. -С.43.
3. Веретенникова О.Б. Сущность оборотного капитала предприятия и его классификация / О.Б. Веретенникова, О.А. Лаенко // Вестник Омского университета. Серия: Экономика. – 2012. -№2. -С.178-183.
4. Закон Республики Таджикистан "О государственном регулировании внешнеторговой деятельности". Постановление Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 3.09.1999 г. Х«823. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. –Душанбе: ИПК «Шарки озод», 2000.
5. Закон Республики Таджикистан «О валютном регулировании и валютном контроле», 4 ноября 1995 г. Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. –Душанбе: ИПК «Шарки озод», 1996.

6. Козенкова Т.А. Организация логистического управления финансовыми потоками в холдинговых структурах / Т.А. Козенкова // Риск: ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. - 2013. -№1. -С.19-25.
7. Каримова М.Б. Особенности развития политической системы Республики Таджикистан: ее влияние на внутреннюю и внешнюю политику страны: диссертация ... канд. пол.наук: 23.00.02 / М.Б. Каримова. –М., 2010.- 196 с.
8. Послание Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. Оф. текст. – Душанбе, 2017. [эл. ресурс.] president.tj.
9. Рахимов И.С. Проблемы дисбаланса товарооборота Республики Таджикистан и России / И.С. Рахимов, И.С. Ашуров //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. –Душанбе, 2017. -№2/6. -С.178.
10. Урунов А.А. Интеграция и экономический рост / А.А. Урунов. -М.: Издательский Дом «Грааль», 2003.

### **ФАЪОЛИЯТИ ИҚТИСОДИ ХОРИЧӢ ҲАМЧУН ТАРКИБОТИ АСОСИИ НИЗОМИ АСЪОРИ**

Дар мақола алоқаи мутақобилаи фаъолияти иқтисоди хориҷӣ ва сохтори асъории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароитҳои фаъолнокгарди равандро ҳамгирӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Аҳамиятнокии коркарди механизмҳои алоқаҳои иқтисоди хориҷӣ нишон дода шудааст, ки ба устувории сохтори асъории мамлакат дар асоси ҷаҳонишавии амаликунии субъектҳои хоҷадорӣ, васеъсозии миқёси бозори истеъмолкунандагон мусоидат хоҳанд кард. Махсусиятҳои рушди робитаҳои иқтисоди хориҷии мамлакат нишон дода шуда, инчунин асоснок карда мешавад, ки низоми миллии асъори мамлакат бо санадҳои мувофиқи меъёрӣ – ҳуқуқӣ мустақкам карда шудааст, ки унсурҳои асосии онҳо: асъори милли; захираҳои расмӣ тиллоӣ – асъории давлат ва шаклҳои ҳисоббарбаркунии байналмилалӣ ва ғайра мебошанд. Қайд мегардад, ки дар шароитҳои кунунӣ Фонди байналмилалӣ асъор сохтори асосии танзими низоми байналмилалӣ асъор ва аз ҷумла Тоҷикистон низ, мебошад. Амаликунии сохтори мазкур шакли васеъгардидаи таъсиррасонӣ ба низоми ҷаҳонӣ молиявӣ ва хоҷагидорӣ, махсусан дар даврони бӯҳронҳои молиявӣ ва иқтисодӣ мебошад. Тамоюлотҳои васеъсозии робитаҳои иқтисоди хориҷии субъектҳои иқтисодии Тоҷикистон бо баҳисобири фаъолнокгардонии муносибатҳои шарикӣ дар соҳаи ҳамкори судманди дучониба бо мамлакатҳои ИДМ тавсиф карда мешаванд. Муносибатҳои нисбати мустақкамсозии асъори милли дар хошия бозори байналмилалӣ асъор пешнаҳод мегардад, ки метавонад имкониятҳои гуногуни ҷалби захираҳои калони молиявиро дар шароитҳои норасоии захираҳои молиявии давлатӣ ва ё рушди нобасандаиюозори молиявии ватанӣ, ки даромаднокии онро маҳдуд месозад, пешнаҳод намояд.

**Калидвожаҳо:** робитаҳои иқтисоди хориҷӣ, фонди байналмилалӣ асъор, сохтори асъорӣ, асъори милли, рушди иҷтимоӣ – иқтисодӣ, қобилияти харидорӣ, захираҳои расмӣ тиллоӣ – асъории давлат, речаи қурби асъор, сохтори қарзӣ – молиявӣ, шакливазқунӣ.

### **ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОСНОВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ВАЛЮТНОЙ СИСТЕМЫ**

В статье рассматривается взаимосвязь внешнеэкономической деятельности и валютной структуры Республики Таджикистан в условиях активизации интеграционных процессов. Показана значимость разработки механизмов внешнеэкономических связей, способствующих стабилизации валютной структуры страны, на основе глобализации функционирования хозяйствующих субъектов, расширения масштабов рынка потребителей. Показаны особенности развития внешнеэкономических связей страны, а также обосновывается, что национальная валютная система страны закреплена соответствующими нормативно-правовыми актами, основными элементами которых являются: национальная валюта; официальные золотовалютные резервы государства и формы международных расчетов и т.п. Отмечается, что в нынешних условиях Международный валютный фонд (МВФ) является главной структурой регулирования международной валютной системы, Таджикистана в том числе. Функционирование данной структуры имеет расширенную форму воздействия на мировую финансовую и хозяйствующую системы, особенно во время экономических и финансовых кризисов. Характеризуются тенденции расширения внешнеэкономических связей экономических субъектов Таджикистана, с учетом активизации партнерских отношений в области взаимовыгодного сотрудничества странам СНГ. Предлагаются подходы к укреплению национальной валюты в контексте международного валютного рынка, который может предоставлять разные возможности привлечения значительных по объему финансовых ресурсов, в условиях нехватки государственных финансовых ресурсов или недостаточного развития отечественного финансового рынка, ограничивающих его ликвидность.

**Ключевые слова:** внешнеэкономические связи, международный валютный фонд, валютная структура, национальная валюта, социально-экономическое развитие, покупательная способность, официальные золотовалютные резервы государства, режим валютного курса, кредитно-финансовая структура, трансформация.

### **FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY AS A BASIC COMPONENT OF THE MONETARY SYSTEM**

The article deals with the relationship of foreign economic activity and the currency structure of the Republic of Tajikistan in the conditions of activation of integration processes. The importance of the development of mechanisms of non-economic relations contributing to the stabilization of the currency structure of the country, on the basis of globalization, the functioning of economic entities, the expansion of the consumer market. Features of development of non-economic relations of the country are shown, and also it is proved that the national currency system of the country is fixed by the relevant regulations, the main elements which are: national currency; official gold and foreign exchange reserves of the state and forms of international settlements, etc. It is noted that in the current conditions, the international monetary Fund (IMF) is the main structure of regulation of the international monetary system, including Tajikistan. The functioning of this structure has an expanded form of impact on the global financial and economic systems, especially during economic and financial crises. The tendency of expansion of non-economic relations of economic subjects of Tajikistan, taking into account activation of partnership in the field of mutually beneficial cooperation to the CIS countries is characterized. Approaches to strengthening the national currency in the context of the international currency market, which can provide different opportunities to attract significant financial resources in terms of lack of public financial resources or insufficient development of the domestic financial market, limits its liquidity.



**Key words:** non-economic relations, international monetary Fund, currency structure, national currency, socio-economic development, purchasing power, official gold and foreign exchange reserves of the state, exchange rate regime, credit and financial structure, transformation.

**Сведения об авторе:** *Каюмова Ситора Равшановна* – Таджикский государственный финансово-экономический университет, старший преподаватель кафедры экономической теории. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Телефон: (+ 992) 988-41-10-74

**Information about the author:** *Kayumova Sitora Ravshanona* - Tajik State University of Finance and Economics, Senior Lecturer, Department of Economic Theory. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimova, 64/14

УДК 312(575.3)

## АНАЛИЗ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

*Марупова Н.Ш.*

Таджикский государственный университет коммерции

В современных условиях одним из важных вопросов является разработка научно-обоснованных рекомендаций по улучшению социальной защиты населения страны. В последнее время такой термин, как «социальная защита населения», становится все более популярным как на международном уровне, так и в Таджикистане.

В Республике Таджикистан этот термин широко используется в связи с переименованием системы социального обеспечения в органах социальной защиты населения. Дефиниция социальной защиты отражает разнообразие связей человека и общества, благодаря которым осуществляется жизнедеятельность населения, выявление и применение их способностей. Однако такой подход в Республике Таджикистан появился в общественно-политической практике относительно недавно. Условия необходимости социальной защиты устанавливаются законодательно.

За последние двадцать лет Республика Таджикистан испытывает период относительной стабильности и экономического роста, который начался с 2001 года и продолжается по сегодняшний день, что является наиболее важной особенностью нынешнего этапа преобразования экономики и общества.

В 2017 году, по сравнению с 2015 годом, рост ВВП составил 26,4%, или годовой рост на 7,1%. Объем промышленной и сельскохозяйственной продукции увеличился, соответственно, на 61,6% и 22,4%, а производство товаров народного потребления практически в 3 раза.

По предварительным данным, в течение 2015-2017 годов наблюдался реальный рост всех денежных доходов населения, также заработной платы и пенсии. За рассматриваемые периоды реальные располагаемые денежные доходы населения страны увеличились на 35,5% (табл. 3).

Реорганизация промышленных и сельскохозяйственных предприятий в рыночные отношения позволила частично восстановить производство и систему экономических связей, разрушенную политической нестабильностью. Удалось усовершенствовать ситуацию с оплатой труда работников, в том числе ростом номинальной заработной платы и сокращением задолженности по ее выплате.

Государственные расходы на социальные цели, т.е. здравоохранение, образование, жилищно-коммунальное хозяйство, социальную защиту и другие увеличились на 16,5% в ВВП за 2017 год, тем не менее, уровень расходов остается весьма низким.

Несмотря на положительную динамику макроэкономических показателей, проблемы социальной жизни населения остаются нерешенными, особенно вопросы в социально-трудовой сфере, а также значительный уровень дифференциации населения по уровню доходов: низкая заработная плата работников в сельскохозяйственной сфере, здравоохранении, культуре и образовании. Высокие заработные платы работников банковской сферы, страхования, финансов, частных предприятий, строительства, связи и транспорта, а также промышленности. Разрыв данных показателей достигает двенадцатикратного размера.

Основным нормативом, определяющим черту бедности, является минимальный потребительский бюджет, который используется для определения размеров гарантированных социальных выплат и минимальной оплаты труда [1, с.113].

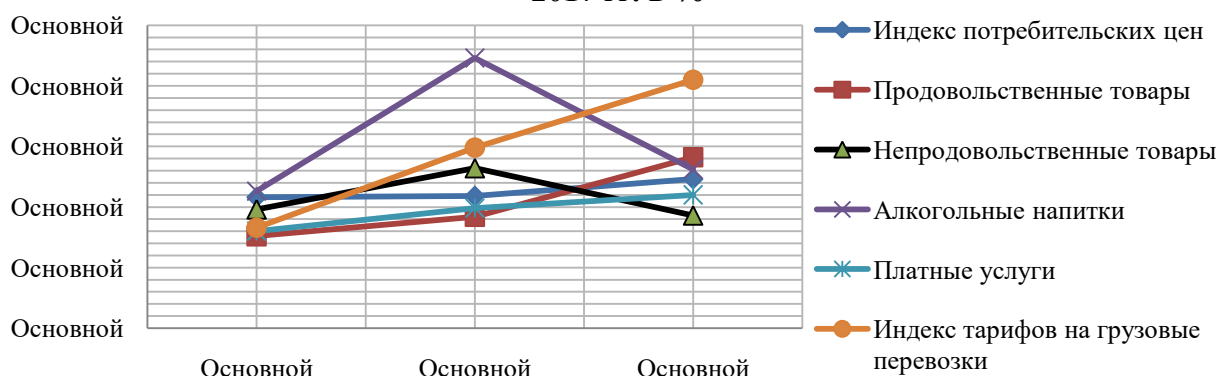
В условиях кризисного состояния экономики для определения минимальных размеров оплаты труда, пенсий, пособий и других социальных выплат, выявления наименее обеспеченных, остро нуждающихся граждан могут использоваться в качестве временных

нормативов и другие показатели прожиточного минимума. Кроме этого, устанавливается механизм пересмотра пенсий, пособий, других выплат населению с учетом изменений в экономике, динамики цен на основные потребительские товары и услуги. И отношение минимальной социальной выплаты к максимальной выплачиваемой пенсии составляет 1:400.

В Республике Таджикистан существует трехчастный рынок труда, который практически в определенных долях основывается на: определенной занятости, нелегальной занятости и миграции, которая является характерной чертой данного периода.

В республике действует неформальная система социальной поддержки населения, которая успешно функционирует. Финансовая основа денежных поступлений части населения в основном исходит от трудовых мигрантов, работающих за пределами страны. Рост трудовой миграции также является сильным фактором, ограничивающим распространение безработицы в республике. При этом особое место отведено исследованию динамики индекса потребительских цен. Этот показатель раскрывает воздействие трансформаций индекса на уровень жизни населения (см. диаграмма 1).

**Диаграмма 1. Динамика индекса потребительских цен в Республике Таджикистан за 2015-2017 гг. в %**



Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан: АСПРТ, Душанбе. - 2018 - С.136

Анализируя динамику индекса потребительских цен страны за 2015-2017 годы, можно сделать вывод, что в 2017 году индекс продовольственных товаров увеличился на 4,9%, также тенденцию роста имеют платные услуги на 1,1%, тарифы на грузовые перевозки на 5,6%. За рассматриваемый период индекс непродовольственных товаров, наоборот, соответственно, упал на 3,9%; 9,2%.

В проведении анализа социальной защиты населения важное место отводится изучению структуры расходов населения. Анализ структуры расходов населения на 1-члена домохозяйства в месяц говорит, о позитивной динамике в экономике (см. таблицу 1).

**Таблица 1. Анализ структуры расходов населения (на 1-члена – домохозяйства в месяц) Республики Таджикистан за 2015-2017 гг. в %**

Показатели	2015	2016	2017	Отклонение (+/-)2017-2015
потребительские расходы	90,6	90,2	89,9	-0,7
продукты питания	52,3	54,3	49,2	-3,1
непродовольственные товаров	25,0	23,7	27,1	2,1
алкогольные напитки	0,1	0,1	0,08	-0,02
оплата личных и производственных услуг	13,2	12,1	13,6	0,4
Прочие расходы (включая налоги сборы, платежи)	9,4	2,14	2,7	-6,7

\*По данным выборочного обследования домашних хозяйств

Источник: расчеты автора на основании статистического ежегодника Республики Таджикистан: АСПРТ.–Душанбе, 2018. - С.117-118

В 2017 году наблюдается существенное уменьшение расходов на покупку продуктов питания и оплату услуг, которые, соответственно, уменьшились на 3,1% и 0,4%. Наряду со снижением расходов на продукты питания наблюдается их увеличение, и в 2017 году наблюдалось увеличение на 2,1% покупок непродовольственных товаров.

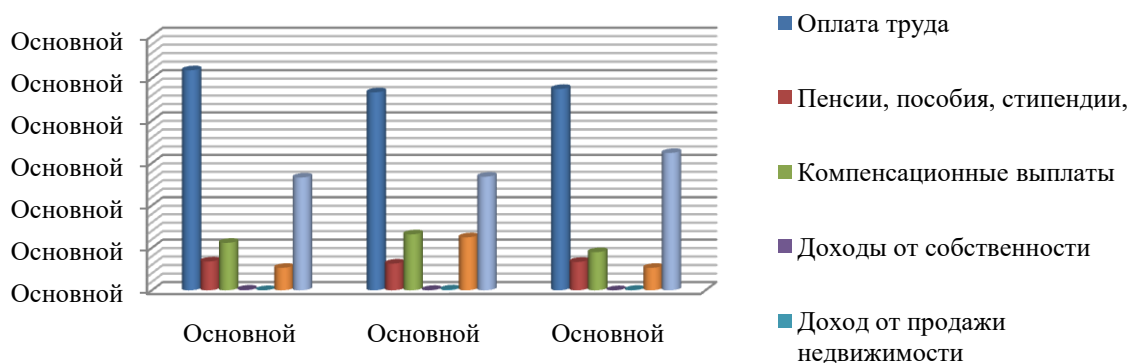
В структуре расходов населения домохозяйств не произошли изменения, максимальную долю оккупируют потребительские издержки, которые составляют 90,4% и продукты питания на 51,9%.

Необходимо отметить, что одним из основных этапов исследования социальной защиты населения является изучение динамики структуры доходов населения.

Рассмотрев доходы домохозяйств, по сравнению с 2015-2017 годом, установили, что они имеют тенденцию роста составили 74,28 сомони. За анализируемый период не произошло изменений в структуре доходов населения. В 2017 году предельная доля трудовых доходов, составляла 47,5% и доходов от личного подсобного хозяйства - 5,3%.

В целом, основным источником поступления доходов на 1-члена – домохозяйства в месяц за последние три года является оплата труда, которая составляет 52%-47,5%. На втором месте – социальные выплаты, которые составляют 8-7,6%.

**Диаграмма 2. Анализ структуры доходов населения (на 1-члена – домохозяйства в месяц) Республики Таджикистан за 2015-2017 гг. в %**



Источник: расчеты автора на основании статистического ежегодника Республики Таджикистан: АСПРТ. – Душанбе, 2018. - С.111-112

Следует подчеркнуть, что их доля в денежных доходах населения увеличивается с каждым годом, что свидетельствует о прогрессивной социальной политике государства. Тем не менее, социальные пособия не должны становиться основным источником дохода для населения, поскольку это может стимулировать рост безработицы. Но в краткосрочной перспективе такой глобальный рост социальных выплат в нашей стране вряд ли возможен.

Таким образом, в стране, несмотря на некоторую рецессию, уровень рождаемости остается очень высоким и превышает 2,3%, что свидетельствует о значительном увеличении трудовых ресурсов.

В условиях кризиса это приводит к значительному уровню безработицы в республике. По предварительным данным, уровень безработицы составляет почти 2,2%, но фактический показатель значительно выше, по оценкам экспертов, около 29,4% от экономически активного населения страны. Особо важным в исследовании проблемы социальной защиты является изучение динамики потребления продуктов питания на душу населения.

**Таблица 2. Структура и динамика потребления продуктов питания на душу населения Республики Таджикистан за 2015-2017 гг.**

Показатели	Ед.изм	2015	2016	2017
Потребление продуктов питания на душу населения*				
Мясо и мясопродукты	кг	14,6	14,8	14,0
Молоко и молочные продукты	кг	57,5	59,5	58,1
Яйца	штук	72	68	76
Сахар, включая кондитерские изделия	кг	13,7	14,3	15,9
Хлебные продукты	кг	150	151,5	161,4
Картофель	кг	35,8	39,1	42,4
Овощи и бахчевые	кг	80,0	80,4	89,0
Фрукты, ягоды, виноград	кг	35,9	30,4	33,3
Масло растительное	кг	15,7	17,1	16,7

\*По данным выборочного обследования домашних хозяйств

Источник: Таджикистан: 25 лет государственной независимости: стат. сб.: офиц. текст. – Душанбе: АСПРТ, 2016. – 52 с. и статистический ежегодник Республики Таджикистан: -Душанбе: АСПРТ, 2018. - С.119

Как видно из таблицы 2, в потреблении продуктов питания на душу населения в республике за анализируемый период отмечается рост потребления продуктов питания на душу населения по хлебным, молоко и молочным продуктам, а также маслу растительному. Это,

прежде всего, связано с ростом производства этих продуктов в стране и росту денежных доходов населения.

В современных условиях человек для того, чтобы удовлетворить свои потребности может получать доход от собственной деятельности или в виде заработной платы. Таким образом, в каждой стране встречается доля населения, не обладающего собственностью и не способного работать по объективным причинам.

Надо подчеркнуть, что в современных условиях главную функцию социальной защиты выполняет государство как основное лицо социальной политики и социальной работы.

В процессе анализа социальной защиты населения необходимо важное место отвести изучению динамики доходов и расходов населения. Результаты такого анализа позволяют на основе сравнения разработать рекомендации по эффективному их использованию.

Модификация величины денежных доходов населения и уровня цен на товары-услуги дала возможность раскрыть определенные мотивы уменьшения социальной защищенности населения страны. К этим показателям относятся:

- ✓ падение производства товаров народного потребления;
- ✓ демографические условия и быстрое повышение численности населения;
- ✓ структурные изменения в экономике и сокращение реального сектора экономики, приводящие к расширению базы безработицы;
- ✓ инфляция и обесценивание сбережений населения;
- ✓ увеличение стоимости энергоносителей, вызывающее рост стоимости коммунальных услуг и транспорта.

**Таблица 3. Анализ денежных доходов и расходов населения Республики Таджикистан за 2015-2017 гг.**

Показатели	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Денежные доходы населения	20161,2	22346,2	24196,5	25569,8	31373,0	34638,4
в % к предыдущему году	124,5	110,8	108,2	105,6	122,7	110,4
в среднем на душу населения в год	2552,9	2767,7	2930,6	3025,4	3628,2	3919,7
Расходы и сбережения населения	22409,6	27202,1	33570,1	34968,0	36711,7	41431,4
на покупку товаров и оплату услуг	11752,0	14742,6	16333,2	17335,2	17911,3	20345,2
Обязательные платежи и другие налоги и сборы	5993,9	7035,7	7351,6	8073,5	3098,7	3811,2
Прирост вкладов и ценных бумаг	437,6	752,7	644,2	1553,2	7092,2	6386,8
Реальные располагаемые денежные доходы населения (в % к предыдущему году)	117,7	105,4	102,1	101,7	107,2	101,6

В текущих ценах соответствующих лет

Источник: расчеты автора на основании статистического ежегодника Республики Таджикистан: АСПРТ.–Душанбе, 2018 - С.119

Денежные доходы и расходы населения имеют темпы роста за период 2015-2017 годы. Например, денежные доходы на душу населения увеличились на 1366,8 сомони, расходы и накопления населения на 19021,8 сомони.

Следует подчеркнуть, что постепенный рост минимальной и средней заработной платы работников в различных отраслях является одной из важных составляющих социальной политики страны. За 15 лет минимальная заработная плата увеличилась в республике почти в 30 раз, а средняя заработная плата увеличилась практически в 30 раз и составила 400 сомони.

Другим важным этапом при изучении социальной защиты является исследование структуры занятого населения. От уровня занятости населения зависят предпринимаемые шаги по развитию системы социальной защиты.

**Табл.4. Анализ структуры занятого населения Республики Таджикистан за 2015-2017 гг.**  
(тыс. человек)

Показатели	2015	2016	2017*	Отклонение (+/-) 2017-2015
Структура занятого населения по формам собственности	2379,7	2384,2	2407,0	27,3
государственная	441,5	456,1	470,3	28,8
частная	1588,6	1577,8	1594,1	5,5
коллективная	323,8	325,8	317,4	-6,4
совместные предприятия	18,5	18,4	19,0	0,5
смешанная и другая форма собственности	7,3	6,1	6,2	-1,1

\*в среднем за год число безработных, зарегистрированных в службах занятости

Источник: расчеты автора на основании статистического ежегодника Республики Таджикистан: АСПРТ.–Душанбе, 2018. - С.82

За рассматриваемый период наблюдается рост доли частных и смешанных и других форм собственности в общей структуре занятого населения Республики Таджикистан. Это свидетельствует о трансформации собственности в республике.

Наряду с изучением структуры занятости весьма важным является исследование безработицы и трудоустройства населения в масштабе страны. В последние годы в Республике Таджикистан особое внимание уделяется данному вопросу.

Благодаря политике Главы государства, в течение 25 лет с принятием Закона Республики Таджикистан «О занятости населения», условия на рынке труда начали постепенно улучшаться. Свобода выбора каждого гражданина с возможностью соответствующей деятельности приобрела правовой статус. Фактический уровень безработицы за данный период уменьшился до 4%.

В соответствии с концепцией развития и сохранения постоянных рабочих мест, в стране практически основано 1 млн. новых рабочих мест. В республике обеспечено постоянной работой за этот период около 372 тыс. граждан, из которых 35% составляют женщины. На данный момент имеется тенденция ежегодного роста уровня занятости населения. Поэтому, изучая систему социальной защиты населения, необходимо важное место отвести уровню безработицы и трудоустройства населения (табл.5).

**Таблица 5. Динамика безработицы и трудоустройства населения Республики Таджикистан за 2015-2017 гг.**

Показатели	Ед. изм.	2015	2016	2017*
Всего	тыс. чел	72,5	77,3	79,6
Безработица и трудоустройство населения				
Всего трудоустроено	тыс. чел.	37,9	39,1	49,5
Численность безработных на конец года	тыс. чел.	51,1	53,1	49,7
Уровень официально зарегистрированной безработицы	%	2,3	2,3	2,2
Численных безработных, получающих пособие	тыс. чел.	11,6	12,2	11,5
Число свободных рабочих мест	тыс. чел.	7,2	9,2	7,9
Нагрузка незанятого населения на одну заявленную вакансию	единиц	10,0	8,4	10,0

\*Число безработных, зарегистрированных в службах занятости

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан: АСПРТ.-Душанбе,- 2015-2018 - С.81, 100

Как видно из таблицы 5, за анализируемый период наблюдается рост числа трудоустроенных на 14,1 тыс. чел, численность безработных на 2,6 тыс. чел. уменьшилась. При этом наблюдается неравномерное увеличение число свободных рабочих мест, а также численность обратившихся в службы занятости в поисках работы имеет тенденцию увеличения.

Завершающим этапом по проведению анализа социальной защиты населения и продуктивной занятости является изучение динамики основных показателей социального обеспечения населения республики за 2015-2017 годах (табл.6). Как видно из табл.6, за анализируемый период имеется рост числа пенсионеров на 68 тыс. чел., по возрасту на 71 тыс. чел., социальных на 37 тыс. чел. и других, а по инвалидности на 30 тыс. чел. уменьшился. При этом наблюдается и увеличение среднего размера месячной пенсии по указанным категориям примерно в 1,48 раза. Это свидетельствует об адресной реализации социальной обеспеченности населения в республике.

**Таблица 6. Динамика основных показателей социального обеспечения населения Республики Таджикистан за 2015-2017 гг.**

Показатели	Ед. изм.	2015	2016	2017
Пенсионеры, состоящие на учете в органах социальной защиты	тыс.чел	617	643	665
по старости	тыс.чел	392	412	427
по инвалидности	тыс.чел	77	75	72
по случаю потери кормильца	тыс.чел	36	34	33
За выслугу лет	тыс.чел	4,9	5	5,9
социальные	тыс.чел	107	117	127
Средний размер месячной пенсии	сомони	228,17	272,13	270,67
-по старости	сомони	234,76	282,38	282,91
по инвалидности	сомони	258,36	299,57	310,69
по случаю потери кормильца	сомони	242,32	304,53	300,17
Социальные	сомони	125,90	145,72	145,62

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан: АСПРТ.-Душанбе, 2018. - С.156-157

В целом, результаты анализа свидетельствуют о том, что в республике, в последние годы предпринимаются важные шаги по совершенствованию системы социальной защиты населения

и обеспечения полной продуктивной занятости. Однако ряд важных вопросов этой системы остаются нерешенными и требуют совершенствования с учетом реалии данного этапа развития экономики.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Адамчук В.В. Экономика труда / В.В. Адамчук, Ю.П. Кокин, Р.А. Яковлев.-М.: ЗАО «Финстатинформ», 2000. - 113 с.
2. Закон Республики Таджикистан «О содействии занятости населения»: офиц. текст. -Душанбе, 2003. -№44. -24 с.
3. Концепция социальной защиты населения Республики Таджикистан, Постановление Правительства Республики Таджикистан от 29 декабря 2006 года №783.
4. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. –Душанбе, 2018.
5. Таджикистан: 25 лет государственной независимости: стат. сб.: офиц. текст. -Душанбе, 2016. – 522 с.

#### ТАҲЛИЛИ НИЗОМИ ҲИФЗИ ИҶТИМОИИ АҲОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақсади асосии рушди иқтисодии давлат баланд бардоштани сатҳи некуахлоии шаҳрвандон мебошад. Вазиғаи мақомоти давлатӣ фароҳам овардани шароитҳои зарурӣ барои татбиқи манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии шаҳрвандон ва дар натиҷа фароҳам овардани шароит барои муътадил гардондан ва афзоиши сатҳи зиндагии аҳоли мебошад. Ҳадафи асосии фаъолияти созмонҳои ҷамъиятӣ ин аст, ки робитаҳои устувор ва мунтазам байни сатҳҳои гуногуни система ба роҳ монда шаванд, ки барои расонидани кумак ба одамони эҳтиёҷдошта, муқаррар кардани муносибатҳои иҷтимоӣ ва психологӣ байни онҳо ва ҷомеа нигаронида шудаанд. Ҳифзи иҷтимоии аҳоли самти муҳимми сиёсати иҷтимоист. Татбиқи самараноки сиёсати иҷтимоӣ ҳадафи асосӣ ва афзалияти ҳар як кишвар, вилоят, шаҳр, таъмини кафолатҳои иҷтимоии шаҳрвандон, меъёрҳои асосии арзёбии сатҳи ин соҳаҳои ҳудудии ин соҳа мебошад. Муҳофизати иҷтимоии аҳоли дар гузариш ба бозор фарқияти байни дастгирии иҷтимоӣ аз рӯи сатҳи даромад, дараҷаи қобилияти кор ва дар баъзе ҳолатҳо бо принципҳои қори шӯъбаи истеҳсолоти иҷтимоӣ тақозо мекунад. Дар мақолаи мазкур тадбирҳои гуногуни танзими давлатии системаи ҳифзи иҷтимоии аҳоли таҳлилшудаанд.

**Калидвожаҳо:** ҳифзи иҷтимоии аҳоли, даромадҳои аҳоли, хароҷоти аҳоли, бекорӣ, пардохтҳои иҷтимоӣ, истеъмоли озукаворӣ.

#### АНАЛИЗ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Главной целью экономического развития государства является повышение уровня благосостояния ее граждан. Задача государственных органов заключается в том, чтобы создать необходимые условия для реализации экономических и социальных интересов граждан, и как следствие, развить условия для стабилизации и роста уровня жизни населения. Основной целью в деятельности организаций социальной работы является установление устойчивых и упорядоченных связей между различными уровнями системы, призванной обеспечить нуждающихся в помощи людей жизненными благами, нормализовать социально психологические отношения между ними и обществом. Социальная защита населения является важнейшим направлением социальной политики. Эффективная реализация социальной политики является основной целью и приоритетом деятельности любой страны, области, города, так как обеспечение социальных гарантий, конституционных прав граждан – есть основной критерий оценки уровня развития этих территориальных образований. Социальная защищенность населения в условиях перехода к рынку требует разграничения социальной поддержки по уровню дохода, степени трудоспособности, а в отдельных случаях - по принципу занятости в общественном производстве. В данной статье анализируются различные мероприятия по государственному регулированию системы социальной защиты населения.

**Ключевые слова:** социальная защита населения, доходы населения, расходы населения, безработица, социальные выплаты, потребление продуктов.

#### ANALYSIS OF THE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The main goal of the economic development of the state is to increase the level of welfare of its citizens. The task of state bodies is to create the necessary conditions for the realization of the economic and social interests of citizens, and as a result, to develop conditions for the stabilization and growth of the population's standard of living. The main goal in the activities of social work organizations is to establish stable and orderly connections between various levels of the system, designed to provide people in need of life benefits, normalize the social and psychological relations between them and society. Social protection of the population is the most important direction of social policy. Effective implementation of social policy is the main goal and priority of any country, region, city, as the provision of social guarantees, constitutional rights of citizens is the main criterion for assessing the level of development of these territorial entities. Social protection of the population in the transition to a market requires a distinction between social support by income level, degree of ability to work, and in some cases by the principle of employment in social production. This article analyzes various measures of state regulation of the system of social protection of the population.

**Key words:** social protection of the population, population income, population expenditure, unemployment, consumer prices, social payments, food consumption.

**Сведения об авторе:** *Марупова Нигора Шоназаровна* - Таджикского государственного университета коммерции, соискатель кафедры «Банковское дело». Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти 1/2. Телефон: 911-04-18-25. E-mail: [Shmarupova@mail.ru](mailto:Shmarupova@mail.ru)

**Information about the author:** *Marupova Nigora Shonazarovna* - Tajik State University of Commerce, applicant for the Department of Banking. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 1/2 Dekhoti Street

*Шодиев Ф.Т., Ходжаев П.Д.*

**Таджикский государственный университет коммерции,  
Таджикский государственный финансово-экономический университет**

В развитии национальной экономики важное место отводится эффективному использованию инновационного потенциала предприятий сферы услуг. По мнению авторов работы «инновационный потенциал считается отражением феномена инновационной деятельности» [1,с.364; 29,с.111].

Для объективной оценки влияния инновационного потенциала предприятий сферы услуг на развитие отдельных сфер экономики, следует уточнить содержание и структуру инновационного потенциала предприятий сферы услуг.

Методологические аспекты инновационного потенциала раскрывают представления, полученные в философии и других науках.

В нынешних условиях имеется много подходов к определению понятие «потенциал».

В работах [1,с.365; 9,с.350; 39,с.780; 10,с.428; 41,с.134] отмечается, что потенциал - это сила, мощь, комплекс средств или возможностей в определенной области.

Некоторые исследователи рассматривают потенциал «как способность обеспечивать определенный результат» [12,с.36; 1,с.150].

Н.Ю. Шведова считает, что потенциал - это запасы, которые могут быть применены для достижения поставленной цели, осуществления плана, решения какой-либо задачи [55,с.132].

Следовательно, потенциал - это то, что находится в неявном виде и при отдельных условиях в значительной степени может проявиться [47,с.749].

Определение потенциала заимствовано из физики. В физическом смысле, потенциал – это физическая мера возможности отдельного объекта, которая выполняет определенную работу под влиянием определенных сил.

Определение «потенциал» широко используется при исследовании взаимодействий локализованных явлений и анализа демографического потенциала региона в экономической географии.

Экономика применяет понятие потенциала в физическом смысле, т.е это величина потенциальной энергии в отдельной точке пространства [8,с.714].

Вместе с тем, «потенциальная энергия - это запас внутренней энергии, которым тело располагает благодаря своему состоянию или энергия взаимодействия тел системы, определяемая их взаимным расположением в пространстве» [51,с.231].

Следовательно, «понятие потенциал связано с возможностью осуществления определенных действий при известных благоприятных условиях, с наличием какой-либо силы, энергии, способностей, находящихся в данный момент времени в покое, совокупности средств, необходимых для осуществления чего-либо. В свою очередь возможность есть направление развития, заключающее в себя противоречие, которое может остаться неразвитым или, напротив, разрешиться при помощи актуальных действий» [1,с.370; 53,с.73].

Отдельные исследователи [1,с.367; 21,с.140; 54,с.7] под потенциалом понимают возможности, способности, скрытые, нереализованные резервы изучаемого объекта, которые при изменении окружающих условий могут перейти из возможности в действительность. Наличие потенциала у какого-либо объекта обязательно предполагает множество вариантов использования этого потенциала. Сам по себе потенциал без определения цели его использования существовать не может, поскольку, говоря о каком-либо потенциале, всегда имеется в виду то, для чего собственно и требуются резервы и возможности, а именно: для достижения некоторого конечного результата.

В экономической литературе различают качественные и количественные характеристики потенциала. К качественным характеристикам потенциала можно отнести его способностью накапливать ресурсы, технологии, предприятия, фирмы, информацию, применение которых при определенных случаях приводит к изменению направленности развития экономического субъекта. К количественным характеристикам потенциала можно отнести ресурсы, дающие представление о возможностях экономического развития субъектов. Потенциал свидетельствует о том, что базисом обеспечения устойчивого развития национальной экономики считается применение социально-экономического потенциала.

Социально-экономический потенциал охватывает специфические особенности, присущие социально-экономическим явлениям развития национальной экономики.

«Экономический потенциал - это совокупная способность экономики, ее отраслей, предприятий, хозяйств осуществлять производственно-экономическую деятельность, выпускать продукцию, товары, услуги, удовлетворять запросы населения, общественные потребности, обеспечивать развитие производства и потребления [1,с.368; 21,с.140; 49,с.446; 14,с.45; 11,с.34; 4]. Социально-экономический потенциал состоит из многих компонентов, которые в свою очередь могут быть названы соответствующими потенциалами (структурными элементами потенциала), число которых зависит от степени детализации, особенностей экономического развития и целей исследования».

Основными структурными элементами социально-экономического потенциала являются: производственный, природно-ресурсный, социально-экологический, социально-демографический, научно-технологический, аграрный, трудовой, информационный, научный, социальный, этнокультурный, организационный, инновационный, идеологический потенциалы [1,с.364; 52,с.41-50; 24,с.119; 27,с.35; 35,с.243; 19,с.66-67; 46,с.28; 17,с.10-17; 32,с.14; 48,с.32; 5,с.65-70].

«Каждый структурный элемент социально-экономического потенциала также включает в себя инновационный потенциал (рутинную и новаторскую часть). Например, появление полимеров изменило содержание и состав ресурсного потенциала, но функциональная роль полимеров как ресурсной составляющей осталась. Научный потенциал также имеет в своем составе часть исследований диффузионного характера (меняются масштабы распространения), и часть - новых исследований, принципиально отличающихся от других. В техническом и технологическом потенциалах наиболее ярко выделяется часть, связанная с имеющимися рутинными видами техники и технологий, и часть, в которой сосредоточены научно-технические и научно-технологические новинки» [1,с.364; 26,с.68-70].

В настоящее время вопросам формирования инновационного потенциала предприятий сферы услуг уделяется большое внимание, однако отсутствует единая трактовка данного определения. Некоторые исследователи приравнивают инновационный потенциал к научно-техническому.

М. Данько считает, что «инновационный потенциал -это накопленное определенное количество информации о результатах научно-технических работ, изобретений, проектно-конструкторских разработок, образцов новой техники и продукции» [18,с.26-32].

Автор работы считает, что инновационный потенциал -это комплекс факторов, которые нужны для эффективного функционирования инновационной деятельности [38,с.54-65].

Инновационный потенциал охватывает ресурсную и факторную составляющую общественного производства. Инновационный потенциал считается важной составляющей развития национальной экономики и от эффективного ее применения в значительной степени зависит объем товаров и услуг, необходимых для полного и своевременного удовлетворения спроса населения.

Автор работы считает, что «инновационный потенциал сферы услуг -это способность данной сферы предоставить международному рынку наукоемкую продукцию [44,с.131].

В отдельных определениях инновационного потенциала предприятий сферы услуг акцентируют внимание на институциональные структуры, а также осуществляется привязка к конкретному уровню.

По мнению Кокурина, Д.И., инновационный потенциал охватывает неиспользованные возможности накопленных ресурсов, которые могут быть приведены в действие для достижения целей экономических субъектов [29,с.111].

Мы считаем, что такая формулировка в неполной мере отражает сущность инновационного потенциала предприятий сферы услуг. Данный случай не дает возможность предложить мероприятия по развитию инновационного потенциала предприятий сферы услуг. Вышеуказанные вопросы требуют проведения дополнительного исследования инновационного потенциала предприятий сферы услуг.

Теоретические и методические аспекты инновационного потенциала предприятий сферы услуг отражены в трудах ученых: Д.С. Львов, С.Ю. Глазьев, В.Л. Перламутров, Е.З. Майминас, Л.С. Бляхман, Ф. Янсен, В.П. Логинов, Д. Сахал и Ю.В. Яковец [45,с.21; 13,с.49; 57,с.74-80; 58; 59; 60; 6].

Мы считаем, что инновационный потенциал-это система ресурсов, необходимых для воспроизводства НТД и возможность осуществления инновационной деятельности.



Достаточно полной в вопросах исследования инновационного потенциала предприятий сферы услуг можно считать точку зрения Г.И. Жица.

Он отмечает, что «инновационный потенциал - это количество экономических ресурсов, которые в каждый конкретный момент общество может использовать для своего развития. Эти ресурсы распределяются между тремя основными секторами макросистемы: научно-техническим, образовательным, инвестиционным. В результате этого распределения формируются: научно-технический потенциал, образовательный потенциал, инвестиционный потенциал. Совокупность названных сегментов и формирует инновационный потенциал макросистемы» [23].

Мы считаем, что не все ресурсы можно признать инновационным потенциалом, а те ресурсы, которые способствует увеличению объемов и обеспечению качества потребления товаров и услуг. «Вместе с тем, динамика количественных и качественных показателей потребления должна осуществляться в интересах потребителей, а не производителей. Следует отметить, что существуют значительные проблемы, связанные с разделением конечного потребления на индивидуальное и коллективное, но в данном случае более важным является необходимость соблюдения рациональных пропорций между конечным и промежуточным потреблением».

В качестве важного фактора появления инноваций можно выделить научно-технический сегмент инновационного потенциала предприятий сферы услуг. Образовательный сегмент распределяет инновации на практике. Инвестиционный сектор превращает новшество в инновацию. Следовательно, «величина инновационного потенциала предприятий сферы услуг определяется как совокупный итоговый результат деятельности трех следующих сегментов инновационного потенциала предприятий сферы услуг: наука - образование - инвестиции. Однако это сложение не предполагает получения необходимого результата методом прямого суммирования, а определяется как некая равнодействующая их взаимного влияния».

Авторы работ [30, с.88-96] считают, что углубленный анализ сущности и содержания инновационного потенциала целесообразно осуществлять, опираясь на составные категории - потенциал и инновация. Вне привязки к конкретной сфере, потенциал можно рассматривать как способность материи переходить от возможности к реальности, от одного состояния в другое. При этом потенциал - это мера единства достигнутого, которое может быть использовано с определенной целью, и возможного, т.е. достижимого при определенных условиях. Особый интерес представляет анализ отдельных подходов к оценке инновационного потенциала предприятий сферы услуг.

*«Первый подход»* основан не на комплексном рассмотрении инновационного потенциала предприятий сферы услуг, а на анализе отдельных его составных частей. В соответствии с данным подходом, «инновационный потенциал» зачастую [2, с.65-66] отождествляется с понятиями научного, научно-технического, интеллектуального и творческого потенциалов».

По мнению Гончарова В.В. [16], инновационный потенциал - это определенный объем информации о результатах НИОКР.

Евсеев А.В., Унтура Г.А. [22] приравнивают инновационный потенциал к научно-инновационному потенциалу и потенциалу трансформации технологий.

Мы считаем, что данный подход считается научно необоснованным и требует конкретизации посредством выявления особенностей инновационной деятельности.

Согласно второму подходу, инновационный потенциал рассматривается как комплекс ресурсов, необходимых для развития инновационного процесса.

В.Н. Переходов [42, с.76] считает, что инновационный потенциал - это совокупность различных видов ресурсов, включая материальные, финансовые, интеллектуальные, научно-технические и иные ресурсы, необходимые для осуществления инновационной деятельности.

Эффективное применение ресурсного подхода дает возможность оценить текущую ситуацию развития инновационных процессов и при взаимовязке отдельных составляющих инновационного потенциала предприятий сферы услуг с их целевыми параметрами уточняются возможности перспективного функционирования инновационной деятельности предприятий сферы услуг.

Мы считаем, что при изучении инновационного потенциала предприятий сферы услуг использование данного подхода не считается полным, поскольку отдельные ресурсы могут быть применены по-разному в определенных условиях.

*«Третий подход»* основан на разделении ресурсов инновационного потенциала предприятий сферы услуг на реализованные и нереализованные (скрытые) ресурсные

возможности, которые могут быть приведены в действие для достижения конечных целей экономических субъектов» [3,с.18].

Автор работы отмечает, что инновационный потенциал - это привлеченные материальные и социально-культурные ресурсы в определенном периоде времени, которые способствуют развитию инноваций [56].

Д.И. Кокурин считает, что инновационный потенциал - это комплекс возможностей приобретения ресурсов, которые используются для достижения поставленных инновационных целей [29].

Лисин Б., Фридлянов В. считают, что «инновационный потенциал - это система научно-технических, технологических, инфраструктурных, финансовых, правовых и социокультурных возможностей, способствующих получению инноваций» [34,с.25].

Бендиков М.А., Фролов И.Э. [5,с.65-70] считают, что «инновационный потенциал отражает научно-технические, производственные, ресурсные, технологические возможности для распределения инноваций в отдельных сферах экономики».

«Четвертый подход предусматривает способность и готовность экономического субъекта развивать инновационный процесс. Вместе с тем, способность - это сбалансированность структуры потенциала, а готовность - достаточность уровня развития данных ресурсов» [43,с.49].

Автор работы [37,с.97-99] считает, что инновационный потенциал - это способность и готовность экономического субъекта развивать инновационный процесс.

Данному мнению придерживается П.Н. Завлин, которые считает, что «инновационный потенциал – это готовность и способность того или иного предприятия, организации, региона и иных хозяйствующих субъектов осуществлять или воспроизводить (воспринимать) нововведение» [25,с.49].

*Пятый подход считается результативным.* Л.С. Бляхман [7,с.87], Ф.С. Мерсон [36,с.60], Э.М. Торф [50,с.31] считают, что «инновационный потенциал является отражением конечного результата реализации имеющихся возможностей (в виде нового продукта, полученного в ходе осуществления инновационного процесса)».

На наш взгляд, в этом подходе не учитывается наличие составляющих инновационного потенциала предприятий сферы услуг и достаточность уровня развития потенциала для формирования инновационной экономики.

Сторонниками шестого подхода являются А.Г. Краюхин [15], Р.Е. Лищнер [33,с.64]. Они считают, что инновационный потенциал -это комплекс ресурсов, производимых в виде инновационного продукта. По нашему мнению, для оценки инновационного потенциала предприятий сферы услуг следует рассмотреть данные подходы в сочетании. Вместе с тем, инновационный потенциал должен охватывать перечень параметров, характеризующих уровень развития национальной экономики.

Следовательно, «под инновационным потенциалом сферы услуг понимается совокупность ресурсов, условий и факторов, необходимых для осуществления инновационной деятельности, направленной на эффективную реализацию инноваций на внутреннем и внешнем рынках». Мы считаем, что «потенциал - это не просто параметр, который характеризует состояние объекта, а категория, которая одновременно отображает сущность методологических основ множества реальных процессов и явлений. Именно такой подход дает возможность адекватно отобразить не только ту или иную ситуацию, те или иные отношения, но и процессы, тенденции их развития и, таким образом, эффективность функционирования экономической системы в целом».

На наш взгляд, «инновационный потенциал - это способность системы к трансформации фактического порядка вещей в новое состояние с целью удовлетворения существующих или вновь возникающих потребностей. При этом эффективное использование инновационного потенциала предприятий сферы услуг делает возможным переход от скрытой возможности к явной реальности, т.е. из одного состояния в другое. Следовательно, инновационный потенциал - это своего рода характеристика способности системы к изменению, улучшению, прогрессу».

Следует заметить, что сущность и содержание определенного объекта раскрывается в полной мере посредством уточнении его структуры, что требует изучения основных ее составляющих. Структуру инновационного потенциала предприятий сферы услуг образуют ресурсная, внутренняя и результативная составляющие (рис. 1).

Лищнер Р.Е. считает, что ресурсная составляющая инновационного потенциала предприятий сферы услуг включает в себя следующие основные компоненты, имеющие

**Рисунок 1. Структура инновационного потенциала предприятий сферы услуг (предложено автором)**



различное функциональное назначение: материально-технические, информационные, финансовые, человеческие и другие виды ресурсов. Так, материально-технические ресурсы, являясь вещественной основой, определяют технико-технологическую базу потенциала, которая впоследствии будет влиять на масштабы и темпы инновационной деятельности [33,с.64]. Важно отметить, что материально-технические ресурсы формируются в производственных отраслях национальной экономики.

Информационный ресурс считается важным элементом ресурсной составляющей. С развитием рыночных отношений в значительной степени сокращаются запасы информационного ресурса, взаимодействие с опытом, квалификацией, техникой и технологией образуют структуру инновационного потенциала предприятий сферы услуг [1,с.374; 28,с.36-45].

«Финансовые ресурсы входят в состав ресурсной составляющей инновационного потенциала предприятий сферы услуг как органическое единство наличных ресурсов и неиспользованных возможностей их альтернативного вложения. Таким образом, они характеризуются совокупностью источников и запасов финансовых возможностей, которые есть в наличии и могут быть использованы для реализации конкретных целей и заданий. При этом объем финансовых ресурсов отображает финансовую мощь, способность системы принимать участие в создании материальных благ и предоставлении услуг. Однако помимо обеспечивающей функции, финансовые ресурсы выполняют и страховую функцию, непосредственным образом дублируя, а также измеряя в денежных единицах материально-технические, информационные, человеческие и другие ресурсы, входящие в состав инновационного потенциала предприятий сферы услуг» [20].

Следовательно, значение данного ресурса неоднозначно. Финансовый ресурс дает возможность найти оптимальный вариант и погасить формирование и реализацию самого инновационного потенциала предприятий сферы услуг.

Человеческий ресурс является важным элементом ресурсной составляющей инновационного потенциала предприятий сферы услуг. Человеческий ресурс, реализуя обеспечивающую функцию, выступает основной креативной силой, которыми владеет человек. Важно отметить, что человеческий ресурс оказывает воздействие на ресурсную, внутреннюю и результативную составляющую инновационного потенциала предприятий сферы услуг. Внутренняя составляющая считается второй составляющей инновационного потенциала предприятий сферы услуг. Данная составляющая отражает коммерческую результативность.

Авторы работы [29,с.111-119] считают, что «для оценки внутренней составляющей следует использовать структурно-институциональный и функциональный подходы. При этом структурно-институциональный подход вычленяет структуру инновационной деятельности с точки зрения системы институциональных субъектов, ее осуществляющих, а также экономические связи с внешними для нее сферами - наукой и производством. Функциональный подход выявляет временные закономерности инновационного процесса - производство инновационного продукта, его обмен, распределение, потребление и возобновление цикла инновационного процесса, за которое и отвечает внутренняя составляющая инновационного потенциала предприятий сферы услуг».

Третьей составляющей инновационного потенциала предприятий сферы услуг считается результативная составляющая, которая характеризует последний результат реализации ее возможностей.

Мы считаем, что результативная составляющая охватывает возможности вывода инновационного потенциала предприятий сферы услуг на более качественный уровень развития в целом по стране и ее регионов. Вместе с тем, тесная взаимосвязь составляющих инновационного потенциала предприятий сферы услуг позволяют выявить их оптимальные соотношения. Небольшая доля ресурсной составляющей, обуславливает превышение качественных изменений над количественными. При этом ограниченность ресурсов может быть полностью преодолена путем применения инновационных методов организации автотранспортного процесса, нахождения собственных и привлеченных источников их финансирования. Кроме того, имеется предел отклонения величины составляющих инновационного потенциала предприятий сферы услуг от оптимального уровня. Вместе с тем, дальнейшее изменение отдельных составляющих влечет за собой изменение другого.

Таким образом, можно отметить, что оценка содержания инновационного потенциала предприятий сферы услуг считается сложной и многоаспектной проблемой. Полученные результаты считаются основой для характеристики инновационного потенциала предприятий как объекта управления в нынешних условиях.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Арманшина Г.Р. Концепция формирования национальных инновационных систем / Г.Р. Арманшина // Научные записки ОРЕЛГИЭТ.–Орел: «Орловский государственный университет экономики и торговли». - 2015. -№1(11). -С.364-374.
2. Атоян В.Р. Инновационный комплекс региона: проблемы становления и развития / Г.И. Жиц, В.Р. Атоян. - Саратов, 2003. -С.65-66.
3. Афонин И.В. Инновационный менеджмент / И.В. Афонин. -М.: Гардарики, 2005. -С.18.
4. Беломестное В.Г. Проблемы управления экономическим потенциалом социально-экономических систем / В.Г. Беломестное. [Электронный ресурс]. <http://www.m-economy.ru>.
5. Бендилов М.А. Авиационная и космическая промышленность России: состояние и потенциал роста. Препринт # Wp /2004/ 169/ М.А. Бендилов, И.Э. Фролов. -М.: ЦЭМИ РАН, 2004. -С.65-70.
6. Бляхман Л.С. Экономика, организация управления и планирования научно-технического прогресса / Л.С. Бляхман. -М.: Высшая школа, 1991.
7. Бляхман Л.С. Экономическая эффективность деятельности регионального научного комплекса / Л.С. Бляхмана. -Л.: Наука, 1986. -С.87.
8. Большой толковый словарь русского языка / В.В. Виноградов [и др.]; под ред. Ушакова Д.Н. -М.: Аст, Астрель, 2007. -714 с.
9. Васюкова И.А. Словарь иностранных слов / Под ред. И.К. Сазановой. -М.: Аст-Пресс, 1999. -350 с.
10. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. -3-е. изд. - М.: «Советская энциклопедия», 1975. -Т.20. -428 с.
11. Гаврилов А.И. Региональная экономика и управление / А.И. Гаврилов. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
12. Гапоненко А.Л. Управление экономическим развитием / А.Л. Гапоненко. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.
13. Глазьев С.Ю. Эволюция технико-экономических систем: возможности и границы центрального регулирования / С.Ю. Глазьев, Д.С. Львов, Г.Г. Фетисов. -М.: Наука, 1992.
14. Глушков Н.А. Математическое моделирование экономического потенциала государства / Н.А. Глушков. -М.: Тип. «Новости», 2003.
15. Головач Л.Г. Регулирование инновационных процессов в регионе / Л.Г. Головач, Г.А. Краюхин, Л.Ф. Шайбанов. -СПб.: ГИЭА, 1997.
16. Гончаров В.В. Важнейшие критерии результативности управления / В.В. Гончаров. -М.: МНИИПУ, 1998.
17. Громека В.И. США: Научно-технический потенциал: Социально - экономические программы формирования и развития / В.И. Громека. -М.: Мысль, 1977. -С.10, 17.
18. Данько, М. Инновационный потенциал в промышленности Украины / М. Данько // Экономист. – 1999. –№10. – С.26–32.
19. Добров Г.М. Прогнозирование науки и техники. -М.: Наука, 1969. -С.66-67.
20. Научно-технический потенциал: структура, динамика, эффективность / Г.М. Добров, В.Е. Тонкаль, А.А. Савельев и др. –Киев: Наукова думка, 1987. –347 с.
21. Дубова М.Д. Экономика региона. -Волгоград: ИПК «Царицын», 1997. -С.140.
22. Евсеенко А.В., Унтура Г.А. Научно-технический комплекс региона: Анализ и прогнозирование (на примере Сибири). -Новосибирск: Наука (Сиб. отд.), 1990.
23. Жиц, Г.И. Инновационный потенциал / Г.И. Жиц. –Саратов: Саратов. гос. техн. ун-т, 1999.
24. Заварина Е.С., Чобану К.Г. Основы региональной статистики: учебник / Под ред. Е.С. Завариной. -М.: Финансы и статистика, 2006. -С.119.
25. Завлин П.Н. Инновации в региональной экономике // Гуманитарные науки. - 1997. - №3. -С.49.
26. Инновационная экономика / Под ред. А.А. Дынкина, Н.И. Ивановой. -М., 2001. -С.68-70.
27. Иншаков О.В. О новых методологических подходах в стратегическом планировании развития макрорегионов России. -Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003.
28. Калитич, Г. Функционально-информационный синтез НТИР / Г. Калитич // Экономика Украины. – 1999. –№10. –С.36–45.
29. Кокурин, Д.И. Инновационная деятельность / Д.И. Кокурин. –М.: Экзамен, 2001. –С.111-119.
30. Кравченко, С.И. Исследование сущности инновационного потенциала предприятий сферы услуг / С.И. Кравченко, И.С. Кладченко // Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. –Донецк : ДонНТУ, 2003. –Вып. 68. –С.88–96.

31. Криницын О.В. Инновационно-ресурсный потенциал региона и управление его развитием: дисс. на соиск. уч.ст.к.э.н.: (08.00.05) / О.В. Криницын. - Орел, 2002. -С.11-34.
32. Кульвеев П.А. Научно-технический потенциал (сущность, оценка, эффективность использования). - Вильнюс, 1980. -С.14.
33. Лещинер Р.Е. Научно-технический потенциал современного производства. -М.: Знание, 1978. -С.64.
34. Лисин Б., Фридлянов В. Инновационный потенциал как фактор развития // Инновации. - 2002. -№7. -С.25.
35. Макконелл К.Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика/ К.Р. Макконелл, С.Л. Брю. -В 2 т. -Т1. -М., 1992.
36. Мерсон Ф.Л. Концептуальные основы финансирования внедрения межотраслевых разработок в регионе. Препр. науч. докл. центра ИСЭП. -Л., 1986. -С.60.
37. Научно-инновационная сфера в регионе: проблемы и перспективы развития / Под ред. А.А. Румянцева. -Санкт-Петербург: Наука, 1996. -С.97-99.
38. Николаев, А.И. Инновационное развитие и инновационная культура / А.И. Николаев // Наука и наукознание. – 2001. –№2. –С.54–65.
39. Новый экономический словарь / Под ред. А.Н. Азриляна. -М.: Институт новой экономики, 2006. -С.780.
40. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. -3-е. изд. -М.: Советская энциклопедия, 1975. -Т.20. -С.428.
41. Ожегов СИ. Словарь русского языка. -М.: Рус. яз., 1987.
42. Переходов В.Н. Основы управления инновационной деятельностью. - М.: ИНФРА-М, 2005. -С.76.
43. Преобразование научно-инновационной сферы в регионе: понятийный аппарат / Под ред. А.Е. Когута. -СПб.: РАН ИСЭП, 1995. -С.49.
44. Рынок: Бизнес. Коммерция. Экономика: толковый терминологический словарь / сост. В.А. Калашников; под общ. ред. А.П. Дашкова. – 4-е изд., испр. и доп. –М.: Маркетинг, 1998. –131 с.
45. Фихал Д. Технологический прогресс: концепции, модели, оценки. -М.: Финансы и статистика, 1985.
46. Селезнев А.М. Научный потенциал современного общества. -М.: Изд-во МГУ, 1989. -С. 25; Клименюк В.Н. Управление развитием и использованием научного потенциала. -Киев.: Наукова думка, 1974. -С.28.
47. Словарь русского языка: В 4 Т. / РАН: Ин-т лингвист. исследований; гл. ред. А.П. Евгеньева. - 4-е изд., стереотип. -М.: Рус. язык: полиграф ресурсы. Т. 3: П-Р. / ред. Е.А. Иванникова. - 1999. -С.749.
48. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. -М.: ИНФРА-М, 2006.
49. Статистический словарь. -М.: Статистика, 1965. -С.446.
50. Торф Э.М. Экономика потребления в условиях научно-технической революции / Осн. положения концепции. АН СССР Леннор. АЦ ИСЭП. -Л., 1989. -С.31.
51. Физический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. -М.: Сов. энцикл., 1983.
52. Филиппов И.А., Коршунов А.А., Шаймарданов М.З. Экономический потенциал региона -факторный анализ // Материалы отраслевого семинара «Состояние и развитие работ в области экономической методологии, включая методические основы экономической эффективности работ в области гидрометеорологии», 5-7 июля 2005 г. - М., 2005. -С.41-50.
53. Философский энциклопедический словарь. -М.: ИНФРА-М., 1997. -С.73.
54. Теория и методология исследования социально-экономического потенциала Волгограда: Монография / Л.С. Шаховская, Е.Г. Попкова, Е.Г. Гущина / ВолгГТУ. -Волгоград, 2002. -С.7.
55. Шведова Н.Ю. Большая советская энциклопедия. -М., 2000.
56. Шодиев Ф.Т. Роль инновационной деятельности в увеличении доходности предприятия сферы услуг/ Ф.Т. Шодиев, П.Д. Ходжаев //Вестник Таджикского национального университета. Серия экономических наук. – Душанбе: Сино, 2016. -№2/10(219). -С.144-146.
57. Шумпетер Й. Теория экономического развития. -М.: Прогресс, 2003.
58. Яковец Ю.В. Инновационное инвестирование: новые подходы // Экономист. - 1995. -№1. -С.74-80.
59. Инновации: теория, механизм, государственное регулирование: учебное пособие / Под ред. Ю.В. Яковца. -М.: РАГС, 2000.
60. Яковец Ю.В., Кузык Б.Н. Россия - 2050: стратегия инновационного прорыва. -2-е изд., доп. -М.: Экономика, 2005.
61. Янсен Ф. Эпоха инноваций: пер. с англ. -М.: ИНФРА-М, 2002.

## **МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ ИҚТИДОРИ ИННОВАТСИОНИИ КОРХОНАҲОИ ХИЗМАТРАСОНИИ НАҚЛИЁТӢ**

Дар мақола моҳияти иқтисодии иқтидори инноватсионии корхонаҳои хизматрасонии нақлиётӣ кушода дода шудааст. Муайян карда шудааст, ки иқтидори инноватсионӣ имконияти система ба дигаргуншавии воқеӣ ба ҳолати нав бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи воқеӣ ва пайдогардида мебошад. Самаранок истифодабарии иқтидори инноватсионии корхонаҳои хизматрасонии нақлиётӣ барои гузариш аз як ҳолат ба ҳолати дигар шароити мусоид фароҳам меоварад. Ҳамин тариқ, иқтидори инноватсионӣ ин тавсифоти имконияти система ба тағйирёбӣ ва пешрафт мебошад. Муаллифон чунин меҳисобанд, ки нишондиҳандаи натиҷавӣ имконияти баровардани иқтидори инноватсиониро ба сатҳ ва сифати баланди рушд дар мамлакат ва минтақаҳои онро дорад. Ҳамзамон, алоқаҳои зичи зертаркибҳои иқтидори инноватсионӣ мутаносибии муносиби онҳоро муайян менамояд. Ҳиссаи начандон калони зертаркиби захиравӣ баландравии дигаргуниҳои сифатиро ба миқдори таъмин месозад. Ҳамзамон, норасоии захираҳо ба воситаи истифодабарии усулҳои инноватсионии ташкили раванди нақлиёти автомобилӣ вадарёфти сарчашмаҳои маблағгузориҳои худӣ ва чалбгардида, бартараф карда мешаванд. Ғайр аз ин, худуди муайяни тағйирёбии иқтидори инноватсионии корхонаҳои хизматрасонии нақлиётӣ аз кимати муносиб вучуд дорад. Ҳамзамон, тағйирёбии зертаркиби алоҳида ба дигаргунии дигар зертаркиб оварда мерасонад.

**Калидвожаҳо:** моҳияти иқтисодӣ, иқтидори инноватсионӣ, соҳа, хизматрасониҳои нақлиётӣ, зертаркиби натиҷавӣ, маҳдудияти захираҳо, усулҳои инноватсионӣ.

## ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ СФЕРЫ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ

В статье раскрыто экономическое содержание инновационного потенциала предприятий сферы транспортных услуг. Установлено, что инновационный потенциал - это способность системы к трансформации фактического порядка вещей в новое состояние с целью удовлетворения существующих или вновь возникающих потребностей. При этом эффективное использование инновационного потенциала предприятий сферы услуг делает возможным переход от скрытой возможности к явной реальности, т.е. из одного состояния в другое. Следовательно, инновационный потенциал - это своего рода характеристика способности системы к изменению, улучшению, прогрессу. Авторы считают, что результативная составляющая охватывает возможности вывода инновационного потенциала предприятий сферы услуг на более качественный уровень развития в целом по стране и ее регионов. Вместе с тем, тесная взаимосвязь составляющих инновационного потенциала предприятий сферы услуг позволяет выявить их оптимальное соотношение. Небольшая доля ресурсной составляющей обуславливает превышение качественных изменений над количественными. При этом ограниченность ресурсов может быть полностью преодолена путем применения инновационных методов организации автотранспортного процесса, нахождения собственных и привлеченных источников их финансирования. Кроме того, имеется предел отклонения величины составляющих инновационного потенциала предприятий сферы услуг от оптимального уровня. Вместе с тем, дальнейшее изменение отдельной составляющей влечет за собой изменение другой.

**Ключевые слова:** экономическое содержание, инновационный потенциал, сфера, транспортные услуги, результативная составляющая, ограниченность ресурсов, автотранспортный процесс, инновационные методы.

## ECONOMIC CONTENT OF INNOVATIVE POTENTIAL OF ENTERPRISES OF THE SPHERE OF TRANSPORT SERVICES

The article reveals the economic content of the innovation potential of enterprises in the sphere of transport services. It has been established that the innovation potential is the ability of the system to transform the actual order of things into a new state in order to meet existing or re-emerging needs. At the same time, the effective use of the innovative potential of service enterprises makes it possible to move from a hidden opportunity to an obvious reality, i.e. from one state to another. Consequently, the innovative potential is a kind of characteristic of the ability of a system to change, improve, progress. The authors believe that the effective component covers the possibility of bringing the innovative potential of service enterprises to a higher quality level of development in the whole country and its regions. At the same time, the close interrelation of the components of the innovation potential of the enterprises of the services sector allows revealing their optimal ratio. A small proportion of the resource component, causes the excess of qualitative changes over quantitative. At the same time, limited resources can be completely overcome by applying innovative methods of organizing the road transport process, finding our own and attracted sources of their financing. In addition, there is a limit on the deviation of the components of the innovation potential of service enterprises from the optimal level. At the same time, a further change in the individual component entails a change in the other.

**Key words:** economic content, innovative potential, sphere, transport services, effective component, limited resources, road transport process, innovative methods.

**Сведения об авторах:** *Шодиев Фирдавс Тошмаматович* - Таджикский государственный финансово-экономический университет, старший преподаватель кафедры налогов и налогообложения. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 16/4. Телефон: 935-33-08-55. E-mail: firdavs\_82@mail.ru  
*Ходжаев Парвиз Давронович* - Таджикский государственный университет коммерции, доктор экономических наук, профессор кафедры маркетинга и коммерции. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Дехоти, 1/2. Телефон: (+992) 938-60-75-03

**Information about the author:** *Shodiev Firdavs Toshmamatovich* - Tajik state university of finance and economics, senior lecturer, department of taxation and taxation. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street, 64/14. Phone: (+992) 935-33-08-55. E-mail: firdavs\_82@mail.ru

*Khojaev Parviz Davronovich* - Tajik state university of commerce, doctor of economics, professor of the department of marketing and commerce. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Dehoti street 1/2. Phone: 938-60-75-03

УДК 336.7(575.3)

## ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТРАКТОВКА ПОНЯТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ

*Джалилов Р.Р.*

Института предпринимательства и сервиса Таджикистана

Государственный сектор в условиях рыночной экономики, в отличие от предприятий частной собственности, является одним из мощных инструментов развития национальной экономики. С давних времен нам известно, что государство в основном служит своего рода стабильно-несущей конструкцией. При переходе к рыночной экономике роль и значение экономических функций правительства меняется. В смешанной экономике также важным элементом развития современного общества является государственный сектор. В отечественной экономической литературе проведено огромное количество исследований относительно экономической категории государственного сектора, роли и значения государственного сектора в рыночной экономике, где часто встречаются противоположные точки зрения. С научной

точки зрения, в общепризнанной трактовке понятия государственного сектора в отечественной литературе не существует. Другими словами, понятие государственного сектора в экономической литературе можно трактовать двумя разными способами: в узком и в широком смысле. В узком смысле госсектор является важнейшей составной частью национальной экономики, которая не контролируется физическими лицами, добровольными организациями или частными компаниями, но как собственник осуществляет прямое и оперативное управление экономическими субъектами, входящими в его состав.

В данной трактовке государственный сектор представляется в виде действий государства по управлению государственными предприятиями и т.д., то есть в виде инструмента, необходимого для выполнения функций государства в формировании стратегии и тактики деятельности предприятий государственного сектора.

Государственный сектор - это та часть экономики, которая не контролируется физическими лицами, добровольными организациями или частными компаниями. Государственный сектор, таким образом, включает правительства всех уровней - центральные, региональные и местные органы власти; государственные фирмы и неправительственные организации [1].

Данная трактовка понятия государственного сектора может привести к ряду отрицательных последствий, возникновению ошибки в нормативно-правовом обеспечении процесса функционирования государственного сектора, отсутствие однозначного и конкретного определения государственного сектора не дает возможности четко определить его границы, и это может привести к невозможности сбора достоверной статистической информации о деятельности государственного сектора, что способствует неэффективному развитию государственного сектора.

Государственный сектор - это система государственных учреждений и организаций или комплекс хозяйственных объектов, которые частично или целиком принадлежат местным и центральным государственным органам [2].

Государственный сектор экономики - это совокупность ресурсов, находящихся в непосредственном распоряжении государства. Это не только предприятия и учреждения, находящиеся в собственности государства, но и государственные финансы, которые играют ключевую роль среди компонентов общественного сектора, так как денежные средства являются важнейшим видом ресурсов в рыночной экономике [3].

С точки зрения специфичности поставленной задачи, государственный сектор имеет свои методы управления и функционирования. По мнению д.э.н. А.В. Савченко, д.э.н. А.С. Атабиева, государственный сектор в большинстве источников представляется как один из объектов функционирования государственной собственности, то есть объектов экономики, которые находятся под полным контролем государства и отождествляются с государственной собственностью [4].

Однако, по словам Л.И. Якобсона, в государственном секторе экономики рост и благосостояние страны не всегда приветствуется. Государственный сектор часто отличается низкой рентабельностью из-за быстрого роста, что негативно сказывается на состоянии экономики, темпах роста и эффективности в целом. Из-за контроля и вмешательства государства появляются новые угрозы, которые подрывают экономические стимулы и свободу.

Как считает экономист Дж.Э. Стиглиц, государственный сектор - это деятельность государства по производству общественной собственности, продаже, перераспределению, субсидированию производства, и государственная деятельность на финансовых рынках государства. В трудах Дж. Стиглиц также рассматриваются основные мотивы деятельности государства в экономике, связанные с неэффективностью рынка и регулирующими возможностями государственного сектора сферы услуг [5].

Дж. Стиглиц обосновывает важность государственного сектора в производстве общественных благ, регулировании вопросов безработицы, инфляции и циклических колебаний экономики. Это также связано с ролью государства в перераспределении доходов, развитии инвестиционных процессов и реализации инноваций во всех отраслях функционирования государственного сектора.

В работах Е.В. Балацкого и В.А. Коньшева одними из важнейших проблем при изучении государственного сектора являются теоретико-методологические подходы к определению его масштабов, критерии его эффективности, механизмы снижения и преодоления неэффективности.

Судя по их мнению, можно сказать, что государственный сектор функционирует как совокупность всех предприятий и организаций экономики, которые находятся в собственности

государства и финансируются из государственного бюджета. По мнению Е.В. Балацкого и В.А. Конышева, сущность государственной собственности выражается посредством выполняемых ей важнейших функций. И она является необходимым элементом структуры экономики современного общества. Здесь государственная собственность выступает стимулятором развития фундаментальной науки для поддержания экономического цикла и занятости населения. Наряду с этими важная функция государственной собственности проявляется в приоритетных отраслях хозяйствования, внедрении новых технологий в сфере окружающей среды. Целью государственной собственности в рыночной экономике является создание и укрепление базы развития экономики.

Как отмечает Н.П. Кононкова, роль и границы участия государственного сектора в экономике можно определить конкретно социально-экономической ситуацией. В своей работе Н.П. Кононкова определила, что подвижные границы, имеющиеся в государственном секторе, зависят от множества факторов и задач, стоящих перед страной, преобладающих политических настроений [6]. Повысить эффективность государственных учреждений можно, даже если на них не воздействуют рыночные силы. Для этого их нужно реорганизовать. Но с точки зрения политической экономики, государственный сектор понимается как «сквозное», или универсальное понятие. Как комплекс хозяйственных объектов государственный сектор экономики выступает в роли собственности в целом. Либо отдельными частями федерального или муниципального административного органа. При несостоятельности или провалах рыночной экономики появляется необходимость введения государственного сектора. Когда государство перешло от смешанной экономики к рыночной, то роль государственного сектора кардинально поменялась. Уже на начальном этапе перехода к рыночной экономике некоторые основные функции правительства поменялись в лучшую сторону.

Государственные предприниматели стали укреплять позицию страны на мировом рынке путем накопления капитала и обеспечения оздоровления некоторых отраслей хозяйства. Если в других странах с развитой рыночной экономикой госсектор возник при массовом появлении частных предприятий, то в Таджикистане он появился еще в годы независимости государства, вследствие массовой приватизации объектов и неэффективности государственной собственности. Для эффективного роста и развития рыночной экономики правительство обеспечивает государство макроэкономическими показателями. В случае приватизации государственного сектора могут появиться изменения с увеличением либо падением корпоратизации и приватизации компаний.

Однако, по словам Э.В. Алехина, в учебном пособии «Экономика государственного и муниципального сектора» об государственном секторе сказано, что для выравнивания экономического цикла и поддержания занятости в странах с национальной экономикой неизменно используется государственная собственность. При спаде экономики в стране частные капиталовложения уменьшаются, но даже при этом государственные объекты не сокращают производства. Таким образом государство противодействует спаду производства и росту безработицы [7].

По мнению Н.С. Волостнова, в качестве современных тенденций развития национальной экономики появляются новые функции государственного сектора. К ним можно отнести следующие функции:

*омодативная* - формирующая предложение и спрос на новые (инновационные, модернизированные) блага, технологии, адекватные требованиям инновационной экономики;  
*волюнтаривная* - стимулирующая (побудительная) частный сектор на обновление выпуска продукции, совершенствование технологий (в том числе и через государственно-частное партнерство). При таком расположении функции могут конкретизировать и дополнять друг друга [9].

Все теоретические и методологические подходы, рассмотренные при определении масштабов и отраслевых приоритетов государственного сектора в экономике Таджикистана, являются важнейшим звеном при формировании и развитии государственного сектора. Поскольку государственный сектор является одним из важнейших звеньев смешанной экономики и ее составной частью.

Таким образом, до сегодняшнего дня в Таджикистане бывают ситуации, когда появляются задачи, требующие немедленного решения, а частный сектор либо не заинтересован, либо из-за некоторых экономических недостатков не может их решить.

Для того чтобы страна стала лучше развиваться, нужно правильно сформулировать функции государственного сектора экономики, в первую очередь, необходимо определить задачи и затем функции государства, потому что эффективное функционирование



государственного сектора во многом зависит от реализации различных функций государства. В большинстве случаев функции государства и государственного сектора пересекаются. Исходя из этого, можно сделать вывод, что в Таджикистане для укрепления и обеспечения национальной безопасности жизненно необходима трансформация государственного сектора экономики как экономической базы государства для становления инновационной экономики и стимулирования экономического роста в условиях развития глобализации.

Очень важно то, что для повышения эффективности государственных предприятий в условиях рыночной экономики в сфере промышленности в Республике Таджикистан необходимо создать эффективные механизмы управления государственным сектором. Исходя из этого, необходимо создавать эффективную систему управления государственных предприятий в сфере промышленности.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Понятие государственного сектора. Электронный словарь «Академик». [Электронный ресурс]. [http://dic.academic.ru/dic.nsf/econ\\_dict/20786](http://dic.academic.ru/dic.nsf/econ_dict/20786), свободный. – Загл. с экрана.
2. Государственный сектор экономики. Электронный портал «Банки и финансы». [Электронный ресурс]. <http://autofinances.ru/ekonomika/196-gosudarstvennyj-sektor-ekonomiki.html>, свободный. – Загл. с экрана.
3. Якобсон Л.И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика / Л.И. Якобсон. –М.: ГУ ВШЭ, 2000. -367 с.
4. Атабиев А.С. Государственная собственность: механизм обеспечения эффективного использования: диссертация ... доктора экономических наук: 08.00.01, 08.00.10 / А.С. Атабиев. –М., 2005. – 433 с.
5. Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора / Дж. Стиглиц. -М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. (пер. с англ.)
6. Кононкова Н.П. Государственный сектор в рыночной экономике: вопросы теории и современной российской практики: Диссертация... доктора экономических наук / Н.П. Кононкова; место защиты: Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. –М., 2010. -325 с.
7. Алехин Э.В. Экономика государственного и муниципального сектора. Учебное пособие / Э.В. Алехин. -Пенза: ПГУ, 2010.
8. Балацкий Е.В. Российская модель государственного сектора экономики / Е.В. Балацкий, В.А. Коньшев. -М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2005. – 390 с.
9. Волостнов Н.С. Государственный сектор в рыночной экономике России: сущность и функции / Н.С. Волостнов // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2012. -№3(1). -С.269-273.

#### ТАВСИФИ ИҚТИСОДИИ МАФҲУМИ БАҲШИ ДАВЛАТИИ ИҚТИСОДИ

Дар ҷаҳони муосир дар шароити иқтисодиёти бозорӣ аз сабаби пайдоиш ва баландравии таҳдидҳо, баҳши давлатии иқтисод дар ҷойи махсус меистад. Дар шароити иқтисодиёти бозорӣ барои ноил шудан ба мақсадҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ аз баҳши давлатӣ истифода бурда шуда, давлат дар таъмини рушди босуботи соҳаҳои хоҷагии халқ нақши назаррас мебозад. Дар мақола мафҳумҳои асосӣ ва моҳияти баҳши давлатӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ муайян карда шуда, нақши он дар рушди иқтисодиёт асоснок карда шудааст. Қайд карда мешавад, ки дар адабиётҳои иқтисодии замони муосир мафҳуми “баҳши давлатӣ” гуногун шарҳ дода шудааст. Хулосабарорӣ карда шудааст, ки тамоми захираҳои иқтисодӣ ва объектҳои, ки дар идоракунии иқтисодиёт нақши муҳимро мебозанд, пурра ё қисман ба моликияти мақомоти маҳаллӣ ё давлатӣ робита доранд.

**Калидвожаҳо:** давлат, баҳши давлатӣ, ширкатҳои давлатӣ, хусусигардонӣ, баҳши хусусӣ.

#### ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТРАКТОВКА ПОНЯТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ

В современном мире в условиях рыночной экономики, вследствие появления и возрастания угроз, особое место занимает государственный сектор экономики. В условиях рыночной экономики для достижения многих государственных социально-экономических целей, и также обеспечения стабильного развития важных стратегических отраслей народного хозяйства используется государственный сектор. В статье рассмотрены основные понятия и сущность государственного сектора в условиях рыночной экономики, определена его роль в развитии экономики в целом. В современной экономической литературе понятие «государственный сектор» трактуется неоднозначно, при определении понятий государственного сектора были представлены трактовки зарубежных и отечественных ученых, а также описана структура государственного сектора. Сделан вывод о том, что любые экономические ресурсы, целиком или частично находящиеся в собственности центральных или местных государственных органов, а также объекты, которые занимают важную роль в экономике и полностью контролируемые государством, относятся к государственному сектору экономики.

**Ключевые слова:** государство, государственный сектор, государственная корпорация, приватизация, государственно-частное партнерство.

#### THE ECONOMIC CONCEPT OF PUBLIC SECTOR OF ECONOMY

In today's world in a market economy due to the emergence and increase of threats, a special place is occupied by the public sector of the economy. In a market economy, the public sector is used to achieve many state socio-economic goals, as well as to ensure the stable development of important strategic sectors of the economy. The article deals with the basic concept and essence of the public sector in a market economy, defined its role in the development of the economy as a whole. In the modern economic literature, the concept of "public sector" is interpreted ambiguously, when comparing the concepts of the public sector, the interpretation of foreign and domestic scientists was presented. Any economic resources, wholly or partly owned by Central or local government agencies as well as objects which play an important role in the economy is fully controlled by the state.

**Key words:** state, public sector, state corporation, privatization, public private partnership.

**Сведения об авторе:** *Джалилов Ромиш Рустамович* - Институт предпринимательства и сервиса Таджикистана, старший преподаватель кафедры мировой экономики и международных отношений. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5. Телефон: 989-12-53-46. E-mail: dean\_010187@inbox.ru

**Information about the author:** *Jalilov Romish Rustamovich* - Institute of Entrepreneurship and Services of Tajikistan, senior lecturer at the Department of World Economy and International Relations. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 48/5 Borbad Avenue. Phone: 989-12-53-46. E-mail: dean\_010187@inbox.ru

УДК 336.7(575.3)

## МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ИЗДЕРЖЕК ОБРАЩЕНИЯ В РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛЕ

*Шарифзода Мумин Машокир, Пулатова У.С.*

Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики г.Худжанд

Формирование и развитие рыночных отношений предполагает получение прибыли главной целью деятельности хозяйствующих субъектов экономики. Реализация поставленной цели ограничивается рядом факторов, одним из которых являются издержки обращения.

Методический аспект решения вопросов управления издержками обращения торговых предприятий предполагает выявление их субстанций, экономической сущности и содержания, позволяющих разработать современный экономический механизм управления затратами.

Мнения экономистов по определению категорий «издержки», «затраты», «расходы», расходятся, противоречивы концепции их взаимосвязи.

От правильного понимания сущности указанных экономических категорий зависит формирование объективной информации о материальном положении предприятия, определение финансовых результатов финансово - хозяйственной деятельности.

В современной экономической литературе отсутствует единая точка зрения на экономическое содержание понятий «издержки», «затраты», «расходы».

Давид Рикардо, исходя из теории трудовой стоимости, показал, что издержки зависят как от количества, так и от качества вложенного труда, а также от объема накопленного капитала для оснащения труда и продолжительности времени, в течение которого капитал применяется для достижения цели.

По мнению Городковой С.А., «реформы последних лет, породившие новые ориентиры в деятельности хозяйствующих субъектов, предопределяют необходимость развития теории и методологии управления затратами»[2].

По мнению К.Маркса, издержки производства представляют собой «капитальную стоимость», которая представляет собой израсходованную стоимость в виде элементов производства [7].

Обращаясь к зарубежным авторам, можно встретить следующие определения. По мнению Ч.Т. Хорнгрена и Дж. Фостера, под затратами обычно понимают потребленные ресурсы или деньги, которые нужно заплатить за товары и услуги [16].

Одни приравнивают издержки к затратам, другие к расходам.

Схожая точка зрения у немецких ученых Р. Мюллендорфа и М. Карренбауэра, которые считают, что издержки определены как стоимостная оценка товаров и услуг, потребленных в процессе производства и сбыта продукции предприятия [9].

Макконнелл К.Р. и Брю С.Л. в «Экономиксе» дают следующее определение издержкам: «Издержки в экономике непосредственно связаны с отказом от возможности производства альтернативных товаров и услуг. Точнее говоря, экономические, или вмененные, издержки любого ресурса, выбранного для производства товара, равны его стоимости, или ценности, при наилучшем из всех возможных вариантов использования» [8]. Таким образом, зарубежные экономисты понятие издержек предлагают рассмотреть, как факт ограниченности ресурсов и возможности их использования в воспроизводственном процессе.

Отдельные экономисты под издержками подразумевают стоимость ресурсов, использованных в данном торгово-производственном цикле.

К.Маркс отмечает, что следует отличать действительные издержки производства и специфические, капиталистические [7]. С теоретической точки зрения, действительные издержки или издержки производства, равны наивысшей полезности тех благ, которые общество могло бы получить, если бы по-другому использовало затраченные ресурсы в процессе производства. С целью оценки действительных издержек на практике используется единственный критерий - их возникновение не меняет величину капитала организации

(отсутствует трансакция), а лишь изменяет структуру его физической формы (имеет место трансформация).

В соответствии с этим критерием совокупность действительных издержек, т.е. издержек производства и обращения индентифицируются как понятие «затраты». Под специфическими издержками понимаются расходы, связанные с уменьшением величины капитала (трансакция между товаропроизводителем и внешней средой) [4].

**Рисунок 1. Экономические термины «издержки», «затраты», «расходы»**



Проанализировав подход К.Маркса, можно сделать следующий вывод о том, что все затраты по сущности - издержки, однако не все издержки являются затратами.

Так, Дж.М. Кейнс издержки производства трактовал как «сумму издержек использования», в состав которых включается также и остаток незавершенного производства, или оборотный капитал, и запасы готовой продукции» и факторные издержки»[4].

В своей работе Т. Скоун осуществляет разграничение издержек и текущих затрат, включая в издержки капиталовложения [13].

Соколов Л.В. определяет издержки как часть затрат, связанную с калькуляцией себестоимости (издержки производства) и процессами реализации работ и услуг (издержки обращения) [12].

Широкобоков В.Г. отмечает, что издержки производства в качестве экономической категории выступают в различных значениях:

- как общая сумма заключенного в товаре (продукции) овеществленного и живого труда (то, во что действительно обходится обществу производство товаров (продукции);
- как затраты постоянного и переменного капитала в противоположность затратам труда;
- как цена производства, равная затратам постоянного и переменного капитала плюс средняя прибыль;
- как индивидуальные издержки функционирующей предпринимательской структуры, выступающие в качестве категории себестоимости.

Наиболее близкое для нашего понимания издержек является определение издержки - «реальные или предположительные затраты финансовых ресурсов предприятия» и «относятся или к активам, если способны приносить доход в будущем, или к пассивам, если этого не произойдет и уменьшится нераспределенная прибыль предприятия за отчетный период»[15]. Согласно данному подходу можно нам предположить, что издержки представляют собой совокупность ресурсов, выраженных в денежной форме и используемых для осуществления финансово-хозяйственной деятельности субъекта экономики с целью получения прибыли и обеспечения ее эффективности.

По мнению И.А Белобжецкого, затратами называют «выраженную в денежной форме совокупность потребленных в процессе производства и реализации природных и топливно-энергетических ресурсов, материалов и покупных полуфабрикатов, а также затрат на оплату труда, амортизацию (износ) основных средств» [1].

Обобщив данные определения затрат, на наш взгляд, можно сделать следующие выводы:

- затраты характеризуются денежной оценкой ресурсов, обеспечивая принцип их соизмеримости;
- затраты характеризуются целевой установкой, т.е. связаны с производством и реализацией продукции как на определенной стадии, так и в целом;
- затраты обусловлены определенным периодом времени.

В процессе производства затраты возникают на различных стадиях операционного цикла и время их осуществления на предприятиях часто не совпадает со временем как производства, так и реализации продукции. Поэтому не все затраты в отчетном периоде переносят свою стоимость на выпущенную и реализованную продукцию, некоторые из них остаются не вовлеченными в производственный процесс и не списываются (или не полностью списываются) на себестоимость данной продукции. Такие затраты превращаются в материальные запасы, запасы в незавершенном производстве, запасы готовой продукции и т.п. и относятся к активам предприятия.

По мнению профессора Грязновой А.Г., концепция издержек относится к числу сложных понятий экономики. Так, неоклассический анализ выделяет экономические и бухгалтерские

издержки. Экономические издержки - это стоимость других благ (товаров и услуг), которые можно было бы получить при наиболее выгодном из возможных альтернативных направлений использования этих ресурсов. Бухгалтерские издержки - это стоимость используемых фирмой ресурсов в фактических ценах их приобретения [1].

С позиции неоклассиков данная категория рассматривается как элемент, связанный с процессом получения фирмой итогового результата своей деятельности, т.е. прибыли.

Сравнение двух концепций издержек показывает, что понятие «бухгалтерские издержки» – имеет более конкретное содержание, т.к отражает ретроспективный подход, подводит итог проделанной работе. Категория «экономические издержки» - более широкое, т.к. ориентирует хозяйствующий субъект на перспективу, помогает выстроить эффективную линию стратегии его развития.

С делением издержек на экономические и бухгалтерские следует классификация издержек на неявные и явные. Явные издержки связаны с расходами предприятия для оплаты внешних ресурсов, т.е. ресурсов, которые не являются собственностью данного предприятия (фирмы).

Неявные издержки представляют собой стоимость внутренних ресурсов, являющихся собственностью данного предприятия. Данный вид издержек принимается во внимание при принятии текущих решений.

Институциональная школа анализа издержек предусматривает использование двух категорий: трансформационные и трансакционные издержки. Трансформационные - отражают процесс преобразования ресурсов в готовую продукцию. Данный вид издержек содержит все те компоненты, которые отражаются в категории «бухгалтерские издержки» или «внешние». Таким образом, между расходами и затратами существует ключевое отличие, заключающееся в том, что последние обладают свойством запасаемости и в этой связи относятся к активам предприятия. Расходы отражаются при расчете прибыли в отчете о прибылях и убытках, так как они не могут находиться в состоянии запасов. Отсюда следует, что по окончании периода накопления затраты приводят к образованию либо активов, либо расходов. Именно это, по нашему мнению, делает понятие «расходы» уже понятия «затраты».

Бухгалтерская прибыль измеряется разницей между совокупными доходами фирмы и её фактическими затратами (в том числе амортизационными отчислениями).

Экономическая прибыль учитывает альтернативные издержки, в частности, доходы, которые предприниматель мог бы получить при вложении капитала в альтернативный проект. В этой связи экономическая прибыль определяется как разность между валовой выручкой и совокупными экономическими издержками (рис.2).

**Рисунок 2. Экономическая и бухгалтерская прибыль предприятий и организаций**



При этом экономические издержки соответствуют стоимости ресурсов при оптимальном их использовании. Экономическую категорию следует рассматривать на стадии принятия решений относительно альтернативных издержек, как меры оценки упущенных возможностей.

Различают балансовую, налогооблагаемую и чистую прибыль. Чистая прибыль аккумулирует все доходы, расходы, потери, т.е. является обобщающим показателем результатов хозяйственно-финансовой деятельности. Оптимизация затрат способствует увеличению прибыли. В связи с ограниченностью экономических ресурсов приходится делать выбор между альтернативными издержками и их использованием.

Экономическое содержание издержек базируется на проблеме ограниченности ресурсов и возможности их альтернативного использования. Экономические издержки любого ресурса в воспроизводственном процессе равны его ценности при наиболее оптимальном варианте использования в финансово-хозяйственной деятельности. Бухгалтерский подход предполагает учет издержек как совокупность различных видов затрат на производство и реализацию продукции как в целом, так и ее отдельных частей и расходов, связанных с изменением величины капитала организации. Денежные доходы, которыми жертвует фирма - владелец ресурсов, используя их для собственного производства товаров, а не продавая их на рынке

другим потребителям, называется вмененными издержками. Таким образом, мы разделяем точку зрения, что термин «издержки» объединяет понятия «затраты» и «расходы», каждое из которых имеет свою смысловую нагрузку и прикладное значение. На наш взгляд, термин «издержки» представляет собой затраты экономических ресурсов, выраженные в денежной форме, связанные с хозяйственной деятельностью предприятия с целью получения прибыли.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Белобжецкий И.А. Бухгалтерский учет и внутренний аудит / И.А. Белобжецкий. -М.: Бухгалтерский учет, 2004. – 245 с.
2. Городкова С.А. Управление затратами в потребительской кооперации: теория, методология, практика: автореферат дисс.доктора экон.наук 08.00.05 / Светлана Александровна Городкова. -Новосибирск, 2011. - 37с.
3. Грязнова А.Г. Экономическая теория. Эксперс-курс / А.Г. Грязнова. -М.: «Издательство» КНОРУС, 2010. -443 с
4. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег / Д.М. Кейнс; под. ред.А.Г. Милейковского, И.М. Осадчей. -М.: Прогресс, 1978. – 494 с.
5. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет: Учебное пособие / Н.П. Кондраков. -М.: ИНФРА-М, 2007.
6. Котляров С.А. Управление затратами Учеб.пособие / С.А. Котляров. -Сиб.: Питер, 2001. -160 с.
7. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т.3. Кн.3 / К. Маркс; под.ред. Ф.Энгельса. -М.: Политиздат, 1985. – 508 с.
8. Макконелл К.Р. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: в 2 т – Т.2/ К.Р. Макконелл, С.Л. Брю; пер. с англ. -11- го изд. -М.: Республика, 1992. -400 с.
9. Мюллендорф Р. Производственный учет и контроль издержек. Обеспечение их рациональной структуры / Р. Мюллендорф, М. Карренбауэр. -М.: ЗАО «ФБК-ПРЕСС», 1996. – 160 с.
10. Нидлз Б. Принципы бухгалтерского учета / Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлл; пер.с англ.; под. ред. Я.В. Соколова. -2-е изд. -М.: Финансы и статистика, 1994. -496 с.
11. Николаева О.Е. Управленческий учет: система сбалансированных показателей / О.Е. Николаева, О.В. Алексеева // Бухгалтерский учет. - 2002. -№9. –С.74-78.
12. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета / Я.В. Соколов. -М.: Финансы и статистика, 2000. – 496 с.
13. Скоун Т. Управленческий учет / Т. Скоун. -М.: Аудит, ЮНИТИ, 1997. -103 с.
14. Тарасова Т.Ф. Управление текущими затратами розничной торговли потребительской кооперации: Учеб. / Т.Ф. Тарасова, Э.А. Гомонко. -Белгород: Кооперативное образование, 2001. -194 с.
15. Широкобов В.Г. Бухгалтерский финансовый учет: учеб.пос. / В.Г. Широкобов Ю, З.М. Грибанова, А.А. Грибанов. -М.: КНОРУС, 2007. -762 с.
16. Хорнгрен Ч.Т. Бухгалтерский учет: управленческий аспект / Ч.Т. Хорнгрен, Дж. Фостер; пер.с англ; под ред. Я.В. Соколова. -М.: Финансы и статистика, 2003.

#### МЕХАНИЗМИ ТАШАККУЛИ ХАРОЧОТИ МУОМИЛОТ ДАР САВДОИ ЧАКАНА

Дар мақолаи мазкур муаллифон механизми ташаккули харочоти муомилотро дар савдои чакана мавриди баррасӣ қарор додаанд. Ташаккул ва рушди муносибатҳои бозоргонӣ бадастории даромадро мақсади асосии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ иқтисод мешуморанд. Таъбиқи мақсади гузошташуда бо як қатор омилҳо маҳдуд карда мешавад, ки яке аз онҳо харочоти муомилот мебошад. Аз дарки дурусти моҳияти категорияҳои иқтисодии дар мақола ишоратгардида ташаккули маълумоти объективона дар бораи вазъи моддии корхона, муайянсозии натиҷаҳои молиявии фаъолияти молиявӣ - хоҷагидорӣ вобастагӣ дорад. Ҳалли масъалаҳои идоракунии харочотҳои муомилоти корхонаҳои савдо ошкорсозии сабабу омилҳои онҳо, моҳият ва мазмуни иқтисодии онҳоро пешбинӣ менамояд то ки имконияти коркарди механизми муосири иқтисодии идоракунии харочотҳоро фароҳам меоранд. Ташаккули маълумоти объективӣ оиди вазъи моддии корхона, муайянсозии натиҷаҳои молиявии фаъолияти молиявӣ - хоҷагидорӣ аз дарки дурусти моҳияти категорияҳои ишоратгардидаи иқтисодӣ вобастагӣ дорад. Харочоти иқтисодии ҳама гуна захираҳои дар раванди азнавистеҳсолкунӣ ба арзиши он ҳангоми варианти мувофиқи истифодабарӣ дар фаъолияти молиявӣ - хоҷагидорӣ баробар мебошад.

**Калидвожаҳо:** харочоти муомилот, харочот, масориф, савдои чакана, захираҳои молиявӣ, даромад, механизми иқтисодӣ.

#### МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ИЗДЕРЖЕК ОБРАЩЕНИЯ В РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛЕ

В данной статье авторами рассмотрен механизм формирования издержек в розничной торговле. Формирование и развитие рыночных отношений предполагает получение прибыли главной целью деятельности хозяйствующих субъектов экономики. Реализация поставленной цели ограничивается рядом факторов, одним из которых являются издержки обращения. От правильного понимания сущности указанных экономических категорий зависит формирование объективной информации о материальном положении предприятия, определение финансовых результатов финансово-хозяйственной деятельности. Решение вопросов управления издержками обращения торговых предприятий предполагает выявление их субстанций, экономической сущности и содержания, позволяющих разработать современный экономический механизм управления затратами. Формирование объективной информации о материальном положении предприятия, определение финансовых результатов финансово-хозяйственной деятельности зависит от правильного понимания сущности указанных экономических категорий. Экономические издержки любого ресурса в воспроизводственном процессе, равны его ценности при наиболее оптимальном варианте использования в финансово-хозяйственной деятельности.

**Ключевые слова:** издержки обращения, расходы, затраты, розничная торговля, финансовые ресурсы, прибыль, экономический механизм.

#### MECHANISM FOR THE FORMATION OF COSTS OF RETAIL IN RETAIL

In this article, the authors consider the mechanism of cost formation in retail. The formation and development of market relations involves making profit the main goal of the business entities of the economy. The implementation of the

goal is limited by a number of factors, one of which is the distribution costs. From a correct understanding of the essence of these economic categories depends on the formation of objective information about the financial situation of the enterprise, determining the financial results of financial and economic activities. The solution of the issues of managing the distribution costs of trading enterprises involves the identification of their substances, economic essence and content, allowing to develop a modern economic mechanism for managing costs. The formation of objective information about the financial situation of the enterprise, the determination of the financial results of financial and economic activities depends on a correct understanding of the essence of these economic categories. The economic costs of any resource in the reproduction process are equal to its value with the most optimal use in financial and economic activities.

**Key words:** distribution costs, expenses, costs, retail, financial resources, profit, economic mechanism.

**Сведения об авторах:** *Шарифзода Мумин Машокир* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики г.Худжанд, доктор экономических наук, профессор, ректор. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, Худжанд, мкр 17, дом 1. Телефон: (+ 992 83422) 2-38-11; 927-08-39-90. E-mail: [muminjon65@mail.ru](mailto:muminjon65@mail.ru)

*Пулатова Умри Садуллоевна* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики г.Худжанд, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры бухгалтерский учет. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, Худжанд, мкр 17, дом 1. Телефон: (+99283422) 2-38-11; 927-70-17-12. E-mail: [u\\_pulatova71@mail.ru](mailto:u_pulatova71@mail.ru)

**Information about the authors:** *Sharifzoda Mumin Mashokir* - Tajik State University of Law, Business and Politics, Khujand, Doctor of Economics, Professor, Rector. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, microdistrict 17, building 1. Phone: (+ 992 83422) 2-38-11; 927-08-39-90. E-mail: [muminjon65@mail.ru](mailto:muminjon65@mail.ru)

*Pulatova Umri Sadulloevna* - Tajik State University of Law, Business and Politics Khujand, Ph.D. in Economics, Senior Lecturer, Department of Accounting. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, microdistrict 17, building 1. Phone: (+ 992 83422) 2-38-11; 927-70-17-12. E-mail: [u\\_pulatova71@mail.ru](mailto:u_pulatova71@mail.ru)

УДК 332.122(1-77)(575.34/35)

## КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОСТРАНСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

*Султонова С.М.*

Таджикский государственный финансово-экономический университет

В последнее время большое внимание стали уделять развитию региона, как единого хозяйственного комплекса во взаимосвязи социальных и экономических проблем.

В плановой экономике внимание было акцентировано на отраслевом развитии всего народного хозяйства, при переходе к рыночной экономике актуальными становятся вопросы в сфере пространственного исследования регионов страны.

Социально-экономическое и перспективное развитие региона помимо экономических затрагивает и демографические, и миграционные, и социальные вопросы. Необходимо обратить внимание, в какой степени их взаимное влияние оказывает существенное воздействие на темпы развития данного региона и в целом всей экономики страны.

Рассмотрим пространственное развитие на примере Хатлонской области. Хатлонская область была образована в 1992 г. при объединении Кулябской и Курган-Тюбинской областей. Общая территория области составляет 24,6 тыс. км<sup>2</sup>, при этом на её территории проживает 35,6%, или 1/3 всего населения республики.

Хатлонская область богата природными полезными ископаемыми, такими как месторождения поваренной соли - Ходжа-Сартис, Ходжа-Мумин, Тут-Булак, известняка - Пурхурское и доломитов - Яванское. Огромные запасы поваренной соли месторождений Ходжа-Сартис и Ходжа-Мумин позволяют производить каустическую и кальцинированную соль, хлор и щёлочь. К строительным материалам относятся запасы гипса и ангидрида, цементного сырья, глины для производства кирпича, керамзитового и аглопоритового сырья, известняков для воздушной извести, песчано-гравийных смесей, облицовочных и строительных камней. Однако в Хатлонской области имеется мало предприятий по производству строительных материалов, хотя потребность в них есть. Освоение этих месторождений позволит обеспечить не только эту область, но и другие области республики, а также создать рабочие места и повысить уровень жизни населения Хатлонской области [1, с.135].

Как известно, на экономическое развитие сильное влияние оказывают демографические вопросы, такие как прирост (или убыль) населения, количество населённых пунктов в регионе, внутренняя миграция и др. Население Хатлонской области в период с 2011 г. по 2016 г. возросло на 13,0%, что составило примерно такое же увеличение, как и по Республике Таджикистан в целом [4, с.27]. При этом необходимо отметить, что трудовой потенциал Хатлонской области имеет неустойчивую тенденцию развития. Так, рост трудовых ресурсов (в возрасте от 15 до 75 лет) составил 38,4%, из них рост населения, включаемых в рабочую силу составил всего 0,8%, численность занятого населения, с учётом трудовых мигрантов,

увеличилась на 4,4%, а без учёта трудовых мигрантов – снизилась на 7,1% и составила в 2016 г. всего 92,9% от уровня 2011 г., трудовые мигранты увеличились почти в 2 раза и составили в 2016 г. 197,3 тыс. человек, тогда как в 2011 г. их было 99,7 тыс. человек [2, с.180, 181, 203, 209, 214, 225, 236].

Таким образом, несмотря на рост трудовых ресурсов в Хатлонской области, можно наблюдать незначительное увеличение рабочей силы и значительный отток трудоспособного населения из области в поисках источника дохода или переход в неформальный сектор занятости населения. Данная ситуация происходит из-за того, что имеющиеся в области предприятия сокращают свою деятельность, а многие из них полностью прекращают хозяйственную деятельность.

Из общего количества зарегистрированных предпринимателей в 2016 г, действующих на основании патента или свидетельства, только 68,2% являются действующими, а остальные – 31,8% полностью прекратили свою производственную деятельность [3, с.233].

Обеспеченность и развитие населения региона различными организациями социально-экономического назначения (жилищное строительство, поликлиники, детские садики, школы, профессионально-технические учебные заведения, дома культуры, филиалы банков и т.д.) способствует развитию экономического пространства региона, а в целом темпу роста всей экономики республики. Однако ввод в действие жилых домов в 2016 г., по сравнению с 2011 г., сократился на 2,4% и составил в 2016 г. 291,5 тыс.м<sup>2</sup> общей площади, ввод в действие общеобразовательных школ - на 20,9% и составил 9414 школ. Дошкольных учреждений в Хатлонской области за 2011-2016 гг. было введено всего 737 единиц. Необходимо отметить, что эти дошкольные учреждения были введены в действие в период с 2012-2015 гг., а в 2011 г. и 2016 г. ввода в действие дошкольных учреждений не было. Положительная тенденция наблюдается с вводом в действия больниц, так, за весь период с 2011-2016 гг. было введено в действие 702 больницы, и это составляет 34,5% от общего количества введённых больниц по всей республике за данный период времени. Но в 2016 г., по сравнению с 2011 г., число введённых в действие больниц снизилось с 60 до 50 единиц, или на 16,7%. Такая же ситуация наблюдается и по вводу в действие поликлиник - их снижение произошло с 605 единиц в 2011 г. до 501 единицы в 2016 г., или на 17,2%. При таком снижении ввода в действие социально-культурных объектов в области, капитальные вложения увеличились в 2,4 раза [3, с.335, 339].

Вместе с тем вопросы безработицы и внутренней миграции населения между районами говорят о существующем избытке трудовых ресурсов, о низком спросе со стороны предпринимателей на рабочую силу определённой квалификации в данном регионе. Соответственно, сложившаяся ситуация приводит к снижению уровня жизни населения.

Развитие любого региона зависит от развитой транспортной инфраструктуры. В Хатлонской области она представлена автомобильными дорогами и железнодорожным полотном. За годы независимости по строительству и восстановлению дорог проделана огромная работа. Так, построен участок железной дороги Бохтар-Куляб, через Хатлонскую область проходит участок железнодорожной магистрали Келиф (Туркменистан) – Хошади (Таджикистан, Шаартузский район Хатлонской области) - Шерхан-Бандар (торговый порт в провинции Кундуз, на границе Афганистана с Таджикистаном).

Однако приходится констатировать, что транспортная инфраструктура Хатлонской области оставляет желать лучшего. Автомобильные дороги не соответствуют мировым стандартам качества, в некоторых отдалённых населённых пунктах дороги не ремонтировались длительный период времени, асфальт в некоторых местах отсутствует, а к некоторым населённым пунктам нет автомобильных подъездных путей.

Особенностью пространственного развития Хатлонской области является её аграрно-индустриальная направленность. На её территории расположены сельскохозяйственные угодья, и она обладает огромным гидроэнергетическим потенциалом.

Сельскохозяйственные угодья области составили в 2016 г. 412 тыс. га и, по сравнению с 2011 г., произошло снижение на 3,4%. Из общего количества сельскохозяйственных земель 48,8% приходится под зерновые культуры, 30,5% - под технические культуры, из них под хлопчатник - 28,0%, под картофель - 2,7%, под овощи - 7,2%, под бахчевые - 3,2%, под кормовые культуры - 7,6%, под плодово-ягодные насаждения - 11,2%, под виноградники - 3,3% [4, с.78-87].

Таким образом, краткая характеристика пространственного развития Хатлонской области показала, что в области имеется потенциал для развития как сельскохозяйственного производства с учётом переработки продукции на месте, так и промышленных видов деятельности - добыча и переработка. Однако на сегодняшний день не полностью

задействованы в процессе обработки и переработки имеющиеся сырьевые ресурсы и человеческий капитал. Перспективное развитие Хатлонской области будет способствовать увеличению предприятий по добыче и переработке имеющихся ресурсов, увеличению рабочих мест и повышению уровня жизни населения.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Рахимов Р.К. Предпосылки инновационного развития экономики Республики Таджикистан / Р.К. Рахимов, Я.П. Довгялло // АН РТ Ин-т экономики и демографии. - Душанбе: Дониш, 2018. -135 с.
2. Рынок труда в Республике Таджикистан. Статистический сборник. - Душанбе, 2017. -236 с.
3. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. - Душанбе, 2017. -233 с.
4. Статистический ежегодник Хатлонской области. - Душанбе, 2017. -С.14.

#### ТАВСИФИ МУХТАСАРИ РУШДИ МИНТАҚАВӢ ДАР НОҲИЯИ ХАТЛОНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои рушди минтақавии ноҳия омӯхта шудаанд. Дар замони муосир диққати асосӣ на ба рушди соҳаҳои иқтисодӣ ё ҷағолияти иқтисодӣ, чи тавре ки дар замони иқтисодиёти банақшагирифташуда буд, балки дар умум ба инкишофи комплекси рушди ноҳия аҳамият дода мешавад. Ин гуна рушди комплекси минтақавӣ дар худ ба ғайр аз масъалаҳои иқтисодӣ ва демографӣ, инчунин масъалаҳои муҳоҷират ва иҷтимоиро дар бар мегирад. Омӯштани масъалаҳои иҷтимоии минтақавӣ имконият медиҳад, ки таъсири рушди иқтисодии минтақавиро ба пуррагӣ муайян кунем, инчунин алоқаи байни рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии минтақавиро ошкор намоем. Вобаста ба ин, дар мақола кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки дар мисоли ноҳияи Хатлон алоқамандии масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва таъсири он ба суръати рушди минтақавии тамоми ноҳия таҳлил шавад. Бо ин мақсад, пеш аз ҳама, иқтисодии захиравии эҳтимолии ноҳия омӯхта шудааст, ки он асоси рушди на танҳо минтақа, балки тамоми иқтисодиёти мамлакат ба шумор меравад. Захираҳои бои канданиҳои ғоиданок асоси рушди ҷунин намуди ҷағолияти иқтисодӣ, ба монанди истехсолот, сохтмон ва ғайра ба шумор меравад. Ҳалли ин гуна масъалаҳо дар ноҳия бе таъмини кадрҳои баландсифат номумкин аст, ки зарурияти омӯзиши ҷазои иҷтимоӣ ва инфраструктураи ноҳияро муайян мекунад.

**Калидвожаҳо:** рушди минтақавӣ, ҷанбаҳои иқтисодӣ, демографӣ, муҳоҷират, ҷанбаҳои иҷтимоӣ, инфрасохтор, бекорӣ, ноҳия, ҷағолияти иқтисодӣ, ҳоҷагии халқ, қувваи корӣ, минтақа, сатҳи зисти аҳоли, соҳибкорон, ҷойҳои корӣ, даромад, захираҳои эҳтимоли.

#### КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОСТРАНСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы пространственного развития региона. На сегодняшний день большое внимание уделяется развитию не отраслей экономики или видам экономической деятельности, как было при плановой экономике, а комплексному развитию всего региона в целом. Такое комплексное развитие региона включает в себя, помимо экономических и демографических вопросов, также миграционные и социальные вопросы. Рассмотрение социальных вопросов региона позволит определить их влияние на экономическое развитие региона в целом, а также выявить взаимосвязи между социальным и экономическим развитием региона, и на сколько они оказывают сильное влияние на темпы его развития. В связи с этим в данной статье на примере Хатлонской области сделана попытка проанализировать, каковы взаимосвязь социальных вопросов с экономическими проблемами и их влияние на темпы роста всего региона. Для этого рассматривается, прежде всего, ресурсный потенциал региона, который является основой не только его развития, но и всей экономики страны в целом. Богатые месторождения различных полезных ископаемых являются предпосылками для развития в регионе таких видов экономической деятельности, как химическое производство, строительство и др. Решение таких задач невозможно без обеспечения региона высококвалифицированными кадрами, что предопределяет необходимость рассмотрения вопросов развития социальной сферы и инфраструктуры региона.

**Ключевые слова:** пространственное развитие, экономические, демографические, миграционные, социальные аспекты, инфраструктура, безработица, регион, экономическая деятельность, народное хозяйство, рабочая сила, уровень жизни населения, предприниматели, рабочие места, доход, ресурсный потенциал.

#### A SHOT DESCRIPTION AREA DEVELOPMENT OF KHATLON REGION, REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article considers problems of area development of the region. To this days main attention spans to development not to the economy or to kinds of economic activities, as it was during the plan economic, but to the complex development in all regions. This kind of complex development of the region includes economic and demographic problems, also migration and social problems. Consideration social problems of a region let us to define influence on economic development in a region, also influences interconnected between social and economic development of a region, and how they can render strongly influence to the speed of its development. To this problem in this article as an example the Khatlon region makes attempt analyses, is there interconnections social problems with economic problems and render of influence to the speed rising of all region. To this problem considers, first the resources potential of region which is the base of not its development, but all economy of country. The rich deposit of difference useful resources are development of the region such kinds economics activities as chemical productions, constructions and others. Decision of such tasks impossibility without securing the region high qualification personnel's that define necessary consideration of problems, development the social shares and infra-structures of the region.

**Key words:** space development, economic, demographic, migration, social aspect, infra-structures, unemployment, region, economy, working power, life level of population, entrepreneurs, working vacancies, income, resources potential.

**Сведения об авторе:** *Султанова Савсан Мохирхуджаевна* - Таджикский государственный финансово-экономический университет, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. **Телефон:** 919-00-28-85. **E-mail:** savsan.69@mail.ru



**УДК 63:31(575.34)**

## **ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЗИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ**

*Нажмуудинов М.С.*

**Институт экономики сельского хозяйства при Таджикской Академии  
сельскохозяйственных наук**

В современном экономическом словаре лизингу дается такое определение: «Лизинг - долгосрочная аренда (на срок от шести месяцев до нескольких лет) машин, оборудования, транспортных средств, сооружений транспортного назначения, предусматривающая возможность их последующего выкупа арендатором» [1]. Г.А. Смеречинский в своей книге «Лизинг как инвестиционный инструмент управления развитием агропромышленного комплекса» подчеркивает, что «лизинг является важным инструментом инвестиционной политики» [2].

По мнению В.А. Горемыкина, «лизинг - это система предпринимательской деятельности, включающая в себя, как минимум, три вида организационно-экономических отношений: арендные, инвестиционные и торговые, содержание каждого из которых в отдаленности полностью исчерпывает сущность специфических имущественно-финансовых лизинговых операций. Поэтому лизинг является разновидностью долгосрочной аренды, обеспечивает пользователям доступ к необходимым денежным ресурсам без крупномасштабных разовых инвестиций и одновременно побуждает лизингополучателя эффективно эксплуатировать приобретенную технику, чтобы своевременно погашать арендные платежи» [3].

М.С. Нажмуудинова рассматривает вопросы прогнозирования аграрного сектора в условиях сотрудничества со Всемирной торговой организацией на основе использования преимуществ лизинга [4]. В общем, автор под сельскохозяйственным лизингом подразумевает выделение техники сельскому хозяйству под инвестиционный кредит на более благоприятных условиях расчета за нее.

В условиях дефицита финансовых ресурсов сельскохозяйственные предприятия для приобретения современной техники и оборудования со своими партнерами заключают лизинговое соглашение. Особенность лизинга в сельском хозяйстве заключается в том, что он в основном осуществляется с участием или под регулированием государства.

Статистические данные показывают, что в Республике Таджикистан уровень обеспеченности сельхозпроизводителей основными видами машин и оборудования в 2017 г. составляла 47,2% нормативного уровня, а по отдельным их типам и маркам 27,9%. Помимо этого существующая техника выработала свой срок службы и требуются большие затраты на поддержание их в работоспособном состоянии [4].

С учетом вышеизложенного, в нынешних условиях сельхозпредприятиям при необходимости обновления своих основных средств намного выгоднее использовать технику и оборудование в лизинг. В результате экономия средств предприятия от использования техники в лизинг может достигать до 35% от стоимости техники и оборудования за весь срок лизинга.

Необходимо отметить, что лизинговая операция выгодна обоим экономическим партнерам: одна сторона получает кредит с условием поэтапной оплаты; другая сторона - гарантии возврата кредита, потому что объект лизинга является собственностью лизингодателя, а может быть банка, финансирующую лизинговую операцию до поступления последнего платежа.

В современном мире по средствам применения лизинговых операций реализуется около 30% инвестиций и 50% инвестиций в странах с развитой экономикой. Преимущество лизинга заключается в его доступности для приобретения техники отечественного и зарубежного производства без начальных финансовых взносов.

В этой статье автор рассматривает следующие основные цели:

- условия активизации лизинговых отношений в сельском хозяйстве;
- основные факторы, способствующие развитию лизинговых отношений;

- пути совершенствования механизмов государственной поддержки лизинговых отношений;

- перспективные параметры лизинговых отношений в сельском хозяйстве Хатлонской области.

Лизинг - это долговременная аренда машин, оборудования и других товаров инвестиционного назначения, купленных арендодателем для арендатора с целью их производственного использования, при сохранении права собственности на них за арендодателем на весь срок договора аренды.

С другой стороны, лизинг - это вид предпринимательской деятельности, направленный на выделения денежных активов со стороны банка или лизинговой компании для приобретения и использования определенных производственных средств (вещей) в аренду с последующим их выкупом (лизинг с правом выкупа).

С экономической точки зрения лизингополучатель, в отличие от арендатора, выплачивает лизингодателю не ежемесячную плату за право пользования объектом лизинга, а полную сумму амортизационных отчислений. При погашении арендной платы размер выплат в значительной мере зависит от рыночной конъюнктуры [2].

В настоящее время благодаря своей уникальной сущности, лизинг является одним из эффективных инструментов обновления основных фондов различного рода предприятий, что способствует модернизации промышленности, сельского хозяйства и других отраслей, активному внедрению инновационных технологий и процессов в экономику страны.

Как упомянули выше, в сельском хозяйстве рассматриваемой области в последние годы наблюдается тенденция снижения уровня обеспеченности техникой. В 2016 г. уровень обеспеченности хозяйств тракторами всех марок составлял 97%, а зерноуборочными комбайнами лишь 5,6% нормативной потребности. Поэтому нагрузка на один зерноуборочный комбайн в 3,4 раза превышает норму, что повлекло за собой потери зерна при уборке до 18-20%. В целом, по Хатлонской области в 2016 г. уровень готовности пахотных тракторов составлял 51,8%; грузовых автомобилей - 37%, зерновых комбайнов - 40,1%; сеноуборочной техники - 41,2%, соответственно.

В сельхозпредприятиях и фермерских хозяйствах исследуемой области в последние годы количество техники, приобретенной на лизинговых условиях, уменьшилось. Так, например, в 2016 г. количество тракторов уменьшилось, по сравнению с 2010 г., на 43%, тракторных плугов - в 2,8 раза; культиваторов - в 3,3 раза. За этот период количество зерноуборочных комбайнов и сенокосилок увеличилось в 4,5 раза, что связано с существенным ростом площади зерновых культур.

Необходимо отметить, что количество техники, работающей на основе лизинга, в хозяйствах населения составляет значительное количество. Так, в Дангаринском, А. Джамии и Яванском районах в хозяйствах населения количество техники, приобретаемой на лизинговой основе, многократно больше, чем в среднем по Хатлонской области.

Исследованием установлено, что на развитие лизинговых отношений в сельском хозяйстве влияют большое количество факторов, зависящих, прежде всего, от внутри регионального природно-климатического разнообразия, уровня обеспеченности сельскохозяйственной техникой, квалифицированными специалистами высшего и среднего звена. Практика показывает, что на осуществление лизинговых операций наибольшее влияние оказывают три группы факторов: уровень специализации хозяйств, цены единицы техники и уровень платежеспособности сельхозпредприятий. Например, многие хозяйства Дангаринского и Темурмаликского районов лизинговую форму обновления основных фондов используют для приобретения зерноуборочных комбайнов, зерновой сеялки, зерноизмельчительной, сортировочной и др. техники. Долинские хозяйства, специализируемые на возделывании хлопчатника по лизингу, прежде всего, приобретают пропашные трактора, культиваторы, хлопковые сеялки, куракоуборочные и ворохоочистительные машины. Животноводческие хозяйства на лизинговой основе приобретают сенокосилки, соломорезки, доильные агрегаты и другие оборудования для поения животных, очистки помещений и др.

Исследованием установлено, что для достижения желаемой эффективности процесса реализации лизинговых проектов на региональном уровне рекомендуется создавать организационно-адаптированную к законодательной базе и местным условиям структуру, куда войдут лизинговые компании, решающие вопросы нормативно - правового обеспечения, выпуска и бесперебойного функционирования лизинга зарубежной техники, выступающие в качестве лизингополучателя. В дальнейшем осуществляют:

- сдачу в сублизинг машинно-технологическим станциям технических средств, получаемых по лизингу;
- формирование и постоянное совершенствование организационной структуры реализации лизинговых объектов;
- организацию, планирование, использование ресурсных, финансовых и иных потоков;
- централизованное ведение всех банковских операций в уполномоченном банке;
- обеспечение правовой и информационной защиты;
- участие в оптовой реализации и торговле сельскохозяйственной продукцией.

Наиболее приемлемой структурой могут быть мелкохозяйственные МТС, создаваемые преимущественно на основе концентрации сельхозпроизводителей. Как показывает опыт Германии, Италии, США и ряда других развитых стран Европы, организации МТС в форме сельскохозяйственных кооперативов дают всем членам кооператива равную возможность участия в управлении совместным использованием технических средств.

Машино-технологические станции должны выполнять функции снабжения сельхозпроизводителей семенами, средствами защиты растений, удобрениями, топливом и т.д., выполнения механизированных работ, технического сервиса и научно-методического обеспечения сельскохозяйственного производства.

Приведенные расчеты свидетельствуют о том, что самым невыгодным вариантом оказывается использование зерноуборочного комбайна в прокат, где затраты на 1 час работы в 2,9 раза превышает показатели второго варианта, т.е. техники, приобретенной по лизингу. Затраты на 1 час работы комбайна, приобретенные по лизингу на 29,6 сомони меньше, чем покупка в собственность, а в уборочный сезон - 3532 сомони [5].

Следовательно, при недостатке собственных денежных средств предприятию выгодно приобретать дорогостоящую технику по лизингу. Наличие зерноуборочного комбайна на предприятии резко снижает потери продукции при уборке урожая.

Данные показывают, что самым выгодным оказываются восстановленные тракторы на ремонтных базах МТС, приобретенные на условиях лизинга. Например, эксплуатационные затраты на 1 усл. эт. га у восстановленных тракторов составляет 50,4 сомони или на 17% ниже, нежели новых машин. В целом, годовая экономия от эксплуатации восстановленного трактора составляет более 13,9 тыс. сомони [6]. Приведенные материалы являются убедительным доказательством развития лизинговой формы пополнения машинно-тракторного парка сельскохозяйственных предприятий Хатлонской области.

В 2025 г. удельный вес техники, приобретаемой на лизинговой основе по области, увеличится, соответственно, от 25,7% до 13,6 раза, по сравнению с показателями 2016 года.

Проведенные исследования позволили сформулировать следующие выводы и предложения: Интерес, проявленный в последние десятилетия к проблеме развития лизинговых отношений в сельском хозяйстве, вызван резким сокращением количества единиц сельскохозяйственной техники, многие из которых выработали сроки амортизации; сокращением востребованности значительного числа квалифицированных механизаторов; значительным ростом цен на единицу техники; отсутствием у хозяйств достаточных финансовых ресурсов для покупки новой техники и предельно низкой платежеспособностью многих дехканских (фермерских) хозяйств области и республики.

В сельском хозяйстве Республики Таджикистан лизинговые отношения начали использовать сравнительно недавно. Применение этой формы кредитования обусловлено созданием в республике 30 ноября 2007 г. Постановлением Правительства Республики Таджикистан Республиканского государственного унитарного предприятия «Таджикагролизинг». В настоящее время лизинговые формы кредитования используются в сельском хозяйстве республики и ее регионов, уровень их использования в разрезе районов Хатлонской области и конкретных сельскохозяйственных предприятий значительно варьирует. Установлено, что в 2016 году в сельском хозяйстве республики на лизинговых условиях работали 102 единицы тракторов всех марок, что составляет 1,2% от общего их количества. В рассматриваемой области данный показатель составляет, соответственно, 57 единиц комбайнов, или 1,42%. Эти данные свидетельствуют о начале возрождения лизингового способа кредитования в сельском хозяйстве как в республике, так и в Хатлонской области.

Оценка работы техники, приобретенной на лизинговых условиях для конкретных сельскохозяйственных предприятий, играет существенную роль. Поэтому определение экономической эффективности лизинга сельскохозяйственной техники в сельском хозяйстве

имеет большое народнохозяйственное значение, особенно тогда, когда лизинговая аренда принимается как новая экономическая категория.

При прогнозировании развития лизинговых отношений в сельском хозяйстве Хатлонской области, использовалась разновидность метода экстраполяции - экстраполяции трендов. С помощью данного метода определено количество приобретаемой техники до 2025 г. Расчеты показывают, что к 2025 г. в сельском хозяйстве исследуемой области количество тракторов увеличится на 68,6%, по сравнению с показателями 2016 г; сеялки зерновые - 40; зерноуборочные комбайны - 35,7; тракторные прицепы - 46,4%, соответственно.

По нашим расчетам, увеличение физического количества техники до расчетной величины обеспечит выполнение всех агротехнических приемов возделывания сельскохозяйственных культур качественно и в установленные сроки.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – 3-ое изд. перераб. и доп. -М.: ИНФРА–М., 2002. - 280 с.
2. Смерчинский Г.А. Лизинг как инвестиционный инструмент управления развитием агропромышленного комплекса / Г. А. Смерчинский. -М., 2004.- 76с.
3. Горемыкин В.А. Лизинг: учебник / В.А. Горемыкин. -М.: Торговая корпорация «Дашков и К», 2003. – 944 с.
4. Нажмудинова М.С. Прогнозирование аграрного сектора в условиях Всемирной торговой организации / М.С. Нажмудинова // Кишоварз. -Душанбе, 2013. -№3(59). -С.62-64.
5. Годовые отчеты РГУП «Таджикагролизинг» за 2008-2016 гг. Материалы Министерства сельского хозяйства Республики Таджикистан и отчеты РГУП «Таджикагролизинг». -Душанбе, 2016. – 23 с.
6. Статистические отчеты формы 6 мех. - Душанбе, 2019.

#### ХУСУСИЯТҲОИ РУШДИ МУНОСИБАТҲОИ ЛИЗИНГӢ ДАР СОҶАИ КИШОВАРЗИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ташаккул ва рушди муносибатҳои лизингӣ дар шароити давран гузариш таҳлил гардидаанд. Дар он чунин проблемаҳо, аз қабили камбуди захираҳои молиявӣ, фоизи зиёди истеҳлоки таҷҳизотҳо, норасоии техника ва технологияи нав масъул қайд карда шудаанд. Муаллиф нишондодҳои омори оварда, хусусиятҳои сармоягузорӣ, иҷоравӣ ва тичоратӣ доштани лизингро дар кишвар ва минтақаи ҷанубии Тоҷикистон нишон додааст. Дар соли 2017 бо мошинҳо ва таҷҳизоти асосӣ таъмин будан дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 42,7%-и сатҳи меъериро ташкил меод. Аз рӯи навъҳо ва марказҳои алоҳидаи таҷҳизоту мошинолот таъминот 27,9%-ро ташкил медиҳад. Дар баробари ин техникаҳои мавҷуданд, ки хеле фарсуда шуда, муҳлати истифодаи онҳо қайҳо тамом шудааст. Барои таъмини ҳолати кори онҳо хароҷоти зиёд зарур мебошад. Ҳангоми пешбинӣ намудани рушди муносибатҳои лизингӣ дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон аз навъҳои гуногуни методи экстраполятсия-экстраполятсияи трендҳо истифода шудааст. Бо кумаки усули мазкур миқдори техника то соли 2025 харидоришаванда пешбинӣ гардидааст.

**Калидвожаҳо:** лизинг, воситаҳои сармоягузорӣ, муносибатҳои иҷоравӣ, инвеститсионӣ, тичоратӣ, амалӣ, амволию молиявӣ, захираҳои пулӣ, пардохтҳо, нақшаҳои молиявӣ, бо ҳуқуқи хариди минбаъда, корхонаҳои воҳиди давлатӣ, техникаи ғаллағундор, кишти зироатҳои кишоварзӣ.

#### ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЛИЗИНГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье «Особенности развития лизинговых отношений в сельском хозяйстве Хатлонской области» анализируются вопросы формирования и развития лизинговых отношений в условиях переходного периода. В ней отмечаются такие проблемы, как недостатки финансовых ресурсов, высокий процент амортизации оборудования, нехватка новой техники и технологии. Приводя статистические показатели, автор подчеркивает арендные, инвестиционные и торговые особенности лизинговых отношений в республике и южном регионе Таджикистана. В Республике Таджикистан уровень обеспеченности сельхозпроизводителей основными видами машин и оборудования в 2017 г. составлял 47,2% нормативного уровня, а по отдельным их типам и маркам 27,9%. Помимо этого существующая техника выработала своей срок службы и требуются большие затраты на поддержание их в работоспособном состоянии. При прогнозировании развития лизинговых отношений в сельском хозяйстве Хатлонской области использовалась разновидность метода экстраполяции - экстраполяции трендов. С помощью данного метода автором определено количество приобретаемой техники до 2025 г.

**Ключевые слова:** лизинг, инвестиционный инструмент, арендные, инвестиционные и торговые отношения, имущественно-финансовая операция, денежные ресурсы, затраты, платежи, стабилизация финансовых планов, с правом дальнейшего выкупа, государственное унитарное предприятие, зерноуборочная техника, возделывание сельскохозяйственных культур.

#### FEATURES OF DEVELOPMENT OF LEASING RELATIONS IN AGRICULTURE KHATLON REGION

The article “Features of the development of leasing relations in agriculture of the Khatlon region” analyzes the issues of formation and development of leasing relations in the transition period. It notes problems such as lack of financial resources, a high percentage of depreciation of equipment, and a lack of new equipment and technology. Citing statistical indicators, the author emphasizes rental, investment and trade features of leasing relations in the republic and the southern region of Tajikistan. In the Republic of Tajikistan, the level of provision of agricultural producers with the main types of machinery and equipment in 2017 amounted to 47.2% of the standard level, and for their individual types and brands, 27.9%. In addition, the existing equipment has developed its service life and requires large costs to maintain them in working condition. When predicting the development of leasing relations in agriculture in the Khatlon region, I used a

variation of the extrapolation method - extrapolation of trends. Using this method, the author determined the number of purchased equipment until 2025.

**Key words:** leasing, investment instrument, rental, investment and trade relations, property financial operation, de-gentle resources, costs, payments, stabilization of financial plans, with the right of further redemption, state unitary enterprise, grain-harvesting machinery, cultivation of crops.

**Сведения об авторе:** *Нажмудинов Манучехр Сафаралиевич* - Институт экономики сельского хозяйства при Таджикской академии сельскохозяйственных наук, аспирант. Адрес: 734020, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Хасти-Нав 306. Телефон: (+992) 446-00-53-30

**Information about the author:** *Nazhmudinov Manuchehr Safaralievich* - Institute of Agricultural Economics at the Tajik Academy of Agricultural Sciences, graduate student. Address: 734020, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Haiti-Nav Street 306. Phone: (+992) 446-00-53-30

УДК:334.75:338(575.3)

## ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ДИСТРИБУЦИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

*Худоёров Ш.Х., Давлатзода К.К.*

**Институт предпринимательства и сервиса Таджикистана,  
Таджикский национальный университет**

Таджикистан обладает огромным потенциалом для устойчивого развития. Величина и основной прирост объема розничной и оптовой торговли, наряду с импортом продовольственных товаров за рубежом, в свою очередь, сильно зависит от объема производства продовольственных товаров внутри страны. Между тем устойчивое развитие системы дистрибуции зависит от эффективной организации системы производства, хранения, распределения продовольственных товаров, а также соответствующей инфраструктуры и уровня доходов вовлеченных посредников, и доступности цены для населения, которые формируют спрос на продукцию этих отраслей. Исходя из этого, в таких условиях одной из важнейших задач, стоящих перед экономикой региона, является создание необходимых условий, которые гарантируют эффективное функционирование рынка дистрибьюторских услуг. Особенно создание необходимых организационно-экономических условий способствует своевременному и качественному распределению продовольственных товаров. Важность дистрибьюторской деятельности в Республике Таджикистан определяется ее производительной мощностью и потребительским рынком [5].

В отличие от мировых тенденций, происходящих на рынке продовольственных товаров, население Республики Таджикистан в основном предпочитает дешевые импортные товары. Небольшой спрос населения страны на экологически чистую продукцию связан с низким уровнем их дохода. Однако самым важным фактором, определяющим условия спроса на мировом уровне, является дизайн и качество.

Таким образом, проведя анализ факторов формирования конкурентного преимущества рынка дистрибьюторских услуг в Республике Таджикистан, можно предлагать стратегические направления их развития, которые будут играть особую роль в развитии рынка продовольственных товаров и благосостояния населения Республики Таджикистан:

1. Совершенствование информационного обеспечения системы предоставления дистрибьюторских услуг. В Республике Таджикистан для улучшения качества информационного обеспечения деятельности дистрибьюторских фирм необходимо составить единую информационную сеть, чтобы представители розничной и оптовой торговли смогли по прямому получать информацию о существующих каналах дистрибуции и ценах за предоставленные услуги. Хотя информация о цене услуг дистрибьюторских фирм официально не распространяется, в условиях существования единой информационной сети представители оптовой и розничной торговли могут получать эту информацию посредством установления контакта с ними.

В таких условиях представители дистрибьюторских фирм также могут сотрудничать в рамках использования информации, что в итоге превращает их из конкурентов в партнеров. Без создания отечественной информационной сети отечественным предприятиям будет трудно противостоять ценовому давлению иностранных торговых ассоциаций, которые отличаются очень экономичными издержками, несмотря на их привлекательность.

2. Совершенствование системы локализации производства в зависимости от потребностей местного населения и распределения продуктов питания на сельских и городских территориях.

В условиях высокой доли импорта продовольственных товаров и длинной сети транспортировки товаров целесообразно обратиться к промышленной политике по локализации производства продовольственных товаров в регионах страны. Она не только сокращает расходы дистрибьюторских фирм по распространению товаров, но и стимулирует развитие экономики региона на основе организации производства и развития системы дистрибуции на собственной территории, которое в итоге создает дополнительные рабочие места, также стимулирует развитие тех отраслей, которые занимаются переработкой продовольственного сырья. Такая стратегия также позволяет обеспечить сельские и городские рынки страны свежими продовольственными товарами.

В Республике Таджикистан имеется высокий неиспользованный потенциал в сфере производства продовольственных товаров, что связано с благоприятным климатом страны и дешевой рабочей силой. Локализация производства в таких условиях способствует формированию дополнительных конкурентных преимуществ в регионе, а также поставщиков дистрибьюторской сети страны.

В перспективе по мере либерализации внешнеторговой деятельности и роста производства таких товаров отечественные дистрибьюторские компании могут заниматься предоставлением таких свежих продовольственных товаров на другие иностранные рынки.

3.Расширение географии рынка дистрибьюторских услуг. В настоящее время деятельность большинства дистрибьюторских компаний ограничивается городским рынком. Исходя из этого, важным направлением развития дистрибьюторской деятельности в стране является расширение географии деятельности дистрибьюторских компаний с учетом выхода на новые региональные и сельские сегменты рынка. Расширение географии рынка дистрибьюторских компаний позволяет им повысить свои прибыли. Это в свою очередь повышает репутацию данных фирм на региональных рынках, что в итоге положительно влияет на доверие потребителей.

4.Повышение роли торговых ассоциаций и роль социальных институтов в дистрибуции продовольственных товаров. Любые долгосрочные реформы, которые влияют на физическую рыночную инфраструктуру, неизбежно должны иметь дело с торговыми ассоциациями, а также с социальными нормами взаимодействия внутри рынков, которые в значительной степени интегрированы в структуру системы распределения продовольственных товаров. Торговые ассоциации играют важную роль на рынке продовольственных товаров, в частности, в снижении операционных издержек путем распространения информации о ценах, поставках продукции, репутации.

Обычно торговые ассоциации строят отношения с различными типами игроков, чтобы продавать свою продукцию на городских рынках. С нашей точки зрения, для повышения эффективности системы дистрибуции товаров необходимо возразить значение торговых ассоциаций на потребительском рынке. Это важно тем, что торговые ассоциации часто выступают в роли посредников и ведут диалог с государственными органами власти о решении проблем отрасли и отстаивают интересы бизнес-сообществ.

Торговые ассоциации как форма коллективного действия субъектов рынка обладают двойственным институциональным статусом. С одной стороны, они являются составляющим звеном в механизме управления экономической системой. С другой стороны, ассоциации служат одной из форм организации защиты интересов дистрибьюторских компаний и торговых фирм.

5.Совершенствование системы управления каналов дистрибуции. Следует учитывать, что в каждом регионе страны каналы дистрибуции имеют свои особенности, без учета специфики функционирования которых не может быть осуществлена эффективная продажа товаров на этих рынках. Важную роль здесь играют вопросы управления каналов дистрибуции в зависимости от постоянно происходящих изменений маркетинговой среды. Для обеспечения эффективной системы управления работникам дистрибьюторской компании следует принимать во внимание наличие конкуренции, особенности поведения покупателей и потребителей товаров на каждом целевом рынке.

Для эффективного управления каналов дистрибуции работникам предприятия необходимо разрабатывать и применять принципы стратегического и маркетингового управления с целью наиболее эффективного распределения товаров на региональных рынках.

Система дистрибуции в Республике Таджикистан требует постоянных технологических и организационно-экономических перестроек, обусловленных прогрессивными изменениями в сфере производства, транспортировки распределения товаров в условиях возрастающей конкуренции на рынке дистрибьюторских услуг.

Часто при совершенствовании системы управления каналов дистрибуции используется зарубежная практика. Если, с одной стороны, она позволяет приблизиться к мировым стандартам, то, с другой стороны, необходимо принимать меры по адаптации западных методов под отечественные условия. Кроме того, происходящие тенденции по повышению степени открытости отечественного рынка, связанные с членством страны в ВТО и некоторых региональных интеграционных объединений ужесточили конкуренцию между отечественными и иностранными фирмами не только в сфере производства, но и распределения товаров. В таких условиях на рынке сохраняют свои позиции лишь те субъекты хозяйствования, которые создают эффективную систему управления сбыта

Для эффективной организации дистрибьюторской деятельности в региональных рынках субъектам рынка предстоит решение многих проблем, связанных с правильным выбором сегментов рынка, регионов продаж, номенклатуры предоставляемых продовольственных товаров. Результаты реализации напрямую зависят от широкого использования управленческих концепций маркетинга.

При выходе на внешние рынки, сколько и каких каналов распределения следует иметь, является одним из основных решений, реализуемых в процессе дистрибуции товаров на внешних рынках. Для повышения эффективности деятельности дистрибьюторских фирм в этом процессе необходимо принимать меры не только о повышении прибыли этих предприятий, но и обеспечении доступности покупки товаров потенциальных потребителей. Кроме того, очень важно сформировать условия предоставления потребителям возможности пользоваться дополнительными послепродажными услугами. Своевременная доставка товаров и приемлемость места их предоставления намного повышает степень удовлетворенности не только потребителей, но и представителей розничной торговли.

6.Повышение качества контроля и управления деятельности поставщиков, оптовиков и представителей розничной торговли. Уровень контроля дистрибьюторских фирм на рынке со временем меняется в зависимости от появления новых поставщиков, новых методов распределения товаров и степени доступности информации розничным и оптовым торговцам об основных производителях продовольственных товаров и возможности организации сотрудничества с ними по прямому. Кроме того, правительство местного уровня может влиять на рыночную систему, поскольку они отвечают за планирование новых рыночных структур и устанавливают законы, которые определяют, какие виды деятельности могут осуществляться в определенных областях, и, следовательно, могут ограничивать продажу продукции за пределами рынков. Кроме того, так как представители розничной торговли часто имеют дело с различными дистрибьюторскими фирмами, по мере появления новых поставщиков товара с более выгодными условиями они могут прекращать сотрудничество с прежними партнерами. Исходя из этого, очень важно повысить качество контроля и управления деятельностью представителей розничной и оптовой торговли посредством их стимулирования в долгосрочное сотрудничество.

7.Регулирование уровня цен в различных торговых сетях. Одна из актуальных проблем экономики любых стран - это сохранение уровня продовольственных товаров на том уровне, который доступен для большинства слоев населения. «Исходя из этого, государство часто вмешивается в процесс регулирования уровня цен на продовольственные товары, чтобы предотвратить социальную напряженность, способствовать развитию конкуренции, стимулировать бизнес на предложение населению товаров необходимого качества по конкурентоспособным ценам. Одно из направлений такого вмешательства - прямое регулирование уровня розничных цен, которое, в свою очередь, влияет на деятельность дистрибьюторских фирм» [2,с.64]. Иногда чрезмерно высокие цены на продукты питания для бедных слоев населения часто являются результатом искусственного искажения цен, что прямо или косвенно связано с деятельностью основного поставщика товара на рынке или сговор представителей оптовой и розничной торговли. Исходя из этого, очень важно разрабатывать методики определения уровня розничных цен на отдельные виды товаров и услуг. Регулирование социально-экономических процессов должно включать комплекс мер, направленных на поддержку отечественных производителей продовольственных товаров, расширение системы сбыта сельскохозяйственной продукции и сырья, развитие конкуренции.

Для того чтобы цены в цепочке от производителя до реализации потребителю значительно не выросли, представителям дистрибьюторских фирм следует постоянно отслеживать цены на социально значимую продукцию по всей цепочке их формирования, начиная с закупочных, включая производителей. Здесь очень важно стимулировать качественное распределение продовольственных товаров, создать условия для конкуренции между розничными торговцами.

Исходя из этого, можно предлагать следующие основные направления регулирования ценообразования на продовольственном рынке:

- создание и организация специальных комиссий по проведению мониторинга ценовой ситуации на продовольственном рынке, основная цель которых обоснование уровня цен и анализ причин их роста;

- заключение соглашений о сотрудничестве с группами производителей продовольственных товаров, предприятиями по производству сырья, дехканскими и фермерскими хозяйствами, переработчиков и предприятий торговли для создания торгово-сбытового кластера, с целью поддержания цен на социально значимые продукты питания на определенном уровне. Создание такого кластера позволяет значительно снизить цены продовольственных товаров на всех этапах их движения;

- заключение договора с органами власти и местного самоуправления о предоставлении налоговых льгот взамен на применение минимальных торговых надбавок на социально значимые продукты питания;

- развитие межрегиональных связей с целью установления прямых контактов с предприятиями - производителями продовольственных товаров;

- попытка получения государственного субсидирования для распределения товаров в тех регионах, в которых высокие транспортные расходы по доставке товаров первой необходимости;

- развитие сектора дискаунтной торговли с ассортиментом товаров, пользующихся наибольшим спросом и реализуемых по относительно низким ценам [2,с.64];

8. Создание электронной информационной сети системы дистрибуции товаров. Успешная дистрибьюторская деятельность на национальном уровне зависит от хорошо налаженных процессов дистрибуции и возможности осуществления оперативного обслуживания запросов торговых фирм, проявления быстрой реакции на изменения в конъюнктуре рынка, а также на способность приспосабливаться к требованиям заказчика.

В этом процессе важную роль играет соответствующая информационная система, которая облегчает процедуры получения торговых заказов, их обработки и оперативного обслуживания. С недавних пор тенденции применения информационных технологий в деятельности торговых фирм всё больше и больше набирают свои обороты. Не остался в стороне рынок оптовой торговли, который постепенно приближается к мировому уровню цивилизованной информатизации. Исходя из этого, нами предлагается создание электронной информационной системы дистрибуции, в которой предусматривается решение всех задач относительно распределения товаров, начиная с управления закупками, складскими запасами и логистикой до вопросов, которые связаны с обучением персонала и управлением. Такая система способствует оптимизации всех процессов бизнеса дистрибьюторской компании, сокращает время принятия решения посредством автоматизации системы обработки данных. Данная система позволит избежать повторяющегося ввода данных в различные системы, уменьшает риск потери информации, позволит уменьшить трудозатраты при растущей производительности, повысить уровень эффективности бизнес-процессов из-за увеличения скорости и точности операций по обработке данных, осуществлять и оперативно просматривать учет всей компании. Объединение всех информационных потоков посредством такой сети обеспечивает успешную работу не только дистрибьюторских фирм, но и торговых и оптовых точек продажи товаров.

Наряду с этим активно внедряются IT-технологии, в деятельности дистрибьюторских фирм необходимо повысить их конкурентоспособность на рынке посредством облегчения процедуры взаимодействия между дистрибьютором и заказчиком. Кроме того, оно способствует обеспечению взаимосвязи структурных элементов каналов распределения товаров, таких как производители продовольственной продукции, заказчики, транспортные компании, предприятия сферы складного хозяйствования и свободное перемещение товара из центра до отдаленных торговых точек.

Для представителей оптовой и розничной торговой сети преимущества взаимодействия посредством электронной сети заключается в возможности осуществления заказа посредством сети, подбор оптимального канала доставки, документооборот сделок и др. Для поставщиков преимущества заключаются в возможности размещения заказов и получении информации о них, заключении сделок и необходимого по этому случаю документооборота, включая расчеты с заказчиками. Обобщая вышеизложенное, можно отметить, что процессы глобализации, характерные для современной экономики, стали объективной предпосылкой смены парадигмы управления каналами распределения товара, которая состоит в отказе от традиционной политики и переходе к новому, инновационному методу распределения товаров от производителя к



потребителю. Качественному развитию дистрибьюторских операций в Республике Таджикистан также будет способствовать совершенствование законодательства в сфере дистрибуции, формирование общегосударственной статистики по дистрибуции на национальном рынке, а также путем организации научно-исследовательских проектов в этой области и привлечения посредников к регистрации на информационных Интернет-порталах, развитие профессиональных компетенций отечественных специалистов по использованию услуг дистрибьюторских компаний в отечественном международном бизнесе.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Байбардина Т.Н. Совершенствование распределительной деятельности отечественных производителей на внешних рынках с использованием маркетингового подхода в управлении / Т.Н. Байбардина, В.В. Мачалова. [Электронный ресурс]. <https://core.ac.uk/download/pdf/83126063.pdf>
2. Ефимовская Л.А. государственное регулирование ценообразования на товары и услуги: Основные инструменты / Л.А. Ефимовская, М.В. Хайруллина // Проблемы современной экономики. – 2013. –С.62-64.
3. Лукашенко Е.А. Значение посреднических структур для международной деятельности компаний [текст] / Е.А. Лукашенко // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд: сборник материалов IV Международной научно-практической конференции: в 2-х частях. Часть 1.
4. Наджибуллоев А.К. Экономическая доступность продовольствия как фактор продовольственной безопасности /А.К. Наджибуллоев // Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). –Душанбе: Сино, 2009. -№5(53). -С.204.
5. Худоёров Ш.Х. Оценка потенциала развития рынка дистрибьюторских услуг в Республике Таджикистан / Ш.Х. Худоёров // Вестник Таджикского национального университета. Научный журнал, серия экономических наук. – Душанбе: Сино, 2017. –№2/4(114). –С.130-137.

#### САМТҲОИ АСОСИИ МУКАММАЛГАРДОНИИ НИЗОМИ ДИСТРИБУТСИЯИ МОЛҲОИ ИСТЕЪМОЛӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои рушд ва дурнамои фаъолияти дистрибусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор дода шуда, дар асоси таҳлили иқтисодии Тоҷикистон ва минтақаҳои он дар соҳаи истеҳсолот ва паҳнкунии молҳои озуқаворӣ самтҳои асосии мукамалгардонии низоми дистрибуцияи молҳои истеъмоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод гардидааст. Муаллифон инчунин роҳи пешбурди фаъолияти самараноки дистрибуциониро дар такмили таъмини низоми иттилоотии пешниҳоди хизматрасонии дистрибусионӣ, зиёд намудани масоҳати дарбаргирии фаъолияти хизматрасонии дистрибусионӣ ва баланд бардоштани нақши ассотсиатсияҳои дистрибуцияи молҳои истеъмоли, мукамал намудани идоракунии маҷроҳои дистрибусионӣ, такмили низоми маҳалликунии истеҳсолот вобаста ба талаботи аҳоли ва паҳнкунии маҳсулотҳои озуқаворӣ дар минтақаҳои деҳот ва шаҳришин, восеъгардонии ҷуғрофияи дарбаргирии хизматрасонии дистрибусионӣ, баланд бардоштани нақши ассотсиатсияҳои тичоратӣ ва институтҳои иҷтимоӣ дар паҳнгардонии маҳсулотҳои озуқаворӣ, такмили низоми идоракунии маҷроҳои дистрибусионӣ, баланд бардоштани сифати назорат ва идоракунии фаъолияти таҳвилгарон, тоҷирони савдои яқлухт ва чакана, танзими сатҳи нархҳо дар шабакаҳои гуногуни тичоратӣ мебинанд. Бо назардошти ин аз ҷониби муаллифон самтҳои мукамалнамоии низоми идоракунии маҷроҳои дистрибусионӣ ва батанзимдарории сатҳи нарх дар марказҳои фуруши чакана дар асоси ташкил намудани сомонаҳои электронии иттилоотии низоми дистрибуцияи молҳои пешниҳод гардидааст.

**Калидвожаҳо:** бозори хизматрасонӣ, бозори хизматрасонии дистрибусионӣ, фаъолияти дистрибусионӣ, дистрибуция, паҳннамоии молҳои истеъмоли, маҷроҳои паҳннамоии молҳо, ташкилотҳои молҳои истеъмоли, фуруши яқлухт чакана, ассотсиатсияҳои тичоратии фаъолияти миёнаравӣ.

#### ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ДИСТРИБУЦИИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуются проблемы и перспективы развития дистрибуторской деятельности в Республике Таджикистан. На основе обоснования экономического потенциала Таджикистана и его регионов в сфере производства и распределения продовольственных товаров предлагаются основные направления совершенствования системы дистрибуции продовольственных товаров в Республике Таджикистан, которые заключаются в совершенствовании информационного обеспечения системы предоставления дистрибуторских услуг, совершенствовании системы локализации производства в зависимости от потребностей местного населения и распределения продуктов питания на сельских и городских территориях, расширении географии рынка дистрибуторских услуг, повышении роли торговых ассоциаций и роли социальных институтов в дистрибуции продовольственных товаров, совершенствовании системы управления каналов дистрибуции, повышении качества контроля и управления деятельности поставщиков, оптовиков и представителей розничной торговли, регулировании уровня цен в различных торговых сетях, создании электронной информационной сети системы дистрибуции товаров. Авторы предлагают также пути совершенствования системы управления каналов дистрибуции и регулирования уровня цен в различных торговых сетях на основе создания электронной информационной сети системы дистрибуции товаров.

**Ключевые слова:** рынок услуг, рынок дистрибуторских услуг, дистрибуторская деятельность, дистрибуция, распределение продовольственных товаров, каналы распределения товаров, продовольственные предприятия, оптовая и розничная торговля, торговые ассоциации, посредническая деятельность.

#### MAIN DIRECTIONS OF THE PERFECTION OF THE DISTRIBUTION SYSTEM OF FOOD PRODUCTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article explores the problems and prospects of development of distribution activities in the Republic of Tajikistan. Based on the substantiation of the economic potential of Tajikistan and its regions in the production and distribution of food products, the main directions for improving the distribution of food products in the Republic of

Tajikistan are proposed, which consist in improving the information support of the distribution services system, improving the system of localization of production depending on the needs of the local population and distribution of food to rural and go ancestral territories, expanding the geography of the distribution services market, increasing the role of trade associations and the role of social institutions in the distribution of food products, improving the management system of distribution channels, improving the quality of control and management of suppliers, wholesalers and retailers, regulating the price level in various retail chains, creating an electronic information network distribution system of goods. The authors also propose ways to improve the distribution channel management system and price level control in various trading networks based on the creation of an electronic information network for the distribution of goods.

**Key words:** services market, distribution services market, distribution activities, distribution of food products, distribution channels of goods, food enterprises, wholesale and retail trade, trade associations, intermediary activity.

**Сведения об авторах:** *Худоёров Шахриёр Х.* - Институт предпринимательства и сервиса Таджикистана, старший преподаватель кафедры мировой экономика и международные отношения. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбада, 48/5. E-mail: [shahriyor1984@mail.ru](mailto:shahriyor1984@mail.ru). Телефон: **918-30-03-63**  
*Давлатзода Кудрат Камбар* – Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, профессор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

**Information about the authors:** *Khudoyorov Shakhriyor Kh.* - Institute of Business and Service of Tajikistan, Senior Lecturer of the Department of World Economy and International Relations. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Avenue, 48/5. E-mail: [shahriyor1984@mail.ru](mailto:shahriyor1984@mail.ru). Phone: (+992) **918-30-03-63**  
*Davlatzoda Kudrat Kambar* - Tajik National University, Doctor of Economics, Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

УДК:330(338.47) 336.02

## ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

*Холматов М.М.*

**Институт экономики и демографии АН Республики Таджикистан**

Проблемы реализации принципов цифровой экономики при формировании и совершенствовании инновационной политики в области телекоммуникаций Республики Таджикистан являются составной и определяющей частью инфраструктуры отраслей народного хозяйства страны.

В этом случае должна быть взаимосвязь со стратегическими направлениями развития экономики Республики Таджикистан. С другой стороны, эти проблемы являются необходимыми условиями взаимной совместимости цифровой экономики и ее собственного информационного пространства с мировым пространством, т.е. практический выход из тупикового телекоммуникационного пространства.

Слежение за каждым членом общества - это одна сторона цифровизации, весьма сложная, непонятная, пугающая. Но есть и другая сторона, намного более важная, важная для возрождения каждой семьи, рабочего места на производстве, предприятия, дома, района, города, и в конечном счете, Республики Таджикистан - модернизация всей системы народного хозяйства.

В данной статье мы ограничимся обсуждением лишь одного главного направления цифровой экономики - информационной инфраструктуры, точнее, телекоммуникации. Она, в определенном смысле, является решающим звеном всей цифровой экономики.

Глобализация экономической жизни, конвергенции и диффузии экономики соседних стран, растущая роль технологических инноваций развития экономики Таджикистана требует от нас перехода к качественно новому уровню развития на принципах цифровой экономики, без которого невозможно занять достойное место, не только в Центральной Азии, но и в мировой экономической системе. При этом серьезно должны повысить роль информации как одного из ключевых факторов обеспечения конкурентоспособности в современной экономике Таджикистана. Телекоммуникации стали интегральной частью бизнеса и обеспечивают внутренние и международные потоки информации в процессе принятия деловых решений. Объем информации, передаваемый через информационно-телекоммуникационную инфраструктуру, удваивается в мире каждые 2-3 года, что усиливает значение телекоммуникаций, как на уровне компании, так и в целом в экономике мира, что в свою очередь усиливает процессы глобализации.

В процессе экономического развития активное использование телекоммуникационных технологий при переходе к инновационному развитию экономики Таджикистана обеспечивает

переход к так называемому информационному обществу [15], когда информация становится важнейшим экономическим ресурсом цифровой экономики.

В первую очередь, необходимо определить предмет цифровой экономики. На наш взгляд, основной выбор должен быть сделан между пониманием цифровой экономики как следующей фазы развития традиционных отраслей на основе интернет и цифровых технологий и экономики исключительно цифровых объектов.

Современная телекоммуникационная отрасль Республики Таджикистан занимает особое положение в экономике страны, поскольку эксплуатационные требования наиболее приближены к мировым стандартам по таким критериям, как: конкурентоспособность предоставляемых услуг, уровень развития научно-технической базы, профессионализм менеджмента.

Таким образом, все это дает возможность предположить, что отрасль телекоммуникаций Республики Таджикистан вполне могла бы стать стратегическим цифровым трендом развития экономики республики, фактором, обеспечивающим повышение в целом конкурентоспособности экономики на центральноазиатском, и в конечном счете, на мировом рынке.

В связи с этим, решения предстоящих проблем направлены на осуществление и целенаправленное повышение эффективности общеизвестных этапов реализации цифровых инновационных процессов: разработку и организацию промышленного внедрения цифровых технологий в телекоммуникационной отрасли связи.

Работа менеджмента службы связи должна быть направлена на определение узких мест в производстве и широкое внедрение цифровых технологий, (т.е. внедрение инноваций и выход на телекоммуникационный рынок).

В последнее время наблюдается определённая роль государственных органов в формировании национальной стратегии цифрового инновационно-технологического развития телекоммуникационных технологий в Республики Таджикистан.

Проведенный анализ состояния телекоммуникационной системы, согласно данным Госагенства по статистике Республики Таджикистан, позволил сделать вывод, что направленная инновационная политика отрасли телекоммуникации должна быть целенаправленно ориентирована, согласно программе «Цифровая экономика России», на широкое использование цифровых технологий и при этом необходимо предусмотреть следующее:

«... 1. Организация удовлетворения растущих потребностей в услугах цифровых телекоммуникаций и связи в условиях ускоренного развития новой цифровой технологии в национальной инфраструктуре:

2. Обеспечение общедоступных услуг телекоммуникации и связи в каждом из труднодоступных населённых пунктов Республики Таджикистан:

3. Повышение эффективности использования телекоммуникационной инфраструктуры и инвестиционной привлекательности отрасли, создание условий для всех участников операторов и провайдеров связи и добросовестной цивилизованной конкуренции на рынке страны...»[4,5,6].

На современном этапе для вновь созданной службы связи при правительстве Республики Таджикистан, согласно рекомендациям консультантов Всемирного Банка (2010 г.), для реализации инновационной политики в отрасли требуется решение следующих задач:

- совершенствование механизма государственного регулирования, направленного на развитие конкурентной среды на рынке цифровых телекоммуникационных услуг;

- создание условий для эффективного использования цифровых технологий, стимулирование внедрения новых цифровых телекоммуникационных технологий и равных прав для всех операторов и провайдеров связи;

- проведения постоянной работы по интеграции современных цифровых технологий телекоммуникационного комплекса Республики Таджикистан в центральноазиатский, европейский и мировой телекоммуникационные комплексы с учётом национальных интересов;

- организация постоянной технической, технологической и организационной работы в цифровом пространстве республики при реализации инновационных новшеств с учётом обеспечения национальных интересов и каждого пользователя;

- совершенствование системы нормативного правового регулирования отрасли телекоммуникации и связи согласно требованиям принципов и технологии цифровой экономики.

Цифровая телекоммуникационная отрасль республики должна предоставлять на рынок уникальный продукт, который совмещает в себе технологический пакет документов проекта,

программное обеспечение, список оказываемых услуг провайдерами связи и электронную цифровую информационную технологию.

Таким образом, телекоммуникационные объекты с цифровыми технологиями должны функционировать сразу в различных областях экономической сферы. Инновационный процесс в сфере цифровой экономики отрасли телекоммуникационной сети должен иметь непрерывный характер, в силу высокого уровня наукоёмкой предоставляемой цифровой продукции, когда появление очередного нововведения цифровой технологии требует перехода всей отрасли связи к новой цифровой технологии, что, в свою очередь, порождает новый виток цифровой инноваций в телекоммуникации.

Потенциальным целевым рынком цифровой телекоммуникационной продукции является вся территории Республики Таджикистан, все горные и труднодоступные районы и местности, в конечном счёте, все населения, а также все отрасли народного хозяйства республики, республиканские, областные, городские и районные органы управления.

Степень его охвата зависит лишь от фактора времени и новых технических возможностей, т.е. обеспечения фактического доступа к средствам линейной, мобильной связи и пользование услугами интернета на телекоммуникационном рынке.

Следует отметить, что в силу технических характеристик предоставление цифровых услуг объектов телекоммуникационных систем предприятиям и субъектам без подключения средств связи в общую сеть, в конечном счёте, логически бесполезно и нерентабельно.

Политика определения цифровых инновационных направлений должна быть условием систематического сокращения разрыва на уровне развития с передовыми странами на телекоммуникационном рынке.

Основными направлениями предварительной разработки и производства инновационных технологий и работ являются:

1. Анализ и оценка динамической структуры цифровых структур, т.е. создание системы, гибко реагирующей на постоянно изменяющееся состояние телекоммуникационного рынка, а также условия внешней среды, системы управления тематики исследований и разработки цифровой технологии в области связи. Для этого необходимо постоянно быть информированными об инновационных процессах в отрасли телекоммуникации и связи, научных изыскательских разработках, а также о результатах создания цифровых технических образцов конкурентоспособного оборудования телекоммуникации.

2. Появляется необходимость изучения, и подготовки предложения по разработке и совершенствованию нормативно-правового обеспечения, процесса реализации принципов цифровой экономики инновационной деятельности на предприятиях телекоммуникации и связи. Для этого следует, совершенствовать систему лицензирования предоставляемых услуг, сертификацию техники и современной аппаратной системы и продвижения разработок, а также новых технологиях на телекоммуникационном рынке. Введение цифрового финансово-хозяйственного оборота объектов интеллектуальной собственности, которые особенно занимаются вопросами реализации инноваций и новой цифровой технологии в отрасли телекоммуникации и связи.

3. Для цифровой экономики необходимо провести работу по обеспечению прозрачности и безопасности информационного обеспечения, а также процедуры мониторинга инновационной деятельности в телекоммуникации и связи. Для этого необходима ориентация по научным областям, по тематическим проблемам, а также выявление «узких мест» инновационного потенциала в наиболее важных вопросах инновационной сферы в телекоммуникации и связи.

4. Создать условия системы переподготовки специалистов для работы в структуре цифровой технологии, а также в области НИОКР, на основе совместных усилий государственных органов (министерство экономики и торговли РТ), а также заказчиков инновационных проектов и проведения работы по развитию важнейших наукоемких технологий широкого назначения цифровой экономики, на основе широкого использования методов экспертных оценок, гласности и конкуренции.

5. Подготовка менеджеров цифровой экономики отрасли телекоммуникации и связи для работы и деловой ориентации в инновационной сфере производства, отвечающих принципам и требованиям цифровой экономики, соответствующим рыночным отношениям как внутреннего рынка, а также вне республики при межгосударственных отношениях.

6. Лоббирование интересов участников разработчиков отрасли телекоммуникации и связи в высших государственных органах различного уровня, Маджлиси Оли и местных советах (Хукуматах) в части регулирования параметров деятельности предприятий телекоммуникации (налоги, амортизационная и кредитная политика, акцизы, проблем ценообразования и другие).

7. Проблемы реструктуризации системы управления отраслевой наукой, особенно в сфере цифровой экономики области телекоммуникации и связи. Создание центра инновационной деятельности для отрасли телекоммуникации и связи на базе Таджикского технического университета им. акад. М.С. Осими, где в настоящее время сосредоточены наиболее квалифицированные научные кадры.

8. Создание рынка объектов интеллектуальной собственности цифровой технологии в отрасли телекоммуникации и их инфраструктуры. Государственное обеспечение правового регулирования отношений собственника цифрового инновационного проекта и покупателя объектов интеллектуальной собственности.

С учетом того, что предложенное новшество может быть не принято на телекоммуникационном рынке, предприниматели (финансирующие разработку или покупающие новшества) берут на себя ответственность за риски. Вероятность рисков, связанных с неточной оценкой перспектив развития бизнеса, которые должны делиться на классы и группы.

Основной внутренней закономерностью, присущей развитию цифровой инноваций, можно считать неопределенность или вероятностный характер нововведений, связанный с риском и неуверенностью в конечных результатах. Обычно выделяют три вида неопределенности: научную, техническую и экономическую. Для этого необходимо организовать работу менеджера по цифровой производству, по экономике, по технике, а также юридические вопросы о внедрении инновационного проекта.

В условиях функционирования цифровой экономики, развитие научно-технического прогресса особенно в отрасли телекоммуникации и связи, усиления нестабильности внешней предпринимательской среды, из-за некорректного поведения участников рынка и углубления процесса глобализации проблем телекоммуникации кардинально меняется подход к сущности и содержанию инновационных проектов, как внутрикорпоративных, так и межсетевых процессов обмена информацией. При необходимости цифровая экономика позволит разрешить эти проблемы.

В данном случае, при системном подходе рассмотрению данного процесса, прослеживается два принципиально новых подхода и принципа осуществления инновационной деятельности объектов телекоммуникации - комплексность и непрерывность данных процессов с широким использованием элементов и технологии цифровой экономики.

Принцип комплексности на основе принципов цифровой экономики отражается в определении инноваций, которые являются нововведениями во всех сферах хозяйственной деятельности предприятий телекоммуникации и связи. Этот принцип необходим с целью достижения долгосрочной эффективности производства, путем системного прогнозирования и адаптации к любым изменениям на внутреннем и внешнем рынке телекоммуникации.

В настоящее время широкое внедрение инновационных разработок является новым направлением предоставления услуг связи на базе современных цифровых технологий, получивших широкое распространение в сетях телекоммуникаций за рубежом.

Мобильная связь третьего поколения строится на основе пакетной передачи данных. Сети третьего поколения 3G работают на частотах дециметрового диапазона, как правило, в диапазоне около 2 ГГц, передавая данные со скоростью до 3,6 Мбит/с. Они позволяют организовывать видеотелефонную связь, смотреть на мобильном телефоне фильмы и телепрограммы и т.д. В настоящее время идет процесс широкого внедрения поколения 4G.

В перспективе основой поддержания конкурентоспособности сетевых операторов на рынке телекоммуникаций страны должна быть цифровая политика постоянной реализации современных направлений инновации.

Автор данной статьи в работах [15,18] отмечает, что «..для поддержания своей конкурентоспособности необходимо активно использовать современные цифровые формы межфирменного сотрудничества с сотовыми компаниями и провайдерами, в области телекоммуникации.

Наиболее эффективным является создание различных форм кооперации совместно с научными организациями - Институт экономики и демографии АН Таджикской Республики (где в настоящее время сосредоточены ведущие высококвалифицированные специалисты и ученые в области телекоммуникации и связи), а также ведущими компаниями: «BABILON-M и T», «Tcell», «TELECOMTECHNOLOGI» и с другими фирмами и корпорациями, в целях осуществления определенного проекта на самых ранних стадиях его разработки и апробации. Это позволяет минимизировать издержки на общих прикладных исследованиях, ускорить

процесс, а также воплощение замысла в конечную продукцию, облегчить процесс вывода новинки на рынок за счет совместных маркетинговых мероприятий» [8,15,18].

В результате, одним из основных конкурентных преимуществ предлагаемых новых видов услуг системы телекоммуникации становится ее новизна, а цифровая инновативность действующих операторов связи должна приобретать роль стратегического фактора успеха на внутреннем и на международном рынке.

При этом под цифровой инновативностью, на наш взгляд, понимается способность телекоммуникационного объекта быстро и адекватно реагировать на любые рыночные изменения, путем выпуска новой или усовершенствования действующих видов цифровых услуг, внедрения новых цифровых технологий в телекоммуникационном производстве, применения новых маркетинговых стратегий, реорганизации и использования новых подходов к организации управления деятельностью объекта. Таким образом, при разработке инновационной политики применяется комплексный подход, предполагающий процесс непрерывного планомерного внедрения взаимосвязанных нововведений во всех сферах внутрисистемного управления объектом телекоммуникации.

Для оптимизации инновационной деятельности необходимо усиление стратегического планирования нововведений, которое позволит сделать инновации не исключением, а нормой функционирования объекта телекоммуникаций.

С одной стороны, рынок требует от объекта телекоммуникаций активного применения последних достижений цифрового научно-технического прогресса, а, с другой стороны, НТП приводит к созданию новейших отраслей, изменяющих экономический и социальный уклад общества [15].

К концу 90-х годов связь оказалась одной из наиболее быстро развивающихся частей инфраструктуры общества. Без развития связи невозможен переход от индустриального к информационному обществу во всемирном масштабе, который предопределен экономическими факторами. Сложный характер и динамизм современных мирохозяйственных связей вызывают повышение спроса на услуги связи и информатики.

Характерной чертой современного этапа развития телекоммуникаций является тенденция к международной интеграции финансовых и технологических ресурсов в данной области, как для предоставления новой номенклатуры услуг связи, так и для охвата услугами связи и информации новых территорий в глобальном масштабе.

Потребность общества в новых информационных и телекоммуникационных услугах определяет пути развития новых технологий, которые станут основой систем связи настоящих и будущих периодов.

Современный этап развития цифровой связи и информатики отличается высокой конвергенцией их технологической базы. Ведущая тенденция такого сближения технологий заключается в предоставлении информации в цифровой форме. Это обеспечивает экономичные решения по передаче, хранению и обработке информации. Многие страны находятся на пути создания "Информационного общества". С точки зрения мировой экономики, наиболее существенное влияние на связь и информацию оказывают интеграционные процессы. Многие компании - вне зависимости от их размеров и доходов - создают альянсы и становятся цифровыми транснациональными. Это порождает рост информационных потоков и выдвигает ряд дополнительных требований к сетям связи.

Особую роль в современных телекоммуникационных технологиях играет сеть Интернет. Развитие услуг сети Интернет представляет собой исключительный феномен цифрового взаимоотношения в части темпов прироста числа пользователей и развернутых технических средств.

Интернет дает яркую иллюстрацию того, насколько велик спрос на услуги информационной инфраструктуры со стороны пользователей на этапе становления цифровой информационной индустрии современного общества.

Развитие отрасли телекоммуникаций приводит, в свою очередь, к изменениям технологических и технических требований, предъявляемых к организации цифровой экономики производственной деятельности компаний различных отраслей.

Однако наибольшей инновативностью характеризуется сама отрасль телекоммуникаций. Именно здесь наблюдается генерация новых идей, воплощенная в конкретные нововведения, создание цифровые технологий во всех сферах управления, начиная с технологии производства и заканчивая маркетинговыми инновациями.

Причем жизненный цикл любой инновации в данной отрасли значительно короче, чем в традиционных отраслях экономики. Это связано с высокой скорости реализации идеи и

технологии в отрасли связи и телекоммуникаций. Для разрешения необходимы все возможности цифровой экономики, позволяющие планировать и прогнозировать все ситуации на производстве.

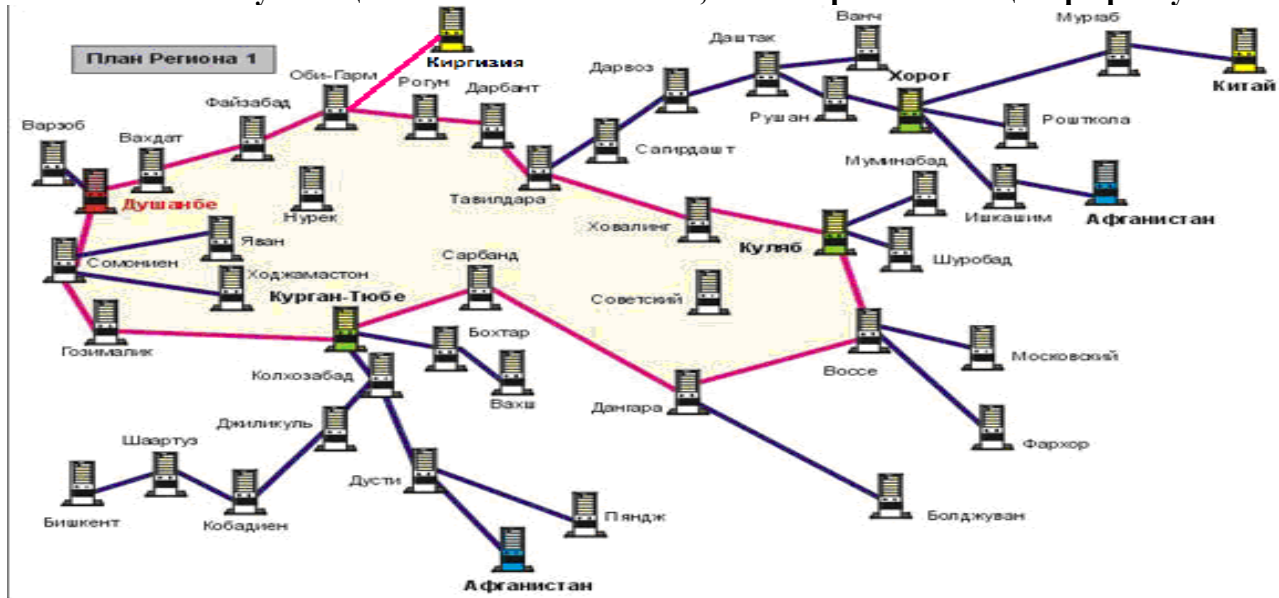
Как было выше сказано [15], что «...таджикский рынок телекоммуникаций, являющийся частью мирового телекоммуникационного рынка, представляет особый интерес для ученых, менеджеров-производственников в качестве предмета анализа состояния технических, технологических, экономических, организационных, социальных, экологических, и в конечном счёте, политических проблем на рынке. В данном случае причиной этому может стать ряд особенностей, выделяющих его из всех остальных сфер экономики Республики Таджикистан, а именно: неустойчивое состояние системы управления производственными секторами; высокая конкурентоспособность предоставляемых услуг объектами телекоммуникации - сотовые компании, провайдеры, объекты ОАО «Точиктелеком»; резкое возрастание количества компаний и, как следствие, ужесточение конкуренции; -практически все компании, предоставляющие телекоммуникационные услуги, по принадлежности капитала - смешанные, а по сфере деятельности - национальные; -отсутствие отечественных производителей телекоммуникационного оборудования..».

Анализ опыта инновационной деятельности телекоммуникационных объектов в других странах ближнего и дальнего зарубежья и, в частности, на таджикском рынке телекоммуникаций, имеет практическое значение для национального оператора ОАО «Точиктелеком». «... Поддержка государства и адекватная инновационная политика таджикских телекоммуникационных объектов могут создать все условия для превращения отечественного рынка телекоммуникаций в стратегическую отрасль, способную вывести Республику Таджикистан на мировой уровень экономических отношений...» [16].

Целью данной статьи является определение места и значения цифровой экономики и инновационной политики в конкурентной стратегии телекоммуникационных объектов Республики Таджикистан, а также установление зависимости конкурентных позиций от степени и характера инновационной их активности.

ОАО «Точиктелеком» является национальным оператором телекоммуникаций Республики Таджикистан, состоящим из сети 74 предприятий телекома, охватывающим своей сетью всю территорию республики. Компания была создана в 1996 году, рис.1.

**Рис.1. Телекоммуникационная сеть восточных, южных регионов и центра республики**



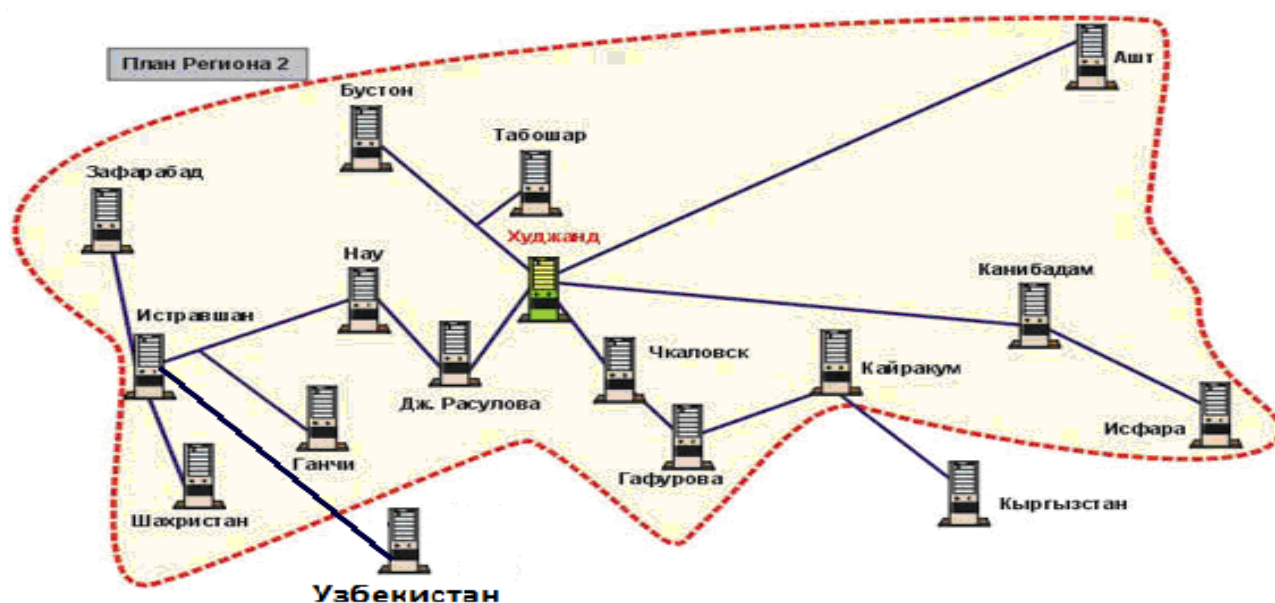
Развитию отрасли телекоммуникации и связи Республики Таджикистан в настоящее время, со стороны Государственных органов различных рангов, придается определённое значение, как важному фактору, направленному на интеграцию и адаптацию телекоммуникационной системы и её вхождений международное телекоммуникационное сообщество. За последние пять лет телекоммуникационный рынок Республики Таджикистан зарекомендовал себя как один из наиболее быстрорастущих рынков. Число активных абонентов сотовой и классической-проводной связи составляет свыше 7 млн. единиц. По данным последних лет, наблюдается большой рост междугородных и международных входящих и



исходящих трафиков телефонных соединений, по сравнению с 2005-2008 годами в 1.2 - 1.4 раза, т.е. рост дохода и, соответственно, прибыли объектов телекоммуникации страны. Наблюдается фактор роста показателей экономической деятельности всех операторов и провайдеров телекоммуникационной сети Республики Таджикистан.

Таким образом, цифровая политика инновационной деятельности отрасли телекоммуникации и связи РТ не сводится лишь к осуществлению научно-технической политики, основанной на разработке и внедрении нового продукта, а охватывает такие важнейшие сферы управления компании, как маркетинг, управление персоналом, организационное, техническое, экономическое построение. В конечном счёте, как основной сектор инфраструктуры отраслей народного хозяйства РТ способствует развитию цифровой экономики всей страны.

**Рис.2. Согдийская областная сеть**



Построение высокоскоростной сети передачи данных во всех городах и райцентрах республики будет являться, безусловно, большим шагом вперед в целях улучшения жизни.

В зависимости от потребностей услуг связи министерств, ведомств и операторов электрической связи будет учитываться степень проникновения каждого сервиса в регионы республики. Поэтому необходимо не только выбрать какие услуги приемлемы и необходимы, но и четко указать глубину их проникновения по уровням.

Развитие телекоммуникационного сектора Евразии сосредоточено на «... трансграничных связях, «интеграции снизу» и до конца не исследованном транзитном потенциале в области волоконно-оптической передачи данных стран в средней части Евразии» [12]. Телекоммуникационный сектор представляет собой пример корпоративной интеграции на территории Евразии, инициатором на первых порах стали китайские и российские компании, стремящиеся стать по - настоящему транснациональными [12,15].

Исследование механизмов (принципы устройства и схемы) процессов формирования телекоммуникационного узла «Таджикская телекоммуникационная сеть <==>единая Евразийская телекоммуникационная сеть» региональных интеграционных объединений.

Исследование принципов разработки Национальных стратегий экономического развития телекоммуникации и их согласование в рамках принципиальных основ единой Евразийской телекоммуникационной сети[12,15].

По данным, приведенным в [12], по мнению Е. Винокурова, А. Либмана на примере 2008 и 2009 годов годовой объем передачи данных увеличился в 2.8 раза, ожидается, что эта цифра будет удваиваться каждые пять последующих лет.

В связи с этим возрастает необходимость интеграции Республики Таджикистан в Евразийский союз, обладающей выгодным географическим положением, располагающей линиями передачи данных с высокой скоростью и информационной емкостью, появляются возможности оказания межгосударственных услуг за транзит трафиков.

Географическое положение Таджикистана особенно выгодно с точки зрения конкуренции на рынке передачи данных. Маршрут между Евразией и странами Южной Азии, Индией



проходит через Таджикистан, может быть минимальным, а скорость передачи данных - максимальной (из-за задержек в передаче сигнала).

«Ввиду стремительного роста индийских и арабских рынков, перспективным является строительство линий Европа – Индия, Европа – Южный Китай, Пакистан, Иран, Афганистан. Такие линии по территории стран Центральной Азии» [7,12,16,19], ключевым из них Таджикистан. Учитывая, что южные границы Республики Таджикистан являются внешними границами Евразийского экономического союза, Китай, Узбекистан, Афганистан, Пакистан, с Европейским союзом - нашими общими границами, у нас появляются и большие возможности по развитию и расширению транзитного потенциала, использованию телекоммуникационных сетей для организации транзита трафика между Европейским союзом, Китаем, странами Юго-Восточной Азии [12,15].

Единая Евразийская сеть телекоммуникаций - это в первую очередь магистральные сети связи и международные стыки с другими странами. Следует отметить, что достаточно большую работу проводят специалисты Таджиктелекома в разработке и реализации единого Евразийского телекоммуникационного центра. ОАО «Точиктелеком» ведется работа по увеличению количества и пропускной способности магистральных межгосударственных каналов связи, компания имеет 17 международных внешних стыков (Китай – 3, Россия – 6, Кыргызстан – 5, Узбекистан – 2, Туркменистан – 1). Общая суммарная мощность международных стыков с сопредельными государствами достигла 740 Гб/с.

Учитывая большой транзитный потенциал и создание Евразийского экономического союза, в 2013 году ОАО «Точиктелеком» были открыты дата-центры международного уровня [7, 15]. Большая работа проводится самой Евразийской комиссией, уже реализуются ряд мер, к примеру, по признанию электронных цифровых подписей стран - участниц союза, интегрируются таможенные информационные системы и т. д.

Координирующую роль в Таджикистане осуществляет служба связи, при Президенте Республики Таджикистан. Большую работу проводит и ОАО «Точиктелеком» по увеличению количества международных стыков, увеличению пропускной способности магистральных межгосударственных каналов связи, развитию в приграничных областях базовой инфраструктуры центров обработки данных, ориентированной именно на рынки соседних стран [16].

Создание единой Евразийской сети телекоммуникаций позволит дать мощный толчок дальнейшей региональной интеграции, послужит стимулом к развитию инфокоммуникационной отрасли, созданию новых рабочих мест, увеличению ВВП в несырьевом секторе и другим сопутствующим эффектам.

В настоящее время ведутся переговоры по присоединению к Евразийскому экономическому союзу Армении, Кыргызстана, Таджикистана и других стран. С участием новых стран-партнеров границы ЕЭС расширятся, а значит, увеличится и емкость общего рынка [15]. Соответственно, будет развиваться и расширяться единая Евразийская сеть телекоммуникаций, для бизнеса же возникнут новые уникальные возможности, которыми необходимо воспользоваться. Нам вместе предстоит большая работа, которая должна привести к качественному развитию отечественной отрасли инфотелекоммуникаций, благодаря реализации инициативы главы государства по созданию единой Евразийской сети телекоммуникаций. Для Таджиктелекома и других операторов связи это, в первую очередь, развитие транзитного потенциала. Для конечных потребителей снижение межгосударственных ограничений позволит снизить стоимость трафика для потребителей, в том числе и субъектов частного бизнеса, что даст преимущество бизнесу для ведения дел внутри ЕАЭП. Это будет существенным подспорьем в конкурентной борьбе.

В первую очередь это проект по запуску высокопроизводительной транзитной сети, которая позволит обеспечить транзит высокоскоростных каналов связи с «наименьшими значениями задержек» для направлений Европа - Китай, Россия - Средняя Азия по территории Казахстана [15]. Новая высокопроизводительная и современная сеть Казахтелекома является основой для укрепления позиции высокотехнологичного провайдера на рынке Казахстана [6,7, 15,16]. Таджиктелеком, таким образом, упреждает и заранее реализует проекты, способствующие созданию Евразийской сети телекоммуникаций.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Телекоммуникации как решающее звено цифровой экономики ...<https://cyberleninka.ru/.../telekommunikatsii-kak-reshayuschee-zveno-tsifrovoy-ekonom...>
2. Телекоммуникации как решающее звено цифровой экономики ...<https://cyberleninka.ru/.../telekommunikatsii-kak-reshayuschee-zveno-tsifrovoy-ekon...> автор: МА Шнепс-Шнеппе - - 2017

3. Телекоммуникации как решающее звено цифровой экономики. Опыт США Текст научной статьи по специальности «Общие и комплексные проблемы... <https://cyberleninka.ru/.../telekommunikatsii-kak-reshayuschee-zveno-tsifrovoy-ekon...> автор: ИА Соколов - - 2017 Цитируется: 3 - Похожие статьи
4. Цифровая экономика (Digital economy) – экономика ... - TSSOnline.Ru [www.tssonline.ru/.../cifrovaya-ekonomika-digital-economy-ekonomika-osuschestvlyae...](http://www.tssonline.ru/.../cifrovaya-ekonomika-digital-economy-ekonomika-osuschestvlyae...) Цифровая экономика (Digital economy) - экономика, осуществляемая с помощью цифровых телекоммуникаций. Сергей Александров.
5. Телекоммуникации как решающее звено цифровой экономики ... [istina.msu.ru/publications/article/60761783/](http://istina.msu.ru/publications/article/60761783/)
6. Телекоммуникации как решающее звено цифровой экономики. Опыт России статья. Статья опубликована в журнале из перечня ВАК Дата последнего...
7. Цифровая экономика Телекоммуникации - решающее звено ... <https://istina.msu.ru/publications/book/113252197/>
8. Цифровая экономика Телекоммуникации- решающее звено книга. Авторы: Шнепс-Шнеппе М.А., Намиот Д.Е. Год издания: 2018; Место издания: Горячая.
9. Книга «Цифровая экономика: телекоммуникации - решающее ... [www.bgshop.ru/catalog/getfulldescription?id=10478488](http://www.bgshop.ru/catalog/getfulldescription?id=10478488)
11. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Цифровой\\_единый\\_рынок\\_\(англ.\\_Digital\\_Single\\_Market\)\\_или\\_Единый\\_цифровой\\_рынок\\_\(англ.\\_Single\\_Digital\\_Market\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Цифровой_единый_рынок_(англ._Digital_Single_Market)_или_Единый_цифровой_рынок_(англ._Single_Digital_Market)) - планируемая экономическая зона стран ЕС с фокусом на телекоммуникации цифровую экономику.
11. Шнепс-Шнеппе, М. А. «Цифровая экономика: телекоммуникации ...
12. [www.mdk-arbat.ru](http://www.mdk-arbat.ru) > ... > Радиоэлектроника. Связь. > Связь. > Электроакустика.
13. [www.bgshop.ru/catalog/getfulldescription?id=10478488](http://www.bgshop.ru/catalog/getfulldescription?id=10478488)
14. Винокуров Е. Евразийская континентальная интеграция / Е. Винокуров, А. Либман. // Центр интеграционных исследований. -С.-Перербург, 2012. -220 с.
15. Е.Винокуров, А. Либман (2012) Евразийская континентальная интеграция СПб: Евразийский банк развития. Доступно на сайте: <http://www.eabr.org/r/research/centre/monograph>.
16. А. Садешов Главный директор по IT АО «Казахтелеком» Марат Абдилдабеков: Строительство дата-центров призвано обеспечить возрастающие потребности рынка в «облачных сервисах. Доступно на сайте: <http://www.zonakz.net/articles/44030>.
17. Эволюционные модели регионального развития телекоммуникации в рамках расширения ЕАЭС. -М: Издательство: Центральный экономико-математический институт РАН, 2015. -С. 328-336.
18. Evolutionary models of regional development of the Telecom communication as part of the expansion of the EEU.

### **ИҚТИСОДИЎТИ РАҚАМИИ ТЕЛЕКОММУНИКАТСИЯИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Дар мақола натиҷаҳои таҳлили таҷрибаи фаъолиятҳои инноватсионии иншооти телекоммуникасионӣ мамлакатҳои дуру наздик дар саросари ҷаҳон оварда шудааст, ки дар бозори телекоммуникасионӣ барои фаъолияти оператори миллии ҶСШК "Тоҷиктелеком" аҳамияти амалӣ дорад. Дастгирии давлатӣ ва сиёсатгузорию вобаста ба навсозии (сиёсати инноватсионии) иншооти телекоммуникасионӣ дар Тоҷикистон метавонад тамоми шароитҳоро барои таъдил додани бозори телекоммуникасионӣ ба секторҳои стратегӣ дорад, ки имкон дорад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба сатҳи ҷаҳонии муносибатҳои иқтисодӣ расонад. Ба рушди саноати телекоммуникасионӣ ва алоқаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар айни замон, аз ҷониби мақомоти давлатии кишвар ҳамчун ба омили мутахидсозӣ ва мутобикгардонии системаи телекоммуникасионӣ тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир мегардад. Дар тӯли панҷ соли охир, бозори телекоммуникасионии Ҷумҳурии Тоҷикистон худро ҳамчун яке аз бозорҳои рушдёрта тавсия намуд. Бояд як қатор қорҳо анҷом дода шаванд, ки ба рушди сифатноки саноати иттилоотӣ ва телекоммуникасионӣ ва татбиқи ташаббуси Роҳбари давлат барои эҷоди як шабакаи ягонаи телекоммуникасионии Евразия мусоидат намоянд.

**Калидвожаҳо:** телекоммуникация, иқтисодиёти рақамӣ, технологияи мубодилаи рақамӣ, шабакаҳои технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникасионӣ.

### **ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

В статье представлены результаты анализа опыта инновационной деятельности телекоммуникационных объектов в странах ближнего и дальнего зарубежья, на международном, и в частности, на таджикском, рынке телекоммуникаций. Поддержка государства и адекватная инновационная политика таджикских телекоммуникационных объектов могут создать все условия для превращения отечественного рынка телекоммуникаций в стратегическую отрасль, способную вывести Республики Таджикистан на мировой уровень экономических отношений. Развитию отрасли телекоммуникации и связи Республики Таджикистан в настоящее время, со стороны Государственных органов различных рангов, придается определенное значение, как важному фактору интеграции и адаптации телекоммуникационной системы в международное телекоммуникационное сообщество. За последние пять лет телекоммуникационный рынок Республики Таджикистан зарекомендовал себя как один из наиболее быстрорастущих рынков, но предстоит еще большая работа, которая должна привести к качественному развитию отечественной отрасли инфотелекоммуникаций, благодаря реализации инициативы главы государства республики по созданию единой Евразийской сети телекоммуникаций.

**Ключевые слова:** телекоммуникация, цифровая экономика, технология цифрового обмена, сеть информационно-коммуникационных технологий.

### **DIGITAL ECONOMIC TELECOMMUNICATIONS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

The article presents the results of the analysis of the experience of innovative activities of telecommunications facilities in other countries near and far abroad on the international level, and in particular in the Tajik telecommunications market, of practical importance for the national operator OJSC "Tochiktelekom". State support and an adequate innovation policy of Tajik telecommunications facilities can create all the conditions for the transformation of the domestic telecommunications market into a strategic sector capable of bringing the Republic of Tajikistan to the international level of economic relations. Development of the telecommunications and communications sector of the Republic of Tajikistan at

the present time, from the side of state bodies of various ranks is an important factor and conditions aimed at integrating and adapting the telecommunication system and its entry into the international telecommunications community. Over the past five years, the telecommunications market of the Republic of Tajikistan has established itself as one of the fastest growing markets. Together we have a lot of work to do, which should lead to the qualitative development of the domestic information and telecommunications industry thanks to the implementation of the initiative of the head of state of the republic to create a common Eurasian telecommunications network.

**Key words:** telecommunications, digital economy, digital exchange technology, information and communication technology networks.

**Сведения об авторе:** *Холматов Муазам Мухамадаминович* - Институт экономики и демографии АН Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Аини 44. E-mail: **AZAMHMM@RAMBLER.RU**

**Information about the author:** *Kholmatov Muazam Muhamadaminovich* - Institute of Economics and Demography, Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, candidate of economic sciences, leading researcher. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini St. 44. Phone: **918-62-68-86**. E-mail: **AZAMHMM@RAMBLER.RU**

УДК 311:313(575.3)

## БАРЬЕРЫ НА ПУТИ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И СПОСОБЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

*Асрорзода Убайдулло Саттор*  
Технический колледж ТТУ имени М. Осими

Нет необходимости говорить о том, что в процессе регионального экономического сотрудничества возникают многочисленные противоречия. Это в полной мере относится и к ЕАЭС, как и к другим региональным экономическим блокам. Некоторые авторы разделяют точку зрения о том, что ЕАЭС не способен решить многие противоречия, которые имеют место между его членами и обращают свой взор на ШОС, содержащую механизмы их эффективного решения. Так, к.э.н. Алимов У. пишет: «ШОС, которая ставит перед собой более широкие цели и проявляет высокую заинтересованность в решении политических и экономических проблем, имеет больший потенциал для их разрешения. Дополнительный потенциал данного проекта в разрешении противоречий объясняется ролью КНР, которая более последовательно, по сравнению с Россией, борется с проявлениями, идущими вразрез с общепринятыми нормами в международных отношениях» [1, с.51].

С этой точкой зрения нельзя согласиться, что объясняется нижеследующими соображениями: ШОС является международной политической организацией, созданной по инициативе КНР для изменения геополитической ситуации в мире в пользу этой страны. Пока, в силу своего экономического и финансового потенциала, Россия в действительности не играет в ней роль ведущей страны. И этот момент является весьма важным для понимания того, почему ШОС не будет играть важную роль в решении тех проблем, которые возникают между членами ЕАЭС. Те проблемы являются весьма специфическими и связаны с членством в Евразийском экономическом Союзе, а не в ШОС.

Об этом говорят характерные черты самих противоречий, которые имеют место между этими странами. Одним из таких противоречий являются нетарифные барьеры, по поводу которых нередко возникают оживленные споры между представителями отдельных стран. На них указывают также страны-наблюдатели, которых можно рассматривать как кандидатов в будущие члены ЕАЭС. Речь идет о некоторых квотах, лицензиях, экспортных субсидиях и т.д. До сих пор имеет место механизм «перетягивания канатов», который выражается в следующих явлениях:

а) до настоящего времени страны региона не отказались от практики лицензирования на многие товары и услуги. При этом они ссылаются на важность соблюдения пороговых значений экономической и социальной безопасности, устойчивого развития экономики;

б) отдельные страны допускают нарушение принципа национального режима. Это находит свое выражение в том, что ими допускается использование дифференцированных режимов налогообложения применительно к товарам отечественного производства и импортируемым товарам. Естественно, что на импортируемые товары вводятся более высокие налоги;

в) некоторые страны прибегают к квотированию отдельных разновидностей ввозимых товаров. При этом, такие действия оправдываются необходимостью защиты производства местных товаров;

г) отдельные страны, несмотря на совместно одобренные решения не предпринимают жестких мер для изменения соотношения между добывающими и обрабатывающими отраслями, что приводит к сохранению сырьевого характера экономики всего ЕАЭС и всего ЦА макрорегиона;

д) Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан отказываются стать полноправными членами ЕАЭС, ссылаясь на то, что подобное участие приводит к ограничению их суверенитета в области экономики, хотя общеизвестными является неоспоримые выигрыши от такого участия;

е) в странах Центральной Азии не уделяется должного внимания вопросам таможенного администрирования, что объясняется следующими причинами:

- по сравнению с другими крупными макрорегионами здесь остаются все еще неразвитыми почти все объекты, составляющие, так называемую, таможенную инфраструктуру, которая включает в себя современные таможенные терминалы, КПП, стоянки для легковых и грузовых автомашин, гостевые дома для водителей, ФАПы, рестораны, столовые и т.д.;

- в ряде стран Центральной Азии имеют место нарушение условий Киотской конвенции, которые требуют существенного упрощения таможенных процедур, вплоть до установления принципа «единого окна»;

- почти все страны – члены ЕАЭС практикуют таможенное сопровождение груза, что ведет к росту затрат по транспортировке товаров;

- во всех странах Центральной Азии имеет место низкий уровень организации таможенного осмотра приграничной торговли. Это приводит к повсеместным случаям контрабанды товаров и услуг, проникновению наркосдельцов и самих наркотиков в соседние страны, незаконного перехода границы преступниками и людьми, которые разыскиваются в странах, где они являются гражданами;

- распространение коррупционных явлений в таможенных органах, назначения людей на отдельные должности в таможне на основе необъективных критериев и т.д.

ж) между странами ЦА, которые входят в ЕАЭС, и теми странами, которые еще не являются членами этой организации имеет место значительные различия относительно фитосанитарных, санитарных, ветеринарных и технических требований, предъявляемых соответствующими институтами власти. Такие ограничения выступают в качестве препятствия для свободного движения товаров;

з) региональная торговля страдает из-за того, что обладающие властными полномочиями некоторые органы в отдельных странах препятствуют транзиту отдельных товаров через свою территорию. До недавнего времени Узбекистан не разрешал транзита аммиачной селитры и взрывчатых веществ, произведенных в Исфаринском химзаводе через свою территорию. При этом, ответственные структуры власти Узбекистана ссылались на опасность перевозки этих материалов в населенных пунктах. Подобные запреты на самом деле имели под собой политическую подоплеку и были ориентированы на банкротство крупных системообразующих предприятий соседних стран, т.е. на ликвидацию реальных конкурентов.

Такого рода барьеры расцениваются как неформальные и могут нести в себе опасность подрыва экономического сотрудничества между отдельными странами региона.

Нередко такого рода барьеры могут выступать в качестве проявления коррупционной деятельности, в которую включаются не только таможенные и пограничные органы, но и милиция, экологическая и ветеринарная, фитосанитарная служба, местные органы власти. Некоторые из таких служб предъявляют не только дополнительные, но и завышенные требования к транзитным и импортным грузам.

Кроме того, надо иметь в виду, что отмеченные моменты и многие другие риски могут появиться посредством таможенного эффекта, под которым, по мнению доцента Ковалева В., подразумевается следующее определение: «Таможенный эффект – это результат трансформации таможенной политики государства через процессы существенного изменения условий и механизмов функционирования системы таможенного регулирования в целом или её отдельных элементов под воздействием экзогенных и эндогенных факторов, приводящих к возникновению новых рисков и вызовов эффективного использования инструментов таможенного контроля и регулирования...»[2,с.72].

Таможенные эффекты выражаются в целом ряде феноменов, которые противоречат основному содержанию регионального экономического сотрудничества. К таким эффектам, в частности, относятся конфликты подпольных интересов в ходе осуществления мер нетарифного регулирования региональной торговли и присутствие диспропорций в механизмах таможенного администрирования.

Вопрос о таможенном эффекте в полной мере относится и к проблемам транспорта и транзита, которые широко дискутируются на многих уровнях ЦА макрорегиона. В этой связи важно отметить, что географическое положение Центральной Азии не благоприятствует его связям с мировой экономикой. Высокие и мощные горные хребты, а также отдаленность от морей и океанов создают дополнительные затраты для реализации произведенных здесь товаров на общепризнанных мировых товарных рынках. Ближайший морской порт находится от крупных городов региона в среднем на расстоянии 3 тыс. км. Даже страны, которые расположены в центральной части африканского континента находятся в меньшем расстоянии к морским портам, нежели страны ЦА. Из пяти центральноазиатских стран ни одна не имеет выхода к морским портам. Этим именно объясняется то, что совокупные затраты на транспортировку грузов в странах Центральной Азии по отношению к ВВП существенно выше, по сравнению со странами, которые не находятся в запертом положении. Соотношение между первой и второй группой стран по данному показателю достигает 5,0:1,6. Естественно полагать, что отмеченная ситуация выступает в качестве серьезного фактора снижения конкурентоспособности стран Центральной Азии.

Все отмеченное выше объективным образом приводит к выводу о том, что территориально замкнутые страны призваны стремиться к созданию условий для снижения себестоимости продукции, а также для повышения её качества для того, чтобы добиться повышения конкурентоспособности экспортируемых товаров и услуг на международных рынках.

Тем самым, соответствующие изменения являлись бы своеобразной компенсацией влияния фактора географической отдаленности, который пока из-за завышенных транспортных затрат приводит к снижению конкурентоспособности товаров из стран Центральной Азии, представляемых на ведущих товарных рынках мира. Отмеченные изменения, прежде всего, привели бы к повышению удельного веса товаров стран ЦА на рынках соседних им стран, т.е. Китая, Афганистана, Ирана, Пакистана в структуре их внешней торговли. К тому же, эти сдвиги неизбежно способствовали бы тому, что удельный вес отдельных стран Центральной Азии увеличился бы в совокупной структуре импорта стран самого центральноазиатского макрорегиона.

Пока же, страны ЦАР должны четко осознать, что существующая географическая структура их внешней торговли представляется иррациональной. По такой причине страны ЦА находятся на периферии мировой экономики. Продолжительное сохранение описанного обстоятельства может привести к труднопредсказуемым негативным результатам. В частности, оно чревато продолжительным по историческим срокам сохранением роли экономики ЦАР в качестве сырьевого придатка промышленно развитых стран. Это наводит на мысль о радикальных сдвигах во внешнеэкономических связях стран Центральной Азии с остальным миром, которые могут быть реализованы в трех направлениях:

а) структурные сдвиги во внутренней торговле;

б) сдвиги в торговле с КНР и со странами Южной и Юго-Восточной Азии. Второе направление является очень важным, поскольку оно требует широкой диверсификации в производстве товаров и услуг, в особенности обеспечения устойчиво высоких темпов роста отраслей обрабатывающей промышленности. Необходимо отметить, что ориентация на региональную торговлю может выступать в качестве «предтечи» для постепенного выхода на мировую торговлю, поскольку на уровне макрорегиона производители товаров и услуг испытывают первые уроки вхождения в конкурентную орбиту;

в) не подлежит никакому сомнению, что ориентация центральноазиатского экспорта на КНР обладает многими преимуществами, которые, к сожалению, или не используются, или плохо используются. К последним относятся:

- для четырех стран (из пяти) Центральной Азии Китай является непосредственным соседом, т.е. имеет с ними общую границу. Что касается Узбекистана, то расстояние между ним и КНР представляется минимальным;

- все страны Центральной Азии, а также КНР являются членами Шанхайской Организации Сотрудничества, которая содержит в себе эффективные механизмы решения серьезных межгосударственных проблем и устранения барьеров на путях торгово-экономического сотрудничества;

Приведенные выше географические направления торгово-экономического сотрудничества, как уже было отмечено, носят объективный характер и для их реализации требуется хорошо налаженная система менеджмента, которая могла бы ставить во главе угла как национальные, так и региональные интересы.

Среди отмеченных выше направлений особое значение приобретает вопрос управления торговлей и производственной кооперацией с КНР, поскольку Китай для ЦА является не только соседней страной с громадным экономическим потенциалом, но и страной, которая в силу принятой им стратегии развития может сдерживать развитие экономики стран ЦА посредством механизма свободной торговли. При этом необходимо исходить из следующих обстоятельств развития региона в будущем:

- в странах ЦА восстановительный этап экономического роста полностью исчерпал свои ресурсы и возможности. Все больше и больше страны СНГ стягиваются к реализации инвестиционной модели экономического развития, которая оказывает объективное воздействие на отношения между странами ЦА и КНР;

- переход к новой, более современной модели экономического развития будет способствовать ускоренному развитию экономики ЦАР. Это в свою очередь, приведет к последовательному повышению уровня конкурентоспособности экономики всего макрорегиона;

- новая инвестиционная модель экономического развития не представляется возможной без широкомасштабного перехода к качественно новому типу производственного аппарата, который базировался бы на принципиально новом направлении инновационного развития. Поставки инновационного оборудования для обновления основного капитала должны быть осуществлены на конкурентной основе. В этой связи в отношениях с КНР необходимо усилить внимание вопросам расширения поставок относительно дешевых машин и оборудования для центральноазиатских компаний;

- в настоящее время и в будущем в странах Центральной Азии наблюдается потребительский бум, что имеет ряд причин. Данное явление способствует огромным структурным сдвигам в потреблении населения региона. Это требует массовых поставок одежды, обуви, предметов культурного и хозяйственного назначения из других стран по относительно невысоким ценам, что всегда приводит к переосмыслению роста зависимости стран друг от друга в торгово-экономическом плане. Необходимо для повышения устойчивости этого процесса создать ситуации, исключающие повышение транспортных тарифов. Нужно отметить, что в этом плане некоторые страны региона (Россия, Узбекистан) на правительственном уровне приняли положительные решения по железнодорожным тарифам;

- реализация инвестиционной модели регионального экономического развития требует разработки сильной стратегии инновационного развития. В.С. Циренчиков прав в том смысле, что «в ходе выработки стратегии инновационного развития целесообразно ориентироваться на совмещение стадий инвестиционного и инновационного развития. Это позволит быстрее преодолеть инвестиционную дистанцию, пройденную развитыми странами»[3];

- важным условием перехода к инвестиционной модели развития считается реализация принципа диверсификации производства и экспорта и разработка мер по развитию отраслей с высоким уровнем добавленной стоимости. Такие сдвиги призваны передвинуть сырьевые отрасли на второстепенное положение.

Экономически обоснованные сдвиги в структурном отношении становятся возможными, если правительства центральноазиатских стран примут меры по государственному регулированию как внешних связей, так и структуры национального и регионального производственного сектора, примут долгосрочные меры для подчинения торгово-экономических отношений с зарубежными странами, и в особенности с КНР, своим стратегическим интересам.

В этом плане важное значение имеет подчинение политики импортозамещения интересам региональной экономической интеграции. В последние годы в экономической политике отдельных стран ЦА импортозамещающие меры занимают значительное место. В условиях развивающейся интеграции необходимо, чтобы такая политика не привела к усилению проигрышных результатов от регионального торгово-экономического сотрудничества. Отсюда и вывод о том, что в условиях Центральной Азии политика импортозамещения нуждается в совместной координации как в масштабе ЕАЭС, так и в масштабе всего региона.

- изменение структуры торгово-экономических отношений между КНР и странами ЦАР. В этой структуре важное место в будущем должна занимать техническая помощь. Она должна отражать как реальные потребности экономического и социального развития ЦАР, так и прогресс, достигнутый в определенных сферах экономики и социальной сферы КНР. При этом необходимо учитывать достижения СУАР в соответствующих областях. Техническая помощь со стороны КНР странам ЦАР могла бы оказаться весьма полезной в отношении

совершенствования структуры внешней торговли, упрощения мер по пересечению границ, повышения доступа центральноазиатских компаний на мировых рынках, развития международных транспортных коридоров, пресекающих территорию Центральной Азии, развития пограничных и межгосударственных кластеров (особенно в обрабатывающей промышленности, сельском хозяйстве, сфере транспортно-транзитных услуг, туризма и т.д.);

- высокий авторитет ШОС и КНР среди общественности стран Центральной Азии создает благоприятную почву для возрастающего участия КНР в решении крупных проблем, которые имеются в отношениях между странами ЦАР и носящих конфликтный характер, угрожающих интересам национальной и региональной безопасности. К таким проблемам относятся управление водно-энергетическими ресурсами, снятия серьезных барьеров на пути внутрирегиональной торговли, повышение эффективности использования общей транспортной и транзитной инфраструктуры.

Таким образом, устранение барьеров на пути торгово-экономического сотрудничества в странах Центральной Азии в значительной мере зависит от ориентации стран, которые являются членами ЕАЭС к членству в этой организации или к тесному сотрудничеству с ним. Разные страны – не члены ЕАЭС, в этом плане настроены по-разному. Они призваны глубоко осознать свою объективную заинтересованность в участии в интеграционных процессах и в том, что выигрыши от такого участия намного превысят проигрыши в силу синергетического характера интеграционных процессов.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Алимов У. Региональное экономическое сотрудничество: проблемы и препятствия / У. Алимов. -Душанбе: Ирфон, 2009. -С.51.
2. Ковалев В.Е. Таможенные эффекты евразийской экономической интеграции и их воздействие на АПК России / В.Е. Ковалев // АПК – экономика, управление. - 2018. -№3. -С.72.
3. Циренщиков В.С. Евросоюз: курс на инновационное развитие / В.С. Циренщиков // Глобализация: проблемы конкуренции и интеграции. Сборник статей. -М: РГГУ, 2013. -180 с.

#### МОНЕАҲОИ ҲАМКОРИҲОИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАВӢ ВА РОҲҲОИ РАФӢИ ОНҲО

Дар мақола, дар шакли назариявӣ душвориҳо ва роҳҳои вусъат додани ҳамкориҳои иқтисодӣ байни кишварҳои Осӣи Марказӣ, ки баъзеяшон аз ҷои Иттиҳоди АвруОсӣи мебошанд ва баъзеяшон ҳоло аз ҷои он нестанд, мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллифи мақола чунин ақида дорад, ки ҳамгироии иқтисодӣ байни кишварҳои минтақаҳои гуногун хусусияти синергетикӣ дорад. Чунин ақида асоснок гардидааст, ки мувофиқи он кишварҳо, ки аз ҷои иттиҳодияҳои минтақавӣ иқтисодӣ нестанд, бояд бо он кишварҳо, ки аз ҷои чунин иттиҳодияҳо ҳастанд, муносибатҳои зичи иқтисодӣ дошта бошанд. Муаллиф дар мақолааш исбот намудааст, ки такмили фишангҳои ҳамкории иқтисодии минтақавӣ дорой самаранокии хеле баланд мебошад. Ӯ қайд менамояд, ки дидаву доништа тарк кардани ҳамкории минтақавӣ боиси афзоиши хароҷоти умумӣ барои тавлиди маҳсулот ва кам гардидани самаранокии макроиқтисодӣ мегардад. Ба ҳар ҳол, коста шудани андозу бочҳои гумрукӣ дар сарҳадҳои давлатӣ, инчунин сода гардонидани тафтиши гумрукии молҳо, мусофирон ва васоити нақлиёт бидуни шубҳа боиси гирифтани даромадҳои иловагӣ дар ҳар як кишвар мегардад.

**Калидвожаҳо:** ҳамгироии иқтисодӣ, транзит, инфрасохтори нақлиётӣ, ҳамкории минтақавӣ, вилояти наздисарҳадӣ, ҳуччатҳои гумрукӣ, савдои озод.

#### БАРЬЕРЫ НА ПУТИ РЕГИОНАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И СПОСОБЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

В статье, в теоретическом плане, рассматриваются проблемы и пути расширения экономического сотрудничества между странами Центральной Азии, которые являются членами ЕАЭС и которые все еще не вступили в эту организацию. Автор статьи разделяет точку зрения о том, что экономическая интеграция между странами отдельных макрорегионов носит синергетический характер. Обосновывается идея о том, что те страны, которые не являются членами регионального экономического блока призваны поддерживать тесные экономические связи с теми странами, которые являются членами такого объединения. В статье автор аргументировано доказывает высокую эффективность совершенствования механизмов повышения экономического сотрудничества между странами региона. Отмечается, что сознательных уход от регионального сотрудничества может быть чреват ростом совокупных затрат на производство продукции и снижением макроэкономической эффективности. В любом случае снижение таможенных налогов и пошлин на государственных границах, а также упрощение таможенного досмотра товаров, пассажиров и транспортных средств может привести к получению дополнительного дохода каждой отдельной страной. Статья предназначена для работников экономических факультетов и вузов, а также для работников таможенных и экономических служб.

**Ключевые слова:** экономическая интеграция, транзит, транспортная инфраструктура, региональное сотрудничество, приграничные области, таможенные документы, свободная торговля.

#### BARRIERS TO REGIONAL ECONOMIC COOPERATION AND WAYS TO OVERCOME THEM

The article, in theoretical terms, discusses the problems and ways of expanding economic cooperation between the countries of Central Asia, which are members of the EAEU and which still have not joined this organization. The author of the article shares the point of view that economic integration between the different countries of separate macro-regions is synergistic. It substantiates the idea that those countries that are not members of the regional economic bloc are called upon to maintain close economic ties with those countries that are members of such an association. In the article, the author

proves by arguments the high efficiency of improving mechanisms of economic cooperation between the countries of the region. It is noted that a conscious departure from regional cooperation may be fraught with an increase in total costs of production and a decrease in macroeconomic efficiency. In any case, a reduction in customs taxes and duties at state borders, as well as simplification of customs inspection of goods, passengers and vehicles, can lead to additional income for each individual country. The article is intended for employees of economic faculties and universities, as well as for employees of customs and economic services.

**Key words:** economic integration, transit, transport infrastructure, regional cooperation, border areas, customs documents, free trade.

**Сведения об авторе:** *Асрорзода Убайдулло Саттор* – Технический колледж ТТУ имени М.Осими, кандидат экономических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни, 41. Телефон: **907-50-15-66**

**Information about the author:** *Asrorzoda Ubaidullo Sattor* – Technical college TTU after name academician M.Osimi, Candidate of Economical Sciences. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Ayni street, 41

УДК: 330.145+339.137.2(575.3)

## ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНЦИИ В УСЛОВИЯХ ПРОБКИ ФИНАНСОВЫХ ПОТОКОВ КРУГООБОРОТА ЭКОНОМИКИ

*Муродова Д.И.*

Дангаринский государственный университет

Слово «конкуренция» стало широкоупотребительным в мировой экономике. Динамика развития конкуренции приводит к соперничеству и конфликту.

Цель данной статьи определить возможные последствия динамики развития конкуренции - в условиях пробки финансовых потоков кругооборота экономики в Республике Таджикистан, для чего необходимо рассмотреть следующие вопросы.

1. Степень уменьшения безработицы – внутренняя и внешняя трудовая миграция;
2. Современное финансовое состояние в связи с трудовой миграцией;
3. Уровень финансовой сбалансированности производителей и потребителей;
4. Отношение потребительской инвестиции и финансового потока;
5. Влияние разности внешнего долга и валового продукта на конкуренцию;
6. Сравнительный финансовый анализ и современное финансовое отношение к потребительской инвестиции текущего времени;
7. Исследование геоэкономической эффективности отраслевой инвестиции;
8. Определение порогового значения экономической безопасности страны на современном этапе развития конкуренции;
9. Выявление источников снижения степени пробки финансовых потоков кругооборота экономики.

Предметом нашего исследования является финансовое состояние и количество в обороте денег.

Специалистами аграрный протекционизм считается значимым в выборе научной концепции продовольственной безопасности - основы экономической безопасности [1, с.7], которая определяет место страны на мировой арене. Бремя экономической безопасности влияет на всех, как внутри сообщества людей, так и вне его, придавая его развитию нежелательную динамику [1, с.9].

Закон «О безопасности» в Республике Таджикистан был принят от 28/12/1993 года, который закрепляет правовые основы обеспечения безопасности личности, общества и государства, он определил систему безопасности и её функции, установил порядок организации и финансирования органов обеспечения безопасности, а также контроля за законностью их деятельности.

Повышению роли человека в создании общественного богатства посвящаются труды современных учёных. Среди множество факторов издержек воспроизводств особое место занимают пробки финансовых потоков кругооборота экономики.

Поскольку данная проблема возникла одновременно со становлением и развитием государственности и национальных государственных интересов, поэтому в экономической науке существуют многообразные формы уточнения и корректировки понятия «пробки финансовых потоков кругооборота экономики». Исходя из этого делается попытка выявить сущность и содержание понятия «пробки финансовых потоков кругооборота экономики». Ведущим «партнёром» в танце кругооборота экономики является финансовый поток. Если эти слова не вызывают каких-то пояснительных моментов, то пробки финансовых потоков



кругооборота экономики для экономической науки несколько неопределенны и нуждаются в их разработке и дополнительном пояснении. Для проникновения в семантику слова «пробка» и его места и роли в словосочетании «пробки финансовых потоков кругооборота экономики» рассмотрим точку зрения некоторых авторов на данное понятие. Само слова «пробка» трактуется в толковом словаре русского языка как препятствие, преграда, барьер, защита чего-нибудь, или движение. По определению Курбоновой М.З., «пробка финансов» - это пустота в денежных обращениях. Человеческий капитал изнашивается, амортизируется, подвержен влиянию научно-технического прогресса. В деловой конъюнктуре рыночных возможностей, способы практического применения «пробки» - «пробки финансовых потоков кругооборота экономики» негативно сказываются на процессе производства для создания богатства общества.

Адам Смит писал: «Представляется разумным, чтобы то, что мы называем богатством, имуществом, или запасами страны и что является результатом прежнего, или прошлого труда, не оценивалось бы одинаково и одинаково участвовало в покрытии общественных нужд» [1,с.82]. Приобретение таких способностей сопряжено с обеспечением возможности потребительской инвестиции в экономике, которая аналогична непрерывному и устойчивому обороту финансов и товаров для приобретения способностей. «Эти способности, являясь частью состояния какого-то лица, вместе с тем становятся частью богатства всего общества, к которому оно принадлежит» [1,с.312].

В условиях углубления глобализационных процессов все определеннее требуется конкурентоспособность от хозяйственных субъектов. Прирост населения достигает максимального значения, а в некоторых странах происходит омолаживание производительных сил. В Республике Таджикистан планка пенсионного возраста для женщин определена 58 лет, а для мужчин – 63 года. Российская Федерация разрабатывает проект доведения пенсионного возраста мужчин до 70 лет и рассматривает улучшение социальной политики. Закон о пенсии ориентируется на обеспечение прожиточного минимума населения по принятым нормам. Известно, что от сбалансированности потребления от активной деятельности в исполнении своих производительных сил зависит дальнейший успех в народном хозяйстве.

Данные о рациональных нормах потребления приведены в таблице 1.

**Таблица 1. Нормы рационального среднедушевого потребления населения**

	Пропорции по количеству калорий		Получаемые калории со сгоранием 1г	На 1 кг массы тела, г	При 70 кг массы тела	
	в числах	потребление в %			норма потребления	
					Грамм	калорий
Белки	1	15	4,1	1,3	91,0	373,1
Жиры	1	30	9,1	1,3	91,0	828,1
Углеводы	4	55	4,1	5,2	350	1492,4

Источник: Расчёты произведены по данным ФАО/ВОЗ о нормах потребления.

Расчеты автора показывают, что в условиях малоразвитости горных районов соблюдение оптимальных норм потребления –2693,6 ккал, весьма затруднительно.

В добавление к данным таблицы 1 отмечается, что суточный пищевой рацион взрослого среднестатистического человека в Республике Таджикистан должен составлять 80-90 г белков, 80-90 г жиров, 350-400 г углеводов, 0,1 г витаминов, 20 г минеральных веществ, 25 г пищевых волокон [3,с.15].

**Таблица 2. Химический состав и энергетическая ценность минимального набора продуктов питания для основных социально-демографических групп населения Республики Таджикистан (в сутки) [2,с.195]**

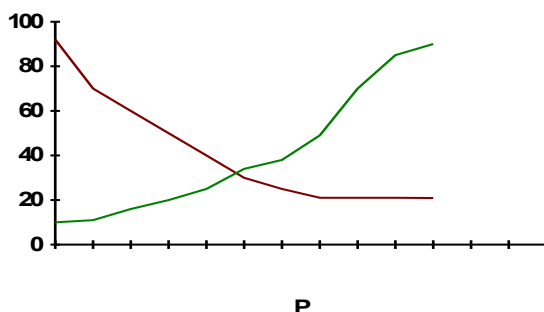
Наименование	Трудоспособное население		Пенсионеры	Дети	
	Мужчины	Женщины		0-6 лет	7-14 лет
Белки, гр	88,0	68,0	64,0	44,0	73,0
Жиры, гр	69,0	58,0	54,0	51,0	74,0
Углеводы, гр	437,0	326,0	114,0	228,0	349,0
Энергетическая ценность, ккал	2730,0	2110,0	2000,0	1580,0	2360,0

По некоторым данным, не бесспорно, несмотря на появление косвенных энергозатрат по состоянию здоровья, потребительские инвестиции пенсионных возрастов определены меньше, чем других возрастных категорий.

Динамика развития конкуренции, при росте населения приводит к соперничеству отраслей и результатом существующей тенденции прироста может быть увеличение степени

пробок финансовых потоков кругооборота экономики. Успех в конкурентном противоборстве зависит от состояния пороговых значений экономической безопасности страны, которые определяют уровень пробок финансовых потоков кругооборота экономики. Эти показатели необходимы для равновесной цены в рыночной экономике. Кроме того, в существующих сейчас условиях рыночной экономики, цена стала существенным фактором в конкурентной борьбе.

На рынке цены меняются, наиболее важным принципом этих отношений является конкуренция, но на основе её изучения можно определить существование усредненной цены  $P_{cp}$ .



Любое предприятие стремится к получению максимальной прибыли и динамика развития конкуренции в остром соперничестве, столкновении интересов и борьбе достигает своего пика.

С учётом качества, т.е. необходимо учесть зависимость цены от качества ( $q$ ).

$$P_i(q); \quad x_i(q, P_i)$$

$$c(x_i) \quad \text{или} \quad c = const$$

$$\Pi = \sum_{i=1}^n (P_i(x_i) - c(x_i)) x_i \rightarrow \max$$

Здесь  $P_i$ —цена  $i$ -того товара или услуг,  $X_i$ — объём  $i$  – того типа,  $C$ —себестоимость.

Разные страны по-разному решают вопрос снижения уровня пробок финансовых потоков кругооборота экономики или вовсе не решают её. Итак, например, в Иране для поддержки оборота денежного рынка ежемесячно выделяется на душу населения по 15 долларов. Эта сумма в рыночных условиях Ирана достаточна для покупки следующих продуктов питания:

- Рис 15 кг – 4 доллара
- Молоко 15 л – 4 доллара
- Лепёшки (чапоти) 15 шт – 4 доллара
- Апельсины 1 кг – 3 доллара
- Итого: 15 доллара.

В результате, в соответствии с принятыми нормами потребления и получения необходимой организму энергетической ценности килокалорий, эта сумма является пороговым значением продовольственной безопасности. При выделении на 85 млн. человек в Иране 1,275 млн. долларов США в месяц кривая рыночного совокупного спроса перемещается вправо и, тем самым, обеспечивается устойчивое стимулирование производителя сил и экономического развития страны. Эластичность продовольствия к цене позволит сделать вывод, что пороговые значения пробок финансовых потоков кругооборота экономики при обеспечении потребительской инвестиции увеличат богатство страны улучшением благосостояния человеческого капитала. Это пороговое значение сохраняет уровень пробки финансового потока кругооборота экономики на регулируемых допустимых нормах.

Из произведения Жана Батиста Сэя «Трактат политической экономии» известно, что «... Капитал основывается на трёх, присущих человеку способностях, - предвидеть, разуметь и воздерживаться».

Составлять капитал, значит, готовить припасы, кров, приют, досуг, образование, независимость, достоинство для будущих поколений. Капитал, состоит ли он из металлов, припасов или орудий, включает в себе две стороны: полезность и ценность. Капитал такой же продукт, как и всякий другой и получает своё название только от будущего назначения» [5, с.212].

В арабских странах мигранты в год платят налоги 100 долларов за проживание в стране. В РФ предусмотрена патентная плата для мигрантов в размере 50 долларов ежемесячно. Эти ограничения, с одной стороны, сводят к минимуму безработицу, а, с другой стороны,

повышают чувство ответственности за выполняемые работы и качество выполненных обязанностей.

На современном этапе развития мир переживает столкновения в рамках геоэкономических интересов, противостояние ведущих держав: США, Китая и РФ. Эти страны ведут непримиримую борьбу за рынки капитала и сырьевые ресурсы. Результатом конкурентной борьбы является создание и распадение блоков и союзов, а в финансово-экономической сфере сражения происходят со все увеличивающейся силой. Логика опирается на то, что динамика прогресса конкуренции сводит на нет геоэкономические отношения.

Нынешний XXI век стремительно меняющихся событий и постоянных изменений, судьбы одних стран всё теснее увязываются с действиями других стран, которые реализуются в пользу главенствующих держав.

Важным рычагом в условиях углубления глобализации и конкуренции, обеспечивающей взаимоотношения банков с их клиентами, является кредитная политика, помогающая развитию экономики.

Однако высокие процентные ставки не являются стимуляторами, а штрафы за просрочки и другие формы наказания приводят конкуренцию к соперничеству и конфликту.

Восстановление оптимальных пропорций в сфере процентной политики служит закреплению сотрудничества рыночного спроса и рыночного предложения финансово-экономической сферы, о котором с тревогой говорят многие специалисты.

Оптимизирование величины процентных ставок за использование заёмных средств станет критерием взаимовыгодности и стимулятором производственного предпринимательства. Соблюдение кредитной дисциплины и возвращение банку полученных ссуд в установленные сроки, так же, как и своевременная оплата труда в соответствии с моделью Ж.Б. Сэя, введение хозяйства устойчиво может развиваться непрерывным оборотом денег в экономике. Это обстоятельство может обеспечить и единственность поставленной задачи (корректность по Адамару). Высокие же процентные ставки обречены на малое использование и в впоследствии асимметрический успех кредитной политики, снижение уровня совокупного рыночного спроса. Конкуренция и гармонизация экономических интересов в динамике прогрессии конкуренции асимметрический процесс, который содержит противоречивые факторы проявления. В случае оценки спроса и предложения через призму конкуренции рыночное равновесие теряет смысл. Стерженем данной задачи является качественное измерение. Например, при решении отношений численных задач качественным определителем является процент.

Динамика развития конкуренции во всех сферах деятельности превратила рыночные отношения в Республике Таджикистан в соперничество. Хозяйственные субъекты реального и нереального секторов экономики стали клиентами, или источниками сбыта продукции. Специалист, от которого требуют знания и навыки, не может, как правило, сориентироваться на рынке труда.

Динамика развития конкуренции превратила экономику в самоцель, а она должна быть орудием творчества.

Развитие конкуренции в условиях глобализации экономики, которое считается необходимым, носит геоэкономический характер. Динамика прогресса конкуренции привела к тому, что современная система экономических отношений и их конструкция построены таким образом, чтобы страны мира находились по существу в неравном положении. Создаются для этой цели такие мотивационные условия, которые с одной стороны, обеспечивают рост капитала, а с другой - углубляют пропасть между богатым и бедными, как странами, так и гражданами. Отсюда возникает необходимость, чтобы процесс реформирования экономики происходил так, чтобы тенденции развивались в пользу дальнейшего прогресса.

В рамках завершённой глобализации экономики развитие конкуренции переходит границы управляемых конфликтов [4,с.15]. Этот процесс обуславливается продолжением её всемерного углубления, охватывая все сферы производственно-торговой деятельности, начиная от добычи минерально-сырьевых ресурсов и кончая их переработкой и обменом на внешних рынках, независимо от географического пространства. Дело в том, что преобладают ресурсами обеспеченные слои населения, которым необязательно ввести в оборот дополнительные средства улучшения благосостояния. Отсутствие чувства социальной ответственности перед обществом в силу перехода динамики прогресса конкуренции в более совершённого фазу своего развития её время будет тяжело влиять на средние и отсталые слои населения, безработицу, подготовку кадров и техническое развитие страны.

Геоэкономический интерес соседних стран в борьбе за сырьё и рынки сбыта товара циклично достигает своих высот. В этом процессе углубления глобализации и развития

конкуренции получает особую роль финансовый капитал снижения уровня пробки финансовых потоков кругооборота экономики.

Достижение тесного экономического, политического и социального сегментов сотрудничества между Таджикистаном и Узбекистаном открыло новые пути в преодолении пробки финансовых потоков кругооборота экономики.

Динамика развития конкуренции в своём жизненном цикле имеет фазу, где стороны мира стараются сохранить неравное положение, углубляя пропасть между богатыми и бедными, как странами, так и гражданами. Такая асимметрия считается пиком несправедливости.

Динамическая тенденция развития конкуренции не может стимулировать производительные силы, с полной отдачей выполнять свои обязанности и чтит закон прогресса конкуренции. Эта ситуация не позволяет эффективно решать социально ориентированные проблемы, которые препятствуют развитию аграрного сектора.

Республика Таджикистан аграрная страна и сельское хозяйство страны располагает огромным потенциалом для обеспечения внутреннего спроса и потребности в сфере импорта экологически чистой продукции. В прошлом отрасль сельское хозяйство обеспечивало занятость 70% населения [4,с.24].

Переход конкуренции в соперничество, который считается естественным процессом, препятствует стабильному росту производства, не стимулирует приток инвестиции и не может увеличить число качественных сотрудников.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Антология экономической классики. -М., 1993. -Т. 1. -С. 82.
2. Ашурув И.С. Экономическая безопасность / И.С. Ашурув. –Душанбе: Эр-граф, 2012. -560 с.
3. Валимухаммадхон Г.В. Роль сельского хозяйства в продовольственном обеспечении Памира / Г.В. Валимухаммадхон. –Душанбе: Дониш, 2007. -92 с.
4. Назаров Т.Н. Экономическая реформа, сотрудничество и безопасность (проблемы и суждения) / Т.Н. Назаров. - Душанбе: Эр-граф, 2013. – 264 с.
5. Хоркашов И.С. Экономическая безопасность развития человеческого капитала / И.С. Хоркашов. -Душанбе: Ирфон, 2010. – 138 с.

#### ДИНАМИКАИ РУШДИ РАҚОБАТ БО АФЗОИШ – АНБЎҲИ ЧАРАЁНИ МОЛИЯВИИ ГИРДГАРДИШИ ИҚТИСОД

Дар мақола дар бораи оқибатҳои рушди рақобат сухан меравад. Қайд карда мешавад, ки тибқи андешаҳои донишмандони варзида, динамикаи рушди рақобат ба мубориза ва низоӣ оварда марасонад. Қайд карда мешавад, ки принсипи рақобатпазирӣ байни ҳама принсипҳо дар шароити ҷаҳонишавии иқтисод муҳим ба ҳисоб рафта, байни объекту субъект метавонад таъсири манфӣ намояд. Гуфта мешавад, ки дар натиҷа ба қулай рушд расидани рақобат, анбӯхи ҷараёни молиявии гирдгардиши иқтисодӣ ташаккул меёбад. Таъкид карда мешавад, ки кишварҳои ҷудоғона ё масъалаи батанзимдарории сатҳи анбӯхи ҷараёни молиявии гирдгардиши иқтисодиро ба тариқи ба худ ҳос ҳал менамоянд ё тамоман ба он аҳамият намедиханд ва дар самти геоиқтисодӣ давлатҳои тараққиқарда ба ҳисси масъулияти иҷтимоӣ манфиатҷӯ мешаванд. Хулоса карда шуд, ки тараққиёти рақобат сабаби мубориза ва низоӣ шуда, сатҳи анбӯхи ҷараёни молиявии гирдгардиши иқтисодиро ба баландшавӣ тамоюл медиҳад.

**Калидвожаҳо:** иқтисодиёт, фишанги эҷодиёт, геоиқтисодиёт, ҳисси масъулияти иҷтимоӣ.

#### ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНЦИИ В УСЛОВИЯХ ПРОБКИ ФИНАНСОВЫХ ПОТОКОВ КРУГООБОРОТА ЭКОНОМИКИ

Цель данной статьи определить возможные последствия динамики развития конкуренции в условиях пробки финансовых потоков кругооборота экономики в Республике Таджикистан. Динамика развития конкуренции приводит к соперничеству и конфликту. Среди множества факторов издержек воспроизводства особое место занимают пробки финансовых потоков кругооборота экономики. Поскольку данная проблема возникла одновременно со становлением и развитием государственности и национальных государственных интересов, поэтому в экономической науке существуют многообразные формы уточнения и корректировки понятия «пробки финансовых потоков кругооборота экономики». Исходя из этого делается попытка выяснить сущность и содержание понятия «пробки финансовых потоков кругооборота экономики». Ведущим «партнёром» в танце кругооборота экономики является финансовый поток.

**Ключевые слова:** экономика, орудие творчества, геоэкономика, чувство социальной ответственности.

#### DYNAMICS OF COMPETITION DEVELOPMENT UNDER CONDITIONS OF FINANCIAL FLOWS OF ECONOMIC CIRCULATION FLOWS

The purpose of this article is to determine the possible consequences of the dynamics of the development of competition in the conditions of a traffic jam in the financial flows of the economy's economy. The dynamics of competition leads to rivalry and conflict. Among the many factors of costs of reproduction, a special place is occupied by traffic jams of financial flows of the economy's circulation. Since this problem arose simultaneously with the formation and development of statehood and national state interests, therefore, in economic science there are many forms of refinement and adjustment of the concept of "traffic jam of financial flows of the economy's circulation". Based on this, an attempt is made to clarify the essence and content of the concept of "traffic jam of the financial flows of the economy's circulation". The leading "partner" in the economy circuit dance is financial flow.

**Key words:** economics, creative tool, geoeconomics, sense of social responsibility.

**Сведения об авторе:** *Муродова Дилбар Илохиддиновна* - Дангаринский государственный университет, аспирант. Адрес: 735320, Республика Таджикистан, Дангара, улица Шарифова, 3. E-mail: [dilbar.murodova@inbox.ru](mailto:dilbar.murodova@inbox.ru). Телефон: 933-88-06-87

**Information about the author:** *Murodova Dilbar Ilohiddinovna* - Dangarin State University, graduate student. Address: 735320, Republic of Tajikistan, Dangara, Sharifova street, 3. E-mail: [dilbar.murodova@inbox.ru](mailto:dilbar.murodova@inbox.ru). Phone: 933-88-06-87

УДК 334.75(575.3)

## МОДЕЛИРОВАНИЕ РЫНКА ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ С УЧЕТОМ ВОЗРАСТНОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ

*Юнуси Махмадкамар, Шодибеки Сафар, Гайбуллаев Б.Х.*

Душанбинский филиал, национальный исследовательский технологический университет «МИСиС», Таджикский технический университета имени М. Осими

Способы производства материальных благ, формы собственности и характер экономических отношений формируют условия для полной и частичной занятости населения. Они отражаются на содержании форм занятости населения. Теория и практика функционирования и государственного регулирования экономики показывают, что занятость является характеристикой общественно-полезной деятельности, связанной не только с трудом, использованием рабочей силы. Она характеризует состояние подготовленности человека к реализации своих способностей в процессе организации производства с учётом общественных потребностей и характером функционирования рынка труда. Занятость также характеризуется состоянием организации производственной деятельности и условиями развития социально-экономических отношений [1]. По этой причине, математическое моделирование трудовых ресурсов Республики Таджикистан с учетом возрастной структуры имеет большое значение для исследования проблем занятости населения, так как с помощью таких моделей можно прогнозировать развитие занятости населения и его динамику.

Пусть  $N = N(a, t)$  является общим количеством трудовых ресурсов возраста  $a, 0 \leq a \leq a_{max}$ , в момент времени  $t, 0 \leq t \leq t_k$ . Через  $M = M(a, t)$  обозначим количество занятых трудовых ресурсов возраста  $a, a_n \leq a \leq a_k$  в момент времени  $t, 0 \leq t \leq t_k$  от общего количества трудовых ресурсов  $N = N(a, t), 0 \leq a < \infty$ , которое определяется как решение следующей задачи:

$$\frac{\partial N}{\partial t} + \frac{\partial N}{\partial a} = [D(a, t) - \varepsilon(a, t)N]N, 0 < a \leq a_{max}, 0 < t \leq t_k \quad (1)$$

$$N(a, 0) = N_0(a), 0 \leq a \leq a_{max} \quad (2)$$

$$N(0, t) = \int_0^{\infty} B_0(\xi, t)N(\xi, t)d\xi, 0 \leq t \leq t_k \quad (3)$$

где  $N_0(a)$  - начальная численность популяций,

$$N_0(a) = \begin{cases} N_1, 0 \leq a \leq a_1, \\ N_2 a_1 \leq a \leq a_2, \\ N_3 a_2 \leq a \leq a_3, \\ N_4 a_3 \leq a \leq a_4, \quad , 0 \leq a \leq a_{max}, \\ N_5 a_4 \leq a \leq a_5, \\ N_6 a_5 \leq a \leq a_{max}, \\ N_7 a \geq a_{max}. \end{cases}$$

$$B_0 = B_0(a, t) - \text{коэффициент рождаемости } B(a) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}\sigma} e^{-\frac{(a-a_s)^2}{4\sigma^2}},$$

$B_0(\cdot) \geq 0, 0 \leq a \leq a_{max}, 0 \leq t \leq t_k$ ,  $D$  - удельный коэффициент роста, который моделируется по формуле

$$D = D(a) = \begin{cases} d_1, 0 \leq a \leq a_1, \\ d_2 a_1 \leq a \leq a_2, \\ d_3 a_2 \leq a \leq a_3, \\ d_4 a_3 \leq a \leq a_4, \quad , 0 \leq a \leq a_{max}, \\ d_5 a_4 \leq a \leq a_5, \\ d_6 a_5 \leq a \leq a_{max}, \\ d_7 a \geq a_{max}. \end{cases}$$

$\varepsilon = \varepsilon(a)$  - коэффициент самолимитирования,  $\varepsilon(a) = \frac{1}{\sqrt{2}\sigma_0} e^{-\frac{(a-a_k)^2}{4\sigma_0^2}}$ , который обычно называют уравнением динамики популяций, описывает также изменения численности трудовых ресурсов с учетом возраста и времени, живущие в некотором местообитании [2, с.78].

В уравнении (1) учитываются возраст трудовых ресурсов  $a$ , коэффициент конкуренции и смертности, т.е.  $N = N(a, t)$ ,  $\varepsilon = \varepsilon(a, t)$ ,  $D = D(a, t)$ ,  $0 \leq a \leq a_{max}$  и  $0 \leq t \leq t_k$ ,  $t$  - время. Решение уравнения (1) с условием  $N(a, 0) = N_0(a)$  называется логистической кривой при фиксированном времени, а с учетом возраста и времени его называют логистической поверхностью.

Количество занятых людей моделируется следующим образом:

$$M(t) = \int_{ah}^{ak} P(a, t) N(a, t) da, \quad 0 \leq t \leq t_k \quad (4)$$

$$P(a, t) \geq 0, \text{ потенциал трудовых ресурсов возраста } a, \text{ в момент времени } t, \\ a, ah, ak \leq a_{max} \text{ трудовые возрасты.}$$

Введем определения:

1). Классическим решением задачи (1)-(4) назовем любую функцию

$N = N(a, t) \in \tilde{C}_{[0, \infty) \times [0, t_k]}^1$ ,  $M = M(t) \in \tilde{C}_{[0, t_k]}^1$ , которая в точках непрерывности коэффициентов удовлетворяет уравнению (1) и условиям (2), (4), где  $\tilde{C}_{[0, \infty) \times [0, t_k]}^1$  - пространства непрерывных функций, имеющие непрерывные производные 1-го порядка по  $t$ ,  $t \in [0, t_k]$  и кусочно-непрерывные производные 1-го порядка по  $a$ ,  $a \in [0, \infty)$ .

2). Любое классическое решение задачи (1)-(4):  $N = N(a, t)$ ,  $0 \leq a < \infty$ ,

$0 \leq t \leq t_k$  назовем логистической поверхностью. Кривая занятости  $M(t)$  лежит на этой поверхности.

Это решение определяется следующим образом

**Теорема.** Пусть функции  $\varepsilon = \varepsilon(a, t)$ ,  $D = D(a, t)$ ,  $N_0(a)$ ,  $B_0 = B_0(a, t)$  кусочно-непрерывны по  $a \in [0, \infty)$  и непрерывны по  $t \in [0, t_k]$ , тогда классическое решение задачи (1)-(4) представляется в виде [1,2]

$$N(a, t) = \frac{\mu(t-a) e^{\int_0^a D(\xi, t-a+\xi) d\xi}}{1 + e^{\int_0^a \varepsilon(\xi, t-a+\xi) \exp\left(\int_0^\xi D(\eta, t-a+\eta) d\eta\right) \mu(t-a)}}, \quad (5)$$

$$M(t) = \int_{ah}^{ak} P(a, t) \frac{\mu(t-a) e^{\int_0^a D(\xi, t-a+\xi) d\xi}}{1 + e^{\int_0^a \varepsilon(\xi, t-a+\xi) \exp\left(\int_0^\xi D(\eta, t-a+\eta) d\eta\right) \mu(t-a)}} da, \quad (5)$$

$0 \leq a \leq a_{max}$ ,  $0 \leq t \leq t_k$ ,

где функция  $\mu = \mu(t)$  является решением следующего интегрального уравнения

$$\mu(t) = \int_0^\infty \frac{B(\xi, t) \mu(t-\xi)}{1 + A(\xi, t) \mu(t-\xi)} d\xi, \quad 0 \leq t \leq t_k \quad (6)$$

Здесь

$$B(a, t) = B_0(a, t) \exp\left(\int_0^a D(\xi, t-a+\xi) d\xi\right), \\ A(a, t) = e^{\int_0^a \varepsilon(\xi, t-a+\xi) \exp\left(\int_0^\xi D(\eta, t-a+\eta) d\eta\right) d\xi}$$

**Доказательство.** Введя замены  $t = a + \tau$ ,  $\varphi(a, \tau) = N(a, a + \tau)$ , получим уравнение:

$$\frac{\partial \varphi}{\partial a} = D(a, a + \tau) \varphi - \varepsilon(a, a + \tau) \varphi^2,$$

которое с помощью замены  $\Psi = \frac{1}{\varphi}$  приводится к следующему линейному дифференциальному уравнению:

$$\frac{\partial \Psi}{\partial a} = -D(a, a + \tau) \Psi - \varepsilon(a, a + \tau)$$

Легко видеть, что решение последнего уравнения представляется в виде:

$$\Psi(a, \tau) = \Psi(0, \tau) e^{\int_0^a D(\xi, \tau+\xi) d\xi} + \int_0^a \varepsilon(\xi, \tau + \xi) \exp\left(-\int_\xi^a D(\eta, \tau + \eta) d\eta\right) d\xi$$

и следовательно,

$$\varphi(a, \tau) = \frac{\varphi(0, \tau) \left(\exp \int_0^a D(\xi, \tau + \xi) d\xi\right)}{1 + \int_0^a \varepsilon(\xi, \tau + \xi) \exp\left(\int_\xi^a D(\eta, \tau + \eta) d\eta\right) d\xi}$$

Из последней формулы, в силу введенных выше обозначений и условий (3), (4) получим уравнения (5), (6) [3].

Теперь будем исследовать уравнения (5) и (6). Легко видеть, что справедливы следующие утверждения:

1). Уравнение (6)  $\mu(t) = F(\mu(t))$ ,

где  $F(\mu) = \int_0^\infty \frac{B(\xi, t)\mu(t-\xi)}{1+A(\xi, t)\mu(t-\xi)} d\xi, \int_0^\infty B(\xi, t)d\xi < 1, 0 \leq t \leq t_k$ ,

имеет единственное решение.

2). Пусть  $\lim_{t \rightarrow \infty} B(a, t) = B^*(a), \lim_{t \rightarrow \infty} A(a, t) = A^*(a)$ , тогда

$\lim_{t \rightarrow \infty} \mu(t) = \mu^* = F(\mu^*)$ , где  $\mu^* = \begin{cases} 0, \int_0^\infty B^*(\xi, t)d\xi < 1, \\ \mu_0^*, \int_0^\infty B^*(\xi, t)d\xi > 1, \mu_0^* > 0 \end{cases}$

а  $\mu_0^*$  является корнем уравнения  $\int_0^\infty \frac{B^*(\xi)}{1+A^*(\xi)\mu_0^*} d\xi = 1$ . Первое утверждение следует из неравенства  $|F_\mu| \leq \int_0^\infty B^*(\xi, t)d\xi$ , а второе из (6) при  $t \rightarrow \infty$ .

Рассмотрим малые колебания численности при  $a = 0$  около стационарной точки  $\mu_0^*$ . Так как

$$F_\mu \approx \int_0^\infty \frac{B^*(a)\mu_0^*}{1+A^*(a)\mu_0^*} da + \int_0^\infty \frac{B^{*2}(a)\Delta\mu}{(1+A^*(a)\mu_0^*)^2} da, \Delta\mu = \mu(t) - \mu^*.$$

Отсюда

$$\Delta\mu(t) = \int_0^\infty \alpha(a)\Delta\mu(t-a)da, \quad (7)$$

$$\alpha(a) = \frac{B^*(a)}{[1+A^*(a)\mu_0^*]^2}$$

Решение уравнения (7) будем искать в виде  $\Delta\mu = ce^{\delta t}$ , где  $c$  - ненулевое постоянное число,  $\delta$  - неизвестный параметр. Тогда имеем:

$$\int_0^\infty \alpha(a)e^{\delta a} da = 1 \quad (8)$$

Известно, что уравнение (8) имеет только один вещественный максимальный корень  $\delta_{max}$ , остальные корни являются попарно сопряженными  $\delta_j = \alpha_j \pm i\beta_j$ , причем  $|\alpha_j| \leq [\delta_{max}]$ [4].

и

$$\int_0^\infty \alpha(\xi)e^{-\alpha_j \xi} \cos(\beta_j, \xi)d\xi = 1, \int_0^\infty \alpha(\xi)e^{-\alpha_j \xi} \sin(\beta_j, \xi)d\xi = 0,$$

$$j = 0, 1, 2, \dots, \delta_{max} = \delta_0, \alpha_0 \neq 0, \beta_0 = 0.$$

Таким образом,

$$\Delta\mu(t) = \sum_{j=0}^\infty c_j e^{\delta_j t}, \mu(t) = \mu^* + \sum_{j=0}^\infty c_j e^{\delta_j t}, 0 \leq t \leq t_k$$

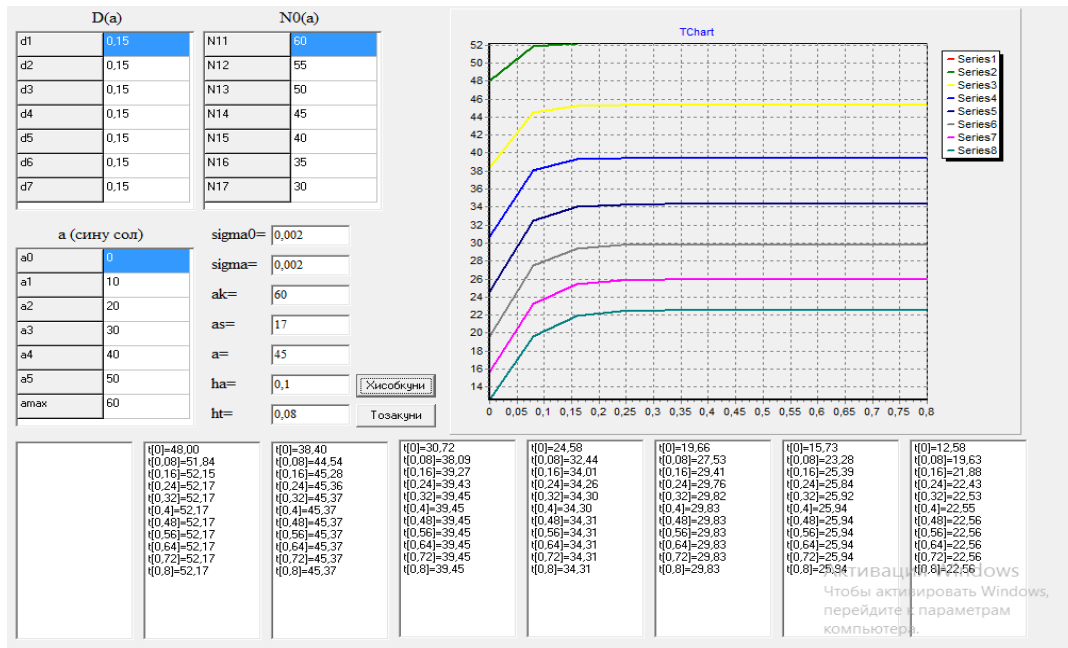
Заметим, что если  $D(\cdot), \varepsilon(\cdot), B_0(\cdot)$  являются константами, тогда

$$\begin{cases} N(a, t) = \frac{|D|}{\varepsilon} \frac{1}{\left[\frac{|D|}{\varepsilon\mu} + 1\right]e^{-Da} - 1}, D \leq 0, \varepsilon > 0, \\ N^*(a) = \frac{|D|}{\varepsilon} \frac{1}{\left(\frac{|D|}{\varepsilon\mu_0^*} + 1\right)e^{-Da} - 1}, \mu_0^* = \frac{B_0}{\varepsilon} \ln\left(1 - \frac{\varepsilon\mu_0^*}{D}\right), B_0 \geq 0 \end{cases} \quad (9)$$

Замечание. Определение логистической поверхности для популяций с учетом возрастного состава и пространственных переменных введено и обосновано в работе [1], которая является естественным обобщением (2), (3).

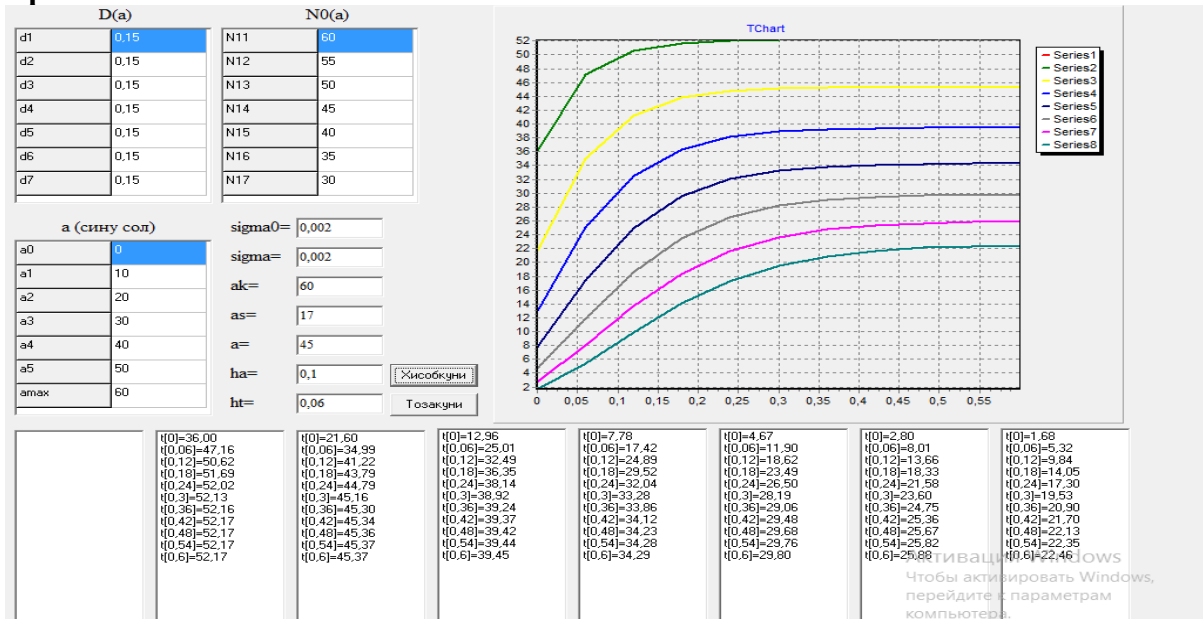
Компьютерные эксперименты с трудовыми ресурсами по модельным данным:

## Эксперимент 1

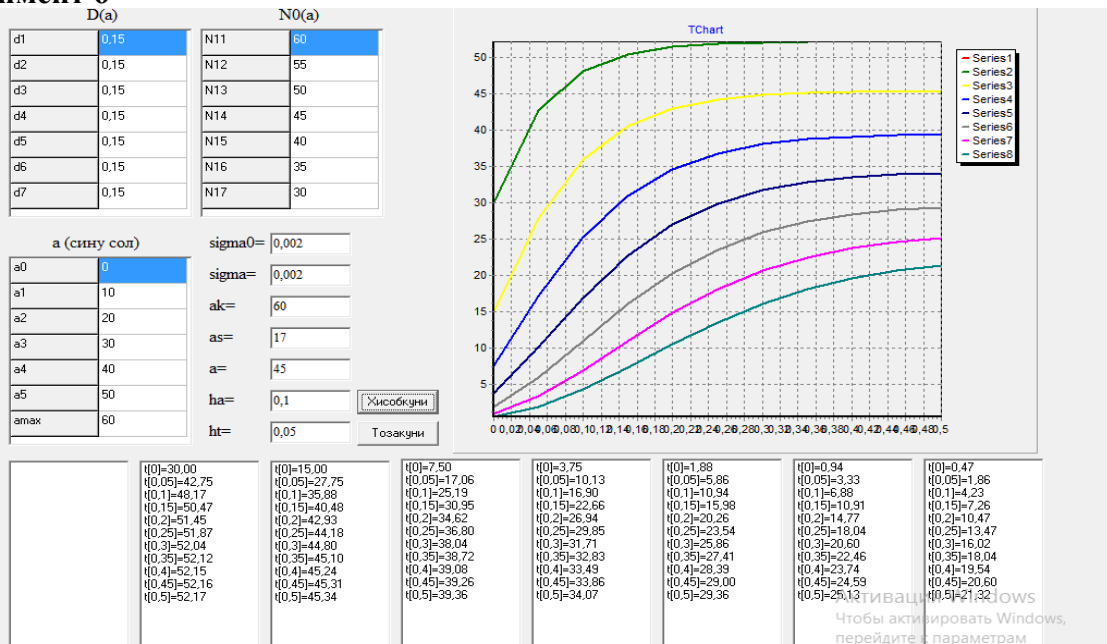




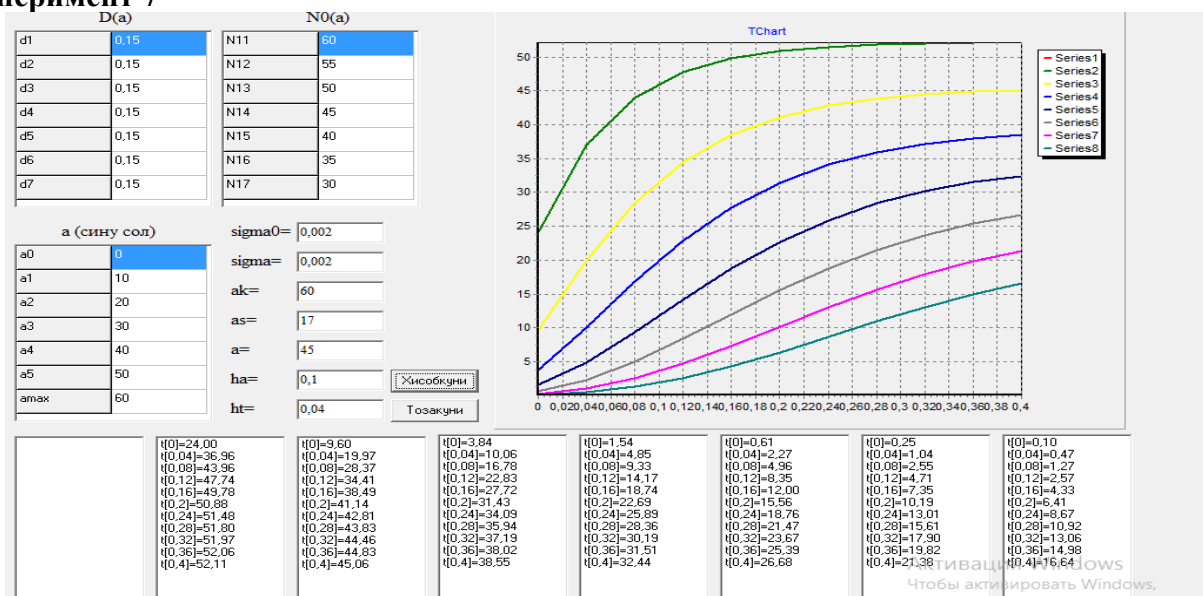
## Эксперимент 5



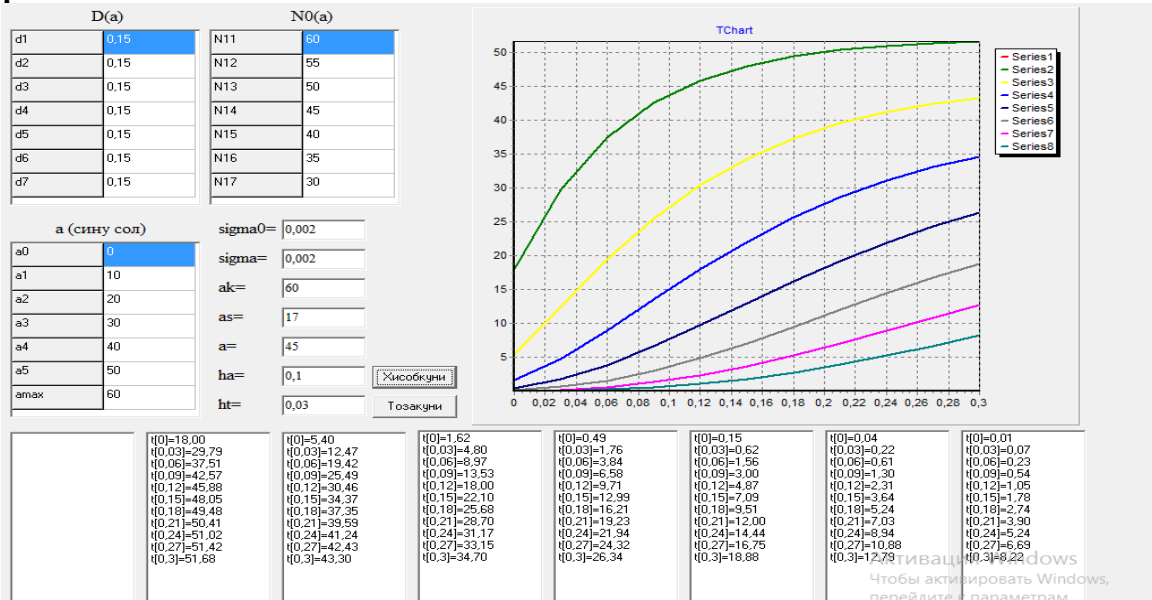
## Эксперимент 6



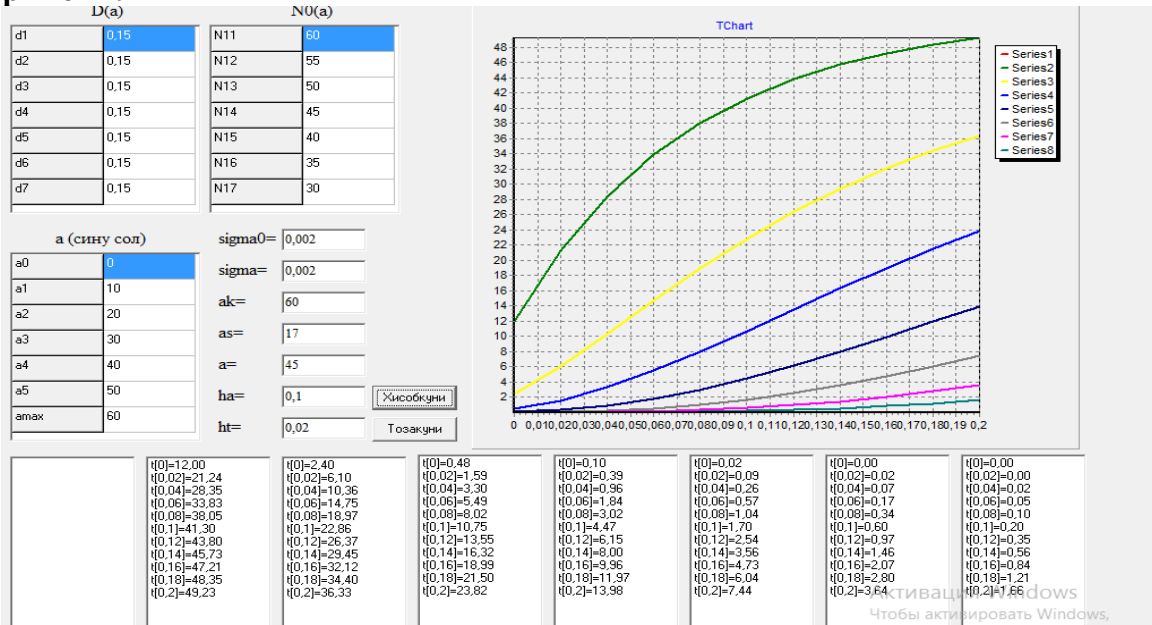
## Эксперимент 7



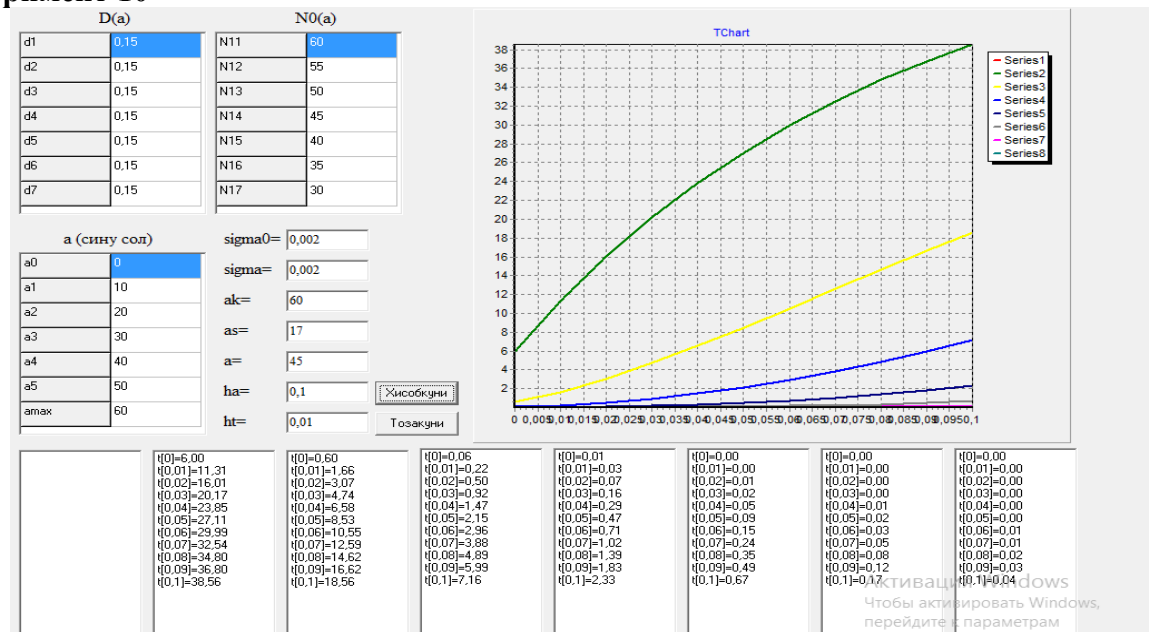
## Эксперимент 8



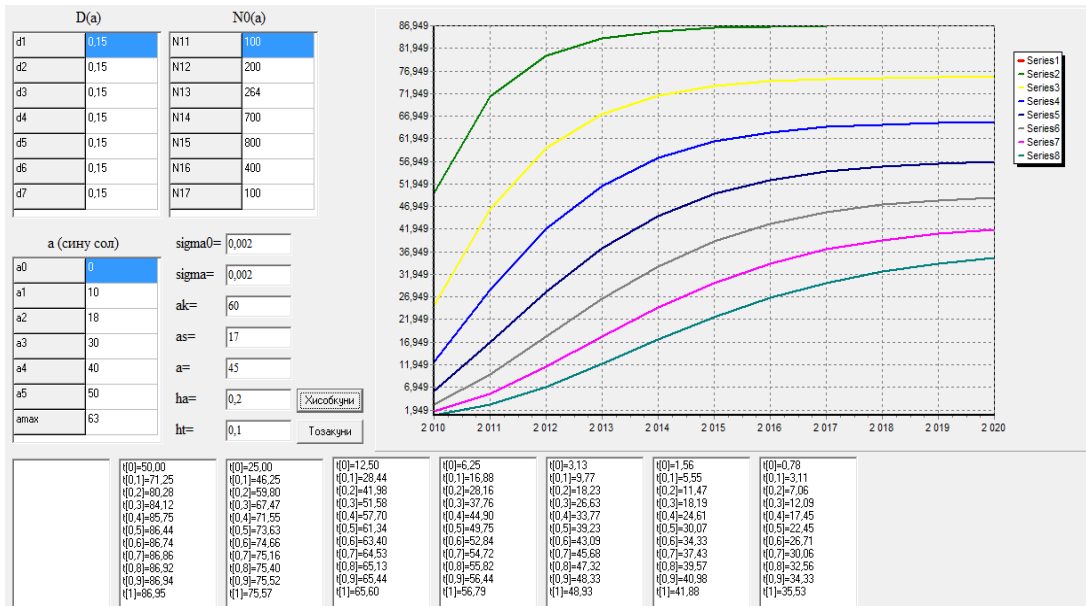
## Эксперимент 9



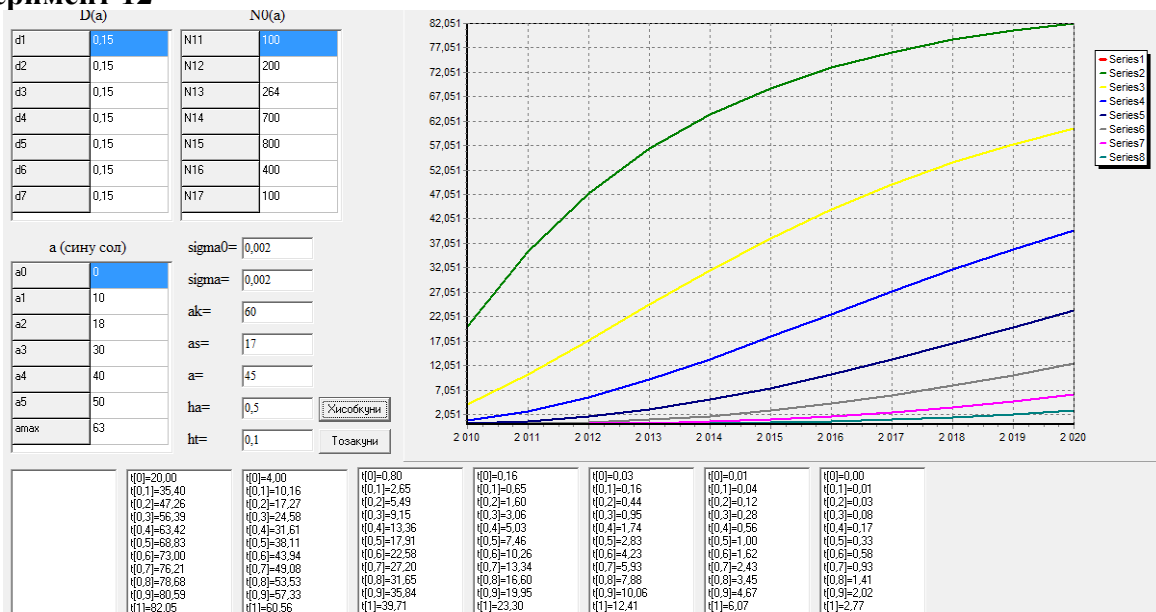
## Эксперимент 10



## Эксперимент 11



## Эксперимент 12



### ЛИТЕРАТУРА

1. Комилов С.Дж. Занятость как общественно полезная деятельность /С.Дж. Комилов, Шодибеки Сафар // Вестник РТСУ. – 2018. -№2.
2. YunusiM. Extreme Model of Economic crisis, risks and control interactions countries with different economic development level /M. Yunusi // InternationalCongressActuaries, March 30 to 4 April.–Washington: US, 2014.–78р.
3. Юнуси М.К. Оптимальное управление в задачах защиты планируемого урожая охраняемыми биологическими популяциями и их приложения / М.К. Юнуси. -Душанбе: ТНУ, 2018. -287 с.
4. Юнуси М.К. Модель охраны редких видов с учетом возрастного и пространственного распределения и межвидовых факторов / М.К. Юнуси, А.Х. Одинаев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2014. -№1/1(126). -С.41-47.

### МОДЕЛИКУНОНИИ БОЗОРИ ЗАХИРАҶОИ МЕҲНАТӢ БО БАҲИСОБИРИИ ТАКСИМОТИ СИННСОЛӢ

Имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масоили мадди аввалд таъмини шуглнокии аҳоли, ташаккул ва рушди бозори меҳнат ва таъмини аҳоли бошуглнокии махсулноқ, ҳалли масоилҳои бекорӣ махсуб меёбад. Дар мақолаи мазкур масоилҳои сохтори модели математикӣ ва компютери равандҳои шуглнокии захираҳои меҳнатӣ бо баҳисобгирӣ сохтори синусоӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Инчунин натиҷаҳои озмоишҳои ҳисоббарор бо маълумотҳои моделӣ барои микдори популясия бо баҳисобгирӣ таркиби синусоӣ ва вақт оварда шудаанд, яъне  $N=N(a,t)$  микдори умумии захираҳои меҳнатии синну сол,  $0 \leq a \leq a_{\max}$ , дар лаҳзаи вақт  $t, 0 \leq t \leq t_k$ , ки ҳамчун ҳалли масъалаҳои муайян карда мешавад, ки бо муайянсозии микдори популясия бо баҳисобгирӣ тақсими вақти ва синусоӣ алоқаманданд. Дар ин чода ҳаракати захираҳои меҳнатӣ дар дохили мамлакат мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Тахмин мегардад, ки дар дохили мамлакат яқчанд нуқтаҳои амаликунии онҳо арзи вучуд доранд. Онҳо метавонанд озодона аз як нуқта ба нуқтаи дигар ҷой иваз наоянд. Дар доираи

масъалаи мазкур қонунҳои ҷойивазкунии захираҳои меҳнатӣ аз як нуктаи муайяни бақайдгирифташудаи амаликунии онҳо майн карда шуда, ба иқтидори захираҳои меҳнатӣ бо баҳисобгири ҷойивазкунии онҳо баҳо дода шудааст.

**Калидвожаҳо:** шугълнокӣ, бозори меҳнат, модел, модели математикӣ.

### **МОДЕЛИРОВАНИЕ РЫНКА ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ С УЧЕТОМ ВОЗРАСТНОГО РАСПРЕДЕЛЕНИЯ**

На сегодняшний день в Республике Таджикистан нет более значимой по своему решению проблем, чем обеспечение занятости населения, формирование и развитие рынка труда, и обеспечение населения продуктивной занятостью, решение проблем безработицы. В данной статье рассматриваются проблемы построения математической и компьютерной моделей процессов занятости трудовых ресурсов с учетом возрастной структуры (на примере Республики Таджикистан). Приводятся также результаты вычислительных экспериментов с модельными данными для численности популяции с учетом возрастного состава и времени, т.е.  $N=N(a,t)$  является общим количеством трудовых ресурсов возраста  $a, 0 \leq a \leq a_{max}$ , в момент времени  $t, 0 \leq t \leq t_k$ , которое определяется как решение задач, связанных с определением численности популяции с учетом временных и возрастных распределений. В данном пункте исследуется движение трудовых ресурсов внутри страны. Предполагается, что внутри страны находятся несколько пунктов их функционирования. Они могут свободно перемещаться из одного пункта в другой. В рамках данной задачи определены законы перемещения трудовых ресурсов из определенного фиксированного пункта их функционирования и дана оценка потенциалу трудовых ресурсов с учетом их перемещения.

**Ключевые слова:** занятость, рынок труда, модель, математическая модель.

### **MODELING OF THE MARKET OF A MANPOWER TAKING INTO ACCOUNT AGE DISTRIBUTION**

Today in the Republic of Tajikistan there is no more meaningful in its solution of problems than the provision of employment, the formation and development of the labor market, and the provision of productive employment, the solution of unemployment problems. This article deals with the problems of constructing mathematical and computer models of the processes of employment of labor resources, taking into account the age structure (for example, the Republic of Tajikistan). To be given also results of computing experiments with model data for population number taking into account age structure and time, i.e.  $N=N(a, t)$  is total of a manpower of age of  $a, 0 \leq a \leq a_{max}$ , in time point of  $t, 0 \leq t \leq t_k$  which is defined as the solution of a task connected with determination of number of population taking into account temporary and age distributions. In this point the movement of manpower within the country is investigated. It is assumed that within the country there are several points of their functioning. They can freely move from one point to another. Within this task laws of movement of manpower from a certain fixed point of their functioning are defined and an assessment is given to the potential of a manpower taking into account their movement.

**Key words:** labor, labor market, employment, model and mathematical model.

**Сведения об авторах:** *Юнуси Махмадкамар* - Душанбинский филиал Национального исследовательского технологического университета «МИСиС», доктор математических наук, профессор кафедры «Информатика и вычислительная техника». Адрес: 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Назаршоева – 7. Телефон: 933-60-49-49

*Шодибек Сафар* - Душанбинский филиал, Национальный исследовательский технологический университет «МИСиС», старший преподаватель кафедры «Экономика». Адрес: 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Назаршоева – 7. E-mail: [Sh.safarovs@gmail.com](mailto:Sh.safarovs@gmail.com). Телефон: 918-53-52-12

*Гайбуллаев Баходур Хасанович* - Теджикский технический университет, имени М.Осими, ассистент кафедры «Высшей математики». Адрес: 734042, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица академиков Раджабовых, 10. E-mail: [Gaybullaev1981@mail.ru](mailto:Gaybullaev1981@mail.ru). Телефон: 937-27-83-69

**Information about the authors:** *Yunusi Makhmadkamar* - Dushanbe branch, National Research Technological University "MISIS", Doctor of Mathematical Sciences, Professor of the Department of "Computer Science and Computer Engineering". Address: 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nazarshoeva street - 7. Phone: 933-60-49-49

*Shodibeki Safar* - Dushanbe branch, National Research Technological University "MISIS", senior lecturer of the department "Economics". Address: 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nazarshoeva street - 7. E-mail: [Sh.safarovs@gmail.com](mailto:Sh.safarovs@gmail.com). Phone: 918-53-52-12

*Gaybullaev Bahodur Hasanovich* - Tajik Technical University named after M. Osimi, assistant at the Department of Higher Mathematics. Address: 734042, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Academician Radjabov Street 10

УДК 338.43(575.3)

### **САМАРАНОКИИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ КОРКАРДУНАНДАИ КЛАСТЕРИ БОҒУТОКПАРВАРӢ ДАР НОҲИЯҲОИ ТОБЕИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

*Хусайнов М.Н.*

**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Дар таъмини беҳатарии иқтисодиёти миллии мамлакат яке аз нишондиҳандаҳои некуаҳволии иқтисодии ҷомеа ин таъмини аҳоли бо маҳсулоти баландсифати хӯрокворӣ мебошад. Соҳаи боғу тоқпарварӣ маҳсулоти витаминдори хушсифат истеҳсол мекунад, аз ин рӯ дар сиёсати озуқаворӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба он таваҷҷуҳи хосса зоҳир карда мешавад. Мутобиқи меъёрҳои оқилонаи тавсиягардида истеъмолӣ мева дар як сол барои як нафар бояд 124 килограммро ташкил диҳад, дар амал бошад, мева камтар аз 33,3 кг

истеъмол мегардад. Меваҳои аз дигар кишварҳо воридшаванда гаронбаҳо ва камвитаминанд. Аз ин лиҳоз бояд ба маҳсулоти боғҳои маҳаллӣ, ки бинобар сабаби шароитҳои табию иқлимӣ аз элементҳои биологии ғаёл ва витаминҳо бойтаранд, афзалият дода шавад.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурияҳои шароитҳои барои рушди ҳамгириҳои боғу тоқпарварӣ, аз ҷумла ғаёлсозии соҳибкорӣ дар соҳа вучуд дорад. Ҳамзамон, проблемаи шиддатафзоии тақрористехсол, корбурди инноватсияҳо дар асоси муносибатҳои мутақобилаи байнисоҳавӣ дар зеркомплекси меваю ангурпарварии комплекси агросаноатӣ, рушди муносибатҳои ҳамгироӣ аввалиндараҷа ба ҳисоб мераванд. Натиҷаҳои таҳқиқотҳои илмӣ ва таҷрибаи ғаёлияти ташкилотҳои агросаноатии шаклҳои гуногуни ташкилӣ-ҳуқуқӣ самаранокӣ ва мувофиқи мақсад будани ҳамгирии агросаноатиро исбот мекунанд. Бо вучуди ин, таҳқиқотҳои муосири равандҳои ҳамгироӣ дар комплекси агросаноатии минтақа проблемаҳои баланд бардоштани рақобатпазирии хоҷагиҳои боғу тоқпарвариро дар сохторҳои ҳамгиро, рушди инноватсионии онҳоро ошкор намекунанд, муносибати ягона ба арзёбии ғаёлияти инноватсионии воҳидҳои ташкилӣ, самаранокии онҳо вучуд надорад.

Мубрам будан бо зарурати ҷорӣ намудани моделҳои сифатан нави иттиҳодияҳои ҳамгиро таъкид мегардад, ки ба татбиқи ҷузъҳои таркибии сиёсати иқтисодӣ ва ташаккули механизмҳои дастгирии давлатии кластерҳои агросаноатӣ мусоидат мекунанд [1]. Таъмини озуқаворӣ ва ташкили ғизои мутаносиби аҳоли барои ҳар як минтақа аҳамияти стратегӣ дорад. Ба боғу тоқпарварӣ хусусиятҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ташкилӣ-техникӣ, ки ба хусусиятҳои соҳа вобастаанд, хос аст. Дар ин ҷо вазифаҳои мураккаби на танҳо истеҳсоли маҳсулот, балки ниғаҳдории ҳадди аксар ва коркарди он вучуд дорад. Ин далел нишон медиҳад, ки дар маҷмӯи мавриди омӯзиш қонуниятҳои байни сатҳи таҳассус ва самаранокии иқтисодии истеҳсолот вайрон гардида, дар вазъияти бамиеномадае ифода мегардад, ки зимни он сатҳи баланди маҳсусгардонии тоқпарварӣ маъноӣ самаранокии баланди онро надорад (нигаред ба ҷадвали 1).

**Ҷадвали 1. Самаранокии иқтисодии коркарди мева дар корхонаҳои коркардкунандаи хурду миёнаи ноҳияҳои тобеи ҷумҳурияи (барои солҳои 2015-2017)**

Нишондиҳандаҳо	2015	2016	2017
Маҳсулоти молӣ, ҳаз. сомонӣ	5500	5800	5900
Арзиши аслии маҳсулоти молӣ, ҳаз. сомонӣ	4400	4600	5100
Ҷоида (зарар) аз фурӯш, ҳаз. сомонӣ	1100	1200	1700
Дараҷаи ҷоидаоварӣ, %	25,0	26,0	33,0
Маоши миёнаи кормандон, сомонӣ	1100	1140	1250
Боздеҳи фонд	65	70	71
Шумораи миёнаи солонаи кормандон, нафар	83	83	84

Сарчашма: Ҳисобҳои муаллиф аз рӯи маълумотҳои солона

Таҳлили ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки дар соли 2017 арзиши маҳсулоти молии коркарди мева дар корхонаҳои коркардкунандаи хурду миёна ба 800,0 ҳазор сомонӣ расидааст, ё 114% афзудааст. Сатҳи ҷоидаоварии коркард дар соли 2017 то 28,6% зиёд гашт.

Барои афзоиши ҷоидаоварӣ истифодабарии технологияҳои инноватсионии коркарди мева муассир буда, дар натиҷаи он сатҳи маҳсулнокии меҳнат афзудааст. Гузашта аз ин, афзоиши сатҳи маҳсулнокии меҳнат ба афзудани музди меҳнати кормандон боис гардид.

Дар «Барномаи ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020» рушди марказҳои тақсимотӣ (логистикӣ) барои ниғаҳдорӣ, омодагии пешазфурӯшӣ, коркарди ибтидоӣ ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ пешбинӣ гардидааст.

Мақсади барномаи мазкур таъмини фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ, афзоиши миқдори ин маҳсулот бо роҳи фароҳам овардани шароит барои ниғаҳдории мавсимӣ ва коркард мебошад. Норасоии иқтидор барои ниғаҳдорӣ, коркард, бастабандӣ ва боркашонии маводи хӯрокворӣ боиси талафоти зиёд ва паст гаштани сифати он мегардад. Вазъияти ҷиддитарин дар бозори маҳсулоти мева ба миён омад, ки истеҳсолкунандагони он маҷбур буданд маҳсулоти рӯндашударо дар муддати кӯтоҳ фурӯшанд ва ин ҳолат ба пастшавии нархи маҳсулот ва талафоте, ки зиёда аз 10%-ро ташкил медиҳад, оварда расонд. Ин маҳсусан ба истеҳсолкунандагони хурд таъсир мерасонад.

Мутобиқи барномаи давлатии «Рушди боғу тоқпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020» баланд бардоштани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти меваю буттамева то 1,0 миллион тонна ва поягузории 20 ҳазор га боғҳо ба нақша гирифта шуд, ки ниёзҳои умумии маҳсулоти соҳаро қонеъ мегардонад.

Маҳсулоти мевагӣ аз намудҳои дигари маҳсулоти кишоварзӣ қомилан фарқ мекунад, хусусиятҳои хоси он, ки ба муддати кӯтоҳи ниғаҳдорӣ ва ташкили кашондани он вобаста аст, ба ташаккул ва инкишофи системаи фурӯш таъсири ҷиддӣ мерасонад ва вазифаи асосии он - ба истеҳсолкунандагон расондани маҳсулоти истеҳсолшуда, қонё гардондани талаботи пардохтпазирии онҳо мебошад.

Бо ин роҳ амали мутақобилаи байни истеҳсолкунандагони мол ва соҳаи пешбурди мол, сохторҳои асосии он - захирасозӣ, ниғаҳдорӣ, коркарди маҳсулот, савдои яклухт ва чакана таъмин мегардад. Самаранокии раванди амалисозӣ бо ташкили мурағабҳои муносибатҳои мутақобилаи иқтисодӣ байни ҳалқаҳо (звеноҳо) таъмин мегардад.

Тавре ки дар ҷадвали 2.3.2 нишон дода шудааст, аз ҳамаи меваи дар минтақа истеҳсолшуда 6,9% ба минтақаҳои дигар бароварда мешавад, 0,3% барои коркард дода мешавад, 92,8% ба бозор меравад, яъне тару тоза истеҳмол мегардад. То андозае, ин аз он сабаб аст, ки зиёда аз 80% сабзавот, мева ва буттамева дар хоҷагиҳои аҳолии парвариш карда мешаванд.

Пас аз таҳлили истифодаи меваву буттамева дар минтақа, бояд қайд намоем, ки сол аз сол ҳаҷми меваи ба бозори минтақавӣ ворид гаштаистода афзоиш ёфта, ҳаҷми таҳвилҳо ба савдо 2,3 маротиба афзудааст. Аз минтақа бароварда шудани маҳсулот афзоиш ёфта, дар соли 2017 он ба 27,7 ҳазор тонна расид, ки 2 маротиба бештар нисбат ба соли 2013 аст. Танҳо қисми ночизи маҳсулоти мевагӣ дар соли 2017 барои коркард ворид гардид, ки ҳаҷми он ба 1236,7 ҳазор тонна расид.

## Ҷадвали 2. Тавозуни истифодаи мева ва буттамева дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳури дар солҳои 2013-2017 (ҳазор тонна)

	Нишондиҳандаҳо	2013с.	2014с.	2015с.	2016с.	2017с.
1.	Истеҳсоли мева ва буттамева	328467	314268	299276	364060	405034
2.	Ба дигар минтақаҳо баровардан	13796	11484	31418	21770	27669
3.	Коркард	148,02	1800,1	1588	1234,4	1236,7

**Сарчашма:** Аз ҷониби муаллиф тибқи маълумотҳои Вазорати саноат ва технологияҳои навини Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода, ҳисоб карда шуд

Дар айни замон системаи серканалӣ фурӯш вучуд дорад. Таҳқиқоти каналҳои фурӯши меваҳо аз ҷониби хоҷагиҳои ҳамаи категорияҳо ба ҳисоби миёна дар солҳои 2013-2017 ба мо имкон дод, то ба натиҷаҳои зерин расем. Асосан, маҳсулоти мевапарварӣ тавассути савдои яклухту чакана - 65%, корхонаҳои консервабарорӣ - 20%, қисми боқимондаи меваҳо тавассути системаи кооперативҳои истеҳмоли - 15% фурӯхта мешаванд. Ҳамин тариқ, вазъияти душвори молиявӣ истеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзиро ба ҷустуҷӯи каналҳои ғайрибарорӣ фурӯши маҳсулот маҷбур мекунад. Ҳаҷми торафт камтари маҳсулот ба корхонаҳои коркард фурӯхта мешавад.

Таҳлили ташкили фурӯши маҳсулоти боғпарварӣ дар ташкилотҳои маҳсусгардонидашудаи соҳаи кишоварзӣ нишон медиҳад, ки дар минтақа ҳанӯз бозори мутамаддини маҳсулоти боғпарварӣ ташаккул наёфтааст. Имрӯз дар бисёре аз корхонаҳои маҳсусгардонидашудаи минтақа масъалаҳои марбут ба фурӯши маҳсулот бағоят ҷиддӣ ба шумор мераванд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки нархи бозории фурӯши мева тибқи моҳҳо хеле тағйир меёбад. Агар дар авҷи пешниҳодоти бозор нархи маҳсулоти мева ҳадди ақал бошад, пас аллакай баъди 3 моҳ он 2-4 маротиба ва бештар зиёд гашта, ҳамзамон баландтарин сатҳи нархҳо дар моҳи март-июн фаро мерасад.

Таҳлили натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар соли 2017 нархи миёнаи фурӯши як сентнер мевачот дар муқоиса бо соли 2013 ба 18% коҳиш ёфтааст. Сабаби асосии динамикаи манфии нархҳо пешниҳодоти баланди маҳсулоти мевагӣ дар бозор мебошад. Авҷи баландтарини нархҳо бошад, ба соли 2015 - 15,400 сомонӣ/сентнер рост меояд. Пас аз хусусгардонӣ, заводҳои калони консервабарорӣ дар шароити ноустувори таъминоти ашёи хом ва пошхӯрии минтақаҳои ашёи хом ҳаҷми харидро коҳиш доданд. То имрӯз саноати консервабарорӣ минтақаро 7 корхонаҳои маҳсусгардонидашуда ва 4 сеҳи дар тавозуни корхонаҳои кишоварзӣ қарордошта, ки шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқии моликият доранд, намоёндагӣ мекунанд.

Масъалаи асосии аксари заводҳо набудани ашёи хом дар ҳаҷми зарурӣ барои таъмин намудани иқтисодии истеҳсоли буд. Дар минтақа вазъияте ба миён омад, ки зимни он ҳиссаи ташкилотҳои кишоварзӣ дар истеҳсоли умумии мева дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо якбора паст гашта истодааст (ҷадвали 3).

**Чадвали 3. Фурӯши маҳсулоти коркардшудаи меваю буттамеваи НТЧ (дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо) дар солҳои 2013-2018 (ҳазор сомонӣ)**

	Номгӯии корхонаҳо	Солҳо					
		2013	2014	2015	2016	2017	2018
1.	Кооперативи «Ваҳдат»-и ш. Ваҳдат	0	170,3	280,1	1386,0	1500,0	1681,4
2.	ЧДММ «Гулоб»-и н. Файзобод	1,2	1,8	2,1	13,2	4,1	5,6
3.	КДММ «Шарбатҳо»-и ш. Душанбе	802,6	800,1	700,3	559,1	601,5	667,0
4.	ЧДММ «Зилол» и ш. Ваҳдат	-	-	-	5,1	11,2	23,5
5.	ЧДММ «Иттиҳодияи илмию истеҳсолии иттифоқи Тоҷикматлубот»-и ш. Душанбе	-	-	140,0	156,0	180,1	209,0
6.	Кооперативи «Шараф»-и н. Шаҳринав	-	-	-	-	184,5	23,6
7.	ЧДММ «Қурбон-2016»-и ш. Душанбе	-	-	-	326,8	401,9	379,0
	<b>Ҳамагӣ дар НТЧ</b>	<b>803,8</b>	<b>972,2</b>	<b>1122,5</b>	<b>2446,2</b>	<b>2698,8</b>	<b>2988,7</b>

Сарчашма: Маълумотҳои Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон

Маълумоти чадвали 3 нишон медиҳад, ки фурӯши маҳсулоти коркардшудаи меваю буттамева дар минтақа тамоюли афзоиш дорад, ба истиснои баъзе корхонаҳо (ЧДММ Шараф ва ЧДММ «Қурбон-2016»). Дар соли 2018 тамоюли бештари афзоиши фурӯши маҳсулоти коркардшудаи меваю буттамева дар корхонаҳои Кооперативи «Ваҳдат» 1681,4 ҳазор сомонӣ ва Кооперативи «Шарбатҳо» 667,0 ҳазор сомонӣ қайд гардид.

Дар солҳои охир дар минтақа коркарди маҳсулоти тоқпарварӣ афзоиш ёфта истодааст, зимнан аз рӯи натиҷаҳои соли 2018 он 8,3%-ро ташкил дод, дар ҳоле ки қисми аксари меваҳо - 87,8% дар хоҷагиҳои ёрирасони шахсии аҳолии истеҳсол карда шудаанд, ки бо сабаби миқдори маҳсулоти кам талаботи корхонаҳои консерваториро ба миқдори зиёди меваву сабзавот қонеъ гардонида наметавонанд [3].

Дар натиҷа 7 заводи консерваторӣ ва 2 сеҳи корхонаҳои коркардкунанда танҳо ба 35-40%-и иқтидорашон истифода гардиданд. Масалан, яке аз бузургтарин корхонаи минтақа ҚСК «ПАПО Шаҳринав», имрӯз танҳо дар ҳаҷми 108,0 ҳазор сомонӣ маҳсулот истеҳсол мекунад, ҳол он ки солҳои пеш аз ислоҳот он дар як сол ба маблағи беш аз 400,0 ҳазор сомонӣ маҳсулот истеҳсол намудааст. Иқтидори умумии ҳамаи коргоҳҳо, чуноне ки аз маълумотҳои чадвали 4 аён аст, дар солҳои 2013-2018 ба 81,4% афзоиш ёфтааст. Камшавии ҳаҷмҳои маҳсулоти истеҳсолшаванда қошиқии арзиши аслиро ба 43,8% дар пай дошт, бо вучуди ин ба ҳар воҳиди маҳсулот он амалан тағйир наёфтааст.

**Чадвали 4. Фурӯши маҳсулоти коркардшудаи ангур дар минтақаҳои тобеи ҷумҳурӣ (дар ҳама категорияҳои хоҷагиҳо) дар солҳои 2014-2018 (ҳазор сомонӣ)**

	Номгӯии корхонаҳо	Солҳо				
		2014	2015	2016	2017	2018
1.	ҚСК «Шаҳринав»-и н. Шаҳринав	118,7	197,0	209,0	100,0	128,5
2.	ЧДММ «ПАПО Шаҳринав»	-	76,0	87,1	94,0	108,0
	<b>Ҳамагӣ дар НТЧ</b>	<b>118,7</b>	<b>273,0</b>	<b>296,1</b>	<b>194,0</b>	<b>236,5</b>

Сарчашма: Маълумотҳои Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар айни замон, бо сабаби яқбора кам шудани истеҳсоли меваи худӣ, иқтидори мавҷуда бо ҳисоби миёна 30-40% истифода мешавад. Илова бар ин, бо заводҳои консервасозӣ, муносибатҳои «диҳандагӣ» боқӣ мемонанд, ки дар ниҳоят ба истеҳсолкунандагони мева ғайрисудманд мебошад, зеро, ҳангоми дар иваз гирифтани маҳсулоти тайёр дар шакли консерва, онҳо низ дар фурӯшаш бо мушкилӣ мувҷеҳ мешаванд. Бояд қайд кард, ки хелҳои маҳсулоти истеҳсолшаванда дар минтақа хеле маҳдуд аст ва маҳсулоти мевагӣ, аз ҷумла компотҳо ва мураббо, шарбати мева (ангур, себ, шафтолу) ва афшураҳои дигарро дар бар мегиранд (ниг. ба чадвали 5).

**Чадвали 5. Коркарди маҳсулоти меваю буттамева дар корхонаҳои коркарди ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (дар ҳамаи категорияҳои хоҷагиҳо) дар солҳои 2013-2018 (тонна)**

	Номгӯии корхонаҳо	Солҳо					
		2013	2014	2015	2016	2017	2018
1.	ЧДММ «Ваҳдат»-и ш. Ваҳдат	-	258,9	200,0	239,0	340,0	446,0
2.	ЧДММ «Гулоб»-и н. Файзобод	4,1	3,7	4,1	27,2	7,0	3,8
3.	Кооперативи «Шарбатҳо»-и ш. Душанбе	1402,0	1402,0	825,6	555,6	413,5	463,5
4.	ҚСП «Лаззат»-и ш. Душанбе	129,9	135,5	-	-	-	-
5.	ЧДММ «Иттиҳодияи илмию истеҳсолии иттифоқи Тоҷикматлубот»-и ш. Душанбе	-	-	475,1	374,5	167,3	263,7
6.	ЧДММ «Сипо» ш. Ваҳдат	-	-	6,8	28,0	-	-
7.	Кооперативи «Душанбеагросервис»-и ш. Душанбе	-	-	19,4	-	-	-



8.	ҚСП «Сарбози Ватан» -и ш. Душанбе	-	-	36,4	0,4	-	-
9.	ҚДММ «Акваджус»-и ш. Душанбе	-	-	12,3	-	-	-
10	ҚСК «Зафарёб»-и ш. Ваҳдат	-	-	8,3	1,7	-	-
11	ҚДММ «Зилол»-и ш. Ваҳдат	-	-	0,0	7	0,8	1,5
12	ҚДММ «Маҳсулотитабии»-и н. Файзобод	-	-	-	-	5,0	7,0
13	ҚОО «Шараф» н. Шаҳринав	-	-	-	-	243,0	18,9
14	ҚДММ «Қурбон-2016»-и ш. Душанбе	-	-	-	-	54,1	46,3
	<b>Ҳамагӣ дар НТҚ</b>	<b>1536,0</b>	<b>1800,1</b>	<b>1588,0</b>	<b>1234,4</b>	<b>1230,6</b>	<b>1284,9</b>

Сарчашма: Маълумотҳои Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон

Маълумоти ҷадвали 5 нишон медиҳад, ки дар солҳои охир, корхонаҳои коркардкунандаи минтақа ҳаҷми коркарди маҳсулотро зиёд намудаанд, аз ҷумла ҚДММ «Ваҳдат»-и ноҳияи Ваҳдат, дар соли 2018 ҳаҷми коркардро 72,2% зиёд кард. Айни тамоил дар корхонаҳои коркардкунандаи дигари минтақа низ мушоҳида мешавад.

#### Ҷадвали 6. Таҳлили истеҳсоли маҳсулоти шарбозӣ дар корхонаҳои ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (дар ҳама категорияҳои хоҷагиҳо) дар солҳои 2013-2018 (бо ҳисоби тонна)

	Номи ҷумҳурии корхонаҳо	Солҳо					
		2013	2014	2015	2016	2017	2018
1.	ҚСК «Шаҳринав»-и н. Шаҳринав	437	345,5	600,4	610,0	770,0	1372,0
2.	ҚДММ «ПАПО Шаҳринав»	-	-	1160,0	2500,0	2800,0	3000,0
3.	<b>Ҳамагӣ дар НТҚ</b>	<b>437</b>	<b>345,5</b>	<b>1760,4</b>	<b>3110</b>	<b>3570</b>	<b>4372,0</b>

Сарчашма: Маълумотҳои Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон

Тавре ки дар ҷадвали 6 нишон дода шудааст, аз соли 2013 то соли 2018 ҳаҷми маҳсулоти мевагии истеҳсолшавандаи коркард 3 баробар зиёд шудааст.

Ба андешаи мо, дар минтақа сабабҳои асосии зерини афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулотҳои коркарди меvaro ҷудо кардан мумкин аст: сифати баланди ашёи хом; рақобатпазирии хуби маҳсулоти истеҳсолшаванда ба туфайли сифати баланди маҳсулот; таъмиқи кофии коркард ва талафоти пасти ашёи хом; навсозии таҷҳизот. Умуман, ҳаҷми маҳсулоти молӣ дар давраи баррасишаванда то 487,0 ҳазор сомонӣ афзудааст.

Дар рафти татбиқи барномаи «Ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2012-2020» дар ҳудуди минтақа зиёда аз 11 кооперативи матлуботи кишоварзӣ ташкил карда шуд. Дар байни онҳо 11 адад кооперативи таъминотӣ-харидуфурӯшӣ ва захирасозӣ-харидуфурӯшӣ барои хизматрасонӣ ба хоҷагиҳои аҳоли ва фермерӣ мавҷуданд. Аммо, мутаассифона, то имрӯз қисмате аз онҳо кор намеkunанд, аз ҷумла онҳое, ки қарзҳои субсидияшаванда гирифтаанд, инчунин ухдадорихои низомномавии худро иҷро намеkunанд. Дар айни замон, таҷриба исбот мекунад, ки сохторҳои ҳамгирӣ маъмулан нисбат ба соҳаҳои мустақилона фаъолиятнамоянда маҳсулоти рақобатпазиртар истеҳсол меkunанд, чуноне ки аз ин хусус маълумотҳои дар ҷадвали 7 овардашуда шаҳодат медиҳанд.

#### Ҷадвали 7. Рақобатпазирии субъектҳои хоҷагидорӣ ҳамгиро дар соли 2017

№	Нишондиҳандаҳо	2013	2017	2017 нисбати 2013, %
1	Хароҷоти истеҳсоли ба 1 тонна, сомонӣ	-	-	-
1.1	- себ	3010	2924	97,1
1.2	- ангур	3410	3600	103,1
2	Нархи миёнаи фурӯши 1 тонна, сомонӣ	-	-	-
2.1	- себ	3100	4000	129,0
2.2	- ангур	3760	4600	122,3
3	Маблағи умумии хароҷот, сомонӣ	6287	6524	103,8
4	Арзиши маҷмӯи маҳсулот, сомонӣ	8080	8600	106,7
5	Ҷоида, сомонӣ	1773	2076	117,1
6	Дарачаи ҷоидаоварӣ, %	28,2	31,8	112,8
7	Баромади консерва аз 1 тонна ашё, тон	-	-	-
7.1	- себ	0,75	0,82	109,3
7.2	- ангур	0,82	0,90	109,8
8	Хароҷоти коркарди 1 тонна ашё, сомонӣ	-	-	-
8.1	- себ	664	638	96,1
8.2	- ангур	710	760	107,0
9	Маблағи умумии хароҷоти коркард, сомонӣ	1374	1398	101,7
10	Хароҷоти умумӣ ба истеҳсоли консерва, сомонӣ	8484	8366	98,6
11	Нархи миёнаи фуруши 1 тонна консерва	-	-	-
11.1	- себин (повидло)	5896	6860	116,4
11.2	- ангурин (повидло)	7018	7824	111,5
12	Арзиши умумии истеҳсоли консерв	12914	14684	113,7
13	Ҷоида, ҳамагӣ, сомонӣ	4430	6318	142,6



14	Дараҷаи фоидаоварӣ, %	52,2	75,5	144,6
----	-----------------------	------	------	-------

Сарчашма: Ҳисобҳои муаллиф аз рӯи маълумоти Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон

Мутавозинии байни манфиатҳои иштирокчиёни раванди технологӣ бояд асоси иқтисодии ҳамгирӣ дар КАС бошад. Номутавозинии байнисоҳавӣ бештар дар сохтори нархи маҳсулоти ниҳой баръало ифода гардидааст. Таҳлили маълумоти чадвали 7 нишон медиҳад, ки дар соли 2017 бисёре аз параметрҳои иқтисодии субъектҳои иқтисодӣ (воҳидҳои ташкилӣ) тамоили афзоишбӣ доранд. Ҳамин тариқ, хароҷоти истеҳсоли як тонна ангур дар соли 2017 ба андозаи 3,0% нисбат ба нишондиҳандаҳои соли 2013 зиёд гаштааст.

Дар ин давра, ба ҳисоби миёна нархи фуруши ҳар воҳиди мева ва ангур мутаносибан 29,0 ва 22,3% афзудааст. Ҳамзамон, дар соли 2017 андозаи миёнаи фоида аз як тонна мева ва ангур 17,1% аз соли 2013 бештар буда, дараҷаи фоидаоварӣ то 44,6% афзудааст [3]. Бояд қайд кард, ки дар соли 2017 истеҳсоли консерва аз ҳар воҳиди коркардии мева ва ангур, нисбат ба нишондиҳандаҳои соли 2013 мутаносибан 9,3-9,8% афзудааст. Дар баробари ин, афзоиши назарраси хароҷот ба коркарди мева дар воҳидҳои ташкилии ҳамгиро дида намешавад. Дар солҳои охир нархи миёнаи фуруши маҳсулоти консерва аз меваю ангур, мутаносибан 16,4% ва 11,5% афзудааст. Чунин ҳолат ба афзоиши қатъии андозаи фоида 42,6% ва то 75,5% баланд бардоштани сатҳи фоидаоварӣ, ки баёнгари сатҳи баланди рақобатпазирии маҳсулотҳои воҳидҳои ташкилии (субъектҳо)-и ҳамгиро мебошад, имкон дод.

Дар шароити нав, чунин вазъият ба амал омад, ки ҳиссаи молистеҳсолкунандаи мустақими кишоварзӣ дар нархи чаканаи молҳои хӯрокворӣ аз будаи хеле кам карда шудааст. Ҳамин тариқ, муносибати кластерӣ ба рушди иқтисодии бахши минтақавӣ барои баланд бардоштани рақобатпазирии рушди ҳудуд, ки муносибати комплексӣ ба сиёсати аграрии рушди минтақаи мушаххасро ташаккул медиҳад, муассиртар ба назар мерасад. Ҳамзамон, иқтисодии инкишофи субъектҳои кластер дар асоси шарикӣ бахшҳои хусусӣ ва давлатӣ ба инобат гирифта мешавад. Қайд кардан зарур аст, ки кластерҳо бояд дар асоси лоиҳаҳои давлатӣ, сармоягузори ва лоиҳаҳои дигари минтақавӣ рушд ташаккул ёбанд [2]. Мо боварӣ дорем, ки дар шароити кунунӣ муносибати кластерӣ метавонад дурнамои рушди соҳа гардад.

#### АДАБИЁТ

1. Ахенбах Ю.А. Формирование и развитие научно-производственных кластеров в регионе: теория, методология, практика: дис...док.экон.наук. /Ю.А. Ахенбах. –Воронеж, 2013.
2. Достиев Э.А. Развитие регионального садово-виноградарческого подкомплекса (на материалах Гиссарской зоны Республики Таджикистан): дисс. ... канд.экон.наук / Э.А. Достиев. -Душанбе, 2016. -161 с.
3. Регионы Таджикистан. Статистической сборник. Агентство по статистике при Президенте Республике Таджикистан. –Душанбе, 2018.
4. Соломахин М.А. Организационно-экономический механизм устойчивого развития регионального плодощервного подкомплекса. Монография / М.А. Соломахин, Н.Ю. Кузичева.
5. Статистический ежегодник Республики Таджикистан - 2018г. (официальное издание) Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2018.

#### САМАРАНОКИИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ КОРКАРДКУНАНДАИ КЛАСТЕРИ БОҒУ ТОКПАРВАРӢ ДАР НОҲИЯҲОИ ТОБЕИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф доир ба самаранокӣи рушди корхонаҳои коркардкунандаи кластери боғу тоқпарварӣ дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳурии Тоҷикистон маълумот пешниҳод намудааст. Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар соли 2018 арзиши маҳсулоти коркардшудаи мева дар корхонаҳои коркардкунандаи хурду миёнаи ноҳияҳои тобеи ҷумҳури ба 800,0 ҳазор сомони, ё 114% афзудааст. Сатҳи даромаднокӣи коркард дар соли 2018 то 28,6% зиёд гаштааст. Дар шароити нав, чунин вазъият ба амал омад, ки ҳиссаи молистеҳсолкунандаи мустақими кишоварзӣ дар нархи чаканаи молҳои хӯрокворӣ аз будаи хеле кам карда шудааст. Ҳамин тариқ, муносибати кластерӣ ба рушди иқтисодии бахши минтақавӣ барои баланд бардоштани рақобатпазирии рушди ҳудуд, ки муносибати комплексӣ ба сиёсати аграрии рушди минтақаи мушаххасро ташаккул медиҳад, муассиртар ба назар мерасад. Ҳамзамон, иқтисодии инкишофи субъектҳои кластер дар асоси шарикӣ бахшҳои хусусӣ ва давлатӣ ба инобат гирифта мешавад.

**Калидвожаҳо:** самаранокӣ, корхонаҳои коркардкунанда, рушд, кластери боғу тоқпарварӣ, нишондиҳандаи иқтисодӣ, сатҳи даромаднокӣ, корхонаҳои коркардкунандаи хурду миёна.

#### ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАЗВИТИЯ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ САДОВО-ВИНОГРАДАРЧЕСКОГО КЛАСТЕРА В РАЙОНАХ РЕСПУБЛИКАНСКОГО ПОДЧИНЕНИЯ ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье автором рассмотрена эффективность развития перерабатывающих предприятий садово-виноградарческого кластера в районах республиканского подчинения Таджикистана. Анализ показывает, что в 2018 году стоимость плодово-ягодной продукции на малых и средних перерабатывающих предприятиях в районах республиканского подчинения увеличилась до 800,0 тыс. сомони или на 114%. Уровень рентабельности

переработки в 2018 году увеличился на 28,6%. В новых условиях наступило такое состояние, что уменьшен процент непосредственного производителя товаров сельского хозяйства к розничным ценам продовольственных товаров. Таким образом, кластерное отношение является воздействующим на развитие регионального сектора национальной экономики в деле повышения конкурентоспособности развития территорий, которые формируют комплексное отношение к аграрной политике развития конкретного региона. В тоже время, принимается во внимание потенциал развития кластерных субъектов на основе партнерства частного и государственного сектора.

**Ключевые слова:** эффективность, перерабатывающие предприятия, развитие, кластер садово-виноградарство, экономический показатель, уровень рентабельности, малые и средние перерабатывающие предприятия.

#### **THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPMENT OF GARDENING CORK PROCESSING ENTERPRISES IN THE SUBORDINATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

This article has been reviewed on the effectiveness of development of horticultural processing enterprises in subordinate districts of the republic of Tajikistan. Analyzes showed that in 2018, the value of fruit- processing products in the small and medium- sized enterprises of republican subordination in the republics regions increased to 800,0 thousand somoni or 114%. The profitability of processing in 2018 increased to 28,6%. In the new conditions, such a state has come that the percentage of the direct producer of agricultural goods to the retail prices of food products has been reduced. Thus, the cluster attitude is influencing the development of the regional sector of the national economy in enhancing the competitiveness of the development of territories, which form a comprehensive attitude to the agrarian development policy of a particular region. At the same time, the development potential of cluster entities based on partnerships between the private and public sectors is taken into account.

**Key words:** efficiency, processing enterprises, development, garden cereal and veggies, economic indicator, profitability level, small and medium- sized enterprises.

**Сведения об авторе:** *Хусайнов Манучехр Нуруллоевич* - Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры финансов. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **989-12-13-18, 93-107-13-18.** E-mail: **manu-nuri@mail.ru**

**Information about author:** *Husaynov Manuchehr Nuruddinovich* - Tajik National University, Senior Lecturer, Department of Finance. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **989-12-13-18; 931-07-13-18.** E-mail: **manu-nuri@mail.ru**

УДК 657(575.3)

### **ҲУҶҶАТНИГОРИИ АУДИТ**

*Тоҳирова Р.С.*

**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Масъалаҳои ҳуҷҷатнигории аудит дар СБА 230 “Ҳуҷҷатнигорӣ” (Documentation) ва стандарти миллии ФА 2/2002 “Ҳуҷҷатнигории аудит” баррасӣ мешаванд.

Ташкилоти аудиторӣ ва аудитор ҳама маълумотро, ки аз диди пешниҳодкунии шаҳодатҳои аудиторӣ муҳим буда, ақидаи аудиториро тасдиқ мекунад, инчунин собит мекунад, ки санҷиши аудиторӣ мутобиқ бо қоидаҳои стандартҳои аудит гузаронида шудааст, бояд бо ҳуҷҷатҳои нигоҳдорӣ диҳанд.

Ахбори дар раванди аудит гирифташаванда мувофиқи талаботи стандартҳои аудит дар ҳуҷҷатҳои кории аудитор инъикос карда мешавад. Ҳуҷҷатҳои кории аудитор ҳуҷҷатҳоеро, ки ҳуди аудитор омода кардааст ё барои ӯ омода карда шудаанд ва ҳама ҳуҷҷатҳоеро, ки аудитор вобаста ба гузаронидани санҷиши аудиторӣ мегирад ва нигоҳдорӣ мекунад, дар бар мегиранд.

Ба ҳуҷҷатҳои кории аудит инҳо мансубанд:

- ✓ нақшаҳо ва барномаҳои гузаронидани аудит;
- ✓ тавсифи амалҳои санҷиши истифодашаванда ва натиҷаҳои онҳо;
- ✓ тавзеҳот, эзоҳот, қайдҳо ва изҳороти қарордодҳои шахси санҷидашаванда;
- ✓ нусхаҳои ҳуҷҷатҳои шахси санҷидашаванда;
- ✓ тавсифи низоми назорати дохилӣ ва ташкили баҳисобгирии муҳосибии шахси санҷидашаванда;

- ✓ ҳуҷҷатҳои таҳлилии ташкилоти аудиторӣ;
- ✓ дигар ҳуҷҷатҳо.

Рӯйхати намунавии ҳуҷҷатҳо, ки метавонанд ба таркиби ҳуҷҷатҳои кории ташкилоти аудиторӣ ворид карда шаванд чунин аст:

- ✓ маводҳои доир ба шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва сохтори ташкилии шахси санҷидашаванда;
- ✓ иқтибосҳо аз нусхаҳои ҳуҷҷатҳои муассисии шахси санҷидашаванда, инчунин дигар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии муҳимми вай (шартномаҳо, қарордодҳо, суратчаласаҳо ва ғ.);
- ✓ маводҳои банақшагири ва барномаҳои аудит;

- ✓ навиштаҷот оид ба омӯзиш ва баҳодиҳии низомҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва назорати дохилӣ (тавсифҳо, саволномаҳо, тарҳҳо ва нақшаҳои ҳуҷҷатгардиш);
- ✓ маводҳои таҳлилии амалиёти хоҷагидорӣ ва бақияҳои ҳисобҳои баҳисобгирии муҳосибӣ;
- ✓ навиштаҷоти дарбаргирандаи таҳлилии нишондиҳандаҳои муҳим ва тамоюлоти фаъолияти шахси санчидашаванда;
- ✓ навиштаҷот оид ба ҳосият, санаи гузаронидан, ҳаҷми амалҳои аудиторӣ гузаронидашуда ва натиҷаҳои чунин амалҳо;
- ✓ маводҳои, ки оид ба корҳои иҷронамудаи дигарон, ки аудитор назорат кардааст, шаҳодат медиҳанд;
- ✓ маълумот дар бораи он ки амалҳои аудиторӣ аз ҷониби кӣ ва кай гузаронида шудаанд;
- ✓ нусхаҳои мукотибот бо ташкилотҳои аудиторӣ дигар, коршиносон ва дигар шахсон дар робита бо аудити гузаронидашудаи шахси санчидашаванда;
- ✓ нусхаҳои мукотибот ё сабти муҳокимакуниҳо дар вақти вохӯрӣ бо роҳбарони шахси санчидашаванда доир ба масъалаҳои дар раванди аудит пайдошуда, бо шумули шартҳои гузаронидани аудит;
- ✓ мактуб-тасдиқномаҳои аз шахси санчидашаванда гирифташуда;
- ✓ нусхаҳои ҳуҷҷатҳои муҳосибӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои молиявии шахси санчидашаванда;
- ✓ хулосаҳои баровардаи аудитор (ташкилоти аудиторӣ) аз натиҷаҳои аудит.

Ҳуҷҷатҳои кориро ташкилоти аудиторӣ аудитор гузаронанда метавонад худ созад, ё аз шахси санчидашаванда ё дигар шахсон гирад.

Аудитор метавонад худ ҳаҷми ҳуҷҷатҳои кориро барои ҳар як санчиши аудиторӣ мушаххас бо таъя ба ақидаи касбии худ муайян намояд. Дар ҳуҷҷатҳои корӣ инъикос намудани ҳар як ҳуҷҷат ё масъалаи дар рафти аудит баррасинамудаи аудитор зарур нест.

Ҳайат, микдор ва муҳтавои ҳуҷҷатҳои корӣ бо баинобатгирии ин ҷиҳатҳо муайян карда мешаванд:

- ҳосияти кори иҷрошаванда;
- ҳосият ва мураккабии фаъолияти шахси санчидашаванда;
- вазъи баҳисобгирии муҳосибии шахси санчидашаванда;
- эътимоднокии низоми назорати дохилии шахси санчидашаванда;
- дараҷаи зарурии роҳбарӣ ва назорати кори кормандони ташкилоти аудиторӣ хангоми бачоорӣ амалиёти алоҳида.

Шаклҳои ҳуҷҷатҳои кориро ташкилоти аудиторӣ худ мустақилона таҳия менамояд, агар санадҳои танзимкунандаи фаъолияти аудиторӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шаклҳои дигарро пешбинӣ накарда бошанд.

Ҳуҷҷатҳои корӣ моликияти ташкилоти аудиторӣ гузаронандаи аудит мебошанд. Нусхаҳои ҳуҷҷатҳои шахси санчидашаванда бо розигии вай метавонанд ба таркиби ҳуҷҷатҳои кории ташкилоти аудиторӣ ворид карда шаванд.

Шахси санчидашаванда ва дигар шахсон, аз ҷумла мақомоти андоз ва дигар мақомоти давлатӣ ҳуқуқ надоранд, ки аз ташкилоти аудиторӣ пешниҳод кардани ҳуҷҷатҳои корӣ ё нусхаҳои онҳоро (пурра ё қисман) талаб намоянд, ба истиснои ҳолатҳои бевосита бо қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда.

Маълумоти дар ҳуҷҷатҳои кории аудиторӣ мавҷудбуда махфӣ буда, ташкилоти аудиторӣ набояд онҳоро ифшо намояд.

Ташкилоти аудиторӣ ва аудитор уҳдадор нестанд, ки ҳуҷҷатҳои кории худро ба шахси санчидашаванда пешкаш намоянд. Онҳо ҳуқуқ надоранд ва уҳдадор нестанд, ки ҳуҷҷатҳои кориро ба дигар шахсон, аз ҷумла ба мақомоти андоз ва дигар мақомоти давлатӣ пешниҳод намоянд, ба истиснои ҳолатҳои бевосита бо қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда.

Ҳуҷҷатҳои корӣ бояд ҳама маълумоти зарурӣ ва басандаро барои тартибдиҳии хулосаи аудиторӣ аз натиҷаҳои аудити гузаронидашуда, тасдиқкунии гузаронидани аудит мутобиқи санадҳои танзимкунандаи фаъолияти аудиторӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷониби ташкилоти аудиторӣ бачоорӣ банақшагирӣ ва назорати аудит дар бар гиранд.

Ҳуҷҷатҳои корӣ бояд ахбор дар бораи банақшагирии аудит, ҳосият, доираҳои вақтӣ ва ҳаҷми амалҳои аудиторӣ иҷрошуда, натиҷаҳои онҳо, инчунин ахбор оид ба хулосаҳои дар асоси шаҳодатҳои аудиторӣ гирифташуда баровардашударо дар бар гиранд. Ҳама масъалаҳои муҳими талабкунандаи мулоҳизаронии касбии аудитор, ҳамчун ба хулосаҳои вобаста ба ин масъалаҳо баровардашуда, бояд дар ҳуҷҷатҳои корӣ инъикос карда шаванд.

Хуччатҳои корӣ бояд ба қадри басанда пурра ва муфассал бошанд, то ки ҳар аудитор ботаҷриба бо онҳо шинос шуда, тавонад оид ба аудити гузаронидашуда тасаввуроти умумӣ пайдо намояд; агар зарурати ба аудитор дигар супоридани қор ба миён ояд ва вай оид ба иҷрокунии чунин супориш таҷрибаи амалӣ надошта бошад ҳам, тавонад дар асоси хуччатҳои пешниҳодшуда (бе гузаронидани суҳбатҳо ё мукотиботи иловагӣ бо аудитор пешин) қори анҷомдодашуда, асоснокии қарорҳо ва хулосаҳои аудитор пешинро дарк кунад.

Маълумоти дар хуччатҳои корӣ овардашуда ба таври равшан ва аниқ баён карда мешаванд, то ки муҳтаво ва шакли онҳо яқин буда, ба маънидоқуниҳои мухталиф роҳ надиҳанд.

Хуччатҳои корӣ бояд саривақт то оғоз, дар рафт ва бо баанҷомрасии санҷиши аудиторӣ таҳия карда шаванд. Дар лаҳзаи ба шахси санҷидашаванда пешниҳод кардани хулосаи аудиторӣ ҳама хуччатҳои корӣ бояд пурра ниғориш шуда бошанд.

Хуччатҳои корӣ метавонанд дар барандагони қоғазӣ, электронӣ ва дигар барандагоне таҳия карда шаванд, ки ҳифзи маълумоти дар онҳо мавҷудбударо дар муддати барои дар бойгонӣ нигоҳдории хуччатҳои корӣ муқарраршуда таъмин намоянд.

Агар дар хуччатҳои корӣ ифодаҳои шартӣ (аломатҳо) истифода шуда бошанд, бояд онҳо шарҳ дода шаванд. Дар анҷоми аудит хуччатҳои корӣ бояд барои нигоҳдории ҳатмӣ ба бойгонии ташкилоти аудиторӣ супорида шаванд. Онҳо дар шакли бастакардашуда нигоҳ дошта мешаванд. Таъмини амнияти хуччатҳои корӣ, ниғориш ва ба бойгонӣ супоридани онҳоро роҳбари ташкилоти аудиторӣ ё шахси ваколатдори вай ташкил менамояд. Хуччатҳои корӣ дар бойгонии ташкилоти аудиторӣ ба муҳлати на кам аз панҷ сол ҳифз карда мешаванд.

#### АДАБИЁТ

1. Шеремет А.Д. Аудит: Учебник / А.Д. Шеремет, В.П. Суйц. -М.: ИНФРА-М, 2002. -240 с.
2. Суйц В.П. Аудит: общий, банковский, страховой: Учебник для вузов / В.П. Суйц, А.Н. Ахметбеков, Т.А. Дубровина. -М.: ИНФРА-М, 2000. - 556 с.
3. Демакова, Е.А. Бухгалтерский учет, анализ и аудит: сборник заданий Всероссийской студенческой олимпиады / Е.А. Демакова. -М.: КноРус, 2012. - 176 с.
4. Дмитриева, И.М. Бухгалтерский учет и аудит: Учебное пособие для бакалавров / И.М. Дмитриева. - М.: Юрайт, 2013. - 306 с.
5. Шоймардонов С.К. Оценка сельскохозяйственных объектов в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности (МСФО) / С.К. Шоймардонов // Научная статья. Вестник Таджикского национального университета, (научный журнал). –Душанбе: Сино, 2015. -№2/3(165).

#### ХУЧЧАТНИГОРИИ АУДИТ

Масъалаҳои хуччатнигории аудит дар СБА 230 “Хуччатнигорӣ” (Documentation) ва стандарти миллии ФА 2/2002 “Хуччатнигории аудит” баррасӣ мешаванд. Ташкилоти аудиторӣ ва аудитор ҳама маълумотро, ки аз диди пешниҳодкунии шаҳодатҳои аудиторӣ муҳим буда, ақидаи аудиториро тасдиқ мекунад, инчунин собит мекунад, ки санҷиши аудиторӣ мутобиқ бо қоидаҳои стандартҳои аудит гузаронида шудааст, бояд бо хуччатҳо ниғориш диҳанд. Ахбори дар раванди аудит гирифташаванда мувофиқи талаботи стандартҳои аудит дар хуччатҳои қорӣ аудитор инъикос карда мешавад. Хуччатҳои қорӣ аудитор хуччатҳоеро, ки худӣ аудитор омода кардааст ё барои ӯ омода карда шудаанд ва ҳама хуччатҳоеро, ки аудитор вобаста ба гузаронидани санҷиши аудиторӣ мегирад ва нигоҳдорӣ мекунад, дарбар мегиранд. Агар дар хуччатҳои қорӣ ифодаҳои шартӣ (аломатҳо) истифода шуда бошанд, бояд онҳо шарҳ дода шаванд. Дар анҷоми аудит хуччатҳои қорӣ бояд барои нигоҳдории ҳатмӣ ба бойгонии ташкилоти аудиторӣ супорида шаванд. Онҳо да рӯшакли бастакардашуда нигоҳ дошта мешаванд. Таъмини амнияти хуччатҳои қорӣ, ниғориш ва ба бойгонӣ супоридани онҳоро роҳбари ташкилоти аудиторӣ ё шахси ваколатдори вай ташкил менамояд. Хуччатҳои қорӣ дар бойгонии ташкилоти аудиторӣ ба муҳлати на кам аз панҷ сол ҳифз карда мешаванд.

**Калидвожаҳо:** аудит, хуччатнигории аудит, хуччатнигории қорӣ тафтиши аудиторӣ, ташаккули файли ниҳоии тафтишоти аудиторӣ, муҳлати нигоҳдории хуччатнигории аудит.

#### АУДИТОРСКАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ

Задачи аудиторской документации рассматриваются в МСА 230 «Аудиторская документация» и в национальном стандарте АФ2/2002 “Аудиторская документация”. Аудиторская документация - это совокупность материальных носителей информации, которая отражает совокупность выполненных аудиторских процедур, полученных аудиторских доказательств, заключений, сделанных аудитором, которая составляется самим аудитором, сотрудниками проверяемого экономического субъекта. После завершения формирования окончательного аудиторского файла аудитор не должен удалять аудиторскую документацию до окончания периода хранения. Рабочая документация аудиторской проверки является строго конфиденциальной и подлежит хранению в специально оборудованных помещениях, исключающих случайное повреждение или уничтожение и допуск без специального разрешения. Рабочие документы аудиторской проверки обычно могут быть выданы сотрудникам аудиторской фирмы только в соответствии с необходимостью проведения последующей проверки или уточнения отдельных вопросов предыдущей проверки. Срок хранения аудиторской документации обычно составляет не менее пяти лет с даты аудиторского отчета или с даты аудиторского отчета или заключения.

**Ключевые слова:** аудит, аудиторская документация, рабочая документация аудиторской проверки, формирование окончательного аудиторского файла, срок хранения аудиторской документации.

## AUDIT DOCUMENTATION

The tasks of the audit documentation are discussed in ISA 230 "Audit documentation" and in the national standard AF2 / 2002 "Audit documentation". Audit documentation is a set of material information carriers that reflects the set of performed audit procedures, obtained audit evidence, conclusions made by the auditor, which is drawn up by the auditor himself, employees of the audited economic entity. After completion of the final audit file, the auditor should not delete the audit documentation before the end of the retention period. The working documentation of the audit is strictly confidential and must be stored in specially equipped premises, excluding accidental damage or destruction and admission without special permission. Working documents of the audit can usually be issued to employees of the audit firm only in accordance with the need for subsequent verification or clarification of certain issues of the previous audit. The shelf life of audit documentation is usually at least five years from the date of the audit report or from the date of the audit report or opinion.

**Key words:** audit, audit documentation, working documentation of the audit, the formation of the final audit file, the shelf life of the audit documentation.

**Сведения об авторе:** *Тохирова Раджабмох Сафаровна* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудакӣ, 17. Телефон: 935-32-08-36

**Information about the author:** *Tokhirova Rajabmoh Safarovna* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

УДК 33:379.85(575.3)

### БАРРАСӢ ВА ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ БАҲОДИҲИИ СОҲАИ САӢӢҲӢ ВА ТАНЗИМИ ҲАРАКАТИ МАҲСУЛОТИ САӢӢҲӢ

*Қурбонов Ш.Я., Ёров Ч.Н., Иброҳимов И.Р.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Таҳлили рушди соҳаи сайёҳӣ коркарди маҷмӯи нишондиҳандаҳоро тақозо менамояд, зеро танҳо дар ҳамин сурат самаранокии пешниҳоди маҳсулоти сайёҳӣ муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, дар чараёни таҳқиқи рушди соҳаи сайёҳӣ дар адабиётҳои иқтисодӣ ду нишондиҳандаи ҳаракати маҳсулоти сайёҳӣ истифода мешавад, яъне рафторӣ ва конверсионӣ.

Нишондиҳандаи «рафторӣ» инъикоскунандаи он аст, ки одамон амалан чӣ қор мекунанд, яъне динамика ва мақсади сафар, шумораи одамон, ки сафарҳоро банд менамоянд ва ғайра. Назорати рафторӣ аз ҷониби ширкатҳои сайёҳии миллии аксаран ба таҳқиқи шуморавии чараёни истеъмоли маҳсулоти сайёҳӣ равона гардидааст.

Новобаста аз мавҷудияти як қатор мушкилот, ки ба таносуби рафтори сайёҳон ва фаъолият ҳангоми ҳаракати маҳсулоти сайёҳӣ вобастаанд, нишондиҳандаҳои рафторӣ ҳамчун нуқтаи асосии тарҳрезии ҳисобот маҳсуб меёбанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар чараёни назорат оид ба натиҷаҳои фаъолият дар баҳши сайёҳӣ ҷамъоварии 3 шакли маълумотҳо вучуд дорад:

- шумораи сафарҳо ё сайёҳон ва таснифоти онҳо ба навҳои сафар, шаҳрвандӣ, дараҷаи иқтисодӣ-иқтимоӣ ва ғайра.

-воридоти сармоя аз сайёҳон, ки ба дӯши як нафар дар як рӯз, ки дар асоси он баҳодиҳии умумии нишондиҳандаҳои марказҳои сайёҳӣ амалӣ карда мешавад;

-сатҳи бандгардии муассисаҳои ҷойгирнамоие, ки аз рӯи шумораи утокҳои фармоишшуда ҷен карда мешавад.

Дар модели бозгардиш аз маблағгузори бучавӣ аз сайёҳӣ, воридшавии сармоя аз сайёҳӣ (масалан аз ҳисоби ҳаракатҳои сайёҳон, андоз ва баъзан самарайи мултипликативӣ) ҷамъ гардида, ба суратҳисоби ширкати сайёҳӣ ворид мешаванд. Ҳамзамон, унсури асосии таҳқиқоти рушди соҳа, муайяннамоии фоидаи умумӣ аз воситаҳои маблағҳои гузошташуда, ки маблағи умумии аз сайёҳӣ воридшуда маҳсуб ёфта, бо ҷудо намудани ҳаракатҳои ширкати сайёҳӣ барои ҳаракати маҳсулоти сайёҳӣ нигаронида шудааст, ба шумор меравад. Дар баъзе кишварҳо бозгардиш аз маблағҳои гузошташуда пас аз интишори табиғот суръати баланд мегирад. Масалан, агар воридоти умумӣ аз сайёҳӣ 5 млн. доллари амрикоиро ташкил диҳад ва ширкати сайёҳӣ барои табиғот 50 ҳазор доллари амрикоӣ сарф карда бошад, пас самарайи бозгардиш аз маблағгузорӣ 100:1-ро ташкил медиҳад.

Аз ҷониби СУС СММ таҳқиқоти васеи комплексӣ гузаронида шуда, самаранокии маблағгузори давлатӣ барои табиғоти ширкатҳои миллии сайёҳӣ нишон дода шудааст. Новобаста аз ин, индекс ё нишондиҳандаи мазкур ба сифати нишондиҳандаи ягонаи самаранокии маблағгузори бучавӣ ба табиғоти ғайритиҷоратии сайёҳӣ баромад карда

наметавонад. Аксар кишварҳо вобастагии мустақими афзоиши шумораи сайёҳон ва воридоти маблағ аз сайёҳиро ба баландбардории буҷаи таблиғот нисбат медиҳанд [1].

Масалан, афзуннамоии буҷаи таблиғотии Хитой ба 55% боиси 25% афзоиш ёфтани вориди сайёҳон ба ин кишвар гардид ва воридоти сармоя аз сайёҳӣ 157% афзоиш ёфт. Инчунин, афзоиши ёфтани буҷаи таблиғотии Маҷористон (Венгрия) ба андозаи 118% боис гардид, то даромад аз ҳисоби сайёҳӣ то 119% ва зиёдгардии буҷаи таблиғотии Испания ба 5% боиси зиёдшавии воридоти сайёҳон то 16,5% гардид.

Нишондиҳандаи дигари бозгардиш аз маблағгузорӣ, ин коэффитсиенти «харочот-натича» ба шумор меравад. Дар ин ҳолат ширкати сайёҳӣ мутаносибан баъзе нишондиҳандаҳоро бо харочотҳояш қиёс менамояд.

Ба сифати ин гуна нишондиҳандаҳо метавонанд инҳо баромад намоянд:

-харочоти ширкати сайёҳӣ барои сафари як нафар сайёҳ, ки бо роҳи тақсими умумии буҷаи ширкати сайёҳӣ ба шумораи сайёҳон ҳисоб карда мешавад;

-таносуби харочоти ширкати сайёҳӣ ба харочоти сайёҳон, ки бо роҳи тақсимои умумии буҷаи ширкати сайёҳӣ ба даромади умумии аз сайёҳон бадастовардашуда чен карда мешавад;

-харочоти таблиғотӣ барои як сайёҳ, ки бо роҳи тақсимои буҷаи таблиғотии ширкати сайёҳӣ ба шумораи умумии сайёҳон ҳисоб карда мешавад;

-таносуби харочоти таблиғотии ширкати сайёҳӣ бо харочоти сайёҳон, ки бо роҳи тақсими буҷаи умумии таблиғотии ширкати сайёҳӣ ба даромади умумии аз сайёҳон воридшуда, чен карда мешавад;

-харочотҳо барои банднамоии воситаҳои чойгиркунӣ, зеро афзоиши ташрифоти сайёҳон боиси афзоиш ёфтани мизочон дар меҳмонхонаҳо ва дигар воситаҳои чойгирнамоӣ мегардад.

Дар баҳши сайёҳӣ омили бузурги фузунфар (мултипликатор) амал мекунад, ки ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидории давлат таъсир мерасонад. Вобаста ба ин, яке аз усулҳо ҳисоби моҳияти умумӣ дар иқтисодиёти кишвар бо истифода аз самарайи фузунфар, яъне таъсири иловагии харочотҳои баҳши сайёҳӣ ба дигар бахшҳои иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Дар ин ҳолат таъсири умумии воридот аз сайёҳиро метавон ба сифати нишондиҳандаи заминавӣ ҳангоми баҳодиҳии натиҷаҳои фаъолияти ширкати сайёҳӣ ба баҳши сайёҳӣ истифода намуд.

Солҳои охир дар адабиётҳои иқтисодӣ омили фузунфар бо мақсади муайян намудани моҳияти сайёҳӣ, алалхусус дар давраи гузароиндани чорабиниҳои васеъ, ба сифати усули махсуси баҳогузории самаранокии маркетинги фаъолияти ширкати сайёҳӣ омӯхта мешавад. Ба ғайр аз ин, ширкатҳои сайёҳӣ ба Ҳисоби ёрирасон дар сайёҳӣ (ХҶС) рӯ овардаанд, ки ҳанӯз ҳам аз ҷониби қисми зиёди ширкатҳои сайёҳӣ истифода намешаванд. Вобаста ба вориднамоии низоми Ҳисоби ёрирасон дар сайёҳӣ дар ҳисоботҳои оморӣ давлатҳо (айни замон 28 давлат аллакай ин низомро истифода менамояд), таъсири ғайримустақими самарайи фузунфар ҳарчи бештар маълум мегардад [2].

Гурӯҳи мизочон аз ҷониби ширкатҳои сайёҳӣ чунин тасниф мегарданд:

-шумораи асосии сайёҳон аз давлат ё минтақаи алоҳида;

-бозиди гурӯҳи махсуси сайёҳон ва гурӯҳбандии онҳо вобаста ба мақсади сафар;

-ташрифот дар доираи намуди махсуси фаъолият ё унсури бозор;

-ташаккулдиҳандаи бозори рушдёфтаистода ба навъҳои нави мизочон.

Таҳлилҳои Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки дар раванди рушди сайёҳӣ шартан амал мекунад, ки мутобиқи он ба сифати таъминкунандагони асосӣ ба марказҳои сайёҳӣ бо сайёҳ, ҳудудҳо ва давлатҳои баромад мекунад, ки бо кишвар аз лиҳози географӣ наздиканд ё фарҳанги наздик доранд.

Ҳангоми таҳлили фаъолияти баъзе марказҳои сайёҳӣ диққати асосӣ бояд ба шахсоне равона гардад, ки ба навъи махсуси сайёҳӣ, ба мисли кӯҳнавардӣ, дӯстдорони пиёдагардӣ ё омӯзандаи фарҳанг, ки барои сайёҳӣ дар кишвари алоҳида ё минтақа аҳамияти бузург доранд, машғуланд. Таҳлили бозгардиш аз маблағгузории буҷавӣ дар асоси саҳми бозор дар даромади ширкат аз ташрифи дӯстдорони ягон навъи сайёҳӣ бунёд мешавад.

Объектҳои муҳими диққатҷалбкунанда на танҳо бозор ё гурӯҳи сайёҳони вучуддошта, инчунин иқтидорҳои рушд, ки дар бораашон ҳанӯз маълумоте нест, мебошанд. Ба шумори онҳо метавонанд чунин гурӯҳҳо, ба мисли танҳо сайёҳаткунандагон, занон, сайёҳони касбӣ, нафақахӯрон, ҷавонон ва ғайра шомил бошанд. Пас аз муайян намудани ин гуна гурӯҳ симои онҳо мурағтаб гардида, омӯзиш шурӯъ мегардад. Масалан, истифодабарандагони Интернет ба наздикӣ ба сифати мичозони интернет-порталҳои баҳши сайёҳӣ омӯхта мешаванд. Ин ҳолат боиси рушди

соҳа ва ташаккули банднамоӣ тавассути интернет-сомонаҳои ширкатҳои сайёҳӣ ва меҳмонхонаҳо гардидааст.

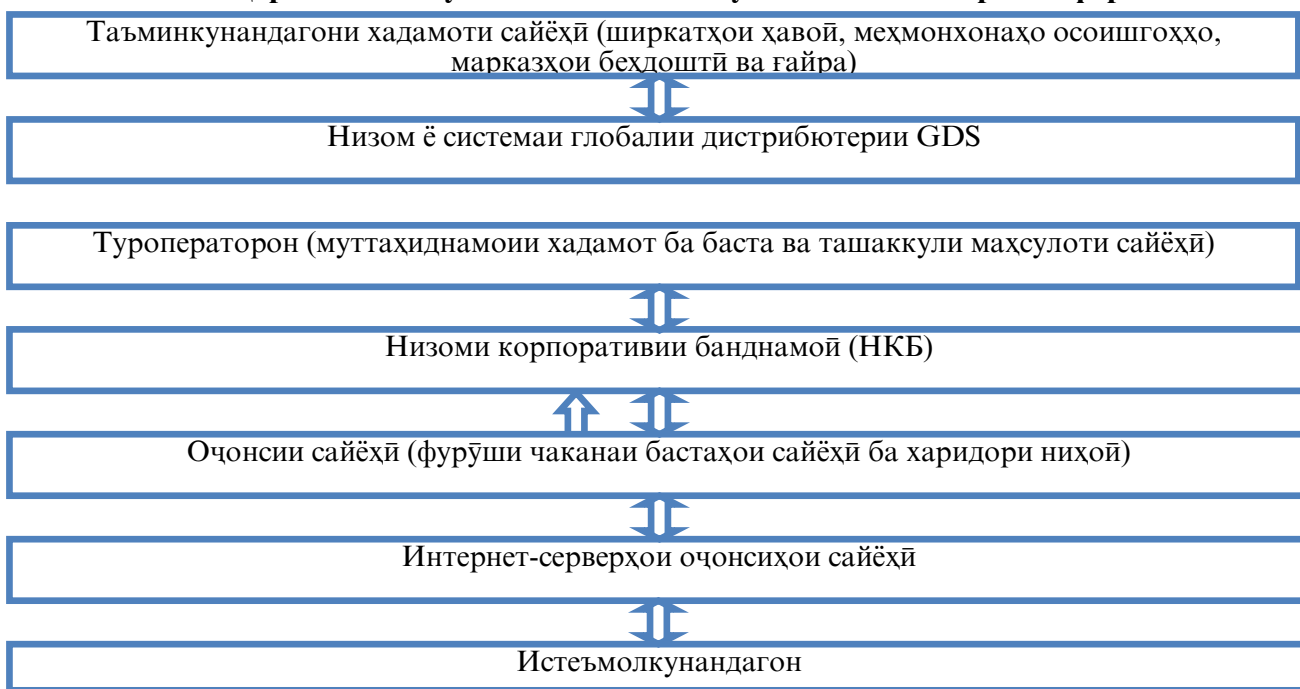
Айни замон дар баҳши фурӯши маҳсулоти сайёҳӣ техникаи компютерӣ васеъ истифода мешавад ва бидуни истифодаи интернет банднамоии меҳмонхона ё фармоиши чиптаи ҳавопаймоӣ ё роҳи оҳан хеле мушкил аст.

Низоми банднамоӣ ва захиранамоӣ роҳи асосии фурӯши маҳсулоти сайёҳӣ буда, низоми мазкур пас аз ба вучуд омадани шабакаи Интернет васеъ паҳн гардид. Гуфтан ҷоиз аст, ки айни замон чунин низоми системаи банднамоӣ, ба мисли Amadeus, Sabre, Worldspain, Galileo ва ғайра хеле фаъоланд, ки ҳамасола ба садҳо миллион нафар мизочон ҳадамот пешниҳод менамоянд. Низоми мазкур аввалан аз ҷониби ширкатҳои ҳавопаймоӣ бо мақсади осон намудани дастрасии иттилоотӣ тарҳрезӣ гардида буд, вале ҳоло дар тамоми бахшҳо, алалхусус дар сайёҳӣ васеъ истифода мешавад. Низоми банднамоӣ ва захиранамоӣ дастрасии автоматикунонидашударо ба иттилоот оид ба нақшабандӣ дар бисёр бахшҳои саноати сайёҳӣ бо дарназардошти будубош, сафарҳои давриоламӣ, нақлиёт, сайрҳо, мубодилаи асъор ва фароғатию саргармӣ ва ғайраро таъмин менамоянд.

Бинобар ин, воридшавии муассисаҳои инфрасохтори Ҷумҳурии Тоҷикистон, яъне меҳмонхонаҳо, ширкатҳои сайёҳӣ, инфрасохтори нақлиёт ва дигар ҳадамоти ба соҳаи сайёҳӣ алоқаманд, пешрафти фаъолияти онҳоро таъмин менамоянд.

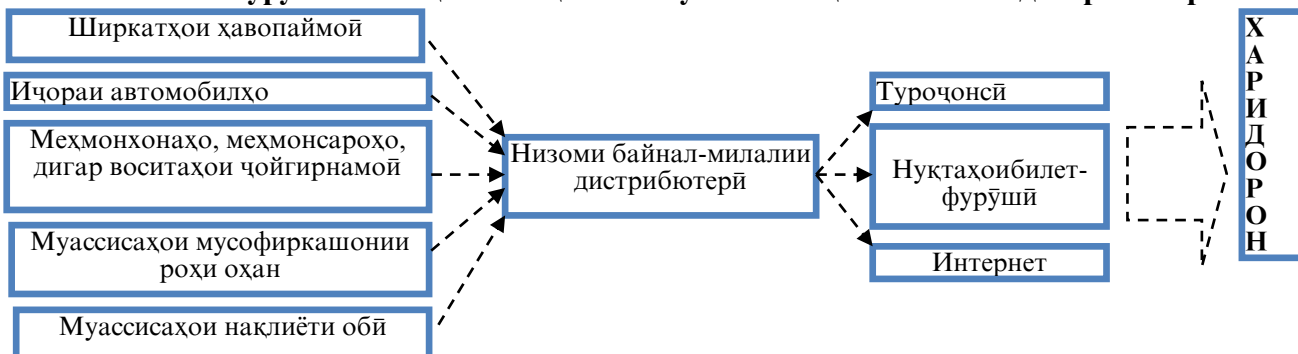
Дар натиҷа чараёни пешниҳоди ҳадамоти сайёҳӣ ба мизоч осон гардида, самаранокии фаъолияти муассисаҳои инфрасохтори саноати сайёҳӣ боло меравад.

### Расми 1. Ҳаракати маҳсулоти сайёҳӣ тавассути низоми электронии фармоиш



Мавриди зикр аст, ки дар замони муосир дар фаъолияти ширкатҳои сайёҳӣ ва муассисаҳои мустақим ва ғайримустақими ба сайёҳӣ дахлдор, истифодаи дастовардҳои технологияҳои иттилоотӣ-иртиботӣ муҳим буда, бидуни он самаранокии фаъолият ғайриимкон аст.

### Расми 2. Фурӯши бастаҳои сайёҳӣ тавассути низоми глобалии дистрибутиерӣ



Тақсимбандии сайёҳон, яке аз омилҳои муҳимми тадқиқот ба шумор рафта, он инъикоскунандаи таносуби нигоҳи сайёҳоне мебошанд, ки дар як гурӯҳ вориди кишвар мешаванд.

Пас аз гузаронидани тадқиқоти комплексӣ гурӯҳҳои сайёҳон таснифот карда мешаванд. Яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми самаранокӣ аз фаъолият оид ба фурӯши маҳсулоти сайёҳӣ ин афзоиши ташрифоти сайёҳон аз марказҳои фарҳангӣ ба ҳисоб меравад.

Таҳлили таҷрибаи пешқадамро метавон барои мутобиқати гурӯҳҳои сайёҳони саликаи якрангдошта истифода намуд. Ҳамзамон, онро дар рафти гурӯҳбандии сайёҳон татбиқ намудан мумкин аст.

Барои таҳлили натиҷаҳои фаъолияти ширкати сайёҳӣ вобаста ба дигар кишварҳо аз талаботҳои зерин истифода намудан мумкин аст:

- муқоисаи ҳиссаи сайёҳӣ нисбати ММД-и кишвар;
- чараёни шуғл дар давлатҳо;
- чараёни муайянкунандаи маҷрои судури сайёҳон (воридшавии сайёҳон ва даромад аз онҳо) вобаста ба кишварҳои алоҳида;
- чараёни муқоисавии сатҳи банднамоии меҳмонхона ва дигар воситаҳои ҷойгирнамоӣ;
- тағйирёбии рейтинги давлатҳо вобаста ба афзоиши ташрифи сайёҳон ва дар ин замина болоравии даромаднокии соҳа;
- чараёни вобастагӣ аз бозорҳо.

Баъзан яке аз усулҳои худбаҳодиҳӣ аз ҷониби маъмурияти маҳаллӣ ва минтақавӣ истифодашаванда, натиҷаи ташрифи сайёҳонро ба минтақа тағйир медиҳад, зеро дар натиҷаи худбаҳодиҳӣ норасоӣ ё камбудии зуд ошкор гардида, роҳи ҳалли худро пайдо менамоянд. Дар баробари ин, таҳлили муқоисавии ширкатҳо ва фаъолияти роҳбарони ширкатҳои сайёҳӣ гузаронида мешаванд ва роҳҳои ҳалли камбудии ҷойдошта дар рафти фаъолияти ширкат муайян карда мешаванд.

Таҳлили комплекси бартариятҳои рушди сайёҳиро метавон дар асоси нишондиҳандаҳои зерин муайян намуд:

- даромад аз истиқомат дар меҳмонхонаи минтақа;
- нархномаи утоқҳо дар меҳмонхонаи минтақа;
- қабули асьор ҳангоми табодул;
- нишондиҳандаҳои бекорӣ дар бозорҳои асосии дохилӣ, ки сайёҳонро ворид менамоянд;
- сатҳи воридшавӣ ба интернет-сомонаҳо;
- чараёни нархгузорӣ.

Дар шароити муосир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати нишондиҳандаи муҳимми таҳлили рушди соҳаи сайёҳӣ, нишондодҳои зеринро истифода намудан мумкин:

- шумораи сайёҳоне, ки ба кишвар ворид шудаанд;
- шумораи сайёҳони миллӣ, ки ба дигар кишварҳо сафар кардаанд;
- ҳаҷми ҳадамоти сайёҳии пешниҳодшуда;
- пардохтҳои соҳаи сайёҳӣ ба буҷаи давлатӣ.

Аксари нишондиҳандаҳои таҳлилгардида, ба он вобастаанд, ки бо мақсади ҷалби бештари сайёҳон ширкатҳои сайёҳӣ чӣ қадар маблағро барои таблиғот сарф намудаанд. Ҳамзамон, сайёҳии воридотӣ дар худ таъсири як қатор омилҳои берунаро эҳсос мекунад, ки он талаботро ба коркарди методологияи амалинамоии стратегияи давлатии рушди сайёҳӣ ва таъсири омилҳои беруна тақозо менамояд.

Барои муайян намудани усули самаранокӣ фаъолияти ширкати сайёҳӣ дар рушди сайёҳӣ муносибати конверсионӣ вучуд дорад. Дар он чунин вазифагузорӣ, ба мисли ҳаҷми сафарҳои иловагӣ, банднамоӣ ва даромад, ки аз дуруст ба роҳ мондани таблиғот вобаста аст, дар назар дошта мешавад. Шартҳои гузаронидани тадқиқоти конверсионӣ, ин дар чараёни таблиғоти маҳсулоти сайёҳӣ тавассути садо, симо ва дигар воситаҳои иттилоотӣ, истифодаи усули боварикунонӣ мебошад. Ному насаб ва нишони шахсон барои иттилоот мурочиаткунанда қайд гардида, баъдан таҳқиқот оид ба он, ки воқеан ҳаҷми шахсон вобаста ба иттилооти гирифтаашон сафар кардаанд ва ё не, гузаронида мешавад. Дар асоси тадқиқот нақшаҳо барои оянда муайян карда мешаванд. Тадқиқоти конверсиониро метавон дар рафти тамоми намуди талаботҳои истифода намуд, лекин агар талабот дар телевизион бештар анҷом дода шавад, самаранокии он боло меравад.

Таҳқиқоти конверсиониро метавон барои баҳодиҳии чунин шаклҳои фурӯши маҳсулоти сайёҳии давлат, ба мисли намоиш, ҳамоиш ё ҷорабинҳои соҳавӣ истифода намуд, зеро дар ин ҳолат маълумотҳо дақиқан ва шахсон ба мизоч расонида мешаванд.



Мавриди зикр аст, ки дар ИМА маҳз усули конверсионии тадқиқот ҳамчун воситаи баҳодихии муассисаҳои соҳавии давлатӣ истифода мешавад, аммо усули мазкур аз камбудихо ӯрӣ нест. Чунончи:

-муайян намудани нафароне, ки ҳоло маркази сайёҳиро интиҳоб намудаанд, номумкин аст;

-имкон намедихад, ки аз молҳои рақибон маълумот пайдо шавад;

-имкон намедихад, то пайомадҳои истифодаи воситаҳои гуногуни иттилоотӣ аз ҷониби ширкатҳоро ҳангоми дар якҷанд воситаҳои ахбори омма паҳн намудани таблиғот фарқ намоем;

-баъзан усулҳои номувофиқи интиҳоб истифода мешаванд;

-дар таҳқиқоти конверсионӣ таҳқиқи инфиродии мизочон ғайривоқеӣ мебошад, зеро интиҳоби сафари сайёҳӣ аксаран аз ҷониби як гурӯҳ сурат мегирад.

Вобаста ба норасоии муайяншуда суоле бармеояд, ки конверсия дар асл чист? Як қатор олимони хориҷӣ, ки ба таҳқиқоти конверсионӣ машғуланд, чунин баён менамоянд, ки конверсия ин расонидани маълумоти аввалия ба истеъмолкунанда оид ба маҳсулоти сайёҳӣ дар раванди таблиғот буда, истеъмолгар ва ё сайёҳ ҳангоми қабули маълумотҳои таблиғот дар назди интиҳоб қарор мегирад.

Аз ҷониби муҳаққиқон 3 шакли конверсия пешниҳод шудааст:

-шакли яқум, конверсияи «хуқуқӣ» буда, дар он ҳангоми робитаи аввалия бо фаъолияти ширкати сайёҳӣ, сайёҳ ба давлат ташриф меорад;

-шакли дуум, чунин шакле мебошад, ки аввал сайёҳ нисбати фаъолияти ширкати сайёҳӣ маълумот ҷамъ оварда, баъд барои сафар ба ягон давлат, ки хатсайри он аз ҷониби ширкат пешниҳод шудааст, муроҷиат менамояд;

-шакли сеум, ҳамчун «баҳсӣ» муаррифӣ шуда, он замоне ба вучуд меояд, ки азми сайёҳ зери таъсири, масалан таблиғоти телевизионӣ, на китобчаю маълумотномаи дигар ташаққул меёбад.

Ҳамин тавр, истифодаи навҳои гуногуни нишондиҳандаҳои баҳодихии бахши сайёҳӣ, натиҷаҳои гуногун медиҳанд. Бинобар ин, ин гуна низоми нишондиҳандаҳоро метавон ҷиҳати баргараф намудани камбудихо, баҳодихии сатҳи рушди фаъолияти ширкати сайёҳӣ, бунёди замина барои самтҳои асосию гуногуни сайёҳӣ истифода намуд. Ҳамзамон, омӯзиши интиқоди нақши муҳимро дар истифодаи таҷрибаи давлатҳои пешрафта дар танзими дастгирии рушди саноати сайёҳӣ, метавонад иҷро намояд.

#### АДАБИЁТ

1. Азар В.И. Сайёҳӣ падидаи асри XXI. Сайёҳӣ таҷриба, мушкилӣ, дурнамо / В.И. Азар. – 2014. -№1. -С.56-57.
2. Богданов Ю.В. Нақши омилҳои асосӣ, ки ба ҳолат ва рушди сайёҳии воридоти таъсир мерасонанд / Ю.В. Богданов //Маводи Академияи сайёҳӣ. Нашри 3. –СПб, 2005. -С.85-86 (бо забони русӣ).
3. Ҳисоботҳои Кумитаи сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.
4. Нишондиҳандаҳои асосии рушди сайёҳӣ // Маҷаллаи UNWTO. – 2017. -С.4. (бо забони англисӣ).

#### БАРРАСӢ ВА ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ БАҲОДИҲИИ СОҲАИ САЙӢҲӢ ВА ТАНЗИМИ ӢАРАКАТИ МАӢСУЛОТИ САЙӢҲӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои истифодаи ҳаракатати маҳсулоти сайёҳӣ ва баҳодихии онҳо баррасӣ шудаанд. Ҳамзамон, таҳлили рушди соҳаи сайёҳӣ, коркарди маҷмӯи нишондиҳандаи онро инъикос менамояд. Дар бахши сайёҳӣ омили бузурги фузунфар (мултипликатор) амал мекунад, ки ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ давлат таъсир мерасонад. Вобаста ба ин, яке аз усулҳои ҳисоби моҳияти умумӣ дар иқтисодиёти кишвар бо истифода аз самарайи фузунфар, яъне таъсири иловагии хароҷотҳои бахши сайёҳӣ ба дигар бахшҳои иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Чунин масъала дар ҷумҳурӣ мубрам буда, дар ин ҳолат таъсири умумии воридот аз сайёҳиро метавон ба сифати нишондиҳандаи заминавӣ ҳангоми баҳодихии натиҷаҳои фаъолияти ширкати сайёҳӣ ба бахши сайёҳӣ истифода намуд.

**Калидвожаҳо:** маҳсулоти сайёҳӣ, маҷмӯи нишондиҳандаҳо, мултипликатор, ширкати сайёҳӣ, хароҷоти бахши сайёҳӣ.

#### ИССЛЕДОВАНИЕ И АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ОЦЕНКИ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ И РЕГУЛИРОВАНИЕ ДВИЖЕНИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО ПРОДУКТА

В данной статье рассмотрены проблемы исследования использования движения туристического продукта, а также анализ оценки эффективного движения туристического продукта. В туристическом секторе имеется важный мультипликативный фактор, который влияет на развитие других отраслей хозяйства страны. В настоящее время возникает необходимость оценки эффективности управления движения туристического продукта на туристическом рынке. Данная проблема актуальна для республики и туристический экспорт может выступать в качестве основного показателя в процессе оценки результатов деятельности туристических фирм, а также в дальнейшем использовании этих результатов в научном исследовании.

**Ключевые слова:** туристический продукт, наличие показателей,мультипликатор, туристическая фирма, расходы туристического сектора.

## RESEARCH AND ANALYSIS OF INDICATORS OF EVALUATION OF THE TOURISM INDUSTRY AND REGULATION OF THE MOVEMENT OF THE TOURIST PRODUCT

This article discusses the problems of the study of the use of the movement of a tourism product as well as the analysis of the assessment of the effective movement of a tourism product. In the tourism sector, there is an important multiplicative factor that affects the development of other sectors of the country's economy. Currently, there is a need to assess the effectiveness of the management of the movement of the tourism product in the tourism market. This problem is relevant for the republic and tourism exports can act as a key indicator in the process of evaluating the performance of travel agencies, as well as in the further use of these results in scientific research.

**Key words:** tourism product, indicators, multiplier, travel agency, tourism sector expenses.

**Сведения об авторах:** *Курбонов Шайдулло Ятимович* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры экономики и управления туризмом. Адрес: 734025. Республики Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **918-38-38-55**. E-mail: **G-mail: Shahidullo.tj@gmail.com**

*Ёров Джамшед Нуруллоевич* - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и управления туризмом. Адрес: 734025. Республики Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **907-55-44-75**. E-mail: **Juma75@mail.ru**

*Иброхимов Илхомиддин Раҷжабалиевич* - Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры налогов и налогообложения. Адрес: 734025. Республики Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **989-11-88-22**. E-mail: **Ihomuddin@mail.ru**

**Information about the authors:** *Kurbonov Shaydullo Yatimovich* - Tajik National University, assistant of the Department of Economics and Tourism Management. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **918-38-38-55**. E-mail: **Shahidullo.tj@gmail.com**

*Yorov Jamshed Nurulloevich* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Economics, associate professor of the Department of Economics and Tourism Management. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **907-55-44-75**. E-mail: **Juma75@mail.ru**

*Ibrohimov Ilkhomidin Rajabaliyevich* - Tajik National University, Candidate of Economic Sciences, Economics, associate professor of the Department of Tax and Taxation. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **989-11-88-22**. E-mail: **Ihomuddin@mail.ru**

УДК336.6 (575.3)

### УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ ТАШКИЛОТИ СУҒУРТАВӢ

*Каримова М.Ш., Давлатшоев О.Х.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар айни замон вучуд доштани чомаи муосирро ба низоми суғурта тасаввур кардан хело ҳам душвор аст. Ин бо он сабаб рух медиҳад, ки ниҳоди суғурта яке аз муҳимтарин шаклҳои ҳамбастагии ҳимояи чома аз рӯйдодҳои номатлуб ба ҳисоб меравад. Аммо онро фаромӯш набояд кард, ки суғуртакунандгон худашон метавонанд зери таъсири оқибатҳои манфиқарор гиранд. Аз ин рӯ, албатта, маълумот дар бораи қудрати молиявии ширкатҳои суғуртавӣ диққати махсуси чомаеро ба худ ҷалб мекунад.

Ичро накардани уҳдадориҳои суғуртакунанда барои пардохти суғурта ба суғурташавандагон дар асоси шартномаҳои суғурта, инчунин пардохт накардани пардохтҳои ҳатмӣ ба бучет ва фондҳои ғайрибучетӣ метавонад оқибатҳои ҷиддии иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба бор орад. Бинобар ин, қобилияти пардохткунии суғуртакунанда - объекти асосии назорати мақомотҳои назорати суғуртавӣ мебошад [1].

Мафҳуми «устувории молиявӣ» аз мафҳуми «қобилияти пардохтӣ» ба кулӣ фарқ мекунад. Зери мафҳуми қобилияти пардохткунӣ одатан қобилияти суғуртакунанда дар иҷрои уҳдадориҳои худ фаҳмида мешавад. Лекин мафҳуми «устувории молиявӣ» маънои иҷрошавии уҳдадориҳоро дорад, ҳатто зери таъсири шароитҳои номусоид дар иқтисодиёт, ба таври дигар, устувории суғуртакунандаро ба эҳтимолияти фарорасии шароити номусоиди иқтисодӣ муайян мекунад. Ин мафҳумҳоромӯкоиса карда, мо метавонем ҳулоса кунем, ки фарқи асосии онҳо дар он аст, ки қобилияти пардохткунӣ нишондиҳандаи арзёбии ҳолати молиявии суғуртакунанда дар давраи кӯтоҳ мебошад, чунки дар он муҳити берунана он қадар тағйир меёбад ва аз ин рӯ, наметавонад ба таври назаррас ба фаъолияти суғуртавӣ таъсир расонад. Вале устувории молиявӣ, дар навбати худ, меъёри ҳолати молиявӣ дар муддати тӯлонӣ ба ҳисоб меравад [2, с.800].

Масъалаи таъмини суботи молиявӣ ва қобилияти пардохткунии ташкилотҳои суғуртавӣ барои самаранокӣ фаъолияти иқтисодиёти муосир муҳим аст, азбаски аз ҳалли он имконияти татбиқи ҳифзи суғуртавии чома вобаста аст, ки ба таъмини амнияти иқтисодӣ, давомнокӣ ва суботи барқарорсозии иҷтимоӣ дар шароити динамикии муҳити иқтисодӣ равона карда шудааст.

Бо дарназардошти он, ки фаъолияти суғуртавӣ ҳифзи суғуртавии чомаеро таъмин мекунад, талабот ба суботи молиявӣ ва қобилияти пардохткунии ташкилотҳои суғуртавӣ

нисбат ба талаботҳои ба ин монанд ба устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ истеъмолкунандагони хизматрасониҳои суғуртавӣ зиёдтар аст. Агар барои ширкатҳои суғуртавӣ таъминоти устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ҳолати мавҷудияти онҳо дар бозори суғурта ба ҳисоб равад, пас барои истеъмолкунандагони хизматрасониҳои суғуртавӣ устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ширкатҳои суғуртавӣ кафолати устувории фаъолияти хоҷагидорӣ онҳо мебошад. Ва ба устувории низоми иқтисодӣ ширкатҳои суғуртавӣ метавонанд танҳо он вақт мусоидат кунанд, ки агар ҳуди онҳо устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ дар шароити бозор дошта бошанд. Таъмини суботи молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ташкилотҳои суғуртавӣ роҳи ҳалли зиддиятҳо байни мақсади асосии суғурта – ҳифзи суғуртавии мизочон ва мақсадҳои тичоратии он, ҳамчун намуди фаъолияти тичоратӣ ба ҳисоб меравад [3].

Масъалаи устувории молиявии ташкилотҳои суғуртавӣ аз ҷониби олимону таҳқиқотчиёни зиёди, чи ватанӣ ва чи хориҷӣ, баррасӣ карда шудааст. Хамин тавр, Н.М. Рапнитская суботи молиявии ташкилоти суғуртавино чунин муайян мекунад: “Чунин ҳолати (миқдор ва сифат) молиявии он, ки иҷрои вазифаҳои суғуртавии қабулшударо таъмин мекунад, яъне қобилияти пардохткунӣ дар шароитҳои омилҳои номусоид ва тағйирёбии вазъияти иқтисодӣ» [4, с.70]. Г.В. Чернова чунин мешуморад, ки устувории молиявии ширкати суғуртавӣ ин «таъмини кафолати пардохткунӣ ба суғурташавандагон аз ҷониби ширкати суғуртавӣ аз рӯи шартномаҳои суғурта мебошад» [5, с.35]. С.В. Луконин зеро мафҳуми устувории молиявии ширкати суғуртавӣ “қобилияти он барои нигоҳ доштани сатҳи мавҷудаи қобилияти пардохт дар як муҳлати вақт бо таъсири эҳтимолии берунӣ ва дохилӣ ба ҷараёни молиявӣ” меонад [6, с.28].

Устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ташкилоти суғуртавӣ бо таъсири маҷмӯи омилҳои муайян карда шаванд, ки мутобиқи меъёрҳои гуногун тасниф карда мешаванд (ҷадвали 1). Аз нуқтаи назари муназзамӣ, ки ташкилоти суғуртавино ҳамчун низоми махсуси муносибатҳои иқтисодӣ меҳисобад, ин омилҳо метавонанд ба низоми дохилӣ ва ғайринизомӣ (берунӣ) ҷудо карда шаванд.

#### **Ҷадвали 1. Гурӯҳбандии омилҳои устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ташкилоти суғуртавӣ**

Меъёрҳои таснифбандии омилҳои устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ташкилоти суғуртавӣ				
Табиати таъсир	Имконияти идоракунии	Дараҷаи таъсир	Мақони пайдоиш	Шакли ифодаёбӣ
Иқтисодӣ	Идорашаванда	Асосӣ	Берунӣ	Сифатӣ
Ғайри-иқтисодӣ	Қисман идорашаванда	Дигар	Дохилӣ	Миқдорӣ

Чунин гурӯҳбандӣ барои мақсадҳои идоракунии устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ташкилоти суғуртавӣ бештар мувофиқ аст, чунки он дар ҷавоб ба таъсирҳои беруна тағйиротҳои дохилӣро пешбинӣ мекунад, ки тавозуни муҳити берунӣ ва дохилии молиявии субъекти хоҷагидориро таъмин мекунад.

Имрӯз масъалаи суботи молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ суғуртакунанда воқеӣ мебошад, бо сабаби он ки баъзан хавфҳо ба таври кофӣ омӯхта намешаванд, ки аксар вақт бо сабабҳои гуногуни набудани таҷрибаи бисёре аз суғуртакунандагон, инчунин аз сабаби норасоӣ дар баъзе ҳолатҳо аз омили эҳтимолинок руҳ медиҳанд.

Имкониятҳои ташкилотҳои суғуртавӣ дар шароитҳои доимии тағйирёбанда рушд ёфтани фаъолияти иқтисодӣ бурдан, ки бо хавфҳои алоқаманд аст, яке аз паҳлуҳои муҳими устувории молиявӣ ба ҳисоб меравад. Барои ин ба онҳо лозим аст, ки захираҳои молиявино чунон истифода баранд, ки аз як тараф, ба эҳтиётоти субъект ва аз тарафи дигар, ба шароити бозор мувофиқат кунанд. Дар маҷмӯъ, устувории молиявии суғуртакунанда ин вазъи дороии захираҳои молиявии ташкилот мебошад, ки ба ӯ барои иҷрои уҳдадорӣҳои молиявӣ дар вақташ ва дар ҳаҷми муайян, бо истифодаи маблағҳои худӣ ва ё қарзӣ, дар назди ҳамаи субъектҳо имконият медиҳад [7, с.397].

Омилҳои берунӣ натиҷаи таъсири муҳити беруна ба ташкилоти суғуртавӣ мебошад. Онҳо аз ташкилоти суғуртавӣ ва самаранокии кори ӯ вобаста нестанд. Ба миқдори омилҳои берунаи табиати иқтисодӣ, ки ба суботи молиявӣ ва қобилияти пардохткунӣ ширкати суғуртавӣ таъсир мерасонанд, динамикаи ғоизҳои бонкӣ, сатҳи таваррум, вазъи бозори саҳомӣ ва низоми андозбандӣ дохил мешаванд; ба омилҳои дохилӣ - сиёсати сармоягузорӣ, нархгузорӣ, мавҷудияти захираҳои суғуртавӣ дар андозаи зарурӣ, истифодаи низоми азнавсуғуртакунонӣ, кифояи сармояи худӣ ва ғайра.

Дар тафовут бо омилҳои беруна, омилҳои дохилӣ аз ҷаъолияти муайяни ташкилоти суғуртавӣ вобастаанд. Муҳимтар аз ҳама, дар байни омилҳои дохилӣ, ки суботи молиявии ширкати суғуртавиرو муайян мекунад, устувории сандуқи суғуртавӣ ва устувории сандуқи сармоягузорӣ мебошанд [8].

Омилҳои берунӣ ва дохилӣ бо ҳамдигар зич алоқаманд мебошанд. Тағйирёбии яке аз омилҳо метавонад боиси тағйирёбии дигар омилҳо шавад ва аз ин рӯ таъсири онҳо ба сатҳи устувории молиявии ташкилоти суғуртавӣ дар якҷоягӣ ба амал меояд. Аз ҷумла, нархҳо барои хизматрасониҳои суғуртавӣ дар асоси таъсирҳои беруна (шароити иқтисодӣ, сатҳи хавфҳо ва ғ.) ва омилҳои дохилӣ (тавозун ва андозаи сандуқи суғуртавӣ, вазъи сандуқи сармоягузорӣ, сатҳи кунунии хароҷотҳо барои ҷаъолият ва ғайра) пайдо мешаванд.

Ҳамин тавр, мо метавонем баъзе хулосаҳоро дар бораи нақши омилҳо, ки суботи молиявӣ ва қобилияти пардохтии суғуртакунандаро таъмин мекунад, барорем.

Таъмини молиявӣ тавассути:

- зиёд кардани маблағҳои худии ташкилоти суғуртавӣ (сармояи оинномавӣ, захиравӣ ва иловагӣ, даромадҳои таксимнокарда);
- риояи меъёри уҳдадорихои ҳадди ақали суғуртакунанда аз рӯйи хатари алоҳида;
- риояи андозаи стандартии мутаносиби байни дороиҳо ва уҳдадорихои суғуртакунанда;
- кам кардани қарздорихои дебиторӣ ва кредиторӣ ва ғайра ба даст оварда мешавад.

#### АДАБИЁТ

1. Коршунова Д. Таъмини суботи молиявӣ ва қобилияти ташкилоти суғурта / Д. Коршунова. [Манбаи электронӣ]. Naukarastudent.ru. - 2017. - №. 04(040) URL: <http://naukarastudent.ru/40/4182/>
2. Ермасов С.В. Страхование. Учебник. / С.В. Ермасов, Н.Б. Ермасова. – М.: Юрайт. -2014. – 800 с.
3. Игонина Л.Л. Управление финансовой устойчивостью страховых организаций / Л.Л. Игонина, Е.Ф. Базык. – Краснодар: «Атрий», 2010.
4. Рапницкая Н.М. Факторы финансовой устойчивости страховых компаний в современных условиях / Н.М. Рапницкая // Вестник МГТУ. – 2010. -Т.13. -№1.
5. Чернова Г.В. Основы экономики страховой организации по рисковому виду страхования / Г.В. Чернова. -СПб.: Питер, 2005.
6. Луконин С.В. Финансовая устойчивость страховых компаний и пути ее повышения / С.В. Луконин. Страхование дело. – 2003. –№5.
7. Орланюк–Малицкая Л.А. Страхование. Практикум / Л.А. Орланюк–Малицкая, С.Ю. Янова. –М.: Юрайт. - 2015. – 576 с.
8. [Электронный ресурс]. <http://ej.kubagro.ru/2014/05/pdf/57.pdf>

#### УСТУВОРИИ МОЛИЯВИИ ТАШКИЛОТИ СУҒУРТАВӢ

Муаллиф дар мақолаи мазкур паҳлуҳои гуногуни масъалаи устувории молиявии ташкилотҳои суғуртавиرو таҳқиқ ва баррасӣ намудааст. Ўқайд мекунад, ки дар айни замон вучуд доштани ҷомеаи муосирро бе низоми суғурта тасаввур кардан хело ҳам душвор аст. Ин бо он сабаб рух медиҳад, ки ниҳоди суғурта яке аз муҳимтарин шаклҳои ҳамбастагии ҳимояи ҷомеа аз рӯйдодҳои номатлуб ба ҳисоб меравад. Аммо онро фаромӯш набояд кард, ки суғуртакунандагон худашон метавонанд зери таъсири оқибатҳои манфӣқарор гиранд. Аз ин рӯ, албатта, маълумот дар бораиқудрати молиявии ширкатҳои суғуртавӣ диққати махсуси ҷомеаро ба худ ҷалб мекунад. Муаллиф дар мақола андешаву ақидаҳои олимону таҳқиқотчиёро оид ба ин масъала пешкаш намудааст. Ба гуфтаи бисёре аз олимони устувории молиявии ташкилоти суғуртавӣ ин “таъмини кафолати пардохткунӣ ба суғурташавандагон аз ҷониби ширкати суғуртавӣ аз рӯйи шартномаҳои суғурта мебошад”. Илова бар ин, муаллиф дар мақола оиди омилу шароитҳои устувории молиявӣ ва қобилияти пардохткунии ташкилоти суғуртавӣ фикру андешаҳои худро баён намудааст. Ӯ ин омилҳоро аз рӯйи таҳқиқотҳои илмӣ худ ба гурӯҳҳо тасниф кардааст. Хулоса, дар мақола яке аз масъалаҳои муҳими ҷомеа баррасӣ ва таҳқиқ шудааст.

**Калидвожаҳо:** устуворӣ, қобилият, суғурта, суғурташавандагон, суғуртакунандагон, молия, қарз, таваккал, иқтисодиёт, низоми, гурӯҳбандӣ, омил.

#### ФИНАНСОВАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ СТРАХОВОЙ КОМПАНИИ

В этой статье автор рассматривает и анализирует различные аспекты финансовой устойчивости страховых компаний, считая, что на данный момент очень трудно представить современное общество без страховой системы. Это обусловлено тем, что институт страхования является одной из наиболее важных форм совместной защиты общества от негативных явлений. Но не следует забывать, что сами страховщики могут пострадать от таких негативных последствий. По этой причине, конечно, информация о финансовых возможностях страховых компаний привлекает особое внимание общества. Автор также представляет в этой статье работы и идеи исследователей и ученых по этому вопросу. По мнению многих ученых, финансовая устойчивость страховой организации заключена в «обеспечении гарантии выплаты страховых взносов страховщикам страховой компанией по договорам страхования». Кроме того, автор описывает в своей статье факторы и условия финансовой устойчивости и платежеспособности страховой организации. Он классифицировал эти факторы по своему научному исследованию по различным группам. Таким образом, данная статья является актуальной и современной и рассматривает одну из самых важных проблем общества.

**Ключевые слова:** устойчивость, способность, страхование, страхователи, страховщики, финансы, кредит, риск, экономика, система, классификация.

### FINANCIAL STABILITY OF INSURANCE COMPANIES

In this article, the author examines and analyzes various aspects of financial stability of insurance companies. It mentions that at the moment it is very difficult to imagine a modern society without insurance system. This is due to the fact that the insurance institution is one of the most important forms of joint protection of society against negative phenomena. But we should not forget that the insurers themselves may suffer from such negative consequences. For this reason, of course, information about the financial possibilities of insurance companies attracts special attention of society. The author also presents on this issue in this article the works and ideas of researchers and scientists. According to many scholars, the financial stability of an insurance organization is in “ensuring the payment of insurance premiums to insurers by an insurance company under insurance contracts”. In addition, in his article the author describes the factors and conditions for financial stability and solvency of the insurance organization. He classified these factors according to his scientific research into various groups. Thus, this article is relevant and modern, and considers one of the most important problems of society.

**Key words:** stability, ability, insurance, insurers, finance, credit, risk, economics, systems, classification, factor.

**Сведения об авторах:** *Каримова Мехринигор Шерафгановна* – Таджикский национальный университет, магистр кафедры финансового менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 880-00-26-42

*Давлатшоев Одилджон Хазратович* – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансового менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17

**Information about the authors:** *Karimova Mehrinigor Sherafganovna* - Tajik National University, Master of the Department of Financial Management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: 880-00-26-42

*Davlatshoev Odilgon Kazratovich* - Tajik National University, candidate of economic sciences, associate professor of financial management. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17

УДК336.7(575.3)

## МУФЛИСШАВӢ ВА РОҶҶОИ ПЕШГИРИИ ОН ДАР НИЗОМИ БОНКИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ИМРӮЗА

*Майдева М.С., Имомназарова Т.А.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Шароити муосир ҷараёни идоракунии бонкҳои тижоратӣ ва ташкилотҳои қарзиро боз ҳам мушкилтар гардондааст. Зиёдшавии амалиётҳои бонкӣ, сармои бонкҳо ва рақобати шадид сабаби асосии мушкилгардии идоракунӣ дар ташкилотҳои қарзӣ мебошад. Имрӯз яке аз масъалаҳои муҳиме, ки дар сохтори бонкии аксар кишварҳо ба назар мерасад, ин муфлисшавӣ мебошад. Муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ тайи солҳои охир ба назар мерасад, ки ин метавонад ба фаъолияти дигар субъектҳои хоҷагидорӣ таъсири манфӣ худро расонад. Масъалаи муфлисшавӣ дар ташкилотҳои қарзӣ аз ҷониби БМТ дар сатҳи зарурӣ ба роҳ монда шуда, назорати қатъӣ бурда мешавад. Аммо новобаста аз ин дар фаъолияти баъзе ташкилотҳои қарзӣ норасоӣ ба назар мерасанд, ки метавонанд сабабгори муфлисшавии онҳо гарданд.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ» муфлисшавӣ ин бо тартиби муқарраршуда аз ҷониби суд ғайриқобили пардохт эътироф кардани ташкилоти қарзии қарздоршуда, яъне қобилият надоштани он барои қонеъ гардонидани талаботи қарздорон аз рӯи ухдадорихои пулӣ, аз ҷумла пардохтҳои хатмӣ ба бучет мебошад.

Дар шароити муосир омилҳои зиёде метавонанд ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ таъсир расонанд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз ба қори ташкилотҳои қарзии дар ҷумҳури амалкунанда як қатор омилҳои таъсир мерасонанд, аз ҷумла:

1. Зиёд гардидани шумораи қарзгироне, ки қобилияти қарзадокунии онҳо дар сатҳи паст қарор дорад.

2. Нодуруст истифодабарии менеҷмент ва маркетинги бонкӣ.

3. Ғайрисамаранок истифодабарии захираҳои қарзӣ.

4. Камшавии сармои худӣ бонк дар раванди фаъолияти он, ҳатто ба ҳадди ақал расидани он.

5. Беқурбшавии асдор, бӯҳронҳои давлатӣ ва ҷаҳонӣ, болоравии меъёри бозгамвил.

6. Дигар омилҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, ба монанди таваррум, камбизоатӣ, сатҳи пасти даромаднокии аҳоли ва сатҳи пасти музди маоши ҳадди ақал ва ғайраҳо.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бухрони бонкӣ аз соли 2015 оғоз гардид, ки зиёни зиёди молиявӣ ба ташкилотҳои қарзӣ ва нафарони алоҳида расонид.

Баъди ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ва ба итмом расидани ҷанги шаҳрвандӣ то соли 2000 тағйиротҳои пулӣ дар давлат гузаронида шуд, ки гузаронидани ҳар як тағйироти пулӣ барои аҳоли талафи зиёди молиявиро ба бор овард. Ҳамаи ин шаҳодат аз он меод, ки талаботи аҳоли ба хизматрасониҳои бонкӣ кам ба ҷашм мерасид. Тибқи таҳлилҳои гузаронидаи Бонки миллии Тоҷикистон соли 2017 62%-и аҳоли умуман маблағҳои амонатӣ надоранд, 15%-и аҳоли маблағҳои худро дар хона нигоҳ медоранд, 14%-и аҳоли ба хизматрасониҳои бонкӣ бовар доранд ва мехоҳанд маблағҳои озоди худро дар бонкҳо нигоҳ доранд.

Бояд зикр намуд, ки нишондиҳандаҳои пешравии низоми қарзӣ сармояи низоми қарзӣ то 5%-и ММД-ро нишон медиҳад, ки ин нишондиҳанда кам аст. Дар кишварҳои рушдёфта сармояи умумии ташкилотҳои қарзӣ на кам аз 30%-и ММД-ро ташкил медиҳад. Дар ин ҳолат сабаби инкишофи сусти низоми қарзиро дар баланд будани фоизи қарзҳои аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ пешниҳодшаванда мегардонд, ки 24-40%-и солоноро ташкил мекарданд. Барои паст кардани фоизи қарзҳои барои ташкилотҳои қарзӣ паст кардани фоизи депозити амонатҳо пеш омад, ки ин амал ҳавасмандии мардумро барои гузоштани маблағҳои худ дар бонкҳо кам гардонид. Дар натиҷа аз ҳисоби камшавии амонату депозитҳо воситаҳои ҷалбкардашавандаи бонк кам шуд, ки онҳо сарчашмаи гузаронидани амалиётҳои активии бонкҳо буданд. Аз ин лиҳоз, бонкҳо аз сабаби норасоии сармоя ба пешниҳоди қарзҳои кӯтоҳмуддат гузаштанд. Ҳамаи ин дар умум ба кам шудани нақши бонкҳо дар пешрафти иқтисодиёти кишвар оварда расонид. Вобаста ба ҳамин талабот барои маблағҳои қарзӣ кам гардид. Мувофиқи таҳлилҳои Бонки Ҷаҳонӣ соли 2015 миқдори қарзҳои бебозгашт аз 15% то ба 27% афзоиш ёфт.

Натиҷаи фаъолияти бесамар буд, ки соли 2012 яке аз бонкҳои низомсози мамлакат ҶСК «Агроинвестбонк» пардохтпазираашро аз даст дод. Аммо ин ҳолат на он қадар назаррас гашт аз сабаби он, ки Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 700 млн сомонӣ барои барқарор сохтани ҳолати молиявии бонк маблағчудо кард. Барои давлати мо ин маблағи ҷашмрасе ҳаст, ки тақрибан 2%-и ММД-ро ташкил меод.

Дар баробари ин, яке аз бонкҳои дигаре, ки нақши зиёде дар иқтисодиёт дошт, ба бухрон гирифт гардид, яъне ҶСК «Тоҷиксодиротбонк». Соли 2015 вазъи молиявии ҶСК «Агроинвестбонк» ва ҶСК «Тоҷиксодиротбонк» санҷида шуд. Дар баробари ин иҷозатномаи ҶСП «Тоҷпромбонк» ва ҶСП «Фононбонк» аз ҷониби БМТ бозхонд карда шуд.

Оғози тамоми камбудихо дар он дида мешуд, ки мардум дар аввал музди маоши худро, ки дар қорҳои пластикӣ доштанд, гирифта натавонистанд, баъдан маблағҳои фоизи депозити амонатҳояшонро ва дар итмом ҳуди маблағи пасандозу амонатҳояшонро. Ҳамаи ин дар охир ба овозаҳову нобоварии мардум нисбат ба фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ дар мамлакат оварда расонд. Дар ҳолати муҳлатҳои дароз интизории маблағҳои худ муносибати мизочон бо кормандони бонк рӯз ба рӯз бадтар шуда, ояндаи маблағҳои дар бонк дошта барои мардум номаълум мегашт. Сабаби ҳамаи ин коста гаштани фаъолияти 4 муассисаи қарзии мамлакат гашт.

Ҳолати воқеии пайдоиши сабабҳои муфлисшавиро бештари таҳлилгарон дар болоравии қурби доллари амрикоӣ мебинанд, ки вобаста ба ин дар бонкҳо пайи ҳам бебозгашт шудани фоизи қарзҳову маблағҳои асосии қарзҳо дида мешуд. Инчунин, бухрони молиявии ҷаҳонӣ низ дар ин масъала бетаъсир набуд. Ҳамчунин сабаби дигари асосии муфлисшавии ин бонкҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он мебинанд, ки маблағҳои бениҳоят зиёд бе гарав ва бе ягон таъминнокӣ ва мақсаднокӣ ба мардум пешниҳод шудаанд, ки оқибат онҳо ба бонкҳо барнагаштанд.

Дар охир бо мақсади устуворгардонии низоми қарзии мамлакат, ҳимояи ҳукуку манфиатҳои амонату пасандозгузoron ва баргардонидани боварии мардум ба низоми бонкӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин ҳолати ногувори фаъолияти бонкӣ даҳолат кард. Соли 2016 Ҳукумати ҷумҳурӣ дар масъалаи азнавсармоягузории 4 бонки ҳолати бади молиявӣ дошта, қарор қабул кард. Мувофиқи ин қарор 2 бонк (ҶСП «Тоҷпромбонк» ва ҶСП «Фононбонк») муфлис эълон гашт ва 2 бонки дигар барои гирифтани кумаки моддӣ пешниҳод карда шуд. Ба ҶСК «Тоҷиксодиротбонк» 2,25 млрд сомонӣ (\$288 млн) ва ба ҶСК «Агроинвестбонк» - 1,07 млрд сомонӣ (\$137 млн) маблағчудо гардид, ки ин 6,1%-и ММД-ро ташкил дод. Маблағҳо бо векселҳои давлатии аз ҷониби БМТ пазируфташуда ба муҳлати 5 сол бо 2%-и солона пешниҳод гаштанд. Маблағи ин векселҳо ба маблағи саҳмияҳои бонк ворид гаштанд, ки хусусияти баъди 5 сол баргардандагӣ доранд, дар

ҳолати барнагаштани ин маблағҳо саҳмияҳо ба инвесторони дигар ҳуқуқи фурӯхта шудан доранд.

Баъди 3-4 моҳи ин дастгириҳои Ҳукумати мамлакат дар фаъолияти кории ин 2 банк беҳбудӣ дида шуд. Беҳбудӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҶСК «Тоҷиксодиротбанк» 5%-и саҳмияҳои худро аз Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз сари нав харидорӣ намуд.

Дуҷум роҳи беҳбудӣ ворид сохтан дар фаъолияти ин ҶСК «Тоҷиксодиротбанк» ва ҶСК «Агроинвестбанк» ин бо таври маҷбурӣ бо истифода аз қонунгузори амалкунанда баргардонидани маблағҳои қалони ба қарз пешниҳодшуда буд, ки он 4 млрд сомонӣ (\$510 млн)-ро ташкил дод. Дар ин қор тамоми сохторҳои қудратии кишвар саҳми худро гузоштанд. Дар давоми соли 2017- 1,35 млрд сомонӣ (\$153 млн) ба банкҳо маблағ аз ҳисоби қарзҳои беасос баргардонидани шуд. Баргардонидани ин маблағҳо то ҳол бо дастгирии мақомотҳои қудратии кишвар идома дорад. Ҳамчунин, баргардонидани маблағҳои аҳоли, ки то ҳол пардохт нагаштаанд, аз ҷониби ин банкҳо қисм ба қисм то ҳол баргардонидани шуда истодаанд.

Натиҷаи фаъолияти ғайриқаноатбахши баъзе банкҳои кишвар таъсири беандоза дар маҷмӯъ ба фаъолияти низоми қарзии мамлакат расонид. Мувофиқи нишондиҳандаҳои ҷойдошта охири соли 2016 ҳаҷми депозити пасандозҳои аҳоли 9,243 млрд сомонӣ (\$1,175 млрд)-ро ташкил дод, аввали соли 2018 ҳаҷми ин нишондиҳандаҳо то ба 9,086 млрд сомонӣ ё ба андозаи 2,2% коҳиш ёфт. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки боварии мардум нисбатан ба банкҳо кам гашт ва он барои пешрафти банкҳои амалкунанда дар бозори банкҳо бетаъсир наменонад.

Мувофиқи нишондодҳо дар 4-5 соли охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳолати ноҳуби 4 банки қалони саҳомиву тичоратиро мушоҳида намудан мумкин аст, ки ҶСП «Тоҷпромпанк» ва ҶСП «Фононбанк» аз ҷониби БМТ муфлис эълон гашта, ҶСК «Агроинвестбанк» ва ҶСК «Тоҷиксодиротбанк» дар арафаи барқароршавӣ қарор доранд. Аз муфлисшавии ташкилотҳои кредитӣ шумораи зиёди шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ ба зарари зиёди молиявӣ дучор мегарданд. Аммо, агар шахрвандон ва соҳибкорони инфиродӣ маблағҳои амонативу депозитии дар банк доштаи худро бо ёрии ширкатҳои суғуртавӣ суғурта қарда бошанд, пас хатари дидани зарари молиявии онҳо коҳиш меёбад. Дар ҳолати баръакс онҳо зиёни зиёди молиявӣ аз натиҷаи муфлисшавии ташкилотҳои кредитӣ мебинанд.

Мувофиқи таҳлилҳо дар бештар ҳолатҳо муфлисшавии банкҳо ба соли 2013 рост меояд. Дар ҳолати ба муфлисшавӣ дучор шудани банкҳо дар давлатҳои гуногун танҳо шумораи банкҳои аниқ дар бозори банкӣ боқӣ монд, ки барои тичорати қалон интиҳоби хизматрасониҳои банкиро ихтисор мекунад.

Дар шароити навин банкҳои, ки дар ҳолати бади молиявӣ қарор доранд, бояд як қатор чораҳои мавриди баррасӣ қарор диҳанд, аз ҷумла:

1. Баргардонидани тамоми маблағҳои қарзҳои бебозгашт.
2. Ба роҳ мондани суғуртаи маблағҳои пасандозиву амонатӣ.
3. Ҷалби зиёди сармоягузориҳои дохиливу беруна.

4. Ҷорӣ намудани тағйирот дар сохтори идоракунии банк ва баландбардории савияи саводнокии қормондон.

5. Сари вақт андешидани чораҳои зарурӣ аз ҷониби БМТ нисбат ба камбудии ҷойдошта дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ.

Умуман, муфлисшавии банкҳо дар иқтисодиёт таъсири манфии худро нисбат ба фаъолияти низоми қарзӣ мерасонад, ки он муддати тӯлонӣ садди роҳи пешравии фаъолияти дигар банкҳои амалкунанда мегардад. Ҷиҳати самаранокии фаъолияти молиявии ташкилотҳои қарзӣ БМТ-ро зарур аст, ки танзим ва назорати банкиро пурзӯр намояд. Дар баробари ин ташкилотҳои қарзиро зарур аст пешниҳоди иҷозатномаи банкиро дуруст ва сари вақт ба роҳ монад. Зеро аз идораи нодурусти банк метавонад вазъи молиявии он бад гардад. Ҷиҳати самаранокии фаъолияти молиявии ташкилотҳои қарзӣ БМТ-ро зарур меояд, ки танзим ва назорати банкиро пурзӯр намояд. Дар баробари ин, ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки менечменти банкиро дуруст ва сари вақт ба роҳ монанд. Зеро аз идораи нодурусти банк метавонад вазъи молиявии он бад гардад.

#### АДАБИЁТ

1. Гаюров Г.Х. Особности организации и развития маркетингового потенциала в банковском секторе Республики Таджикистан / Г.Х. Гаюров // Вестник ТНУ. – 2014. -№2/3(135). –С.253-256.
2. Лаврушин О.И. Банки и банковские операции: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. -М.: КНОРУС, 2012. -272 с.
3. Титаренко Г.А. Компьютеризация банковских операций: учебно-практическое пособие / Г.А. Титаренко. -М.: Вузковский учебник, 2005. – 140 с.

4. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции: учебное пособие / В.М. Усоскин. -М.: Изд. «Все для вас», 2009. – 340 с.
5. Уткин Э.А. Банковский маркетинг: учебное пособие / Э.А. Уткин. -М.: Метаинформ, 2011. – 345 с.
6. Финансовый анализ субъекта хозяйствования: справочное пособие / под общ.ред. Н.А. Русак, В.А. Русак. -М.: Высшая школа, 2007. – 309 с.

## **МУФЛИШАВИ ВА РОҶҶОИ ПЕШГИРИ ҚАРДАНИ ОН ДАР НИЗОМИ БОНКИИ ЧУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ИМРӮЗА**

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ дар низоми бонкии Чумҷурии Тоҷикистон ва роҳҳои пешгирӣ қардани он мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Асоснок қарда шудааст, ки масъалаи муфлисшавиҳолате барои бонк мебошад, ки баъди он танҳо бозхонди иҷозатнома аз тарафи БМТ, яъне барҳамдиҳии ташкилоти қарзӣ амалӣ мегардад, аз ин сабаб барои пурра ба муфлисшавӣ дучор нагардидани ташкилотҳои қарзӣ бояд чораҳои пешгирӣ аз муфлисшавӣ андешида шуда, амалӣ гардонидани шаванд. Муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ метавонад барои устуворӣ ва рушди низоми бонкии мамлакат таъсири манфӣ расонад. Вобаста ба БМТ дар самти пешгирӣ намудани муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ саҳми назаррас мегузорад. Яке аз самтҳои пешгирӣ намудани муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ пеш аз бозхонди иҷозатномаи ташкилоти қарзӣ ва муфлис эълон қардани он, ин чораҷӯҳои БМТ баҳри барқарорсозии ҳолати молиявии ташкилотҳои қарзӣ мебошад. Муаллиф дар мақола вазъи муносири ҷаҳолияти ташкилотҳои қарзиро таҳлил намудааст, ки ҳолати муфлисшавӣ дар низоми бонкии амалкунандаи кишвар дида мешавад. Ҳолати воқеии пайдоиши сабабҳои муфлисшавиро бештари таҳлилгарон дар болоравии қурби доллари амрикоӣ мебинанд, ки вобаста ба ин дар бонкҳо пайи ҳам бебозгашт шудани фоизи қарзҳои маблағҳои асосии қарзҳо дида мешуд. Инчунин, бухрони молиявии ҷаҳонӣ низ дар ин масъала бетаъсир набуд. Сабаби дигари асосии муфлисшавии бонкҳо дар Чумҷурии Тоҷикистон он аст, ки маблағҳои бениҳоят зиёд бе гарав ва бе ягон таъминнокӣ ва мақсаднокӣ ба мардум пешниҳод шудаанд, ки оқибат онҳо ба бонкҳо баргардонидани нашудаанд. Бо мақсади пешгирӣ намудани муфлисшавии ташкилотҳои қарзӣ аз ҷониби муаллиф баъзе тавсияҳо пешниҳод гардидаанд, ки барои беҳдошти кор мусоидат менамоянд.

**Калидвожаҳо:** бонкҳо, низоми бонкӣ, ташкилотҳои қарзӣ, муфлисшавӣ, Бонки миллии Тоҷикистон, молия, вазъи молиявӣ, иқтисодиёт.

## **БАНКРОТСТВО И ПУТИ ЕГО ПРЕДТВЕРЖЕНИЯ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ЕЕ РАЗВИТИЯ**

В статье анализированы вопросы о банкротстве кредитных организаций в банковской системе Республики Таджикистана и путей их предотвращения. Обосновано, что проблемы банкротства для банков являются – это состояние, после которого осуществляется только отзыв лицензии со стороны НБТ, далее осуществляется ликвидация кредитных организаций, поэтому для того чтобы предотвратить банкротство кредитных организаций, нужно предпринимать и осуществлять меры его недопущения. Банкротство кредитных организаций может негативно повлиять на устойчивость и развитие банковской системы республики. В связи с этим НБТ имеет возможность предотвращения ликвидации кредитных организаций. Один из путей предотвращения ликвидации кредитных организаций: перед отзывом лицензии кредитной организации и объявить о его банкротстве, что относится к предпринятым мерам НБТ для восстановления финансового состояния кредитных организаций. Автор в статье анализировал нынешнее состояние деятельности кредитных организаций, состояние банкротства в банковской системе страны. Реальное состояние, появление причин банкротства аналитики видят в повышении курса американских долларов, в связи с этим в банках были непогашенные проценты по кредитам и безвозвратность основной суммы кредитов. А также мировой финансовый кризис особо повлиял на данную проблему. Другой основной причиной банкротства банков в РТ является предоставление населению большого количества денежных средств без залога, без обеспеченности и бесцельно, поэтому эти денежные средства не были возвращены банкам. В статье с целью предотвращения банкротства кредитных организаций в стране автором предложено некоторые рекомендации, что позволяют совершенствовать данной направлении.

**Ключевые слова:** банки, финансы, финансовая состояние, банковская система, кредитные организации, банкротство, ликвидация, Национальный банк Таджикистана.

## **BANKRUPTCY AND WAYS TO PREVENT IT IN THE BANKING SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CURRENT PERIOD**

The article analyzes questions about the bankruptcy of credit institutions in the banking system of the Republic of Tajikistan and the ways to anticipate them. It is justified that the boncrush problem for banks is a condition after which only the revocation of the license by the NBT is considered, others are liquidated, therefore, in order to prevent the boncrostism of the credit institutions, it is necessary to prevent and eliminate liquidation measures. Bonkrotstvo credit organizations can adversely affect the stability and development of the banking system of the country. In this regard, the NBT has a major impact on preventing the liquidation of credit institutions. One of the ways to prevent liquidation of a credit institution before revoking a license of a credit institution and learning about its bonkrotstvo, this is to take measures by the NBT to restore the financial condition of the credit institution. The author of the article analyzed the current status of the activities of credit institutions, which considers the state of bankruptcy in the current banking system of the country. The real state of the emergence of the cause of boncrocy, many analysts see in the exchange rate of the American dollars that in connection with this, the banks showed interest on loans and the irrevocability of the principal amount of loans. As well as the global financial crisis ossobo influence on this problem. Another main reason for the bankruptcy of banks in the Republic of Tajikistan is the provision of a large amount of money to a bank without collateral, without security and without a purpose, that in the end these funds were not returned to banks. In the article with the aim of preventing boncrostism of credit organizations in the country, the author suggested some recommendations that allow us to improve this policy.

**Key words:** banks, finance, financial state, banking system, credit organizations, bankruptcy, liquidation, National Bank of Tajikistan.



**Сведения об авторах:** *Майдаева Мавлуда Сувоновна* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры банковской деятельности. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17  
*Имомназарова Тахмина Ашуровна* - Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры банковской деятельности. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: 553-05-27-27. E-mail: [timomnazarova@mail.ru](mailto:timomnazarova@mail.ru)

**Information about the authors:** *Maydaeva Mavluda Suvonovna* - Tajik National University, assistant of the department of banking. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: 938-85-73-53  
*Imomnazarova Takhmina Ashurovna* - Tajik National University, Senior Lecturer, Department of Banking. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: 553-05-27-27. E-mail: [timomnazarova@mail.ru](mailto:timomnazarova@mail.ru)

УДК 312(575.3)

## БАҲОДИҲИИ ОМОРИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ САТҲИ ЗИНДАГИИ АҲОЛӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ҲИСОБИ ШОХИСИ РУШДИ НЕРУИ ИНСОНӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

**Аҳмадов Ф.М.**  
**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Сатҳи зиндагиро категорияи мураккаб, серпахлу ва бисёрҷабҳа меҳисобанд, ки таҳқиқи комплексии он танҳо бо воситаи низоми нишондиҳандаҳои омории амалӣ мегардад. Чунин низоме, ки пурра ҷавобгӯи талаботи замони муосир мебошад, «нишондиҳандаҳои асосии сатҳи зиндагии аҳоли дар шароити иқтисоди бозаргонӣ» ба шумор меравад. Низоми мазкур ба 5-қисм тақсим мегардад, ки ба он нишондиҳандаҳои зерин дохил мешаванд:

1. **Даромади аҳоли**, ки даромадҳои пулии аҳоли, даромадҳои пулии дарихтиёрбуда, музди меҳнати миёнамоҳонаи номиналӣ, даромади миёнаи пулии сарикасӣ ва андозаи миёнаи нафақаи таъйиншударо дар бар мегирад.

2. **Истеъмоли ва хароҷотҳои аҳоли**, ки аз ҳаҷми умумии истеъмоли молу хизматрасониҳо, хароҷоти пулии аҳоли, хароҷоти истеъмолии аҳоли, истеъмоли маҳсулоти асосии хӯрокворӣ, қобилияти харидории музди миёнаи меҳнат ва нафақаи миёна иборат аст.

3. **Пасандози пулии аҳоли.**

4. **Тафрикаи (дифференциатсия) иҷтимоии аҳоли**, ки фарогири тақсимои аҳоли аз рӯи меъери миёнаи сарикасии маҷмӯи даромадҳо, истеъмоли маҳсулоти асосии хӯрокворӣ, маҳсулоти ғайриозуқа ва хизматрасониҳо, ҳамчунин хароҷотҳои истеъмолии аҳоли мебошад.

5. **Табақкаи камдаромади аҳоли**, ки ҳадди ақали зиндагӣ, бучети камтарини (минималӣ) истеъмоли, ҳаҷми камтарини музди меҳнат, нафақа, сатҳи камбизоатӣ (қашшоқӣ)-ро дар бар мегирад [1, с.348]. Чунин нишондиҳандаҳо, ки ҳолати воқеии сатҳи зиндагиро васеътар таҷассум мекунанд, ба андешаи мо, ба иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва экологӣ тақсим гардида, инҳо мебошанд: сохтори даромаднокӣ, дараҷаи музди меҳнат, сохтори хароҷотҳо, қувваи кории дар иқтисодиёт истифоданашаванда, индекси нархҳои истеъмоли, афзоиши табиӣ ва механикии аҳоли, масоҳати манзил ба як нафар, ихроҷи обҳои ифлос ба манбаъҳои обӣ, партоби моддаҳои зараррасон ба як нафар аҳоли, шумораи ҷиноятҳои бақайдгирифташуда ва ғайраҳо.

Нишондиҳандаҳои номбаргардида дорои хусусиятҳои зерин мебошанд:

- бештар хусусияти объективӣ доранд;
- ба омор ва истифодабаранда дастрас мебошанд;
- барои ҳамаи минтақаҳо тартиб дода мешаванд;
- нишондиҳандаҳои ахборотӣ буда, барои дуруст хулосабарорӣ имконият фароҳам меоранд.

### Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои маҷмӯи баҳодихии сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	Аҳаммият			Баҳогузорӣ
	Ҳолат	2011	2017	
Афзоиши табиӣи аҳоли ҳаз.нафар	>>+	190,3	192,0	Афзоиши табиӣи аҳоли зиёд аст, ки боиси афзудани сарборӣ мегардад
Ҳиссаи қувваи кории истифоданашуда дар иқтисодиёт бо %.	>+	50,6	53,8	Ин ҳолат боиси зиёд гардидаи шугли ғайрирасмӣ дар иқтисодиёт ва кам гардидани ММД мегардад
Шумораи бекорон	Майл ба	54,0	50,0	Ба афзоиши шумораи аҳоли нигоҳ накарда,

ҳаз.нафар	камшавӣ дорад			шумораи бекорони расмӣ кам шудааст, ки ба сатҳи зиндагӣ таъсири мусбӣ мерасонад
Ҳисоби миёнаи музди меҳнати ҳармоҳаи як корманд	Бояд аз ҳадди ақали зиндагӣ кам набошад	442,1	1144,19	Бояд барои истеъмоли нишонди-ҳандаҳои сабади истеъмолиё ба санда бошад
Ҳиссаи музди меҳнат дар ҳаҷми даромадҳои аҳоли, %	>60	42,6	47,5	Музди меҳнат вазифаи манбаи асосии даромадро иҷро намекунад
Ҳиссаи даромадҳои аз фаъолияти тижоратӣ ба дастовардашуда дар ҳаҷми умумии даромадҳои аҳоли, %	-	32,5	32,4	Ҳиссаи ин шакли даромад бетағйир аст пас даромади ғайри расмӣ вучуд дорад
Ҳиссаи хароҷотҳо барои харидории маҳсулоти хӯрокворӣ нисбати даромадҳои умумӣ, %	20-25	67,3	49,2	Қариб нисфи даромадҳои аҳоли барои истеъмоли маҳсулоти хӯрокворӣ равона мешавад. Афзоиши ин нишондиҳанда, сатҳи пасти зиндагиро ифода мекунад
Индекси нархҳои истеъмолиё ба % нисбати соли гузашта	<100	112,5	107,3	Ҳолати аз 100 хурд будан ба сатҳи зиндагӣ таъсири мусбат ва ҳолати баръакс таъсири манфӣ мерасонад, ки таъсири манфии он дида мешавад
Масоҳати манзил, ки ба як сокин рост меояд м <sup>2</sup>		8,8	10,9	Дар беҳдошти сатҳи зиндагӣ мусоидат мекунад
Иҷрочи моддаҳои зараррасон ба ҳисоби миёна ба сари ҳар як нафар аҳолии мамлакат, кг	Аз ҳисоби зиёдшавии шумораи аҳоли кам гардид	5,3	5,2	Тағйирёбии мусбӣи вазъи экологӣ боиси беҳдошти сатҳи зиндагии аҳоли мегардад
Шумораи ҷиноятҳои бақайдгирифташуда, ҳаз. адад	Мавҷуд набошад ё нисбатан кам гардад	16,8	22,0	Афзоиши ҷиноятҳо боиси ҳалалдоркунии ҳаёт, саломатӣ, озодӣ ва моликият мегардад

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф аз рӯи маълумотҳои омили солони Агенсии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон омода гардидааст. – Душанбе, 2018. -С.10-12, 117-120

Дар натиҷаи гузаронидани таҳлили маҷмӯи маълумотҳои омили, дараҷаи тағйирёбии сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шуд (ҷадвали 1). Дар давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдкарда хароҷоти аҳоли ба маҳсулоти хӯрокворӣ 20-25%-ро ташкил мекунад, аммо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2017 ин нишондиҳанда 49,2%-ро ташкил намуд, ки нисбатан бештар аст [6,с.31]. Яке аз нишондиҳандаи ҷамъбасти сатҳи зиндагии аҳоли, шароити манзил доништа мешавад, ки солҳои охир бештар шуда истодааст. Дар соли 2017 ба ҳисоби миёна ба ҳар сокин 10,9 м<sup>2</sup>, аз ҷумла ба ҳисоби миёна ба ҳар сокини шаҳр 13,9 м<sup>2</sup> ва ба ҳар сокини деҳот 9,9 м<sup>2</sup> рост меояд. Дар ин давра манзили дар ихтиёри шахсии шаҳрвандон буда 94,4 млн. м<sup>2</sup> ташкил намуд [5,с.177].

Арзёбии омили сатҳи зиндагии аҳоли нишондиҳандаҳоеро дар бар мегирад, ки истифодабарии онҳо дар татбиқи амалӣ бисёр мушкилотро ба вучуд меорад. Низомии ҷунин нишондиҳандаҳо ҳангоми таҳлили сатҳи зиндагӣ ва муқоисаи онҳо пайдо мешавад. Масъалаи он, ки то кадом андоза сатҳи зиндагии аҳолии минтақаҳои Тоҷикистон ё умуман ҷумҳурӣ дар ин ё он давра тағйир ёфтааст, аз нигоҳи омили бояд таҳқиқ карда шавад. Ҳамчунин, воҳиди ченаки нишондиҳандаҳо фарқкунанда буда, бо таври қатъӣ дар вақти ҳисоби онҳо тағйир меёбанд. Ҳангоми фарогирии пурраи ҷанбаҳои категорияи сатҳи зиндагӣ, зарурияти омехтакунии системаи нишондиҳандаҳо ба миён меояд.

Коркарди ҳисоби нишондиҳандаҳои омехтакардашудаи сатҳи зиндагии аҳоли – яке аз вазифаҳои умдаи омили мебошад. Бо ақидаи мутахассисони СММ, омили ҷунин нишондиҳандаи пурра фарогирандаи сатҳи зиндагӣ надорад, бо вучуди ин кӯшиши коркарди он идома дорад. Яке аз нишондиҳандаҳои нисбатан муносиб шохисии рушди неруи инсонӣ (ШРНИ) доништа мешавад, ки аз ҷониби мутахассисони Барномаи рушди СММ (БРСММ) пешниҳод шудааст. Шохисии рушди инсонӣ (ШРИ) баҳои маҷмӯии пешравии инсонро медиҳад. Шохисии соли 1990 аз тарафи иқтисодчии покистонӣ Маҳбуб ал-Ҳақ (Mahbub ul-Haq) таҳия гардида, шурӯъ аз соли 1993 аз ҷониби СММ дар ҳисоботҳои солони оид ба рушди иқтисодии инсонӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Ҳамзамон, ШРИ барои мардон ва занон, гурӯҳҳои мухталифи иҷтимоии аҳоли, инчунин минтақаҳои алоҳида ҳисоб карда мешавад. ШРНИ – сатҳи комёбиҳоро дар ҷорҷӯбаи се имконоти асосии рушди инсон: дарозмӯрӣ, гирифтани маълумот ва доштани сатҳи зиндагии арзанда ифода мекунад. Барои ифодаи ин нуқтаи назар се нишондиҳанда интихоб шудааст: давомнокии миёнаи ҳаёт, фарогири ба сатҳи таҳсилот (гирифтани

маълумот) ва ҳаҷми сарикасии ММД, ШРНИ-ҳамчун бузургии миёнаи арифметикӣ аз рӯйи се нишондиҳандаи номбаршуда ҳисоб карда мешавад (ҷадвали 1.1), ки ҳар як нишондиҳанда бо тартиби зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\text{Индекс} = (X_{\text{ҳақ}} - X_{\text{min}}) / (X_{\text{max}} - X_{\text{min}})$$

Дар ин ҷо;  $X_{\text{ҳақ}}$ ,  $X_{\text{min}}$ ,  $X_{\text{max}}$  – маънои нишондиҳандаи ҳақиқӣ, калонтарин ва хурдтаринро ифода мекунанд. Ҳамин тариқ, барои ҳисоби давомнокии дарозумрӣ ( $I_1$ ) нишондиҳандаи минималӣ баробар ба 25 сол ва максималӣ ба 85 сол қабул шудааст.

### Ҷадвали 2. Худудҳои нишондиҳандаҳо барои ҳисоби шохиси рушди нуруи инсонӣ

Нишондиҳанда	Нишондиҳандаи калонтарин $X_{\text{max}}$	Нишондиҳандаи хурдтарин $X_{\text{min}}$
Давомнокии миёнаи ҳаёт, сол	85	25
Фароғирӣ ба таҳсилот, %	100	0
ММД ба сари аҳоли (қобилияти ҳампоягии асбӯр) долл. ИМА	40 000	100
Ҳиссаи умумии хонандагон, %	100	0

$$I_1 = (X_{\text{ҳақ}} - 25) / (85 - 25)$$

Расидан ба сатҳи таҳсилот (маълумотнокӣ) ( $I_2$ ) ҳамчун бузургии миёнаи арифметикӣ аз ду зергурӯҳ (аз ду гурӯҳи индексҳо) ( $i_1$ ) маълумотнокӣ аҳолии синну соли калон (дар синну соли 15 ва калон) дар вазни  $2/3$  ва ( $i_2$ ) вазни қиёсии аҳолие, ки маълумоти ибтидоӣ, миёна ва олии таҳсилотро гирифтаанд, дар вазни  $1/3$ .

$$I_2 = i_1 \cdot 2/3 + i_2 \cdot 1/3$$

Нишондиҳандаи воқеии ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли аз рӯйи қобилияти ҳампоягии асбӯри миллӣ ҚҶАМ (бо долл. ИМА) ҳисоб карда мешавад.

Нишондиҳандаи хурдтарини  $X_{\text{min}} = 100$  долл. ИМА. ҚҶАМ ва  $X_{\text{max}} = 40\,000$  долл. ИМА. ҚҶАМ қабул шудааст. Аз ин ҷо:

$$\text{ШРНИ} = (I_1 + I_2 + I_3) / 3$$

### Ҷадвали 3. Тартиби ҳисоби шохиси рушди нуруи инсониро аз рӯйи маълумотҳои оморӣ барои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2014	2017
Давомнокии миёнаи ҳаёт, сол	73,4	74,9
Сатҳи фароғирӣ ба таҳсилот %	96	96
ММД ба ҳар сари аҳоли аз рӯйи қобилияти харидории асбӯри миллӣ ҚҶАМ (бо долл. ИМА)	1119,3	808,6

Манбаъ: Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2018. –С.10-12

Давомнокии миёнаи ҳаёт дар соли 2014

$$I_1 = (73,5 - 25) / (85 - 25) = 0,808;$$

сатҳи маълумотнокӣ

$$I_2 = (96,0 - 0) / (100 - 0) = 0,960$$

ММД ба ҳар сари аҳоли аз рӯйи қобилияти ҳампоягии асбӯри миллӣ ҚҶАМ (бо долл. ИМА)

$$I_3 = (1119,1 - 100) / (40\,000 - 100) = 0,025$$

$$\text{Пас, ШРНИ} = (0,808 + 0,960 + 0,025) / 3 = 0,597$$

Давомнокии миёнаи ҳаёт дар соли 2017

$$I_1 = (74,9 - 25) / (85 - 25) = 0,832;$$

сатҳи маълумотнокӣ

$$I_2 = (96,0 - 0) / (100 - 0) = 0,960$$

ММД ба ҳар сари аҳоли аз рӯйи қобилияти харидории асбӯри миллӣ (ҚҶАМ) (бо долл. ИМА)

$$I_3 = (808,8 - 100) / (40\,000 - 100) = 0,017$$

$$\text{Пас, ШРНИ} = (0,832 + 0,960 + 0,017) / 3 = 0,603$$

Ҳангоми раёдабандии давлатҳо аз рӯйи ин индекс тамоми давлатҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо менамоянд:

1. Гурӯҳи давлатҳое, ки ШРНИ аз 0,8 то 1 мебошад, давлатҳои пешрафтаи дунё.
2. Гурӯҳи давлатҳое, ки ШРНИ аз 0,5 то 0,8 мебошад, давлатҳое, ки сатҳи миёнаи рушд доранд.
3. Гурӯҳи давлатҳое, ки ШРНИ аз 0,5 хурд аст, давлатҳои шароити хуби иҷтимоию - иқтисодӣ надоранд.

Чуноне ки аз рафти таҳлил маълум гашт, новобаста аз он, ки ҚҶАМ нисбати соли 2014 27,7% коҳиш ёфта бошад ҳам, нишондиҳандаи дарозумрии эҳтимолӣ 1,02 маротиба ё

1,5 сол боло рафтааст. Аз ин рӯ бузургии ШРНИ дар соли 2017 ба 0,603 ва Тоҷикистон ба гурӯҳи давлатҳое, ки сатҳи миёнаи рушдро доро мебошанд, дохил мешавад.

Аз ин бармеояд, ки нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ, ки ба дарозумрии аҳолии мусоидат мекунанд, бештар инкишоф ёфта истодаанд. Хамин тавр аз рафти баҳодиҳии сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ёрии нишондиҳандаҳои омории маълум гашт, ки солҳои охир нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи сатҳи зиндагӣ ба эътидол омада, аз рӯйи бештари ин нишондиҳандаҳо ҳолати беҳдошти он мушоҳида мегардад, аммо то ҳанӯз ҳам тафовут дар сатҳи даромадгирии аҳолии ҷой дорад.

Самтҳои афзалиятноки концепсияҳои иқтисодӣ дар кӯтоҳтарин муҳлат бояд фарогири чунин масъалаҳо бошанд:

♦ афзоиши муттасили андозаи ҳадди ақали музди меҳнат ва марҳила ба марҳила ба ҳадди ақали зиндагӣ наздикшавии он;

♦ рушди низоми идоракунии музди меҳнат дар асоси созишномаҳои муштарак ва шартномаҳои тарифӣ дар низоми шарикӣ иҷтимоӣ ва дар ин асос бартараф кардани тафовути баланди беасоси музди меҳнати категорияи кормандон, аз рӯйи соҳаҳо ва ҳудудҳо;

♦ беҳтар ба роҳ мондани фаъолият ва бунёди ташкилоти ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилӣ, ки шароити саривақт ва пурра пардохти музди меҳнатро таъмин кунад;

♦ пурзӯр намудани таъмини адолати қонунӣ ба кормандон, ки тавонанд дар сурати таъхири пардохти музди меҳнат ҳуқуқи худро муҳофизат кунанд.

Беҳтарсозии вазъияти пардохти музди меҳнат бо роҳи тадбирҳои минбаъда оид ба афзоиш додани ҳадди ақали музди меҳнати кормандон, Ҳимояи ҳуқуқҳои меҳнатии коргарон ва таъмини манфиатҳои коргарон ва корфармоён ба воситаи ташкили институтҳои баҳсҳои меҳнатӣ мусоидат хоҳад кард. Дар ин самт аз ҳама муҳим бунёди ҷойҳои корӣ дар деҳот мебошад, чунки 73,6%-и аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар деҳот истиқомат мекунанд ва таъминкунандаи асосии маҳсулоти кишоварзӣ онҳо ба шумор мераванд. Самтҳои иқтисодии баланд бардоштани сатҳ ва сифати зиндагии аҳолии бояд ҳатман бо тадбирҳои иҷтимоӣ алоқаманд карда шаванд.

Яке аз самтҳои асосӣ ин сармоягузорӣ ба неруи инсонӣ, махсусан дар деҳот пешбинӣ шудааст, ки мақсади он таъмини соҳаи аграрӣ бо мутахассисони баландихтисос мебошад.

#### АДАБИЁТ

1. Статистика: учебник / Л.П. Харченко, В.Г. Ионин, В.В. Глинский [и др.]. -М.: ИНФРА-М, 2010. -348 с.
2. Курс социально-экономической статистики: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.Г. Назарова. -М.: Финстатинформ, ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 771 с.
3. Васенкова И.Н. Социально-экономическая статистика / И.Н. Васенкова. –Минск: Изд. МИУ, 2012.
4. Салин В.Н. Социально-экономическая статистика / В.Н. Салин. –М., 2001.
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2018. -177 с.
6. Нишондиҳандаҳои асосии тадқиқоти бучети хонаводаҳо. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2018. -С.31.

#### БАҲОДИҲИИ ОМОРИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ САТҲИ ЗИНДАГИИ АҲОЛӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ҲИСОБИ ШОҲИСИ РУШДИ НЕРУИ ИНСОНӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИРИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола нишондиҳандаҳои асосие, ки дар тавсифи сатҳи зиндагии аҳолии мавқеи хоссаро ишғол мекунанд, мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шудаанд. Хусусан даромади аҳолии, истеъмолот ва хароҷотҳои аҳолии, пасандози пулӣ, табақаи камдаромади аҳолии ва қисмҳои таркибдиҳандаи ин нишондиҳандаҳо омӯхта шудаанд. Муаллиф бо истифода аз нишондиҳандаҳои маҷмӯӣ, сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро арзёбӣ намудааст ва дар рафти баҳодиҳӣ аз нишондиҳандаҳои зерин, ба монанди демографӣ - афзоиши табиӣ аҳолии; иқтисодӣ - шумораи бекорон, музди меҳнати миёна, индекси нархҳои истеъмолий; иҷтимоӣ - масоҳати манзил, ки ба як сокин рост меояд; экологӣ - ихроҷи моддаҳои зараррасон; сиёсӣ - шумораи ҷиноятҳои бақайдгирифташуда ва дигар нишондиҳандаҳои истифода бурдааст. Ҳамзамон, бо мақсади арзёбии сатҳи зиндагии аҳолии аз шохиси рушди неруи инсонӣ (ШРНИ), ки фарогири нишондиҳандаҳои давомнокии миёнаи ҳаёт, фарогири ба таҳсилот, ММД ба сари аҳолии мебошад, истифода шудааст. Муаллиф ба он назар аст, ки солҳои охир нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи сатҳи зиндагӣ ба эътидол омада истодаанд, аммо то ҳанӯз нобаробарӣ дар сатҳи даромади аҳолии ҷой дорад.

**Калидвожаҳо:** сатҳи зиндагии аҳолии, музди миёнаи меҳнат, даромад ва хароҷоти аҳолии, афзоиши табиӣ аҳолии, бекорӣ, индекси нархҳои истеъмолий, ИРНИ, усулҳо, ММД, СММ, давомнокии миёнаи ҳаёт, қобилияти харидории асъори миллӣ.

#### СТАТИСТИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ РАСЧЁТА ИНДЕКСА РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассмотрены основные показатели, характеризующие уровень жизни населения. Исследованы доходы населения, их потребление и расходы населения, а также денежные сбережения малоимущих слоев населения и их составляющие. Автор на основе совокупных показателей оценивает уровень жизни населения Республики Таджикистан. При оценке автор опирается на следующие показатели: демографические; естественный

прирост населения, экономические; численность безработицы, средняя заработная плата, ИПЦ, социальные; жилая площадь, приходящаяся на одного жителя, экологические; выбросы вредных веществ в атмосфере, политические; количество зарегистрированных преступлений и т.д. А также с целью оценки уровня жизни населения автор опирается на ИРЧП, который охватывает среднюю продолжительность жизни, охватывает образование, ВВП на душу населения и т.д. Автор пришёл к выводу, что в последние годы показатели, характеризующие уровень жизни населения, постепенно стабилизируются, однако до сих пор существует неравенство в доходах населения.

**Ключевые слова:** уровень жизни населения, средняя заработная плата, доходы и расходы населения, естественный прирост населения, безработица, индекс потребительской цены, ИРЧП, методология, ВВП, ООН, средняя продолжительность жизни, покупательная способность национальной валюты.

#### **STATISTICAL ESTIMATION OF INDICATORS OF LIVING STANDARDS OF THE POPULATION AND SPECIAL FEATURE OF THE CALCULATION OF THE INDEX OF THE DEVELOPMENT OF THE HUMAN POTENTIAL IN MODERN CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

The article describes the main indicators characterizing the standard of living of the population. The incomes of the population, their consumption and expenditures of the population, as well as the cash savings of the poor and their components are investigated. The author on the basis of aggregate indicators assesses the standard of living of the population of the Republic of Tajikistan. In assessing the author relies on the following indicators: demographic; natural population growth, economic; unemployment rate, average wage, CPI, social; living space per inhabitant is ecological; emissions of harmful substances in the atmosphere, political; the number of recorded crimes, etc. As well as to assess the standard of living of the population, the author relies on the HDI, which covers average life expectancy, education, GDP per capita, etc. The author came to the conclusion that in recent years, indicators characterizing the standard of living of the population have gradually stabilized, but still there is an income inequality of the population.

**Key words:** standard of living of the population, average wages, incomes and expenses of the population, natural population growth, unemployment, consumer price index, HDI, methodology, GDP, UN, average life expectancy, purchasing power of national currencies.

**Сведения об авторе:** *Ахмадов Фарахманд Муфазалович* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры статистики. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992)901-61-66-33

**Information about the author:** *Akhmadov Farakhmand Mufazalovich* - Tajik National University, Assistant of the Statistics Department of the. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: [Farahmand@mail.ru](mailto:Farahmand@mail.ru)

УДК 36.1/5(575.3)

### **МОДЕЛИ ИСТИФОДАБАРИИ САМАРАНОКИ ВОСИТАҶОИ БУҶЕТӢ ТО ДАВРАИ СОЛҶОИ 2030**

*Барфиев Қ.Х., Беков Ф.Ш.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Моделии истифодабарии самараноки хароҷоти буҷет ҳамчун «раванди тақсим ва истифодабарии оқилонаи захираҳои молиявӣ, ки дар буҷетҳои ҳамаи сатҳҳои низоми буҷетӣ мутобиқи қонунҳо дар бораи буҷетҳои соли молиявӣ дахлдор чамъ омадаанд» [1], муайян карда мешавад. Дар ин ҳолат, диққати асосӣ ба ҷанбаҳои идоракунии ва равандҳои муруфиавйдодамешавад. Инчунин, дар шароити муосир, хароҷоти буҷетӣ низоми мураккаби муносибатҳо мебошад, ки на танҳо мақомотҳои давлатӣ (қонунгузорӣ, иҷроия, назорат ва ғайра), балки ҷомеаи шаҳрвандӣ низ бояд дар он иштирок карда тавонанд. Тақвияти ҷараёни истифодабарии самараноки фондҳои давлатӣ тибқи қонунҳо, таҳлилҳо, баҳогузориҳо ва пешниҳоди бехтаргардонии сатҳи истифодабарии воситаҳои буҷет ба роҳ монда мешавад. Дар ин ҷараён, банақшагириӣ, муҳофизат, иҷро ва назорат маркази раванди самаранок истифодабарии воситаҳои буҷетӣ буда метавонанд.

Имрӯзҳо дар Ҷумурии Тоҷикистон хароҷоти буҷети давлатӣ танҳо дар доираи маблағгузориҳои ҷамъиятӣ самарабахш доништа мешавад. Самаранокии хароҷоти буҷети давлатӣ нишондиҳандаи самаранокии қарорҳо дар бораи таносуби натиҷаҳо ва захираҳои мебошад, ки барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии ҷомеа ва татбиқи манфиатҳои ҷамъият истифода мешаванд.

Самаранокии хароҷоти буҷетӣ тавассути таҳия ва риояи маҷмӯи принципҳои дар асоси принципҳои низомии буҷет таъмин карда мешавад, лекин мо дар ин ҷо дурнамои самаранокиро тибқи модели регрессияи логарифмӣ, дараҷагӣ ва бузургии эътимоднокии аппроксиматсияи дида мебароем ва баъдан стратегияи рушди самаранок истифодабарии хароҷотҳои буҷети давлатиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2030 дар шакли модел пешниҳод менамоем.

Тибқи маълумотҳои омории ҷадвали №1 ва истифодаи натиҷаҳои таҳлили сохтор ва динамикаи хароҷотҳои буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраҳои 2004-2017, ки аз тарафи Одинаев Ф.Ф. гузаронида шудааст [2,с.18], модели регрессиониро тартиб дода,

дар асоси он ҳаҷми хароҷотҳои буҷети давлатӣ ва маҷмӯи маҳсулоти дохилиро то давраи солҳои 2030 пешгӯӣ мекунем.

Дар мадди аввал, мо барои пешгӯӣ намудани стратегияи самаранокии хароҷоти буҷети давлатӣ вобастагии байни ду нишондиҳанда баҳогузори менамоем (ҷад. 1).

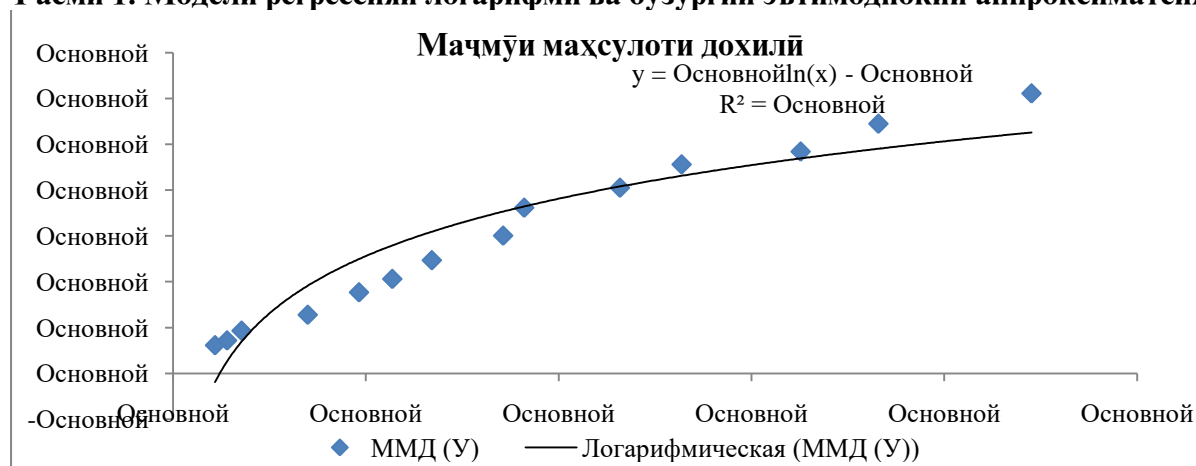
**Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои хароҷоти буҷети давлатӣ ва маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ дар солҳои 2004-2017 (бо млн. сомонӣ)**

Сол	Ҳаҷми умумии хароҷотҳои буҷети давлатӣ -(X)	ММД -(Y)
2004	1090,6	6167,3
2005	1402,7	7206,6
2006	1778,8	9335,2
2007	3494,8	12804,4
2008	4823,8	17706,9
2009	5687,3	20628,5
2010	6712,6	24707,1
2011	8562	30071,1
2012	9107,9	36163,1
2013	11591,6	40525,5
2014	13190,4	45606,6
2015	16277,4	48408,7
2016	18294,3	54479,1
2017	22264,2	61093,6

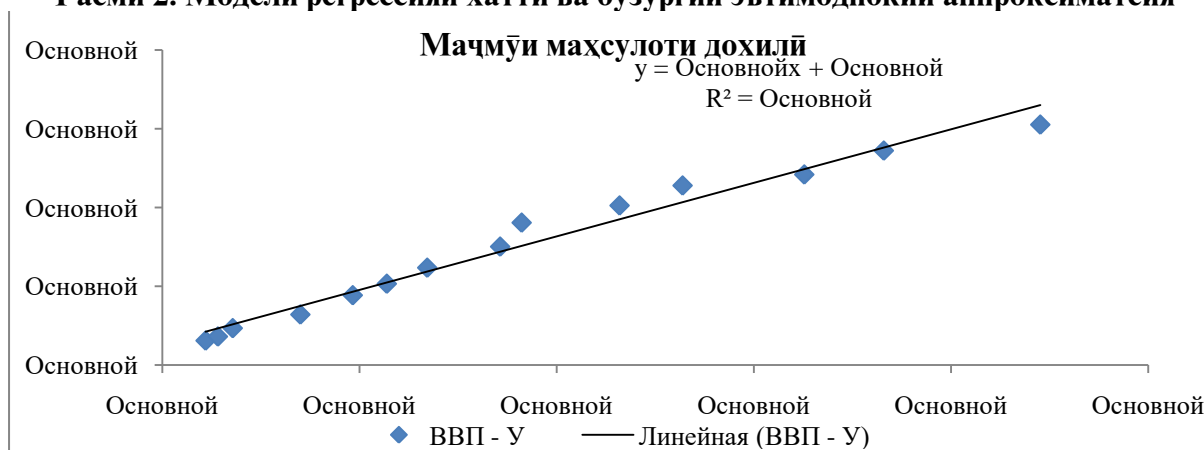
Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2018. -С.425-450. -С.200

Барои моделсозии иқтисодӣ-риёзӣ аз таҷҳизоти муосири коркарди маълумотҳои ададӣ SPSS (Statistical Package for the Social Sciences - «пакети маҷмӯи оморӣ барои омӯзиши илмҳои иҷтимоӣ») ва пакети барномаҳои офисӣ - MS Excel истифода бурда мешавад. Баъди иҷрои алгоритми махсус дар барномаи MS Excel натиҷаҳои зеринро дар расмҳои 1, 2, 3 ва 4 тасвир намуда, баъдан моделҳои регрессионӣ ва бузургиҳои эътимоднокии аппроксиматсияи хароҷоти буҷети давлатиро аз нишондиҳандаи макроиқтисодӣ (ММД) муайян менамоем (ниг. ба расми 1, 2, 3 ва 3,3).

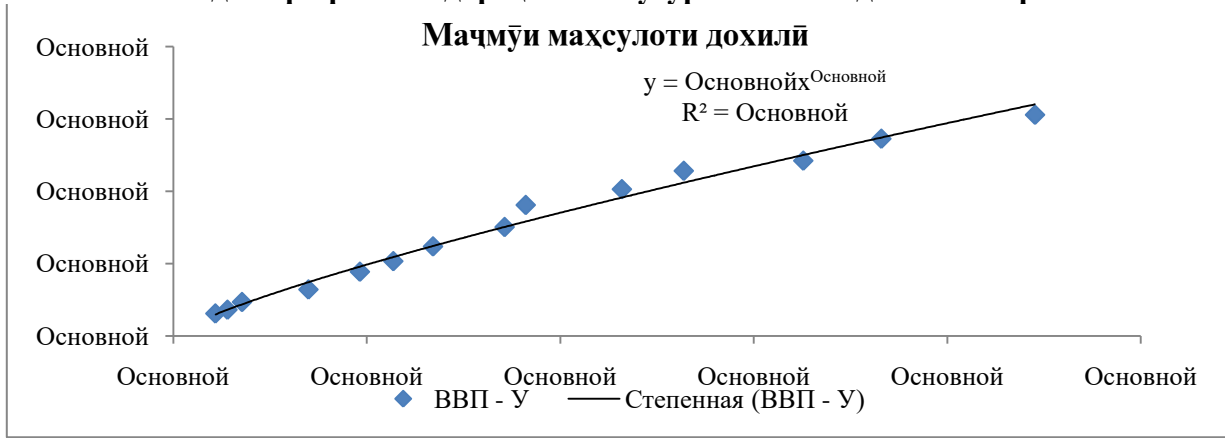
**Расми 1. Моделҳои регрессиони логарифмӣ ва бузургии эътимоднокии аппроксиматсия**



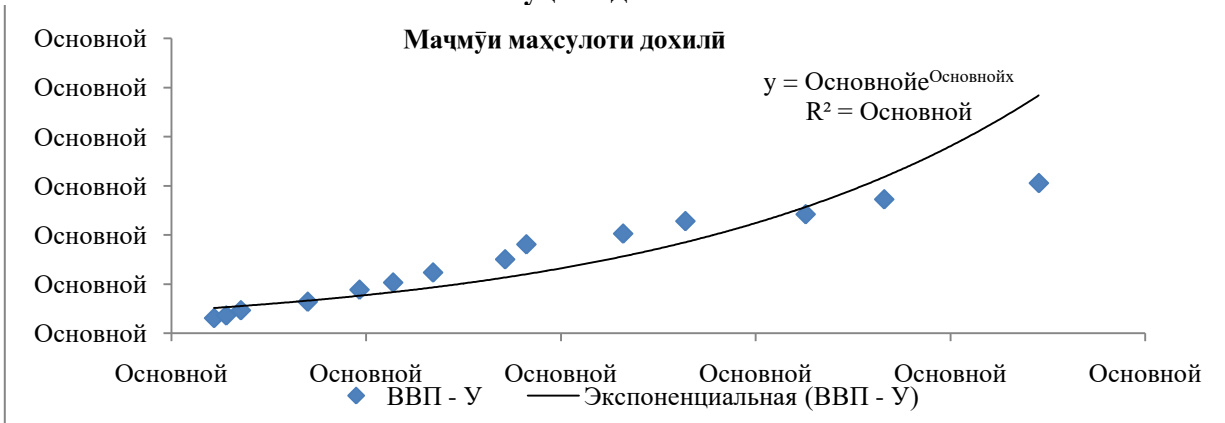
**Расми 2. Моделҳои регрессиони хаттӣ ва бузургии эътимоднокии аппроксиматсия**



**Расми 3. Модели регрессии дараҷагӣ ва бузургии эътимоднокии аппроксиматсия**



**Расми 4. Натиҷаи моделсозии регрессиявии нишондиҳандаи макроиктисодӣ аз хароҷоти бучети давлатӣ**



**Ҷадвали 2. Моделҳои регрессионӣ ва бузургиҳои эътимоднокии аппроксиматсияи онҳо**

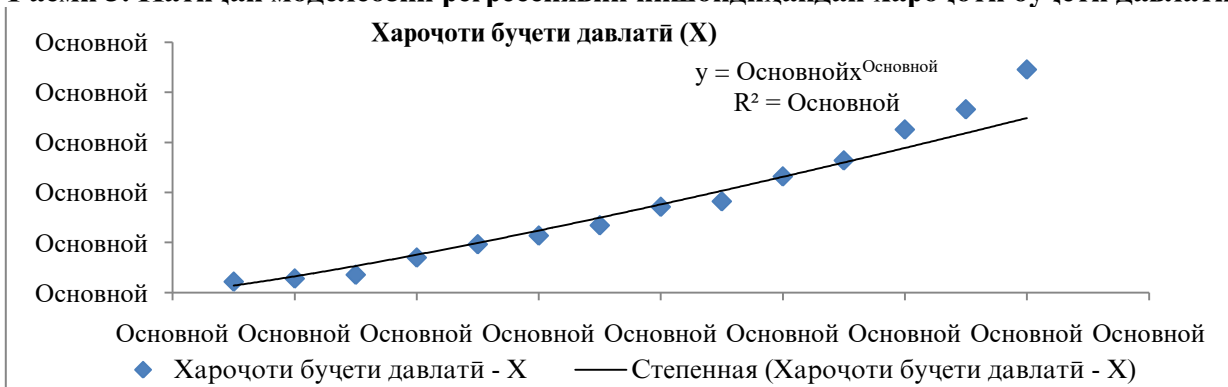
Моделҳои регрессия	Бузургии эътимоднокии аппроксиматсия
$y = 18055\ln(x) - 128166$	$R^2 = 0,9052$
$y = 2,7202x + 5488,6$	$R^2 = 0,9746$
$y = 23,7x^{0,7893}$	$R^2 = 0,9911$
$y = 9179,8e^{0,0001x}$	$R^2 = 0,8449$

Сарчашма: муаллиф қимати бузургиҳоро аз натиҷаи таҳлил ва баҳогузори чадвали 3.3.1 овардааст

Аз маълумотҳои ҷадвали 2 чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки модели регрессияи дараҷавӣ сатҳи аз ҳама баландтари коэффитсиенти детерминатсияро дорад, яъне сифати аз ҳама беҳтаринро дар байни моделҳои сохташуда соҳиб аст.

Бинобар ин, модели регрессияи дараҷагиро дар шакли  $Y=23,7x^{0,7893}$  барои пешгӯӣ намудани маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ истифода мебарем. Барои истифодаи он дар мадди аввал мо модели қатори вақтии  $x=f(t)$  –ро тартиб медиҳем, ки дар ин ҷо  $x$ -хароҷотҳои умумидавлатӣ ва  $t$ -омили вақт қабул карда мешаванд.

**Расми 5. Натиҷаи моделсозии регрессиявии нишондиҳандаи хароҷоти бучети давлатӣ**



Модели қатори вақтӣ дар шакли зерин бузургҳои эътимоднокии аппроксиматсияро дорад, бинобар ин ба тағйирёбандаи t-қиматҳои солҳои минбаъдаи пешгӯишвандаро гузошта, қиматҳои пешгӯишавандаи x-ро муайян мекунем ва ин қиматҳои ҳосилшударо ба модели 1-ум гузошта, дар ниҳоят сатҳи самаранокии хароҷоти буҷети давлатӣ ва маҷмӯи маҳсулоти дохилро то давраи солҳои 2030 пешгӯӣ менамоем ва натиҷаҳои пешгӯиҳои самаранокии хароҷоти буҷети давлатиро бо ММД дар чадвали 3 меорем.

### Чадвали 3. Пешгӯиҳои сатҳи самаранокии хароҷоти буҷети давлатӣ ва маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ барои то давраи солҳои 2030

Сол	Ҳаҷми хароҷотҳои буҷет- X	ММД – Y
2018	18961,75	56399,84
2019	20517,21	60021,02
2020	22094,38	63634,11
2021	23692,25	67239,6
2022	25309,92	70837,92
2023	26946,58	74429,47
2024	28601,48	78014,59
2025	30273,94	81593,6
2026	31963,34	85166,79
2027	33669,1	88734,43
2028	35390,68	92296,75
2029	37127,6	95853,97
2030	38879,39	99406,29

Сарчашма: муаллиф чадвалро дар асоси натиҷаи баҳодиҳии хароҷоти буҷети давлатӣ таҳия намудааст.

Ҳамин тавр интизорӣ меравад, ки дар соли 2030 сатҳи истифодабарии самаранокии хароҷоти буҷети давлатӣ (X) ба 38879,39 млн сомонӣ, маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (Y) бошад, 99406,29 млн сомониро ташкил медиҳад. Татбиқи модели рушди самаранок истифодабарии воситаҳои буҷетӣ то давраи солҳои 2030 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамон вақт амалӣ мегардад, ки агар омилҳои дигар ба сатҳи нишондиҳандаҳои хароҷотҳои буҷети давлатӣ ва маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ таъсир нарасонад, ё ин ки омилҳои байнобатгирифтаи муаллиф пурра бетағйир боқӣ монанд.

Пешниҳоди самаранокии хароҷоти буҷет то давраи соли 2030 як қисми сатҳи баландбардорӣ рушди иҷтимоӣ ва устуворӣ рушди иқтисодӣ миллиро дар бар гирифта, ҳамзамон муаллиф алоқамандии онҳоро дар модел пурра пешниҳод намудааст. Бинобар ин, барои ноил шудан ба ҳадафҳои гузошташуда тибқи модел, моро зарур аст, ки ҳамаи унсурҳои буҷетӣ ва принципҳои татбиқи хароҷоти буҷетӣ, нишондиҳандаҳои иҷроиши буҷет, воситаҳои идоракунии самарабахши хароҷоти буҷети давлатиро дида баромада, баъдан натиҷаи онро дар амал давра ба давра татбиқ намоем.

#### АДАБИЁТ

1. Ярошенко Т.П. Модель эффективности бюджетных расходов муниципального образования / Т.П. Ярошенко, Г.Е. Каратаева // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – №3.
2. Одинаев Ф.Ф. Аудит эффективности бюджетных расходов в качестве современной формы финансового контроля / Ф.Ф. Одинаев // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2018. – №6. – С.18.

#### МОДЕЛИ ИСТИФОДАБАРИИ САМАРАНОКИ ВОСИТАҲОИ БУЌЕТӢ ТО ДАВРАИ СОЛӢОИ 2030

Моделии истифодабарии самаранокии хароҷоти буҷет ҳамчун раванди тақсим ва истифодабарии оқилонаи захираҳои молиявӣ, ки дар буҷетҳои ҳамаи сатҳҳои низомии буҷетӣ мутобики қонунҳо дар бораи буҷетҳои соли молиявӣ дахлдор чамъ омадаанд, муайян карда мешавад. Дар ин ҳолат, диққати асосӣ ба ҷанбаҳои идоракунии ва равандҳои муруфавӣ додамешавад. Инчунин, дар шароити муосир, хароҷоти буҷетӣ низомии мураккаби муносибатҳо мебошад, ки на танҳо мақомҳои давлатӣ (қонунгузорӣ, иҷроия, назорат ва ғайра), балки ҷомеаи шаҳрвандӣ низ бояд дар он иштирок карда тавонанд. Тақвияти ҷараёни самаранок истифодабарии фондҳои давлатӣ тибқи қонунҳо, таҳлилҳо, баҳогузориҳо ва пешниҳоди бехтаргардонии сатҳи истифодабарии воситаҳои буҷет ба роҳ монда мешавад. Дар ин ҷараён, банақшагири, муҳофизат, иҷро ва назорат маркази раванди самаранок истифодабарии воситаҳои буҷетӣ буда метавонанд.

**Калидвожаҳо:** модел, усулҳо, таҳлилҳо, баҳогузориҳо, иқтисодӣ милли, самаранокӣ, алгоритми маҳсус.

#### МОДЕЛЬ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЮДЖЕТНЫХ РЕСУРСОВ

Моделирование эффективного использования бюджетных расходов определяется как процесс рационального распределения и использования финансовых ресурсов, собранных в бюджетах всех уровней бюджетной системы, в соответствии с законами о бюджетах соответствующего финансового года. В этом случае основное внимание уделяется аспектам управления и процессуальных процессов, а также в современных условиях бюджетные расходы-сложная система взаимоотношений, в которой должны участвовать не только государственные органы (законодательные, исполнительные, контролирующие и другие), но и гражданское общество. Укрепление эффективного процесса использования государственных фондов будет осуществляться в соответствии с законами, анализами, оценками и предложением по улучшению уровня использования бюджетных



средств. В этом процессе планирование, обсуждение, выполнение и контроль могут быть центром процесса эффективного использования бюджетных средств.

**Ключевые слова:** модель, методы, анализ, оценка, национальная экономика, эффективность, специальный алгоритм.

### MODEL OF EFFICIENT USE OF BUDGET RESOURCES

Modeling of effective use of budget expenditures is defined as-the process of rational distribution and use of financial resources collected in the budgets of all levels of the budget system in accordance with the laws on budgets of the relevant financial year. In this case, the main attention is paid to the aspects of management and procedural processes, as well as in modern conditions, budget expenditures-a complex system of relationships in which not only state bodies (legislative, Executive, Supervisory and others), but also civil society should participate. Strengthening the effective use of public funds will be carried out in accordance with the laws, analyses, assessments and proposals to improve the level of use of budget funds. In this process, planning, discussion, execution and control can be the center of the process of efficient use of budget funds.

**Key words:** model, methods, analysis, evaluation, national economy, efficiency, special algorithm.

**Сведения об авторах:** *Беков Фирдавс Шомахмадович* - Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры «Финансы». Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17

*Барфиев Кобилдзон Хушвахтович* – Таджикский национальный университет, доктор экономических наук, доцент, декан финансово-экономического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17

**Information about the authors:** *Bekov Firdavs Shomakhmadovich* - Tajik National University, Senior Lecturer, Department of "Finance". Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

*Barfiev Kobildzhon Khushvaktovich* - Tajik National University, Doctor of Economics, Associate Professor, Dean of the Faculty of Finance and Economics. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17

УДК: 330.34 (575.3)

## МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОМЎЗИШИ ХИЗМАТРАСОНИИ ИҚТИМОӢ ҲАМЧУН МАФҲУМИ ИҚТИСОДИ

*Саидова Х.М., Ҳаитова Б.Ҳ.*  
Донишгоҳи имиллии Тоҷикистон

Дар шароити муосир ба масъалаи соҳаи хизматрасонӣ, махсусан хизматрасонии иқтимой ва баланд бардоштани самаранокии он диққати махсус дода мешавад.

Яке аз категорияҳои асосии назарияи иқтисодӣ мафҳуми талабот ба ҳисоб меравад. Зарурияти доимо қонеъсозии талаботҳои гуногуни аҳоли вобаста ба дархости қонуни объективии афзоиши талабот заминаи ибтидоии ташкили хизмат мебошад.

Арзиши истеъмоли на танҳо дар шакли молӣ, балки бевосита дар шакли фаъолияти фоидаовар зоҳир мегардад, ки барои фарқ намудани онҳо арзиши истеъмолии ғайримоддӣ номи хизматро гирифтааст [1, с.52].

К. Маркс категорияи хизматрасонию таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки он хусусияти молро доро мебошад. Мувофиқи ақидаи К. Маркс, мафҳуми хизматрасонӣ: «дар умум чизеро ифода менамояд, ки арзиши истеъмолии махсусро доро мебошад, ки ин меҳнат мерасонад, ба монанди ҳама гуна дигар молҳо, аммо арзиши истеъмолии меҳнат дар ин ҷо номи махсуси «хизмат»-ро гирифт, барои он ки меҳнат хизматро дар сифати на ашё, балки ба сифати фаъолият мерасонад» [2, с.62]. Ҳамзамон, мазмуни ин муқарраротро кам нанамуда мушоҳида намудан мумкин аст, ки на ҳамаи гуфтаҳои К.Маркс оиди хизматрасонӣ дар шароити имрӯза мавриди истифода қарор дода мешаванд. Дар баробари рушди илмӣ-техникӣ хизматрасониҳо ҳамчун маҳсулоти махсуси фаъолияти инсонӣ ба як қатор тағйиротҳои назаррас дучор гардида, бо мазмуни нав пурра гардида, дар ҳар як шакли нави истеҳсолӣ хусусияти навро соҳиб гардидаанд. Дар шароити имрӯза натиҷаи меҳнати одамон, ки дар соҳаи хизматрасонӣ амалӣ мегарданд, метавонад дар шакли моли мушаххас зӯхур ёбад, ҳамзамон пурра метавонад ҳадди аксар ба мол монанд бошад. Гузашта аз ин, натиҷаи ин ва ҳамин хизматрасонӣ метавонад, шакли молӣ дошта бошад ва ҳам мақсади ниҳонии ҳуди фаъолият оиди хизматрасонию дошта бошад. Масалан: зери мафҳуми хизматрасонии тиббӣ метавонад натиҷаи хизматрасонӣ ҳамчун гузоштани дандон, ё ин ки доругузaronӣ барои бартараф намудани ҳар гуна бемориҳо фаҳмида шавад. Новобаста аз ин ки хизматрасонии тиббӣ шакли молиро соҳиб мегардад ё не, ин мафҳум ҳамчун хизматрасонии тиббӣ ном бурда мешавад.

Аз ҷониби мактаби классикии муосир хизматрасонӣ дар шакли неъматӣ истеъмоли мавриди баррасӣ қарор мегирад, ки дар шакли фаъолияти мақсадноки одамон пешниҳод гардидааст, ки натиҷаи он самарайи манфиатнок мебошад, ки талаботи одамонро қонеъ

месозад. Мувофиқи ақидаи Э.М. Агабабян, «зери мафҳуми хизматрасонӣ бояд самараи манфиатнок фаҳмида шавад, ки дар натиҷаи раванди меҳнат ҳамчун фаъолияти мақсаднок ба вучуд меояд» [1,с.413]. Ба ақидаи мо, ин нуқтаи назар дуруст аст, чунки хизматрасонӣ дар доираи муносибатҳои ҷамъиятӣ ифода мегардад, ки дар алоқаи бевоситаи байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда оиди истеъмоли самараи меҳнати ба сифати моли маҳсус бадастовардашуда асос меёбад.

Пайдоиши хизматрасонӣ хусусияти таърихӣ дорад, раванди пайдоиш ва рушди зинаи муайяни ҷамъияти инсониро ифода менамояд. Хизматрасониро ҳамчун фаъолияти манфиатнок баррасӣ намуда, мо чунин меҳисобем, ки манфиатнокии хизматрасонӣ ба воситаи характери мушаххаси меҳнат, ки арзиши истеъмолии мазкурро ба вучуд меорад, муайян карда мешавад. Дар ин ҷо оиди манфиатнокии намуди маҳсуси меҳнат сухан наарафта, балки оиди пайдоиш ва фаъолияти шаклҳои муайяни муносибатҳои иқтисодӣ сухан меравад.

Ин таърифи хизматрасонӣ ақидаи М.С. Солодков, Т.Г. Поляков, Л.Н. Овсяниковро исбот менамояд, ки чунин мешуморанд: «Хизматрасонӣ ин муносибати ҷамъиятӣ оиди ҳаракати манфиатнокии меҳнат аст, ки ҳамчун фаъолият истифода мегардад» [3,с.107].

Мувофиқи ақидаи А.Ю. Шарипов, «хизматрасонӣ ин ҳаракати манфиатнокии ин ё он арзиши истеъмолий- мол ё меҳнат мебошад» [4,с.80]. Мазмуни хизматрасонӣ ҳамчун арзиши истеъмолии маҳсус дар он зоҳир мегардад, ки меҳнат хизматро на дар шакли мол, балки дар шакли фаъолият мерасонад. Дар ҳамин ҳол раванди истеҳсол ва истеъмоли хизматрасонӣ дар як вақт сурат мегирад.

Ҳамин тавр, хизматрасонӣ дар бисёр мавридҳо аз ҳуди раванди меҳнат чудонашаванда мебошад ва дар алоҳидагӣ вучуд дошта наметавонад. Дар бисёр мавридҳо бо қатъ гардидани фаъолияти хизматрасонанда хизмат низ аз байн меравад. Масалан: хизматрасонии тиббӣ, маориф ва ғайра. Аммо қайд намудан бамаврид аст, ки меҳнати одамоне, ки хизматрасонӣ менамоянд, ба мол табдил меёбад. Масалан: хизматрасонии суратгирхона ё ателе. Дар соҳаи хизматрасонӣ меҳнат ҳамчун миёнарав байни фармоишгар ва хизматрасон баромад менамояд.

Самараи манфиатнокии фаъолияти инсон оиди хизматрасонӣ талаботҳои гуногуни инсонро қонеъ мегардонад, ки замина барои муайян намудани хизматрасонӣ ҳамчун категорияи иқтисодӣ мегардад ва имкон медиҳад, ки хулоса намоем: арзиши истеъмолии хизматрасонӣ баҳодиҳии нисбии самаранокии манфиатнокии меҳнати фаъолияти муайяни инсонӣ мушаххас мебошад. Манфиатнокии хизматрасонӣ дар ҳуди истеъмокунандаи хизмат муайян мегардад. Самараи маҷмӯии манфиатнокии ҳамаи хизматҳо бо таъсири муайян ба ташаккули ва рушди инсон ва ҷомеа дар маҷмӯъ намудор мегардад.

Исботи арзиш доштани хизматрасонӣ ин мебошад, ки истеҳсоли хизмат хароҷоти ҷамъиятиро талаб менамояд, ки хусусияти онҳо аз хусусияти хароҷотҳои зарурии ҷамъиятӣ барои истеҳсолоти моддӣ тафовут надоранд.

Арзиши хизматрасонӣ дар низоми хоҷагидорӣ тараққикарда характери ҷамъиятӣ дорад. Хизматрасонӣ дар шароити истеҳсолоти молӣ неъматӣ истеъмолий мебошад, ки дар натиҷаи фаъолияти истеҳсолии инсон ба вучуд омадааст ва барои мубодила ҳамчун мол пешбинӣ шудааст. Дар ин хусусияташ хизматрасонӣ арзиши мубодилавиरो соҳиб мегардад.

Табиати духелаи хизматрасонӣ ҳамчун маҳсули меҳнат, ба таври хосса намудор мегардад. Якум, ҳамчун арзиши истеъмолий дар шакли самараи манфиатнок. Дуюм, ҳамчун арзиш дар шакли пулӣ бе гирифтани шакли ашёӣ.

Мушкилии таҳлили истеҳсол ва мубодилаи хизматрасонӣ бо мувофиқати ду раванд - истеҳсол ва истеъмол фаҳмонида мешавад, ки пурракунандаи якдигар мебошанд. Вақте ки пардохти маблағ ба расонидани хизмат дар шакли пешпардохт мусоидат менамояд, хизматрасонӣ пеш аз он, ки арзиши истеъмолии худро намудор созад, ҳамчун маҳсули меҳнати ҷамъиятӣ дар шакли арзиши пулӣ намудор мегардад. Дар раванди истифодаи хизматрасонӣ, ки бо истеҳсолот якҷо меравад, арзиши истеъмолияш низ нест мешавад. Аммо қайд намудан бамаврид аст, ки охири баъди соҳиб гаштани шакли пулӣ аз байн меравад. Дар мавриде, ки хизматрасонӣ дар раванди истеҳсол истеъмол мегардад, чунин ба назар мерасад, ки дар раванди мубодила иштирок карда наметавонад. Дар воқеият низ хизматрасонӣ ба муомилот дар шакли моли маҳсус ё ашё пешниҳод нагардидааст. Аммо арзиши истеҳсолии ин ё он хизматрасонӣ ҷӣ қадар аст, ба ҷамъият маълум аст, аз ин рӯ далели пардохти хизматрасонӣ то ё баъди истеҳсолу истеъмоли он исботи мавҷудияти мубодила мебошад. Хизматрасонӣ барандаи арзиш ҳамчун меҳнати истеҳсолий мебошад, яъне мубодилаи хизматрасонӣ бо пул мумкин аст, ки дар он арзиши хизматрасонӣ шакли ашёӣ гирад. Ба ғайр аз хизматрасонӣ бевосита дар шакли фаъолият мавҷудбуда,

инчунин шаклҳои хизматрасоние вучуд доранд, ки самараи манфиатнокии онҳо дар мутобиқсозии маҳсулоти аллакай истехсолшуда, ба монанди таъмиру барқарорсозии либосу пойафзол асос меёбад. Хусусияти ин шакли меҳнат дар он зуҳур меёбад, ки шакли молӣ доранд.

Дар луғати муосири иқтисодӣ хизматрасонӣ ҳамчун «шакли фаъолият ё кор, ки дар раванди иҷроиши он моли нави пештар мавҷуднабуда, маҳсулоти моддӣ-ашёии пештар истехсолнагардида истехсол намегардад, аммо сифати маҳсулоти мавҷудбудай истехсолгашта тағйир меёбад». Ин неъматест на дар шакли ашёҳо, балки дар шакли фаъолияте, ки натиҷаи дилхоҳ медиҳад, пешниҳод гардидааст» [5,с.412].

Як қатор шаклҳои гурӯҳбандии хизматрасонӣ мавҷуданд. Б.Н. Хомелянский хизматрасониҳоро ба «истехсолӣ» - расонидан ба истехсолот (хизматрасонии истехсолоти моддӣ) ва «хизматрасониҳои иҷтимоӣ (тиббӣ, маориф, нақлиётӣ, хизмати алоқа ва савдо) чудо намудааст» [6,с.112].

Дар адабиёти иқтисодӣ инчунин хизматрасониҳои моддӣ ва ғайримоддиро низ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ба хизматрасониҳои моддӣ хизматрасониҳои коммуналӣ, маишӣ, нақлиётӣ, алоқа, савдо, таъминот, фурӯш, васоити ахбори омма ва ғайра дохил мешаванд. Яъне, хизматҳое, ки дар раванди истехсоли онҳо меҳнати ба ҳайси фаъолият истифодашаванда дар як вақт дар предмети худ ба мол табдил меёбад. Ба хизматрасониҳои ғайримоддӣ хизматрасониҳои тиббӣ, маориф, ҳуқуқӣ, молиявӣ дохил мешаванд, ки бо ташкил ё барқарорсозии арзиши истеъмолии ашёҳо алоқаманд нест, яъне онҳо шакли молӣ намегиранд ва дар раванди истехсол истеъмом мегарданд.

Хизматрасониҳо вобаста ба сатҳи марказонӣ ба ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, вобаста ба сарчашмаи маблағгузорӣ аз низоми бучет, аз рӯйи аломати ҳуқуқӣ-қонунӣ ва ғайриқонунӣ, аз рӯйи маблағгузорӣ ба бучавӣ ва ғайрибучавӣ чудо мешаванд. Ба хизматрасониҳои бучавӣ хизматҳое дохил мешаванд, ки аз ҳисоби маблағгузориҳои бучавӣ дар шакли хароҷот барои чорабиниҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва хоҷагии манзилӣ равона гаштаанд.

Ба хизматрасониҳои ғайрибучавӣ хизматҳое дохил мешаванд, ки аз ҳисоби маблағҳои ғайрибучавӣ, фондҳои хайриявӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ расонида мешаванд. То имрӯз дар адабиёти иқтисодӣ ақидаи ягона оиди фаҳмиши категорияи «хизматрасонии иҷтимоӣ» вучуд надорад. Мувофиқи ақидаи Л.К. Терешенко, хизматрасонии иҷтимоӣ ин тандурустӣ, фарҳанг, маориф ва илм мебошад, ки худ ба худ самти барои ҷамъият муҳимро ифода менамояд ва онро бо дигар намуди хизматҳо дар як қатор мегузорад [7,с.3-5].

Мувофиқи ақидаи Т. Парсонс, хизматрасонии иҷтимоӣ «қисми чудонашавандаи низоми хизматрасониҳои давлатӣ-боҳамалоқамандии байни одамон дар ҳолати бавучудодаи худташқилшаванда ва худтанзимшавандаи зернизом барои дастгирии на танҳо шахсони алоҳида, ё ин ки гурӯҳи одамон, балки фаъолияти тамоми ҷамъият дар маҷмӯъ мебошад» [8,с.4-5].

Чунин маънидодкуниҳо хизматрасониҳои иҷтимоиро ҳамчун яке аз қисмҳои таркибии алоқамандии ташкилотҳои иҷтимоӣ оиди расонидани хизматҳои иҷтимоӣ ба истеъмолкунанда дар шакли кумаки иҷтимоӣ ифода менамоянд. Моҳияти расонидани хизматҳои иҷтимоӣ аз ҷониби ташкилотҳои соҳаи иҷтимоӣ дар он зоҳир мегардад, ки онҳо фаъолияти худро ба қонунсозии талаботи одамони имконияти маҳдуддошта равона месозанд. Гузашта аз ин, низоми хизматрасонии давлатӣ чунин шакли хизматҳоро, ба монанди таъминоти нафақа, ҷубронпулӣ, кумаки иҷтимоӣ ва ғайра дар бар мегирад.

Моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин пешбинӣ менамояд: «Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шахрвандон кафолати хизматрасонии иҷтимоиро дар низоми хизматрасонии иҷтимоии давлатӣ дар шаклҳои асосии он кафолат медиҳад». Дар Қонуни ҶТ «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» мафҳуми «хизматрасонии иҷтимоӣ чунин маънидод карда шудааст: «Хизматрасонии иҷтимоӣ» ин шакли фаъолият ё коре мебошад, ки ба қонунсозии талаботи шахрвандон ба манфиати онҳо анҷом дода шуда, расонидани кумак дар ҳолатҳои вазнини ҳаётӣ, оиди пешгирии онҳо ба ҳисоб меравад» [9,с.24].

Дар шароити иқтисоди бозорӣ диққати махсус ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ дода мешавад. Хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар шакли ҳифзи иҷтимоии чунин гурӯҳи аҳолии расонида мешаванд, ки мустақилона ҳадди ақали зисти худро таъмин намуда наметавонанд (пиронсолон, оилаҳои серфарзанд, кӯдакон, маъҷубон ва ғ.). Ба шакли дигари хизматрасониҳои иҷтимоӣ дастгирии иҷтимоии аҳолии нисбатан фаъол дохил мешавад, ки ба дастгирии давлат барои бартараф намудани мушкилот ниёз доранд. Дар ин ҳолат аз ҷониби давлат дар чунин шаклҳо метавонад хизматрасонӣ анҷом дода шавад: пешниҳоди қарзҳои имтиёзнок, имтиёз дар самти андозбандӣ, субсидияҳо ва шаклҳои

гуногуни хизматрасониҳои иҷтимоӣ. Дар ин самт мақсади сиёсати давлатӣ ташкил намудани синфи миёна мебошад.

Дар адабиёти иқтисодӣ одатан ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ чунин хизматрасониҳоро дар шакли кумаки иҷтимоӣ ба оилаҳо ва кӯдакон, хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба аҳоли дар шакли дастгирии иҷтимоии аҳоли, расонидани кумаки иҷтимоӣ-тиббӣ, иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, психологӣ-педагогӣ, хизматрасониҳои иҷтимоӣ-маишӣ, кумаки моддӣ, гузаронидани мутобиқшавии иҷтимоӣ ва барқарорсозии аҳолии ба шароити вазнин дучоргардида (реабилитатсия) дохил менамоянд. Инчунин, ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар баъзе мавридҳо дастгирии иҷтимоии давлатро ба соҳибкорони инфиродӣ дар шакли пешниҳоди ҳар гуна имтиёзҳо аз фондҳои ғайрибуҷавӣ дохил менамоянд.

Як қисми муаллифон ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба ғайр аз таъминоти иҷтимоӣ ва таъминоти нафақа, инчунин хароҷоти давлатро барои соҳаи тандурустӣ ва маориф, кумак ба аҳоли тавассути пардохтҳо аз фонди суғуртаи ҳатмии тиббӣ, суғуртаи иҷтимоӣ, шуғли аҳолиро дохил менамоянд [10,с.57].

Ба андешаи Р.К. Раҷабов, «хизматрасонии иҷтимоӣ» ин хизматрасониҳои мақомоти идоракунии давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ, мақомоти мудофия ва ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ, муассисаҳои молиявӣ, суғуртавӣ ва иттифоқҳои касаба мебошанд [11,с.38]. Гарчанде як қатор муаллифони ватанӣ ин гуна таърифро ҷонибдорӣ менамоянд ва чунин меҳисобанд, ки ин таъриф нақш ва мақоми хизматрасонии иҷтимоӣ ва манфиатнокии онро барои истеъмолкунанда ифода менамояд, аммо, ба ақидаи мо, ин таъриф тавсифи хизматрасониҳои иҷтимоиро ифода накардааст. Ба андешаи мо, муаллиф танҳо як қатор муассисаҳои расонандаи хизматҳои иҷтимоиро номбар карда, нақши онҳоро дар ташаккулёбии рушди неруи инсонӣ нишон намодааст. Гузашта аз ин, хизматрасониҳои иҷтимоӣ муносибати объективӣ ва субъективӣ мебошанд, ки дар ин таъриф расонидани ҳуди хизмат ҳамчун муносибати иқтисодии истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда нишон дода нашудааст.

Ба ақидаи мо, ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ ҳамон шаклҳои хизматрасониҳои ғайримоддии истеъмоли дохил мешаванд, ки рушди прогрессивии соҳти иҷтимоии ҷамъиятро таъмину нигоҳ дошта тавонанд. Ба онҳо, пеш аз ҳама, хизматрасониҳои тиббӣ, маориф, хизматҳо дар самти фарҳангу маданият, хизматрасонии идоракунии давлат дохил мешаванд.

Истеъмолкунандаи ин навъи хизматрасониҳо аҳоли ва шахсони ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд. Хизматрасониҳои иҷтимоӣ аз тарафи давлат метавонанд ройгон ё дар асоси имтиёз инчунин бо пардохти маблағ аз ҷониби давлат ё ташкилотҳои дигари ғайридавлатӣ расонида шаванд.

Ба ақидаи мо, ҳамон хизматҳои иҷтимоӣ, ки ба онҳо дар сохтори иқтисоди миллӣ аҳамияти бештар зоҳир карда мешаванд, барои рушди иҷтимоии қисмати зиёди аҳоли аҳамияти бештар доранд. Гузашта аз ин, хангоми коркарди сиёсати давлатии иҷтимоӣ ва барномаҳои рушди соҳаи иҷтимоӣ дар сатҳи ҷумҳуриявӣ дар мадди аввал ба он хизматрасониҳое тавачҷуҳ зоҳир карда мешавад, ки шумораи бештари истеъмолкунанда доранд. Бо назардошти нақш ва мақоми соҳаи хизматрасониҳои иҷтимоӣ гуфтан мумкин аст, ки ба хизматрасониҳои иҷтимоии зарурӣ дар минтақаҳо ва деҳот хизматрасонӣ дар соҳаи маориф, тандурустӣ ва фарҳангро дохил намудан мумкин аст. Инчунин, бояд қайд намуд, ки хизматрасонии иҷтимоӣ ва хизматҳои аз нигоҳи иҷтимоӣ зарур аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Мувофиқи ақидаи Ковалева Г.А., «хизматҳои аз нигоҳи иҷтимоӣ зарур» он хизматҳое мебошанд, ки тибқи қонунҳои амалкунанда ба таъмини ҳуқуқҳои иҷтимоии шахрвандон равона гардидаанд [12,с.41].

Бо назардошти рушди қувваҳои истеҳсолкунанда ҳам сохтори талаботҳои иҷтимоӣ ва ҳам тарзи қонъсозии онҳо тағйир меёбад, тақозо ба ҳар гуна хизматрасониҳои иҷтимоӣ афзоиш ёфта, талабот ба сифати онҳо меафзояд.

Соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ барои қонъсозии талаботҳои маънавӣ, маърифатӣ, тиббӣ ва фарҳангӣ пешбинӣ гардидааст.

Дар илми муосир барои муайяннамоӣ ва гурӯҳбандии шаклҳои хизматрасониҳои иҷтимоӣ тавассути мазмун ва нишонаҳои он кӯшишҳои зиёд ба харҷ дода шудаанд. Ҳамин тавр Малофеев И.В. хизматрасониҳои иҷтимоиро вобаста ба самти равонашавияшон гурӯҳбандӣ намуда, онҳоро ба иҷтимоӣ-маишӣ, иҷтимоӣ-тиббӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, иҷтимоӣ-педагогӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ҷудо намудааст [13,с.14-19].

Дар Луғати иқтисодии муосир соҳаи иҷтимоӣ ҳамчун «маҷмӯи соҳаҳо, корхонаҳо, ташкилотҳо фаҳмида мешавад, ки бевосита бо муайянсозии тарзи ҳаёт ва сатҳи зиндагии аҳоли, некуаҳволии онҳо алоқаманд мебошанд. Ба соҳаи иҷтимоӣ, пеш аз ҳама, маориф,

фарҳанг, тандурустӣ, таъминоти иҷтимоӣ, тарбияи ҷисмонӣ, хизматҳои коммуналӣ, нақлиёт ва алоқа дохил карда мешавад» [5,с.385].

Ба ақидаи мо, соҳаи хизматрасонии иҷтимоиро ҳамчун унсуре сохтори иқтисодиёт бо хусусиятҳои ба он хос муайян намудан мумкин аст.

Инфрасохтори иҷтимоӣ, дар навбати худ, ба ду қисм чудо мешаванд. Ба қисмати якум соҳаҳои хизматрасонандаи моддӣ-маишӣ, истеҳсолоти моддӣ: савдо, хизматрасониҳои маишӣ, хизматҳои коммуналӣ, алоқа, нақлиёт дохил мешаванд. Ин гуна хизматрасониҳо одатан пулакӣ мебошанд.

Ба қисмати дуюм соҳаҳои маориф, тандурустӣ, фарҳанг, варзиш ва ғайра дохил мешаванд, ки талаботҳои иҷтимоӣ-фарҳангии аҳолиро қонеъ месозанд. Ин соҳаҳо бозтавлиди васеи қувваҳои қорӣ, сифати захираҳои меҳнатиро таъмин намуда, зернизоми иҷтимоӣ-фарҳангиро ташкил менамоянд.

Соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ соҳаи фаъолияти илмӣ ва хоҷагидориро ифода менамояд, ки предмети он инсон бо талаботҳои худ мебошад. Соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ дар худ маҷмӯи намудҳои гуногуни фаъолият, вазифаҳо ва шаклҳои ташкилии фаъолияти иҷтимоӣ-иқтисодиро дар бар мегирад, ки мақсади асосии онҳо ҳифзи солимӣ ва ҳаёти инсон, фароҳам овардани ҳуқуқи баробари гирифтани маълумоти миёна, олий, қори мувофиқ ва музди қори арзанда, беҳтарсозии сифати шароити манзилӣ ва маишӣ, инчунин мутобиқ сохтан ба воситаҳои муосири рушди иҷтимоӣ-фарҳангӣ мебошад.

#### АДАБИЁТ

1. Агабабян Э.М. Экономический анализ сферы услуг / Э.М. Агабабян. -М.: Экономика, 1968. -С.52.
2. Маркс К. Сочинения / К.Маркс, Ф.Энгельс. -М.: Госполитиздат, 1955. -Т.2. -С.413-414.
3. Солодков М.В. Теоретические проблемы услуг непродуцированной сферы при социализме / М.В. Солодков, В.Д. Полякова, Л.Н. Овсянников. -М.: МГУ, 1972. -107 с.
4. Шарипов А. Сфера услуг сибирского региона (политэкономический анализ) / А. Шарипов. -Новосибирск: Наука, 1979. -С.80.
5. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. -М.: ИНФРА-" М, 2001. -412 с.
6. Хомелянский Б.Н. Социалистическое воспроизводство. Воспроизводственный потенциал социальной инфраструктуры / Б.Н. Хомелянский. -М.: Экономика, 1989. -С.112.
7. Терешенко Л.К. Услуги: государственные, публичные, социальные / Л.К. Терешенко // Российское право. - 2004. - №10. -С.3-5.
8. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс // Академический Проект. - 2000. -С.4-5.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» аз 05.01.2008.№359 // Ахбори маҷлиси олии ҶТ. - 2008. -№1. -Ҷ.2. -М.24.
10. Дмитриев М. Социальная сфера в условиях финансовых кризисов: проблемы адаптации / М. Дмитриев // Вопросы экономики. - 1999. -№2. -С.57.
11. Раджабов Р.К. Региональные аспекты развития сферы платных услуг населению в условиях переходной экономики: монография / Р.К. Раджабов. -Душанбе, 2013. -С. 36.
12. Ковалева Г.А. Реформирование системы финансирования государственного и муниципального секторов экономики / Г.А. Ковалева, Э.В. Пешина. -Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2008. -С.41.
13. Малофеев И.В. Социальные услуги в рыночной экономике: опыт и проблемы / И.В. Малофеев // Сервис-плюс: Экономика и экономические науки. - 2011. -№3. -С.14-19.

#### МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРЯВИИ ОМУЗИШИ ХИЗМАТРАСОНИИ ИҶТИМОӢ ҲАМЧУН МАФҲУМИ ИҚТИСОДИ

Дар шароити иқтисоди бозорӣ диққати махсус ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ дода мешавад. Хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар шакли ҳифзи иҷтимоии чунин гурӯҳи аҳоли расонида мешаванд, ки мустақилона ҳадди ақали зисти худро таъмин намуда наметавонанд (пиронсолон, оилаҳои серфарзанд, кӯдакон, маъҷубон ва ғ.). Ба шакли дигари хизматрасониҳои иҷтимоӣ дастгирии иҷтимоии аҳолии нисбатан фаъол дохил мешавад, ки ба дастгирии давлат барои баргараф намудани мушкilot ниёз доранд. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои назарявии омузиши хизматрасонии иҷтимоӣ баррасӣ гардидаанд. Инчунин муайян карда шудааст, ки соҳаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба аҳоли хизматҳои аз нигоҳи иҷтимоӣ муҳимро мерасонад. Дар мақолаи мазкур нишон дода шудааст, ки соҳаи хизматрасонии иҷтимоиро ҳамчун унсуре сохтори иқтисодиёт бо хусусиятҳои ба он хос муайян намудан мумкин аст. Сатҳи рушди он бо ҳолати комплекси амалкунандаи шабакаи муассисаҳои хизматрасониҳои иҷтимоиро расонанда, бо таъминоти захиравии онҳо тавсиф дода мешавад. Ин соҳаҳо вобаста ба характер ва натиҷаи меҳнат, ташкили меҳнат ва истеҳсолот, аз рӯи шакли тақсмоти ҷамъиятии меҳнат, бо хусусияти муносибатҳои иқтисодӣ фарқ мекунанд.

**Калидвожаҳо:** хизмат, хизматрасонӣ, фаъолият, хизматҳои иҷтимоӣ, соҳаи хизматрасонӣ, дастгирии иҷтимоӣ, хизматрасонанда, истифодабаранда, иҷтимоӣ-маишӣ, аҳоли, иқтисодиёт, бозор, шакли хоҷагидорӣ, натиҷаи меҳнат, ташкили меҳнат.

#### ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ КАК ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ

В условиях рыночной экономики особое внимание уделяется социальным услугам. Социальные услуги в форме социальной защиты оказываются тем группам населения, которые самостоятельно не могут обеспечить себе прожиточный минимум (пристарелые, многодетные семьи, дети, инвалиды и. т.д.). К другой категории

социальных услуг относится социальная поддержка более активного населения, которое для преодоления трудности нуждается в государственной поддержке. В этой статье рассмотрены теоретические проблемы социальных услуг. Также определено, что сфера социальных услуг оказывает населению социальнозначимые услуги, независимо от наличия специальности оказания услуг, создавая социально-бытовые условия, обеспечивающие здоровье общества. В данной статье показано, что сферу социальных услуг можно рассматривать как структурный элемент экономики с ее особенностями. Уровень ее развития характеризуется состоянием функционирующих комплексов учреждений, оказывающих социальные услуги. Эти сферы по характеру, результатам труда, организации труда и производства и в зависимости от формы общественного разделения труда и особенностей экономических отношений различаются.

**Ключевые слова:** услуги, оказание услуг, деятельность, социальные услуги, сфера услуг, социальная поддержка, услугооказание, потребитель, социально-бытовые, население, экономика, рынок, форма хозяйствования, результат труда, организация труда.

#### **THEORETICAL ISSUES OF RESEARCH OF SOCIAL SERVICES AS AN ECONOMIC CATEGORY**

In a market economy, special attention is paid to social services. Social services in the form of social protection are provided to those groups of the population that cannot independently provide for themselves a living wage (elderly, large families, children, disabled people, etc.). Another category of social services includes social support for a more active population, which needs state support to overcome difficulties. This article discusses the theoretical problems of social services. It was also determined that the sphere of social services provides the population with socially significant services, regardless of the specialty of the provision of services, creating social and living conditions that ensure public health. This article shows that the sphere of social services can be considered as a structural element of the economy with its features. The level of its development is characterized by the state of functioning complexes of institutions providing social services. These areas differ in the nature, results of labor, the organization of labor and production, and depending on the form of social division of labor and the characteristics of economic relations.

**Key words:** services, the provision of services, activities, social services, the service sector, social support, service, consumer, social services, population, economy, market, form of management, labor result, labor organization.

**Сведения об авторах:** Саидова Хисния Махмадуловна – Таджикский национальный университет, ассистент общеуниверситетской кафедры экономической теории. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

Хаитова Бибирачаб Хочиевна – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры экономической теории. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 904-17-46-47

**Information about the authors:** Saidova Khisniya Makhmaduloevna - Tajik National University, assistant at the University Department of Economic Theory. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17

Khaitova Bibirachab Khochievna - Tajik National University, assistant of the Department of Economic Theory. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: (+992) 904-17-46-47

УДК 33. (336.02)

### **ПАРДОХТПАЗИРӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

**Ашуров Нусрат, Ашуров М.Н.**

**Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон**

«Фаъолияти муътадилӣ низоми бонкӣ дар шароити имрӯза яке аз омилҳои асосии таракқиёти босуботи иқтисодӣ ба шумор меравад»[1,с.5]. Аз ин рӯ низоми бонкӣ барои болоравии иқтисодиёти кишварамон бояд ҳаматарафа мусоидат намоянд. Низоми бонкии ҳар мамлакат бояд тавре фаъолият намояд, ки болоравии сатҳи истеҳсолот, даромади миллӣ ва дараҷаи баланди зиндагонии мардум таъмин карда шавад.

Ин талабот дар ҳолате таъмин карда мешавад, ки низоми бонкии мамлакат пардохтпазир бошад.

Ҳукумати мамлакат низ ба мавҷудияти низоми бонкии пардохтпазир эҳтиёҷ дорад. Эҳтиёҷмандии давлат ба мавҷудияти низоми бонкии пардохтпазир чанд сабаб дорад:

Якум, роҳ надодан ба суғурӯи шуғур ва ё вайрон гардидани низоми (системаи) пардохтии мамлакат, зеро қисми зиёди пардохтҳои пулӣ тавассути бонкҳо сурат мегиранд ва амалиёти пардохтӣ таҳти назорати онҳо амалӣ мегардад. Вайроншавии низоми пардохт ба иқтисодиёти мамлакат зарари калон мерасонад.

Дуюм, барои дар низоми бонкӣ зиёд намудани амонату пасандозҳо ва таъмини кафолати баргардонидани онҳо. Зеро афзоиши пасандозҳои аҳоли ва депозити субъектҳои хоҷагидорӣ иқтисодии маблағгузории низоми бонкиро зиёд намуда, боиси болоравии иқтисодиёти мамлакат мегардад.

Сабаби сеюм аз он иборат аст, ки низоми бонкии боэтибор ва устувор, яъне пардохтпазир самаранокии маблағгузориҳоро дар мамлакат таъмин менамояд ва ба болоравии сатҳи иқтисодиёт мусоидат мекунад.

Дар охир, Ҳукумат метавонад, ки пасандозҳои аҳолиро Ҳимоя намояд ва барои ин, ҳаҷми ҳадди ақали сармояи хусусии бонкҳоро муайян кунад.

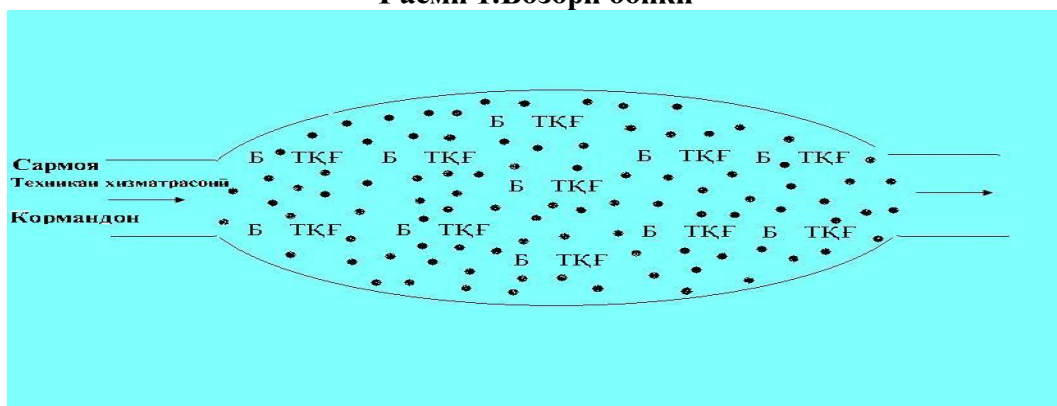
Нишондиҳандаи асосии устувории бонк ин кифоягии сармоя мебошад. Кифоягии сармоя, маъмулан пардохтпазирии бонк, гузаронидани амалиёт новобаста аз шароити номуътадили бозор, раҳой ёфтани муфлисшавиро таъмин менамояд.

Бонкҳое, ки сармояи кифоя надоранд, ба муфлисшавӣ дучор меоянд. Дар ҳолати нокифоягии сармоя баъзе аз фаъолият мекунанд.

Пардохтпазирии бонк, ин аз рӯи уҳдадориҳои молиявӣ дар ҳолатҳои зарурӣ ҷавоб додани он аст [3,с.210]. Яъне, қонеъ намудани талаботи муштариёне, ки депозит, амонат ва пасандозҳои худро талаб мекунанд ва бонк бояд дар ҳолати ин талаботро қонеъ карда тавонад. Бонк ин амалро дар ҳолате иҷро карда метавонад, ки сармояи хусусиаш кифоя ва ҷобачогузори активҳоро мувофиқи муҳлати депозитҳо ва пасандозҳо ба роҳ монда бошад.

Дар шароити имрӯза, ҳар бонк бояд тавре фаъолияти худро ба роҳ монад, ки пардохтпазириашро доимо нигоҳ дорад ва захираҳои қарзиросамаранок истифода бурда, аз фаъолиятҳои фоида ба даст орад. Ба ин натиҷа дар сурате ноил гаштан мумкин аст, ки агар бонкбозори бонкиро доимо таҳлил намуда, нақшаи фаъолияти худро мувофиқи талаботи имрӯзаибозор тартиб диҳад ва аз рӯи он амал намояд.

Расми 1.Бозори бонкӣ



Б-бонк. ТҚҒ- ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ, ...-муштариён-шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ

Дар бозор омилҳои ба пардохтпазирии бонк таъсиркунандаро дарёфт кардан мумкин аст. Омилҳои асосие, ки пардохтпазирии бонкро таъмин менамояд, банақшагирии илмӣ фаъолиятҳои мебошад.

Фаъолият намудани дар шароити иқтисодӣ бозорӣ, аз субъектҳои бозор, аз ҷумла бонкҳо талаб менамояд, ки таҳлили омилҳои дохилӣ ва беруниро ба таври мукаммал гузаронанд, мақсади фаъолият, инчунин стратегияи ба мақсад расиданишонро муайян намоёнд [3,с.180]. Ин корҳо банақшагирии фаъолияти бонкиро талаб менамояд. Аммо баъзеҳо бар он ақидаанд, ки дар шароити иқтисодӣ бозорӣ дар бозор тағйиротҳои зиёд ба вуҷуд меоянд, аз ин рӯ банақшагири зарур нест.

**Шiori банақшагирон чунин аст: «Агар надонӣ ки ба кучо меравӣ, ба он ҷо рафта мерасӣ, ки он ҷо будан намехостӣ».**

Бонк ҳангоми банақшагирии фаъолияти худ бояд барои ташкили сармояи оинномавӣ ва фондҳои махсуси дигар, ҷораҳои зарурӣ андешида, сиёсати иқтисодии худро хуб ба роҳ монад, то ин ки пардохтпазириашро таъмин намуда, бар рақобати бозор тоб овард тавонад.

Илова бар ин, Бонки миллии Тоҷикистон ба бонкҳо ҷиҳати иҷрои амалиётҳои иҷозатнома (лицензия) медиҳад ва манфиатдор аст, ки ташкилотҳои қарзии дар мамлакат фаъолияткунанда пардохтпазирии хешро риоя ва таъмин намоёнд. Бинобарин, Бонки миллии Тоҷикистон фаъолияти онҳоро ба таври доимӣ назорат ва танзим менамояд.

Танзими фаъолияти бонкҳотавассути муайян намудани меъёрҳои иқтисодӣ сурат мегирад [9,с.200]. Меъёрҳои иқтисодиро Бонки миллии Тоҷикистон муайян менамояд ва дар онҳо хусусиятҳои зерин ба назар гирифта мешаванд:

-якум, ҳамаи меъёрҳо ба меъёрҳои ҳатмӣ ва танзимшаванда ҷудо мешаванд. Меъёрҳои танзимшаванда меъёрҳои ҳатмиро ба ҷузъҳои ҷудо мекунанд ва барои таҳлили молиявӣ, фаъолияти босубот, инчунин муайян намудани пардохтпазирии бонкҳо истифода мегарданд;

-дум, барои муайян намудани меъёрҳои ҷудоғона, вобаста ба навъ ва шакли ташкилҳои бонк;

-сеюм, ҳангоми муайян намудани меъёрҳои иқтисодӣ шарту шароити ҷобачогузориҳои бонк мадди назар гирифта мешаванд.

Омили дигаре, ки ба пардохтпазирии бонк таъсир мерасонад ин оқилона ва самаранок ҷобачогузориҳои захираҳои қарзӣ мебошад, яъне муштариёни қарзгиранда интиҳоб карда мешаванд.

Нишондодҳои асосие, ки тибқи онҳо муштариёни қарзгиранда интиҳоб карда мешаванд, иборатанд аз:

- мутобиқат кардани фаъолияти самараноки субъекти хоҷагидорӣ ба самаранокии хоҷагии халқи мамлакат;

- мувофиқат кардани пешрафти фаъолияти субъекти хоҷагидорӣ ба самтҳои аввалиндараҷаи тараққиҳои иқтисодӣ;

- устувории фаъолияти молиявӣ;

- ҳисобу ҳисоботи хуб ба роҳ мондашуда;

- ҳавасманд будани субъекти хоҷагидорӣ чихати беҳтар намудани ҳолати молиявии худ.

Талаботи зикрфта ба субъекти муносибатҳои қарзӣ, нақши қарзро чихати болоравии иқтисодӣ ва истехсоли молҳои истеъмолии мардум боло бурда, боиси аз молҳои ватанӣ ғани гардонидани бозори дохилӣ мегардад. Бинобар кам истехсол шудани молҳои ватанӣ ва зиёд додани қарз ба соҳаи савдо, дар бозори дохилӣ асосан молҳои аз хориҷи мамлакат воридгардида пешниҳоди харидорон мегарданд ва баъзан бо сифати хеле паст.

**Ҷадвали 1. Қарзҳои бонкҳо аз рӯи соҳаҳо [6,с.44]**

Номгӯӣ	2013	2014	2015	2016	2017
Саноат	1 254 168	1 502 552	2 254 590	2 424 785	2 613 450
Кишоварзӣ	931 717	945 050	1 003 083	1 036 775	832 380
Савдои хориҷӣ	886 363	1 449 071	1 453 970	1 478 299	1 562 795
Соҳтмон	502 120	688 348	847 489	1 241 600	1 037 055
Дигар	581 659	1 622 847	1 754 720	408 779	207 044
Ҳамагӣ	4 156 027	6 207 868	7 313 852	6 590 238	6 252 724

Мувофиқи мақсад мебуд, агар бонкҳо молистеҳсолкунандагони ватаниро бо қарзҳо дастгирӣ кунанд, бахусус соҳаи саноат ва кишоварзиро. Дар ин ҳолат, бозори дохилӣ аз моли ватанӣ ғанигардонидани мешуд [5,с.12].

Қайд кардан бамаврид аст, ки бонкҳо молистеҳсолкунандаи ватаниро бо қарзҳои худ дастгирӣ мекунанд, аммо ночиз аст. Гуфтаҳои болоро рақамҳои зерин тасдиқ менамоянд:

Чихати фаъол намудани бонкҳо ба соҳаи истехсолӣ, мувофиқи мақсад мебуд, агар захираҳои қарзии онҳоро барои пӯшонидани хароҷоти буҷет ба шакли харидорӣ намудани қоғазҳои қиматноки давлатӣ кам менамунданд. Дар ин ҳолат ҷойивазкунии афзалияти сиёсати пулиро қарзӣ, агар бо ибораи дигар баён кунем, ин тариқ ҳал намудани проблемаи буҷет, ба маблағгузориҳои қарзӣ ба соҳаи истехсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ аз нуқтаи назари сиёсати пулиро қарзӣ беҳтар мебуд, зеро афзоиши маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзӣ боиси ба буҷет зиёд ворид шудани андоз мегардид [4,с.9]. Бонкҳо бояд барои соҳтмони корхонаи нави истехсолӣ, васеъкунӣ, реконструксиякунонӣ ва таҷҳизи техникаи корхонаҳои амалкунанда қарзҳои дарозмуддат бидиҳанд.

**Ҷадвали 2. Қарзҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат (ҳаз.сомонӣ) [6,с.28]**

	2013	2014	2015	2016	2017
Қарзҳои додашуда. Ҳамагӣ:	5 49 5076	6 528 865	8 443 721	7 360 541	5 551 659
аз ҷумла:					
1.Қарзҳои то як сол	4 207 221	4 832 859	4 334 170	3 466 023	3 490 901
Ҳиссаи қарзҳои кӯтоҳмуддат ба маҷмӯи қарзҳо	76,6	73,9	51,3	47,1	62,9
2.Қарзҳои муҳлаташон зиёда аз як сол	1 287 855	2 649 263	4 109 552	3 894 518	2 060 758
Ҳиссаи қарзҳои дарозмуддат ба маҷмӯи қарзҳо бо %	23,4	26,1	48,7	52,9	37,1

Аз рақамҳои ҷадвал мушоҳида кардан мумкин аст, ки қарзҳои аз ҷониби бонкҳо дар давоми сол додашуда назаррас аст. Аммо қарзҳои дарозмуддат дар маҷмӯи қарзҳои додашуда хеле кам мебошанд.



Афзоиши маблағгузориҳои қарзӣ ба воситаҳои асосӣ ҷиҳати болоравии иқтисодии мамлакат мусоидат намуда, натиҷаҳои зерин ба даст овардан мумкин аст:

1. Афзоиши маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ.
2. Афзоиши воридшавии андоз ба буҷети давлатӣ.
3. Бо ҷойи кор таъмин шудани одамони бекор ва беҳтар шудани шароити иҷтимоии аҳоли.
4. Паст шудани сатҳи нархҳо дар бозори дохилӣ.
5. Зиёд шудани содироти мол, ворид шудани асъори хориҷӣ ва зиёд шудани захираҳои байналхалқии асъории кишвар.
6. Боло рафтани қобилияти харидории пули миллӣ, роҳ надодан ба болоравии сатҳи таваррум, инчунин устувор шудани макроиқтисодиёт.

Маъмулан, бонкҳо аз қарзи дарозмуддате, ки ҷиҳати васеъкунӣ, реконструксиякунонӣ ва таҷҳизи техникий корхонаҳои амалкунанда медиҳанд, дарҳол даромад ба даст намеоранд ва даромад аз ин объектҳои қарзӣ тахминан баъд аз як сол ё дигар муҳлат ба даст меояд. Аммо баъди як давраи муайян ин корхонаҳои баистифодадодашуда ва реконструксиякардашуда аз ташкилотҳои қарзӣ ба таври доимӣ аз қарз истифода менамоянд ва даромади ғоизии ташкилотҳои қарзӣ зиёд шуда, пардохтпазирии онҳо низ таъмин мегардад.

**Ҷадвали 3. Сифати сандуқи қарзии бонкҳои тижоратӣ (ба ҳаз.сомонӣ) [6,с.89]**

	2012	2013	2014	2015	2016
Сандуқи қарзӣ-ҳамагӣ	4 355 084	5922473	7767027	8235662	8121737
Қарзҳои қолабӣ	3 562 768	4 551 145	5 655 969	5 248 200	2 679 249
бо % нисбати маблағи умумӣ	81,81	76,85	72,82	56,83	32,99
Қарзҳои ғайриқолабӣ	378 902	410 723	1 623 73	1 221 543	1 053 291
бо % нисбати маблағи умумӣ	8,70	6,93	2,09	13,23	12,97
Қарзҳои шубҳанок	124 251	364 347	87 426	1 093 677	9 4 441
бо % нисбати маблағи умумӣ	2,85	6,15	1,13	11,84	12,24
Қарзҳои хатарнок	75 608	172 903	605 769	193 387	205 909
бо % нисбати маблағи умумӣ	1,74	2,92	7,80	1,99	2,54
Қарзҳоибеътимод	213 555	423 355	1 255 490	1 468 891	3 188 850
бо % нисбатимаблағиумумӣ	4,90	7,15	16,16	16,12	39,26

Роҳгузаре ба номи Ҳорунарашид аз марди пиронсол пурсид, ки «Чӣ мекорӣ»? Вай ҷавоб дод, ки «Гирдакон» -(чормағз). Боз пурсид: «Қай ҳосил медиҳад?». Гуфт: «Пас аз даҳ сол». Боз пурсид: «Ту марди пиру хириф шудай, ба ҷӣ кор оядат, корию нахӯрӣ». Гуфт: «Киштанд хӯрдем, корем, то дигарон хӯранд» [2]. Аз ин рӯ, роҳбарони бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкиро мебоянд, ки фардори низ фикр карда, фаъолият намоянд.

Омили дигаре, ки ба пардохтпазирии бонк таъсир мерасонад, ҷобачогузориҳои активҳои бонк, қабл аз ҳама, қарзҳо мебошад. Сифати ҷобачогузориҳои қарзҳоро аз сохтори сандуқи қарзии бонк муайян кардан мумкин аст.

Рақамҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки аз маблағи қарзҳои додашуда қарзҳои қолабӣ афзалият доранд. Аммо қарзҳои беътимод рӯ ба афзоиш мебошанд.

Таҷрибаи қорӣ низоми бонкӣ нишон медиҳад, ки қарзҳое, ки муҳлати бозпардохташон ба таъхир меафтад, асосан қарзҳои калон ва таъминоти моддии нокифоя доштани қарзҳо мебошад.

Қарзҳое, ки ба миқдори зиёди қарзгирандагон дода мешаванд, нисбат ба қарзҳое, ки ба қарзгирандагони кам ба шакли қарзҳои калон дода мешаванд, хатари камтар доранд.

Қарзҳои батаъхирфтае, ки дар ҷадвали сандуқи қарзӣ мушоҳида карда будем, қисми зиёди онҳо қарзҳои маблағашон нисбатан калон мебошанд.

Бинобар ин, ташкилотҳои қарзӣ бояд қарзҳои хурдро зиёдтар бидиҳанд ва аз рӯйи зарбулмасали «**Нигаҳ доштани сад дона тухм дар сад сабад хатари шикастанаш камтар аст, нисбат ба он, ки сад тухмро дар як сабад нигаҳ дорӣ**» амал намоянд.

Омилҳои ба пардохтпазирии ташкилотҳои қарзитаъсиррасонанда хеле зиёданд ва ҳоло асоситарини онҳо мавриди баррасӣ қарор дода шуданд. Нақши низоми бонкии мамлакат дар баамалбарории талаботи сиёсати пулию қарзии кишвар хеле муассир аст.

#### АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 22.12.2016. шаҳри Душанбе. [Манбаи электронӣ]. [www.president.tj/node/13739](http://www.president.tj/node/13739).
2. А.Дониш. «Наводир -ул - вақоеъ». Китоби якум.
3. Ашуров Н. Пул, қарз, бонк: Китоби дарсӣ / Н. Ашуров: -Душанбе: Ирфон, 2012. – 282 с.

4. Ашуров М.Н. Проблемы выдачи кредита банками производственным предприятиям в Республике Таджикистан / М.Н. Ашуров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2012. -№2-3(86). -С.7-11.
5. Ашуров М.Н. Развитие финансово-кредитной инфраструктуры приграничных районов Республики Таджикистан / М.Н. Ашуров // Известия ВУЗов (Кыргызстан). - 2013. -№7. -С.11-15.
6. Бюллетени о мори бонкӣ «7 (276)» 2018. -136 с.
7. Балабанов А.И. Банки и банковское дело: Учебник / А.И. Балабанов. -Питер, 2007. – 400 с.
8. Сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. www.nbt.tj.
9. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз: Китоби дарсӣ / Ш.Раҳимзода. –Душанбе: Эр-Граф, 2018. – 506 с.

#### **ПАРДОХТПАЗИРӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Дар мақолаи мазкур пардохтпазири ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври васеъ таҳлил карда шудааст. Муаллифони мақола ба масъалаҳои тақмили низоми пардохтии мамлакат, ки қисми зиёди пардохтҳои пулӣ тавассути бонкҳо сурат мегиранд ва амалиёти пардохтӣ таҳти назорати онҳо амалӣ мегардад, диққати худро равона кардаанд. Инчунин қайд намудаанд, ки барои дар низоми бонкӣ зиёд намудани амонату пасандозҳо ва таъмини кафолати баргардонидани онҳо афзоиши пасандозҳои аҳоли ва депозити субъектҳои хоҷагидорӣ иқтисодии маблағгузори низоми бонкиро зиёд менамуд, ки боиси болоравии иқтисодиёти мамлакат мегардад. Дар мақола ҳиссаи маблағгузориҳои қарзӣ ба соҳаҳои саноат, кишоварзӣ ва савдои хориҷӣ, инчунин таносуби қарзҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат ба таври васеъ таҳлил карда шудааст. Ба ақидаи муаллифон, афзоиши маблағгузориҳои қарзӣ ба воситаҳои асосӣ, боиси болоравии иқтисодии мамлакат гардида, натиҷаҳои зеринро ба даст овардан имкон дорад: афзоиши маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, афзоиши воридшавии андоз ба буҷети давлатӣ, бо ҷойи қор таъмин шудани шахсони бекор ва бехтар шудани шароити иҷтимоии аҳоли, паст шудани сатҳи нархҳо дар бозори дохилӣ, зиёд шудани содироти мол, ворид шудани асъори хориҷӣ ва зиёд шудани захираҳои байналхалқии асъории кишвар, боло рафтани қобилияти харидории пули миллии ва ғ.

**Калидвожаҳо:** бонк, ташкилотҳои қарзӣ, пардохтпазирӣ, қарз, эҳтиётот, бозори бонкӣ, таҳлил, танзим, қарзҳои кӯтоҳмуддат, қарзҳои дарозмуддат, сандуқи қарзӣ.

#### **ПЛАТЁЖЕСПОСОБНОСТЬ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ КРЕДИТНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

В данной статье проведен широкий анализ ликвидности кредитных организаций Республики Таджикистан. Авторы статьи акцентировали внимание на способах совершенствования платежной системы в стране, так как значительная часть денежных платежей осуществляется через банки и они обращают внимание на свои платежи. В статье также отмечается, что увеличение депозитов в банковской системе и обеспечение их рефинансирования, увеличение сбережений населения и вкладов субъектов хозяйствования увеличат финансирование банковской системы и приведут к росту экономики страны. В статье кредитный портфель был тщательно проанализирован в секторах промышленности, сельского хозяйства и внешней торговли, а также краткосрочных и долгосрочных кредитов. По мнению авторов, рост ссудного финансирования будет основным средством повышения экономического потенциала страны и содействия достижению следующих результатов: рост ВВП, увеличение налоговых поступлений в государственный бюджет, обеспечение занятости безработных и улучшение социальных условий населения, снижение цен на внутреннем рынке, увеличение экспорта товаров, ввоз иностранной валюты и увеличение международных валютных резервов страны, повышение покупательной способности национальной валюты и т. д.

**Ключевые слова:** банк, кредитные организации, ликвидность, кредиты, потребности, банковский рынок, анализ, регулирование, краткосрочные кредиты, долгосрочные кредиты, кредитный портфель.

#### **PAYMENTABILITY AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF CREDIT ORGANIZATIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

This article has conducted a broad analysis of the liquidity of credit institutions of the Republic of Tajikistan. The authors of the article focused on ways to improve the payment system in the country, since a significant portion of cash payments is made through banks and they pay attention to their payments. The article also notes that an increase in deposits in the banking system and ensuring their refinancing, an increase in savings of the population and deposits of business entities will increase the financing of the banking system and lead to the growth of the country's economy. In the article, the loan portfolio was thoroughly analyzed in the sectors of industry, agriculture and foreign trade, as well as short-term and long-term loans. According to the authors, the growth of loan financing will be the main means of increasing the economic potential of the country and promoting the achievement of the following results: GDP growth, increasing tax revenues to the state budget, providing employment for the unemployed and improving the social conditions of the population, lowering prices in the domestic market, increasing exports of goods, importing foreign exchange and an increase in the country's international currency reserves, an increase in the purchasing power of the national currency, etc.

**Key words:** bank, credit organizations, liquidity, loans, needs, banking market, analysis, regulation, short-term loans, long-term loans, loan portfolio.

**Сведения об авторах:** Ашуров Нусрат - Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, профессор кафедры банковского дела. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14

Ашуров Мухаммади Нусратович – Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой менеджмента. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: [m\\_a\\_84-84@mail.ru](mailto:m_a_84-84@mail.ru). Телефон: (+992) 935-13-14-41

**Information about the authors:** *Ashurov Nusrat* - Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department of Banking. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14

*Ashurov Muhammadi Nusratovich* - Tajik State University of Finance and Economics, candidate of economic sciences, associate professor of the department of management. **Address:** 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov street 64/14. E-mail: [m\\_a\\_84-84@mail.ru](mailto:m_a_84-84@mail.ru). Phone: (+992) 935-13-14-41

УДК 338.431(575.3)

## ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ УСТУВОРИИ ИҚТИСОДИИ ИСТЕҲСОЛОТИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

*Наҷмидинов А.М.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 зикр шудааст, ки яке аз самтҳои афзалиятноки рушди минбаъдаи иқтисодии кишвар «густариши саҳми Комплекси агросаноатии (КАС)-и мамлакат дар таъмини мавҷудият ва кифояти маҳсулоти хӯрокворӣ, сифату беҳатарии онҳо дар асоси гузариш ба сатҳи баланди саноатикунонӣ ва рушди устувори бахши аграрӣ мебошад» [1, с.80]. Асоси ҳалли ин масъаларо таъмини истеҳсолоти устувори маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ташкил медиҳад, ки танҳо фаъолияти босубот ва самараноки комплекси озуқаворӣ кишвар ва амнияти иқтисодии мамлакатро таъмин карда метавонад.

Дар хоҷагии қишлоқ, монанди соҳаҳои дигари иқтисод, дар баробари қонуниятҳои умумии рушди иқтисод, хусусиятҳои хоси рушд вучуд доранд, ки ба хосияти муносибатҳои аграрӣ марбут буда, нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисод аёнтар зоҳир мешаванд, ки хусусиятҳои муҳимтарини он чунин аст:

- дар соҳаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ хоҷагиҳои сершуморе фаъолият мекунанд, ки ба инҳисори бозор қодир нестанд;

- дар бозори маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ҳамеша фурӯшандагони зиёд фаъолият мекунанд, ки дар натиҷа ҳеч кадомашон бо арзаҳои моли худ нархи бозорӣ молро тағйир дода наметавонанд;

- воридгаштан ба бозори маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ва баромадан аз он нисбатан озодтар аст;

- соҳаи истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ бештар аз шароити обу ҳаво ва табиат вобаста аст;

- имконияти васеъ кардани (диверсификатсияи) маҳсулоти хоҷагии қишлоқ маҳдуд аст;

- вобастагии бетағйирии тақозо вобаста ба нарх камтар аст: пешравии илмӣ-техникӣ ва болоравии некуаҳволӣ ба афзудани суръати рушди арзаҳои маҳсулоти хоҷагии қишлоқ нисбат ба маҷмӯи тақозо боис шуда, дар натиҷа дар давраи дарозмуддат фермерҳои истеҳсолкунанди маҳсулоти кишоварзӣ ҳамеша аз даромаднокии соҳаҳои ғайрикишоварзӣ иқтисод қафо мекунанд;

- хоҷагии қишлоқ на танҳо соҳаи истеҳсолот, балки соҳаи ҳаёт ҳам хаст [2] ва дар натиҷа шуғл дар ин бахш ба таносуби иқтисодӣ хеле суст воқуниш мекунад;

- ҳиссаи хоси хароҷоте, ки бевосита вобастаи ҳаҷми истеҳсол нестанд, аз хароҷоте, ки ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ вобастаанд, бештар аст (вобастагии мавсимӣ);

- ҳангоми таназули шадиду давомдори тақозо (нарх)-и маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ҳаҷми истеҳсол ба қадри назаррас кам намешавад;

- вобастагии ҳаҷми истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ ба омили обу ҳаво, нисбати таъсири омилҳои иқлимӣ ба молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ тамоман назоратнашаванда мебошад;

- бартарии стратегияи пойдорӣ барои бисёри соҳаҳои хоҷагии қишлоқ ва хеле кам зоҳир шудани стратегияи афзункунии ғоида;

- на ғоида, балки анғезаи қоранди хоҷагии қишлоқ вазъиятро муайян карда метавонад, ҳатто дар атрофи болоравии нархи маҳсулоти кишоварзӣ мумкин аст, ки фермерҳо истеҳсоли онро кам кунанд.

- муносибати чомеаро ба истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ то андозае кӯшиши давлат баҳри амнияти озуқаворӣ кишвар муайян мекунад.

Вазъии комплекси аграрӣ-озуқаворӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи ғизои аҳоли, некуаҳволии ҷамъият, рушди соҳаҳои дигари хоҷагии халқро муайян мекунад. Таъмини

амнияти озуқавории ҷумҳурӣ бояд чун шартҳои муҳимтарини амнияти миллию иқтисодӣ, устувории иҷтимоии кишвар, мустақилии он дар муносибатҳои байналмилалӣ баррасӣ гардад. Дар айни замон вобастагии ҷумҳурӣ аз воридоти маҳсулоти озуқаворӣ рӯ ба афзоиш мебошад. Яке аз сабабҳои чунин вазъ ин аст, ки тайи солҳои ислоҳот дар ҷумҳурӣ стратегияи рушди фаъолияти тичорати хориҷӣ дар комплекси агросаноати кишвар, инчунин концепсияи сиёсати иқтисодии хориҷӣ, ки мебоист ҳимояи манфиатҳои дарозмуддати миллии иқтисодиро ба инобат гирад, таҳия карда нашудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон раванди татбиқи як қатор концепсияву санадҳои стратегияи гузаштани ҷумҳурӣ ба рушди устувор фаъол аст. Дар онҳо вазифаи гузариши пайдарпайи ҷумҳурӣ ба рушди устувор гузошта шудааст, ки ҳалли масъалаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва муаммоҳои нигоҳдории муҳити мусоиди зисту иқтисодии табию захиравиро ба мақсади қоньгардонии талаботи наслҳои оянда таъмин мекунад [3,с.81]. Воридот дар аксари ҳолатҳо бо суръати бештар аз истеҳсолоти ватанӣ рушд мекунад. Дар ҳоли ҳозир саҳми воридот дар ҳаҷми захираҳои молии озуқаворӣ ба ҳисоби миёна 48%-ро ташкил медиҳад, ки ин амнияти истиклоли озуқавории ҷумҳуриро зеро хатар мегузорад.

Барои баланд бардоштани сатҳи амнияти озуқаворӣ суботи устувории рушди истеҳсоли аграрӣ, тағйири сохтори истеҳсоли аграрӣ тибқи тақозои бозор, беҳсозии сифати маҳсулоти кишоварзӣ зарур аст. Ин масъалаҳо ба воситаи низоми чораҳои давлатӣ бо истифода аз захираҳои дохилии корхонаҳои хоҷагии қишлоқ дар заминаи мутобиккунии онҳо ба шароити бозории хоҷагидорӣ ҳал кардан мумкин аст [4,с.16]. Сиёсати давлатии агроозуқаворӣ даврони ислоҳот дар шароити коҳиши пайдарҳами дастгирии давлат амалӣ карда шуд. Дар миёни проблемаҳои ҳалнашудае, ки ба рушду ислоҳи КАС-и ҷумҳурӣ монеъ мегарданд, номутаносибии афзоишдаи нархҳо ҷойи хосро ишғол мекунад. Тайи солҳои ислоҳоти иқтисод маблағҳо аз хоҷагии қишлоқ ба фоидаи соҳаҳои дигар гирифта мешуданд. Суръати болоравии нархи захираҳои саноатӣ барои истеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ ҳамеша бештар аз суръати афзоиши нархи маҳсулоти хоҷагии қишлоқ буд. Номутаносибии нархҳо на танҳо дар байни хоҷагии қишлоқ ва соҳаҳои дигар, балки дар миёни ҳуди бахшҳои КАС дидан мумкин аст. Дар натиҷаи афзоиши номутаносибии нарх миёни хоҷагии қишлоқ ва бахшҳои дигари КАС саҳми истеҳсолкунандагони соҳаи кишоварзӣ, масалан, дар нархи чаканаи картошка аз 80 то 30%, нон - аз 30 то 15%, гӯшти гов - аз 80 то 51% коҳиш ёфт.

Тағйирёбии шакли моликият дар солҳои ислоҳот, ҷорисозии шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ вазъи иқтисодии истеҳсолоти кишоварзиро беҳ карда натавонист. Аксарияти корхонаҳо, ки шакли моликиятшонро дигаргун карданд, на аз лиҳози иқтисодӣ ва на ҳуқуқӣ ҷавобгӯии талаботи иқтисодӣ намебошанд.

Таҳлили истеҳсолоти кишоварзӣ дар гурӯҳҳои хоҷагиҳои ҷумҳурӣ сатҳи нисбатан баланди маҳсулнокии хоҷагиҳои фермерӣ ва хоҷагиҳои аҳолиро нишон медиҳад. Чунки дар ин хоҷагиҳо самарайи шакли хусусии моликият зоҳир мешавад, ки он ба манфиати шахс, яъне ба манфиатдорӣ дар ташкили истеҳсолоти оқилонаи кишоварзӣ асос ёфтааст. Дар миқёси ҷумҳурӣ хоҷагиҳои кишти ғалла чун индикатори асосӣ ва заминагузори таъмини амнияти озуқаворӣ тамоюли устувори рушдро нишон медиҳанд.

**Ҷадвали 1. Динамикаи майдонҳои кишт ва ҳосилнокии зироатҳои ғалладона дар гурӯҳҳои хоҷагиҳо дар соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ**

Солҳо	Ҳама гурӯҳҳои хоҷагиҳо		Аз он ҷумла:					
			корхонаҳои хоҷагии қишлоқ		Хоҷагиҳои аҳоли		Хоҷагиҳои фермерӣ	
	гектар	сен/га	гектар	сен/га	гектар	сен/га	гектар	сен/га
2006	401912	20,6	87005	17,5	122004	26,9	192903	17,7
2007	396880	20,5	71329	17,5	123883	26,9	201868	17,6
2008	438152	20,9	70272	18,6	137790	25,6	230090	18,2
2009	461741	25,2	73922	22,6	127663	28,8	260156	24,2
2010	459942	24,1	75950	20,1	123472	29,9	260620	22,6
2011	427178	23,6	70084	17,0	123065	28,9	234029	22,4
2012	424332	25,3	69338	18,5	122722	30,4	232272	24,5
2013	437440	27,7	74050	21,4	122208	30,8	241182	28,1
2014	412626	28,0	72676	20,5	100325	31,8	239625	28,8
2015	422947	28,6	63364	23,6	98699	31,3	260884	28,8
2016	423469	29,2	58291	24,3	98354	32,7	266824	29,0
2017	411571	29,9	44819	26,0	98250	33,8	268502	29,1
Тағйирёбӣ, %	102,4	145,1	51,5	148,5	80,5	125,6	139,2	164,4

Ҳисоб аз рӯи: Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон: Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2017-2018. -С.129-130

Солҳои 2007-2017 дар ҳама гурӯҳҳои хоҷагиҳои ҷумҳурии майдони кишти ғалла аз 401,9 ҳаз.га то 411,6 ҳаз. га ё зиёда аз 2,4% бештар шуд. Ин соҳаи ғаёлияти хоҷагидорӣ қариб ними майдони кишти кишварро фаро гирифт. Гуфтан мумкин аст, ки афзоиши маҷмӯи ҳосил асосан аз ҳисоби афзоиши ҳосили ғалла таъмин карда шуд. Бинобар ин, дар давраи таҳлилии афзоиши ҳосилнокӣ 145,1%-ро ташкил дода, коэффитсиенти пешравию он нисбат ба афзоиши майдони кишт ба 1,39 баробар аст. Сатҳи баландтарини ҳосилнокӣ дар хоҷагиҳои деҳқонӣ ба назар мерасад, ки ба беш аз 64,4% афзудааст. Масоҳати майдони кишти корхонаҳои хоҷагии кишлоқ 42,2 ҳаз.га мебошад, ки нисбат ба соли 2006 беш аз 48% кам шудааст. Падидаи мусбат ин аст, ки ҳосилнокии ғалла дар корхонаҳои хоҷагии кишлоқ беш аз 45% зиёд шуд. Нақши корхонаҳои кишоварзӣ ҳамчун хоҷагиҳои нисбатан калон дар оянда бояд боқӣ нигоҳ дошта шавад, зеро онҳо имконияти навоариро аз ҳисоби самаранокӣ вусъат доданд. Солҳои 2006-2017 майдони кишти зироатҳои ғаллаи хоҷагиҳои фермерӣ аз 192,9 ҳаз.га. то 268,5 ҳаз. га ё 39,2% зиёд шуд. Аммо, дар хоҷагиҳои аҳолии ҳосилнокии ғалладона дар давраи таҳлил аз 26,9 то 33,6% афзуда бошад ҳам, масоҳати майдони кишт беш аз 23,7 ҳаз.га кам шудааст. Сабабаш сохтмони манзили истиқоматӣ аз ҷониби аҳолии дар деҳот аст. Дар давоми 27 соли истиқлолият аз гардиши хоҷагии кишлоқ 190 ҳазор гектар замини киштшаванда бароварда шуд, масоҳати қитъаҳои замини наздихавлигӣ ба 135 ҳазор гектар, аз ҷумла аз ҳисоби заминҳои обёришаванда ба 52 ҳазор зиёд шуд.

Барои сохтани манзили истиқоматӣ ба аҳолии 1 миллиону 400 ҳазор гектар замин тақсим карда шуд, ки дар натиҷа қариб 7 миллион сокини кишвар шароити зисти худро беҳтар карданд, бинобар ин бояд азхудкунии заминҳои навро тезонанд ва масоҳати заминҳои киштро афзоянд, яъне заминҳои аз гардиши кишоварзӣ баровардашударо барқарор намоянд, то бо назардошти афзоиши аҳолии талаботи сокинон ба хӯрокворӣ таъмин гардад [5].

Барои баҳодии устувории истеҳсолоти хоҷагии кишлоқ дар хоҷагиҳои ғаллакор қатори динамикии ҳосилнокиро бо ёрии коэффитсиенти лаппиш (тағйирёбӣ), ки бо фоиз (ё ба намудаи ҳисса)-и нисбати фарқи миёнаи квадратӣ аз миёнаи арифметикӣ ифода меёбад, таҳлил менамоем:

$$V = \sigma \cdot \sqrt{\bar{x}} \cdot 100$$

дар ин ҷо  $\bar{x}$ - қимати миёнаи ҳолати таҳқиқшаванда,  $\sigma$  - фарқи миёнаи квадратӣ мебошад, ки бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{t=1}^n (y_t - \bar{y})^2}{n}}$$

дар ин ҷо  $y_t$  - ҳосилнокии воқеӣ дар соли t-юм,  $\bar{y}$  - ҳосилнокии миёна ё маҳсулнокии заминҳо,  $n$  - миқдори солҳои таҳлилшаванда мебошад.

## Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои сатҳи устувории истеҳсоли хоҷагиҳои кишти ғаллаи ҷумҳурии дар солҳои 2006-2017

Солҳо	Аз ҷумла:					
	Ҳама гурӯҳҳои хоҷагиҳо			Хоҷагиҳои фермерӣ		
	У сен/га	(Y- $\bar{Y}$ )	(Y- $\bar{Y}$ ) <sup>2</sup>	У сен/га	(Y- $\bar{Y}$ )	(Y- $\bar{Y}$ ) <sup>2</sup>
2006	20,6	-4,7	22,09	17,7	-6,6	43,56
2007	20,5	-4,8	23,04	17,6	-6,7	44,89
2008	20,9	-4,4	19,36	18,2	-6,1	37,21
2009	25,2	-0,1	0,01	24,2	-0,1	0,01
2010	24,1	-1,2	1,44	22,6	-1,7	2,89
2011	23,6	-1,7	2,89	22,4	-1,9	3,61
2012	25,3	0	0	24,5	0,2	0,04
2013	27,7	2,4	5,76	28,1	3,8	14,44
2014	28	2,7	7,29	28,8	4,5	20,25
2015	28,6	3,3	10,89	28,8	4,5	20,25
2016	29,2	3,9	15,21	29	4,7	22,09
2017	29,9	4,6	21,16	29,1	4,8	23,04
Ба ҳисоби миёна, сен/га	25,3	0	129,14	24,3	0	232,28

Барои баҳодии сатҳи устувории хоҷагиҳо, мувофиқи маълумотҳои овардашуда аз формулаҳои миёнаи квадратӣ ва коэффитсиенти вариатсия истифода мебарем:

-Дар гурӯҳҳои хоҷагиҳо.

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{t=1}^n (y_t - \bar{y}_t)^2}{n}} = \sqrt{\frac{129,14}{12}} = 3,28$$

Коэффициент вариации чунин ҳисоб карда мешавад:

$$V_x = \frac{\sigma}{\bar{y}} * 100 = \frac{3,28}{25,3} = 0,13 * 100 = 13\%$$

Вариация дар дараҷаи мазкур сатҳи баланди ноустувории ҳосилнокии ғалла ва истеҳсоли маҳсулоти ғалладонаро нишон медиҳад. Чунки ҳангоми коэффициенти вариации беш аз 0,4 будан, ноустувории хеле баланди истеҳсолро нишон медиҳад.

-Дар хоҷагии фермерӣ.

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{t=1}^n (y_t - \bar{y}_t)^2}{n}} = \sqrt{\frac{232,28}{12}} = 4,39$$

Коэффициент вариации ба

$$V_x = \frac{\sigma}{\bar{y}} * 100 = \frac{19,36}{24,3} = 0,18 * 100 = 18\%$$

баробар аст.

Ҳамин тариқ, вариацияи марбут ба шароити табиату обу ҳаво хеле баланд аст, яъне сатҳи устувории истеҳсолоти хоҷагиҳои фермерӣ нисбат ба тамоми ҷумҳурӣ баландтар аст. Сатҳи нисбатан баланди устувории истеҳсоли ғалла дар ҷумҳурӣ хосияти устувортари истеҳсоли ғалларо аз ҷониби аҳолии кишвар муайян мекунад. Дар навъҳои дигари зироатҳои кишоварзӣ ҳам ноустувории ҳосилнокӣ дида мешавад, ки ин аз вобастагии саҳти истеҳсол бо омилҳои табиӣ, ки онро дар заминаи гузариши соҳаи кишоварзӣ ба роҳи инноватсионии рушд бартараф кардан мумкин аст, гувоҳӣ медиҳад.

Ҳамин тариқ, истеҳсоли маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он ва ҳам дар гурӯҳҳои хоҷагиҳо нопойдор аст. Мушкилоти истеҳсоли он, пеш аз ҳама, аз хусусиятҳои гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ бармеоянд. Нишондиҳандаҳои аёни вазъи ноустувории иқтисоди аграрӣ, корхонаҳои хоҷагии қишлоқ ин ҷиҳати накардани агротехнология, сифати пасти тухмию ниҳол, коҳиши маҳсулнокии заминҳои таъйиноти кишоварзӣ, инкишоф наёфтани зерсохтори деҳот, дараҷаи баланди фарсудагии фондҳо, сифати пасти зист, номутаносибии нархҳо, ихтисори қарзҳои дарозмуддат ва дастгирии бучетии хоҷагии қишлоқ мебошанд.

#### АДАБИЁТ

1. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030. -С.80.
2. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов вузов / Е.В. Серова. -М.: ГУ ВШЭ, 1999. - 480 с.
3. Мирсаидов А.Б. Мазмуни иқтисодии устувории истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ / А.Б. Мирсаидов, А.М. Начмиддинов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2019. -№1. -С.80-87.
4. Жигалин М. Обеспечить продовольственную безопасность / М. Жигалин // Экономика сельского хозяйства России. - 2003. -№12. -С.16.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 2018. [Манбаи электронӣ]. <http://www.president.tj/tu>

#### ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ УСТУВОРИИ ИҚТИСОДИИ ИСТЕҲСОЛОТИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОКИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур таҳлили устувории иқтисодии истеҳсолоти хоҷагии қишлоқи мамлакат дида баромада шудааст. Асоси ҳалли масъалаи мазкурро таъмини истеҳсолоти устувори маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ташкил медиҳад, ки он метавонад дар таъмини фаъолияти босубот, самаранокии комплекси озуқаворӣ кишвар ва амнияти иқтисодии мамлакат мусоидат намояд. Сиёсати агросаноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон айни замон ба гузариш аз иқтисоди аграрӣ ба саноатии аграрӣ нигаронида шудааст, то ин ки фаъолияти бахшҳои мухталифи хоҷагии қишлоқ самараноку рақобатпазир гардида, дар ин замина сатҳи таъмини аҳоли ва корхонаҳои коркарди кишвар бо маҳсулоти хушсифати хоҷагии қишлоқ баланд бардошта шавад. Дар робита бо ин масъала вазифаи бозсозии қулли муносибатҳои иқтисодӣ дар хоҷагии қишлоқ гузашта мешавад, ки таркибу самтҳои он иборат аз фароҳамсозии имконияти мустақили, қобилияти соҳибдорӣ ва ташаббус ба аҳолии кишвар мебошад.

**Калидвожаҳо:** агросаноатӣ, устуворӣ, рақобат, хоҷагии қишлоқ, амнияти озуқаворӣ, корхонаи истеҳсолӣ, таҳлили вариатсионӣ, маҳсулоти хоҷагии қишлоқ, самаранокӣ, ҳосилнокӣ, майдони кишт, нарх, тақозо.

#### АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается анализ экономической устойчивости агропромышленного производства страны. Решение данного вопроса заключается в обеспечении устойчивого роста производства агропромышленной продукции, что будет способствовать стабильной деятельности, эффективности комплекса продовольствия и экономической безопасности страны. Аграрно-индустриальная политика Республики Таджикистан в настоящее

время трансформируется на переход от аграрно-индустриальной экономики к индустриально-аграрной экономике, с тем чтобы различные отрасли сельскохозяйственного сектора были эффективными и конкурентоспособными, тем самым повышая уровень обеспечения населения и перерабатывающих предприятий в стране высококачественной сельскохозяйственной продукцией. В связи с этим задачей модернизации экономических отношений в аграрном секторе является состав и направления, которые включают в себя разнообразие возможностей, предпринимательский потенциал и инициативы для населения и страны.

**Ключевые слова:** агропромышленность, устойчивость, конкуренция, сельское хозяйство, продовольственная безопасность, производственное предприятие, вариационный анализ, сельскохозяйственная продукция, эффективность, урожайность, посевное поле, цена, спрос.

#### **ANALYSIS OF CURRENT CONDITION OF ECONOMIC STABILITY OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

The article deals with the analysis of economic stability of agricultural production in the country. Availability of a stable agricultural production can be considered as the fundamental solution to this problem, which can facilitate to a steady implementation, productive complex of food provision and economic security of the country. Agro-industrial policy of the Republic of Tajikistan is currently focused on the transition from agrarian economy to agro-industrial which in turn will lead to productivity and competitiveness of different areas of agriculture and improvement of availability of high quality agricultural products in case of population as well as procession plants. Another issue relevant to this problem can be regarded as overall reconstruction of economic relations in the agriculture whose structure and aspects include the availability of independent opportunity, entrepreneurship ability and initiative and resourcefulness of the population.

**Key words:** agro-industrial, stability, competition, agriculture, food security, productive plants, variational analysis, agricultural products, productivity, efficiency, farming land, price, requirement.

**Сведения об авторе:** *Наджмидинов Абдусатор Мирзоевич* – Таджикский национальный университет, аспирант.  
**Адрес:** 73402, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: [abdusator@gmail.com](mailto:abdusator@gmail.com)

**Information about the author:** *Nadzhmidinov Abdusator Mirzoevich* - Tajik National University, graduate student.  
**Address:** 73402, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 987-43-03-03

УДК 36.11.5+334.75 (575.3)

### **ХАРИДИ ДАВЛАТӢ ҲАМЧУН ФИШАНГИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАЪМИНИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ**

*Шарипов Ф.З.*

**Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ**

Яке аз омилҳои муҳими таъмини рушди устувори иқтисоди мамлакат бозори хариди давлат ҳамчун чӯзи муҳимтарини рушди иҷтимоӣ иқтисодии мамлакат ба ҳисоб меравад. Низомии хариди давлатӣ бошад, торафт ба яке аз институтҳои асосии танзими давлатии иқтисод табдил меёбад, ки ба ҷараён ва сохтори он таъсир мерасонад.

Хариди давлатӣ на танҳо раванди супориш, балки фишанги ба роҳ мондани сиёсати иҷроӣ вазифаҳои худ аз ҷониби давлат мебошад. Ба андешаи мо, ин самтҳо аз вазифаҳои зерин иборатанд:

- Ҳимояи ВПК;
- бехатарии ҳӯрокворӣ (АПК- маҷмӯи агросаноатӣ-КАС);
- бехатарии энергетикӣ (ТЭЖ);
- соҳаи иҷтимоӣ (маориф, тандурустӣ, илм, маданият);
- ҳифз ва нигоҳдории захираҳои табиӣ дар бар мегиранд;
- таъмини раванди саноаткунони иқтисодиёти мамлакат.

Баробари ин, ташаққули сохтори ташкилии идораи бозори давлатӣ бо роҳи дар ҳудуди мамлакат ҷудо намудани ҷанд марказҳои маҷмӯӣ ба танзими ҳолати иҷтимоӣ иқтисодии минтақаҳо (вилоятҳо) ва шаҳрҳо мусоидат мекунад.

Масъалаҳои зерин аз муҳимияти такмили механизми хариди давлатӣ гувоҳӣ медиҳанд: дар асрҳои ХХ-XXI ҳиссаи хароҷоти давлатӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) амалан дар тамоми мамолик (ҳам тараққикарда ва ҳам рӯ ба тараққӣ) зиёда аз 700 маротиба афзуд.

Афзоиши ҳам ҳаҷм, ҳам арзиши харидҳо барои эҳтиёҷоти давлатӣ мушоҳида мешавад. Дар бозори маҳсулот, қор ва хизматрасонӣ давлат ба истеъмолгари бузургтарин табдил ёфта истодааст- ҳиссаи хариди давлатӣ торафт меафзояд ва ҳоло дар мамлакатҳои тараққикарда зиёда аз 20%-и ММД-ро ташкил медиҳад.

Аз ин рӯ, ҳукумат ҳамчун масъули хароҷот ва андозҳои давлатӣ ба равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсири аз ҳад зиёд расонида метавонад. Дар ин ҳол хариди давлатӣ бештар ҳамчун яке аз фишангҳои таъсиррасони рушди иҷтимоӣ иқтисодии мамлакат мавриди назар қарор дода мешавад.

Дар иқтисоди хусусияти бештар иҷтимоӣ доштаи мо хариди давлатӣ иловатан боз як фишанги пурқудрат ва босамари сиёсати давлатӣ дар ҳалли вазифаҳои муҳимтарин ба ҳисоб меравад. Ин вазифаҳои муҳим иборатанд аз: таъмини ягонагии фазои иқтисодӣ ва ҳифзи муҳити рақобатнок, дастгирии минтақаҳо ва гурӯҳҳои аҳоли, рушди субъектҳои алоҳидаи бозор ва сохторҳои иқтисод, тайёр кардани идораи давлатии иқтисод дар арафаи узвият ба Созмони Умумиҷаҳонии Савдо (ВТО).

Механизми рушдҳои хариди давлатӣ имконият медиҳад ҳангоми иҷрои хариди давлатӣ иқтидорҳои соҳибқори хусусӣ, ҷамъиятҳои маъҷубон, корхонаҳо дар шаҳрҳои хурд ва ғайра боз ҳам самаранок ва нисбатан ба таври одилона истифода бурда шаванд. Ин ба таъмини устувории рушди иқтисод, ҳалли басуръат ва муносиби вазифаҳои саривактии рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ёрӣ хоҳад расонд.

Бо афзоиши тамоюли ба иҷтимоӣ раванашавии иқтисод, хусусан дар шароити бӯҳронӣ аҳамияти низоми хариди давлатӣ чандин маротиба зиёд мешавад. Чунинчӣ, дар иқтисоди яке аз ҷумҳуриҳои собиқи Шӯравӣ- Белорус наздикшавии нишондиҳандаҳои хароҷоти давлатӣ бо нишондиҳандаҳои давлатҳои рушдҳои мушоҳида мешавад. Дар ин мамлакат ҳаҷми хариди давлатӣ ҳамасола ба андозаи 4-8% меафзояд. Ин, дар навбати аввал, аз ҳисоби афзун намудани хароҷоти давлат барои замонавӣ ва ба ҳалли мушкилоти инфрасохторӣ ва манзил ба амал омадааст.

Бояд дар назар дошт, ки давлат ва бизнес ҳалқаи ягона ба ҳисоб меравад, ки онҳоро ҷудо кардан нашояд. Бояд эътироф кард, ки низоми дур аз садҳои гуногун, аммо босамари хариди давлатӣ имконияти давлатро дар танзими бизнес баланд мебардорад. Дар ин ҳолат он шаклҳои таъсиррасонии низоми хариди давлатӣ ба иқтисодро бояд ташкил намуд, ки баробари самарои ҳавасмандсозӣ таъсири синергетикии рушди иқтисодро низ ҳосил намоянд. Маҳз ба ин сабаб вазъ дар соҳаи хариди давлатӣ ҳамчун нишондиҳандаи (индикатори) ҳолати идораи ҷомеа ва пешрафти давлати ҳуқуқбунёд хизмат мекунад.

Самаранокии иқтисоди миллӣ аз бисёр ҷиҳат на танҳо аз рӯи таносуби ҳиссаи давлат ва шакли хусусии моликият, балки, дар навбати аввал, сатҳи рақобат дар байни субъектҳои хоҷагидорӣ, аз он ҷумла рақобат барои иҷрои супориши давлатӣ муайян карда мешавад. Бо ин мақсад рақобати аз тарафи давлат ташкилкарда шуда дар соҳаи хариди давлатӣ ба таъмини омилҳои зерини рушд нигаронда шудааст:

- баробарии имкониятҳо барои ба даст овардани хариди давлатӣ ва дурӣ ҷустан аз баробарҳақдихӣ, ки дар ниҳоят рӯи тайёрхӯриро ба вучуд меорад;

- афзоиши аҳамияти давлатии бизнеси хусусӣ ва моликияти хусусӣ, ҳамчун шартҳои ҳавасмандсозии кормандон ва ҳар як шахс, ки ин амал сифати қувваи кориро баланд мебардорад. Яъне, шароите ба вучуд оварда мешавад, ки рушди иқтисодӣ ғайримқон мебошад (бояд илова кард, ки дар шароити имрӯза, агар рақобати одилона набошад, давлати рушдкарда ҳам буда наметавонад;

- муттаҳидкунии муносиби меъёрҳои моликияти хусусӣ бо ғояҳои коллективизм, ки аз тарафи давлат пешниҳод шудааст, дар ҳалли вазифаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ.

Ҳамин тавр, дар шароити имрӯза хариди давлатӣ ҳамчун фишанги иҷрои қоидаи идораи давлатӣ баромад мекунад. Дар ин ҳолат муодилаи «**нақша+ бозор= танзими давлатӣ**», яъне фишанги қори «**бо дасти нонамоёни бозор**» ва дасти намоёни асосноки идораи давлатӣ мавриди истифода қарор мегирад.

**Хариди давлатӣ ин сармоягузорист.** Тавассути механизми хариди давлатӣ мушкилоти ҷалби захираҳо барои рушди басуръати иқтисод ва рушди иҷтимоӣ ҳал мегардад. Дар ин ҳолат бояд ба ҳисоб гирифт, ки барои рушди устувор ва муносиби иҷтимоӣ иқтисодӣ на танҳо суръати рушди иқтисод, балки ташкили шароит барои ҳалли ҷунин вазифаҳои муҳиме низ заруранд, ки аз инҳо иборатанд:

- дастбӣ ягонагии иҷтимоӣ ва технологияи фазои иқтисодии мамлакат;

- паस्तкунии тафриқаи сатҳи зиндагӣ аз рӯи гурӯҳҳои даромаднок ва байни минтақаҳои гуногун;

- наздикшавии сатҳи технологияи истеҳсолот дар соҳаҳои гуногуни иқтисод;

- баланд бардоштани ягонагии иҷтимоӣ технологияи иқтисод.

Ин вазифаҳо маҳз тавассути механизми такмилҳои хариди давлатӣ нисбатан босамар иҷро шуда метавонанд. Дар ин маврид таҷрибаи беш аз 200-солаи рушди Низоми федералии шартномавии ИМА-ро ёдовар шудан бамаврид аст.

Дар мо диверсификатсияи пасти соҳавӣ мушоҳида мешавад: саноат, фаъолияти умумии тичоратӣ, нақлиёт. Сармоягузорӣ ба хоҷагии деҳот, соҳаи моҳипарварӣ, коркарди маъданҳои кӯҳӣ, сохтмон, тандурустӣ, хизматрасониҳои коммуналӣ ва иҷтимоӣ ночизанд. НО- ҳаҷми воридоти ширкатҳо бо ПИИ аз ҳаҷми содирот хеле бештар аст. Дар умум бояд



қайд кард, ки чараёни асосии ПИИ то ба ҳол ба соҳаҳои паст ва миёнаи технологии иқтисод равона шудаанд. Мушкилоти асосӣ дар роҳи рушди ояндаи мамлакати мо аз он иборат аст, ки рушди сармоягузорӣ ҳоло хеле ноустувор аст ва аз бисёр ҷиҳат ба вазъи (конъюнктура)-и бозорҳои ҷаҳон нигаронда шудааст. Аз ин рӯ, муҳиммияти хариди давлатӣ ҳамчун институти рушди иқтисод ва иҷтимоӣ меафзояд.

**Хариди давлатӣ - фишанги ташаккули фазои ягонаи иқтисодӣ.** Муҳиммияти такмили механизми хариди давлатӣ бо ташкили Иттиҳоди гумрукӣ зиёд шуд. Ҳисобкуниҳои назариявии ҳамаи аъзои он манфиатовариин ин лоиҳаро тасдиқ мекунад. Аз ин рӯ, натиҷаҳои асосии интизоршаванда аз ҳамкориҳои байнидавлатӣ дар соҳаи хариди давлатӣ ин пешниҳоди тартиби миллий ба корхонаҳо-резидентҳои тарафҳо хангоми иштирок дар харидҳои давлатӣ мебошад.

Маълум аст, ки дар мавриди мазкур ба қор андохтани муодилаи зерин аз рӯйи адолат аст: «**Тартиби миллий+ муносибии қоидаҳои гузарондани хариди давлатӣ+ муомилоти хуччатии якхелақунондашуда= ЕЭП**»<sup>5</sup>.

Барои ташаккули низоми байнидавлатии хариди давлатӣ ба сифати қадамҳои аввалин чунин амалҳо пешбинӣ мешаванд:

1. Иттилоот дар бораи нақшаҳои харид (на танҳо барои соли буҷетӣ).
2. Ташкили Агентии байнидавлатӣ оид ба хариди давлатӣ.
3. Таҳия ва ҳулосаи Шартномаи чорҷӯбавӣ байни супоришдиҳандагон ва молрасонандаҳо (баланси рақобатӣ, ки хангоми иҷрои лоиҳаҳои калони хоҷагии халқ ғоидаовар аст: сохтмони роҳҳо ва пулҳо, азнавсозии роҳҳои оҳан ва монанди инҳо).
4. Электронидани хариди давлатӣ дар асоси шиносномаҳои электронии маҳсулот аз рӯйи низоми GSI ва муомилоти хуччатӣ ҳамчун фишанги ёрии бевосита ба корхонаҳо дар фаъолияти воридотию содироти онҳо, бо назардошти он ки (GSI+ ЭЦП)- забони бизнеси имрӯза ба ҳисоб меравад.
5. Ташкили Маркази амалиёти қорӣ (логистика).
6. Ташкил додани каталоги маҳсулот тибқи стандартҳои давлатӣ ва пешниҳодҳои байналхалқӣ (низоми GSI- «шиносномаҳои электронии маҳсулот»).
7. Мониторинги бозорҳои миллии хариди давлатӣ.
8. Мукамалгардонӣ ва истифодаи таҷрибаҳои бехтарини ҷаҳонӣ: таҷрибаи ЕС (SIMAP), Низоми федералии шартномавии ИМА, низоми хариди давлатии Россия, низомҳои хариди давлатии Беларус, Украина, Латвия, Молдова ва як қатор давлатҳои дигар.
9. Ташкили тайёркунии кадрҳо барои қор дар бозорҳои Иттиҳоди гумрукӣ ва бозорҳои ҷаҳонии харид.
10. Маблағгузори қорҳо оид ба ҷамъбасткунии таҷрибаи ҷаҳонии хариди давлатӣ ва рушди усулҳои натиҷабахши истифодаи амалии онҳо.

**Хариди давлатӣ – объекти ҳисобкуниҳои таҳлилӣ ва роҳбарии давлатӣ.** Хариди давлатӣ тартиби нозуки ҳуқуқӣ ва мураккаби ташкилист, ки захираи зиёди моддӣ ва инсониро металабад (дар давлатҳои мутараққӣ мутахассисони ташкилкунандаи раванди харид аз 3 то 6%-и шумораи умумии қормандони мақомоти давлатӣ ва қорхонаҳоро ташкил медиҳанд).

Дар назария ва амалияи хариди давлатӣ муҳим он аст, ки халқии харид ба назар гирифта шавад, он аз се раванд иборат аст:

- ташаккули супориш;
- гузоштани супориш;
- иҷрои супориш.

Дар қонунгузорӣ раванди гузоштани супориш таъмини бештари меъерия ҳуқуқиро дорост. Аммо барои баланд бардоштани самаранокии хариди давлатӣ муҳим он аст, ки ба давраи ташаккули супориш таваҷҷуҳи асосӣ равона гардад. Тибқи арзёбии мутахассисон аз ин масъала то 60%-и самаранокии харид вобаста аст.

Ташаккули харид чунин қорабиниҳо, монанди муайянқунӣ ва асосноккунии харид, ҷамъбасткунии онҳо, гузарондани таҳқиқи бозори молфиристонандагон (маркетинг), муносибгардони харид ва расондани маҳсулот аз рӯйи замон ва макон (банақшагирӣ)-ро пешбинӣ мекунад. Аз ин мебарояд, ки дар қонунгузорӣ бояд меъёр, ташаккули аниқ ва ботартиби муназзами супориш, аз он қумла нархи аввалияи шартнома муайян қарда шуда бошад. Дар як вақт дастурҳо оид ба арзёбии хатарҳо (молиявӣ, суғуртавӣ ва монанди инҳо) барои молфиристонандагон ва истеъмолгарон ва тартибот оид ба таҳлил ва пасткунии он бояд муайян шуда бошанд. Дар ин ҳолат муҳим он аст, ки рақобати молфиристонандагон таъмин қарда шавад (ин ба паст қардани нархи шартнома оварда

мерасонад), ҳамчунин ҳавасмандии намояндагони супоришгарони давлатӣ ба ин кор (ҳам аз ҷиҳати моддӣ ва ҳам маънавӣ) бояд ба ҳисоб гирифта шавад.

Дар гузоштани супориш нақши муҳимро низоми иттилоотонӣ дар бораи харид мебозад. Стандартҳои аз тарафи умум қабулшуда ва таҷрибаи ҳосилкардаи бисёр давлатҳо дар ин бобат собит месозанд, ки механизми шаффофияти хариди давлатӣ ба таври бевосита аз имконияти давлат дар таъмини дастрасӣ ба иттилоот оид ба харид тавассути интернет-захираҳои иттилоотӣ ва нашрияҳои ҷопӣ вобаста аст. Иттилоот дар бораи хариди давлатӣ, чун қоида, дар дастрасии кушод гузошта мешавад.

Бояд қайд кард, ки додани салоҳиятҳо оид ба назорат аз болои оммавияти раванди хариди давлатӣ ба сохторҳои тичоратӣ ё ҷамъиятӣ мувофиқи мақсад нест. Молиёт, ки ҳаҷми буҷети давлатиро ташаккул медиҳад, ки минбаъд ба супориши давлатӣ гузаронда мешаванд, дорои табиати андозӣ мебошад, аз ин рӯ, муҳим он аст, ки шаффофияти хариди давлатӣ дар ҳама давраҳои иҷроӣ он риоя карда шавад. Таҷрибаи ҷаҳонӣ собит месозад, ки назорати давлатӣ аз болои хариди давлатӣ бартарии зиёд дорад.

Иҷроӣ супориш назоратро аз болои иҷроӣ шартҳои шартнома оид ба хариди давлатӣ, ҳам аз ҷиҳати миқдорӣ ва ҳам аз ҷиҳати нишондиҳандаҳои сифатӣ аз тарафи супоришдиҳанда пешбинӣ намудааст.

Усули хариди давлатӣ таносуби муайяни ҷорабиниҳои ташкилӣ ва технологияи иҷроӣ онҳоро дар назар дорад. Таъйиноти асосии усулҳо баланд бардоштани самаранокии иҷроӣ хариди давлатист.

Усулҳои ташкил ва гузарондани хариди давлатӣ вобаста ба предмети харид фарқ мекунанд (маҳсусан дар мавриди хизматрасониҳо: хизматҳои сохтмонӣ, консалтингӣ ва монанди инҳо), ҳамчунин аз дараҷаи рушди инфрасохтори иттилоотӣ дар мамлакати алоҳида вобаста мебошад (имкониятҳои иттилоотӣ оид ба харид, маркетинги электронӣ ва ауксионҳои электронӣ, низоми ҳамроҳии ҳуччатии шартномаҳо ва ғайра).

Усули харид амали иштирокчиёни онро аз рӯйи моддаҳои зерини фаъолияти харид муайян мекунад:

1. Маҳз чиро ва кай харид? (муайян кардани предмети харид);
2. Аз кӣ ва бо кадом шартҳо харид? (маркетинг);
3. Шартномаро чӣ тавр ба расмият даровард ва ҳамроҳӣ намуд? (харид);
4. Таҳлили фаъолияти харидро чӣ тавр анҷом дод? (назорат)<sup>4</sup>.

Ҳар яке аз ин саволҳо ду ҷиҳати таркибии худро дороянд: берунӣ (истифодаи механизми нархгузорӣ, ҷиҳатҳои гуфтушунидӣ ва ҳуқуқӣ) ва дохилӣ (таъминоти дохилиташкилотӣ). Аз ин рӯ, барои баланд бардоштани самаранокии хариди давлатӣ кори бузургӣ таҳлилӣ ва бонизоми тамоми звеноҳои механизми рушди иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат талаб карда мешавад.

Тасвири муҳимияти ин кор намунаи зерини ҳалли мушкилоти иқтисодии Япония баъдичангӣ буда метавонад, ки дар ин роҳ ташкили ҳамкории байнидавлатӣ ва бизнеси хусусӣ саҳм гузошта метавонанд:

Барои маълумот: Дар соли 1949 Япония ба мушкилоти содироти маҳсулоти мошинсозӣ рӯ ба рӯ гашт: нархҳои маҳсулоти японӣ аз ҷаҳонӣ боло буд. Сабаб- арзиши баланди филизот, ки маълум шуд, дар навбати худ, аз сабаби баланд шудани нархи ангиштсанг ба вучуд омадааст. Шӯроӣ навоарон бо иштироки ширкатҳои асосӣ, намояндагони ассотсиатсияҳои саноатӣ ва кормандон шартномае тартиб дод. Нуктаҳои асосии он аз инҳо иборат буданд:

- 1) мошинсозон- воридкунандагон арзиши рақобатноки металлро зикр намуданд;
- 2) ангиштканон бо дарёфти воситаҳо конҳои худро замонавӣ карданд ва бо кафолати он ки металлургҳо тамоми ангишти истехсолкардаи онҳоро мехаранд, нархи ангиштро 18% кам намуданд;
- 3) металлургҳо низ истехсолоти худро замонавӣ карданд, ки бо таносуби арзоншавии нархи ангишт ба онҳо имкон дод нархи қобили қабулро ба вучуд оранд;
- 4) киштисозон баъди ба даст овардани метали нисбатан арзон нархи боркашониро дар киштиҳо паст фароварданд;
- 5) ангиштканон- содиркунандагон дар навбати худ зиёни нақлиётро кам карданд ва онҳо низ ангишти баровардашонро арзон намуданд.

Натиҷа маълум аст. Япония имрӯз яке аз пешсафони истехсоли маҳсулоти мошинсозии технологияш оӣ, илмӣ, инноватсионӣ гаштааст. Ҳалли ин масъалаи мураккаб фаъолмандии давлат дар ташаккули хариди давлатӣ ва ташкили рақобат барои иҷроӣ онро нишон медиҳад. Кормандони давлат ташкилотчӣ ва мутобиккунандагони ин амали бузург буданд. Маҳз онҳо буданд, ки байни иштирокчиён- тарафҳо фазои бовариро ба вучуд оварданд. Ин аст намунаи беҳтарини усули фаъолияти байниҳамдигарии давлат

ва бизнес, ки дар таҷриба номи «роҳбарии маъмурӣ»-ро гирифтааст. Ин амал, ҳамчунин чораҳои қатъӣ оид ба ҳифз ва дастгирии соҳибкории миллиро низ дар назар дошт.

Чи тавре ки мушоҳида кардем, таҷрибаи японӣ усулест, ки бо роҳбарии давлат анҷом дода шудааст. Дар ин мамлакат гурӯҳе бо роҳбарии давлат созмон ёфт, ки маҷмӯи амалҳои мураккаб ва хатарноки ташкилию иқтисодиро анҷом дод ва дар натиҷа мушкилоти муҳими ҳаётии умумимиллӣ ҳалли худро ёфт; он то андозае тақдирӣ минбаъдаи мамлақати аз ҷанг харобгаштаро ба таври мусбат ҳал намуд.

Ҳамин тавр, хариди давлатӣ соҳаест, ки ҳаҷми кори таҳлили доимӣ ва зиёдро дар ҳамаи марҳалаҳои кори харид – ташаккули хариди давлатӣ, ҷойгирони он ва иҷрои он металабад (яъне, ин соҳаи фаъолиятест, ки дар он бисёр чиз лозим ва бодикқат ҳисоб бояд карда шавад). Ин ҷо баҳисобгирии дарсади даромади корхонае, ки дар озмун ғолиб шудааст, ҳамчунин тартиби ташаккули нархи маҳсулот ва хизматрасониҳои корхона ва ғайра зарур меояд. Мониторинги ҷамъиятии самаранокии хариди давлатӣ ва харидҳо аз ҳисоби воситаҳои худӣ, иттилоотрасонии доимӣ дар бораи эҳтиёҷот ба ин ё он мутахассисони хариди давлатӣ, ташаккули бонки маълумот бо рейтингҳои ҳайат талаб карда мешавад. Имконияти иштироки ҷомеа дар муносибгардонии пойгоҳи қонунгузорӣ оид ба хариди давлатӣ ва харидҳо аз ҳисоби воситаҳои худӣ бояд таъмин карда шаванд. Вобаста ба ин талабот ба ташкили захираи ягонаи таҳлили иттилоотӣ оид ба хариди давлатӣ ва харидҳо аз ҳисоби воситаҳои худӣ ба миён омадааст.

**Электронидани хариди давлатӣ.** Электронидан ба ташаккули фазои ягонаи иттилоотии хариди давлатӣ мусоидат мекунад. Дар он истифодабарии иҷрои техникаи ҷузъҳои шабакаҳои иҷтимоӣ имконият медиҳад ба ҳалли мушкилот ҳам мутахассисон оид ба хариди давлатӣ ва ҳам шаҳрвандони одӣ ҷалб карда шаванд. Дар навбати аввал, ин бо ташаккули маводи таҳлилӣ оид ба супориши давлатӣ, таҳияи роҳҳои нисбатан босамари рушди механизмҳои он алоқаманд мебошад. Вазифаи афзалиятнок ташкили низоми электронии ягона дар тамоми мамлакат барои хариди давлатӣ мебошад.

Табиист, ки танҳо чораҳои маъмурӣ ва технологӣ барои тақмили низоми хариди давлатӣ басанда нестанд. Илова ба ин, чи тавре ки аз муҳокимаи баромади Форум бармеояд, таҷрибаҳои ҷалби сохторҳои мутахассисони мустақил бо мақсади тақмили ҳамешагии қонунгузорӣ ва таҷрибаи истифодаи он, ҳамчунин таъмини сифати маҳсулот ва хизматрасонӣ барои эҳтиёҷоти давлат бояд ҷорӣ карда шаванд.

#### АДАБИЁТ

1. Афанасьева М.В. Государственные закупки в рыночной экономике / М.В. Афанасьева, Н.В. Афанасьев, В.А. Кныш. -СПб.: СПбГУЭФ, 2004. -С.10.
2. Смотрицкая И.И. Экономика государственных закупок / И.И. Смотрицкая. -М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. -С.22-23.
3. Иванов В.В. Механизмы управления государственными закупками / В.В. Иванов, И.И. Грич. -М: Инорра-М, 2018. -205 с.
4. Курц Н.А. Порядок заключения договоров и структура договорных связей в государственных и муниципальных закупках / Н.А. Курц. -М: Юстицифарм, 2018. -193 с.
5. Управление закупками и поставками В.С. / М. Линдерс, Ф. Джонсон, А. Флинн [и др.]. -М: Юнити, 2019. -123 с.
6. Бузукова Е. Закупки и поставщики, курс управления ассортиментом в рознице / Е. Бузукова. -2-с издание. - Питер, 2018. -414 с.
7. Смотрицкая И.И. Экономика государственных закупок, IPSS / И.И. Смотрицкая. -М., 2008.

#### **ХАРИДИ ДАВЛАТӢ ҲАМЧУН ФИШАНГИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАЪМИНИ РУШДИ УСТУВОРИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛАТ**

Хариди давлатӣ соҳаест, ки ҳаҷми кори таҳлили доимӣ ва зиёдро дар ҳамаи марҳалаҳои кори харид – ташаккули хариди давлатӣ, ҷойгирони он ва иҷрои он металабад (яъне, ин соҳаи фаъолиятест, ки дар он бисёр чиз лозим ва бодикқат ҳисоб бояд карда шавад). Ин ҷо баҳисобгирии дарсади даромади корхонае, ки дар озмун ғолиб шудааст, ҳамчунин тартиби ташаккули нархи маҳсулот ва хизматрасониҳои корхона ва ғайра зарур меояд. Мониторинги ҷамъиятии самаранокии хариди давлатӣ ва харидҳо аз ҳисоби воситаҳои худӣ, иттилоотрасонии доимӣ дар бораи эҳтиёҷот ба ин ё он мутахассисони хариди давлатӣ, ташаккули бонки маълумот бо рейтингҳои ҳайат талаб карда мешавад. Имконияти иштироки ҷомеа дар муносибгардонии пойгоҳи қонунгузорӣ оид ба хариди давлатӣ ва харидҳо аз ҳисоби воситаҳои худӣ бояд таъмин карда шаванд. Вобаста ба ин талабот ба ташкили захираи ягонаи таҳлили иттилоотӣ оид ба хариди давлатӣ ва харидҳо аз ҳисоби воситаҳои худӣ ба миён омадааст. Дар мақолаи мазкур моҳият ва вазифаҳои хариди давлатӣ, муҳимияти хариди давлатӣ, таъсири он ба рушди иқтисодиёт, механизми рушди харид, самаранокии ва рақобатнокӣ дар байни субъектҳои хоҷагидорӣ, консепсия, нақша+бозор=танзими давлатӣ, сармоягузорӣ, роҳҳои ташаккули низоми байнидавлатӣ хариди давлатӣ, хариди давлатӣ ҳамчун объекти ҳисобкунӣ ва таҳлилу роҳбарии давлат, маркетинг, электронӣ электронидани хариди давлатӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудаанд.

**Калидвожаҳо:** бозори хариди давлатӣ, танзими давлатӣ, сиёсати давлатӣ, соҳибкорӣ, инфрасохтор, арзиши харид, самаранокии иқтисодӣ, супориши давлатӣ, сармоягузорӣ, шартнома, мониторинг, маблағгузорӣ, электронидани хариди давлатӣ, сифати маҳсулот.

## ГОСЗАКУПКИ КАК ИНСТРУМЕНТ ГОСРЕГУЛИРОВАНИЯ И ЕГО РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Госзакупки являются отраслью, которая на всех этапах закупок – формирование госзакупок, их расположение и исполнение - требует постоянной аналитической работы (то есть, это сфера деятельности, которая требует постоянных точных расчетов). Здесь учет процентов прибыли предприятия, которое стало победителем торгов, также порядок формирования цен продукции и предоставления услуг предприятия и т.п. считается очень важным составляющим. Требуется постоянный общественный мониторинг эффективности госзакупок и закупок за счет собственных средств, постоянное информирование о нуждах на специалистов госзакупок, формирование банка информации об рейтинге состава. Должна быть обеспечена возможность участия общества в процессе законотворчества относительно госзакупок и покупок за счет собственных средств. В зависимости от данного требования возникла потребность в организации единого информационно-аналитического ресурса относительно госзакупок и покупок за счет собственных средств. В статье рассмотрены вопросы госзакупок, актуальность госзакупок и их влияние на развитие экономики, механизм развития закупок, эффективность и конкурентоспособность субъектов хозяйствования, концепции «План= рынок=госрегулирование», инвестиции, пути совершенствования системы межгосударственных госзакупок, госзакупки как объект аналитических расчетов электронный маркетинг, электронизация госзакупки.

**Ключевые слова:** рынок госзакупки, госрегулирование, государственная политика, предпринимательство, инфраструктура, стоимость закупок, экономическая эффективность, государственное задание, инвестиция, соглашение, мониторинг, капитальные вложения, электронизация, госзакупки, качество продукции.

## GOVERNMENT PROCUREMENT AS AN INSTRUMENT OF STATE REGULATION AND ITS ROLE IN ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

Public procurement is an industry that at all stages of procurement - the formation of public procurement, their location and execution - requires constant analytical work (that is, this is an area of activity that requires constant accurate calculations). Here, accounting for the percentage of profit of the enterprise, which became the winner of the auction, is also the procedure for pricing products and providing services to the enterprise, etc. It is considered a very important component. It requires constant public monitoring of the effectiveness of public procurement and procurement at its own expense, constant information about the needs of public procurement specialists, the formation of a bank of information on the composition rating. It should be possible for society to participate in the legislative process regarding public procurement and purchases at its own expense. Depending on this requirement, a need arose for organizing a unified information and analytical resource regarding public procurement and purchases at one's own expense. The article considers the issues of public procurement, the relevance of public procurement and their impact on the development of the economy, the mechanism for the development of procurement, the effectiveness and competitiveness of business entities, the concept of "Plan = market = government regulation", investments, ways to improve the system of interstate public procurement, public procurement as an object of analytical calculations, electronic marketing, electronic procurement.

**Key words:** government procurement market, government regulation, government policy, entrepreneurship, infrastructure, procurement cost, economic efficiency, government task, investment, agreement, monitoring, capital investments, electronicization, government procurement, product quality.

**Сведения об авторе:** *Шарипов Фаррух Зарифович* - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, соискатель кафедры предпринимательский и экономической основы. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: **936-06-06-06**

**Information about the author:** *Sharipov Farrukh Zarifovich* - Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdina Aini, applicant for the Department of Entrepreneurship and Economics. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: **936-06-06-06**

УДК 339.1(575.3)

## СУҒУРТАИ ТАВАККАЛҲОИ ШИРКАТ ҲАНГОМИ АМАЛИГАРДОНИИ ФАЪОЛИЯТИ БЕРУНИИҚТИСОДӢ

*Ғаффорзода Ҷонона Ғаффор, Караева Д.Т.*

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни*

Доираи суғуртанамоӣ инфрасохтаре мебошад, ки ба баландшавии самаранокии ҳамаҷиҳатаи фаъолияти беруниқтисодии ширкат мусоидат менамояд. Имрӯз исбот кардан зарур нест, ки дилхоҳ фаъолияти ташкилотҳои хоҷагидорӣ бе суғуртанамоӣ имконнопазир аст, зеро он бо таваккалҳои зиёди сиёсӣ-иқтисодӣ ва иқтисодӣ алоқаманд аст. Манфиатҳои иқтисодии суғурта аёнанд, чунки танҳо суғурта воситаи мукамал ва чандири подоши пурра ва саривақтии зарар ё талафот аз зухуроти табиӣ ва ё фаъолияти инсон аст. Ба ғайр аз ин суғурта сарчашмаи иловагии ба мамлакат воридшавии арзи хориҷӣ аз фуруши ҳадамот ба ҳисоб меравад.

Ба маблағи на он қадар баланди пардохт барои суғуртанамоӣ, ки чун қоида, ҳиссаи фоизро аз арзиши мол ташкил медиҳанд, нигоҳ накарда, даромади арзии суғуртаи объектҳои робитаҳои миллию беруниқтисодӣ бо маблағҳои калон ифода меёбанд ва бо ин ҳавасмандии суғурташаванда ва суғуртақунандагонро зиёд мегардонанд. Бинобар ин,

мамлакатҳои тараққиқарда то ҳоло инкишофи фаъолияти суғуртавиرو дар мамлакат дастгирӣ менамоянд.

Фаъолияти беруниқтисодии ширкатаҳои муосирро бе суғурта, тасаввур кардан имконнопазир аст.

Фаъолияти суғуртавӣ худ ба худ ба вучуд наомада, натиҷаи инкишофи қадимтарин муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Мафҳуми суғурта бо калимаи «таваккал» алоқаманд мебошад. Дар ин асос ба таври қонунӣ ақидаи подоши талафоти моддӣ ба воситаи маблағчудонамоии якҷоя байни соҳибмулкони манфиатдор ба миён омад. Агар ҳар як соҳибмулк талафоти баамаломадаро аз ҳисоби худ подош менамуд, он гоҳ вай маҷбур мешуд, ки захираҳои моддӣ ва ё пулиро баробари ҳаҷми арзиши моликияти худ ташкил намояд, ки ин имконнопазир мебошад.

Мушоҳидаҳои бисёрсола имконияти хулосабарориро аз он медиҳад, ки ба амал омадани ҳодисаҳои нохуши суғуртавӣ хусусияти тасодуфӣ дошта, маблағи талафот дар ҳолатҳои гуногун нобаробар мешавад. Қайд гардидааст, ки миқдори шахсони дар суғуртанамоии фаъолияти хоҷагидорӣ манфиатдор аз миқдори аз ҳодисаҳои нохуши суғуртавӣ зарарёбанда зиёдтаранд. Дар ин ҳолат маблағчудонамоии якҷоя дар байни шахсон ва фирмаҳои дар суғурта манфиатдор барои пӯшонидани талафот натиҷаҳои ҳолатҳои бамиёномадаро ба таври назаррас рӯйпӯш менамояд. Дар баробари ин, чи қадаре ки шумораи шахсони мублағчудонамоянда зиёд бошад, ҳамон қадар ҳиссаи камтари маблағ ба ҳар як иштирокчи рост меояд. Ҳамин тариқ, фаъолияти суғуртанамоӣ ба вучуд омад, ки моҳияти он маблағчудонамоии якҷоя ва пӯшидаи талафот мебошад.

Ҳамин тариқ, зарурияти суғуртанамоӣ ҳамчун усули подошнамоии талафоти моддӣ дар амалигардонии функсияи сегона: ҳимояи манфиатҳои иқтисодии фарди алоҳида, сохтори соҳибкорӣ ва ҷамъиятӣ, умуман, асос меёбад.

Дар шартномаи суғурта аз ҷониби тарафҳо мазмуни аниқи талафоти додашуда муқаррар карда мешавад. Мувофиқи шартномаи суғуртавӣ ҳама намудҳо ва ё якҷанд намуди алоҳидаи талафоти зерин суғурта шуда метавонанд:

- талафоти бевосита;
- талафоти бавосита;
- даромад ва фоидаи пурра рӯёниданашуда.

Дар вобастагӣ аз характери таваккалҳои суғуртавӣ суғуртанамоии таваккалҳои қонунгузорӣ, суғуртанамоии таваккалҳои тичоратӣ ва таваккалҳои асъорию қарзиро ҷудо менамоянд.

Суғуртаи фаъолияти беруниқтисодӣ аз таваккалҳои тичоратӣ, чун қоида, аз тарафи ширкатҳои суғуртавии хусусӣ амалӣ гардонидани мешавад. Мақсади чунин суғуртанамоӣ ҳимояи амалиётҳои беруниқтисодӣ аз талафоти имконпазирӣ дар натиҷаи тағйироти номусоид ва ғайриҷашмдошти конъюнктураи бозор, бад шудани шароитҳои дигари амалигардонии фаъолияти соҳибкорӣ ба ҳисоб меравад.

Дар баробари ин, маблағи пардохти суғуртавӣ дар намуди фарқияти байни маблағи суғурта ва натиҷаи воқеии молиявӣ аз рӯйи сармоягузориҳои суғурташуда ҳисоб карда мешавад, яъне ба суғурташаванда талафот дар ҳолате пардохт карда мешавад, ки дар муҳлати муайяни вақт сармоягузориҳои суғурташуда дар натиҷаи ҳодисаи баамаломадани суғуртавӣ маблағи пешбинишудаи хароҷотҳоро напӯшонанд.

Маблағи суғурта одатан на зиёда аз 90%-и ҳаҷми умумии амалиётро дар бар мегирад. Мукофоти суғуртавӣ аз 0,3%-и маблағи суғуртавино хангоми суғуртаи қобили бадалшавӣ набудани асъор, то 0,6%-ро хангоми суғуртаи мусодиранамоии инвеститсияҳо ташкил дода, вобаста ба дараҷаи таваккали суғуртавӣ гуногун мебошад.

Шартномаи суғуртанамоӣ аз таваккалҳои қонунгузорӣ дар ҳолатҳои амалигардонии инвеститсияҳои хориҷӣ баста мешавад. Чунин суғуртанамоӣ бо имконнопазирӣ баҳисобгирии математикӣ эҳтимолияти рӯй додани ҳодисаҳои суғуртавӣ ва ҳаҷми ниҳоят калони талафот фарқ карда мешаванд. Бинобар ин, ширкатҳои хусусии суғуртақунанда одатан бо чунин намуди суғурта саруқор намегиранд.

Дар мавриди суғуртаи таваккалҳои сиёсӣ мизочони асосии муассисаҳои суғурта содирқунандагон, воридқунандагон, сармоягузoron, иҷорадиҳандагон ва бонкҳо мебошанд. Шартномаҳои суғурта дар мавриди зерин баста мешаванд:

- аз ҷониби фурушандаи давлатӣ бекор кардани қарордод;
- бекор кардани иҷозатномаи содироту воридот;
- манъ кардани содироту воридот;
- ҷанги дохилӣ;

- аз тарафи харидор иҷро намудани вазифаҳои аз рӯйи қарордод ба зимма гирифтааш, аз ҷумла напардохтани маблағ (нафурӯхтан);

- аз тарафи бонк ичро нашудани уҳдадориҳояш;
- маҳдуд сохтани табдилпазирии пул ва ба хориҷа бурдани пули устувор;
- ичро накардани вазифаҳо вобаста ба адои уҳдадориҳо;
- аз даст додани ҳуқуқҳои моликияти суғурташуда;
- мусодири шудани молу мулк;
- зӯран кашида гирифтани он, ҳабс кардан ва миллӣ кунондани моликият ва сармоя, маҷбуран фуруҳтан ё муваққатан мусодири кардани моликияти ичорагирифташуда, дар натиҷаи амалиёти ҳукумати мамлакат ва ичорагиранда имконпазир гардидани ҳуқуқи моликият, иҷозати аз мамлакат баровардани моликияти ичорагирифташударо рад кардани ҳукумат, гум шудани ҳуҷҷатҳои техникӣ.

Объекти шартномаи суғуртанамои ширкати хусусии суғурта захираҳои аз тарафи шахсони воқеию ҳуқуқӣ дар хориҷа маблағгузоришуда буда, ҳодисаи суғуртавӣ – талафоти молиявии бо таваккалҳои сиёсӣ алоқаманд, ки суғурашавандаҳо бо он дар мамлакати хориҷа дучор мегарданд, ба ҳисоб меравад. Бартарияти чунин намуди ташкили суғуртаи таваккалҳои инвестиционӣ чандирӣ ва зудҳаракатии ба ғайри молиявии ширкатҳои хусусӣ хос ба шумор меравад. Ғайр аз ин, чунин ширкатҳо аз давлат новобаста мебошанд, бинобар ин инвестор метавонад оиди подоши талафот новобаста ба мавқеи органҳои давлатӣ боварӣ дошта бошад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ чунин принсипи асосии суғуртаи таваккали асъориро қор қарда баромадааст. Нетто-позитсияҳо аз рӯйи ҳар як асъори хориҷӣ чамъ қарда шуда, аз рӯйи муҳлат ва иҷрошавии созиш гуруҳбандӣ мешаванд, бояд охири ҳар моҳ одатан бо як маблағ барои саҳеҳ гардонидани ҳисоботдиҳӣ ба истиснои баъзе созишҳо, суғурта шаванд.

Дар таҷрибаи байналхалқӣ се тарзи асосии суғуртаи таваккалҳо ба амал бароварда мешавад:

- амалҳои яктарафаи яке аз контрагентҳо;
- амалиётҳои ширкатҳои суғуртавӣ, қафолатҳои бонкию ҳукуматӣ;
- созишҳои тарафайни иштирокчиёни созишнома.

Суғуртанамой ва қафолати қарзҳои байналхалқӣ бо ташкилотҳои махсусгардонидашуда ба амал оварда мешаванд, ки ғайри молиявии онҳо дар бозори дохилӣ ва ҷаҳонии суғурта дида мешаванд.

#### **АДАБИЁТ**

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи суғурта". -Душанбе, 20 июли соли 1994. -№982.
2. Александрова Т.Г. Коммерческое страхование. Справочник / Т.Г. Александрова, О.В. Мещерякова. -М: Институт новой экономики, 1996.
3. Алякринский А.Л. Правовое регулирование страховой деятельности в России / А.Л. Алякринский. -М., 1994.
4. Ефимов С.Л. Деловая практика страхового агента и брокера. Учебное пособие / С.Л. Ефимов. -М: Страховой полис ЮНИТИ, 1996.
5. Низомнома оид ба суғуртаи давлатии иҷтимоӣ (30.06.2003:№41).
10. Мирзоев И. Суғуртаи давлатӣ дар Тоҷикистон. -Душанбе, 2001.
11. Сафаров М.С. Суғуртачист? -Душанбе, 2002.

#### **СУҒУРТАИ ТАВАККАЛҲОИ ШИРКАТ ҲАНГОМИ АМАЛИГАРДОНИИ ҒАЙРИ МОЛИЯВИ**

Доираи суғуртанамой инфрасохтаре мебошад, ки ба баландшавии самаранокии ҳамаҷиҳатаи ғайри молиявии беруниқтисодии ширкат мусоидат менамояд. Имрӯз исбот қардан зарур нест, ки дилхоҳ ғайри молиявии ташкилотҳои хоҷагидорӣ бе суғуртанамой имконнопазир аст, зеро он бо таваккалҳои зиёди сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодӣ алоқаманд аст. Манфиатҳои иқтисодии суғурта аёнанд, чунки танҳо суғурта воситаи муқаммал ва чандирӣ подоши пурра ва саривақтии зарар ё талафот аз зӯҳуроти табиӣ ва ё ғайри молиявии инсон аст. Ба ғайр аз ин суғурта сарчашмаи иловагии ба мамлакат воридшавии арзи хориҷӣ аз фуруши ҳадамот ба ҳисоб меравад. Ба маблағи на он қадар баланди пардохт барои суғуртанамой, ки чун қоида, ҳиссаи фоизро аз арзиши мол ташкил медиҳанд, нигоҳ накарда, даромади арзии суғуртаи объектҳои робитаҳои миллию беруниқтисодӣ бо маблағҳои қалон ифода меёбанд ва бо ин ҳавасмандии суғурташаванда ва суғуртақунандагонро зиёд мегардонанд. Бинобар ин, мамлакатҳои тараққикарда то ҳоло инкишофи ғайри молиявии суғуртавино дар мамлакат дастгирӣ менамоянд. Ғайри молиявии беруниқтисодии ширкатҳои муосирро бе суғурта, ки дар баробари дигар унсурҳои таркиби талаботи ҳатмии амалиётҳои молиявӣ ба ҳисоб меравад, тасаввур қардан имконнопазир аст. Мақсади чунин суғуртанамой ҳимояи амалиётҳои беруниқтисодӣ аз талафоти имконпазири дар натиҷаи тағйироти номусоид ва ғайриҷамъшавии конъюнктураи бозор, бад шудани шароитҳои дигари амалигардонии ғайри молиявии соҳибқорӣ ба ҳисоб меравад.

**Қалидвожаҳо:** суғурта, мақсад, фоида, ғайри молиявии соҳибқорӣ, конъюнктураи бозор, таваккал, ҳимояи моликият, истеҳсолкунанда, ғайри молиявии беруниқтисодӣ, сармоя.

#### **СТРАХОВОЙ РИСК ДЛЯ ФИРМ В РЕАЛИЗАЦИИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Сфера страхования является инфраструктурой, которая способствует повышению всесторонней эффективности внешнеэкономической деятельности фирмы. Сегодня неважно доказать, что любая деятельность хозяйствующих субъектов невозможна без страхования, так как она связана с многочисленными политико-

социальными и экономическими рисками. Экономические интересы страхования явны, так как только страхование является совершенным и гибким средством полного и своевременного возмещения вреда или потерь от природных явлений или человеческой деятельности. Кроме этого, страхование является дополнительным источником поступления иностранной валюты в страну за счет продажи услуг. Несмотря на не очень большую плату за страхование, как правило часть процента составляет стоимость товара, валютная прибыль страхования объектов национальных внешнеэкономических связей выражается огромными суммами, и этим увеличивается интерес страховщика и страхователя. Поэтому развитые государства и сегодня поддерживают развитие страховой деятельности в своих странах. Невозможно представить внешнеэкономическую деятельность современных фирм без страховки, которая сопоставима с другими обязательными составляющими финансовых операций. Главной характеристикой производства общества является стремление каждого имущества и производителя товара к его материальному улучшению. Целью таких мер защиты является предотвращение потери потенциала, вследствие неблагоприятных и неопределенных изменений рыночной среды и ухудшения других условий для осуществления предпринимательской деятельности.

**Ключевые слова:** страхование, цель, прибыль, предпринимательская деятельность, структура рынка, риск, защита имущества, производитель, внешнеэкономическая деятельность, капитал.

#### **INSURANCE RISK FOR FIRMS IN THE IMPLEMENTATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY**

The insurance sector is an infrastructure that helps to increase the comprehensive effectiveness of the firm's foreign economic activity. Today it is unimportant to prove that any activity of economic entities is impossible without insurance, since it is associated with numerous political, social and economic risks. The economic interests of insurance are obvious, since only insurance is a perfect and flexible means of full and timely compensation for harm or loss from natural events or human activities. In addition, insurance is an additional source of foreign currency to the country through the sale of services. Despite the not very large insurance fee, as a rule, part of the percentage is the cost of the goods, the foreign exchange earnings of insurance of objects of national foreign economic relations are expressed in huge amounts, and this increases the interest of the insurer and the insured. Therefore, developed countries today support the development of insurance activities in their countries. It is impossible to imagine the foreign economic activity of modern firms without insurance, which is comparable with other mandatory components of financial transactions. The main characteristic of the production of society is the undeniable misfortune of every property and manufacturer of goods for its material improvement. The purpose of such protection measures to prevent business transactions is the potential loss of potential due to adverse and uncertain market changes and the deterioration of other business conditions.

**Key words:** insurance, goals, profits, business activities, market structure, risk, protection of property, producer, foreign trade, capital.

**Сведения об авторах:** *Гаффорзода Джонона Гафор* - Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, кандидат экономических наук, заведующий кафедрой экономики и управления. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Айни, 121. Телефон: **931-01-86-86**. E-mail: **karatva.j@mail.ru**  
*Караева Дилноза Толибджоновна* - Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, ассистент кафедры экономики и управления. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Айни, 121

**Information about the authors:** *Gaforzoda Johnona Gafor* - Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Candidate of Economic Sciences, Head of the Department of Economics and Management. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Street, 121. Phone: **931-01-86-86**. E-mail: **karatva.j@mail.ru**  
*Karaeva Dilnoza Tolibdzhonovna* - Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, assistant at the Department of Economics and Management. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Aini Street, 121

**УДК 346.26:**

### **ВАЗЪИ МУОСИР ВА ТАҲКИМИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ЗАНОН ДАР СОҲАҶОИ КАМТАРИҚИЁФТАИ САНОАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

**Яъқуб Ҳ.**

**Донишкадаи соҳибкорӣ ва хизмати Тоҷикистон**

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъи фаъолияти занон мавриди таваҷҷуҳи амешагии Ҳукумати мамлакат ва Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дорад. Дар шароити муосири иқтисодиёти миллӣ таъсиси чандин қорхона ва гузаронидани чорабиниҳои муштарақ доир ба фаъолгардонии ҳаёти шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, бахуссус занон, ташкил ва ба роҳ монда шудааст. Мувофиқ ба Паёми Пешвои муаззами миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 7-уми март соли 2017 таъини се сол тавассути сохторҳои Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии қариб ба 6000 нафар занон дар ҳаҷми 18 миллион сомонӣ ёрии молиявӣ пардохта шудааст. Барои духтарону занони хонанишин дар ҳамаи шаҳру ноҳияҳои кишвар марказҳои касбомӯзӣ ташкил шуда истодаанд. Ҳоло дар муассисаҳои таълимӣ ва марказҳои таълимии калонсолон беш аз 21 ҳазор нафар ба омӯзиши ҳунароҳои дастӣ ва қорҳои хонагӣ машғул буда, касби барояшон мувофиқро аз худ қарда истодаанд. Бо вучуди ин, қисми зиёди занону духтарон ҳоло ҳам соҳиби касбу қор ва шуғли муайян набуда, ба захираҳои иҷтимоӣ, маънавӣ ва моддӣ кам дастрасӣ доранд. Барои ислоҳи чунин вазъият моро зарур аст, ки чихати баланд бардоштани сатҳи

огоҳии кадбонуҳо ва модарону хоҳарон тадбирҳои иловагӣ андешем, дар маҳалҳо соҳибкории хонаводагӣ ва соҳибкоронро, ки дар ин самт фаъолият доранд, дастгирӣ карда, ҷалби духтарону бонувонро ба омӯзиши касбу ҳунар, аз ҷумла ҳунари дастӣ ва дигар навъҳои касбӣ ҳарчи бештар вусъат диҳем. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати худ ба ҳалли масъалаҳои зикршуда минбаъд низ эътибори ҷиддӣ дода, ташаббусҳои созандаи бонувону духтарони соҳибкору ҳунарманд, бомаърифату ватандӯст ва ҳудогоҳу худшиносро, ки пояҳои давлатдорӣ миллиамонро таҳким мебахшанд, дастгирӣ менамояд [1, с.1]. Ҳанӯз соли 1999 Дар бораи тадбирҳои баланд бардоштани мақоми зан дар ҷомеа Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, фармон бароварда шуда буд. (Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 3 декабри соли 1999 №5 ш. Душанбе).

Фармон ва масъалаҳо, ки баҳри таҳким ва ташкили фаъолияти занон дар ҷомеа ва баҳусус оиди фаъолияти соҳибкорӣ занон дар давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд, маҳз бо ташаббус ва ибтикори беназири Сарвари давлати тоҷикон Пешвои муаззамии миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба роҳ монда шудаанд. Дар баробари ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақшаи амалӣ - Барномаи давлатии «Тарбия, интиҳоб ва ҷобачогузории кадрҳои роҳбарикунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби занону духтарони лаёқатманд барои солҳои 2007-2016 тартиб дода шудааст, ки вобаста ба он таҳлили амиқи фаъолияти занон дар ҷумҳурӣ ва қорҳои назаррас барои рушди фаъолияти занон ба роҳ монда шудааст.

Барномаи давлатии «Тарбия, интиҳоб ва ҷобачогузории кадрҳои роҳбарикунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби занону духтарони лаёқатманд барои солҳои 2007-2016» дар заминаи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 март соли 2005 таҳти №89 «Дар бораи қарорҳои давлатии баробарҳуқуқии мардону занон ва имкониятҳои баробари амалигардонии онҳо», Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 1999 таҳти №5 «Дар бораи тадбирҳои баланд бардоштани мақоми зан дар ҷомеа», банди 17-и Нақшаи ҷорабинҳои доир ба иҷрои дастуру супоришҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 март соли 2006 дар мулоқот бо намояндагони занони мамлакат таҳия гардидааст. Мақсад аз таҳияи Барнома ин муайян намудани сиёсати дарозмуддати давлатӣ оид ба таъмини ҳуқуқҳо ва имкониятҳо доир ба тарбия, интиҳоб ва ҷобачогузории кадрҳои роҳбарикунандаи кишвар аз ҳисоби занону духтарони лаёқатманд, таъмини ҳуқуқи баробари мард ва зан ҳангоми пешниҳод ва таъйин намудан ба вазифаҳои роҳбарикунанда, ҷалби бештари духтарон ба таҳсил, омода намудани шароити зист ва бо идрорпулӣ таъмин намудани духтарон-донишҷӯёни мактабҳои олии мебошад. Имрӯз барои дар сатҳи стандартҳои ҷаҳонӣ амалӣ намудани тадбирҳои андешидаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷомеа ба шахсиятҳои сатҳи баланди ахлоқӣ, фикру ҷисми солим, эҳсоси баланди ватанпарастӣ ва ҳудогоҳии миллидошта, меҳнатдӯсту ботаҳаммул, масъулиятшиносу фаъол ва созандаю эҷодкор ниёз дорад. Ин ақида дар маърузаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо намояндагони занони ҷумҳурӣ, ки моҳи март соли 2006 доир гардид, зикр шуд. Кумитаи қор бо занон ва оилаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамроҳангсози татбиқи Барномаи мазкур мебошад. Кумитаи мазкур бо мақсади иҷрои Барномаи давлатии «Тарбия, интиҳоб ва ҷобачогузории кадрҳои роҳбарикунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби занону духтарони лаёқатманд барои солҳои 2007-2016» як қатор қорҳо ба анҷом расонидааст. Ҷиҳати иҷрои Барномаи мазкур Нақшаи ҷорабинҳои Кумита барои соли 2014 таҳия шуда, дар асоси он қорҳои муайян амалӣ шудаанд. Инчунин, мувофиқи Нақшаи ҷадвали қорҳои азнавтӣёркунӣ ва тақмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ кумита дар ҳамкорӣ бо Донишкадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 то 16 майи соли қорӣ, қорҳои тақмили ихтисосро аз рӯйи барномаи «Менеҷменти нави давлатӣ» барои 72 нафар занони роҳбар ва дар захираи кадрӣ будаи мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии вилоят ва шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ гузаронид. Ҳамзамон, дар доираи Нақшаи амали Барномаи давлатӣ қорҳои омӯзишии «Зан роҳбар» барои занону духтарони дар мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ фаъолиятдошта баргузор гардид, ки пас аз суҳбат-санҷиш 31 нафар иштирокчиёни қор соҳиби Гувоҳиномаи қорҳои «Зан - роҳбар» гардиданд. Тибқи банди 4.6.11 барнома дар шаҳру ноҳияҳои ВМКБ таҳхиси гендерии барномаи мазкур гузаронида шуд. Инчунин, қорҳои ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Дастовард, мушқилот ва дурнамои татбиқи Барномаи давлатии тарбия, интиҳоб ва ҷобачогузории кадрҳои роҳбарикунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби занону духтарони лаёқатманд барои солҳои 2007-2016» аз ҳисоби кумитаи мазкур гузаронида шудааст. Фаъолияти инсон дар ҷомеа баҳусус фаъолияти соҳибкорӣ яке аз омилҳои асосии даромаднокии ҷомеаи

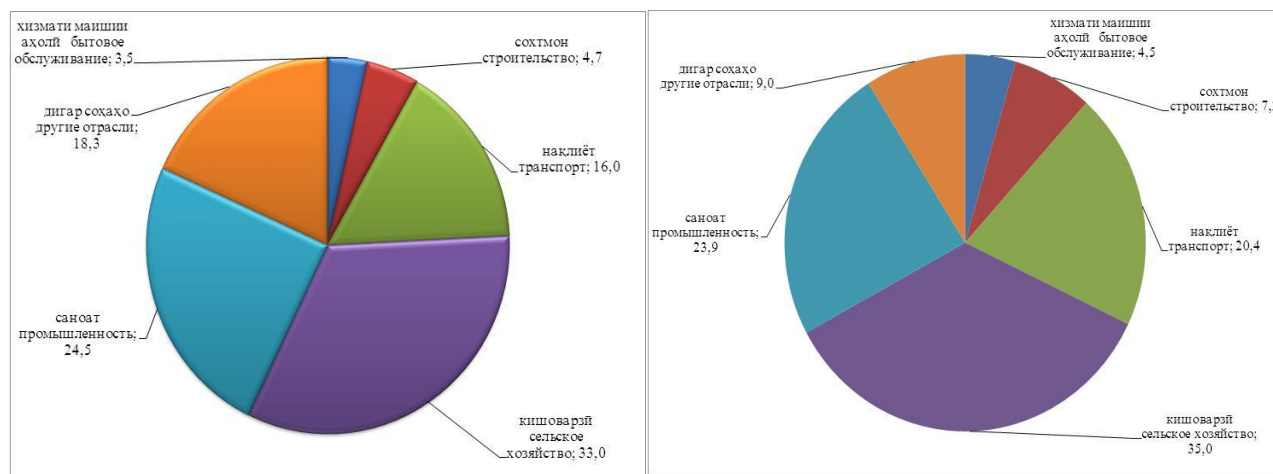


шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон махсуб меёбад. Дар ин замина синну соли амалкунандаи шумораи аҳолии ҷумҳурӣ дар чинсиат қариб ки баробар буда, ин омил метавонад дар фаъолияти дучониба самаранокии иқтисодиро ба даст орад. Ҳар як давлати соҳибистиклол барои тайёр намудани мутахассисони баландихтисос заминаҳои моддӣ ва маънавиро муҳайё месозад, ки мо онро дар чадвали навбатӣ барои муқаррар намудани фоизи занҳои донишҷӯ дар теъдоди умумии донишҷӯёни муассисаҳои олий ва миёнаи касбӣ аз рӯи гурӯҳҳои соҳавии муассисаҳо дида мебароем.

**Ҷадвали 1. Фоизи занҳои донишҷӯ дар теъдоди умумии донишҷӯёни муассисаҳои олий ва миёнаи касбӣ аз рӯи гурӯҳҳои соҳавии муассисаҳо [3.с.78]**

(Дар оғози соли хониш)	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017
Фоизи занҳо дар ҳайати донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ	29	28	28	29	32	33	35
аз ҷумла дар муассисаҳои олии соҳаҳои зерин:							
-саноат	18	26	18	18	19	15	15
-кишоварзӣ	9	8	8	8	8	10	10
-иқтисодиёт	27	15	27	26	28	29	29
-тандурустӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш	28	28	25	23	24	22	25
-маориф, фарҳанг ва санъат	37	41	57	38	43	50	53
Фоизи занҳо дар ҳайати донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ	55	56	60	64	62	60	59
аз ҷумла дар муассисаҳои миёнаи касбии соҳаҳои зерин:							
-саноат ва сохтмон	14	16	17	22	16	16	17
-кишоварзӣ	7	8	7	7	7	8	8
-иқтисодиёт	22	21	24	27	21	25	22
-тандурустӣ, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш	66	66	69	70	73	72	71
маориф, фарҳанг ва санъат	66	72	71	77	71	69	67

**Диagramмаи 1. Сохтори шумораи хатмкунандагони муассисаҳои ибтидоии касбӣ-техникӣ, ки ба кор ба соҳаҳои иқтисодии ҷумҳурӣ фиристода шудаанд, бо фоиз**



Вобаста ба ҷадвал ва диаграммаҳои мазкур афзоишҳои фоизи занҳои донишҷӯ дар теъдоди умумии донишҷӯёни муассисаҳои олий ва миёнаи касбӣ аз рӯи гурӯҳҳои соҳавии муассисаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он далолат менамояд, ки масъалаи таҳкими сиёсати маориф дар давлати соҳибистиклол дуруст ба роҳ монда шудааст. Дар ин маврид соҳаи саноат ва шуғл дар он дар ҷойи сеюм қарор дорад. Масоили фаъолияти занон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба кишрҳои ҷомеа мухталиф буда, онҳо метавонанд дар ҳар як зинаи истеҳсолот ҳаллу фасл гарданд. Умуман, дар шароити муносири иқтисодии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон фазои озоди фаъолият муҳайё карда шудааст, ки шумораи миёнаи солони занҳои коргар ва хизматчи дар соҳаҳои гуногуни хоҷагидорӣ давлатӣ ба кор ҷалб карда шудаанд.

**Чадвали 2. Таксисоти шумораи занҳои корманди кироҷкор аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ [2.с3]**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
<b>Шумораи миёнаи солонаи занҳои коргар ва хизматчи ҳаз. нафар</b>	<b>414,5</b>	<b>455,9</b>	<b>490,4</b>	<b>482,4</b>	<b>458,5</b>	<b>526,8</b>	<b>486,6</b>
Аз он ҷумла машғуланд дар:							
Кишоварзӣ, шикор ва ҷангалпарварӣ	206,9	233,3	250,9	239,0	204,2	247,7	204,2
Моҳипарварӣ	0,04	0,05	0,02	0,03	0,02	0,02	0,02
<b>Саноати истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва коркарди конҳо</b>	<b>3,4</b>	<b>3,2</b>	<b>3,2</b>	<b>1,5</b>	<b>1,4</b>	<b>1,3</b>	<b>1,2</b>
Саноати коркард	19,0	17,9	16,3	17,8	16,9	14,4	15,3
Неруи барқ, газ ва таъминоти об	3,8	3,1	3,2	3,1	2,7	2,5	2,4
Соҳтмон	3,3	2,9	2,8	2,1	2,2	2,4	2,4
Савдои яклухт ва ҷакана, таъмири автомобилҳо, мотосиклҳо, молҳои маишӣ ва маводҳои истифодаи шахсӣ	6,2	6,3	6,2	6,1	6,0	6,4	5,8
Меҳмонхонаҳо ва тарабхонаҳо	0,3	1,2	1,1	2,2	2,5	2,5	2,5
Нақлиёт, хоҷагии анбор ва алоқа	6,0	4,8	5,7	6,2	6,3	5,5	5,5
Фаъолияти молиявӣ	5,7	5,0	5,3	6,0	7,5	7,2	6,5
Амалиётҳо бо амволи ғайриманкул, иҷора ва фаъолияти тичоратӣ	1,8	3,1	3,7	4,7	5,2	5,4	5,3
Мақомоти давлатӣ ва мудофиа, суғуртаи ҳатмӣ ва иҷтимоӣ	14,1	13,6	12,4	11,3	11,9	12,3	10,9
Маориф	81,4	102,4	106,3	108,0	113,4	134,6	135,2
Тандурустӣ ва хизматҳои иҷтимоӣ	46,4	45,5	59,0	58,7	62,3	66,7	69,6
Дигар хизматҳои коммуналӣ, иҷтимоӣ ва шахсӣ	16,2	13,3	13,6	14,9	15,7	17,6	17,7

Дар саноати истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва коркарди конҳо дар соли 2010 -3,4; соли 2011 -3,2; соли 2012 -3,2; соли 2013 -1,5; соли 2014 -1,4; соли 2015 -1,3 ва соли 2016 -1,2 ҳазор нафарро занҳои корманди кироҷкор аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ ташкил додаанд. Дар соҳаи саноати коркард бошад, шумораи занҳои корманди кироҷкор аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ соли 2010 -19,0; соли 2011 -17,9; соли 2012 -16,3; соли 2013 -17,8; соли 2014 -16,9; соли 2015 -14,4 ва соли 2016, -15,3 ҳазор нафарро ташкил намудаанд. Вобаста ба чадвали мазкур муайян намудан мумкин аст, ки шумораи зиёди занон дар шароити муносири иқтисодии милли ба кор ҷалб карда шудаанд, лекин дар ин замина шумораи бекоронро дар ҷумҳурӣ вобаста ба фаъолияти занон дар чадвали наватӣ дида мебароем.

**Чадвали 3. Шумораи бекороне, ки дар ҳадамоти шуғли аҳоли дар вилоятҳо, шаҳри Душанбе ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ба қайд гирифта шудаанд [2.с3]**

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
<b>Ҷумҳурии Тоҷикистон</b>	то 1 январ – на 1 январ						
Шумораи бекорон – ҳамагӣ, ҳаз. нафар	48,1	54,5	52,3	53,9	55,5	51,1	53,1
Аз он ҷумла занҳо	25,5	28,2	26,8	27,1	28,7	27,3	27,4
Ба ҳисоби фоиз аз шумораи умумии бекорон	53,0	51,7	51,2	50,3	51,8	53,4	51,6
<b>ВМКБ</b>							
Шумораи бекорон – Ҳамагӣ, ҳаз. нафар	3,5	3,8	3,1	3,2	3,3	3,0	4,4
Аз он ҷумла занҳо	2,3	2,3	2,0	1,8	2,1	2,0	2,6
Ба ҳисоби фоиз аз шумораи умумии бекорон	65,7	60,5	64,5	56,8	63,4	66,6	59,1
<b>Вилояти Ҳатлон</b>							
Шумораи бекорон – ҳамагӣ, ҳаз. нафар	17,8	22,9	23,1	22,8	24,3	21,0	18,9
Аз он ҷумла занҳо	9,5	12,4	12,3	12,6	13,5	12,8	11,0
Ба ҳисоби фоиз аз шумораи умумии бекорон	53,4	54,1	53,2	55,1	55,4	61,0	58,2
<b>Вилояти Суғд</b>							
Шумораи бекорон – ҳамагӣ, ҳаз. нафар	14,6	12,7	11,7	11,4	10,9	11,0	10,8
Аз он ҷумла занҳо	7,8	6,5	5,9	5,4	5,1	5,4	5,5
Ба ҳисоби фоиз аз шумораи умумии бекорон	53,4	51,1	50,0	47,4	47,1	48,9	50,9
<b>ш. Душанбе</b>							
Шумораи бекорон – ҳамагӣ, ҳаз.	2,3	2,6	2,4	2,4	2,5	2,7	2,5

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
нафар							
Аз он ҷумла занҳо	1,0	1,0	1,0	0,9	1,1	1,2	1,2
Ба ҳисоби фоиз аз шумораи умумии бекорон	43,5	38,5	41,7	39,2	42,9	42,5	48
<b>НТҚ</b>							
Шумораи бекорон – ҳамагӣ, ҳаз.							
нафар	9,9	12,5	12,0	14,0	14,5	13,3	16,6
Аз он ҷумла занҳо	4,9	6,0	5,6	6,3	7,0	5,9	7,0
Ба ҳисоби фоиз аз шумораи умумии бекорон	49,5	48,0	46,7	45,3	48,0	44,4	42,2

Мавриди зикр аст, ки фоизнокии бекорон дар байни занон аз шумораи умумии бекорон аз соли 2010 оғоз карда то соли 2017 зиёд шудааст. Ин масъала аз он далолат менамояд, ки дар минтақаҳои камтаракқикардаи соҳаҳои саноатӣ занон бисёртар бекор мондаанд, гап дар сари он меравад, ки ин омил бисёртар аз сабаби хуб шудани шароити зиндагии занон аз ҳисоби даромаднокии мардон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон гардидааст. Яъне, бо пешрафти иқтисодӣ дар мамлакат шароити зиндагӣ беҳтар гардида, бисёри занон аз кор бахусус аз фаъолияти соҳибкорӣ даст кашаанд. Дар ин маврид мо фаъолияти соҳибкории занонро дар ҷумҳурӣ вобаста ба шумораи умумии соҳибкорон дар мамлакат мувофиқ ба ҷадвали 4 дида мебароем. Шумораи занҳоро нисбати фаъолиятҳои соҳибкорӣ дар ҷадвали навбатӣ нишон медиҳем.

#### Ҷадвали 4. Шумораи соҳибкорони инфиродие, ки тибқи патент ва шаҳодатнома дар ҳудуди ҷумҳурӣ ба қайд гирифта шудаанд

(Аз он ҷумла занҳо ва шахсони хориҷӣ)	Шаҳодатнома (аз ҷумла ХД)	аз он ҷумла:		Патент	аз он ҷумла:		Ҳамагӣ
		занҳо	шахсон и хориҷӣ		занҳо	шахсон и хориҷӣ	
<b>Ҷумҳурии Тоҷикистон</b>	<b>202843</b>	<b>44670</b>	<b>826</b>	<b>240820</b>	<b>43526</b>	<b>817</b>	<b>443663</b>
ВМКБ	1541	346	23	4918	1184	3	6459
Вилояти Хатлон	63533	12021	69	56324	9551	145	119857
Вилояти Суғд	72063	20356	93	83076	15369	506	155139
ш. Душанбе	23832	4114	623	54431	10286	140	78263
НТҚ	41874	7833	18	42071	7136	23	83945
Аз шумораи умумии соҳибкорон – фаъолияткунанда							
<b>Ҷумҳурии Тоҷикистон</b>	<b>166316</b>	<b>39154</b>	<b>555</b>	<b>90799</b>	<b>19157</b>	<b>302</b>	<b>257115</b>
ВМКБ	1029	256	19	1854	521	1	2883
Вилояти Хатлон	57991	11451	33	23766	4879	22	81757
Вилояти Суғд	64705	19350	75	29396	6636	223	94101
ш. Душанбе	9548	1602	418	21575	4098	49	31123
НТҚ	33043	6495	10	14208	3023	7	47251
Аз шумораи умумии соҳибкорон – барҳамдодашуда							
<b>Ҷумҳурии Тоҷикистон</b>	<b>36527</b>	<b>5516</b>	<b>271</b>	<b>150021</b>	<b>24369</b>	<b>515</b>	<b>186548</b>
ВМКБ	512	90	4	3064	663	2	3576
Вилояти Хатлон	5542	570	36	32558	4672	123	38100
Вилояти Суғд	7358	1006	18	53680	8733	283	61038
ш. Душанбе	14284	2512	205	32856	6188	91	47140
НТҚ	8831	1338	8	27863	4113	16	36694

Чи тавре аз ҷадвали 4 бармеояд, шумораи умумии занони соҳибкор бақайдгирифташуда дар ҳудуди ҷумҳурӣ 43526 ҳазор нафарро ташкил медиҳад, ки шумораи ҳамаи соҳибкорони инфиродии бақайдгирифташуда аз 400137 ҳазор нафар зиёд мебошад, ки дар ин ҷо фаъолнокии мардонро дар фаъолияти соҳибкорӣ мушоҳида намудан мумкин аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон инчунин ширкати дастгирии занон бо унвони “Ассотсиатсияи миллии занҳои соҳибкори Тоҷикистон” ташкил карда шудааст. Ассотсиатсияи миллии занҳои соҳибкори Тоҷикистон (АМЗСТ) соли 1995 ҳамчун ташкилоти ғайритиҷоратӣ ва ҷамъиятӣ таъсис дода шудааст. Баъд аз соли 2000 ассотсиатсия дар Вазорати адлия аз нав ба қайд гирифта шуд. Мақсади ассотсиатсия васеъ кардани ҳуқуқ ва имкониятҳои иқтисодии занон ва таъмини онҳо бо тавоноии иқтисодӣ мебошад.

Масъалаҳои мазкур бояд дар ин замина сурат гиранд:

- чамъбасти таҳлилҳо оид ба афзалиятҳои иқтисодии эътирофи занон, ҳамчун субъектҳои иқтисодӣ дар доираи таъмини дастгирӣ дар самти бехтар кардани ҳуқуқҳои иқтисодии занон дар кишвар;

- таҳкими шабакаи касбӣ дар минтақа ва истифодаи тичорати электронӣ ва технология барои тичорат;

- тақвият бахшидани имкониятҳои занон дар баҳши сайёҳӣ;

- тақвият бахшидани имкониятҳои занон дар баҳши ҳунармандӣ.

Дар ин замина тренинги, мизҳои муаввар барои занони соҳибкор ташкил мешаванд, ки ба занони соҳибкор барои роҳандозии технологияҳои иттилоотӣ дар тичорат, истифодаи усулҳои муосири ҳавасмандгардонии кормандон ва шабакаҳои иҷтимоӣ барои пешбурди тичорат имкон медиҳад.

Инчунин, 30 апрели соли 2018 чаласаи васеи Гурӯҳи кории байниидоравӣ оид ба дастгирии соҳибкории занон доир гардид. Дар он раиси гурӯҳи корӣ, муовини раиси Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳайати гурӯҳи корӣ ва коршиносони лоиҳаи «Ислоҳоти фазои сармоягузорӣ бо назардошти ҷанбаҳои гендерӣ»-и Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд иштирок намуданд.

Дар ин чаласа натиҷаҳои мушаххаси таҳлили гендерии фазои сармоягузорӣ ва тавсияҳо, масъалаҳои вобаста ба таҳияи Нақшаи чорабиниҳо оид ба бехтар намудани ҷанбаҳои гендерии фазои сармоягузорию соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда шуданд. Дар назар дошта мешавад, самтҳои афзалиятноки ислоҳот дар самти дастгирӣ ва рушди соҳибкории занон ва дигар масъалаҳои дар чорабинӣ баррасишуда, ки ба лоиҳаи Нақшаи чорабиниҳо ворид ва ба Ҳукумати ҷумҳурӣ пешниҳод карда шуд.

Хулоса, чи тавре ки аз таҳқиқот бармеояд, аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми шароит ва имкониятҳо барои танзим ва рушди фаъолияти соҳибкории занон муҳайё карда шудаанд. Вобаста ба маълумотҳои зикршуда қайд намудан бамаврид аст, ки занони кишвар бояд аз чунин дастгириҳои муҳайёшуда самаранок истифода намуда, фаъолиятро дар бахшҳои мухталифи соҳибкорӣ ҷоннок намоянд.

#### АДАБИЁТ

1. <http://www.president.tj/node/14719>. Суханронӣ ба ифтихори Рӯзи модар. 07.03.2017 11:09, шаҳри Душанбе.
2. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 3 декабри соли 1999 № 5 ш. Душанбе.
3. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашри расмӣ) – 2017. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

#### ВАЗЪИ МУОСИР ВА ТАҲКИМИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ЗАНОН ДАР СОҲАҲОИ КАМТАРИҚҚИЁФТАИ САНОАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур вазъи муосир ва таҳкими фаъолияти соҳибкории занон дар соҳаҳои камтариққифтаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Дар шароити муосири иқтисодиёти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми шароитҳо аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои вусъатёбии фаъолияти соҳибкории занон муҳайё карда шудаанд. Бо мақсади мусоидат ба рушди фаъолияти соҳибкории занон Қарори Ҳукумати мамлакат “Дар бораи таъсис ва ҷудо намудани грантҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дастгирии фаъолияти соҳибкории занон барои солҳои 2016-2020” қабул шудааст. Аз ин рӯ, қайд намудан бамаврид аст, ки ташаккул ва рушди, фаъолияти соҳибкории занон дар давлати соҳибистиқлоли Тоҷикистон бениҳоят зарур мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки минтақаҳои гуногуни иқлимӣ ва иқтисодӣ дорад, фаъолияти соҳибкорӣ низ дар онҳо гуногун сурат мегирад. Барои соҳаҳои камтариққифтаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар онҳо ба роҳ мондани фаъолияти соҳибкорӣ бениҳоят зарур мебошад. Дар ин самт таъмини шароитҳои мусоид барои соҳибкорон, бахусус занони соҳибкор ба мақсад мувофиқ мебошад. Яке аз масъалаҳои асосии ташаккулёбии фаъолияти соҳибкории занон дар ин замина муқаррар кардани мушкilot мебошад. Дар ин самт бояд корҳои илмӣ ва пешниҳодҳои дақиқи илман исботшуда мавриди баррасӣ қарор дода шаванд. Дар мақолаи мазкур муҳаббат ва муҳимияти мавзӯи мазкур таъкид шуда, мушкilotи соҳибкории занон дар соҳаи камтариққифтаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикос шудаанд.

**Калидвожаҳо:** иқтисодиёти миллии, фаъолияти соҳибкорӣ, соҳибкории занон, соҳаи саноат, меъёрҳои андозӣ, қарзҳои дарозмуҳлат, тренинг, мақоми иҷтимоии зан, нақши зан, ҳуқуқи занону духтарон.

#### СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И УКРЕПЛЕНИЕ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В МАЛОРАЗВИТЫХ ПРОМЫШЛЕННЫХ СЕКТОРАХ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматривалось современное состояние и укрепление женского предпринимательства в Республике Таджикистан. В современных условиях народного хозяйства Правительством Республики Таджикистан созданы все условия для поощрения деятельности граждан и гласности в обществе. В этом контексте важно отметить, что с этой целью Правительство Таджикистана рассматривает коммерческую деятельность в республике для развития предпринимательской деятельности в стране с учетом снижения налоговых ставок и установления долгосрочных банковских займов, с низкими процентными ставками, обучение бизнес-образованию и т.д. Женщины являются одними из основателей гражданского общества, и именно так они позиционируются Президентом Республики Таджикистан, Основоположителем мира и национального единства - Лидером нации Эмомали Рахмоном. В стране независимого Таджикистана женщина как активный член общества ведет профессиональную деятельность наряду с противоположенным полом. В том числе и в сфере

предпринимательской деятельности. Правительство Республики Таджикистан приняло Указ «Об установлении и распределении грантов Президента Республики Таджикистан для поддержки женского предпринимательства на 2016–2020 годы». Поэтому важно отметить, что становление и развитие женского предпринимательства в независимом государстве Таджикистан чрезвычайно важно. Республика Таджикистан, которая имеет различные климатические и экономические зоны, отличается разнообразным кругом деятельности людей, и их деловая активность также разнообразна. Крайне важны низшие отрасли промышленности в Республике Таджикистан, которые очень требовательны к предпринимательской деятельности, имеют доступ к небольшим финансовым ресурсам и предоставляют предпринимателям благоприятные условия для работы. Одним из ключевых вопросов в развитии женского предпринимательства является установление проблем в этой области, оно должно учитывать научные исследования с выводами и конкретными научно обоснованными предложениями. Что касается упомянутых вопросов, данная статья отражает важность проблем женского предпринимательства в малоразвитых промышленных секторах регионов Республики Таджикистан.

**Ключевые слова:** национальная экономика, предпринимательская деятельность, женское предпринимательство, промышленность, налоговые ставки, долгосрочные кредиты, профессиональная подготовка, социальный статус женщин, роль женщин, права женщин и девушек.

## MODERN SITUATION AND STRENGTHENING OF WOMEN'S ENTREPRENEURSHIP IN THE MINING INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the current state and strengthening of women's entrepreneurship in the Republic of Tajikistan. In modern conditions of the national economy of the Republic of Tajikistan, the Government of the Republic of Tajikistan has created all the conditions for encouraging the activities of citizens and their publicity in society. In this context, it is important to note that to this end, the Government of Tajikistan is considering commercial activities in the country for the development of entrepreneurial activities in the country, taking into account the reduction of tax rates and the establishment of long-term bank borrowing, with low interest rates, business education training, etc. being one of the founders of civil society, they are positioned by the President of the Republic of Tajikistan as the founder of peace and national unity - the Leader of the nation Imomali Rahmon. In the country of independent Tajikistan, a woman as an active member of society leads a professional activity along with the opposite sex. Including in the field of business. The Government of the Republic of Tajikistan adopted the Decree "On the establishment and distribution of grants of the President of the Republic of Tajikistan to support women's entrepreneurship for 2016-2020". Therefore, it is important to note that the formation and development of female entrepreneurship in an independent state of Tajikistan is extremely important. The Republic of Tajikistan, which has different climatic and economic zones, is a diverse circle of people's activities, and business activity is also diverse. Extremely important are the lower industries in the Republic of Tajikistan, which are very demanding for business activities, have access to small financial resources and provide entrepreneurs with favorable conditions for private entrepreneurs. One of the key issues in the development of women's entrepreneurship is to identify problems in this area, that they must take into account research with conclusions and specific scientifically based proposals. Regarding the issues mentioned, this article reflects the importance of the problems of female entrepreneurship in the underdeveloped industrial sectors of the regions of the Republic of Tajikistan.

**Key words:** international economic, entrepreneurship, female entrepreneurship, industrial sector, taxation, organization of long-term loans, training, social status of women, the role of women, women's rights.

**Сведения об авторе:** *Яъқуб Хасанзод* - Институт предпринимательства и сервиса, докторант по специальности 6 d050701- «Экономика» (PhD). Адрес: 734055, г. Душанбе, проспект Борбад 48/5. E-mail: [yakub\\_33@mail.ru](mailto:yakub_33@mail.ru)

**Information about the author:** *Yakub Hasanzod* - Institute of Business and Service, doctoral candidate in the specialty 6 d050701- "Economics" (PhD). Address: 734055, Dushanbe, Borbad Avenue 48/5. Phone: 938-07-49-33

УДК 338.43(575.3)

## БЕҲСОЗИИ МЕХАНИЗМИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРӢ ДАР БАХШИ КИШОВАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

*Юлчибекзода Меҳридин*

Институти иқтисодиёти кишоварзии АИ КҶТ

Дар ҳама давру замон соҳибкорӣ яке аз бахшҳои муҳимми иқтисод ба ҳисоб мерафт, рушди соҳибкорӣ ба пешбурди давлат ва сатҳи зиндагии мардум вобастагии зиёд дорад. Фаъолияти соҳибкориро як бахши муҳимми иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҳисоб кардан мумкин аст, зеро дар соҳибкорӣ хусусиятҳо ва имкониятҳои ҳар як шахс инъикос ёфта метавонанд. Фаъолияти соҳибкории муҳити рақобатпазириро дар тамоми бахшҳои иқтисодӣ ташкил карда метавонад, ба ғайр аз ин бозорҳои дохилро бо тамоми маҳсулотҳо таъмин карда метавонад. Фаъолияти соҳибкорӣ бисёре аз камбудихоро дар ҷомеа бартараф намуда, технологияи инноватсиониро дар тамоми бахшҳои иқтисодию иҷтимоӣ дохил мекунад. Чи хеле мо медонем, солҳои 1990 ба иқтисодиёти мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ тағйироти кулӣ ворид шуд. Ҳамаи давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ баъд аз пош хӯрдани Ҳокимияти Шӯравӣ ба системаи иқтисодии бозоргонӣ гузаштанд, аз он ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон [1].

Аз ин рӯ, рушди иқтисодиёти миллӣ на танҳо аз давлат, балки аз фаъолияти ҳазорҳо корхонаҳои хурду миёнае, ки фаъолияти мустақилона доранд, вобастагӣ дорад. Дар

шароити мусоид иқтисоди миллӣ рушд меёбад, аз ин рӯ самти афзоиши ҳаҷми умумии маҳсулоти дохилии кишвар зиёд мешавад васоҳтори корхонаҳои хурд ва миёна тағйир меёбад [2].

**Ҷадвали 1. Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон**

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ММД бо нархҳои амалӣ мутобиқи солҳо, млн. сомонӣ	30071,1	36163,1	40525,5	45606,6	48408,7	54479,1	61093,6
Ба ҳар нафар аҳолии сомонӣ	3898,1	4579,2	5019,1	5523,7	5727,8	6300,3	6913,5
Бо доллари ИМА	845,6	961,5	1053,5	1119,3	929,2	804,1	808,6

Аз соли 2011 то соли 2017 маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 51% зиёд шудааст, ки дар ин миён аҳолии ҷумҳурӣ 13% афзудааст. Ногофта намонад, ки ҳангоми зиёд шудани аҳолии талабот ба ҳамаи маҳсулотҳо меафзояд ва ҳукумат маҷбур мешавад, ки талаботи мардумро қонеъ гардонад. Ҳолатҳои кунунии омӯзиши самт, хусусиятҳо ва камбудииҳои соҳибкорӣ хурду миёнаро дар кишоварзӣ актуалӣ мегардонад. Мақсад аз ин таҳқиқот таҳлил кардани шароит, хусусият ва мушкилоти калидии соҳибкорӣ хурд ва миёна дар соҳаи кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Як қатор камбудииҳо ҳастанд, ки барои рушди ин соҳа мушкилот эҷод мекунад:

- сатҳи пасти рақобатпазирии ташкилотҳои тичоратӣ;
- рушди нокифояи ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқӣ барои танзими тичорат;
- рушди нокифояи ҳамкорӣ давлат бо корхонаҳои хурду миёна;
- истифода нашудани иқтисодии инноватсионии фаъолияти соҳибкорӣ;
- дастрасии нокифоя ба иттилоот, сармоягузорӣ;
- мушкилоти ворид шудан ба бозорҳои хориҷӣ;
- набудани муносибати системавии ҳамроҳангсозии фаъолиятҳои мақомоти давлатӣ, масъулият барои рушди корхонаҳои хурд ва миёна;
- сатҳи баланди бюрократизатсия дар бақайдгирии шахсони ҳуқуқӣ дар давлат;
- набудани захираҳои сармоявӣ барои шахсони воқеӣ, ки хоҳиши кушодани тичорати худро доранд.

Мутобиқи Кодекси андозаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, фаъолияти соҳибкорӣ фаъолияти мустақиле доништа мешавад, ки таҳти таваккали худӣ шахсоне, ки мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ бояд ба ҳамин сифат ба қайди давлатӣ гирифта шаванд, амалӣ карда мешавад ва барои ба даст овардани фоидаи (даромади, ҷуброни) мунтазам аз истифодаи молу мулк, фуруши молҳо, иҷрои корҳо ё хизматрасонӣ равона гардидааст [3].

**Ҷадвали 2. Нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти корхонаҳои хурд, ки бо соҳибкорӣ машғуланд ва мақоми шахси ҳуқуқиро доранд [6]**

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Шумораи корхонаҳои хурди амалкунандаи машғули соҳибкорӣ, дар охири сол	3367	3890	4810	5394	5176	4919	4455
Шумораи кормандон, ҳаз нафар	18,7	19,6	27,5	30,2	28,4	21,4	22,2
Даромад аз фуруши маҳсулот (кор, хизмат) дар як сол, миллион сомонӣ	2363,2	2849,9	4271,1	5501,6	6170,9	3793,1	4351,7

Аз соли 2011 то соли 2017 шумораи корхонаҳои хурди амалкунандаи машғули соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 15%, шумораи кормандон 16%, даромад аз фуруши маҳсулот, кор ва хизмат 46% афзудааст. Ин нишондодҳо барои Ҷумҳурии Тоҷикистон нокифоя ҳастанд, барои зиёд шудани корхонаҳои соҳибкорӣ шароити мусоид барои сармоягузорӣ муҳайё намудан зарур аст.

Дар рушди соҳибкорӣ нақши давлат ва ҳукумат муассир аст, чунки танҳо дастгирӣ ва муҳайё сохтани фазои мусоид ин самт рушд мекунад. Дар солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи давлат ва ҳукумат як қатор барномаҳо ва дастгириҳо барои рушди соҳибкорӣ хурду миёна дида мешавад, ки ин дастгириҳо барои рушди соҳибкорӣ тақони ҷиддӣ бахшида метавонад, аммо ин барнома ва дастгириҳо нокифоя ҳастанд. Дар самти соҳибкорӣ то ҳол як қатор камбудииҳо мавҷуд ҳастанд.

**Ҷадвали 3. Маҳсулоти умумии кишоварзӣ [6]**

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ҳамагӣ млн. сомонӣ	17150,6	18925,4	20358,5	21197,3	21862,8	23008,3	24576,0
Растанипарварӣ	12357,8	13667,8	14706,5	14838,9	15046,6	15813,9	16977,8
Чорводорӣ	4792,7	5257,6	5651,9	6358,4	6816,2	7194,3	7598,2

Минтақаҳои деҳоти Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз захираҳои муҳими кишвар маҳсуб меёбанд, ки арзиши он дар шароити таҳкими ҷаҳонишавӣ босуръат меафзояд ва ҳамзамон арзиши захираҳои табиӣ ва ҳудудӣ дар рушди кишвар аҳамияти аввалиндараҷа дорад [4].

Аз соли 2011 то соли 2017 маҳсулоти кишоварзӣ 31%, растанипарварӣ 28%, чорводорӣ 27% зиёд шудааст. Барои зиёд кардани маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ аз роҳ ва усулҳои давлатҳои пешрафта истифода бояд бурд, зеро бо омӯзиш ва татқиқоти таҷрибаҳои хориҷӣ мо метавонем, ин соҳаро боз ҳам рушд диҳем.

Дар асоси таҳлили вазъи иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои деҳот ҳадафҳо, принципҳо ва вазифаҳои сиёсати давлатӣ дар соҳаи рушди устувори онҳо, нақш ва ҷойгоҳи соҳибкорӣ дар ин равандҳо таҳия карда шуданд. Тиҷорати хурду миёна бузургтарин қисми соҳаи иқтисоди кишвар мебошанд, ки бучетҳои сатҳҳои гуногунро пур мекунанд, таъминкунандаи аҳоли бо ҷойи кор ҳастанд. Дар ин робита, яке аз ҳадафҳои рушди устувори деҳот рушди соҳибкорӣ мебошад.

Тибқи нишондиҳандаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, шароити табиӣ ва иқлим, минтақаҳои кишвар ба намудҳои гуногун тақсим мешаванд. Дар соли 2017 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар муқоиса бо соли 2016 7%, растанипарварӣ 7%, чорводорӣ 6% афзуд [6].

Ҳадафи стратегияи дигар, ки ба таъсиси ҷойҳои корӣ ва афзун гардонидани иқтисодии содироти кишвар таъсири бевосита мерасонад, ҳифзи амнияти озукаворӣ тавассути рушди соҳаи кишоварзӣ мебошад. Бо мақсади таъмин намудани пешрафти соҳаи кишоварзӣ ва ҳифзи амнияти озукаворӣ аз ҳисоби лоиҳаҳои давлатии сармоягузорӣ ва бучети давлат дар давраи соҳибистиқлолӣ беш аз 12 миллиард сомонӣ равона карда шудааст.

Дар натиҷаи тадбирҳои андешидаи Ҳукумат ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ се баробар зиёд гардид, яъне аз 7,4 миллиард сомонии соли 2000 ба 21,3 миллиард сомонӣ дар соли 2018 расонида шуда, содироти маҳсулоти соҳа мунтазам афзоиш ёфта истодааст.

Дар баробари ин, барои расидан ба мақсадҳои гузошташуда дар самти рушди соҳа ва таъсиси ҷойҳои корӣ ба масъалаи нигоҳдорӣ ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ диққати бештар додан зарур аст. Ҳоло ҳиссаи ночизи пахтаи истеҳсолшуда дар дохили кишвар коркард шуда, имкониятҳои мавҷуда, алалхусус, дар самти таъсиси ҷойҳои корӣ дар соҳаи нассочӣ ба таври кофӣ истифода нашуда истодаанд. Мувофиқи маълумоти оморӣ солҳои охир ҳамагӣ 10-12% нахи пахта дар дохили кишвар коркард мешавад [7].

Бинобар ин, бояд аз ҳисоби самаранок истифода бурдани замин, ба гардиши кишоварзӣ ворид намудани заминҳои бекорхобида ва азхудкунии заминҳои нав, баланд бардоштани ҳосилнокии зироатҳо ва рушди соҳаи тухмипарварӣ, зиёд кардани масоҳати гармхонаҳои доимоамалкунанда ва шумораи сардхонаҳо барои нигоҳдории меваю сабзавот оид ба беҳтар намудани таъминоти бозори истеъмолӣ бо маҳсулоти босифати кишоварзӣ ва афзун намудани ҳаҷми содироти маҳсулоти он чораҳои қатъӣ ва фаврӣ андешида шаванд.

Ҳамчунин, Вазорати кишоварзӣ ва Академияи илмҳои кишоварзӣ вазифадоранд, ки дар ҳамкорӣ бо дигар вазорату идораҳо ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ чораҳои зарурӣ андешанд.

Илова бар ин, зарур аст, аз ҳисоби заминҳои бекорхобидаву доманакӯҳҳо майдони боғу токзор, аз ҷумла майдони боғҳои интенсивиро мунтазам зиёд кардан зарур аст.

**Ҷадвали 4 : Ҳоҷагиҳои деҳқонӣ[6]**

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Теъдоди хоҷагиҳои бақайд гирифташудаи деҳқонӣ, воҳид	58313	73806	87594	108035	130176	145107	164631
Замини истифодаи кишоварзӣ, ҳаз. гектар	2624,7	2589,4	2580,8	2558,3	2557,1	2591,5	2571,9
Андозаи миёнаи масоҳати замин, гектар	45,0	35,1	29,5	23,7	19,6	17,9	15,6

Аз соли 2011 то соли 2017 заминҳои истифодаи кишоварзӣ 3% кам шудаанд.

Дар 27 соли соҳибистиқлолӣ 190 ҳазор гектар заминҳои қорам аз гардиши кишоварзӣ бароварда шуда, майдони заминҳои наздиҳавлиги дар кишвар 135 ҳазор гектар, аз ҷумла аз ҳисоби заминҳои обӣ 52 ҳазор гектар зиёд шудааст. Яъне, ба як миллиону 400 ҳазор оила барои бунёди манзилҳои истиқоматӣ замин тақсим карда дода шудааст ва ба ҳисоби миёна беш аз 7 миллион нафар сокинони кишвар шароити манзилиашонро беҳтар кардаанд.

Мо бояд азхудкунии заминҳои навро вусъат бахшида, майдони заминҳои корамро зиёд, яъне майдони заминҳои аз гардиши кишоварзӣ беруншударо барқарор кунем, то ин ки бо дарназардошти афзоиши аҳоли талаботи мардумро бо маводи ғизоӣ таъмин намоем [7].

Ҳамин тариқ, мо метавонем хулоса кунем, ки тичорати хурд, миёна ва калон дар минтақа бо рушди иҷтимоию иқтисодии маҳалҳои деҳот алоқаманд аст. Дар баробари ин, масъулияти иҷтимоии соҳибкорӣ муҳим аст.

Барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегӣ дар рушди устувори соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон андешидани ин тадбирҳои зерин ба мақсад мувофиқ аст:

- нигоҳ доштани талабот ба маҳсулоти истеҳсолкардаи корхонаҳои хурд ва миёнаи ватанӣ;

- коҳиш додани сатҳи пардохти андоз барои истеҳсолкунандагони корхонаҳои хурд ва миёнаи кишоварзӣ;

- ба рушди инфраструктура барои фароғат ва истироҳат дар деҳот диққати махсус додан зарур аст;

- кумак дар рафти омӯзиши кадрҳо, баланд бардоштани сатҳи таҳассусии роҳбарон ва мутахассисон;

- сохтани марказҳои логистикӣ дар Вазорати кишоварзӣ;

- ба бозорҳои Русия ва бозорҳои Шарқи Наздик диққати махсус додан зарур аст ва маҳсулотро ба ҳамин бозорҳои хориҷӣ пешниҳод намудан зарур аст;

- нигоҳ доштани нархи дастрас ба қувваи барқ ва об.

Барои рушди самараноки соҳибкории хурд ва миёна дар соҳаи кишоварзӣ, баланд бардоштани сармоягузориҳои қарзӣ ва субсидияҳо зарур аст, ки корхонаҳои хурд ва миёнаи кишоварзӣ дар устувори фаъолияти худ эътимод бояд дошта бошанд.

#### АДАБИЁТ

1. Бозоров Ш.Ш. Асосҳои соҳибкорӣ / Ш.Ш. Бозоров. – Душанбе: «ЭР-граф», 2018. - 428 с. (с.2014, №7, к.2, мод. 404; с.2015, №3, мод.216)
2. Гусакова В.Г. Экономика организаций и отраслей агропромышленного комплекса / В.Г. Гусакова. - Белоруси, 2007. - 891 с.
3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2017.
4. Комилов С.Ч. Соҳибкорӣ ва менеҷменти рушди фаъолияти навҷорисозӣ (инноватсионӣ) / С.Ч. Комилов, Г.Ш. Алиева. – Душанбе: Ирфон, 2008. - 220 с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ».
6. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2018. - 482 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26.12.2018 12:21, шаҳри Душанбе.

#### БЕҲСОЗИИ МЕХАНИЗМИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ СОҲИБКОРӢ ДАР БАХШИ КИШОВАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба мавзӯи беҳтар намудани механизми дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Мавзӯи тадқиқот таҳлили рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои деҳот, шароитҳои иқлим ва таъсири онҳо ба механизми дастгирии давлатии соҳибкорӣ мебошад. Мақсади омӯзиш таҳия ва пешкаш намудани пешниҳодҳо оид ба беҳтар намудани механизми дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар бахши кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Барои ин, таҳлили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ, муайян кардани мушкилот дар механизми ҷорӣ дастгирии давлатии соҳибкории хурд миёна ва роҳҳои беҳтар намудани он зарур аст. Таҳқиқот имкон дод, ки мушкилоти асосӣ дар рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои деҳот, таъсири онҳо ба фаъолияти соҳибкорӣ, инчунин механизми дастгирии давлатии субъектҳои соҳибкорӣ имконпазир гардад. Мушкилоти муайяншуда инҳоянд: сатҳи пасти рақобатпазирӣ ташкилотҳои тичоратӣ, рушди нокифояи ҷаҳорҷубаи ҳуқуқӣ барои танзими тичорат, рушди нокифояи ҳамкориҳои давлат бо корхонаҳои хурд миёна, истифода нашудани иқтидори инноватсионии фаъолияти соҳибкорӣ, дастрасии нокифоя ба иттилоот, сармоягузорӣ, мушкилоти ворид шудан ба бозорҳои хориҷӣ, сатҳи пасти дониши соҳибкорон. Дар натиҷа, барои механизми дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар минтақа тавсияҳои судманд гуногун пешниҳод карда шуданд. Барои рушди самараноки соҳибкории хурд ва миёна дар соҳаи кишоварзӣ, баланд бардоштани сармоягузориҳои қарзӣ ва субсидияҳо зарур аст, ки корхонаҳои хурд ва миёнаи кишоварзӣ ба устувори фаъолияти худ эътимод бояд дошта бошанд. Тавсияҳои пешниҳодшуда метавонанд дар сатҳҳои гуногуни ҳукумат дар рушди самтҳои дастгирии давлатӣ, инчунин барои вусъат додани қобилияти минтақавӣ бо беҳбудии рушди соҳибкорӣ истифода шаванд.

**Калидвожаҳо:** корхонаҳои хурд, миёна, калон, дастгирии давлатии соҳибкорӣ, бахши аграрӣ, минтақаҳои деҳот.

#### СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Статья посвящена теме совершенствования механизма государственной поддержки предпринимательства в Республике Таджикистан. Предметом исследования выступает анализ социально-экономического развития сельских территорий, природно-климатических условий и их влияния на механизм государственной поддержки предпринимательства. Цель исследования состоит в разработке предложений по совершенствованию механизма



государственной поддержки предпринимательства в аграрном секторе Республики Таджикистан. Для этого необходимо проанализировать нормативную правовую базу, выявить проблемы в действующем механизме государственной поддержки малого, среднего и крупного бизнеса и предложить направления его совершенствования. Проведенное исследование позволило выявить ключевые проблемы в социально-экономическом развитии сельских территорий, их влияние на предпринимательскую деятельность, а также механизм господдержки субъектов предпринимательства. Среди выявленных проблем такие, как: низкий уровень конкурентоспособности коммерческих организаций, недостаточное развитие законодательной базы для регулирования торговли, недостаточное развитие сотрудничества государства с малыми и средними предприятиями, не развитый инновационный потенциал бизнеса, недостаточный доступ к информации, инвестициям, есть проблемы с выходом на зарубежные рынки, низкий уровень знаний предпринимателей. В результате были предложены различные варианты механизма государственной поддержки предпринимательства. Для эффективного развития малого и среднего бизнеса в аграрном секторе необходимо увеличить кредитные инвестиции и субсидии для малых и средних предприятий в их устойчивости. Предлагаемые рекомендации могут использоваться на различных уровнях государственного управления при разработке систем государственной поддержки, а также для усиления регионального потенциала развития бизнеса.

**Ключевые слова:** малое, среднее, крупное предпринимательство, государственная поддержка предпринимательства, аграрный сектор, сельские территории.

#### **IMPROVING THE MECHANISM OF STATE SUPPORT FOR ENTREPRENEURSHIP IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

The article is devoted to the topic of improving the mechanism of state support for entrepreneurship in the Republic of Tajikistan. The subject of the research is the analysis of the socio-economic development of rural areas of regions, climatic conditions and their impact on the mechanism of state support for entrepreneurship. The purpose of the study is to develop proposals for improving the mechanism of state support for entrepreneurship in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan. To do this, it is necessary to analyze the regulatory legal framework, identify problems in the current mechanism of state support for small and medium-sized businesses, and suggest ways to improve it. The study made it possible to identify key problems in the socio-economic development of rural areas, their impact on business activities, as well as in the mechanism of state support for business entities. Among the problems identified are: Low competitiveness of commercial organizations, insufficient development of the legal framework for trade regulation, insufficient development of state cooperation with small and medium-sized enterprises, the innovative potential of business not used, insufficient access to information, investments, problems with access to foreign markets low level of knowledge of entrepreneurs. As a result, various options were proposed for a mechanism of state support for entrepreneurship. For the effective development of small and medium-sized businesses in the agricultural sector, it is necessary to increase credit investments and subsidies for small and medium enterprises in their sustainability. The proposed recommendations can be used at various levels of government in the development of state support systems, as well as to strengthen regional capacity with improved business development.

**Key words:** small, medium, large enterprises, state support of entrepreneurship, agrarian sector, rural territories.

**Сведения об авторе:** *Юлчибекзода Мехридин* - Институт экономики сельского хозяйства Таджикистана ТАСХН, аспирант. Адрес: 734020, Республика Таджикистан, Душанбе, улица Хаёти-Нав 306. Телефон: **918-19-14-22**. E-mail: **mehridin92.92@mail.ru**

**Information about the author:** *Yulchibekzoda Mehridin* - Institute of Agricultural Economics of Tajikistan, TASKhN, graduate student. Address: 734020, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Hayot-Nav street 306. Phone: **918-19-14-22**. E-mail: **mehridin92.92@mail.ru**

УДК 336.7(575.3)

#### **ВОСИТАҶОИ ТАНЗИМИ ФУРӯШИ ХИЗМАТ ДАР ДОИРАИ НИЗОМИ БИСЁРҶАНБАИ САВДО**

*Қодирзода Диловар Баҳридин, Мирзозода МехридиниШамсуддин*  
**Маркази тадқиқоти стратегии назди Президенти ҶТ,  
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н.Хусрав**

Фурӯши байналмилалии хизмат дар замони муосир рушди динамикиро ноил гардида, ба иқтисодиёти миллӣ ва хоҷагии ҷаҳонӣ дар умум таъсир мерасонад. Фурӯши байналмилалии хизмат на танҳо андозаи мубодилаи байналмилалии молро зиёд гардонидаст, балки барои навсозии номгӯи молҳо дар бозори ҷаҳонӣ мусоидат намуда, доираи ҳиҷрати байналмилалии сармоя ва қувваи кориро васеъ гардонид. Моҳияти соҳаи мазкур дар он зоҳир мегардад, ки имрӯзҳо қариб 1/5 савдои байналмилалиро баҳши хизматрасонӣ ташкил намуда, ба он 70% ММД-и ҷаҳон рост меояд. Чунин суръати баланди савдои байналмилалии хизмат, пеш аз ҳама, ба авҷгирии равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодиёт алоқаманд аст, ки дар доираи он унсурҳои моддӣ ва ғайримоддӣ истеҳсолоти ҷаҳонӣ сикли ягонаи такрористеҳсолро ташкил медиҳад, ки зиёдшавии анбӯҳи мол, дар навбати худ, ба пайдоиши хизматрасониҳои шабех оварда мерасонад, ки он, дар навбати худ, ба ҳаракати молҳо таъсир мерасонад.

Бухрони молиявии ҷаҳонии солҳои 2008-2010 нишон дод, ки фурӯши хизмат хусусияти рушди хоҷагии ҷаҳониро дар умум ифода менамояд. Дар баробари ин, динамикаи фурӯши хизмат дар ин давра нисбати савдои мол нисбатан босуботтар буда, пастравии савдои байналмилалӣ хизмат дар муқоиса ба савдои байналмилалӣ мол 13%-ро ташкил менамуд (пастравии содироти ҷаҳонӣ мол 23%) [6,с.267]. Дар давраҳои баъд аз бӯхрон қисматҳои устуворшудаи бозори ҷаҳонӣ хизмат хизматрасониҳо дар соҳаи технологияҳои компютер ва хизматрасониҳои иттилоотӣ, хизматрасониҳо дар соҳаи истироҳат ва фароғат, бизнесхизматрасониҳо ва хизматрасониҳои касбӣ ба шумор мерафтанд.

Омили муҳимми рушди соҳаи хизматрасонӣ, нисбатан кам гардидани монеаҳо дар савдои он ва сармоягузорӣ дар баҳши хизматрасонӣ ба шумор меравад, ки дар шароити рушди технологияҳои муосир ба паст гардидани ҳарочот дар савдо оварда расонид.

Қайд кардан зарур аст, ки амалиётҳои байналмилалӣ хариду фурӯши хизмат дар тамоми давлатҳо яке аз соҳаҳои мунтазам танзимшаванда дар соҳаи фаъолияти иқтисодӣ берунӣ ба шумор меравад, ки ба моҳияти махсуси соҳаҳои алоҳидаи хизматрасонӣ барои рушди устувори иқтисодӣ ва муҳиммияти ин соҳа барои амнияти иқтисодӣ миллӣ алоқаманд аст. Воситаҳои сиёсати савдо, ки мубодилаи байналмилалӣ хизматро ба танзим мебарорад, гуногунранг буда, дар аксари ҳолатҳо ба барқарор намудани алоқаҳо аз тарафи соҳибкорони маҳаллӣ бо мақомоти қонунбарор баҳри қабули чораҳои манфиатовар бо мақсади маҳдуд намудани рақобат дар бозори дохилӣ ва пайгири кардани манфиатҳои худ дар хориҷи кишвар мебошад.

Нақши махсусро дар рушди фурӯши хизмат Конфронси СММ оид ба савдо ва рушд мебозад, ки дар доираи он амалиётҳои байналмилалӣ бори аввал вобаста ба таъсиршон ба савдои байналмилалӣ баррасӣ карда шуданд [1,с.23].

Фарқият байни савдои мол ва хизмат ҳамчунин дар усулҳои танзими савдои он ба назар мерасад. Азбаски хизматрасониҳо аз назорати гумрукӣ намегузаранд, танзими он асосан ба воситаи чорабиниҳои ғайритарифӣ ба роҳ монда мешавад. Дар замони муосир фурӯши хизмат дар чор сатҳ ба танзим дароварда мешавад: дар сатҳи байналмилалӣ, соҳавӣ байналмилалӣ, минтақавӣ ва миллӣ [4,с.35].

Вобаста ба мушкилот ва хусусиятҳои хоси соҳаи хизматрасонӣ дар даврони тӯлонӣ оид ба савдои он созишномаҳои байналмилалӣ вучуд надоштанд, танзими он танҳо дар доираи созишномаҳои байнидавлатӣ соҳавӣ ба роҳ монда мешуд. Кӯшиши ягона оид ба танзими фурӯши хизмат дар арсаи байналмилалӣ соли 1995 дар доираи Созишномаи кулл оид ба фурӯши хизмат (ГАТС) дар сатҳи СУС ба роҳ монда шуд. ГАТС асосҳои ҳуқуқии бамувофиқарасонидашудаи танзими фурӯши хизматро дар сатҳи байналмилалӣ ифода менамояд, ки низомӣ қоидаҳо ва уҳдадорӣҳо барои тамоми давлатҳои узви СУС-ро муқаррар намулдааст.

**Расми 1. Хусусиятҳои танзими фурӯши хизмат дар шароити ҷаҳонишавӣ**



Ҳадафи созишномаи мазкур, пеш аз ҳама, озодкунии марҳилавии фурӯши хизмат ба воситаи гузаронидани гуфтушунидҳои раундӣ, мусоидат ба рушд ва инкишофи иқтисодӣ ба воситаи озодсозии савдои байналмилалӣ хизмат, фаъолгардонии иштироки давлатҳои рӯ ба инкишоф дар тақсимооти байналмилалӣ меҳнат ба шумор меравад.

Дар созишномаи кулл оид ба фурӯши хизмат, фурӯши хизмат аз рӯйи қоидаҳои поймол накардани ҳуқуқҳо, тартиботи дохилӣ, дастбӯӣ ба бозор, тафсири ягонаи қонунҳо, шаффофият, қабул накардани қонунгузориҳои дохилӣ, ки бар зарари истехсолкунандагони хориҷӣ равона карда шудаанд, ба роҳ монда мешавад. Аммо амалисозии ин қоидаҳо вобаста ба хусусияти ғайримолӣ хизмат, мувофиқасозии вақти пешниҳод ва истеъмоли хизмат душвор мегардад. Умуман, танзими шароитҳои фурӯши хизмат маъноӣ танзими шароитҳои истехсолӣ ва маблағгузориҳои онро дорад [2,с.16]. Барои бартараф кардани ин номувофиқатҳо ГАТС дар се қисм ташкил дода шудааст:

- созишномаҳои умумӣ, ки принципҳои ва қоидаҳои умумии танзими фурӯши хизматро муайян менамоянд;

- созишномаҳои махсус, ки доир ба соҳаҳои алоҳидаи хизматрасонӣ қабул карда шудаанд;

- номгӯии уҳдадорҳои ҳуқуматҳои миллӣ роҷеъ ба бартараф намудани маҳдудиятҳо дар соҳаҳои хизматрасонӣ.

Тамоми созишномаҳои фурӯши хизмат ба озодкунии фурӯши хизмат равона карда шудаанд. То миёнаҳои солҳои 90-и асри гузашта савдои байналмилалӣ шаклҳои алоҳидаи хизматрасонӣ асосан бо созишномаҳои дучониба танзим карда мешуданд, дар сатҳи байналмилалӣ бошад, аз тарафи гурӯҳҳои ҳамгироии алоҳида (Иттиҳоди Аврупо, НАФТА ва ғ.) ба роҳ монда мешавад.

Танзими соҳавии фурӯши хизмат ҳамчунин дар сатҳи ҷаҳонӣ ба роҳ монда мешавад, ки ба истехсол ва истеъмоли глобалии намудҳои хизмат алоқаманд аст. Дар муқоиса бо ГАТС ташкилотҳои, ки танзими соҳавии фурӯши хизматро ба роҳ мемонанд, хусусияти махсусгардонидашуда доранд. Барои мисол, мусофиркашонии ҳавоии шаҳрвандон аз тарафи Ташкилоти байналмилалӣ ҳавопаймоии шаҳрвандӣ, саёҳати байналмилалӣ аз тарафи Созмони Умумиҷаҳонии Сайёҳӣ, ҳамлу нақли баҳрӣ – аз тарафи Ташкилоти байналмилалӣ баҳрӣ, ҳамлу нақли ҳавоӣ – Ассотсиатсияи байналмилалӣ нақлиёти ҳавоӣ ба танзим дароварда мешаванд.

Дар сатҳи минтақавӣ фурӯши хизмат дар доираи гурӯҳҳои ҳамгироии иқтисодӣ ба роҳ монда мешавад, ки дар доираи он маҳдудиятҳо дар савдои хориҷии хизмат байни давлатҳои аъзо бартараф карда шуда (барои мисол, Иттиҳоди Аврупо, Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё), ҳамчунин маҳдудиятҳо барои давлатҳои сеюм муқаррар карда мешаванд.

Дар сатҳи миллӣ фурӯши хизмат нисбати савдои мол бештар ҳифз карда мешавад. Давлат дар сатҳи миллӣ чунин чораҳои ҳимоятгароиро қабул менамояд: маҳдудкунии миқдори воридоти хизмат, литсензиякунӣ, чорӣ намудани тарофаҳо, андозҳои маҳдудкунанда (дискриминатсионӣ), раванди махсуси бақайдгирии шахсони воқеии пешкашкунандаи хизмат ва додани раводид ва ғ. Гоҳ-гоҳ давлат ин ё он соҳаи хизматрасониро барои худ нигоҳ дошта, ба ин соҳа ширкатҳои хусусиро роҳ намедихад. Барои мисол, чорӣ намудани суғуртакунии ҳатмӣ аз тарафи ширкатҳои давлатии суғуртавӣ. Баъзе давлатҳо таъминкунандагони хориҷии хизматро ба соҳаи бонкдорӣ, алоқа ё нақлиёт иҷозат намедиханд. Илова бар чораҳои ҳимоятгароӣ, давлат воситаҳои танзими хизматро қабул менамояд, ки ба озодкунии бозори хизмат равона карда шудааст. Барои мисол, давлат бо таъсиси минтақаҳои озоди хизматрасонӣ минтақаҳои муайяноро бо речаи имтиёзноки андозӣ барои ширкатҳои молиявӣ, суғуртавӣ ва ғ. ҷудо менамояд [2,с.37].

Савдои дохилӣ ва байналмилалӣ хизмат тариқи қабули қонунгузориҳои маъмурӣ, гумрукӣ, молиявӣ, андозӣ танзим мешавад. Илова бар ин, фурӯши хизматро тавассути муайянсозии статуси субъекти пешкашкунандаи он ва дақиқсозии шароитҳои фурӯши хизмат танзим намудан мумкин аст [4,с.47].

Мақсади қабули чунин чораҳо, аз як тараф, ба таъминоти бехатарии пешниҳоди хизмат, қонебгардонии талаботи истеъмолкунандагон равона карда шуда бошад, аз тарафи дигар, хусусияти ҳимоятгароӣ дошта, ба ҳифзи пешкашкунандагони ватании хизмат аз рақобат бо соҳибкорони хориҷӣ, инчунин ба нигоҳдории сохтори муайяни бозори хизмат ва баробарии тавозуни пардохт равона карда шудааст. Ба воситаҳои танзимкунандаи фурӯши хизмат тамоми чорабинӣҳое, ки шакли қонун, қоида, қарор, тартибот, фаъолияти маъмуриро мегиранд, дохил намудан мумкин аст.

Танзими фурӯши хизмат дар сатҳи миллӣ ба воситаи қабули чунин маҳдудиятҳо ба роҳ монда мешавад:

1. Сертификатсиякунонӣ ва литсензиякунонии ҳатмӣ.
2. Қабули қонунҳои махсус, кодексҳои танзимкунандаи соҳаҳои алоҳидаи хизмат (махсусан хизматрасониҳо дар соҳаи молия, тандурустӣ ва маориф).
3. Таъсиси мақоматҳои махсуси танзимкунандаи шаклҳои алоҳидаи хизмат, ки ҳуқуқи қабули қарорҳои махсуси танзимкунандаро дар соҳаи хизмат доранд. Дар баъзе ҳолатҳо чунин мақоматҳо мақоми вазоратҳоро мегиранд.
4. Чорабиниҳои гуногуне, ки фаъолияти иттифоқҳои касабаи соҳавиро қонунӣ мегардонад.
5. Танзими мустақими шароити меҳнат ва музди маош.
6. Таъсисдиҳии монополияҳои ҳуқуқӣ ва воқеӣ, картелҳо ва ғ.
7. Қонунгузориҳои зиддимонополӣ ва зиддидемпингӣ.
8. Танзими мустақими номгӯӣ ва сифати хизматрасониҳои пешниҳодшаванда.
9. Танзими мустақими нарх.
10. Субсидиякунонии мустақим ва ғайримустақим ва ғ.

Вобаста ба моҳияти баҳши хизматрасонӣ барои рушди иқтисодӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ, некуаҳволии мардум ва ҳамчунин таъмини амнияти иқтисодии кишвар нақши муҳимро мақоматҳои танзимкунандаи он мебозанд. Ҳатто давлатҳое, ки либерализатсияи фурӯши хизматро ҷонибдорӣ мекунанд, дар маблағгузорӣ барои соҳаҳои алоҳидаи баҳши хизматрасонӣ, аз қабилӣ васоити ахбори умум, нақлиёти ҳавоӣ ва амсоли онҳо монеаҳои савдори нигоҳ медоранд. Аз як тараф, агар лағвкунӣ пурраи монеаҳо дар самти фурӯши хизмат ба рушди савдо ва некуаҳволии умумӣ дар иқтисодиёти ҷаҳон оварда расонад, аз тарафи дигар, дар сатҳи миллӣ зарур аст мувозинатии байни болоравии имконпазири маҳсулнокии ва дигар ҳадафҳои стратегии рушди иқтисодиёти миллӣ, аз қабилӣ таъмини амнияти иқтисодӣ ва дастгирии истеҳсолкунандагони ватании хизмат нигоҳ дошта шавад.

Барои ноил гардидан ба сатҳи оптималии танзими фурӯши хизмат дар дохили давлат ва бозорҳои берунӣ давлатҳоро зарур аст сатҳи мувофиқи озодкунии иқтисодиёти миллиро дар сатҳи созишномаҳои дучониба, минтақавӣ ва бисёрҷониба интиҳоб намуда, усули либерализатсияи иқтисодиёти давлатро дар бахшҳои гуногуни соҳаи хизматрасонӣ дақиқ созанд.

Маҳдудиятҳо барои дастбӣ ба бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ метавонанд шакли дискриминатсионӣ ва ғайридискриминатсиониро соҳиб шаванд. Зери мафҳуми дискриминатсия дар савдои байналмилалӣ қабули чораҳои гуногуни танзимро нисбати хизматрасониҳои яхела ё таъминкунандагони хизматрасонӣ аз давлатҳои гуногун ифода менамояд.

Чораҳои қабулшаванда дар ин самт метавонанд хусусияти дискриминатсионии мустақим ва ғайримустақим дошта бошанд. Монеаҳои мустақими дискриминатсионӣ, меъёрҳои дохилии маъмурий ва ҳуқуқиро ифода менамояд, ки ҳиссаи хизматрасониҳои хориҷиро дар соҳаҳои алоҳидаи истеҳсолоти хизматрасониҳо истифода карда мешавад. Мақсади асосии ин монеаҳо ҳифзи манфиатҳои миллӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ мебошад, дар аксари ҳолатҳо чунин монеаҳо мавзӯи музокирот барои давлатҳои аъзо мегарданд. Монеаҳои дискриминатсионии ғайримустақим дар шакли маҳдудиятҳо ба ҳаракати омилҳои хориҷии истеҳсоли хизмат, ба мисли ҳаракати шахсони воқеӣ, анбӯҳи иттилоот, сармоягузориҳои ҷорӣ карда мешавад, ки ба истеҳсолот ва фурӯши хизмат мустақиман алоқаманд нест. Ин монеаҳо хусусияти умумӣ дошта, ба савдои байналмилалӣ хизмат таъсир мерасонанд.

Дар баробари чорабиниҳои дискриминатсионии фурӯши хизмат дар танзими савдои он чораҳои мустақим ва ғайримустақими ғайридискриминатсионӣ васеъ истифода карда мешаванд.

Монеаҳои мустақими ғайридискриминатсионӣ низоми мураккаби ташкили истеҳсолот ва пешниҳоди баъзе намуди хизматрасониҳоро ифода менамояд, ки пешниҳоди хизматро ҳам барои таъминкунандагони хориҷӣ ва ҳам ватанӣ маҳдуд месозад. Ин монеаҳо бештар дар шакли монополиякунонии хизматрасониҳои роҳи оҳан ё муқарраркунии тарофаҳо барои барномаҳои телевизионӣ истифода карда мешаванд, ки дар натиҷаи он фаъолияти дигар пешкашкунандагони чунин номгӯӣ хизматрасонӣ ғайриқобили рақобат мегардад.

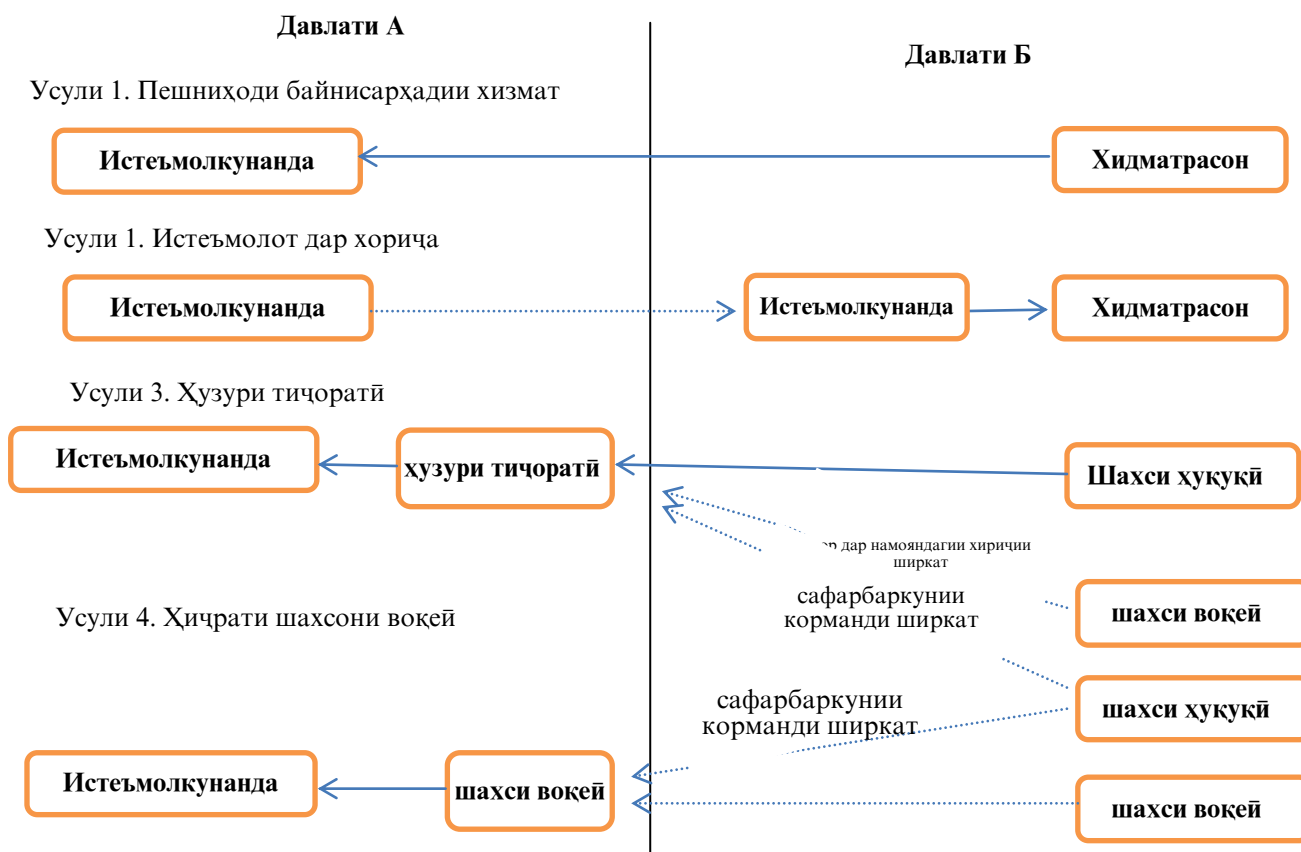
Монеаҳои бавоситаи ғайридискриминатсионӣ маҷмӯи чораҳои дохилиро, аз қабилӣ меъёрҳои техникӣ, стандартҳо, тартиботи бақайдгирӣ ва ғайраро ифода менамояд, ки пешкашкунандагони хориҷии хизматро водор месозад харочоти иловагиро оид ба сертификатсиякунонии хизматрасониҳо мувофиқи қонунгузориҳои миллӣ ба роҳ монанд.

Барои бартараф намудани ин монеаҳо зарур аст содагардони талаботҳои миллӣ, меъёрҳо ва тартиботи дохилии эътирофи дучонибаи маълумот ва амсоли онҳо ба роҳ монда шавад.

Дар баробари монеаҳои дар боло зикргардида, қайд кардан зарур аст, ки дар соҳаи танзими фурӯши хизмат дар доираи СУС усули дигари гурӯҳбандии чораҳои ҳифзи истехсолкунандагони ватанӣ истифода бурда мешавад, ки онҳоро шартан ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: чораҳои, ки барои воридшавӣ ба бозор таъсир мерасонанд ва чораҳои, ки ба режими миллии фаъолият таъсир мерасонанд.

Чораҳои, ки барои воридшавӣ ба бозор таъсир мерасонанд, маҷмӯи чораҳоеро дар бар мегиранд, ки барои пешниҳоди хизмати байналмилалӣ таъсир мерасонанд. Мувофиқи принспҳои СУС истифодаи ин гурӯҳи монеаҳо барои давлатҳои аъзо иҷозат дода намешавад. Махсусан, дар ин раванд давлатҳо уҳдадор мегарданд, ки маҳдудиятҳои миқдории пешкашкунандагони хориҷии хизматро дар шакли муқаррарсозии квотаҳо, ҳаҷми умумии савдои онҳо, миқдори амалиётҳои гузаронидашаванда, миқдори умумии шахсони воқеии таъминкунандагони хориҷии хизмат, ҳиссаи сармояи хориҷӣ дар сармояи умумии ширкатҳои ватанӣ ва таъсиси шакли муайяни бақайдгирии шахси ҳуқуқӣ бекор кунанд. Маҷмӯи чораҳои гурӯҳи дуюмро, дар навбати худ, ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: чораҳои, ки ба зиёд гардидани хароҷоти пешкашкунандагони хориҷии хизмат нисбати пешкашкунандагони ватанӣ оварда мерасонад. Барои мисол, тарофаҳои тафриқашуда, андозбандии тафриқавӣ, муқаррарсозии нархҳои ҳадди ақал, ки ба истехсолкунандагони миллии хизмат бартарияти рақибӣ медиҳад, тарофаҳо барои нақлиёт ва ғ.

**Расми 2. Усулҳои пешниҳод ва фурӯши хизмат дар доираи ГАТС**



\*Сарчашма: Manual on statistic of international trade in services 2010/ Geneva: IMF, UN, OESD, WTO, UNCTAD, 2011

Танзими фурӯши хизмат дар доираи ГАТС ҳамчунин ба воситаи таъсир расонидан ба усулҳои пешниҳоди хизматрасонии байналмилалӣ ба роҳ монда мешавад. Дар доираи ГАТС чор усули пешниҳоди чунин хизматрасониҳо муқаррар карда шудаанд [6, с.277].

1. Пешниҳоди байнисарҳадии хизмат - пешниҳоди хизматрасонии байналмилалӣ аз ҳудуди як давлат ба давлати дигар. Барои мисол, интиқоли мол, ба роҳ мондани ҳисоббаробаркунии байналмилалӣ, интиқоли пул аз як давлат ба давлати дигар ва ғ.

2. Истеъмолот дар хориҷа – пешкаши хизмат дар минтақаи давлати резидент барои истеъмолкунандаи хизмат аз давлати дигар. Барои мисол, пешниҳоди хизматрасониҳои соҳаи маориф барои шаҳрвандони давлати дигар.

3. Ҳузури тичоратӣ - пешниҳоди хизматрасонӣ аз тарафи пешкашкунандагони як давлат ба воситаи кушодани намояндагӣ дар давлати дигар. Барои мисол, кушодани шабакаи фурӯши хӯроки чамъиятӣ аз тарафи ширкати хориҷӣ ё кушодани намояндагии бонки хориҷӣ барои хизматрасонии мизочони маҳаллӣ.

4. Ҳичрати шахсони воқеӣ – пешниҳоди хизматрасонӣ аз тарафи пешкашкунандагони як давлат ба воситаи ҳичрати шахсони воқеӣ ба давлати дигар (хизматрасониҳои сайёҳии байналмилалӣ, муҳандисӣ, машваратӣ ва ғ.

#### АДАБИЁТ

1. Викторов С.В. Услуги торговли и торговля услугами. Внешняя торговля России на рубеже веков / С.В. Викторов. -М.: Издательство "Экономика", 2001. -С.138.
2. Данилова Е.В. ВТО: регулирование торговли услугами / Е.В. Данилова. -М.: ИКП «Академкнига», 2003. -95 с.
3. Данильцев А.В. Правила происхождения услуг в региональных торговых соглашениях как инструмент торговой политики / А.В. Данильцев, О.В. Бирюкова // Регионология. - 2014. -№3(88). -С.79-91.
4. Джумъев Б.М. Актуальные проблемы развития торговли услугами в условиях вступления Республики Таджикистан в ВТО / Б.М. Джумъев. –Душанбе: Ирфон, 2012. –116 с.
5. Джумъев Б.М. Таджикистан и ВТО: вопросы секторальной адаптации и пути нейтрализация возможных угроз / Б.М. Джумъев, Ф.А. Джабборов, Т.Х. Каримова. –Душанбе: Ирфон, 2016. -128 с.
6. Правила ВТО и основы торговой политики. -М.: Международные отношения, 2017. -624 с.
7. Сутырин С.Ф. Глобальный экономический кризис как фактор трансформации международной торговой системы / С.Ф. Сутырин // Мировая экономика и МЭО. - 2011. -№8. -С.25-30.

#### ВОСИТАҶОИ ТАНЗИМИ ФУРӯШИ ХИЗМАТ ДАР ДОИРАИ НИЗОМИ БИСҶРЧАНБАИ САВДО

Дар мақола асосҳои назариявии танзими фурӯши хизмат дар низоми бисёрҷанбаи савдо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Бо дарназардошти болоравии нақш ва мавқеи фурӯши хизмат дар рушди иқтисодӣ ҳаҷон воситаҳои танзими он дар сатҳи миллӣ, минтақавӣ, соҳавӣ ва байналмилалӣ баррасӣ карда шудаанд. Чораҳои дискриминатсионӣ ва ғайридискриминатсионӣ танзими фурӯши байналмилалӣ хизмат гуруҳбандӣ карда шуда нақши ГАТС/СУС дар баргараф намудани онҳо аниқ карда шудааст. Аз тарафи муаллиф ҳамчунин омӯзиши моҳияти сиёсати савдо дар соҳаи хизматрасонӣ дар адабиётҳои иқтисодӣ ба роҳ монда шуда, зарурати ҳифзи соҳаҳои алоҳидаи бахши хизматрасонӣ дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ асоснок карда шудааст. Дар мақола ҳамчунин ҷанбаҳои гуногуни раванди таърихи рушди механизми дастгирии бозори дохилии хизмат ва сабабҳои он баррасӣ шудаанд. Чораҳои таъсиррасон ба амалиётҳои байналмилалӣ хариду фурӯши хизмат ҷудо карда шуда, тавсияҳои илмӣ методологӣ оид ба гузаронидани сиёсати самаранокӣ савдо дар самти фурӯши хизмат пешниҳод шудаанд.

**Калидвожаҳо:** фурӯши хизмат, савдои байналмилалӣ хизматрасонӣ, низоми тичорати бисёрҷанбаи савдо, сиёсати савдо, протекционизм, воситаҳои танзими фурӯши хизмат, созишномаҳои бисёрҷанбаи савдо.

#### ИНСТРУМЕНТЫ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТОРГОВЛИ УСЛУГАМИ В РАМКАХ МНОГОСТОРОННИХ ТОРГОВЫХ СОГЛАШЕНИЙ

В статье исследуются теоретические основы регулирования торговли услугами в рамках многосторонней торговой системы. С учетом повышения роли и значения торговли услугами в развитие мировой экономике рассмотрены инструменты его регулирования в национальном, региональном, отраслевом и международном уровнях. Выделены дискриминационные и недискриминационные меры регулирования международной торговли услугами и уточнены роль и значение ГАТС/ВТО в их устранении. Проведен литературный обзор касательно сущности торговой политики в сфере услуг, аргументированы необходимости защиты отдельных секторов сферы услуг для развивающихся стран. Уточнены различные аспекты процесса развития исторических механизмов поддержки внутреннего рынка услуг и аргументированы его причины. Выделены меры влияющие на международные операции с услугами в рамках многосторонних торговых соглашений, а также предложены научно методические рекомендации по проведению эффективной торговой политики в области услуг.

**Ключевые слова:** торговли услугами, международная торговля услугами, многосторонняя торговая система, торговая политика, протекционизм, политики покровительство, инструменты регулирования торговли услугами, многосторонние торговые соглашения.

#### TOOLS REGULATION OF TRADE SERVICES IN THE FRAMEWORK OF MULTILATERAL TRADE AGREEMENTS

The article examines the theoretical foundations of the regulation of trade in services within the framework of the multilateral trading system. Taking into account the increasing role and importance of trade in services in the development of the world economy, the author analyzes the tools of its regulation at the national, regional, sectoral and international levels. The article also highlights discriminatory and non-discriminatory measures of the regulation of international trade in services and clarify the role and importance of GATS / WTO in their elimination. It provides the literature review on the nature of trade policy in the service sector, arguing the need to protect individual service sectors for developing countries. Various aspects of the development process of historical mechanisms to support the domestic market of services are clarified and its reasons are justified. Selected measures affecting international operations with services in the framework of multilateral trade agreements, as well as scientifically proposed guidelines for the implementation of effective trade policy in the field of services.

**Key words:** trade in services, international trade in services, multilateral trading system, trade policy, protectionism, policy patronage, instruments for regulating trade in services, multilateral trade agreements.

**Сведения об авторах:** *Кодирзода Диловар Бахриддин* - Центр стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан, директор. **Адрес:** Республика Таджикистан г. Душанбе, проспект Рудаки 40

УДК 338

## БОЗОРИ СУҒУРТА ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МАМЛАКАТ

*Ибодов Н.Х., Ҳамдамзода Забиҳуллоҳи Раҳматулло, Аюбов Д.*  
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддини Айни

Бозори суғурта муҳити махсуси иҷтимоию иқтисодӣ, соҳаҳои мушаххаси муносибатҳои пулиро дар бар мегирад, ки дар он муҳофизати суғуртавии иншооти фурӯш ва харид, таъмин ва талабот барои он ташкил карда шудааст.

Бозорӣ суғуртаро метавон аз қисматҳои зерин баррасӣ кард:

- ҳамчун шакли ташкили муносибатҳои пулӣ дар ташаккул ва тақсими фонди суғурта барои таъмини ҳифзи суғуртаи ширкат;
- ҳамчун маҷмӯи созишҳои суғурта (суғуртакунандагон), ки дар таъмини хизматрасониҳои дахлдори суғурта иштирок мекунанд.

Асоси мақсадноки рушди бозори суғурта зарурати дар раванди таҷдиди истеҳсолот ҷиҳати таъмини фаъолияти мунтазами молиявӣ иқтисодӣ ва расонидани кумаки молиявӣ дар сурати рӯй додани ҳолатҳои ғайриҷашмдошт мебошад.

Асосҳои бозори суғурта инҳоянд:

- иқтисодиёти бозорӣ;
- гуногунӣ шаклҳои моликият;
- нархҳои ройгон - ҳисобкунии тарифҳо;
- рақобат;
- озодии интиҳоб;
- рушд ва ҷорӣ намудани навъҳои нави хизматрасонии суғурта ва ғ.

Шартҳои ҳатмӣ барои мавҷудияти бозори суғурта аз инҳо иборат мебошанд:

- мавҷудияти талаботи ҷамъиятӣ барои хизматрасониҳои суғурта - ташаккул додани талабот;
- мавҷудияти суғуртакунандагон, ки метавонанд ин ниёро ба даст оранд, - ташаккули пешниҳод.

Расми 1. Бозорӣ суғурта дар шароити иқтисодӣ бозорӣ



Ҳамин тариқ, бозори суғурта ва ташкили фаъолияти суғуртавӣ дар шароити муосир ба шартҳои умумии иқтисоди бозоргонӣ асос ёфтаанд.

Бозори суғурта муҳити махсуси иҷтимоию иқтисодии соҳаи муайяни муносибатҳои иқтисодист, ки дар он объекти хариду фурӯш, моли махсус - ҳифзи суғуртавӣ мебошад. Асоси объективии инкишофи бозори суғурта зарурати таъмини раванди бетанаффуси тақрористеҳсол бо роҳи расонидани кумаки пулӣ ба зарардидагон дар ҳолати сар задани ҳодисаҳои пешбинишудаи нугувор мебошад [2,с.87].

Шартҳои зарурии ташаккули бозори суғуртавӣ мавҷудияти талаботи ҷомеа ба хизматҳои суғурта мебошад, ки ин соҳа барои рушди системаҳои иҷтимоӣ-иқтисодии



мамлакат хеле муҳим буда, тайи солҳои охир ҳукумати кишвар ба ин соҳа аҳаммияти ҷиддӣ дода истодааст.

Сармояи ширкатҳои суғурта нисбат ба солҳои гузашта зиёд шуда, рушди ин соҳа бо ҷалби сармоя барои таъмини бехатарии моликияти шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ амалӣ шуда истодааст (ҷадвали 1).

**Ҷадвали 1. Сармояи умумии ширкатҳои суғуртавӣ дар соли 2018 (ҳазор сомонӣ)**

Миқдори шартномаҳои басташуда (бо адад)	Маблағи воридгардидаи ҳаққи суғуртавӣ	Маблағи пардохти ҷуброни суғуртавӣ	Маблағҳои баухдагирифтаи ташкилотҳои суғуртавӣ
1836233	234 202,6	10 618,2	103 228 103,9

Ғайр аз ин, яке аз шартҳои асосии ташаккули бозори суғурта - назорати давлатӣ аз болои фаъолияти суғуртавӣ мебошад, зеро мутобиқи хусусият ва мавқеи махсуси худ дар ҷамъият фаъолияти суғуртавӣ бояд нисбат ба намудҳои дигари фаъолият бештар ба назорати давлатӣ ниёзманд бошад. Шарти ҳатмӣ ва ногузирӣ ташаккули бозори суғурта, инчунин рақобати мутамаддини байни ширкатҳои суғуртавӣ ба шумор меравад, яъне рақобат барои ҷалби суғурташавандаҳо, сафарбар кардани маблағҳо ба фондҳои суғуртавӣ, маблағгузории судманди онҳо ва ноил шудан ба натиҷаҳои ниҳоии баланд. Вобаста ба ҳаҷми талабот ва пешниҳодот ба хизматҳои суғуртавӣ бозорҳои суғуртаи миллӣ, минтақавӣ ва байналхалқиро метавон фарқ кард. Бозори миллии суғурта доираи фаъолияти ширкатҳои суғуртавӣ дар мамлакати алоҳида аст. Тамоми фаъолияти суғуртавӣ дар бозори миллӣ дар доираи қонунгузории суғуртавии миллӣ анҷом мепазирад. Дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 октябри соли 2016 таҳти №408 “Дар бораи масъалаҳои Хадамоти давлатии назорати суғуртавӣ” ва фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 марти соли 2017 таҳти №851 “Дар бораи ба Бонки миллии Тоҷикистон вогузор кардани ваколати назорати суғуртавӣ” ваколати назорати суғуртавӣ ба Бонки миллии Тоҷикистон вогузор карда шуд. Дар ҳамин асос бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 1 майи соли 2017 таҳти №30 Идораи назорати суғуртавӣ дар сохтори Бонки миллии Тоҷикистон таъсис дода шуд.

Дар айни замон бозори нисбатан калони суғуртаи миллӣ дар ИМА, Британияи Кабир, Олмон, Япония вучуд дорад. Дар бозори миллии суғурта ассотсиатсияҳои миллие амал мекунанд, ки манфиатҳои коллективии ширкатҳои суғуртавиरो дар ҳукумат, воситаҳои ахбори омма, гуфтушунидҳои байналхалқӣ муаррифӣ менамоянд. Бозори суғуртаи минтақавӣ ташкилотҳои суғуртавӣ, бозорҳои миллии суғуртаи минтақаҳои алоҳидаро муттаҳид менамояд, ки байни ҳамдигар алоқаҳои зичи ҳамгирӣ доранд. Бозори калонтарини минтақавии суғурта ин бозори суғуртаи Америкаи Шимолӣ (ИМА, Канада) мебошад [3,с.87].

Равандҳои амиқи ҳамгирӣ дар бозори суғуртаи Иттиҳоди Иқтисодии Аврупо (ИИА) чараён дорад, ки бо татбиқи сиёсати таъсиси «Бозори ягонаи суғуртаи ИИА» алоқаманд аст. Дар айни замон унификатсияи пурраи қонунгузории суғуртаи миллии ИИА пешбинӣ шудааст. Бозори суғуртаи байналхалқӣ маҷмӯи бозорҳои суғуртаи миллӣ ва минтақавӣ мебошад. Ба маънои дигар, ба сифати бозорҳои байналхалқӣ бозорҳои суғуртавии маҳаллӣ баромад мекунанд, ки дар фаъолиятҳои хисси амалиёти байналхалқии суғуртавӣ назаррас аст (Нью-Йорк, Лондон, Сюрих). Бо равияҳои азнавсуғуртакунӣ ва тавассути брокерҳои бозорҳои бузурги суғурта дар байни бисёр бозорҳои суғуртаи миллӣ ва минтақавӣ тақсим мешаванд. Бо мақсади мутобиқкунии манфиатҳо ва ҳалли проблемаҳои умумии ширкатҳои суғуртавӣ иттифоқҳои суғуртавии байналмилалӣ амал мекунанд (Иттифоқи байналхалқии суғуртавии хатарҳои техникӣ, Иттифоқи байналхалқии суғуртакунандагони баҳрӣ ва ғ.).

Дар шароити иқтисоди бозорӣ яке аз фаъолиятҳои соҳибкорӣ суғурта мебошад, ки ин шакли соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушд ёфта истодааст. Суғурта низоми муносибатҳои иқтисодист, ки аз ҳисоби ташкилҳои фонди махсус (аз ҳисоби шахсонӣ ҳуқуқӣ ва воқеӣ) ба вучуд омада, баҳри пардохти зарари ашхос ва ташкилотҳо дар ҳолати офатҳои табиӣ ва ҳодисаҳои нохуш сарф карда мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои зерини суғурта маъмул аст:

Суғуртаи ҳатмии давлатӣ 8 намуд.
Суғуртаи ҳатмӣ 10 намуд.
Суғуртаи ихтиёрӣ зиёда аз 70 намуд.

Звенои аввалини бозори суғурта ширкати суғуртавӣ мебошад, ки дар ин ҷо раванди ташаккули ба истифодаи фонди суғуртавӣ оғоз меёбад, як муносибат ташаккул ёфта,



муносибати дигари иқтисодӣ пайдо мешавад, манфиатҳои шахсӣ, гурӯҳӣ ва коллективӣ ба ҳам мепайванданд, ҳуллаас дар ширкати суғуртавӣ «чараёни суғурта» сураат мегирад [2,с.87].

Нақши иқтисодии суғурта дар шароити иқтисоди бозорӣ инҳоянд:

- таъмини ҳифзи молия ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли;
- рушд намудани фаъолияти соҳибкорӣ;
- нигоҳ доштани суботи молиявӣ (дар сатҳи макро ва миёна);
- ҳамчун сахмгузори дар рушди пешрафти илмию технологӣ;
- сармоягузори ба иқтисод ҳамчун сармоягузори институционалӣ;
- дар ҳолати озодкунӣ аз давлат;
- дастгирии фаъолияти иқтисодии хориҷӣ;
- таъмини ҳифзи нафақаи аҳоли;
- ташаккули заминаи иттилоотӣ барои ҳифзи суғуртаи аҳоли ва чома.

Ширкати суғуртавӣ шакли чамъиятии таърихан муайяншудаи амалкунии фонди суғуртавӣ буда, сохтори махсусро, ки бо бастанӣ шартномаи суғуртавӣ ва иҷрои он машғул аст, ифода мекунад. Ба ширкати суғуртавӣ ягонагии техникую ташкилӣ ва мустақилияти иқтисодӣ хос аст. Мустақилияти иқтисодии ширкати суғуртавӣ, мустақилияти захираҳо ва гардиши пурраи мустақилонаи онҳо мебошад. Ширкати суғуртавӣ дар системаи иқтисодӣ ба сифати субъекти мустақили хоҷагидорӣ амал мекунад ва дар системаи муайяни муносибатҳои истеҳсолӣ ҷой дорад. Ширкатҳои суғуртавии аз ҷиҳати иқтисодӣ мустақил муносибатҳои худро бо дигар суғуртакунандаҳо дар асоси азнавсуғуртакунӣ ва ҳамсуғуртакунӣ ба роҳ мемонанд. Гузариши иқтисоди миллӣ ба бозор нақш, сохтори ташкилӣ ва мавқеи ширкати суғуртавиरो дар системаи муносибатҳои иқтисодӣ ба таври назаррас муайян мекунад. Ширкати суғуртавӣ бояд ба субъекти комилхукуқи ҳаёти иқтисодии мамлакат табдил ёбад (ҷадвали 2).

**Ҷадвали 2. Шумораи ташкилотҳои суғуртавӣ**

Ҳамагӣ	Ташкилотҳои суғуртавии давлатӣ	Ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ	Ташкилоти брокери суғуртавӣ	Маркази дастгирии суғуртаи мутақобила
19-ташкilot	2 - ташкilot	16- ташкilot	1- ташкilot	1 - ташкilot

Ҳамин тариқ, ширкатҳои суғуртавӣ дар ҚТ дар ҳоли ҳозир фаъолият доранд. Чамъияти суғуртаи байниҳамдигарӣ шакли ташкилии ҳифзи суғуртавӣ мебошад, ки ҳар суғурташуда ҳамзамон узви чамъияти суғуртавӣ махсуб меёбад. Яъне, ин иттиҳодияи суғурташавандаҳо бо мақсади таъмини ёрии ҳамдигарӣ аст. Дар он назар ба ширкатҳои сахомӣ, самти тиҷоратӣ камтар хос аст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз фаъолияти суғуртаи байниҳамдигарӣ вучуд надорад. Суғуртаи кооперативӣ аз рӯи мазмуни фаъолияти худ ба суғуртаи байниҳамдигарӣ монанд аст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намудаанд: *«Раванди ноил шудан ба мақсадҳои ислоҳоти гузаштаистода ва таъмини низоми мувофиқи иҷтимоӣ – иқтисодии чома талаб мекунад, ки мо бояд мақомоти пуриқтисодии ҳифзи суғуртавӣ дошта бошем»*. [1]

Умуман, суғурта яке аз ҷузъҳои муҳими иқтисодӣ-иҷтимоии чома аст, ки марбут ба форматсияҳои гуногуни иқтисодӣ буда, аммо дар шароити иқтисоди бозоргонӣ бештар ва пурратар татбиқи худро меёбад. Суғурта ҷузъи системаи молия мебошад.

#### АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси олии Ҷумурии Тоҷикистон. – Душанбе, 22-декабри 2014 - 18.
2. Абдусатторов Қ. Суғурта. Китоби дарсӣ / Қ. Абдусатторов, Ш. Насриддин. - Душанбе: Ирфон, 2011.
3. Никитина Т.В. Страхование коммерческих и финансовых рисков / Т.В. Никитина. – Питер, 2006.
4. Журавлев Ю.М. Методы проведения перестраховочных операций. Виды перестраховочных договоров / Ю.М. Журавлев. -М., 1997.
5. Қонуни ҚТ “дар бораи суғурта”. - Душанбе, аз 30.12. 2010. -№681.
6. Сущность, функции страхования. [Электронный ресурс]. www.grandars.ru/college/strahovanie/strahovanie. html.
7. Субъекты и объекты страховых отношений. [Электронный ресурс]. http://studyspace.ru/finansyi-i-kredit.-razdel-1-tereticheskie-voprosyi./sub-ekty-i-ob-ektyi-strahovuyihotnos-3.html. Дата обращения 04.06.2017.
8. Джабаров Г.Н. Проблемы страхового рынка Республики Таджикистан: региональные диспропорции и неразвитость инфраструктуры / Г.Н. Джабаров // Вестник ТНУ. – 310 с.
9. Волчок, В.В. Рынок страхования в Беларуси: анализ и рекомендации / В.В. Волчок, Р. Джуччи. [Электронный ресурс]. http://www.research.by/pdf/pp2004r07.pdf. - Дата обращения: 17.04.2015.
10. Мазеева, М.В. Рискологическая природа страховой защиты: социологический аспект / М.В. Мазеева // Социально-экономические проблемы Тюменской области: сб. науч. тр. -Тюмень, 2002.

## БОЗОРИ СУҒУРТА ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ МАМЛАКАТ

Дар мақолаи мазкур методҳо ва механизмҳои рушди бозори суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудаанд. Муаллифон кӯшидаанд, ки проблемаҳои асосии фаъолияти ин бахши муносибатҳои молиявиро мавриди баррасӣ қарор диҳанд. Танзими меъёри ҳуқуқӣ, ташаккули заминаи ниҳодии бозори суғуртаи минтақавӣ, мусоидат ба васеъ гардидани талабот ба хизматрасонии суғуртавӣ дар байни аҳоли ва тичорат дар минтақа, механизмҳои андоз барои муҳайё намудани шароити мусоиди андозбандӣ, ҳам барои суғуртакунандагон ва ҳам ташкилотҳои суғурта, чалби ташкилотҳои суғурта дар фаъолияти сармоягузорӣ ва инноватсионӣ нуктаҳои асосии муҳтавои мақолаи мазкурро ташкил медиҳанд.

**Калидвожаҳо:** молия, ҳимоя, инноватсия, татбиқ, қонунгузорӣ, сиёсат, минтақа, сохторӣ, сармоягузорӣ, раванд, захираҳо, ширкат, экология, рушд, иқтидор, иҷтимоӣ, рушд, низом, вилоят, идоракунии.

## СТРАХОВОЙ РЫНОК И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

В данной статье рассмотрены методы и механизмы развития рынка страховых услуг. Выявлены ключевые проблемы функционирования данного сегмента финансовых отношений. Определены ключевые направления страховой политики, включающие комплекс мер и механизмов по его развитию, таких как нормативно правовое регулирование, формирование институциональной основы регионального страхового рынка, содействие расширению спроса на страховые услуги среди населения и хозяйствующих субъектов региона, налоговые механизмы, обеспечивающие создание благоприятных режимов налогообложения, как для страхователей, так и страховых организаций. В статье затрагиваются также вопросы, связанные с вовлечением страховых организаций в инвестиционно-инновационную деятельность.

**Ключевые слова:** финансы, защита, инновация, реализация, законодательство, политика, регион, структура, инвестиции, процесс, ресурс, компания, экология, разработка, потенциал, развитие, система, область, управление.

## INSURANCE MARKET AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY ECONOMY

This article discusses the methods and mechanisms for the development insurance market. The key problems of the functioning of this segment of financial relations. The key directions of the insurance policy, including a set of measures and mechanisms for its development, such as regulatory and legal regulation, the formation of the institutional basis of the regional insurance market, the promotion of increased demand for insurance services among the population and economic entities of the region, tax favorable tax regimes for both insurers and insurance organizations. The article also addresses issues related to the involvement of insurance organizations in investment and innovation activities.

**Key words:** financial, protection, innovation, implementation, legislation, policy, region, structure, investment, process, resource, company, ecology, development, social, potential, development, system, management.

**Сведения об авторах:** *Ибодов Нурали Хасанович* - Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, ассистент кафедры экономики. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+992) 987-24-23-26. E-mail: [Ibodov\\_nurali@mail.ru](mailto:Ibodov_nurali@mail.ru)

*Хамдамзода Забихуллоху Рахматулла* - Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, ассистент кафедры экономики. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+992) 933-90-00-30. E-mail: [hamdamzoda@bk.ru](mailto:hamdamzoda@bk.ru)

*Аюбов Диловар* - Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры бухгалтерского и аудиторского учета. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: (+992) 918-90-41-40

**Information about the authors:** *Ibodov Nurali Khasanovich* - Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, assistant at the Department of Economics. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: (+992) 987-24-23-26. E-mail: [Ibodov\\_nurali@mail.ru](mailto:Ibodov_nurali@mail.ru)

*Khamdamzoda Zabikhullohi Rahmatulla* - Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, assistant at the Department of Economics. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: 933-90-00-30. E-mail: [hamdamzoda@bk.ru](mailto:hamdamzoda@bk.ru)

*Ayubov Dilovar* - Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Accounting and Auditing. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 121. Phone: (+992) 918-90-41-40

УДК: 338(100-87)

## ТАҲҚИҚ ВА ТАВСЕАИ САНОЕИ ДОРУСОЗИИ КИШВАРҲОИ ДАР ҲОЛИ ТАВСЕА (МАВРИДИ МУТОЛИА КИШВАРИ ҲИНДУСТОН)

*Ҳабибуллоҳ Муманд, Бибизода Аминӣ, Фуломфоруқ Ихтилвоқ*  
Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон

Аз он ҷое ки таҳқиқ ва тавсеаи нақши муҳиме дар саноати дорусозӣ ифтихор мекунад, кишварҳои дар ҳоли тавсеаи саноати дорусозӣ худ доштаанд. Дар ин росто кишварҳои мазкур сиёсатҳо ва роҳбардори мутафовитро иттиҳоз намуда ва ба дунболи он ба натоқи мухталиф даст ёфтаанд. Ба сурати ҳуҷҷат ва баррасии мушаххасаҳои таҳқиқ ва тавсеаи саноати дорусозии кишварҳои Ҳиндустон, Бразилия ва Чин пардохта мешавад.

Таҷрибаҳои ин кишварҳо метавонанд дарсҳои омӯзанда ва боарзишero барои соир кишварҳои дар ҳоли тавсеа фароҳам намоянд.

Ҳамон тавре, ки дар чадвали 1 нишон дода шудааст, таҳқиқ ва тавсеаи саноеи дорусозии кишвари Ҳиндустон рӯйкарди содиротимехвар дорад ва тавонмандии таҳқиқ ва тавсеаи он дар баҳши хусусӣ мутамарказ шудааст. Сиёсатҳои ин кишвар бо нигоҳи ҷаҳонисозӣ ва байналмилалӣ шудан иттиҳоз мегардад ва ҷараёни таҳқиқ бар мабнои бозори хориҷӣ мебошад. Аввалин тавсеа дар Ҳиндустон идоми ҷаҳонӣ ва тавсеаи иқтисодӣ аст ва навоарӣ дар он ҷо ибтидо аз тариқи навоарӣ дар фароянд ва сипас дар маҳсул идома ёфтааст ва навоариҳо ба сурати радикалӣ анҷом мешавад. Таҳқиқ ва тавсеаи саноеи дорусозии кишвари Бразилия баръакси кишвари Ҳиндустон бо рӯйкарди рафъи ниёзҳо ва тақозои дохилӣ, ки ба василаи системаи беҳдошти миллӣ таъйин мегардад, сурат мепазирад. Тавонмандии таҳқиқ ва тавсеа дар баҳши давлатӣ мутамарказ шуда ва ҷараёни таҳқиқ бар мабнои бозори дохилӣ аст. Аввалин тавсеа дар Бразилия ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ ва навоарӣ дар он ҷо аз навъи тадриҷӣ аст ва ин амр мучиб шудааст, ки тавсеаи маҳсулоти ҷадид дар таҳқиқоти давлатӣ мағфул, яъне нопаёдо воқеъ шавад [5].

Таҳқиқ ва тавсеаи саноати дорусозии кишвари Чин бо рӯйкарди дастбӣ ба мазияти рақобатӣ дар бозорҳои ҷаҳонӣ анҷом мегардад. Тавонмандии таҳқиқ ва тавсеаи он дар баҳши давлатӣ мутамарказ шуда ва ҷараёни таҳқиқ бар мабнои бозори хориҷӣ аст. Аввалин тавсеа дар Чин иртиқои тавонмандии навоарона ва идғоми ҷаҳонӣ мебошад ва ҳамакнун ба навоариҳои мустақил ва радикалӣ мутамарказ гардидаанд [6].

**Чадвали 1. Муқоисаи таҳқиқ ва тавсеаи саноеи доруй дар кишварҳои Ҳиндустон, Бразилия ва Чин**

	Ҳиндустон	Бразилия	Чин
Тавонмандии таҳқиқ ва тавсеа	Тамаркуз бар баҳши хусусӣ	Тамаркуз бар баҳши давлатӣ	Тамаркуз бар баҳши давлатӣ
Самти таҳқиқ	Тамоил ба бозори хориҷӣ	Тамоил ба бозори дохилӣ	Тамоил ба бозори хориҷӣ
Байналмилалӣ қардан	Боло	Поин	Боло
Авлавияти тавсеа	Тавсеаи иқтисодӣ ва идғоми ҷаҳонӣ	Ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ	Тавсеаи иқтисодӣ ва идғоми ҷаҳонӣ
Навоарӣ	Ибтидо навоариҳои фароянд ва пас аз он навоарӣ дар маҳсул. Аҳамияти таҳқиқот ба сурати дохилӣ. Навоариҳои радикалӣ	Такмили тадриҷӣ бо тавачҷуҳ ба фановариҳои пешрафта. Таҳқиқоти давлатӣ, ки аз тавсеаи маҳсулоти ҷадид бозмондаанд.	Тамаркуз бар навоариҳои мустақил ва радикалӣ

Таҳқиқ ва тавсеа ба таври ошкор нақши муҳимро дар тамоми мароҳили фароянди навоарӣ ифо мекунад. Ба мувозоти дарк ва тавсеаи моделҳои фароянди навоарӣ, наслҳои шинохташуда аз таҳқиқ ва тавсеаи анвои мутафовите аз мудирияти созмони мурағаб бо он вучуд дорад [1]. Бо тавачҷуҳ ба ин ки кишварҳои муваффақ аз назарияҳои хос ва муназзаме дар заминаи фаъолиятҳои таҳқиқ ва тавсеа пайравӣ қарданд, метавон натиҷа гирифт, ки паймудани масири муваффақиятомез, мусталзами доштани ҷаҳорҷӯбаи муносиб ва мушаххасе мебошад. Аз ин рӯ, дар идома ба муаррифии чанд назария аз раванди тақомули фаъолияти таҳқиқ ва тавсеа, ки дар кишварҳои муваффақ дар ҳоли тавсеа дунбол шудааст, мепардозем.

Дар соли 2003, дар мақолаи «Рӯйкарди ҷадид ба арзбӣи печидагии фановарӣ дар табақабандии мухталифи таҳқиқ ва тавсеа» Амсен ва Тшанг рӯйкарди ҷадидеро мутобиқ барои фаъолиятҳои таҳқиқ ва тавсеа муаррифӣ менамояд [7].

Дар ин мақола фаъолиятҳои таҳқиқ ва тавсеа дар панҷ гуна - улуми маҳз, таҳқиқи поя, таҳқиқи қорбурдӣ, тавсеаи инкишофӣ ва тавсеаи пешрафта ироа шудааст. Улуми маҳз, кашфи қавоиди илмӣ ҷадид; таҳқиқи поя эҷоди дониши ҷадид дар мавриди маҳсули ҷадиди қобили арза дар бозор; таҳқиқи қорбурдӣ эҷоди маҳсули мутамоиз ба рӯйи коаз; тавсеаи инкишофӣ эҷоди намунаи аввалия дар система ва тавсеаи пешрафта эҷоди намунаи аввалия барои тавлид мебошад [7].

Соли 2002 Форбз ва Вилд дар фасли шашуми китоби «Аз дунболаравиҳо ба раҳбарон: мудирияти фановарӣ ва навоарӣ дар кишварҳои тоза саноатишуда» бо унвони «Мудирияти таҳқиқ ва тавсеа дар дунболаравиҳои фановарӣ», ба мутолиаи таҳқиқ ва тавсеа дар кишварҳои тоза саноатишуда мепардозанд. Дар ин мақола барои фаъолиятҳои таҳқиқ ва тавсеа панҷ нақши тақомулиро муаррифӣ намунаанд [8].

Таҳқиқ ва тавсеа ба унвони бумисозӣ ба тавсеаи мавод ва таҷҳизоти бумӣ чойгузини икклиме, ки дар дастрас нестанд ва тавсеаи фироадҳои тавлиди бумӣ итлоқ мешаванд. Дар воқеъ, ҳадаф тавлиди маҳсули комилан бумӣ аст, таҳқиқ ва тавсеа ба унвони ёдгирӣ, омӯзиши донишмандон ва муҳандисин дар хориҷ аз кишвар аз тариқи омӯзишҳои кӯтоҳмуддат мебошад. Масире, ки мусталзами сармоягузориҳои сангин ва мудовим дар касби фановарии хориҷӣ, ёдгирии фаъол аз соир ширкатҳои ҷаҳон бо талоши фишурда ва густариши сареъ ва таҳқиқ ва тавсеаи дохилӣ барои такмили фановарӣ касб шудааст. Таҳқиқ ва тавсеа ба унвони иртиқои маҳсулоти мавҷуд аз тариқи беҳбуд ва тайироти тадриҷӣ дар маҳсулоти мавҷуд сурат мегирад. Таҳқиқ ва тавсеа таҳти се шартҳои касби қор маҳсуб мешавад: интиқоли ташкилоти таҳқиқ ва тавсеа дар сатҳи фаромиллӣ, таҳқиқоти қарордодӣ ва мушорикат бо донишгоҳҳои маҳаллӣ дар озмоишгоҳҳои таҳқиқотӣ. Пажӯҳиш дар дунболоаи рӯяхҳои фановарӣ, пояи дониши саноеи мавҷударо густариш дода ва дониши чадидро эҷод мекунад, ки ба фановариҳои чадид ва зоиши саноеи чадид меанҷомад [8].

Дар соли 2008 Кале ва Вилд дар мақолае зери унвони «Ёдгирии баҳрабардорона ва иқтишофӣ ба унвони воқуниш ба мувофиқатномаи Trips дар бунгоҳҳои дорусозии Ҳиндустон», нишон доданд, ки ширкатҳои дорусозии Ҳиндустон аз тариқи тавсеаи тадриҷӣ ва ҳамчунин тавсеаи радикалии тавонмандӣ ба ин тайирот воқуниш нишон доданд. Тавсеаи дучонибаи тавонмандӣ шомили сармоягузориҳои иқтишофӣ дар таҳқиқ ва тавсеа барои тавлиди маҳсулоти навоарона ва дар айни ҳол истифодаи баҳрабардорона аз тавонмандӣ мавҷуд дар таҳқиқ ва тавсеаи фарояндӣ мебошад [9].

Дар мавриди таҳқиқ ва тавсеаи саноеи доруй, тавонмандӣ таҳқиқ ва тавсеаи фароянд ва маҳсулро метавон бар мабноси мизони печидагии пойгоҳи дониш аз ҳам мутаомиз кард. Тавонмандии навоаронаи сатҳи ибтидоӣ, яъне тавоноии татбиқи ҷузъии тавлид ва ҷазби фановарӣ; тавонмандии навоаронаи сатҳи мутавассит, яъне тавоноии эҷоди тағйироти фанӣ тадриҷӣ дар тарроҳии маҳсул, кайфият ва фарояндҳои тавлид.

Системҳои дорурасони чадид мусталзими тавсеаи фановарии расондани дору ба маҳалли беморӣ ба равиши чадид аст [9].

Ширкатҳои Ҳиндустон дар муҳити чадидаи худ рӯйкарди тавсеаи дучонибаи тавонмандӣ иттихоз кардаанд, то ба қобилиятҳои чадид даст ёбанд.

**Муаррифии саноеи дорусозии Ҳиндустон.** Саноеи дорусозии Ҳиндустон сездарумин саноеи бузург дар ҷаҳон аз назари боздеҳи бозор буда ва бозори ҳудуди 2/5 млрд доллари Амрико ба худ ихтисос додааст [11]. Дар миёни кишварҳои дар ҳоли тавсеа Ҳиндустон мусалламан кишваре аст, ки дар он фароянди сохтани системаи навоарии доруй пешрафтатар аст. Кишвари Ҳиндустон тавлидкунанда ва содиркунандаи аслии доруҳои ҷенерикӣ буда ва ахиран низ ба ин самт ҳаракат кардааст. Ҳиндустон баъд аз муддате ба як таъминкунандаи аслии на танҳо дар заминаи доруҳои ҷенерикӣ, балки дар кашфи формулаҳо ва доруҳои чадид табдил шудааст. Саноеи дорусозии Ҳиндустон илова бар таъмили тақозои маҳаллӣ дар мавқеияте барои содироти ҳаҷми қобили тавачҷуҳе аз маҳсулоти доруй ба макосиди мухталиф, шомили бозорҳои тавсеаёфтаи Аврупо, Амрико ва Япония даст ёфтааст. Бинобар ин, ин саноеат ба унвони як бозигари аслии дар саноеи дорусозии ҷаҳонӣ матраҳ шуд.

Аз миёни эҷоди Созмони Умумиҷаҳонии Тичорат ин бахш бо ҷолишҳои чадида мувоҷеҳ шуд, яке аз муҳимтарини онҳо, муаррифии низоми потенти маҳсул барои бароварда сохтани илзомоти TRIPS мебошад. Ба илова, ин саноеат бо рукабҳои рӯ ба рушд ҳамчун Чин, ки аҳдофи тавлидӣ бо ҳазинаи поин доштанд, мувоҷеҳ буданд. Ин ҷолишҳо сабаб шуданд, то саноеати роҳбурдӣ касбу қори худро барои мондан дар рақобати ҷаҳонӣ тағйир диҳад. Бисёре аз ширкатҳои дорусозии Ҳиндустон ба ин натиҷа расиданд, ки барои созгорӣ бо роҳбурди чадид аз фановариҳо ва маҳсулҳои чадид истифода кунанд, дар ҳамин росто саноеати дорусозии Ҳиндустон ҳазинаҳои таҳқиқ ва тавсеаҳои худро ба таври қобили тавачҷуҳе дар солҳои ахир афзоиш додааст. Раванди қобили тавачҷуҳи дигар дар саноеати дорусозии Ҳиндустон табдил шудани он ба як мақсади ҷаззоб барои бурунсупорӣ қарордодҳои таҳқиқотӣ, бавежа дар ҳусуси озмоишгоҳи болинии ширкатҳои бузурги кишварҳои тавсеаёфта мебошад.

Тақомули саноеати дорусозии Ҳиндустонро метавон ба 3 давра табақабандӣ намуд [12]:

1. *Қабл аз соли 1970.* То соли 1970 андозаи саноеати дорусозии Ҳиндустон бисёр кӯчак ва дар ҳадди чанд бунгоҳ бо зарфияти тавлидӣ маҳдуд буд. Ширкатҳои фаромиллӣ дар он замон аз тариқи ширкатҳои тобеа бар бозор тасаллути комил доштанд. Ин ширкатҳо ҳаҷми васеъ аз доруҳоро аз кишварҳои худ ба Ҳиндустон ворид мекарданд. Низоми потент дар он замон ба гунае буд, ки ба унвони як монесаи аслии ҷиҳати вуруди ширкатҳои

Ҳиндустонӣ дар ҳавзаи тавлидоти доруӣ тавлид шуда буд. Байни солҳои 1947 ва 1957 99% доруҳо ва потентҳои доруӣ дар Ҳиндустон дар дасти ширкатҳои фаромиллӣ буд. Дар тӯли ин давра ба далели шароити инҳисорӣ, қимати доруҳо дар Ҳиндустон бисёр боло буд ва ин амр вазъияти бисёр хушояндро барои он ширкатҳо фароҳам намуда буд. Ироаи доруҳо бо қимати боло ва сатҳи поини зерсохти фаннии ширкатҳои маҳаллӣ, мучиб шуд, то давлат тасмим бигирад, ки ба сурати мустақим дар тавлиди дору мудохила кунад. Аввалин иқдоми аслии давлат дар ин замина роҳандозии ду ширкати доруӣ ба номҳои Ширкати антибиотики Ҳиндустон ва Ширкати дорусозии Ҳиндустон дар солҳои 1954 ва 1961 буд. Давлат ҳимоятҳои фанниро аз кишварҳои қабилӣ Русия барои роҳандозии тавлидоти доруӣ дарёфт намуд. Ин ду ширкат нақши муҳимро дар тавлидоти доруҳои ҳаёти барои бозори дохилӣ доштанд. Давлат ҳамчунин ширкатҳои фаромиллиро барои роҳандозии зерсохти тавлиди дар Ҳиндустон ташвиқ намуд. Албатта, дар тӯли ин давра мизони сармоягузори мустақими хориҷӣ дар саноати доруӣ дар ҳадди поин буд ва кишвар ба ҳаҷми зиёде аз воридоти доруҳо вобаста буд [12].

2. *Аз соли 1970 то 1995.* Даҳаҳои 1970 нуқтаи атфе дар саноати дорусозии Ҳиндустон буданд. Дар соли 1970 давлати Ҳиндустон як қонуни потенти чадидро муаррифӣ намуд. Ин қонун фақат потенти фарояндиро ба расмият шинохт ва потенти рӯии маҳсулро напазируфт. Бинобар ин, доруҳои, ки дар соир кишварҳо потент шудаанд, метавонистанд дар Ҳиндустон аз тариқи муҳандисини маъқул ва бо истифода аз фарояндҳои мутафовит, бидуни пардохти ҳазинае ба соҳиби потент тавлид шаванд. Илова бар ин, бар асоси қонун умри потент ба 5 сол аз замони муаррифӣ ва 7 сол аз замони қорбурди шудани он тақлил ёфт. Ҳамроҳ бо муаррифии ин қонун ва ҳамчунин назорати қиматҳо, мушаввиқҳои камӣ барои ширкатҳои фаромиллӣ ҷиҳати муаррифии маҳсулоти чадид дар Ҳиндустон вучуд дошт. Қонуни чадидаи потент мучиби қоҳиши қобили тавачҷуҳе аз саҳми ширкатҳои фаромиллӣ дар тавлидоти кишвари Ҳиндустон шуд. Аз тарафи дигар, ин мавзӯъ тақдил ба абзор барои рушди тавлидоти дорусозии бумӣ шуд. Теъдоди ширкатҳои дохилӣ дар ҳавзаи тавлидоти доруӣ афзоиши қобили тавачҷуҳе ёфт. Хеле аз онҳо воҳидҳои бо микёс кӯчак буда, ки мушаввиқҳои аз давлат дарёфт намуданд. Бисёре аз онҳо шурӯъ ба анҷоми фаъолиятҳои таҳассусӣ дар тавлиди доруҳои ҷенерикӣ қарданд [12].

Тавлид аз тариқи воҳидҳои бумӣ ҳамчунон дар ин давра афзоиш дошт. Ин рӯйқарди Ҳиндустон барои дастбӣ ба худқифой дар тавлидоти доварӣ кумак қард. Хеле аз доруҳо дар Ҳиндустон бо қимати камтар ё нисфи қиматҳои маъмул дар кишварҳои ҳамсоя, мисли Покистон, Бангладеш ва Шриланка дар дастрас буд. Дар соли 1991 бунгоҳҳои дохилӣ 65% доруҳои қалъай ва 80% формулаҳои дар дохили кишвар тавлид мекарданд. Қимати поин ва ҳаҷми тавлиди боло дар Ҳиндустон сабаб шуд, то ин кишвар ба кишварҳои пешрафта ва дар ҳоли тавсеа содирот дошта бошад. Қимати поини доруҳои ҷенерикӣ содиротӣ аз Ҳиндустон нақши ҳаётиро дар мубориза бо беморӣ ВНМО дар ҷануб ва ҷануби шарқи Осиё, Африқо ва Амриқои Ҷанубӣ ифо намуд [12].

3. *Аз соли 1995 ба баъд.* Соли 1995 СУС таъсис шуд. Аз он ҷое ки Ҳиндустон аз аъзои ин созмон буд, ба сурати худқор тақдил ба яке аз мутааҳҳидин дар тавофуқномаи TRIPS шуд. Кишварҳои дар ҳоли тавсеа ҳаммонанди Ҳиндустон 10 сол (то поёни 2014) аз TRIPS барои иҷроӣ қардани сиёсатҳои потенти муҳлат гирифтанд. Дар интиҳои соли 2005 беш аз ҷаҳорсад доруи қалъай ва шаст ҳазор формула дар шаст мақулаи дармони мутафовит тавлид шуд. Андозаи саноати доруӣ дар соли 2005 ба мизони даҳ ҳазор воҳид расид ва ҳудуди 300 воҳид дар микёсҳои бузургу мутавассит фаъолият мекарданд. Суди ин бахшҳо низ дар ҳоли афзоиш буд. Арзёбии ин саноат нишон медиҳад, ки суди қабл аз молиёт барои ин саноат аз ду ҷисади фуруш дар соли 1991-1992 ба 19% фуруш дар соли 2004-2005 афзоиш ёфт. Ин раванди рӯ ба афзоиши судоварӣ мучиби ангеа дар афзоиши сармоягузори дар фаъолиятҳои таҳқиқ ва тавсеа шуд. Ҳамчунин, раванди содирот бо нархи болое рӯ ба афзоиш буд. Фароянди қавии таҳқиқ ва тавсеа ва ҳазинаҳои тавлиди поин ба ширкатҳои ҳиндустонӣ барои нуфуз дар бозорҳои содирот кумак қард [12].

**Таҳқиқ ва тавсеа дар биодоруи Ҳиндустон.** Бахши биодоруӣ бахши байналмилалӣ буда ва кишварҳои Амриқо ва Аврупо дар бозори он тасаллут доранд.

Ҳадамоти бозорёбии байниқорай, ки фуруши доруи ҷаҳониро дар соли 2010 856 млрд доллар эълон қарда буданд, интизор доранд, ки ин фуруш то соли 2016 то сатҳи 1.2 трлн доллар бирасад. Бахши бозори биодоруӣ падидаи мубтанӣ бар технология ва илм буда ва барои кишварҳои муҳталиф ворид шудан ба ин бозор саҳт буда ва бидуни шак ва бидуни дониш ва таҷрибаи қор бо технологияҳои печида мубтанӣ бар илм ва бидуни таҳқиқ ва тавсеа душвор хоҳад буд.

**Иқдомоти аввалия (1981/1986).** Дар Ҳиндустон фишор барои тавсеаи бахши биофановарӣ аз тариқи донишмандони машҳуре, ки ба бахши давлатӣ омада буданд,

шурӯъ шуд. Доктор Воро Доро Чон дар он хангом дабири департаменти илм ва фановарӣ ва раиси анҷумани биофановарии миллии буд. Аҳдофи ин анҷуман шомили таъйини ҳавзаҳои аввалиятдор, таъйини зерсоҳаҳои мавриди ниёз ва пиёдаسازیи барномаҳои ҳамоҳангкунанда барои расидан ба аҳдофи миллии мушаххас буд. Ба ин манзур теъдоди барномаҳои озмоишӣ дар барномаҳои 5-солаи шашум (1985/1981) ва барномаи ҳафтум (1986/1990) пешниҳод шуданд. Агарчи дар тайи ин давраи чаҳорсола ба назар расид, ки фақат ба ду ҳадафи аввал даст ёфтанд [13]. Дар соли 1986 ин анҷуман табдил ба як баҳши давлатии ҷудоғона шуд, ки зери назари Вазорати улум ва фановарӣ ба фаъолият мепардохт. Далели аслии барои ин тайир дастёбӣ ба ин воқеият буд, ки биофановарӣ як фановарии умумӣ аст, ки пешрафти он ниёзманди тавсеаи шоистагӣҳои мутанаввеъ дар риштаҳои илми мухталиф мебошад. Барои расидан ба ин ҳамоҳангӣ як созмоне, ки бо Вазорати улум ва фановарӣ ҳамкорӣ кунад, зарурӣ ба назар мерасад [13].

**Эҷоди шоистагии илмӣ (1986-1990).** Ҳадафи аввал дар ин марҳала эҷоди ҳастае аз муҳаққиқоти босалоҳият дар ҳавзаҳои биофановарӣ буд. Дар ин росто имтиёзҳо ва кумақҳо ба муассисоти таҳқиқотӣ ва донишгоҳҳо барои анҷоми лоиҳаҳои биофановарӣ таҳсис ёфт. Ин имтиёзҳо ҳамчунин ба муассисоти таҳқиқотӣ ва омӯзишии мунтахабе тааллуқ гирифтанд. Онҳо шурӯъ ба эҷоди муассисоти ҷадиде дар ин ҳавза, аз қабиле Муассисаи биологияи силлулӣ ва молекулаи ва Муассисаи миллии бофтаҳои ҳайвонӣ намуданд [13].

**Тавсеаи баҳши хусусӣ (1990 то ҳақ)**. Дар Ҳиндустон ҳамчун бисёре аз кишварҳои дар ҳоли тавсеа теъдоди муассисоти молие, ки дар фановарии ҷадид сармоягузорӣ менамоянд, бисёр маҳдуд аст. Давлати Ҳиндустон саъй кардааст, то ин мушкилро аз тариқи таъсиси консорсиуми Ҳиндустон ба унвони як ширкати давлатӣ дар соли 1990 ҳал кунад. Ин ширкат ҳаммонанди ширкатҳои бо сармояи рискпазир дар Амрико амал мекард. Фаъолияти аслии ин ширкат анҷоми мутолиоти имконсанҷии фанӣ ва иқтисодӣ ва назорат бар фаъолиятҳо буд. Ба таври хулоса таъсири ширкати мазкур тасхил дар эҷоди бунгоҳҳо ва маҳсулоти ҷадид буд [13]. Талошҳои давлати Ҳиндустон сабаби эҷоди огоҳии асосӣ нисбат ба истиқрори биофановарӣ дар бунгоҳҳо шуд. Теъдоди аз бунгоҳҳо дар саноати Ҳиндустон шурӯъ ба сармоягузориҳои биофановарӣ намудаанд. Дар соли 2002 ҳудуди 100 то 150 бунгоҳи фаъол дар биофановарӣ дар Ҳиндустон вучуд дошт, ки як сеуми ин бунгоҳҳо дар саноати дорӯӣ машғул ҳастанд.

#### А Д А Б И Ё Т

1. Bamfield, P. The Innovation Chain, in Research and Development in the Chemical and Pharmaceutical Industry, Third, Completely Revised and Enlarged Edition, Wiley-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Weinheim, 3rd, p.125, 2006
2. Vincentiu, I.M., Beatrice, I.V. Innovation And Research And Development Important Factors Related To The Nations Competitiveness, Communication Of The IBIMA, Vol 10, p.110-118, 2009.
3. Mytelka, Lynn K. Pathways And Policies To (Bio) Pharmaceutical Innovation Systems In Developing Countries, Industry And Innovation, No 4, Vol 13, P. 415-435, (2006)
4. Schüren, V. Two Trips To Innovation-Pharmaceutical Innovation Systems In India And Brazil. Berlin: SFBGovernance, p.700, 2012.
5. Jingxi Ding, Y. X. From Imitation To Innovation: A Study Of China's Drug R&D And Relevant National Policies. Journal Of Technology Management & Innovation, p.1-13, 2011.
6. Amsden, Alice H. Tschang, F. Ted. A New Approach To Assessing The Technological Complexity Of Different Categories Of R&D (With Examples From Singapore), Research Policy, No 32, P.553-572, 2003.
7. Forbes, N., Wiold, D. From Followers To Leaders: managing technology and innovation in newly industrializing countries, Routledge, London, p.232, 2002.
8. Kale, Dinar, Wiold, David. Exploitative And Explorative Learning As A Response To The Trips Agreement In Indian Pharmaceutical Firms, Industry And Innovation, No 1, Vol 15, P.93-114, 2008.
9. Bel, M., Pavitt, K. Technological Accumulation And Industrial Growth: Contrasts Between Developed And Developing Countries, Industrial And Corporate Change, No 2. Vol 2, p.157-210, 1993.
10. Ramani, S. Who Is Intrested In Biotech? R&D Strategies, Knowledgebase And Market Sales Of Indian Bio Pharmacoutical Firms, Research Policy , No 31, Vol 3, P.381-398, 2002.
11. Prahalathan, S., Baruah, N. Indian Pharmaceutical Industry: Surging Globally", Export-Import Bank Of India, Quest, India, p.46-76, 2007.
12. Ramani, S.V., Visalakashi, S. The Chicken Or The Egg Problem Revisited: The Role Of Resource And Incentives In The Integration Of Biotechnology Techniques, The International Journal Of Biotechnology, In Press, p.533, 2001.
13. Mahajan, M.M. The Emergence Of New R&D Paradigms In The Indian Pharmaceutical Industry: Post TRIPS Perid, Journal Of Intellectual Property Rights, No 1, Vol 15, P.93-114, 2011.

#### ТАҲҚИҚ ВА ТАВСЕАИ САНОАИ ДОРУСОЗИИ КИШВАРҲОИ ДАР ҲОЛИ ТАВСЕА (МАВРИДИ МУТОЛИА КИШВАРИ ҲИНДУСТОН)

Таҳқиқ ва тавсеа ба таври ошкор нақши муҳимро дар тамоми мароҳили фароянди навоарӣ ифо мекунад. Ба мувозоти дарк ва тавсеаи моделҳои фароянди навоарӣ, наслҳои шинохташудае аз таҳқиқ ва тавсеаи анвои мутафовите аз мудирияти созмони мураттаб бо он вучуд дорад. Мақолаи ҳозир бо истифода аз таҷрибаи кишвари Ҳиндустон ба таҳлили назарияҳои марбут ба фаъолиятҳои таҳқиқ ва тавсеа дар саноати дорусозӣ дар кишварҳои дар ҳоли тавсеа пардохтааст. Тағйироти муқаррарот дар натиҷаи мувофиқатнома мунҷар шуд, ки ширкатҳои Ҳиндустон як рӯйкарди дучониба дар тавсеа ва тавонмандиро

дар саноати дорусозӣ иттихоз намоянд. Вуруд ба бозори доруҳои ченерикӣ дар кишварҳои пешрафта ба ширкатҳои Ҳиндустон кумак кард, то бар ду мушкили бузург ғалаба кунанд: ҷудой аз пешравони таҳқиқ ва навоарӣ дар заминаи дорусозӣ ва фосила нисбат ба бозорҳои пешрафта. Талошҳои давлати Ҳиндустон сабаби эҷоди огоҳии асосӣ нисбат ба истиқрори биофановарӣ дар бунгоҳҳо шуд. Теъдод аз бунгоҳҳо дар саноати Ҳиндустон шуруъ ба сармоягузори биофановарӣ намудаанд. Дар Ҳиндустон ду вазорати асосӣ арзи вучуд доранд, ки бо танзими доруворӣ машғуланд – Вазорати тандурустӣ ва таъминоти иҷтимоӣ оила барои соли ҷомеа ҷавобгӯ аст, вазорати химикатҳо ва нуриандозӣ барои истеҳсоли саноатии доруворӣ ҷавобгӯ аст. Инчунин агентҳои ва ташкилотҳои сершумор арзи вучуд доранд, ки ин ва ё он сабаб бо истеҳсол ва паҳни доруворӣ шуғл меварзанд.

**Калидвожаҳо:** саноати дорусозӣ Ҳиндустон, дастовардҳо дар саноати дорусозӣ, дастрасии доруворӣ, таҳқиқ ва тавсеаи саноати дорусозӣ.

## ИССЛЕДОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ В РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАНАХ (НА ПРИМЕРЕ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ ИНДИИ)

Новые разработки и методы изготовления лекарств и лечения пациентов являются наиболее актуальными проблемами, решение которых позволит улучшить здравоохранение. Ведь очевидно, что здоровая нация - это залог здоровой экономики. Исследования и разработки играют ключевую роль в науке, поэтому управление и инвестиции в данной области очень важны для поддержания отрасли и его конкурентоспособности.. Развивающиеся страны являются импортерами новых и передовых технологий из развитых стран, но, с другой стороны, в последние годы инвестиции и доступность лекарственных препаратов становится очень сложным, что приводит к развитию отраслей внутренней промышленности. В данной статье авторы подвергли рассмотрению исследования и разработки относительно фармацевтической промышленности в развивающихся странах на примере Индии. Так как Фармацевтическая промышленность Индии бурно развивается в последние годы и завоевывает все новые и новые рынки и Индия имеет большие достижения в фармацевтической промышленности. В Индии существует два основных министерства, которые занимаются регулированием медицинских препаратов - Министерство здравоохранения и социального обеспечения семьи отвечает за здоровье общества, а министерство химикатов и удобрений ответственно за промышленное производство медикаментов. Также существует множество агентств и организаций, которые так или иначе связаны с производством и распространением лекарств.

**Ключевые слова:** фармацевтическая отрасль, Индия, достижения в фармацевтической промышленности, доступность лекарственных препаратов, исследования и разработки в фармацевтической отрасли.

## RESEARCH AND DEVELOPMENT OF THE PHARMACEUTICAL INDUSTRY IN DEVELOPING COUNTRIES (ON THE EXAMPLE OF PHARMACEUTICAL INDUSTRY INDIA)

New developments and methods for the manufacture of medicines and patient care are the most pressing problems, the solution of which will improve public health. It is obvious that a healthy nation is the key to a healthy economy. Research and development play a key role in science, therefore management and investment in this area are very important to maintain the industry and its competitiveness. Developing countries are importers of new and advanced technologies from developed countries, but, on the other hand, in recent years, investment and accessibility drugs becomes very complex, which leads to the development of domestic industries. In this article, the authors examined research and development regarding the pharmaceutical industry in developing countries, using the example of India. Since the pharmaceutical industry of India has developed rapidly in recent years and is gaining more and more markets, India has great achievements in the pharmaceutical industry. In India, there are two main ministries that regulate medicines - the Ministry of Health and Family Welfare is responsible for public health, and the Ministry of Chemicals and Fertilizers is responsible for the industrial production of medicines. There are also many agencies and organizations that are somehow related to the production and distribution of drugs.

**Key words:** pharmaceutical industry, India, achievements in the pharmaceutical industry, availability of medicines, research and development in the pharmaceutical industry..

**Сведения об авторах:** *Хабибуллох Муманд* - Таджикский государственный университет коммерции, преподаватель. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти ½

*Бибизода Амини* - Таджикский государственный университет коммерции, преподаватель. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти ½

*Гулмфорук Ихтилвок* - Таджикский государственный университет коммерции, преподаватель. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти ½

**Information about the authors:** *Khabibulloh Mumand* - Tajik State University of Commerce, teacher. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Dehoti Street ½

*Bibizoda Amini* - Tajik State University of Commerce, teacher. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Dehoti Street ½

*Gulomforuk Ihtilvok* - Tajik State University of Commerce, teacher. **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Dehoti Street ½

УДК: 336.6(575.3)

## САРМОЯИ ИҶТИМОӢ – АСЛИ МЕҲВАРИИ ТАВСЕА

*Фазулаҳмад Бовар*

Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон

Имрӯз сармояи иҷтимоӣ нақши бисёр муҳимтар аз сармояи физикӣ ва инсониро дар ҷомеа ифто мекунад ва шабакаҳои равобити ҷамъии инсиҷомбахш миёни инсонҳо ва

созмон аст. Дар набудани сармояи иҷтимоӣ, дигар сармояҳо асарбахшии худро аз даст медиҳанд ва бидуни сармояи иҷтимоӣ паймудани роҳҳои тавсеа ва тақомули фарҳангию иқтисодӣ ноҳамвору душвор мешавад. Дар ин мақола ибтидо ба мафҳуми сармояи иҷтимоӣ ишора гардида ва сипас ҷанбаҳои манфиати иқтисодӣ ва умумии сармояи иҷтимоӣ ва ҷигунагии эҷод, ҳифзу нобудии сармояи иҷтимоӣ баён гардида, баъд аз он ба тавзеҳи нақши давлат дар эҷоди сармояи иҷтимоӣ мубодират гардида ва дар поён бо ироаи модели ба нақши омилҳои амалқарди созмонҳои бахши давлатӣ дар эҷоди сармояи иҷтимоӣ пардохта шудааст.

Имрӯз дар қанори сармояҳои инсонӣ, молӣ ва иқтисодӣ, сармояи дигаре бо номи сармояи иҷтимоӣ (social capital) мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифтааст. Ин мафҳум ба пайвандҳо, иртибототи миёни аъзои як шабака ба унвони манбаи боарзиш ишора дорад, ки бо халқи хинҷорҳо ва эътимоди мутақобили сабаби таҳаққуқи аҳдофи аъзо мешавад. Сармояи иҷтимоӣ ки собиқаи ҷомеашиносона дорад, ба унвони як аҳроми тавфиқофарин матраҳ ва мавриди иқболи фаровон низ воқеъ шудааст. Сармояи иҷтимоӣ заминаи муносибе барои баҳраварии сармояи инсонию физикӣ ва роҳе барои расидан ба муваффақият қаламдод мешавад. Мудирон ва касоне, ки битавонанд дар созмон сармояи иҷтимоӣ эҷод кунанд, роҳи қомеъии шугӯлӣ ва созмони худро ҳамвор месозанд. Аз сӯйи дигар, сармояи иҷтимоӣ ба зиндагии фард, маъно ва мафҳум мебахшад ва зиндагиро содатару лаззатбахштар месозад.

Имрӯз сармояи иҷтимоӣ нақши бисёр муҳимтар аз сармояи физикӣ ва инсонӣ дар созмонҳо ва ҷавомеъ ифода мекунад ва шабакаҳои равоити ҷамъӣ ва гурӯҳии инсиҷомбахш миёни инсонҳо, созмонҳо ва инсонҳову созмонҳо бо созмонҳо мебошад. Бе сармояи иҷтимоӣ соир сармояҳо асрбхшии худро аз даст медиҳанду бидуни сармояи иҷтимоӣ паймудани роҳҳои тавсеаву тақомули фарҳангӣ ва иқтисодӣ ноҳамвору душвор мешавад.

Дар дидгоҳҳои суннати мудирияти тавсеа сармояҳои иқтисодӣ, физикӣ ва нерӯи инсонӣ муҳимтарин нақшо ифода мекарданд, аммо дар асри ҳозир барои тавсеаи бештар аз он ҷи ба сармояи иқтисодӣ, физикӣ ва инсонӣ ниёзманд бошем, ба «сармояи иҷтимоӣ ниёзмандем, зеро бидуни ин сармоя истифода аз дигар сармояҳо ба таври беҳинае анҷом нахоҳад шуд. Дар ҷомеае, ки фоқиди сармояи иҷтимоии қомеъ аст, соир сармояҳо бефоида ва талаф мешаванд. Аз ин рӯ, мавзӯи сармояи иҷтимоӣ ба унвони як асли меҳварӣ барои дастбӣ ба тавсеа маҳсуб шуда ва мудироне муваффақ қаламдод мегарданд, ки битавонанд дар иртибот бо ҷомеа ба тавлиду тавсеаи сармояи иҷтимоии бештар ноил гарданд.

**Сармояи иҷтимоӣ.** Истилоҳи сармояи иҷтимоӣ қабл аз соли 1916 дар мақолае тавассути Хонейфон аз Донишгоҳи Вирҷинияи Фарбӣ матраҳ шуд, аммо нахустин бор дар асари Чейн Чекобс «Маргу зиндагии шаҳрҳои бузурги Амриқой» (1961) ба қор рафтааст, ки дар он ӯ тавзеҳ дода буд, ки шабакаҳои иҷтимоии фишурда дар маҳдудаҳои қадимӣ ва муҳталиши шаҳрӣ сурате аз сармояи иҷтимоиро ташкил медиҳанд ва дар иртибот бо ҳифзи назофат, адами вучуди ҷурму ҷинояти хиёбонӣ ва дигар тасмимот дар мавриди беҳбудии кайфияти зиндагӣ дар муқоиса бо авомили ниҳодҳои расмӣ, монанди нерӯи ҳифозатии полис ва нерӯҳои интизомӣ, масъулияти бештаре аз худ нишон медиҳанд.

Сармояи иҷтимоӣ қизи воҳид нест, балки анвои ҷизҳои гуногуне аст, ки ду вижагии муштарак доранд: ҳамаи онҳо шомили ҷанбае аз як соҳти иҷтимоӣ ҳастанд ва қунишҳои муайяни афродеро, ки дар даруни соҳтор ҳастанд, тасхил мекунанд. Сармояи иҷтимоӣ монанди шаклҳои дигари сармоя муваллид аст ва дастбӣ ба ҳадафҳои муайянеро, ки дар набудани он дастбфтани нахоҳад буд, имқонпазир месозад. Сармояи иҷтимоӣ монанди сармояи физикӣ ва сармояи инсонӣ қомилан таъвизпазир нест, аммо нисбат ба фаъолиятҳои ҳусусӣ таъвизпазир аст. Шакли муайяне аз сармояи иҷтимоӣ, ки дар тасхили қунишҳои муайяне арзишманд аст, мумқин аст барои қунишҳои дигар бефоида ё ҳатто зиёнманд бошад. Сармояи иҷтимоӣ на дар афроду на дар абзори физикии тавлид қарор дорад. Сармояи иҷтимоиро ба содагӣ метавон ба унвони вучуди маҷмӯаи муайяне аз хинҷорҳо ё арзишҳои ғайрирасмӣ таъриф қард, ки аъзои гурӯҳе, ки ҳамқорӣ ва таовун миёнашон муҷоз аст, дар он саҳим ҳастанд. Мушорикат дар арзишҳо ва хинҷорҳо ба худии худ боиси тавлиди сармояи иҷтимоӣ намегардад, зеро ин арзишҳо мумқин аст арзишҳои манфӣ бошанд. Яке аз таърифи пешниҳодшуда ин аст, ки сармояи иҷтимоӣ маҷмӯаи хинҷорҳои мавҷуд дар системаҳои иҷтимоӣ аст, ки муҷиби иртиқои сатҳи ҳамқории аъзои он ҷомеа гардида ва сабаби поин омадани сатҳи ҳазинаҳои табодулоти иртиботот мегардад. Бар асоси ин таъриф, мафҳуми назирӣ ҷомеаи маданӣ ва ниҳодҳои иҷтимоӣ низ дорои иртиботи мафҳуми наздик бо сармояи иҷтимоӣ мегарданд.

Бонқи Ҷаҳонӣ низ сармояи иҷтимоиро падидае медонад, ки ҳосили таъсири ниҳодҳои иҷтимоӣ, равоити инсонӣ ва хинҷорҳо бар рӯйи қамияту кайфияти таомулоти иҷтимоӣ аст ва таҷорибии ин созмон нишон додааст, ки ин падида таъсири қобили



таваччухе бар иқтисоду тавсеаи кишварҳои мухталиф дорад. Сармояи иҷтимоӣ бар хилофи дигар сармояҳо ба сурати физикӣ вучуд надорад, балки ҳосили таомулоту ҳинчорҳои гурӯҳӣ ва иҷтимоӣ буда ва аз тарафи дигар афзоиши он метавонад сабаби поин омадани ҷиддии сатҳи ҳазинаҳои идораи ҷомеа ва низ ҳазинаҳои амалиётҳои созишҳо гардад. Ба тавре ки сармояи иҷтимоӣ манобҳои дар дастрас ҳастанд, назари иттилоот, андешаҳо, роҳнамоиҳо, фурсатҳои касбу кор, сармояҳои молӣ, қудрату нуфуз, пуштибонии эҳсосӣ, хайрҳои, эътимоду ҳамкорӣ. Калимаи иҷтимоӣ дар унвони сармояи иҷтимоӣ далолат мекунад, ки ин манобеъ худдориҳои шахсӣ маҳсуб намешаванд. Ҳеҷ фарде ба танҳои молики онҳо нест. Ин манобеъ дар дили шабакаҳои равобит қарор гирифтаанд. Агар шумо сармояҳои инсониро аз он чи ки шумо медонед, фарз кунед (маҷмӯи дониш, маҳорату тижорати шумо), пас дастрасӣ ба сармояи иҷтимоӣ ба касоне, ки шумо мешиносед, вобастагӣ дорад, яъне андоза, кайфияту гуногунии шабакаҳои касбу кор ва шабакаҳои иртиботи шахсии шумо дар он муассис аст, аммо фаротар аз он сармояи иҷтимоӣ ба касоне, ки шумо намешиносед низ вобастагӣ дорад, албатта, агар шумо ба таври ғайримустақим ба василаи шабакаҳои онҳо дар иртибот бошед.

Вожаи сармоя далолат мекунад, ки сармояи иҷтимоӣ ҳаммонанди сармояи инсонӣ ё сармояи иқтисодӣ моҳияти зоянда ва муваллид дорад, яъне моро қодир месозад, арзиш эҷод кунем, корхоро анҷом диҳем, ба аҳдофамон даст ёбем, маъмуриятҳои монро дар зиндагӣ ба итмом расонем ва бо саҳми хеш ба дунё ёрӣ расонем, ки дар он зиндагӣ мекунем. Вақте меғӯем сармояҳои иҷтимоӣ зоянда ва муваллид ҳастанд, манзур ин аст, ки ҳеҷ кас бидуни он муваффақ нест ва ҳатто зинда намемонад.

**Муқоисаи сармояи иҷтимоӣ бо сармояи физикӣ ва инсонӣ.** Шояд муҳимтарин пешрафт дар иқтисоди омӯзишу парвариш дар гузашта ин андеша будааст, ки мафҳуми сармояи физикӣ, ба гунае ки дар абзорҳо, мошинолоту дигар васоили тавлиди таҷассум ёфтааст, метавонад баст ёбад ва шомили сармояи инсонӣ низ бишавад. Ҳамон тавре ки сармояи физикӣ бо эҷоди тағйирот дар мавод барои шакл додан ба абзорҳои, ки тавлидро тасхил мекунанд, ба вучуд меояд. Сармояи инсонӣ бо тағйир додани афрод барои додани маҳоратҳо ва тавоноӣҳо ба онҳо падида меояд ва афродро тавоно месозад.

Сармояи иҷтимоӣ, дар навбати худ, хангоме ба вучуд меояд, ки равобит миёни афрод ба шевае дигаргун мешавад, ки қунишро тасхил мекунад. Сармояи физикӣ қомилан малмус аст. Сармояи инсонӣ қамтар малмус аст ва дар маҳоратҳо ва донише, ки фард касб қардаст, таҷассум меёбад. Сармояи иҷтимоӣ ҳатто қамтар аз ин маҳсус аст, зеро дар равобити миёни афрод таҷассум меёбад. Сармояи физикӣ ва сармояи инсонӣ фаъолияти тавлидро тасхил мекунанд ва сармояи иҷтимоӣ низ ҳаммонанди онҳо амал мекунад. Масалан, гурӯҳе, ки азояш зиёд ба якдигар эътимод мекунанд, хоҳанд тавонист қорҳои бисёре бештар аз гурӯҳе, ки қоқиди он аст, анҷом диҳад.

**Ҷанбаи манфиати иқтисодии сармояи иҷтимоӣ.** Иқтисоди ҷадиди сармоядорӣ сармояи иҷтимоиро ба қор мегирад. Иқтисоддонони неоклассик ба аҳаммияти ҳинчорҳои иҷтимоии таъовунӣ дар иқтисод ба хубӣ воқифанд ва барои таъйини ин ки ҷӣ гуна унсурҳои ақлгароии худҳо ба ҳамқорӣ бо якдигар рӯй меоваранд, назарияи дақиқе доранд. Ба илова, иқтисоддонон ҳинчорҳои, ки ба таври ниҳодина сохта шудаанд, ба хубӣ мешиносанд: назарияи онҳоро барои арзёбии ин ки рафтори давлат бо қормадии рӯ ба афзоиш ва қормадии рӯ ба қоҳиш қист, раҳнамудҳои фароҳам месозанд. Он чи ки иқтисоддонон ба саҳтӣ мепазиранд, аҳаммияти он қизе аст, ки метавон ҳинчорҳои, ки ба таври бурунзод сохта шудаанд, номид. Яъне, дар ҳинчорҳои беруна аз низоми иқтисодӣ, ки бар рафтори иқтисодӣ таъсир мегузоранд ва аз манобҳои, аз қабилҳои фарҳанг ё мазаҳб сарчашма мегиранд.

Вазиғаи иқтисодии сармояи иҷтимоӣ қоҳиши ҳазинаҳои муомилоташ аст, ки бо механизмиҳои ҳамоҳангии расмӣ, мисли қарордодҳо, қилсиламаротиб, қавонини бюрократӣ ва мавориди муташобеҳ марбут ҳастанд. Ҳақиқати мавзӯ ин аст, ки ҳамоҳанг қардани фаъолиятҳо бар асоси ҳинчорҳои ғайрирасмӣ ба унвони баҳши муҳиме аз иқтисоди модерн пойдор мемонад ва ин масаъла ба далели моҳияти печида фаъолиятҳои иқтисодӣ ва фанноварӣ печида аст. Бисёрии ҳадамоти печида барои назорат хеле пурҳазина ҳастанд ва аз тариқи стандартҳои қасбии дохилӣ хеле бештар аз механизмиҳои назорати расмӣ назорат мешаванд. Як муҳандиси нармафзори бисёр омӯзишдида ақсаран бештар аз баҳраварии ҳудаҳ нисбат ба сарпарастии худ огоҳ аст. Як ҳазонадоре ақсаран, вақте ки ба қазовати як маъмури молии ботаҷриба вогузор шавад, қоратар аст аз ин ки тавассути қитобе масъалаи сарриштадории давлатӣ анҷом шавад. Шуморае аз мутолиоти таҷрибӣ пешниҳод мекунад, ки фанноварии пешрафтаи таҳқиқу тавсеа (R&D) аглаб ба муқодилаи ғайрирасмӣ ҳақиқи молиқияти вақлатдорӣ вобаста аст, ба далели ин ки муқодилаи расмӣ мусталзами афзоиши ҳазинаҳои муомилоти беш аз ҳад аст ва суръати

мубодилотро кам мекунад, ҳатто дар муҳитҳои бо фанновариҳои пешрафтаи поин. Сармояи иҷтимоӣ ағлаб ба қороии бештаре нисбат ба техникаҳои ҳамоҳангии расмӣ мунҷар мешавад.

**Чанбаи манфиати умумии сармояи иҷтимоӣ.** Сармояи иҷтимоӣ вижагиҳои муайяне дорад, ки онро аз молҳои хусусӣ тақсимпазиру интиқолпазир, ки дар назарияи иқтисодии неоклассик баҳс шудааст, мутамоиз месозад. Яке аз ин вижагиҳо, ки Лори (1987) дар бораи он баҳс кардааст, интиқолнопазирӣ амалии он аст, агарчи ин сармоя манбае аст, ки арзиши истифода дорад, ба осонӣ мубодила намешавад. Сифати кайфии сохтори иҷтимоӣ, ки фард дар он қарор гирифтааст, ин аст, ки сармояи иҷтимоӣ дороии шахсии ҳеч як аз афроде нест, ки аз он суд мебарад.

Тафовути дигар, ки аз чанбаи манфиати умумии сармояи иҷтимоӣ сар мезанад, метавонад бо муқоисаи он бо сармояи физикӣ мушоҳида гардад. Сармояи физикӣ маъмулан моли хусусӣ аст ва ҳуқуқи моликият ба шахсе, ки дар сармояи физикӣ сармоягузори кунад, имкон медиҳад манофееро, ки ин сармоя тавлид мекунад, ба даст оварад. Бинобар ин, ангезаи сармоягузори дар сармояи физикӣ хоҳиш намеёбад, он гуна ки иқтисоддон мумкин аст бигӯяд, ки як сармоягузори нимаи беҳина (suboptimal investment) дар сармояи физикӣ вучуд надорад, зеро қасоне, ки дар он сармоягузори мекунад, метавонанд манофеи сармоягузори худро ҳисоб кунанд. Дар мавриди сармояи инсонӣ низ дасти кам сармояи инсонӣ аз навъе, ки дар мадорис тавлид мешавад, фарде, ки вақту манобеи худро сармоягузори мекунад, манофееро ба даст меоварад, ки афрод пешбини мекунад, аз омӯзиш қасб хоҳанд кард, яъне шугле бо дастмузди бештар, қори ризоятбахштар ё дорои пойгоҳи болотар, ё ҳатто лаззати дарки беҳтари дунёи гирду атроф.

Аммо сармояи иҷтимоӣ дар бештари шаклҳои ин гуна нест. Масалан, анвои сохторҳои иҷтимоӣ, ки хинҷорҳои иҷтимоӣ, замонатҳои иҷроӣ барои таҳмили онҳоро имконпазир месозад, дар дараҷаи аввал ба афроде суд намерасонад, ки талошҳои онҳо барои ба вучуд овардани хинҷорҳо ва замонатҳои иҷроӣ лозим аст, балки ба ҳамаи афроде суд мерасонад, ки чузби он сохтори муайян ҳастанд. Чанбаи манфиати умумии бештари сармояи иҷтимоӣ ба ин маъно аст, ки сармояи иҷтимоӣ аз ҷиҳати қуниши ҳадафманд дар мавқеияте асосан мутафовит бо бештари шаклҳои дигари сармоя аст. Сармояи иҷтимоӣ, манбаи муҳиме барои афрод аст ва метавонад бар тавоноии қуниши онҳо ва кайфияти машҳуди зиндагиашон бисёр таъсир гузорад.

**Наҳваи эҷод, ҳифзу нобудии сармояи иҷтимоӣ.** Он чи то ин ҷо баён шуд, аз он шаҳодат медиҳад, ки иқтисоди сармоядори чадид барои сармояи иҷтимоӣ тақозои давомдорро ба вучуд меоварад. Ин ки оё барои баровардани ин тақозо захираи қофии сармояи иҷтимоӣ вучуд дорад ё не, ба авомили гуногуне вобастагӣ дорад, ки бисёре аз онҳо берун аз иқтисоди бозор озод аст. Ба масаълаи захира (сармояи иҷтимоӣ) дар ду сатҳ посух дода мешавад: яке сатҳи марбут ба воҳидҳои инфиродӣ ва сатҳи дигар дар ҷомеа ба унвони як қулл аз ҷумлаи масоили марбут ба сиёсатгузориҳои иҷтимоӣ аст.

Дар мавриди воҳидҳои инфиродӣ сармояи иҷтимоиро метавон аз тариқи сармоягузориҳои иҷтимоии мустақим дар омӯзишу парвариш ва қоромӯзӣ дар заминаи маҳоратҳои кооперативӣ эҷод кард ва албатта, дар бораи эҷоди фарҳангҳои кооперативӣ, матолиби зиёде дар ҳавзаи бозаргонӣ нигошта шудааст, ки чизе ҷуз тарбияти қорқунони ширкат ва омӯзиши қилсилае аз равишҳои нест, ки онҳоро ба қор қардан бо якдигар ва эҷоди ҳисси ҳувияти гурӯҳӣ алоқаманд мекунад.

Аммо бисёре аз муҳимтарин шабақаҳои эътимоду равишҳои иҷтимоӣ барои ширкати фарде, ки реша дар рафторҳои иҷтимоии ҷомеаи перомуни худ дорад, қомилан бурунзод хоҳанд буд. Фароҳам сохтану тақоруқи сармояи иҷтимоӣ бо воситаи миёнҷигарии маҷмӯае аз ниҳодҳои, ки тақрибан ба вусъату густардагии худ ҷомеа ҳастанд, анҷом мепазирад. Ҳонаводаҳо, мадорис, анҷуманҳои довталабона, анҷуманҳои таҳассусӣ, фарҳанги умумӣ ва ғайра аз он ҷумла мебошанд. Аксари ин ниҳодҳо бо иқтисоди бозор қомилан бегона ҳастанд. Бучети баъзе аз инниҳодҳо, аз қабилӣ мадорисро мардум бо пардохти андоз таъмин мекунад, бархе дигар, қонанди ҳонаводаҳо ё анҷуманҳои ҳайрия, аз тариқи тавлидоти фаръии фаъолиятҳои дигар сармояи иҷтимоӣ тавлид мекунад. Ҷуноқи Ҷемз Қлиман хотирнишон сохтааст, сармояи иҷтимоӣ қонанди бисёре аз шаклҳои дигари сармояи инсонӣ як манфиати умумӣ аст ва қинобар ин бозорҳои рақобатӣ ба таври муназзам барои он сармоягузори мекунад.

**Нақши давлат дар эҷоди сармояи иҷтимоӣ.** Имрӯз дар саросари ҷаҳон давлатҳо дар маркази тавҷаҳу қарор гирифтаанд. Тавсеаҳои давр аз дастрасие, ки имрӯз таҳаққуқ ёфтаанд, қоро бар он меқорад, то қурсишҳои усулии худро дар бораи давлат тағйир диҳем. Нақши давлат ҷӣ гуна метавонад бошад? Давлат қадом қорқоро метавонад анҷом

дихад? Давлат аз анчоми чӣ коре бояд парҳез кунад? Бехтарини роҳи анчоми он чист? Таҷрибаи 50 соли гузашта ғоидаҳо ва маҳдудиятҳои амалкарди давлатро бахусус дар иртиқои тавсеа ба равшанӣ нишон додааст.

Омили таъйинкунандаи тавсеа, ба рағми таҷрибаҳои мутафовит, коромад будани давлат аст. Вучуди давлати коромад барои фароҳам овардани молҳо ва хизматрасонӣ, муқаррароту ниҳодҳое, ки ба бозор иҷозати рушду шукуфой дихад ва мардумро ба сӯйи зиндагии солимтару саодтмандтар равон кунад, ҳаёти аст. Бидуни вучуди чунин давлате, тавсеаи пойдор дар заминаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ғайримумкин аст. 50 сол пеш бисёре аз андешамандон дақиқан ҳамин назарро унвон мекарданд, аммо рафта-рафта тамоюли худро ин гуна баён карданд, ки тавсеа бояд давлатмадор бошад. Аз он ҳангом то ба имрӯз таҷрибаи тавсеа паёми мутафовитеро ба мо медиҳад: давлат дар фароянди тавсеаи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ нақши меҳварӣ дорад. Бо ин ҳол на ба унвони фароҳамкунандаи мустақими рушд, балки ба унвони як шарик, омили тасреъ ва тасхилкунанда дар раванди тавсеа. Муҳимтарин иқдомоте низ, ки тавассути давлатҳо метавонад барои тақвияти сармояи иҷтимоӣ анҷом шавад, иборатанд аз:

-ташвиқу тақвияти ташкили ниҳодҳои маданӣ;

-тақвият ва ғанисозии омӯзишҳои умумӣ;

-таъмини амнияти шаҳрвандон чӣхати хузури довталабона дар ниҳодҳои иҷтимоӣ;

-парҳез аз тасаддигарии бахшҳои мухталифи иқтисодӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ ва воғузори фаъолиятҳои марбута ба ниҳодҳои мардумӣ барои ҷалби мушорикати онҳо дар фаъолиятҳо ва заминасозии эҷоду тақвияти ниҳодҳои иҷтимоӣ ва шабакаҳои эътимод байни умумиятҳои мухталифи мардум.

**Нақши созмонҳои бахши давлатӣ.** Сармояи иҷтимоӣ дар як ҷомеа ба шиддат мутаассир аз амалкарди дастгоҳҳои давлатӣ аст. Дар шароити кунунӣ ва бо тавачҷуҳ ба густардагӣ печидагии фаъолиятҳои кунунӣ ва бо тавачҷуҳ ба густардагӣ печидагии фаъолиятҳои давлат, ҷуз аз тариқи мушорикат ва ҳамандешӣ бо шаҳрвандон дар як сохтори мушорикатӣ роҳи дигаре барои идомаи ҳаёти мудирияти давлатӣ вучуд надорад.

Омӯзишу тавонмандсозӣ, фароянди тарҳрезӣшудае аст, ки шаҳрвандон мушорикати худро дар ҷавомеи мухталиф эҳсос ва натоиҷи ҳосилро мушоҳида кунанд. Ҳадаф аз омӯзишу тавонмандсозӣ эҷоди фурсати дастрасӣ ба сохтори асли ва касб иттилоот аст. Шаҳрвандон ва мудирони бахши умумӣ мебояд ба масобаҳои ду шарик дар роҳи таъсиси ниҳодҳои озодманишона ё марокизи ёдгирӣ ҳиммат намоянд. Бо таҳсили дониш, шаҳрвандон ва мудирон метавонанд бехтар бо якдигар кор кунанд аз ибтидои кор дар иҷрои умуре, ки таъйину мушаххас гардидаанд, мушорикат варзанд. Яке аз муҳимтарин фарояндҳои мавҷуд дар ҷавомеъ барои эҷоди сармояи иҷтимоӣ омӯзиш аст, гузари афрод аз омӯзишҳои умумӣ дар тамоми сутӯҳ низ. Омӯзишҳои донишгоҳӣ нақши аслиро дар эҷоди сармояи иҷтимоӣ бозӣ мекунанд. Муаллифаҳои фарҳангӣ дар сатҳи ҷомеа ба шиддат мутаассир аз амалкарди низомҳои омӯзишӣ ва тарбиятӣ ҳастанд. Дар сатҳи созмонӣ низ давраҳои омӯзишии коркунон метавонанд заминаи муносибе барои тақвияти сармояи иҷтимоӣ бошанд. Шояд муҳимтарин, баъди кайфият дар бахши давлатӣ, рафтори муносибу одилона бо арбоби рӯи онҳо бошад. Яке аз масоил, ки сабаби аз миён рафтани сармояи иҷтимоӣ мешавад, рафтори ноодилона бо мардум тавассути созмонҳои давлатӣ аст. Барои эҷоди сармояи иҷтимоӣ коргузори бахши давлатӣ бояд бар ин рафтор ғалаба карда, шакли рафтор дар якҷоягӣ бо адолатро бо дигарон барқарор созанд. Аз ин рӯ, бояд дар интиҳоби кормандоне, ки дар тамос бо муроҷиаткунандагон ҳастанд, диққати хосса кард ва онҳоеро баргузид, ки дороии хусусиёти боризи ахлоқӣ бошанд. Созмонҳои давлатӣ бо сулуку рафтори одилона бо мардум кодир хоҳанд буд, то эътимоди шаҳрвандонро ба худ ҷалб карда ва дар натиҷа сармояи иҷтимоӣ эҷод кунанд.

Амалкарди созмонҳои давлатӣ аз роҳҳои мухталиф метавонанд ба эҷоду тавсеаи сармояи иҷтимоӣ ёрӣ расонанд, ки дар ин бахш ба таври муфассал ба он пардохта шуд. Имрӯз созмонҳои давлатӣ бояд ба фаъолиятҳои даст бизананд, ки мавриди қабули ҷомеа ва мантиқ бо арзишҳои он бошад. Он даста аз дастгоҳҳои давлатӣ, ки натавонанд худро бо ин муҳим татбиқ диханд, дар арсаи амал муваффақ нахоҳанд буд. Ба ибораи дигар, агар созмонҳо бихоҳанд ҷойгоҳи худро дар ҷомеа хифз карда ва ба наҳве амал кунанд, ки боиси бақо, тавсеа ва муваффақияташон шавад, лозим аст дар амалкарди худ таҷдиди назар карда ва уҳдадорихои худро нисбат ба шаҳрвандон ба дурустӣ ифо кунанд. Дуруст аст, агар шаҳрвандон аз созмонҳои давлатӣ салби эътимод кунанд, дар як фазои безътимодӣ (фақир шудани ҷомеа аз ҷиҳати сармояи иҷтимоӣ) ҳам созмонҳо ва ҳам шаҳрвандон мутазаррир шуда ва хисороте хоҳанд дид.

Бунгоҳҳои давлатӣ вақте бихоҳанд вазоиферо, ки бехтар аст ба ҷомеаи маданӣ супурда шавад дар даст гиранд, сармояи иҷтимоиро тӣҳӣ мекунанд. Бинобар ин, нахустин

асли барномарезии иҷтимоӣ ин аст, ки осебе ба сармоияи иҷтимоӣ ворид накунад. Яъне, бунгоҳҳои давлатӣ бояд он иқдомот ва фаъолиятҳоеро анҷом диҳанд, ки аз уҳдаи онҳо бармеоянд. Дар ин ҳол ин созмонҳо бояд вазоифро ба ҷомеаи маданӣ биспоранд, ки ниҳодҳои кӯчактару камтар мутамарказ метавонанд иҷро кунанд. Созмонҳои давлатӣ бояд ҷиҳати кунишҳои мусбат бо иҷрои мустамару хуб бо қорқардҳои оғоз кунанд, ки дақиқан мутаносиб бо вазоифи онҳост. Фақат дар ин сурат метавон ба тавлиди сармоияи иҷтимоӣ тавассути созмонҳои давлатӣ умедвор буд.

#### АДАБИЁТ

1. فوكوياما، فرانسیس پایان نظم ترجمه غلا معیاس توسلی، تهران، انتشارات جامعه ایرانیان، چاپ اول، سال 1379. 2 کلمن، جیمز، بنیادهای نظریه اجتماعی ترجمه منوچهر صبوری، تهران، انتشارات نشر نی، چاپ اول، 1377.
2. Coase, H.(1960) "The problem of social cost" journal of law and economics. Pp. 1-44.
3. Oleson, J.S, (1996), "Social capital in the creation of human capital", american journal of sociology supplement 94.
4. Fukuyama.F.(1997) "Economic globalization and culture", the merrill lynch forum.
5. Fukuyama, F.(1995), "Trust: the social virtues and the creation of prosperity" New York: free press, chapter 9.
6. Fukuyama F.(1997) "Economic globalization and culture", the merrill lynch forum . [Http://www.ml.com/woml/forum/global.htm](http://www.ml.com/woml/forum/global.htm).
7. The world bank group, "social capital for development" "what is social capital?" [Http://www.worldbank.org/poverty/scapital/whastc.htm](http://www.worldbank.org/poverty/scapital/whastc.htm).
8. Wall, Tllen , gabriele ferrazzi, and frans schryer," (1998). Getting the goods on social capital" rural sociology, 63(2).
9. Warner, F.(1999), "Social capital construction and the role of the local state, rural sociology 63(3).

#### САРМОЯИ ИҶТИМОӢ – АСЛИ МЕҲВАРИИ ТАВСЕА

Имрӯз сармоияи иҷтимоӣ нақши бисёр муҳимтар аз сармоияи физикӣ ва инсониро дар ҷомеа ифода мекунад ва шабакаҳои равобитаи ҷамъии инсонҷомбахш мисли инсонҳо ва созмон аст. Дар набудани сармоияи иҷтимоӣ, дигар сармоияҳо асарбахшии худро аз даст медиҳанд ва бидуни сармоияи иҷтимоӣ паймудани роҳҳои тавсеа ва тақомули фарҳангию иқтисодӣ ноҳамвору душвор мешавад. Дар ин мақола ибтидо ба мафҳуми сармоияи иҷтимоӣ ишора гардида ва сипас ҷанбаҳои манфиати иқтисодӣ ва умумии сармоияи иҷтимоӣ ва ҷиҳати эҷод, хифзу нобудии сармоияи иҷтимоӣ баён гардида, баъд аз он ба тавзеҳи нақши давлат дар эҷоди сармоияи иҷтимоӣ мубодират гардида ва дар поён бо ироаи модели ба нақши омилҳои амалқарди созмонҳои бахши давлатӣ дар эҷоди сармоияи иҷтимоӣ пардохта шудааст.

**Калидвожаҳо:** сармоияи иҷтимоӣ, сармоияи воқеӣ, самаранокӣ, рушди иқтисодӣ.

#### СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ, ОСНОВНОЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ

Импульс социального капитала гораздо важнее, чем физический и человеческий капитал в обществе, а также сеть социальных партнерств между людьми и организациями. В отсутствие социального капитала инвестиционные фонды теряют свою эффективность, и без социального капитала трудно преодолеть экономическое и культурное возрождение социально-экономического роста. В данной статье изначально упоминается понятие социального капитала, а затем отражаются экономические и общеэкономические аспекты социального капитала, после рассматривается роль государства в создании социального капитала.

**Ключевые слова:** социальный капитал, физический капитал, эффективность, экономический рост.

#### SOCIAL CAPITAL, POOR FACTOR RIGIDITY

The Impact of the Social Security Capacity, the Food and Agriculture Fund, is a social and economic partner of the United Nations. We offer a wide range of socio-economic capital investments, and we have a socio-economic and cultural perspective on the socioeconomic status of the socioeconomic environment. In this article, the Government of the Republic of Tajikistan will be responsible for the implementation of the social and economic capacities of the Republic of Tajikistan and the development of the social and economic capacities of the Republic of Tajikistan and the development of the social capital of the Republic of Tajikistan.

**Key word:** Social Capital, Physical Capital, Effective. Economical right.

**Сведения об авторе:** *Файзуламад Бовар* – Таджикский государственный университет коммерции, докторант. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти 1/2. E-mail: [Fabawar@hotmail.com](mailto:Fabawar@hotmail.com)

**Information about the author:** *Fayzulamad Bovar* - Tajik State University of Commerce, doctoral student. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 1/2 A. Dekhoti Street. Email: [Fabawar@hotmail.com](mailto:Fabawar@hotmail.com)

УДК 334.75(575.3)

#### МУСТАҚИЛИЯТИ ОЗУҚАВОРИИ СОҶАИ КАРТОШКАПАРВАРИ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

*Бадалова Б.А., Маликов И.А., Қурбонова Ф.К.*  
Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур

Масъалаи мустақилияти озуқаворӣ бо сабаби як қатор мушкилоте, ки бо заминаи манфии иқтисодӣ, сифати пасти маҳсулотҳои хӯрокворӣ ва бадшавии саломатии аҳоли алоқаманд аст, дар охири асри 20 муҳимият пайдо намуд. Мустақилияти озуқаворӣ

ҳолати иқтисодӣ мебошад, ки дар он истеҳсоли дохилии (худии) маҳсулотҳои ҳаётан муҳимми хӯрокворӣ дар як сол на кам аз 80% талаботи солонаи аҳолиро ба ин маҳсулотҳои хӯрокворӣ мувофиқи меъёрҳои физиологӣ ташкил медиҳад [1]. Мустақилияти озуқаворӣ ҳамон вақт дастрас ҳисобида мешавад, ки агар истеҳсоли маҳсулотҳои ватании хӯрокворӣ аз қимати андозаи муқарраршудаи вазни қиёсии захираҳои маҳсулоти бозори дохилӣ кам набошад. Мустақилияти озуқаворӣ асоси амнияти озуқавории кишварро ташкил медиҳад.

Мустақилияти озуқаворӣ мафҳумест, ки ба мавҷудияти қувваи истеҳсолкунандаи дохилӣ (худӣ) ва захираҳо (мутахассисон, технология, усулҳои пешбурди корҳои кишоварзӣ, дастурҳо оид ба коркарди маҳсулоти хӯрока ва ғайра) таъя мекунад. Дар ИДМ мафҳуми мустақилияти озуқаворӣ ба доктринаи миллии амнияти озуқаворӣ ворид гаштааст. Ин мустақилият дар муҳити озуқаворӣ бештар ба давлатҳои тааллуқ дорад, ки дар байни онҳо, аксарияти онҳо дар доктринаи миллии амнияти озуқавории худ гузоштани онро афзалиятнок меҳисобанд.

Аксарияти давлатҳои тараққиёфта, ба монанди ИМА, Хитой ва Русия асоси стратегияи мустақилияти озуқавории худро дар таъминоти табақои ниёзманди аҳоли бо хӯрока ва инчунин андозаҳои миқдорӣ ва сифатии таъмини ноҳияҳо ва минтақаҳо бо маҳсулоти хӯрокворӣ меҳисобанд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиши таҷрибаи ин кишварҳо муфид мебошад.

Картошкапарварӣ яке аз соҳаҳои асосии кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки он дар таъмини амнияти озуқаворӣ, баланд бардоштани иқтисодии кишвар, таъмини аҳолии деҳот бо қори доимӣ нақши муҳим дорад.

Картошка, ҳамчун зироати муҳимми ғизоӣ, дарводиҳо, доманакӯҳҳо ва дар минтақаҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон кишт карда мешавад. Парвариши ҳосили баланд ва тухмии хушсифати ин зироат махсусан дар минтақаҳои кӯҳӣ ва доманакӯҳҳо, ки дорои шароити мусоиди ҳокию иқлимӣ мебошад, мувофиқат менамояд.

Картошқаро дар ҳамаи ноҳияҳои ҷумҳурӣ парвариш менамояд ва дар ноҳияҳои чанубии мамлакат онро дар охири тирамоҳ кишт намуда, дар моҳи май ҳосили барвақтиро чамбоварӣ менамоянд. Вале минтақаҳои асосии картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ноҳияҳои кӯҳӣ ва доманакӯҳӣ мебошанд, ки шароитҳои ҳокию иқлимии онҳо ба хусусияти биологии картошка мувофиқат мекунад. Минтақаҳои асосии картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон водихои Рашт, Зарафшон ва Истаравшан мебошанд.

Дар шароити ноҳияҳои кӯҳӣ ва доманакӯҳӣ ҷумҳурӣ картошка дар моҳи апрел, май ва нимаи аввали июн кишт карда мешавад. Дар шароити водихои Вахш, Кӯлоб ва Ҳисор, ки аз рӯйи ҳарорат ва миқдори боришот ба минтақаи хушки субтропикӣ шомил аст, картошка дар моҳи декабр (зимистона), феврал, март (бахорӣ) ва август (тобистона) шинонда мешаванд. Дар водихои вилояти Суғд бошад, картошка дар моҳи март ва апрел кишт карда мешавад. Вобаста аз баландии сатҳи баҳр ва мавқеи ҷуғрофии ҷойгиршавии маҳалҳо картошқаро деҳқонон ва фермерон дар муҳлатҳои ба онҳо мусоид кишт менамоянд. Ҳамзамон, барои пурра қонеъ гардонидани талаботи аҳолии кишвар бо картошка шароити агроиқлимӣ водихо имкониятҳои васеъ доранд. Ин имкониятҳо тавассути васеъ намудани майдонҳои кишти картошкаи зимистона, баҳорӣ ва тобистона амалӣ карда мешавад, ки ба давраи тӯлонии гармии аввали баҳор дар водӣ мусоидат менамояд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон картошка яке аз зироати ҳаётан муҳимми соҳаи кишоварзӣ баҳисоб меравад. Лӯндаи картошка дорои тақрибан 25% маводи хушк, аз ҷумла крахмал 14-22%, сафеда 1,4-3,0%, тақрибан 1% клетчатка, 0,2-0,3% рағанва 0,8-1,0% моддаҳои ҳокистардор (зольных веществ) мебошад. Картошка аз витаминҳои С, В<sub>1</sub>, В<sub>2</sub>, В<sub>6</sub>, РР ва минералҳо бой мебошад. Махсусан лӯндаи ҷавони картошка аз витаминҳо бой аст.

Бо сабаби дар лӯндаи картошка мавҷуд будани крахмал, сафедаи баландсифат ва витаминҳо, онро маҳсулоти муҳимми ғизоӣ инсон мешуморанд ва онро нони дуюм низ меноманд. Дар ошхонаҳои аврупоӣ ва осийё беш аз 200 намуди таомҳо аз картошка тайёр карда мешавад.

Ҳалшавии крахмал пас аз ҷӯшонидани лӯндаи картошка хеле зиёд буда, тақрибан 90%-ро ташкил медиҳад. Дар таркиби картошка миқдори протеин паст аст, аммо он барои ғизоӣ инсон хеле муҳим аст. Ҳалшавии он зиёда аз 90%-ро ташкил медиҳад ва таносуби аминокислотаҳои ивазнашаванда дар он тақрибан ба протеини маҳсулоти чорводорӣ баробар аст. Аз ин сабаб, он пас аз сафедаи тухм, шир ва гӯшт махсусан арзишманд ҳисобида мешавад. Витамини С дар ғизоӣ инсон аҳамияти зиёд дорад. Ҳангоми истифодаи ҳаррӯзаи 300 г картошка 2/3 ҳиссаи эҳтиёҷоти рӯзмарраро бо витамини С,

17,5% бо витамини В<sub>1</sub> ва 5% бо витамини В<sub>2</sub> конеъ намудан мумкин аст. Аз моддаҳои минералие, ки дар лӯндаи картошка мавҷуд аст, барои инсон махсусан фосфор, калий ва марган (марганес) хеле муҳим аст.

Мувофиқи маълумотҳои оморӣ зиёда аз 50% истеҳсоли ҷаҳонии картошка бевосита пеш ё пас аз коркарди он барои хӯроки инсон сарф мешавад, 30% барои хӯроки чорво, 3-4% барои крахмал ва спирт ва тақрибан 10% барои маводи тухмӣ рост меояд.

Лӯндаи картошка ҳамчун ашёи хом барои истеҳсоли спирт, крахмал, декстрин, глюкоза, резина ва дигар соҳаҳои саноат истифода карда мешавад.

Крахмале, ки аз картошка истеҳсол карда мешавад, маҳсулоти ивазнашаванда дар саноати хӯрокворӣ ва нассочӣ ба шумор меравад.

Коркарди саноатии картошка вазифаҳои муҳимми иқтисодӣ ва иҷтимоии зеринро ҳал менамояд:

- талафоти маҳсулотро коҳиш медиҳад;
- имконияти ташкил намудани захираҳои озуқавориро ба намуди маҳсулотҳои нигоҳдошташавандаи дарозмуддатро таъмин менамояд;
- сифати маҳсулоти истеъмолшавандаро беҳтар намояд ва ғайра.

Картошка ягона зироатест, ки имконияти интенсифӣ намудани раванди коркарди заминро таъмин менамояд. Барои корхонаҳои кишоварзии дорои заминҳои сифати паст, картошка аҳамияти аввалиндараҷа дорад, чунки он барои зироатҳои кишоварзӣ ҳамчун киштгардон истифода мешавад.

Дар ҷадвали 1 баҳодиҳии асосҳои иҷтимоӣ – иқтисодии таъминоти мустақилияти озуқаворӣ картошка барои ҳамаи категорияҳои хоҷагии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вилояти Суғд дар солҳои 2012-2017 оварда шудааст.

**Ҷадвали 1. Баҳодиҳии асосҳои иҷтимоӣ-иқтисодии таъминоти мустақилияти озуқаворӣ картошка барои ҳамаи категорияҳои хоҷагии дар солҳои 2012-2017**

	Солҳо					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Майдони кишт, га						
Ҷумҳурии Тоҷикистон	41738	44380	35543	39782	41577	41615
Вилояти Суғд	12833	15005	15874	11944	13935	16063
Ҷамъоварии умумӣ, ҳазор тонна						
Ҷумҳурии Тоҷикистон	991,0	1115,7	853,7	887,4	898,1	782,8
Вилояти Суғд	381,3	431,9	325,6	335,8	344,8	324,8
Ҳосилнокӣ, с/га						
Ҷумҳурии Тоҷикистон	233,2	247,3	231,0	221,7	214,4	191,5
Вилояти Суғд	252,4	268,6	266,8	240,4	229,7	201,3
Аҳоли, ҳазор нафар						
Ҷумҳурии Тоҷикистон	7987,4	8161,1	8352,0	8551,2	8742,8	8931,2
Вилояти Суғд	2349,0	2400,6	2455,5	2511,0	2560,8	2608,5
Захираҳои тухмӣ, ҳазор тонна						
Ҷумҳурии Тоҷикистон	14,61	15,53	12,44	13,92	14,55	14,56
Вилояти Суғд	4,49	5,25	5,56	4,18	4,88	5,62
Сатҳи таъминотбаҳарсари аҳоли, кг						
Ҷумҳурии Тоҷикистон	124,07	136,71	102,22	103,77	102,72	87,65
Вилояти Суғд	162,32	179,91	132,6	133,73	134,64	124,52
Эҳтиёҷот барои мустақилияти озуқаворӣ, ҳазор тонна						
Ҷумҳурии Тоҷикистон	638,99	652,89	668,16	684,10	699,42	714,50
Вилояти Суғд	187,92	192,05	196,44	200,88	204,86	208,68

Сарчашма: Ҷадвал дар асоси маводҳои Омори солона, Кишоварзӣ ва Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст, 2018

Аз маълумотҳои ҷадвали 1 бармеояд, ки аз соли 2012 то соли 2017 аз рӯи нишондиҳандаҳои майдони кишт, ҷамъоварии умумӣ ва ҳосилнокии картошка ноустувор аст, вале меъёри талаботи амнияти озуқавориро конеъ мегардонад. Масалан: ҷамъоварии умумии картошка дар ҷумҳурӣ дар соли 2017 аз талаботи мустақилияти озуқаворӣ 53,74 ҳазор тонна зиёд аст ва он 7,5%-ро ташкил медиҳад ва ин нишондиҳанда дар вилояти Суғд мувофиқан 110,5 ҳазор тонна ва 52,95% мебошад. Дар маҷмӯъ, соҳаи картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли рушди устувор дорад, лекин имкониятҳои мавҷуда пурра истифода намешаванд. Ба шароити мусоиди биоэкологӣ нигоҳ накарда, ноҳияҳои кӯҳӣ ва доманакӯҳӣ барои тухмипарварии ин зироат камистифодамешаванд.

Ҳамин тавр, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарур аст, ки тартиби байнисоҳавӣ оид ба танзим ва дастгирӣ намудани мустақилияти озуқаворӣ соҳаи картошкапарварии кишвар тибқи меъёрҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шуда муқаррар карда шавад. Амалисозии

мустиқилияти озуқавории соҳаи картошкапарварӣ ва чорабиниҳои хусусияти иқтисодӣ, ташкилӣ ва ҳуқуқӣ дошта имконият медиҳад, ки низоми миллии истеҳсоли маҳсулоти озуқаворӣ дастгирӣ карда шавад.

Соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дурнамо бояд ба як ҷузъи таркибии сохтори низоми ҷаҳонии КАС, таъминоти озуқавории фаромиллӣ ва гардиши тичоратӣ табдил ёбад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсоли (ҷамъоварии умумӣ) картошкаро аз ҳисоби баландшавии ҳосилнокии картошка метавон зиёд кард. Дар шароити имрӯза дар хоҷагиҳои кишоварзии вилояти Суғд аз рӯи пешгӯиҳо то 350-400 с/га картошка истеҳсол кардан мумкин аст. Ин ба хоҷагиҳои соҳаи картошкапарварӣ имконият медиҳад, ки қисми ҳосили истеҳсолкардашонро ба Ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон ва Туркменистон содирот намоянд.

Истеҳсоли картошка дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2017 то ба 782,8 ҳазор тонна расидааст, аммо ин кофӣ нест. Истифодаи мақсадноки шароитҳои мусоиди хокию иқлими минтақаҳои гуногуни кишвар имкон медиҳад, ки ин нишондод дар солҳои наздик ба 1 миллион тонна расонида шавад. Аз ин миқдор, 30-35% бояд картошкаи барвақтӣ, 65-70% – тирамоҳӣ бошад. Ҳамзамон, талаботи хоҷагиҳои категорияҳои гуногун бо тухмии картошкаи ватанӣ қонеъ карда мешавад. Картошкапарварӣ ба монанди дигар соҳаҳо бо сатҳи зарурии таъминоти фондӣ ва, пеш аз ҳама, ба воситаҳои механикони нӣз дорад. Диққати махсус бояд ба сифат ва эътимоднокии мошинҳо дода шавад.

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар ҷумҳурӣ манбаи нигоҳдории картошка ба талабот ҷавобгӯ нест, ки бидуни он амалан таъмини рушди истеҳсолоти рақобатпазир номумкин аст. Таъмини корхонаҳои кишоварзӣ бо анборҳои саноатӣ фоизи камро нисбат ба талабот ташкил медиҳад, аз ҷумла пойгоҳҳои таҷрибавӣ ва хоҷагиҳои якҷаҳин, ки тухмии олии картошкаро истеҳсол мекунад. Ҳосили картошка, ки дар хоҷагиҳои картошкапарварии ҷумҳурӣ истеҳсол карда мешавад, дар биноҳои одӣ нигоҳ дошта мешавад, ки талафоти ҳосили ҷамъовардашуда 15-20% ва дар баъзе солҳо 30-35%-ро ташкил медиҳад. Зарур аст, ки дар ҷумҳурӣ, аз ҷумла дар вилояти Суғд, анбори замонавии нигоҳдории картошка сохта шавад, гарчанде имрӯз дар баъзе ноҳияҳо сардхонаҳо сохта шудаанд, вале шумораи онҳо нокифоя аст. Анборҳои картошка бояд асосан дар ҷойҳои истеҳсоли он сохта шаванд, ки ин имконияти фавран пас аз ҷамъоварии ҳосил нигоҳ доштани картошкаро таъмин менамояд. Он ҷароҳатҳои картошкаро паст намуда, шиддат ва талафоти маҳсулотро кам мекунад.

Масъалаи асосии рушди соҳаи картошкапарварӣ ин таъмин намудан бо таҷҳизоти технологияҳои нав мебошад. Барои зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли картошка, зарур аст, ки соҳа бо воситаҳои техникий замонавӣ таҷҳизонида шавад. Бо ин мақсад бояд барои хоҷагиҳои кишоварзӣ лоиҳаи барориши хатти пурраи комплекси технологӣ оид ба истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ аз картошка таҳия ва ташкил карда шавад. Яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала ташкили корхонаҳои муштарак бо ширкатҳои хориҷӣ дар ин соҳа ва инчунин ба роҳ мондани хатҳои технологияи истеҳсоли маҳсулоти ватании баланд сифат мебошад. Барои дар оянда зиёд намудани истеҳсоли картошка ҳамкориҳои муштарак мутахассисон, олимон, деҳқонони картошкапарвари ҷумҳурӣ бо мутахассисон ва олимон аз дигар кишварҳо ва ташкилотҳои байналхалқӣ нақши муҳимро мебозад.

Ҳамин тариқ, ба равиҳои асосии ташкили мустиқилияти озуқавории соҳаи картошкапарварӣ инҳо дохил мешаванд:

- рушди бефосилаи ҳосилнокии ин зироат бо назардошти махсусгардонии истеҳсоли картошкаи таъиноти гуногун (озуқаворӣ, картошка барои коркард, картошкаи тухмӣ);
- ташкили анборҳои муосири нигоҳдории картошка;
- таъмин намудани соҳа бо таҷҳизоти технологӣ;
- ташкил кардани сеҳҳои коркарди картошка барои озуқаворӣ, крахмал ва спирт;
- мукамалгардонии низоми фурӯши маҳсулот дар асоси тадқиқотҳои маркетингӣ, ташаккули бозорҳои фурӯши яклухт;
- ҷалби сармоя, сатҳи интенсивнокӣ, беҳтар кардани сифати маҳсулоти истеҳсолшаванда ва рақобатпазирии онро таъмин менамояд.

#### АДАБИЁТ

1. Концепция повышения продовольственной безопасности государств – участников СНГ. Утверждена Решением Совета глав правительств СНГ от 19 ноября 2010 года.
2. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Социально-экономические показатели. 2018: Стат. сб. / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2018. - 350 с.
3. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Социально-экономические показатели. 2018: Стат. сб. / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. -Душанбе, 2018. - 492 с.

## МУСТАКИЛИЯТИ ОЗУКАВОРИИ СОҲАИ КАРТОШКАПАРВАРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Мустақилияти озукаворӣ мафҳумест, ки ба мавҷудияти қувваи истеҳсолкунандаи дохилӣ (худӣ) ва захираҳо (мутахассисон, технология, усулҳои пешбурди корҳои кишоварзӣ, дастурҳо оид ба коркарди маҳсулоти хӯрокаи ва ғайра) таъяс мекунад. Дар ИДМ мафҳуми мустақилияти озукаворӣ ба доктринаи миллии амнияти озукаворӣ ворид гаштааст. Ин мустақилият дар муҳити озукаворӣ бештар ба давлатҳое тааллуқ дорад, ки дар байни онҳо, ақсарияти онҳо дар доктринаи миллии амнияти озукавории худ гузоштани онро афзалиятнок меҳисобанд. Ақсарияти давлатҳои тараққиёфта, ба монанди ИМА, Хитой ва Русия асоси стратегияи мустақилияти озукавории худро дар таъминоти табакаи ниёзманди аҳолии бо хӯрокаи ва инчунин андозаҳои микдорӣ ва сифатии таъмини ноҳияҳо ва минтақаҳо бо маҳсулотҳои хӯроковорӣ меҳисобанд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиши таҷрибаи ин кишварҳо муфид мебошад. Дар мақола масъалаи мустақилияти озукавории соҳаи картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Муаллифон тасдиқ менамоянд, ки ташкили мустақилияти озукавории соҳаи картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мақсад мувофиқ мебошад.

**Калидвожаҳо:** мустақилияти озукаворӣ, соҳаи картошкапарварӣ, картошка, таъминоти фондӣ, воситаҳои механиконӣ, манбаи нигоҳдории картошка, анборҳои картошка, технологияи нав.

## ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ ОТРАСЛИ КАРТОФЕЛОВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Продовольственная независимость это понятие которое опирается на наличие внутренней производительной силы (собственный) и ресурсы (специалисты, технологии, методы продвижения сельскохозяйственных работ, инструкции относительно разработки продуктов питания и т.п.). В СНГ понятие продовольственной безопасности внесена в национальную доктрину продовольственной безопасности. Эта независимость в продовольственной среде в основном принадлежит тем государствам, которые считают приоритетным внесение данного понятия в свою национальную доктрину продовольственной безопасности. Большинство развитых государств такие как США, Китай и Россия основу своей стратегии продовольственной независимости считают обеспечение нуждающегося слоя населения продовольствием, а также количественные и качественные измерения обеспечения районов и регионов продовольственными товарами. Для Республики Таджикистан изучение опыта этих стран является полезным. В статье рассматриваются проблемы продовольственной независимости отрасли картофелеводства в Республике Таджикистан. Авторы утверждают о том, что организация продовольственной независимости отрасли картофелеводства в Республике Таджикистан целесообразна и даёт хороший эффект.

**Ключевые слова:** продовольственная независимость, отрасли картофелеводства, картофель, фондовое обеспечение, средства механизации, база хранения картофеля, хранилища картофеля, новая технология.

## ANALYSIS OF OBJECTIVES OF DEVELOPMENT OF POTATO INDUSTRY IN SUGHD REGION

Food independence is a concept that relies on the availability of internal productive forces (own) and resources (specialists, technologies, methods for promoting agricultural work, instructions on food development, etc.). In the CIS, the concept of food security is included in the national doctrine of food security. This independence in the food environment mainly belongs to those states that consider it a priority to introduce this concept into their national doctrine of food security. Most developed countries such as the USA, China and Russia consider food supply to the needy layer of the population as the basis of their food independence strategy, as well as quantitative and qualitative measurements of food supply to districts and regions. For the Republic of Tajikistan, studying the experience of these countries is useful. The article discusses the problems of food independence of the potato industry in the Republic of Tajikistan. The authors argue that the organization of food independence of the potato industry in the Republic of Tajikistan is appropriate and gives a good effect.

**Key words:** potato growing and its development, factors, high quality seeds, potato sowing area, total potato yield, potato yield.

**Сведения об авторах:** *Бадалова Башорат Ашуровна* – Таджикский аграрный университет им. Ш. Шотемура, старший преподаватель кафедры информационной технологии в АПК. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Рудаки, 146. Телефон: (+992) 989-11-53-41

*Маликов Ином Алимкулович* – Таджикский аграрный университет им. Ш. Шотемура, доцент кафедры информационной технологии в АПК. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Рудаки, 146. Телефон: 981-01-31-95

*Курбонова Фирюза Кенчаевна* – Таджикский аграрный университет им. Ш. Шотемура, преподаватель кафедры менеджмента и предпринимательства. **Адрес:** 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Рудаки, 146. Телефон: (+992) 988-85-62-55

**Information about the authors:** *Badalova Bashorat Ashurovna* – Tajik Agrarian University named after S. Shotemura, Senior Lecturer, Department of Information Technology in the AIC. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki street 146. Phone: (+992) 989-11-53-41

*Malikov Inom Alimkulovich* – Tajik Agrarian University named after Sh. Shotemura, Associate Professor, Department of Information Technology in the AIC. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki street 146. Phone: 981-01-31-95

*Kurbonova Firuza Kenchaevna* – Tajik Agrarian University named after S. Shotemura, lecturer of the Department of Management and Entrepreneurship. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki street 146. Phone: (+992) 988-85-62-55



УДК: 342(575.3)

### **ДЕФЕКТЫ БЮРОКРАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ И ВЛИЯНИЕ НА СОСТОЯНИЕ ЗАКОННОСТИ**

*Глухов Е.А., Харитонов С.С.*

**Военный университет Министерства обороны России**

В мире нет единой системы оценки эффективности управления. В самом общем виде можно отметить три подхода к категории качества государственного управления. Во-первых, качество измеряется в шкале "затраты - результат". Во втором случае производится сопоставление полученных результатов деятельности с неким эталоном, на который необходимо равняться. Третий подход основан на сопоставлении результатов управленческой деятельности власти по отношению к заявленным ею публично целям[1,с.7].

Большинство исследователей выделяют три основных вида эффективности - экономическую, социальную и организационную. В то же время некоторые учёные этот список пытаются расширить[2,с.64-71].

Экономика, изучая категорию эффективности как исключительно экономическое явление и используя при этом сугубо "ценовой" подход, отождествляет её с экономичностью, возможностью получения прибыли. В кибернетике эффективность определяется как совокупность свойств, отражающих наиболее оптимальный вариант организованной деятельности по сравнению с другими возможными вариантами. В социологии показателем эффективности служит социально обусловленный интерес и т.п.

В самом общем виде эффективность (лат. *efficientia*) определяется как соотношение между достигнутым результатом и использованными ресурсами. Иными словами, эффективность управления - это соотношение результата, эффекта к затратам (финансовым, временным, людским), обеспечившим получение данного результата. Однако в социальном плане приведённое определение не учитывает публичные интересы, общественные ценности и те результаты, которые невозможно измерить в денежной форме или ресурсным затратам.

В юридической теории эффективность обычно связывают с результативностью действия права, т.е. со способностью правоприменителя достичь в процессе реализации правовых норм заложенных в них целей[3].

В теории организации и административного управления эффективность деятельности определяется как «отношение чистых положительных результатов (превышение желательных последствий над нежелательными) и допустимых затрат»[4,с.253]. То есть управление, которое обеспечивает достижение поставленных целей с наименьшей затратой ресурсов, может считаться эффективным.

Вместе с тем, не только от затраченных ресурсов будет зависеть эффективность управления. Необходимо, прежде всего, правильно расставить приоритеты, определить главную цель и второстепенные задачи. Лучше потратить большое количество умственных усилий на планирование хода действий, определения направлений главных усилий для достижения желаемого результата, чем заниматься выполнением всех задач сразу, в т.ч. и второстепенных.

Эффективность государственного управления тесно связана со способностью госаппарата определять **приоритетные направления** развития и надлежащим образом распределять ресурсы, а также со стратегическим потенциалом органов государственной власти устанавливать приоритетные направления деятельности, определяя индикаторы деятельности и вероятные последствия[2,с.64-71]. Таким образом, правильное определение цели деятельности - важнейшее условие обеспечения эффективности руководства.

И наоборот, смещение внимания с главной цели на побочные, второстепенные неминуемо приведёт и к снижению эффективности управления. Если вместо поддержания боевой готовности, работы с военной техникой, изучения военных дисциплин командир прикажет подчиненным львиную часть времени заниматься наведением порядка на закреплённой территории, заучиванием наизусть гимна страны и отработкой прохождения подразделения с песней, то такое воинское подразделение не будет готово воевать, не будет готово для выполнения своей главной задачи - побеждать противника.

Очень важно здесь в условиях недостатка времени и авральные мероприятия не сбиться с главной цели на постоянное «затыкание дыр» и «тушение пожаров». И вот тут необходимо правильно подойти к определению и сущности двух понятий: «срочные задачи» и «важные задачи». «Срочно» означает, что от исполнителя такой задачи требуется немедленная реакция и

немедленное выполнение действия. «Важно» обозначает, что параметр или задача, о которой идет речь, играет ключевую роль в успехе всего проекта или значительной его части. Ценность и скорость реагирования не надо смешивать.

Влияют на эффективность управления также согласие или точнее добровольность управляемых выполнять приказы руководителей. В этом случае руководство не тратит дополнительных ресурсов на контроль исполнения, а сами подчинённые имеют возможность проявить разумную инициативу, самореализоваться. Следует отметить, что в этом плане в условиях военной службы руководителям действовать гораздо проще, нежели в коммерческих организациях, т.к. жесткое единоначалие и воинская дисциплина настраивают подчиненных на выполнение любого приказа.

Государственная бюрократия, не являясь собственником средств производства, не ориентируясь на получение прибыли, оценивая сама себя\* в своих же докладах только положительно, не заинтересована в результатах своего управления, т.к. заработная плата и не зависит от такого результата. Поэтому управлять эффективно многие госслужащие не настроены.

Бюрократия изначально не настроена быть экономически эффективной, так как исходит из принципа максимизации расходов из бюджета на свои цели, а не максимизации доходов[5,с.148-151]и не на реализацию заявленных целей. Государственные расходы, выделенные бюджетные деньги, а не полученный результат, толкуются как главное измерение темпов её развития. В отличие от коммерческих структур, где превалирует мотив получения прибыли от организации своей деятельности и где эффективность работы персонала можно измерить в денежном выражении (прибыль/убыток), в государственном управлении достижение цели управленческих структур не поддаются такого рода исчислению, поэтому огрехи и ошибки персонала методами бухгалтерского учёта трудно выявить. Нет критерия, чтобы определить, не были ли излишними издержки, выделенные, к примеру, на общественную безопасность или укрепление обороны страны[6,с.109-112;с.13-16].

Не секрет, что любой руководитель структурного подразделения полиции или армии заинтересован в получении и трате как можно больших денежных сумм на свои нужды. Расходуя больше денег, он может, зачастую очень часто, улучшить результаты своей деятельности. Быть экономным его можно заставить только строгими предписаниями, контролем извне и угрозой наказания[7,с.22].

Во главе угла многих современных руководителей государственной службы стоит не общественно полезный результат их труда, а сам управленческий процесс. При этом не так важно, например, сколько из обещанных военному ведомству самолётов произвёл возглавляемый директором-бюрократам завод, сколько километров дорог построили под его руководством и насколько качественные эти дороги. Важнее – освоение выделенных бюджетных ресурсов, их трата, не взирая на пользу Дела, не взирая на выполнение главной функции возглавляемой организации.

В ряде случаев сама бюрократия и является инициатором дополнительных поборов со своих клиентов или со всего населения. Так, например, с одной стороны государство гарантирует военнослужащим право на получение жилья бесплатно, а с другой стороны – для получения этого заветного жилья государственные чиновники зачастую требуют предоставления платных справок, которые выдают такие же государственные служащие, но в другом государственном органе. Причём самому заявителю-военнослужащему запрашиваемые справки вовсе не нужны, они требуются ему не для себя лично, не для своих нужд, а для представления командованию при постановке на жилищный учёт[8,с.9-11].

Свою выгоду бюрократия получает даже не из прибыли руководимой организации, не в связи с эффективностью своей управленческой деятельности, не в качестве вознаграждения за высокое качество жизни населения. Объектом присвоения выступают не вещи или люди как таковые, а сами бесчисленные связи между ними, абсолютно необходимые для того, чтобы шла жизнь. Сообщество бюрократов захватывает не натуральные продукты какого-нибудь специализированного труда как таковые, а функцию распоряжения ими, их монопольного распределения между людьми, то есть условия и возможность их фактического использования. Можно сказать, что бюрократия овладевает функциональным смыслом общественного продукта (тем, для чего он вообще существует) и доступом к нему человека. Она овладевает также средствами общения между самими людьми, например производителями и потребителями. Объектом корпоративной собственности бюрократии становится сам

---

\* Нарушение принципа «никто не может быть судьёй в своем собственном деле».

общественный процесс, а особенно воспроизводство добавочной стоимости продукции, отчуждённые у большинства населения с помощью распорядительной власти, сумевшей уйти из-под демократического контроля. Говоря проще, она занимается перераспределением товаров и услуг, а также разрешением или запрещением общественных связей и отношений.

Не заинтересованы группа бюрократов и в изменении существующего порядка, в повышении эффективности своей деятельности и сокращении в связи с этим своего же аппарата и расходов на его содержание.

Меж тем, бюрократическая структура, сталкиваясь с увеличением объема задач или вариантов возможных ситуаций, уже теряет эффективность своей работы. Ведь структура, настроенная для рационального и эффективного достижения одной цели, может быть совершенно нерациональной и неэффективной при достижении другой цели и даже мешать её реализации[9,с.72-77].

Жалобы людей на чиновников, на их волокиту, бездушие и даже вредное воздействие рассматривают такие же чиновники, которые ввиду корпоративной морали не заинтересованы в наказании своего коллеги и даже в предании огласке корпоративных нарушений. Поэтому бюрократическая система вырабатывает некий специальный стиль работы в целях минимизации количества жалоб, и экономии своего рабочего времени.

Иногда заявителю дают ответ о том, что разрешение его жалобы не входит в компетенцию данного чиновника. Такого типа бюрократ описан А.П. Гайдаром: «Он молча и любезно выслушает просьбу, предложит подать заявление по одной из пятнадцати установленных форм, провести его через входящую и зайти за ответом через неделю, после чего через исходящую возвратит его обратно с аккуратно наложенной резолюцией о том, что таковая адресована не по адресу, а следует обратиться с ней туда-то и туда-то»[10].

Используется бюрократами и другая тактика - отвечать только на "простую" часть жалобы, не рассматривая "сложную" часть, или дать отписку общими фразами на всю жалобу. Можно подменить предмет жалобы: отвечать жалобщику не о том, о чём он спрашивает, а о том, о чём ему хочет написать клерк. Заявитель чиновнику - про директора-самодура, чиновник ему - про решения антикоррупционной коллегии министерства. Заявитель в жалобе про незаконное увольнение, чиновник ему в ответ - про выплаченное пособие по безработице и т.п.

Используют чиновники и тактику «законообразия». В этом случае большая часть ответа содержит изложение положений нормативно-правовых актов, либо не имеющих прямого отношения к сути поставленного вопроса, либо хорошо известных самому заявителю. При этом обильные цитаты и ссылки на нормативные акты заменяют собой рассмотрение заявления по существу. Можно завалить просителя избыточной и сознательно усложненной информацией, перегруженной научными терминами, что фактически равносильно отказу в предоставлении информации.

Примеры подобного «бюрократического футбола» можно продолжать и далее[11,с.103-113]. А в российской истории даже описаны случаи, когда властители буквально отнимали у населения средства связи для подачи ими жалоб. Так, интересный случай противодействия жалобщикам приводит будущий Государственный секретарь Российской империи М. Сперанский: «Готовясь к встрече с новым генерал-губернатором, нижеудинский исправник Лоскутов отобрал у населения своего уезда чернила, бумагу и перья, так как прекрасно понимал неизбежность жалоб на него со стороны обираемых им жителей»[12].

В такой бюрократической системе чиновник становится всё больше и больше безнаказанным даже при огромных огрехах в своей работе, конечно, если при этом он устраивает своё начальство. Качество его работы и польза для общего дела имеют мало значения. Тем не менее, бюрократия желает сохранить своё влияние и власть над обществом и жить за его счёт.

Ещё один весьма тревожный тренд в сегодняшней деятельности бюрократии - маниакальная установка на количественные показатели обожествление “показателей” как инструмента для измерения эффективности аппарата управления. Однако, например, количество распечатанных конспектов занятий совсем не отражает степень подготовленности военнослужащих к выполнению задач по своему предназначению, а количество профилактических бесед напрямую не влияет на снижение уровня преступности.

Погоня за выполнением количественных показателей работы такого рода публичных учреждений неминуемо приведёт к ухудшению качества их работы. Низкое качество продукции - это форма облегчения работы по выполнению плановых показателей. Она молчаливо допускается бюрократического типа руководством ради показухи и удержания своего места.

Дефекты, свойственные бюрократическому типу государственного управления, негативно влияют на законность в контексте обеспечения верховенства закона, защиты прав и свобод человека и гражданина, а также охраняемых законом интересов общества и государства. Ведь формально соблюдая правовые предписания (например, в указанный законом срок дать ответ на жалобу или обращение гражданина), но не ответить по существу, не решить проблему, с которой обратился гражданин, не претворить в жизнь такие простые для понимания любого человека стороны законности как справедливость, гуманизм, сострадание, - чиновник дискредитирует основы деятельности государственного управления.

В заключении отметим, что превышение количества законов над разумными пределами кумулятивно усиливает негативный эффект дефектов бюрократического типа управления. И нельзя не согласиться с великим французским писателем, философом, ученым Вольтером в том, что многочисленность законов в государстве есть то же, что большое число врачей: признак болезни ибессилия.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Якунин, В.И., Сулакшин, С.С., Багдасарян, В.Э., Орлов, И.Б., Строганова С.М. [Текст] В.И.Якунин / Качество и успешность государственных политик и управления. -М. 2012. С. 7.
2. Барциц, И.Н. Конституционное право на хорошее (эффективное) управление: критерии, показатели, оценки / [Текст] И.Н.Барциц // Конституционное и муниципальное право. 2013. № 11. С. 64 - 71.
3. Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм. М., 1980.
4. Саймон Г., Смитбург Д., Томпсон В.А. Менеджмент в организациях. М. 1995. С. 253.
5. Тарасов А.Н. Бюрократия как социальный паразит // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 3, Философия. 2009. № 1. С. 148 – 151.
6. Харитонов С.С. О некоторых теоретико-правовых аспектах договорной работы с участием воинских частей // Военное право. 2018. № 1 (47). С. 109 – 112. Его же. Правовая регуляция как составляющая юридического сопровождения договорных отношений с участием воинских частей // Военно-юрид. журн. 2018. №5. -С.13-16.
7. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос, антикапиталистическая ментальность. М.: «Дело». 1993. С. 22.
8. Харитонов С.С. Организация надзора за исполнением законов в сфере защиты прав и свобод военнослужащих, членов их семей и иных граждан как одно из условий обеспечения законности в войсках // Право в Вооруженных силах. 2011. № 10 (172). – С. 9 –11.
9. Глухов Е.А. Эффективность бюрократического управления // Военное право. 2019. № 2. С. 72-77.
10. Гайдар А.П. Мысли о бюрократизме // Звезда (Пермь). 1926. 25 июля.
11. Глухов, Е.А. Бюрократический футбол... или о неполном восстановлении прав военнослужащих на жилище военными судами [Текст] Е.А.Глухов // Право в Вооруженных Силах. 2018. № 3. С. 103 – 113.
12. Яковлев, С.А. Курс лекций «Отечественная история IX – XXI веках». [Текст] С.А.Яковлев / Саратов. 2011.

#### НУКСОНҲОИ ИДОРАКУНИИ БЮРОКРАТӢ: ГУЗОРИШИ МАСЪАЛА ВА ТАЪСИРИ ОН БА ВАЗӢИ ҚОНУНИЯТ

Дар мақола таъсири тамоюлотии бюрократӣ дар системаи идоракуни ба сифат ва самаранокии идоракунии тамоми система мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Афзалият ва принсиҷҳои бурдани фаъолияти идоракуни дар сохторҳои тичоратӣ ва оммавӣ муқоиса карда мешаванд, таъсири бюрократия ба сиёсати иҷтимоии давлат ошкор карда шудааст. Таъсири нуксонҳои фаъолияти идоракуни ба вазъи қонуният ишорат гардидаанд. Нуксонҳои, ки ба навъи бюрократии идоракунии давлатӣ хосанд, ба қонуният дар хошияи таъмини афзалияти қонун, ҳифзи ҳуқуқи озодаҳои инсон ва шаҳрванд, инчунин манфиатҳои чома ва давлат, ки аз ҷониби қонун ҳифз мегарданд, таъсири манфӣ мерасонанд. Изофаи теъдоди қонунҳо аз рӯйи ҳудуди хирадмандона самарайи манфии нуксонҳои навъи бюрократии идоракуниро бо таври кумулятивӣ пурзӯр менамояд.

**Калидвожаҳо:** бюрократия, самаранокии идоракуни, маҳакҳои самаранокӣ, омилҳои фаъолият, мансабдорон, замонасозӣ, қонуният.

#### ДЕФЕКТЫ БЮРОКРАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ И ВЛИЯНИЕ НА СОСТОЯНИЕ ЗАКОННОСТИ

В статье анализируется влияние бюрократических тенденций в управляющей системе на качество и эффективность управления всей системой. Сопоставляются приоритеты и принципы ведения управленческой деятельности в коммерческих и публичных структурах, выявляется влияние бюрократии на социальную политику государства. Указывается влияние дефектов управленческой деятельности на состояние законности. Дефекты, свойственные бюрократическому типу государственного управления, негативно влияют на законность в контексте обеспечения верховенства закона, защиты прав и свобод человека и гражданина, а также охраняемых законом интересов общества и государства. Превышение количества законов над разумными пределами кумулятивно усиливает негативный эффект дефектов бюрократического типа управления.

**Ключевые слова:** бюрократия, эффективность управления, критерии эффективности, стимулы деятельности, чиновники, приспособленчество, законность.

#### DEFECTS OF BUREAUCRATIC MANAGEMENT: PROBLEM STATEMENT AND INFLUENCE ON THE STATE OF LEGALITY

The article analyzes the influence of bureaucratic tendencies in the management system on the quality and effectiveness of managing the entire system. The priorities and principles of management in commercial and public structures are compared, the influence of bureaucracy on the social policy of the state is revealed. The influence of defects in management activities on the state of legality is indicated. Defects inherent in the bureaucratic type of government

negatively affect the rule of law in the context of ensuring the rule of law, protecting the rights and freedoms of man and citizen, as well as the interests of society and the state protected by law. The excess of the number of laws over reasonable limits cumulatively enhances the negative effect of defects of a bureaucratic type of government.

**Key words:** bureaucracy, management efficiency, efficiency criteria, incentives for activity, officials, opportunism, legality.

**Сведения об авторах:** *Глухов Евгений Александрович* - Военный университет Министерства обороны России, кандидат юридических наук. **Адрес:** 125047, Россия, Москва, Большая Садовая ул., 14

*Харитонов Станислав Станиславович* - Военный университет Министерства обороны России, кандидат юридических наук, профессор кафедры уголовного права. **Адрес:** 125047, Россия, Москва, Большая Садовая ул., 14

**Information about authors:** *Glukhov Evgeny Aleksandrovich* - Military University of the Ministry of Defense of Russia, candidate of Law. **Address:** 125047, Russia, Moscow, Bolshaya Sadovaya St., 14

*Kharitonov Stanislav Stanislavovich* - Military University of the Ministry of Defense of Russia, Professor of the Criminal Law Department, candidate of Law, Professor. **Address:** 125047, Russia, Moscow, Bolshaya Sadovaya St., 14

**УДК: 343(575.3)**

## **МАҲҲУМИ ТАВСИФИ КРИМИНАЛИСТИИ ҶИНОЯТҲОИ КОРРУПСИОНӢ ВА КОРРУПСИЯ**

*Назаров А.Қ., Ямоқова З.Д.*  
**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Дар бораи мафҳуми тавсифи криминалисти ҷиноятҳои коррупсионӣ олимони ақидаи ягона надоранд, яъне андешаҳои онҳо гуногун аст.

Мо ҷонибдори он муаллифоне ҳастем, ки чунин мешуморанд: тавсифи криминалисти ҷинояти коррупсионӣ дараҷаи (категория)-и илмӣ мебошад, ки дар он маълумот дар бораи аломатҳои хос ва хусусияти ҳодиса, муҳит, тарз ва тартиби (механизм)-и содиршавии рафтори ба ҷамъият хатарнокӣ намудҳо ва гурӯҳҳои муайян, раванди гузоштани осори ҷиноят ва сифати хоси шахсият, инчунин рафтори айбдоршавандагону ҷабрдидагон тасвир карда мешавад [7, с.163].

Вақтҳои охир дар назарияи криминалистика баҳси илмӣ оид ба аҳаммияти амалии тавсифи криминалисти ҷиноят, бахусус ҷиноятҳои коррупсионӣ ба вучуд омадааст ва идома дорад.

Р.С. Белкин дар оғоз андеша дошт, ки тавсифи криминалистӣ муҳим аст, аммо баъдтар оид ба зарурият ва мувофиқи мақсад будани мавҷудият ва аҳаммияти амалӣ доштани он шубҳаи ҳудро баён кард, чунки дар оморасозии он олимони аз ошкорсозии робитаҳои коррелясионӣ даст кашиданд ва танҳо ҳодисаҳоро қайд мекарданд, бинобар ин, раванди илмӣ аз ҳақиқат ба фиреби назар, ба ҳаёл табдил ёфтааст [1, с.223].

Ба андешаи мо, мавқеи олимони дигар аз ақидаҳои дар боло омада асосноктар аст, ки чунин ақида доранд: тавсифи криминалистӣ ҷузъи асосии унсури тафтишоти намудҳо ва гурӯҳҳои ҷудоғонаи ҷиноят ба шумор меравад. Аҳаммияти амалии ин дараҷаи илмӣ аз он иборат аст, ки он ба сифати асоси назариявии фарзияҳои тафтишотӣ истифода карда мешавад ва ба муносибгардонӣ ва баланд бардоштани самаранокии тафтишоти ҷиноятҳои мушаххас имконият медиҳад [3, с.5-10].

Муайянсозии сохтори тавсифи криминалисти ҷиноятҳои коррупсионӣ бо дарназардошти робитаи тарафайни вазъияти таҳқиқшаванда, ки қисме аз онҳо бо сабаби омилҳои содиршавии ҷиноятҳо ба вучуд омадаанд, муайян карда мешавад. Ба онҳо чунин омилҳо дохил мешаванд: субъективӣ (вазъияти субъект, сабаб, дастури мақсадҳо, робитаи ҷиноятӣ, вазифаҳои нақшӣ, хусусиятҳои хислат, майлу рағбат) ва объективӣ (мақон, замон, ашё, технология, додугирифтӣ ҳуҷҷатҳо).

И.Ф. Герасимов тавсифи аниқи сохтори тавсифи криминалисти ҷиноятҳои коррупсиониро додааст. Ӯ ба сохтор чунин ҷузъҳоро дохил кардааст: маълумот дар бораи паҳншавӣ ва тавсифи ҳуқуқӣ-ҷинояти рафтори ҷиноятӣ, муҳит ва тарзҳои содир гаштани ҷиноят, хусусиятҳои шахсии субъектҳои рафтор ва ҷабрдидаҳо, тартиби (механизм)-и гузоштани осори ҷиноят, дигар маълумотҳо, ки барои ошкор кардани намудҳо ва гурӯҳҳои алоҳидаи ҷиноят аҳаммият доранд [3, с.5-10].

Ҳамаи ҳолатҳои дар боло овардашуда пурра ба таркиб ва сохтори тавсифи криминалисти ҷиноятҳои коррупсионӣ бахшида шудаанд. Бояд бо ҳулосаи И.Ф. Герасимов дар бораи он ки ба тавсифи криминалистӣ унсурҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ дохил мешаванд, розӣ шуд [4, с.330]. Ба ҳар ҷинояти содиргашта бе фаҳмиши ҳуқуқӣ- ҷиноятӣ ва

аломатҳои таркиби кирдори ба чамбият хавфнок тавсифи криминалисті додан ғайриимкон аст.

Дар робита бо ин раванд, таҳқиқоти унсурҳои тавсифи криминалистии ин намуди амалҳоро бояд аз таҳлили мафҳуми ҷиноятҳои коррупсионӣ оғоз кард.

Таърифи мафҳуми коррупсияро ханӯз дар Рими қадим ва асри миёна донишмандон пешниҳод карда буданд. Таърифе, ки Николо Макиавелли дода буд, аниқтар аст: “Коррупсия—ин истифодаи имкониятҳои умумӣ (оммавӣ) барои манфиатҳои шахсӣ мебошад”. Бо вучуди он ки аз лаҳзаи фикри дар боло баёншуда таърихи инсоният роҳи дурударозро тай кардааст, мафҳуми ягонаи коррупсия дар назария ва таҷрибаи мамлакатҳои гуногун вучуд надорад.

Масалан, дар ИМА зери мафҳуми коррупсия суиистифодаи корманди давлатиро бо мақсади гирифтани ғолидаи шахсӣ ифода мекунад. Ҳамзамон, мафҳуми коррупсия на танҳо ғайриқонунии криминалиро ифода мекунад.

Дар Россия якҷанд маротиба кӯшиши ба таври қонуни устувор кардани мафҳуми коррупсияро кардаанд. Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноӣ мафҳуми ҷиноятҳои коррупсионӣ бахшнок боқӣ мемонад. Як қатор олимони ҳамаи ҷиноятҳои мансабиро ба ҷиноятҳои коррупсионӣ дохил мекунад [10,с.77].

Ба андешаи мо, агар дар қонунгузориҳои дохили мафҳуми коррупсия вучуд надошта бошад, аз меъёри байналмилалӣ истифода кардан мувофиқи мақсад аст.

Ришвахӯрии ғайриқонунии шахсони мансабдори давлатӣ ин бевосита ё бавосита пешниҳод ё додани маблағ ё моли ғайриқонуни аз ҷониби шахсе ба ҳар шахси мансабдори давлатӣ ё ба воситаи дигар шахс бо мақсади он ки шахси мансабдор ягон амалро барои ӯ иҷро намояд ё аз иҷрои он худдорӣ намояд, медиҳад.

Меъёрҳои пешбинишудаи санадҳои байналмилалӣ, ба андешаи мо, инчунин таърифи мушаххасро барои таркиби мафҳуми коррупсия намедиҳанд. Дар назарияи илми ҳуқуқшиносӣ мафҳуми таҳлилшаванда бахшнок боқӣ мемонад.

Ҷонибдорони тафсири васеи таркиби ҷиноятҳои коррупсионӣ ба онҳо на танҳо ҳамаи кирдори ҷинояткоронаи мансабӣ [10,с.77], балки дигар ҳуқуқвайронкунонии шахсони мансабдор, инчунин аз ҷониби онҳо риоя накардани меъёрҳои этикӣ ва дигар меъёрҳоро низ дохил кардаанд [8,с.22].

Баъзе муаллифон ягон таъриф намедиҳанд, танҳо давраи ҷиноятҳоро маҳдуд кардаанд ва онҳоро ба шумораи ҷиноятҳои коррупсионӣ дохил кардаанд [6,с.18-19].

Чунин нуқтаи назар ба мақомотҳои ҳифзи ҳуқуқ ва дигар мақомотҳои назоратӣ имкон намедиҳад, ки самти амалиёти хешро аниқ кунанд, чунки нишонаҳои ҳатмии ҷинояти коррупсиониро пешниҳод накардаанд.

Ба фикри мо, тавсифи пурраи нишонаҳои ҷинояти коррупсиониро С.В. Максимов додааст. Ин олим ба таври асоснок нишонаҳои зерини ҷинояти коррупсиониро тавсия додааст: бевосита расонидани зарар ба корманди хизмати оммавӣ (хизмати давлатӣ ё хизмат дар идораҳои худхизматрасонии маҳаллӣ); хусусияти ғайриқонунии гирифтани имтиёз (моликият, хизматрасонӣ ё бартарӣ) аз ҷониби хизматчиҳои давлатӣ; суиистифодаи шахси гунаҳкор аз вазифа бар зидди манфиати хизмати давлатӣ ё хизмати идораҳои худхизматрасонии маҳаллӣ; дар гунаҳкор вучуд доштани қасди расонидани зарар ба ғайриқонунии қонунии дастгоҳи давлатӣ, шахси хизматчиҳои давлатӣ; дар гунаҳкор вучуд доштани ҳисси тамаъқӯӣ, ё ин ки дигар манфиат [9,с.15].

Ба андешаи ин муаллиф, объекти асосӣ, иловагӣ, бевосита ё худ ихтиёрӣ ин шахси оғузманди хизмати оммавӣ (хизмати давлатӣ ва хизмат дар идораҳои худхизматрасонии маҳаллӣ) аст, се гурӯҳи ҷиноятҳои коррупсионӣ вучуд дорад: ҷиноятҳои аслии коррупсионӣ, ки аз қасд ба оғузи хизмати давлатӣ ва ё хизмат дар идораҳои худхизматрасонии маҳаллӣ иборат аст, ки ба сифати объекти асосии бевосита қабул шудааст (дар маънои маҳдуди мафҳуми ҷиноятҳои коррупсионӣ); ҷиноятҳои коррупсионӣ, ки ба як арзиши иҷтимоӣ чун ба объекти ҳатмии иловагии бевосита қасд кардаанд (дар маънои васеи мафҳуми ҷиноятҳои коррупсионӣ); ҷиноятҳои коррупсионӣ, ки ба арзиши номбаршуда чун ба объекти ихтиёрӣ (ғайриҳатмӣ) қасд кардаанд.

Ба андешаи муаллиф, ба объекти асосии ҷиноятҳои коррупсионӣ панҷ намуди рафторе, ки баъди содир кардани он ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашида мешаванд, вучуд доранд: суиистифода аз вазифа; иштироки ғайриқонуни дар ғайриқонунии тижоратӣ; гирифтани ришва; додани ришва; қаллобӣ ва сохтакории хизматӣ.

Камбудии тасниф, пеш аз ҳама, дар вучуд надоштани асоси ягона мебошад. Агар ду гурӯҳи аввали ҷиноятҳо бо шакли содиршавӣ (аввалӣ дар шакли ришва, дуюмӣ дар дигар шаклҳо) фарқ кунанд, сеюмӣ аз аввалиҳо бо субъект тафовут дорад (ин ҷиноятҳо дар шарикӣ бо шахсоне содир мешаванд, ки метавонанд барои содир кардани ҷиноятҳои

коррупсионӣ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шаванд). Илова бар ин, он аз концепсияи шарҳи хеле васеи мафҳуми ҷиноятҳои коррупсионӣ асос мегирад.

Дар назария дигар таснифҳои ҷиноятҳои коррупсионӣ низ вучуд доранд. Масалан, аз ҷиҳати субъекти ҷиноятҳои коррупсионӣ ба он гурӯҳҳо дохил мешаванд, ки шахсони мансабдор ё дигар шахсон содир кардаанд. Ба ақидаи мо, таснифи мазкур метавонад аз ҳисоби ба он ворид кардани фарқияти дараҷаҳои субъекти ҳокимият, ки субъекти ҷиноятҳои коррупсионӣ ба он тааллуқ дорад, васеъ гардад. Дар вобастагӣ аз ҳолати субъекти ҷиноят пешниҳод карда мешавад, ки ҷиноятҳои коррупсионӣ ба оммавӣ ва ғайриоммавӣ чудо карда шаванд.

Дар вобастагӣ аз объекти асосии қасд ҷиноятҳои мазкур ба якчанд намудҳо чудо карда мешаванд: ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки фаъолияти қонунии идора ва муассисаҳои давлатиро таъмин менамоянд, қасд мекунанд; ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки раванди ҳокимияти давлатиро тибқи вазифаҳои шахсони мансабдор, қонунгузорӣ, инчунин обрӯи ҳокимияти давлатиро таъмин менамоянд, суиқасд мекунанд; ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки фаъолияти қонунии идора ва муассисаҳои давлатиро таъмин менамоянд, суиқасд мекунанд; ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки фаъолияти қонунии идораҳои ҳуқуқиро таъмин менамоянд, суиқасд мекунанд; ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки манфиатҳои соҳибқориро дар мусобиқа ва озмунҳои намоишӣ таъмин менамоянд, суиқасд мекунанд; ба муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки манфиатҳои қонуниро дар соҳаи идораи ташкилот ва муассисаҳо таъмин менамоянд, суиқасд мекунанд.

Дар вобастагӣ аз шароити коррупсионӣ эътироф шудани ҷиноятҳо намудҳои зерини ҷиноятҳои коррупсиониро чудо кардан мумкин аст:

1) ҳатмӣ, яъне таркиби онҳо ҳама нишонаҳои ҷиноятҳои коррупсиониро (масалан, кирдоре, ки бо моддаҳо пешбинӣ карда мешавад) доранд. Муқаррар кардани ҳамаи нишонаҳои таркиби ҷиноятҳо, ки ба гурӯҳи аввал барои он ки содир кардани рафтори мазкур ба коррупсионӣ мансуб доништа мешаванд, дохил карда шудаанд;

2) ҷиноятҳо, ки аз тарафи шахси ваколатдори давлатӣ бо истифода аз ваколатҳои худ бо мақсади гирифтани ғолиба содир шудааст;

3) ҷиноятҳо, ки бо мақсади гирифтани ғолиба содир шудааст;

4) ҷиноятҳо дар шароитҳои содир мегарданд, ки дар вобастагии ҷабрдида аз гунаҳкор ба вучуд омадаанд.

Вазъи коррупсионии ҷиноятҳо, ки ба намудҳои яқум, сеюм ба чорум дохил карда шудаанд, аз доираи таркиби ҷиноятҳо, ки бо моддаҳои КҶ ҚТ пешбинӣ шудаанд, берун мебошанд. Пас, барои он ки пурра ҷиноятҳои коррупсионии ба гурӯҳҳои дуюм, сеюм ва чорум дохилкардашуда ҳангоми тафтишоти ҷиноят ошкор гарданд, муфаттишон бояд ҳама вақт ҳолати парвандаро бо мақсади муқаррар кардани мавҷудият ё вучуд надоштани шароити коррупсионӣ таҳқиқ намоянд. Дар вобастагӣ аз мавҷудият ё вучуд надоштани чунин шароитҳо ҷинояти таҳти тафтишот қарордошта метавонад коррупсионӣ шинохта шавад ё шинохта нашавад [5, с.102].

Андешаҳои болоро хулоса карда, кӯшиш менамоем мафҳуми коррупсияро бо дарназардошти омилҳои илми криминалистика ифода намоем. Аз як тараф, коррупсия ин ҳама вақт истифодаи ғайриқонунии ваколатҳо аз ҷониби шахсе бар хилофи қонун ва бо мақсади ба даст овардани ғолиба амалӣ карда мешавад. Аз тарафи дигар, коррупсия инчунин пешниҳоди ғайриқонунии манфиат аз ҷониби шахсони ҳуқуқӣ ё воқеӣ ба шахси ваколатдор мебошад. Лаҳзаи пайваस्तкунанда мақсади субъектҳои коррупсия расидан ба мақсадҳои шахсӣ ё гурӯҳӣ, корпоративӣ ва тамаъқорӣ мебошанд. Илова бар ин, дар таърифҳои овардашуда сухан дар бораи қасд низ меравад.

Ҳамин тавр, ба фикри мо, ба таври зер мафҳуми коррупсияро шарҳ додан мумкин аст. Истифодаи қасдона, тамаъқӯёна, ғайриқонунии ваколатҳои хеш аз ҷониби шахси мансабдор ё дигар шахси ваколатдор бар хилофи манфиатҳои хизматӣ ё дигар мақсаду вазифаҳо, ки барои иҷрояшон ваколатҳои мазкур ба ӯ дода шудаанд, бо мақсади ғайриқонунӣ ба даст овардани ғолиба, манфиат ва бартарии расонидани онҳо ба шахси мансабдор аз ҷониби шахсони мансабдор ё воқеӣ мебошад.

Мо чунин мешуморем, ки ҳар рафтори ғайриқонунии бо қонунгузориҳои ҷиноятӣ пешбинишуда, ки аз ҷониби шахси мансабдор ё дигар шахсони ваколатдор дар шакли амал ё беамалӣ бо истифодаи ваколатҳои ба ӯ додашуда бар хилофи манфиатҳои хизматӣ ё дигар мақсаду вазифаҳо, ки барои иҷрояшон ваколатҳои мазкур ба ӯ дода шудаанд, бо мақсади ғайриқонунӣ ба даст овардани ғолиба, манфиат ва бартарии расонидани онҳо ба шахси мансабдор аз ҷониби шахсони мансабдор ё воқеӣ мебошад, коррупсионӣ буда метавонанд. Дар таърифи мазкур мо кӯшиш кардем, то нишонаҳои асосии ҷинояти коррупсиониро бо вазъияти мансабӣ ё хизматиҳои субъектҳои содиркунанда номбар кунем.

## АДАБИЁТ

1. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. - М.: «НОРМА», 2001. - С. 223.
2. Волженкин Б.В. Коррупция и уголовный закон / Б.В. Волженкин // Правоведение. -1991. -№6. - С.64.
3. Герасимов И.Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методик// Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений / И.Ф. Герасимов [и др.]. - Свердловск, 1978.- С.5-10.
4. Герасимов И.Ф. Общие положения методики расследования преступлений, Криминалистика. Учебник для ВУЗов / И.Ф. Герасимов /под ред. И.Ф.Герасимова, Л.Я.Драпкина. -М.: Высшая школа, 1994. -С. 330-331.
5. Григорьев В.А. Коррупционное преступление: понятие, признаки, виды / В.А. Григорьев, В.В. Дорошин. - Подготовлен для Системы Консультант Плюс. -2004.
6. Долгова А.И. Определение коррупции и законодательство о борьбе с ней // Коррупция и борьба с ней / А.И. Долгова. - М.: Российская криминологическая ассоциация, 2000. - С. 18-19.
7. Драпкин Л.Я. Предмет доказывания и криминалистическая характеристика преступлений // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений / Л.Я. Драпкин. -Свердловск, 1978. -С. 13-21.
8. Карагодин В.Н. Современные представления о содержании понятия коррупции / В.Н. Карагодин. - Екатеринбург, 2003. - С.22.
9. Максимов С.В. Коррупция. Закон. Ответственность / С.В. Максимов. -М.: Учебно-консультационный центр "ЮрИнфоР", 2000. - С.15.
10. Наумов А.В. Ответственность за коррупционные преступления по законодательству России, Европейских стран и США (сравнительно-правовой анализ)// Организованная преступность и коррупция: Исследования, обзоры, информация, социально-правовой альманах / А.В. Наумов. -Выпуск 1. - С.77.

### МАФҲУМИ ТАВСИФИ КРИМИНАЛИСТИИ ЧИНОЯТҲОИ КОРРУПСИОНӢ ВА КОРРУПСИЯ

Коррупсия ин суиистифодаи қасдона, тамаъҷӯена, ғайриқонунии ваколатҳои ҳеш аз ҷониби шахси мансабдор ё дигар шахси ваколатдор бар хилофи манфиатҳои хизматӣ ё дигар мақсаду вазифаҳо, ки барои иҷрояшон ваколатҳои мазкур ба ӯ дода шудаанд, бо мақсади ғайриқонунӣ ба даст овардани ғоида, манфиат ва бартарии расонидани онҳо ба шахси мансабдор аз ҷониби шахсони мансабдор ё воқеӣ мебошад. Мафҳуми коррупсия бо мафҳуми ҷиноятҳои коррупсионӣ айнан нестанд, чунки зухуроти ҷинояти коррупсионӣ танҳо як қисмати коррупсияро ташкил медиҳад. Аммо таҳлили мазмуни ҷинояти таҳқиққардашуда бе омӯзиши нишонаҳои коррупсионӣ номумкин аст. Зери мафҳуми коррупсия (аз калимаи латинӣ соғуртио – шикастан, вайрон кардан, зарар расонидан) ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ –ҳуқуқӣ фурухта шудани қормандони давлатӣ, шахсони мансабдор, ҳамчунин арбоби сиёсӣ чамъиятӣ фаҳмида мешавад. Моҳияти коррупсия ҳамчун зухуроти иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, ба ақидаи мо, дутарафа аст. Аз як тараф, он дар шакли аз тарафи шахс истифода намудани функцияҳои давлатӣ бо мақсади ба даст овардани бартариятҳои ғайриқонунӣ зохир мешавад, аз тарафи дигар, ба шахс чунин имкониятҳо фароҳам овардан аз тарафи шахсони манфиатдор. Мазмуни коррупсияро маҷмӯи қирдорҳои гуногун муайян мекунад (ҳаракат, беҳаракатӣ), ки дар шакли ғайриқонунӣ гирифтани молу мулк, хизматрасонӣ ва ё имтиёзҳо аз тарафи шахси ваколатдори амаликунандаи функцияҳои давлатӣ амали қарда мешавад.

**Калидвожаҳо:** коррупсия, суиистифода, мавқеи хизматӣ, додани пора, гирифтани пора, криминалистика, ҳуқуқи ҷиноятӣ, мазмун, қирдор, тавсиф.

### ПОНЯТИЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И КОРУПСЦИИ

Коррупция - это злоупотребление служебным положением, дача взятки, получение взятки, злоупотребление полномочиями, коммерческий подкуп либо иное незаконное использование физическим лицом своего должностного положения вопреки законным интересам общества и государства в целях получения выгоды в виде денег, ценностей, иного имущества или услуг имущественного характера, иных имущественных прав для себя или для третьих лиц либо незаконное предоставление такой выгоды указанному лицу другими физическими лицами. Понятие коррупционной преступности не тождественно понятию коррупции, поскольку феномен коррупционной преступности есть лишь часть явления коррупции вообще, хотя и наиболее опасная, с точки зрения общественных интересов. Вместе с тем анализ содержания рассматриваемого вида преступности невозможен без изучения существенных признаков коррупции. Под коррупцией (от лат соігуртио - разламывать, портить, повреждать) как социально-правовым явлением обычно понимается подкупаемость и продажность государственных чиновников, должностных лиц, а также общественных и политических деятелей вообще. Сущность коррупции как социально-правового явления, на наш взгляд, двуедина. С одной стороны, она выражается в использовании лицом, осуществляющим те или иные государственные функции, своего официального статуса в целях получения незаконных преимуществ (продажность), а с другой - в предоставлении лицу таких преимуществ заинтересованным субъектом (подкуп). Содержание коррупции определяется совокупностью разнообразных деяний (действий или бездействия), выражающихся в незаконном получении имущества, услуг или льгот лицом, уполномоченным на осуществление государственных функций, а также в предоставлении ему таких преимуществ.

**Ключевые слова:** коррупция, злоупотребление, служебное положение, дача взятки, получение взятки, криминалистика, уголовное право, содержание, деяние, характеристика.

### THE CONCEPT OF THE CRIMINALISTIC CHARACTERISTIC OF CORRUPTION CRIMES AND CORRUPTION

Corruption is abuse of official position, giving a bribe, receiving a bribe, abuse of authority, commercial bribery or other illegal use by an individual of his official position contrary to the legitimate interests of society and the state in order to obtain benefits in the form of money, valuables, other property or property services, other property rights for themselves or for third parties or the illegal provision of such benefits to the specified person by other individuals. The concept of



corruption crime is not identical to the concept of corruption, since the phenomenon of corruption crime is only part of the phenomenon of corruption in general, although it is the most dangerous from the point of view of public interests. However, the analysis of the content of the considered type of crime is impossible without studying the essential signs of corruption. Corruption (from lat corruptio - to break, impair, damage) as a social and legal phenomenon usually refers to the bribing and venality of government officials, officials, as well as public and political figures in general. The essence of corruption as a socio-legal phenomenon, in our opinion, is twofold. On the one hand, it is expressed in the use by a person performing certain state functions of his official status in order to obtain illegal advantages (corruption), and on the other, in the provision of such advantages to a person by an interested entity (bribery). The content of corruption is determined by a combination of various acts (actions or inaction), expressed in the illegal acquisition of property, services or benefits by a person authorized to perform public functions, as well as in providing him with such advantages.

**Key words:** corruption, abuse, official position, giving a bribe, receiving a bribe, forensics, criminal law, content, act, characterization.

**Сведения об авторах:** *Назаров Аваз Кувватович* - Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой криминалистики и судебно-экспертной деятельности юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17

*Ямокова Зумрад Дададжоновна* - Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистики и судебно-экспертной деятельности юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17

**Information about the authors:** *Nazarov Avaz Kuvvatovich* - Tajik National University, Candidate of Law, Associate Professor, Head of the Department of Criminalistics and Forensic Science of the Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17

*Yamokova Zumrad Dadadzhonovna* - Tajik National University, Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Science of the Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17

УДК: 343(575.3)

## ОИД БА БАЪЗЕ ПАХЛУҲОИ МАФҲУМИ ЧАБРДИДА ДАР ҲУҚУҚИ ЧИНОЯТӢ ВА ҲУҚУҚИ МУРОФИАВИИ ЧИНОЯТӢ

*Сафарзода А.И., Шарипов Т.Ш.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Содир намудани чиноят чун вайрон намудани тартиботи дар ҷомеа мавҷуд буда, хатман ба яке аз манфиатҳои субъектҳои муносибатҳои ҷамъиятии бо қонуни чиноятӣ ҳифзшаванда - шахсият, ҷомеа ва давлат зарар мерасонад. Чиноят барои он ба ҷамъият хавфнок эътироф гаштааст, ки ба ҷомеа зараровар аст. Содир намудани кирдоре, ки ба манфиатҳои иҷтимоӣ зарар нарасонад, ё тахти расонидани зарар қарор надиҳад, наметавонад чун амали зиддиҷамъиятӣ эътироф гардад. Вобаста ба ин, дар сурати мавҷудияти асосҳои қофӣ, пеш аз ҳама, бо дарназардошти ба ҷамъият хавфнок будани кирдор он аз ҷониби қонунгузор ба шумули чиноятҳо ворид карда мешавад.

Тахлили қонунгузори чиноятҳои кишвар нишон медиҳад, ки он барои танзими ҷаҳолияти шахс баъд аз содир намудани чиноят равона карда шудааст. Чунин ба назар мерасад, ки субъекти муносибатҳои ҷамъиятии баъди содир шудани чиноят бамиёномада танҳо давлат ва мақомоти он ва ҳуди чинояткор мебошад. Аммо чунин шуда наметавонад, ки ҳамаи чиноятҳо сирф ба манфиатҳои давлатӣ таҷовуз намуда, ба ҳуқуқи озодиҳои шахсонӣ қисмонӣ таъсир нарасонанд. Бо дарназардошти ин, тамоми кирдорҳои аз ҷониби қонунгузор криминализатсияшуда на танҳо ба манфиатҳои давлату ҷомеа, балки ба ҳуқуқи озодиҳои шахсонӣ алоҳида низ зарар мерасонанд, ё эҳтимолияти расонидани зарарро ба миён меоваранд. Аз ин рӯ, субъекти муносибатҳои баъди содир намудани чиноят ба миён омада, аз як тараф, давлат ва ҷабрдида ва аз тарафи дигар, шахси чинояткор ва дар баъзе ҳолатҳо намояндаи онҳо (масалан, агар шахси чинояткор ноболиғ бошад) шуда наметавонад. Бинобар ин, қонунгузоро зарур аст, ки ҳангоми таҳияи қонунгузори чиноятӣ на танҳо вазъи ҳуқуқи шахси чиноятсодирнамуда, инчунин ҳолати ҳуқуқи шахси дар натиҷаи содир намудани чиноят зарардида ба эътибор гирифта шавад. Маҳз имрӯз замоне фаро расидааст, ки дар баробари танзими ҷаҳолияти шахси чиноятсодирнамуда, қонунгузори чиноятӣ бояд манфиатҳои ҷабрдидаро низ то андозае ба назар гирад. Чунки моддаи 21 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷабрдида дар ҳифзи қонун қарор дода, давлатро уҳдадор сохтааст, ки ба сифати кафили ҳифзи судӣ ва барқароркунандаи зарари расонидашуда ба ҷабрдида баромад намояд.

Дар баробари ин, тахлили қонунгузори чиноятҳои кишвар нишон медиҳад, ки он барои танзими ҷаҳолияти чинояткор равона карда шуда, ҳифзи манфиатҳои ҳуқуқи ҷабрдида қариб ба назар намерасад. Ҳол он ки ҷабрдида дар баробари чинояткор ва

давлат субъекти мустақили муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ мебошад. Барои муайян намудани вазъи ҳуқуқи ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ бояд мо аввалан ба таҳлили муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ оғоз намоем.

Муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ ин муносибатҳои ҷамъиятии объективии мавҷуда мебошанд, ки бо содир шудани ҷиноят, ки дорои тамоми элементҳои таркиби ҷиноят мебошанд, вобаста мебошанд. Муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ чун муносибатҳои дигари ҷамъиятӣ дорои субъектҳои худ мебошад. Оид ба субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ дар байни олимони ақидаи ягона вучуд надорад [4]. Асосан, ба сифати субъектҳои ҷунин муносибатҳо танҳо давлат ва ҷинояткорро номбар мекунанд. Аммо имрӯзҳо дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ консепсияҳои нав ҷиҳати васеъ намудани субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ пешниҳод карда шуда, ба сифати субъект ҷабрдида ва дигар шахсон ба оқибати муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ алоқаманд номбар карда мешаванд, ки ҷунин ҳолат аз вазъи инкишофи қонунгузорӣ бармеояд. Ҳамин тавр гуфтан мумкин аст, ки ба сифати субъекти ҷунин муносибатҳо асосан давлат, ҷинояткор ва ҷабрдида баромад мекунанд.

Қонунгузори амалкунандаи ҷиноятӣ кишвар чун дигар қонунгузори пешини ин соҳа мафҳуми ҷабрдида муқаррар накардааст. Аввалин бор мафҳуми “ҷабрдида” дар Оинномаи мурофиавии судию ҷиноятӣ аз 24 ноябри соли 1864 пешбинӣ карда шуда буд. Баъдан Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ РСФСР соли 1924 мафҳуми “ҷабрдида” ва “даъвогари граҷданӣ”-ро муттаҳид сохт, ки ин ҳолат то қабул намудани Асосҳои мурофиавии судию ҷиноятӣ Иттифоқи Шӯравӣ ва давлатҳои Иттифоқӣ аз соли 1958 ҷой дошт. Баъди қабул намудани Асосҳо дар моддаи 24 ва 25 он ин мафҳумҳо аз якдигар ҷудо карда шуданд. Бо қабул намудани Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ ҶШС Тоҷикистон аз 17 августи соли 1961 дар моддаи 54-он мафҳуми ҷабрдида бо мазмуни зайл дода шуд: ҷабрдида шахсе ба ҳисоб меравад, ки ба ӯ зарари моддӣ ё маънавӣ расонида шудааст.

Новобаста аз муқаррар намудани мафҳуми “ҷабрдида” дар қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ оид ба масъалаи вазъи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ он таҳқиқоти муайян аз ҷониби олимони ҷабрдида дар даврони Шӯравӣ [6,11] ва ҷабрдида дар даврони пасошӯравӣ [15,1,8,7,2,3] гузаронида шудааст.

Оид ба ҷойи ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ дар назарияи илми ҳуқуқи ҷиноятӣ ду консепсия мавҷуд аст.

1. Ҷабрдида аз ҷиноят, чун анъана, ҳамчун қисми таркибии объекти ҷиноят. Ҳангоми содир намудани ҷиноят дар баробари объекти ҷиноят ҷабрдида чун субъекти муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки аз ҷониби қонуни ҷиноятӣ ҳифз карда мешавад, низ вучуд дорад. Ягон ҷиноят бе ҷабрдида, ки қисми таркибии объекти ҷиноят мебошад, вучуд дошта наметавонад [13].

2. Ҷабрдида аз ҷиноят шакли “инсонии” предмети ҷиноят ё “предмети ҷондор”-е мебошад, ки аз нуқтаи назари ахлоқ ҷунин номгузори карда намешавад [10,с.12]. Ҷабрдида аз ҷиноят элементҳои мустақили таркиби ҷиноят набуда, балки чун субъекти муносибатҳои ҷамъиятӣ дар натиҷаи ҷиноят зарар дида, ҷузъи объекти ҷиноят ва мебошад.

Мафҳуми ҷабрдида дар моддаи 42 КМҶ ба таври зайл дода шудааст: Ҷабрдида шахсест, ки сарфи назар аз синну сол, ҳолати рӯҳӣ ва ҷисмонӣ ба ӯ аз ҷиноят зарари ҷисмонӣ, моддӣ, маънавӣ расонида шудааст, инчунин шахсе мебошад, ки ҳуқуқи манфиатҳои ӯ зери таҳдиди бевоситаи сӯиқасд ба ҷиноят қарор гирифтааст. Инчунин, ҷабрдида шахси ҳуқуқие низ эътироф шуда метавонад, ки дар натиҷаи содир гардидани ҷиноят ба ӯ зарари моддӣ ё маънавӣ расидааст. Дар ин сурат ҳуқуқ ва уҳдадорихои ҷабрдида намояндаи шахси ҳуқуқӣ татбиқ мекунанд. Шахсе, ки аз ҷиноят зарар дидааст, инчунин ҳуқуқи манфиатҳои ӯ зери таҳдиди бевоситаи сӯиқасд ба ҷиноят қарор гирифтааст, сарфи назар аз синну сол, ҳолати рӯҳӣ ва ҷисмонӣ ё дигар маълумотҳо доир ба шахсияташ, ҷабрдида эътироф карда мешавад. Ҷабрдида дар мурофиавии судӣ дорои манфиатҳои шахсии худ мебошад, ки барои ҳимояи онҳо аз ҷониби таҳқиқбаранда, муфаттиш, прокурор ё суд ҳамчун шахси иштирокчи пешбурди мурофиавии судии ҷиноятӣ эътироф гардидааст. Дар бораи ҷабрдида эътироф кардани шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ таҳқиқбаранда, муфаттиш ва прокурор баъди муқаррар кардани ҳодисаи ҷиноят ва воқеияти бар асари ҷиноят расидани зарар фавран қарор қабул карда, суд таъйинот мебарорад. Шахсе, ки ба ӯ дар натиҷаи содир кардани ҷиноят зарар расонида шудааст, аз лаҳзаи қабули қарори таҳқиқбаранда, муфаттиш, прокурор, қарор (таъйиноти) суд, судья дар бораи ҷабрдида эътироф намудан, дорои ҳуқуқи уҳдадорихои пешбининамудаи қонуни мурофиавии ҷиноятӣ мегардад. Бояд дар назар дошт, ки мавқеи ҳуқуқи шахс ҳамчун ҷабрдида вобаста ба вазъи воқеии ӯ муқаррар карда, танҳо ба тариқи мурофиавӣ бо қарор (таъйинот) ба расмият дароварда мешавад.

Шахсро дар асоси аризааш, ҳамчунин бо ташаббуси мақомоте, ки дар пешбурди он парвандаи ҷиноятӣ қарор дорад, ҷабрдида эътироф кардан мумкин аст. Шахсе, ки ҷабрдида эътироф карданаш рад карда шудааст, метавонад дар ин бора, ё ин ки аз амал (беамалӣ) ва қарорҳои таҳқиқбаранда, муфаттиш ба прокурор ё суд шикоят кунад.

Агар аз рӯи парвандаи ҷиноятии ба суд воридгардида муайян гардад, ки ба шахс бо ҷиноят зарар расонида шуда, вале аз рӯи парванда ҷабрдида эътироф карда нашудааст, суд метавонад ӯро ҷабрдида эътироф намуда, ӯро огоҳ намояд ва ҳуқуқи уҳдадорихоҷашро фаҳмонида, имконияти бо тамоми маводи парванда шинос шуданро таъмин намояд.

Дар қарор (таъйинот)-и ҷабрдида эътироф намудани шахс бояд дарҷ карда шавад, ки ба ӯ бо қадом ҳаракатҳо, қадом намуди зарар аз ҷумла, ҷисмонӣ, моддӣ, маънавӣ ё шаъну эътибори касбӣ расонида шудааст.

Новобаста аз муқаррар шудани мафҳуми ҷабрдида дар моддаи 42 КМҶ, ки бо қарори муфаттишу прокурор ё таъйиноти суд ба миён меояд, воқеан қонунгузори Тоҷикистон ҷабрдидаи дигарро низ муқаррар кардааст. Мутобиқи қ. 2 моддаи 2 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимояи давлатии иштирокчиёни муҳофизатии судии ҷиноятӣ” аз 29 декабри соли 2010 чораҳои ҳимояи давлатӣ инчунин метавонанд то оғоз намудани парвандаи ҷиноятӣ нисбат ба арзқунанда, шохид ё ҷабрдида аз ҷиноят ё шахсони дигар, ки барои пешгирии ва қушодани ҷиноят мусоидат мекунанд, татбиқ гарданд.

Барои таносуб намудани мафҳуми ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи муҳофизатии ҷиноятӣ аввалан алоқамандии онро дида мебароем [16].

Аввалан, воситаи муттаҳидқунандаи мафҳуми ҷабрдида дар ин ду соҳаи ҳуқуқ, ин бевосита расонидани зарари муайян мебошад, ки ба доираи муайяни шахсон расонида мешавад.

Баъдан, асоси ягонае, ки барои ба миён омадани ҷабрдида дар ин ду соҳаи ҳуқуқ мегардад, ин содир намудани ҷиноят аст.

Ҷабрдида аз ҷиноят дар ҳуқуқи ҷиноятӣ, пеш аз ҳама, субъекти муносибатҳои муҳофизатшавандаи ҳуқуқи ҷиноятӣ мебошад, ки бевосита ҷиноят ба он зарар мерасонад ё таҳти расонидани зарар қарор медиҳад.

Фарқияти мафҳуми ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муҳофизатии ҷиноятӣ мумкин аст, аввалан вобаста ба лаҳзаи ба вуҷуд омадани онҳо муқаррар намуд. Агар ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ баъди содир намудани ҷиноят ба миён ояд, пас он дар муҳофизатии ҷиноятӣ дар баробари содир шудани ҷиноят бо дарназардошти шартҳои иловагӣ - баровардани қарор дар бораи ҷабрдида эътироф намудани шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ ба миён ояд. Дар вобастагӣ ба ин, баъзе олимони муҳофизатии талаботи Кодекси муҳофизатии ҷиноятиро зерин тозиёнаи танқид гирифта, аз он ихтисори ноҳушӣ мекунанд, ки бояд ҷабрдида эътироф шудани шахс аз иродаи шахси пешбарандаи тафтишоти пешакӣ вобаста набошад [5, с.9]. Аз мантиқи ин андешаҳо чунин хулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки вобаста ба масъалаи муқаррар намудани ҷабрдида, новобаста аз қарори мақоми давлатӣ, аз лаҳзаи содир намудани ҷиноят наздикшавии танзими он дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муҳофизатии ҷиноятӣ ба назар мерасад.

Сониан, ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ дорои хусусиятҳои сирф инфиродӣ буда, ба чунин сифат шахсе баромад менамояд, ки бевосита дар натиҷаи содир намудани ҷиноят зарар дидааст. Масалан, шахсе, ки дар натиҷаи қурбонӣ аз ҳаёт маҳрум шудааст. Аммо дар ҳуқуқи муҳофизатии ҷиноятӣ аз рӯи парвандаҳои ҷиноятӣ вобаста ба ҷиноятҳои, ки оқибати онҳо боиси марги ҷабрдида гардидааст, ҳуқуқҳои ҷабрдида ба яке аз ҳешовандони наздики ӯ мегузарад. Мутобиқи банди 25-и моддаи 6 КМҶ ба гурӯҳи ҳешовандони наздик падару модар, фарзандон, фарзандхондагон, фарзандхондашудагон, бародарон ва хоҳарон, бобо, бибӣ (модарқалон), набера, инчунин ҳамсар дохил мешаванд. Номгӯи ин шахсон ниҳой буда, дигар ҳешовандони шахси ҷабрдида, инчунин шахсони дигар (масалан, ҳамсоҳа, шиносҳои ҷабрдида) наметавонанд ҷабрдида эътироф карда шаванд.

Дар ҳолате, агар ҷабрдида бинобар ноқилоғӣ ва ё камбудии ҷисмонӣ рӯҳӣ доштани ҳуқуқи манфиатҳои қонунии худро мустақилона ҳимоя карда натавонад, тибқи қисми 2-и моддаи 45 КМҶ ҳатман намояндаи қонунии ӯ ё намоянда барои иштирок дар парвандаи ҷиноятӣ ҷалб карда мешавад. Агар асос ба миён ояд, ки намояндаи қонунии ҷабрдидаи ноқилоғӣ зидди манфиатҳои ӯ амал менамояд, судья дар бораи дур кардани шахси мазкур аз иштирок дар парванда қарор (таъйинот) қабул намуда, тартиби пешниҳоди шикоятро нисбати қарор (таъйинот) фаҳмонида, бобати ба ҳайси намояндаи қонунии ноқилоғӣ тайбӣ кардани шахси дигар ё намояндаи мақомоти васоят ва парасторӣ чораҳо меандешад.

Сониян, дигар нишонаи фарқкунанда дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва мурофиаи ҷиноятӣ аз функцияи ҷабрдида дар ин соҳаҳо вобаста аст. Дар ҳуқуқи мурофиавии ҷиноятӣ мафҳуми ҷабрдида барои ҷудо намудани он аз дигар иштирокчиёни мурофиаи судии ҷиноятӣ ва ба ӯ додани ҳуқуқу уҳдадорихоӣ муайян барои амалисозии вазифаҳои мурофиаи судии ҷиноятӣ зарур аст. Масалан, мутобиқи сарҳати 3 қисми 1 моддаи 2 КМҶ, яке аз вазифаҳои мурофиаи судии ҷиноятӣ ин ҳимояи манфиати ҷамъият, давлат ва ташкилотҳо мебошад, ки аз ҷиноят зарар дидаанд. Аммо дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ҷабрдида функцияи дигарро иҷро мекунад. Ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ барои муайян намудани асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ, тафриқаандозӣ ва фардисозии он зарур аст. Маҳз қонунгузор бо ин мақсадҳо рафтори ҷабрдидаро ба сифати аломати муайянкунандаи таркиби ҷиноят дар моддаҳои алоҳида пешбинӣ намудааст. Масалан, дар моддаи 106 КҶ ҷавобгарии ҷиноятӣ барои одамқушӣ дар ҳолати ҳаяҷони саҳти рӯҳӣ (чунун), ки ногаҳон бо сабаби зӯрварӣ, таҳқир ё дашноми қабех ё рафтори дигари **зиддиҳуқуқӣ** ё бадахлоқонаи ҷабрдида, инчунин дар ҳолати давомдори харобкунандаи асаб бо сабаби рафтори мунтазами ғайриқонунӣ ё рафтори бадахлоқонаи ҷабрдида ба вучуд омадааст, пешбинӣ карда шудааст.

Аз таҳлили зикршуда чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки дар қонунгузорию кишвар як истилоҳ дар ду соҳаи ҳуқуқ маънову манзалати ҷудогона дорад. Вобаста ба ин, аз тарафи олимони роҳҳои гуногуни ҳалли он пешниҳод карда мешаванд.

Роҳи аввали ҳалли ин масъала ин наздик намудани мафҳуми моддӣ ва мурофиавии ҷиноятии ҷабрдида буда, вақти ба миён омадани онро аз лаҳзаи содир намудани ҷиноят, новобаста аз қарори мақомоти давлатӣ муқаррар бояд намуд. Тарафдорони ин тарзи ҳалли масъала П.С. Дагел, А.В. Гриненко ва В.В. Иванов мебошанд [6, с.5, 17]. Аммо яқоя намудани мафҳуми моддӣ ва мурофиавии ҷабрдида дар баробари ҳалли ин масъала, боз мушкилоти дигарро ба миён меорад. Аввалан, ба мақомоти ҳуқуктатбиқкунанда дар муқаррар намудани ҷабрдида вобаста ба ҳар як ҳолати қор ва ба мурофиаи судии ҷиноятӣ роҳ додани он ба мушкилӣ дучор мегардад. Маҳз бо роҳи қабули қарор ҷиҳати эътирофи шахс ба сифати ҷабрдида ин ҳолатро метавон бартараф намуд. Дувум, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ хангоми набудани уҳдадорӣ ҷиҳати қабули қарор барои эътирофи ҷабрдида, метавонанд ин амалро иҷро накарда, ба амалишавии ҳуқуқҳои шахс монеа эҷод намоянд.

Роҳи дуюми ҳалли масъалаи зикршуда аз ҷониби А.В. Сумачев ва П.С. Яни пешниҳод гардидааст [14, с.17]. Ба ақидаи ин олимони, мафҳуми моддӣ ҷабрдидаро дар қонунгузорию ҷиноятӣ “зарардида” (пострадавший) ва мафҳуми мурофиавии онро “ҷабрдида” (потерпевший) бояд номгузорӣ кард. Ин изхори назарро дастгирӣ намуда, иловатан бояд қайд намуд, ки дар баробари манфиатнокӣ, ворид намудани ҳар гуна истилоҳи нав дар қонунгузорӣ мушкилоти навро низ ба миён меорад. Аз ин сабаб зарур аст, то он аз ҷониби муҳаққиқи ин мавриди таҳлили ҷиддии илмӣ қарор гирифта, баъдан вориди қонунгузорӣ гардад.

Ҳамин тавр хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки ҷабрдида аз ҷиноят дар ҳуқуқи ҷиноятӣ аз аҳаммияти муҳим бархӯрдор аст. Аввалан, ҷабрдида аз ҷиноят чун субъекти муносибатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ дар баробари ҷиноятқор ва давлат, дорои ҳуқуқ ва уҳдадорихоӣ муайян мебошад.

Дувум, мафҳуми ҷабрдида дар диспозитсияҳои моддаҳои алоҳидаи Қисми махсуси КҶ истифода гардидааст, ки он ба сифати нишони муқарраркунандаи кирдор чун ҷиноят баромад мекунад.

Сеюм, қонунгузор рафтори баъд аз содир намудани ҷинояти шахсро нисбати ҷабрдида ба эътибор гирифта, ба он баҳои гуногуни ҳуқуқӣ додааст. Масалан, ҳаракати шахси ҷиноятсодирнамударо ҷиҳати барқарор намудани зарари расонидашуда ба эътибор гирифта, онро шартӣ озод намудан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ ( моддаҳои 72-73 КҶ) ё ҳамчун ҳолати сабуқкунандаи ҷазо (б. “к” қ. 1 моддаи 61 КҶ) муқаррар намудааст.

Чорум, рафтори зиддиҳуқуқии ҷабрдида, ки сабаби содир намудани ҷиноят нисбати ӯ гардидааст, чун ҳолати сабуқкунанда (б. “е” қ. 1 моддаи 61 КҶ) ё бартариятдошта муқаррар карда шудааст ( моддаҳои 106, 113 КҶ).

Панҷум, моддаи 73 КҶ яке аз намудҳои озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятиро бо сабаби ошғӣ шудан бо ҷабрдида муқаррар намудааст. Ба эътибор гирифтани ақидаи ҷабрдида дар яке аз масъалаҳои муҳими қонунгузорию ҷиноятӣ – амалисозии ҷавобгарии ҷиноятӣ, нишонаи муносибати нави давлату мақомоти ҳуқуктатбиқкунанда бо ҷабрдида мебошад.

#### АДАБИЁТ

1. Батюкова В.Е. Потерпевший в уголовном праве: автореф... канд. юрид. наук / В.Е. Батюкова. - М., 2005.
2. Владимирова О.А. Потерпевший в уголовном праве: проблемы определения понятия / О.А. Владимирова // Вестник Владимирского юридического института. -№2 (19). – С. 61-66.

3. Гаджиев А.А. Потерпевший в системе объективных признаков состава преступления / А.А. Гаджиев, Д.Г. Гаджиев // Пробелы в российском законодательстве. -2010. -№1. -С. 141-143.
4. Генрих Н.В. Предмет и метод уголовно-правового регулирования: история, теория и практика / Н.В. Генрих. - М., 2011. - С. 112.
5. Гриненко А.В. Потерпевший должен иметь не меньше процессуальных прав, чем обвиняемый / А.В. Гриненко // Российская юстиция. -2003. -№9. - С.18.
6. Дагель П.С. Потерпевший в советском уголовном праве / П.С. Дагель Владивосток, 1974. - С. 17.
7. Залозный А.В. Системный анализ категории «потерпевший» в уголовном праве и уголовном процессе / А.В. Залозный // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». -2007. -№ 1. - С. 174-175.
8. Залозный А.В. Современные проблемы учения о потерпевшем / А.В. Залозный // Вестник СамГУ. -2006. -№10/3 (50). - С. 143-148.
9. Иванов В.В. Проблемы реализации и процессуальные гарантии конституционного права потерпевшего на доступ к правосудию и судебную и защиту: автореф...на соис. канд. юрид. наук / В.В. Иванов. -Самара, 2004. - С. 8.
10. Коржанский Н.И. Предмет преступления / Н.И. Коржанский. - Волгоград, 1986.
11. Красиков А.Н. Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве / А.Н. Красиков. - Саратов, 1976.
12. Кудряцев В.Н. О соотношении предмета и объекта преступления по советскому уголовному праву / В.Н. Кудряцев // Советское государство и право. -1951. -№8.
13. Лопашенко Н.А. Несовершеннолетний как потерпевший и субъект в преступных посягательствах / Н.А. Лопашенко // Правовая политика и правовая жизнь. -2001. -№1.
14. Сумачев А.В. Пострадавший как субъект уголовного правоотношения / А.В. Сумачев. - Тюмень, 1999. - С. 6.
15. Фаргиев И. А. Учение о потерпевшем в уголовном праве России: автореф... дис. д-ра юрид. наук / И. А. Фаргиев. - М., 2005.
16. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораи аз ду ҷилд). -Душанбе, 2008. -Ҷилди 2 (О-Я). - С. 309.
17. Яни П.С. Законодательное определение потерпевшего от преступления / П.С. Яни // Российская юстиция. -1995. -№4. - С. 41.

#### **ОИД БА БАЪЗЕ ПАҲЛУҶОИ МАФҲУМИ ЧАБРДИДА ДАР ҲУҚУКИ ЧИНОЯТӢ ВА ҲУҚУКИ МУРОФИАВИИ ЧИНОЯТӢ**

Дар мақола баъзе аз паҳлуҳои назариявии мафҳуми чабрдида дар ҳуқуки чиноятӣ ва ҳуқуки муурофиавии чиноятӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуда, муаллиф умумият ва фарқияти онҳоро бо мисолҳои мушаххас нишон додааст. Ҳамчунин, масъалаи мавқеи ҳуқуки чабрдида дар ин ду соҳаи бонуфузи ҳуқуқ вобаста ба давраҳои гуногуни мавҷудият ва таносуби онҳо таҳлил қарор додааст. Вобаста ба ин, муаллифон алоқамандии мафҳуми чабрдида дар ду соҳа мавриди баррасӣ қарор дода, қайд менамоянд, ки воситаи муттаҳидкунандаи мафҳуми чабрдида дар ин соҳаҳои ҳуқуқ, ин бевосита расонидани зарари муайян мебошад, ки ба доираи муайяни шахсон расонида мешавад. Фарқияти мафҳуми чабрдида дар ҳуқуки чиноятӣ ва муурофиавии чиноятӣ мумкин аст, вобаста ба лаҳзаи ба вучуд омадани онҳо муқаррар намуд. Агар чабрдида дар ҳуқуки чиноятӣ баъди содир намудани чиноят ба миён ояд, пас он дар муурофиавии чиноятӣ дар баробари содир шудани чиноят бо дарназардошти шартҳои иловагӣ - баровардани қарор дар бораи чабрдида эътироф намудани шахси воқеӣ ба ҳуқуқ ба миён ояд.

**Калидвожаҳо:** чиноят, чабрдида, зарардида, қурбонӣ, предмети чиноят, ҳуқуки чиноятӣ, ҳуқуки муурофиавии чиноятӣ.

#### **НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ ПОТЕРПЕВШЕЙ В УГОЛОВНОМ И УГОЛОВНО – ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ПРАВЕ**

В статье анализируются некоторые теоретические аспекты понятия потерпевшей в уголовном и уголовно-процессуальном праве, а также автор показывает общее особенное в данной проблеме на конкретных примерах. А также анализируется правовой статус потерпевшего в этих двух ведущих областях права, в зависимости от различных этапах их существования и их отношений. В этой связи, авторы сначала обсуждают связь между понятием жертвы в двух отраслях права и утверждают, что средством объединения жертвы в этих областях права является прямой вред, причиненный определенным людям. Различия в концепции прав потерпевшего в уголовном праве и процессе могут зависеть, прежде всего, от момента их возникновения. Если жертва появляется в уголовном праве после совершения преступления, то она появляется в уголовном процессе после признания физического или юридического лица в качестве потерпевшего со стороны следователя.

**Ключевые слова:** преступление, потерпевший, пострадавший, жертва, уголовное право, уголовно-процессуальное право.

#### **SOME ASPECTS OF THE CONCEPT OF THE VICTIM IN CRIMINAL AND CRIMINAL PROCEDURE**

The article analyzes some theoretical aspects of the concept of victim in criminal and criminal procedure law, and also the author shows the general and specific features of the current problem by the specific examples. Also analyses legal status of victim in these two main spheres of law on depending of different stages of their existence and relations. In this connection, the authors first discuss the relationship between the concept of the victim in two branches of law and argue that the means of combining the victim in these areas of law is direct harm done to certain people. The difference in the concept of the rights of the victim in criminal law and the process may depend, first of all, on the moment of their occurrence. If the victim appears in criminal law after committing a crime, then he appears in criminal proceedings after the recognition of an individual or legal entity as a victim by the investigator.

**Key words:** victim, injured, offering, criminal law, criminal procedure.

**Сведения об авторах:** Сафарзода Анвар Ислои - Таджикский национальный университет, доктор юридических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел: 905-88-63-63

*Шарипов Тақдиршоҳ Шарифович* - Таджикский национальный университет, доктор юридических наук, профессор. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел: 917-68-85-90

**Information about the authors: Safarzoda Anvar Islom** - Tajik National University, Doctor of law, Associate Professor  
**Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel: 905-88-63-63

*Sharipov Taqdirshoh Shariphovich* - Tajik National University, Doctor of law, Professor **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel: 917-68-85-90

УДК: 347.1 (575.3)

## АСОСҲОИ КОНСТИТУТСИОНИИ ҲУҚУҚ БА МОЛИКИЯТ БА МАНЗИЛИ ИСТИҚОМАТӢ

(дар мисоли шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ)

*Абдурахимзода Д.Р.*

Донишгоҳи (славянии) Россия ва Тоҷикистон

КГ Тоҷикистон бо муқаррар ва танзим кардани мақоми ҳуқуқи моликияти ҳиссагӣ, шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматиро муқаррар ва танзим наменамояд. Дар ин робита, муносибатҳои граждани-ҳуқуқи алоқаманд ба сохтмони ҳиссагии манзили истиқоматӣ ба мушкилоти зиёд рӯ ба рӯ гардида, аксар иншооти сохтмони манзили истиқоматӣ ба сохтмони дарозмуддат табдил ёфтаанд. Ин мушкилот бахусус дар ҳудуди маъмурии шаҳри Душанбе назаррас буда, дар ниҳояти қор ба ҳуқуқ ва манфиатҳои конститусионии шаҳрвандон дахл наменамояд [11].

Т.Ю. Майборода бо муқобилгузори шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар манзили истиқоматӣ ба шартномаи пудрати сохтмон, иброз наменамояд, ки шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ бояд ба сифати хели шартномаи пудрати сохтмон баррасӣ карда шавад, яъне он бо вучуд доштан дар доираи нисбатан васеи шакли қавмии уҳдадории пудратӣ, бо ин шартнома дар таносуби намуд ва қавм қарор дорад [8,с.279]. Вобаста ба ин, ӯ дар асоси таъя ба ақидаи М.И. Брагинский, В.В. Витрянский [1,с.32] қайд наменамояд, ки шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ танҳо намуди шартномаи пудрати сохтмон ба шумор рафта, бояд ба нишонаҳои қавмии чунин навъи шартнома ҷавобгӯ бошад [8,с.279].

Бо назардошти муқаррароти қонунгузори граждани оид ба шартномаи пудрати сохтмон, розӣ нашудан ба чунин андеша то андозае мушкил ба назар мерасад. Чунончи, тибқи талаботи моддаи 755, қисми 3 КГ Тоҷикистон, шартномаи пудрати сохтмон барои сохтмон ё азнавсозии қорхонаҳо, бино (аз ҷумла бинои истиқоматӣ), иншоот ё дигар объектҳо, инчунин барои иҷрои қорҳои васлгарӣ, танзиму истифодадихӣ ва дигар қорҳои ба ҳам алоқаманди иншооти эморшаванда баста мешавад. Агар ин дар шартнома пешбинӣ гардида бошад, пудратчӣ уҳдадор мешавад, ки истифодаи иншоотро баъди қабули он аз ҷониби фармоишгар дар ҷараёни муҳлати дар шартнома зикргардида таъмин наменамояд.

Мувофиқи моддаи 759, қисми 1 КГ Тоҷикистон, пудратчӣ вазифа-дор аст сохтмон ва қорҳои вобаста ба онро тибқи ҳуҷҷатҳои лоиҳавӣ, ки ҳаҷм ва муҳтавои қорҳо ва дигар талаботи ба қор алоқаманд ва сметае, ки арзиши қорро муайян наменамояд, анҷом диҳад.

Дар асоси моддаи 761, қисми 1 КГ Тоҷикистон, уҳдадории бо мавод, аз ҷумла ҷузъҳо ва конструксияҳо, инчунин бо таҷҳизот таъмин намудани сохтмон, агар дар шартнома таъмини моддии сохтмонро дар маҷмӯъ ё вобаста ба як қисми он фармоишгар анҷом диҳад, ба уҳдаи пудратчӣ вогузошта мешавад.

Мутобиқ ба муқаррароти зикршудаи қонунгузори граждани, умумияти шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ ва шартномаи пудрати сохтмон инқор намегардад. Тамоми восита ва маводҳои алоқаманд ба сохтмони ҳиссагии манзили истиқоматӣ, аз ҷумла ҳуҷҷатҳои лоиҳавию сметавӣ аз ҷониби ширкати сохтмонӣ таҳия ва бо мақомоти салоҳиятдори давлатӣ мувофиқа шуда, ба иштирокчии ҳиссагӣ манзили истиқоматии сохтмонаш анҷомёфта пешниҳод карда мешавад. Ба ин ҷумла ҳуҷҷатҳои алоқаманд ба ҷудо гардидани қитъаи замин низ дохил мешавад, ки расмӣ карда мешавад. Дар ин ҷо фарқияти шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ ва шартномаи пудрати сохтмон ба назар мерасад.

Тибқи моддаи 763 КГ Тоҷикистон, пешниҳод кардани қитъаи замин барои сохтмон уҳдадории фармоишгар буда, дар ҳамон андоза ва ҳолате ҷудо карда шавад, ки бо шартнома мувофиқа карда шудааст. Агар ин талабот дар шартнома пешбинӣ нашуда

бошад, майдон ва ҳолати қитъаи замин бояд оғози саривакти қор, пешбурди муътадил ва дар муҳлати муайянгардида анҷом додани қорро таъмин намояд.

Таҷрибаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ дар Тоҷикистон далели он аст, ки қитъаи замин барои пешбурди қорҳои сохтмонӣ аз ҷониби ҳуди ширкат ба даст оварда шуда, санадҳои дахлдор ва иҷозатдиҳӣ низ нисбати ширкати сохтмонӣ содир карда мешаванд. Ҳуҷҷатҳои лоиҳавию сметагӣ то оғози сохтмони ҳиссагии манзили истиқоматӣ таҳия ва бо мақомоти салоҳиятдори давлатӣ мувофиқа шуда, ба сохтмони манзили истиқоматӣ шурӯъ карда мешавад. Иштирокчиҳои ҳиссагӣ ба сохтмони манзили истиқоматӣ дар раванди сохтмон ҳамроҳ гардида, саҳми ҳудро мегузорад. Бо назардошти ин, муаллиф бар он андеша аст, ки наздикии шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар манзили истиқоматӣ бештар ба шартномаи хариду фурӯш мушоҳида мегардад.

Н.Н. Крова, П.В. Тараканов муносибати байниҳамдигарии ширкати сохтмонӣ ва иштирокчиҳои ҳиссагиро таҳлил карда, шабоҳати шартномаи иштироки ҳиссагиро бо шартномаи хариду фурӯш қайд менамоянд [7,с.122-123].

В. Бублик нисбати шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ мавқеи тамоман дигарро ишғол менамояд. Аз ҷониби муҳаққиқ наздикии ин шартнома бо шартномаи шарикӣ одӣ қайд мегардад. Чунончи, ӯ барои муайян кардани нишонаҳои шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ тавассути муқоиса бо шартномаи шарикӣ одӣ кӯшиш менамояд. Муаллиф ба ҳулосае меояд, ки шартномаи баррасишаванда шартнома оид ба фаъолияти якҷоя нест, зеро ҳадафи ягона ҷой надорад, аммо он навъи шартномаи шарикӣ одӣ мансубият дорад [2,с.68-73].

Ҳамин тавр, масоили номбаргардидаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ ба мубрам будани шартномаи таҳқиқ-шаванда дар амалия ва назарияи ҳуқуқи граждани ишора менамояд. Аз ин ҷо, нисбати шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ доираи назарраси намояндагони назарияи ҳуқуқи граждани, ба монанди О.Г. Ершов [5,с.63-68], М.В. Петрухин [10], Т.Ю. Майборода [8,с.279-285], Н.Л. Чермак [13,с.66-69] ва диг. таваҷҷуҳ зоҳир карда, падидаи пайгиришавандаро мавриди омӯзиш, таҳлил ва баррасӣ қарор додаанд.

Чунончи, О. Ершов дар асоси таҳлили мафҳум ва нишонаҳои шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ ба ҳулосае омадааст, ки мушкilotи татбиқи ҳуқуқ дар ин раванд бо ҷой надоштани мафҳуми илман асоснокшудаи шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ робита дорад. Ба андешаи ӯ, таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ барои дар он хусус ҳулоса баровардан имкон медиҳад, ки аксар муҳаққиқон танҳо бо ҷудо кардани махсусият ва муқоисаи шартномаи мазкур бо конструкцияҳои дигари граждани-ҳуқуқӣ маҳдуд мегарданду ҳалос [5,с.63].

Рад шудани чунин нуқтаи назари илмӣ душвор ба назар мерасад. Қонунгузориҳои граждани бо таҳлил ва мавриди танзим қарор додани аксар шартномаҳои граждани-ҳуқуқӣ, на танҳо мафҳуми расмӣ шартномаи пайгиришаванда, инчунин ҳуди шартномаро низ пешбинӣ намекунад. Бинобар ин, шахсони манфиатдор (ширкати сохтмонӣ), ҳангоми ба расмият даровардани тартиби иштирок дар сохтмони ҳиссагии манзили истиқоматӣ, онро бо истифода аз шартномаҳои дигари граждани-ҳуқуқӣ ҳукми қонунӣ медиҳанд.

К. Скловский бо назардошти ин тазаккур медиҳад, ки шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ барои ҷалб кардани воситаҳои пулӣ ба ивази пешниҳоди иншооти сохташаванда нигаронида шудааст [12,с.111-113].

Агар ба андешаи К. Скловский аз нигоҳи амалияи ширкатҳои сохтмони ватани назар карда шавад, дурустии он зери шубҳа қарор гирифта наметавонад. Чунончи, ширкатҳои сохтмони ватани, масалан, Чамъияти дорои масъулияти маҳдуд «Манучеҳршо», бо бастанӣ шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ, воситаҳои пулии шаҳрвандонро ҷалб намуда, сохтмони бинои истиқоматиро ба анҷом мерасонад ва барои қабул ба комиссияи давлатӣ пешниҳод менамояд. Дар мавриди аз ҷониби комиссияи давлатӣ қабул шудани бинои истиқоматӣ ва додани иҷозати истифодабарии он, байни Чамъият ва иштирокчиёни сохтмони ҳиссагӣ шартномаи хариду фурӯш ба расмият дароварда мешавад. То ба расмият даровардани шартномаи хариду фурӯш, манзили истиқоматӣ моликияти Чамъият маҳсуб ёфта, тахти тасарруфи он боқӣ мемонад.

Дуруст тазаккур дода мешавад, ки «объекти иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ - ин сохтмони бинои истиқоматӣ буда, шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ дода шудани ҳиссаи иштирокчиро дар бинои истиқоматӣ (манзили истиқоматӣ бо махсусиятҳо ва ҳислатҳои фардӣ) баъди мавриди баҳрабардори қарор гирифтани объект, пешбинӣ менамояд» [13,с.66]. Дар ин робита, бо

ба анҷом расидани сохтмони бинои истиқоматӣ ва танҳо бо баста шудани шартномаи хариду фурӯш ба моликияти иштирокчии ҳиссагӣ гузаштани манзили истиқоматӣ ба назар шубҳанок менамояд.

Тибқи моддаи 292, қисми 2 КГ Тоҷикистон, молу мулк метавонад бо муайян намудани саҳми ҳар яке аз молик ба ҳуқуқи моликият (моликияти ҳиссагӣ) ё бидуни муайян намудани чунин саҳм (моликияти якҷоя) таҳти моликияти умумӣ қарор гирад.

Дар асоси моддаи 295, қисми 2 КГ Тоҷикистон, иштирокчии моликияти ҳиссагӣ ҳақ дорад аз қисми молу мулки умумӣ ба андозаи ҳиссааш барои соҳибӣ ва истифода ба ихтиёраш воғузошта шудан ва дар ҳолати имконнопазирии он аз дигар иштирокчиён, ки ҳиссаи марбутаашро соҳибӣ ва истифода мебаранд, ҷубронпулии дахлдорро талаб намояд. Мутобиқ ба ин моддаҳо, аз лаҳзае ки иштироки сохтмони ҳиссагии манзили истиқоматӣ ба он саҳми худро мегузорад, вай нисбати манзили истиқомати сохташавандаи мушаххас ҳуқуқи моликият пайдо менамояд. Вобаста ба ин, ширкати сохтмонӣ уҳдадор аст бо ба анҷом расидани сохтмони манзили истиқоматӣ нисбати сармоёгузор (иштирокчии ҳиссагӣ) манзили истиқоматиеро, ки бо шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ мушаххас гардидааст, бидуни барасмиятдарории шартномаи иловагӣ, аз ҷумла шартномаи хариду фурӯш пешниҳод намояд.

Дар тартиби гузариши ҳуқуқи моликият нисбати ҳисса дар моликияти умумии ҳиссагӣ, таҷрибаи пайдоиши ҳуқуқи моликият нисбати ҳисса дар моликияти хоҷагии деҳқонӣ қолиби диққат ба назар мерасад. Тибқи моддаи 4 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)», хангоми таъсиси хоҷагии деҳқонӣ, муассисон уҳдадоранд, ки дар ҳуҷҷатҳои таъсисӣ саҳми ҳар яке аз аъзоёни хоҷагии деҳқониро нисбати замин пешбинӣ намоянд. Дар ҳуҷҷати таъсисӣ нишон дода шудани саҳми аъзоён барои пайдоиши ҳуқуқи моликият нисбати саҳми муайяншуда, аз ҷумла ҳуқуқи заминистифодабарӣ нисбати қитъаи замин ба тасдиқоти иловагӣ зарурият надорад. Аъзоёни хоҷагии деҳқонӣ ҳуқуқ доранд дар дилхоҳ вақт саҳми ба онҳо тааллуқдоштаро талаб кунанд ва аз ҳайати хоҷагии деҳқонӣ хориҷ шаванд.

Мутобиқи моддаи 247, қисми 1 КГ Тоҷикистон, ҳуқуқи соҳибмулкии ашёи тибқи шартнома бадастовардашуда аз лаҳзаи додани он пайдо мешавад, агар дар қонун ё шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад. Тибқи қисми 2 моддаи мазкур, агар шартнома оид ба бегона қардани молу мулкро ба қайди давлатӣ гирифта даркор бошад, ҳуқуқи соҳибмулкӣ ба бадастоварандаи он аз лаҳзаи бақайдгирии он ба вучуд меояд. Мутобиқ ба ин, барои ба даст овардани ҳуқуқи моликият нисбати саҳми ба иштирокчии сохтмони ҳиссагии манзили истиқоматӣ тааллуқдошта, ба таври иловагӣ ба расмият даровардани шартномаи хариду фурӯш ба мақсад мувофиқ нест. Аввало, шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ тибқи моддаҳои 183, 186 КГ Тоҷикистон тариқи хаттӣ (нотариалӣ) баста мешавад. Сониян, дар шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ байни тарафҳо тамоми шартҳои асосие, ки барои баста шуда эътироф қардани шартнома заруранд, ба монанди қабат, масоҳат, арзиш, тартиби пардохти он мувофиқа карда мешаванд. Солисан, шартнома хангоми дар идораи нотариати давлатӣ баста шуданаш ба қайди давлатӣ гирифта мешавад. Зеро дар асоси талаботи моддаи 189, қисми 1 КГ Тоҷикистон, аҳдҳо бо молу мулки ғайриманқул (бегона қардан, ипотека, иҷораи дарозмуддат, мерос гирифта ва ғ.) бояд ба қайди давлатӣ гирифта шаванд.

Ҳамин тавр, дар доираи таҳлили асоси пайдоиши ҳуқуқи моликият нисбати манзили истиқоматӣ вобаста ба шартномаи иштироки ҳиссагӣ, ба андешаи муаллиф, ҳуқуқи моликият ба манзили истиқоматӣ аз лаҳзаи ба имзо расидани шартномаи иштироки ҳиссагӣ пайдо мегардад. Шартнома, дар навбати аввал, аз лаҳзаи байни тарафҳо оид ба шартҳои асосии он мувофиқа ҳосил шудан, басташуда эътироф мегардад. Дар навбати дуюм, тарафҳо ҳамон мақсадеро пайгирӣ менамоянд, ки барои бегона қардани молу мулк нигаронида шудааст. Дар навбати сеюм, моликияти (саҳми) иштирокчии ҳиссагӣ дар моликияти умумӣ мушаххас буда, пайдоиши он бо шартҳои таъхирнок дар назар дошта шудааст.

#### АДАБИЁТ

1. Брагинский М.И. Договорное право. Книга третья. Договоры о выполнении работ и оказании услуг / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. - Москва, 2002. - 598 с.
2. Бублик В. Квалификация долевого участия в строительстве / В. Бублик // Хозяйство и право. - 2002. - №2. - С.68-73.
3. Евстратова Н.К. Последствия и риски одностороннего отказа застройщика от договора долевого участия в строительстве / Н.К. Евстратова // Имущественные отношения в РФ. - 2013. - №1 (137). - С. 84-92.



4. Евстратова Н.К. Практика применения договора долевого участия в строительстве и предварительного договора / Н.К. Евстратова // Имущественные отношения в РФ. - 2014. - №7 (154). - С. 93-101.
5. Ершов О.Г. Понятие и признаки договора участия в долевом строительстве / О.Г. Ершов // Вестник ОмГУ. Серия право. - 2007. - №1. - С. 63-68.
6. Ковалева О.А. Некоторые проблемы правового регулирования договора участия в долевом строительстве жилья / О.А. Ковалева, Е.А. Гагал // Вестник ННГУ. - 2017. - №2. - С. 134-138.
7. Курова Н.Н. Договор участия в долевом строительстве объектов недвижимости: Актуальные вопросы / Н.Н. Курова, П.В. Тараканов // Научные ведомости БелГУ. Серия: Философия. Социология. Право. - 2016. - №10 (231). - С. 120-126.
8. Майборода Т. Ю. Договор долевого участия в строительстве жилья и иные договорные обязательства / Т.Ю. Майборода // Вестник ЮУрГУ. Серия: Право. - 2006. - №13. - С. 279-285.
9. Небеса обетованные: опять об обманутых вкладчиках [электронный ресурс]. URL.: <https://news.tj/ru/news/tajikistan/economic/20151120/nebesa-obetovannye-oryat-ob-obmanutykh-vkladchikakh> (дата доступа: 02.11.2018 г.).
10. Петрухин М.В. Понятие и признаки договора участия в долевом строительстве / М.В. Петрухин // Журнал российского права. - 2010. - №3 (159). - С. 134-142.
11. Рустами Эмомали намерен реанимировать в Душанбе проект «Доступное жилье» [электронный ресурс]. URL.: <https://news.tj/ru/news/tajikistan/power/20180416/rustam-emomali-nameren-reanimirovat-v-dushanbe-proekt-dostupnoe-zhile> (дата доступа: 02.11.2018 г.).
12. Скловский К.И. Долевое участие в строительстве / К.И. Скловский // Закон. - 1999. - № 4. - С. 111-113.
13. Чермак Н.Д. Правовая природа договора участия в долевом строительстве и его место в системе гражданско-правовых договоров / Н.Д. Чермак // Вестник МИЭП. - 2016. - №1 (22). - С. 66-69.

### **АСОСҶОИ КОНСТИТУТСИОНИИ ҲУҚУҚ БА МОЛИКИЯТ БА МАНЗИЛИ ИСТИҚОМАТӢ (дар мисоли шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ)**

Дар мақола асосҳои конститусионии ҳуқуқ ба моликият ба манзили истиқоматӣ дар шароити пайдошавии муносибатҳои граждани-ҳуқуқии нав - шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст. Қайд мегардад, ки қонунгузорию граждани Тоҷикистон озодии шартномаро ба сифати асоси роҳбарикунандаи муносибатҳои ҳуқуқии граждани муқаррар карда, имконияти аз ҷониби иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии граждани баста шудани шартномаҳои гуногуни граждани-ҳуқуқиро фароҳам овард. Бо назардошти ин, дар шароити иқтисоди бозоргонӣ шартномаҳои граждани гуногун, аз ҷумла шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар манзили истиқоматӣ пайдо гардиданд, ки ҷунин шартномаҳо бо қонунгузорию граждани ба таври пурра танзим қарор дода нашудааст. Вобаста ба ин, қайд мегардад, ки имрӯз зарурияти дар доираи қонунгузорию граждани танзим намудани шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар сохтмони манзили истиқоматӣ ба миён омадааст. Дар доираи мақола асосҳои зарурияти танзими граждани-ҳуқуқии ин шартнома нишон дода шудаанд. Қайд мегардад, ки тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд» ба ин бозор (сохтмони манзили истиқоматӣ) ворид гардидани шумораи зиёди субъектони хоҷагидор истисно намегардад. Шумораи зиёди онҳо имконияти пардохтпазирӣ надошта, уҳдадорихояшонро дар назди кредиторон ба таври дахлдор иҷро намекунанд. Аз ин ҷо, ҳалалдоршавии манфиатҳои бо қонун ғимояшавандаи тарафи дигар қайд мегардад. Иброз мегардад, ки бо қонунгузорӣ танзим гардидани ҷунин шартнома, эҳтимолияти фаро расидани ҳолатҳои мазкурро пешгирӣ намуда, ғимояи манфиатҳои қонуниро қафолат медиҳад.

**Калидвожаҳо:** шартнома, манзили истиқоматӣ, сохтмон, қонунгузорию граждани, иштирокчиён, субъектони хоҷагидор, муносибатҳои граждани-ҳуқуқӣ, молу мулки ғайриманқул, пудрати сохтмон.

### **КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ПРАВ НА СОБСТВЕННОСТЬ НА ЖИЛОЕ ПОМЕЩЕНИЕ (на примере договора долевого участия в строительстве жилого помещения)**

В статье рассматриваются конституционные основы права на собственность жилого помещения в условиях возникновения новых гражданских правовых отношений - договора долевого участия в строительстве жилого помещения. Отмечается, что гражданское законодательство Таджикистана, устанавливая свободу договора в качестве руководящих принципов гражданско-правовых отношений, создало условие для заключения различного рода гражданско-правовых договоров. С учетом этого, в условиях рыночной экономики появились различные договоры, в том числе договор долевого участия в строительстве жилого помещения, которое в свою очередь всесторонне не регламентировано гражданским законодательством. Исходя из этого, отмечается, что сегодня созрела необходимость регламентации договора долевого участия в строительстве жилого помещения в рамках гражданского законодательства. В рамках научной статьи рассматриваются основы необходимости гражданско-правовой регламентации договора долевого участия в строительстве жилого помещения. Отмечается, что в рамках Закона Республики Таджикистан «Об обществах с ограниченной ответственностью» не исключается попадания на этот рынок (строительства жилого помещения) различных хозяйствующих субъектов. Многие из них, не являясь платежеспособными, не могут исполнить свои обязательства перед кредиторами должным образом. Поэтому не исключается ущемление охраняемых законом интересов другой стороны. Подчеркивается, что с регламентацией данного договора будет обеспечена гарантированность и защищенность законных интересов граждан.

**Ключевые слова:** договор, жилое помещение, строительство, гражданское законодательство, участники, хозяйствующие субъекты, гражданско-правовые отношения, недвижимое имущество, строительный подряд.

### **CONSTITUTIONAL BASIS OF PROPERTY RIGHTS FOR RESIDENTIAL PREMISES (on the example of a contract of share participation in construction of a residential premises)**

The article discusses the constitutional foundations of the right to property of a dwelling in the context of the emergence of new civil legal relations - an agreement on shared participation in the construction of a dwelling. It is noted that the civil legislation of Tajikistan, establishing freedom of contract as the guiding principles of civil law relations,

created the condition for concluding various kinds of civil law contracts. With this in mind, various agreements appeared in a market economy, including an agreement on shared participation in the construction of residential premises, which, in turn, is not comprehensively regulated by civil law. Based on this, it is noted that today the need has ripened for the regulation of an agreement on shared participation in the construction of residential premises in the framework of civil law. As part of a scientific article, the basics of the need for civil law regulation of an agreement on shared participation in the construction of residential premises are considered. It is noted that in the framework of the Law of the Republic of Tajikistan «On Limited Liability Companies», various business entities are not excluded from entering this market (construction of a residential building). Many of them, while not being solvent, cannot fulfill their obligations to creditors properly. Therefore, the infringement of the legally protected interests of the other party is not excluded. It is emphasized that with the regulation of this agreement, the guarantee and protection of the legitimate interests of citizens will be ensured.

**Key words:** contract, housing, construction, civil law, participants, business entities, civil law relations, real estate, construction contract.

**Сведения об авторе:** *Абдурахимзода Дилором Рустам* - Российско-Таджикский (славянский) университет, соискатель. Адрес: 734025 Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. М. Турсун-заде 30. Телефон: 550-50-09-04

**Information about the author:** *Abdurahimzoda Dilorom Rustam* - Russian-Tajik (Slavic) University, applicant. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Mirzo Tursunzade 30 Street. Phone: 550-50-09-04

УДК: 340(575.3)

## ҲИФЗИ ҲУҚУҚИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДАГОН ДАР РОСТОИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ПУЛАКИИ ТАЪЛИМӢ

*Муминзода Нозим Исмаилов*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Имрӯз дар арсаи байналмилалӣ миллате метавонад аз арзишҳои худ дифоъ ва ба даст овардани мафиатҳои ноил гардад, ки фарзандонаш бо донишҳои замонавӣ ороستانд. Ҳамин аст, ки давлату ҳукумат, пеш аз ҳама, ба беҳбуд бахшидани сатҳи сифати таълим дар ҳама марҳилаҳои омӯзишӣ таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд. Чи тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд: “Таҳким бахшидани иқтидори илмӣ кишвар, қорӣ қардани ихтироот дар истеҳсолот, устувор гардонидани пояҳои моддӣ-техникии муассисаҳои таълимӣ, баланд бардоштани сифати таълим дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот, ҷалби боз ҳам васеи истеъдодҳои ҷавон ба омӯзиши технологияҳои муосир ва қорҳои эҷодӣ-техникӣ вазифаи муҳимтарини соҳаҳои илму маориф мебошад” [9].

Мутобиқи м. 1 Қонуни ҚТ “Дар бораи маориф” – таълим раванди бетанаффуси таълиму тарбия мебошад, ки ба ташаккули маънавӣ, зеҳнӣ, фарҳангӣ, ҷисмонӣ ва соҳибқасбии шахс равона карда шудааст. Таълим фаъолияти якҷояи волидайн (шахсонӣ дигари ивазкунандаи онҳо), омӯзгорон ва муассисаи таҳсилотӣ баҳри рушди қобилиятҳои зеҳнӣ ва ҷисмонӣ кӯдак, малака ва маҳоратҳои ӯ махсус меёбад [7].

Бо назардошти ҷойгоҳи воқеии таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ба он аз ҷониби роҳбарияти олии кишвар таваҷҷуҳи зоҳир гардида, барои фаро гирифтани кӯдакон ба он тамоми чораҳои андешида шудааст. Ҷунончи Пешвои муаззами миллат иброз доштаанд: “Мо, пеш аз ҳама, ба инкишофи зинаи таҳсилоти томактабӣ диққати ҷиддӣ дода, бояд шумораи муассисаҳои томактабиро ба маротиба зиёд намоем ва барои рушди қобилияти зеҳнии кӯдакон шароити мусоид фароҳам созем.

Дар доираи барномаҳои давлатӣ ва бо иштироки аҳоли дар се соли оянда беш аз 1050 муассисаи таҳсилоти томактабӣ ва умумӣ бунёд карда мешавад, ки қисми зиёди онҳо дар деҳоти кишвар пешбинӣ гардидааст.

Бо вучуди ин, ба Ҳукумати мамлакат, Вазорати маориф ва илм, раисони вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо супориш дода мешавад, ки рушди муассисаҳои таълимӣ, аз ҷумла муассисаҳои томактабӣ ва то соли 2021 ба 30% расонидани фарогирии кӯдаконро ба зинаи таҳсилоти томактабӣ таъмин намоянд” [9].

Бархоста аз ин таваҷҷуҳот айни ҳол шумораи муассисаҳои томактабӣ ба маротиба зиёд ва барои рушди қобилияти зеҳнии кӯдакон шароити мусоид фароҳам оварда шудааст. Ҳамчунин, барои тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русиву англисӣ, сатҳи баланди касбияти омӯзгорон ҳамаи шароитҳои зарурӣ муҳайё карда шудаанд.

Чи тавре маълум аст, зинаи таҳсилоти томактабӣ яке аз самтҳои афзалиятноки ҷумҳурӣ ва вазорат пазируфта шуда, давра ба давра дар муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ фаро гирифтани кӯдакон зиёд гардида, айни ҳол дар ҷумҳурӣ 618 муассисаи таҳсилоти

томактабӣ фаъолият менамояд, ки дар онҳо 99053 нафар (42203 духтар) кӯдак ба таълиму тарбия фаро гирифта шудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шаҳру ноҳияҳои чумхурӣ дар соли 2018 муассисаи таҳсилоти томактабии хусусӣ ба 99 адад расидааст, ки ин нишондод нисбат ба соли 2017 7 адад зиёд мебошад. Ҳамзамон бо ин, Вазорати маориф ва илм бо мақсади фарогирии бештари кӯдакон ба таълиму тарбияи томактабӣ шаклҳои алтернативии муассисаҳои томактабӣ - марказҳои инкишофи кӯдак ташкил намуд, ки теъдоди чунин муассисаҳо сол ба сол зиёд гардида истодааст. Ҳарчанд дар шаҳру ноҳияҳои чумхурӣ марказҳои инкишофи кӯдак ташкил карда шуда бошанд ҳам, вале то ҳол вазъ дар ин самт ташвишвар шуморида мешавад.

Дар чумхурӣ «Барномаи рушди муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ва миёнаи умумии хусусӣ барои солҳои 2014-2020» афзалият ва самтҳои асосии дастгирӣ ва рушди ҳамкориҳои давлат ва бахши хусусӣ дар соҳаи маорифро муайян намуда, бо кумак ва дастгирии бевоситаи ҳукумат ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар шаҳру ноҳияҳо муассисаҳои таълимии таҳсилоти умумии ғайридавлатӣ (хусусӣ) сол то сол зиёд мегардад.

Имрӯз дар чумхурӣ муассисаҳои томактабии зиёде дар асоси шартномаи пулакии дучониба: муассиса ва падар ё модар (дигар ҳешу табори тифл ё васие, ки тифлро воқеан нигоҳубин мекунанд) фаъолият дорад, ки аз ҷониби қонунгузори пурра ба танзим дароварда шуда, ҳуқуқҳои хизматрасон ва истеъмолкунандагон ҳамагӣ ба инбат гирифта шудаанд.

Дар баробари муассисаҳои томактабӣ ва мактабҳои миёна муассисаҳои таҳсилоти олии низ дар шахсиятсозӣ нақши умда доранд. Аз ин ҷост, ки қонунгузори чумхурӣ ба ҳама паҳлуҳои он тавачҷуҳи вижа намудааст. Чунинчун, мутобиқи б. 11, м. 13 Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» довталабон ба таҳсилоти музднок танҳо баъд аз супоридани имтиҳони дохилшавӣ ва пардохти маблағи таълим (мутобиқи созишнома) қабул карда мешаванд.

Муносибати ҳуқуқӣ дар доираи созишнома миёни истеъмолкунанда ва иҷрокунандаи хизматрасониҳои таълимӣ дар соҳаи таҳсилоти олии касбӣ бо бастанӣ созишнома оид ба пардохти хизматрасониҳои музднок, ки ба категорияи созишнома оид ба расонидани хизмати музднок, ки дар боби 37 КГ ҚТ муқаррар гардидааст, шурӯъ мегардад [1].

Дар моддаи 798 КГ ҚТ муқаррар гардидааст, ки предмети созишнома иборат аст аз хизматрасониҳои алоқа, тиббӣ, байторӣ, аудиторӣ, машваратӣ, иттилоотӣ, хизматрасониҳои таълимӣ, хизматрасонии фарҳангӣ ва ғайра.

Ҳамин тариқ, ба андешаи мо, ибораи “дар бораи таҳсилот” ба таҳсилоти ибтидоӣ, таҳсилоти миёна (умумӣ), таҳсилоти миёна (пурра), таҳсилоти миёна (касбӣ), ибораи “хизматрасониҳои таълимӣ” бошад, ба бакалаврияти таҳсилоти олии магистратура, аспирантура (интернатура, ординатура, адъюнктура) (барои дарёфти унвони илмӣ номзади илмӣ), докторантура (барои дарёфти унвони илмӣ доктори илм ва доктори фалсафа Ph.D, доктор аз рӯйи ихтисос) ва рушду такомули касбиро мефаҳмонанд.

Дар қонунгузори амалкунанда мафҳуми созишнома оид ба расонидани хизматрасониҳои музднок тавзеҳ дода нашудааст. Қонуни ҚТ «Дар бораи маориф» ва Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» танҳо дастуроти умумӣ оид ба созишнома, муносибатҳои миёни муассисаҳои таҳсилотӣ ва муҳассилинро дар асоси хизматрасониҳои музднок дар бар гирифтааст.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ зери мафҳуми созишнома оид ба хизматрасониҳои таълимӣ қарордеде фаҳмида мешавад, ки тибқи он иҷрокунанда уҳдадор мешавад, то дархосткунанда ё дилхоҳ шахсеро, ки дар созишнома исмаш омадааст, бо барномаҳои таълимии асосӣ ё иловагӣ омӯзонад ва дар ниҳоят, баъди анҷоми таълим ҳуҷҷати тасдиқкунандаи таҳсилоти гирифташударо ба дархосткунанда супорад, дархосткунанда бошад, уҳдадор мешавад, ки маблағи ин хизматрасонӣ саривақт пардохт намояд [10,с.67].

Донишмандони илми ҳуқуқ бар он назаранд, ки дар муносибатҳои уҳдадорҳои хизматрасониҳои музднок созишнома, як ҷониб (хизматрасон) ин хизматро мерасонад, яъне фаъолияти муайяни таълимро анҷом медиҳад, ҷониби дигар (истеъмолкунандаи хизмат) бошад, амалҳои муайяно пардохт менамояд [4,с.87]. Дар ҳоле ки баъзе муҳаққиқон дар чунин муносибатҳо дар соҳаи таҳсилот табиати гражданию ҳуқуқии созишномаи мазкурро эътироф кардаанд [11]. Аммо андешаҳои гуногун дар ин замина ба он далолат мекунанд, ки созишномаи мавриди назар муносибатҳои педагогиро ба танзим медарорад [11].

Ҳамзамон бо ин, андешае вучуд дорад, ки мувофиқи он ҷонибҳо бо сабаби гирифтани маълумот дар асоси созишнома дар доираи амалкарди ҳуқуқи маъмури қарор

доранд, аз ин рӯ, созишномаи миёни ширкаткунандагони муносибатҳои қайдгардида ба созишномаҳои гурӯҳи махсуси маъмурӣ (административӣ) дохил мешавад. Дар доираи ин гуфтаҳо, баъзе аз донишгоҳҳо дар созишномаҳо дар бораи хизматрасониҳои музднок ҳуқуқи муқаррар намудаанд, ки мутобиқи он муассисаҳои таълимӣ метавонанд дар танҳои ба қоидаҳои созишнома оид ба масъалаи маблағи пардохт, ки на табиати ҳуқуқии граждани, балки табиати маъмуриву ҳуқуқӣ дорад, тағйирот ворид намоянд. Аммо таҷриба нишон медиҳад, ки чунин амалҳо ба сифати вайрон гардидани ҳуқуқи истеъмолкунанда эътироф гашта, хусусияти гражданиву ҳуқуқӣ доштани чунин созишномаҳо бори дигар собит менамояд.

Дар маҷмӯъ, чунин созишномаҳо наметавонанд ҳосси муносибатҳои маъмурӣ (административӣ) бошад. Ҳангоми амалӣ намудани фаъолияти хизматрасонии музднокӣ таълимӣ ҷонибҳо бо принципи озодии созишнома, баробарҳуқуқии ҷонибҳо, дар ҳолати вайрон гардидани ҳуқуқҳо ва манфиатҳои истеъмолкунандагон истифода бурдан аз усулҳои хусусияти ҳуқуқи гражданидошта роҳандозӣ шуда, ҷавобгарии вайрон кардани ҳақдориро низ хусусияти гражданиву ҳуқуқӣ дорад.

**Гурӯҳе аз донишмандони илми ҳуқуқ бар он ақидаанд, ки “хизматрасонии таълимӣ”** хизматрасонии музднок буда, шароити мусоид барои қонунӣ намудани таҳсилоти музднок ва, ҳамзамон, имкониятҳои маблағгузори таҳсилоти давлатиро фароҳам овардааст. Нуқтаи назари қомилан муқобили таҳсилоти музднок аз ҷониби гурӯҳи дигари донишмандони ин самт баён гардидааст, ки музднок буданро ҳамчун аломати қалидии хизматрасониҳо инкор кардаанд.

Бо таҳлилу баррасии андешаҳои мутаноқизи ду гурӯҳ муаллиф ба хулоса омадааст, ки барои рафъи ихтилофот бояд дар бардошт ва маънидоднамоии мафҳумҳо дигаргунӣ ворид карда шавад, аз ҷумла, мафҳуми раванди таҳсилот мебошад бо маҷмӯи хизматрасониҳои таълимӣ иваз карда шавад, чаро ки ҳуди ақидаи хизматрасонии таълимӣ ҳамеша наметавонад музднок бошад. Ҳамин тариқ, бардошт кардан аз мафҳуми васеи хизматрасониҳои таълимӣ ҳамчун хизматрасонии таълимӣ, ки миёни муассисаҳо (ташкилот)-и таълимӣ ва шаҳрвандон ба вукӯъ мепайвандад ва, аз тарафи дигар, баҳри қонеъ намудани талаботи истеъмолкунандагон дар мавриди гирифтани донишҳо ва малакаи касбӣ равона гардидааст, дурӯст ва мувофиқи матлаб мебошад. Чунин тарзи бардошт имкон медиҳад, ки хизматрасониҳои таълимиро на танҳо ҳамчун фаъолияти музднокӣ муассисаҳои таълимӣ ва шахсон алоҳида дар асоси созишномаи хизматрасонии музднок, балки ҳамчун маҷмӯи муносиботи таҳсилотӣ, ки ҳадафи онҳо қонеъ намудани талабот тариқи гирифтани неъматҳои махсуси моддӣ – дониш, малака ва касбу кор аст, арзёбӣ намоем.

Дар асоси таҳлили гузарондашуда метавон гуфт, ки дар зерин мафҳуми “хизматрасонии таълимӣ” амали муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ баҳри таъмин намудани таълим, тарбия, роҳандозии фаъолияти илмӣ ва омодагирдонии мутахассисон (бакалавр, магистр) мувофиқи талабот, ҳадаф, манфиатҳо, маҳорати тахассусӣ дар соҳаи таҳсилоти олии фаҳмида шавад.

Хулоса, тамоми паҳлуҳои раванди таълим, ки дар баробари омода намудани мутахассис дар тавсеаи ҷаҳонбинӣ, расидан ба худшиносӣ ва меҳанпарастӣ нақши умда дорад, дар қонунгузориҳои кишвар мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, фаъолияти таълимии шартномавӣ, ки аз хизматрасониҳои таълимӣ ба шумор рафтаву муассисаҳои таълимӣ барои ба роҳ мондани он ҳуқуқ доранд, бо риояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар сатҳҳои гуногуни қонун ба танзим дароварда шудааст.

#### АДАБИЁТ

1. Қонуни ҚТ «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ» // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011.- №7-8. -Мод. 616.
2. Барномаи рушди муассисаҳои таҳсилоти томақтабӣ ва миёнаи умумии хусусӣ барои солҳои 2014-2020 // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 13.02.2018).
3. Комментарий к Закону Российской Федерации «Об образовании» / От. ред. В.И. Шкатулла. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2001. – С. 634.
4. Куров С.В. Хизматрасониҳои таълимӣ: ҷанбаи ҳуқуқиву граждани. Китоби дарсӣ / С.В. Куров. – М., 1999. – С. 87.
5. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29.09.2017, № 443 // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 13.02.2018).
6. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29.11.2017, № 544 // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шақли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 13.02.2018).

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” аз 22 июли соли 2013, № 1004 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj> (сабаи мурочиат: 13.02.2018).
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак” аз 18 март соли 2015, № 1196 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.adlia.tj> (сабаи мурочиат: 13.02.2018).
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2018.
10. Свит Ю. Созишнома доир ба хизматрасониҳои музднокӣ таълимӣ / Ю. Свит // Қонун. – 2002. -№4. -С.67.
11. Фролова Т.О. Танзими ҳуқуқии роҳҳои гирифтани маълумоти олии касбӣ дар муассисаҳои давлатӣ / Т.О. Фролова // Право и образование. – 2003. – № 5. – С. 90-97.

### **ҲИФЗИ ҲУҚУҚИ ИСТЕЪМОЛКУНАНДАГОН ДАР РОСТОИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ПУЛАКИИ ТАЪЛИМӢ**

Мақола ба баррасии хизматрасониҳои пулакӣ дар раванди таълим дар ҳама зинаҳои таҳсил, аз ҷумла муассисаҳои таълимии томактабӣ то муассисаҳои таҳсилоти олии, бо риояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон пардохтааст. Дар зимни мақола пешниҳод карда мешавад, ки аз мафҳуми хизматрасониҳо дар таҳсилот ва хизматрасониҳои таълимӣ, вобаста ба шаклҳои муассисаҳои таҳсилот истифода бурда шавад. Муаллиф таъкид месозад, ки имрӯз дар зери мафҳуми “хизматрасонии таълимӣ” амали муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ баҳри таъмин намудани таълим, тарбия, роҳандозии фаъолияти илмӣ ва омодагардонии мутахассисон (бакалавр, магистр) мувофиқи талабот, ҳадаф, манфиатҳо, маҳорати тахассусӣ дар соҳаи таҳсилоти олии фаҳмида шавад. Таҳлилҳои бадастомада нишон медиҳанд, ки дар ҷумҳурӣ дар таърих ба қонунгузорӣ хизматрасониҳои пулакии таълим ба хубӣ ба роҳ монда шуда, ҳуқуқи истеъмолкунандагони он кафолат дода шудааст.

**Калидвожаҳо:** хизматрасонӣ, шартнома, пулакӣ, таълим, муассисаҳои томактабӣ, қонунгузорӣ, ҳуқуқи соҳибкорӣ, шартҳои муҳим, ҳимоя, ҳифз, истеъмолкунандагон.

### **ЗАЩИТА ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В ЧАСТИ ПЛАТНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ**

В статье уделено внимание обзору платных услуг на всех уровнях образования, в том числе от дошкольных учреждений до высшего образования, в отношении прав потребителей. В статье предлагается использовать понятие услуг в сфере образования и образовательных услуг в зависимости от типов образовательных учреждений. Автор подчеркивает, что сегодня понятие «образовательные услуги» понимается высшими учебными заведениями для обеспечения подготовки, обучения, исследовательской деятельности и подготовки специалистов (бакалавров и магистров) в соответствии с требованиями, целями, интересами, профессионализмом в высшем образовании. Полученный анализ показывает, что опора на законодательство о платных услугах в стране существует и права ее потребителей полностью гарантированы.

**Ключевые слова:** услуга, договор, плата, образование, дошкольное образование, законодательство, предпринимательское право, существенные условия, защита, защита, потребители.

### **CONSUMER RIGHTS PROTECTION IN TERMS OF PAID EDUCATIONAL SERVICES**

In this article paid attention to the review of fee-based services at all levels of education, including pre-school institutions to higher education, with respect to consumer rights. The article proposes to use the concept of services in education and educational services, depending on the types of educational institutions. The author emphasizes that today, the concept of “educational services” is understood by the institutions of higher education to provide training, education, research activities and training of specialists (bachelors and masters) in accordance with the requirements, goals, interests, professionalism in higher education. It must be. The obtained analysis shows that reliance on the legislation on paid services in the country is well established and the rights of its consumers are fully guaranteed.

**Key words:** service, contract, fee, education, preschool, legislative, business law, essential conditions, protection, protection, consumers.

**Сведения об авторе:** *Муминзода Нозим Исमत* – Таджикский национальный университет, старший преподаватель, кафедра предпринимательского права. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: [muminovnozim@mail.ru](mailto:muminovnozim@mail.ru). Телефон: **935-98-95-22**

**Information about the author:** *Muminzoda Nozim Ismat* – Tajik National University, Senior Lecturer, Department of Business Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Prospect Rudaki 17. E-mail: [muminovnozim@mail.ru](mailto:muminovnozim@mail.ru). Phone: **935-98-95-22**

**УДК: 347.1+351/354(575.3)**

## **ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ РОҲҲОИ АВТОМОБИЛГАРД ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ ҲУҚУҚ**

*Шабонов Ш.С.*

**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Танзими ҳуқуқии истифодаи роҳҳои автомобилгард тибқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи роҳҳои автомобилгард ва фаъолияти роҳдорӣ” аз 10 майи соли 2002 таҳти рақами №47 ба роҳ монда шудааст. Бояд ёдрас шуд, ки қонуни мазкур масъалаи бақайдгирии роҳи автомобилгардро ҳамчун объекти ғайриманкул пешбинӣ накардааст. Тибқи муқаррароти банди 1 моддаи 1 ҚҶТ “Дар бораи роҳҳои автомобилгард” - роҳи автомобилгард ин маҷмӯи ҷузъҳои аз чихати вазифа ба ҳам

алоқаманди конструктивӣ ва иншоотҳои муҳандисие, ки дар он ҳаракати доимию беҳатари автомобилҳо ва воситаҳои дигари нақлиёт бо суръат, вазн ва андозаҳои муқарраршуда сурат мегирад ва нигоҳдории ҳолати зарурии нақлиётиву истифодабарии иншоотҳои роҳдориро дар қитъаҳои замин ва дар фазои ҳаво, дар ҳудудҳои муқарраршуда, ки барои ҷойгиркунии ин комплексҳо чудо шудаанд, таъмин менамояд, ба ҳисоб меравад [1]. Бояд қайд кард, ки мафҳуми овардашуда низ роҳи автомобилгардро шумули объектҳои ғайриманқул наменамояд. Дар Кодекси шаҳрсозӣ низ оид ба ин масъала чизе гуфта нашудааст [2]. Тибқи моддаи 142 КГЧТ, ба ашёи ғайриманқул инҳо дохил мешаванд: бино (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ), иншоот ва объектҳои сохтмони нотаом, ниҳолҳои бисёрсола ва молу мулки дигаре, ки бо замин алоқамандии мустақкам доранд, яъне объектҳои, ки интиқолашон бидуни расонидани зиёни воқеии беҳисоб ба таъиноташон имконнопазир аст [3]. Агар хусусияти ба замин алоқамандии мустақкам доштани ашёи ғайриманқулро бинем, пас роҳи атомобилгард дар ин замина мавқеи аввалиндарачаро соҳиб аст.

Дар таҷрибаи ҳуқуқӣ низ масъалаи ба даст овардан ва расмикунонии ин ҳуқуқ ва речаи ҳуқуқии минбаъдаи роҳи автомобилгард ба миён меояд.

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи роҳҳои автомобилгард ва фаъолияти роҳдорӣ” низ таваҷҷуҳи асосӣ ба замин дода мешавад, яъне заминҳои нақлиётӣ ва ҳолати ҳуқуқии онҳо. Бобати ҳуди роҳи автомобилгард, ё ин ки ашёи манқул ё ғайриманқул буданаш чизе гуфта нашудааст.

Дар адабиётҳои хориҷӣ ва қонунгузории ҷадидашон дар қатори объектҳои гуногуни ғайриманқул инчунин “объектҳои тарҳӣ” ёдрас шудаанд, ки дарбаргирандаи роҳи оҳан, хатти интиқоли барқ, хатти кубур ва роҳи автомобилгард мебошанд.

Дар Консепсияи рушди қонунгузории граждани бобати объектҳои ҳуқуқи граждани масъалаи ашёҳои комплексиро, ба монанди “роҳи оҳан, хатти интиқоли барқ, хатти кубур” баррасӣ намуда, оид ба роҳҳои автомобилгард чизе гуфта нашудааст [4].

Қитъаҳои замин барои ҷойгиркунии роҳҳои автомобилгард бо тартиби чудо кардани замин барои эҳтиёҷоти ғайрикишоварзӣ мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешаванд. Замини роҳҳои автомобилгард ба таркиби заминҳои нақлиётӣ дохил гардида, барои ҳадафҳои мақсаднок истифода мешаванд.

Аҳаммияти бақайдгирии роҳи автомобилгард ҳамчун объекти ғайриманқул на танҳо бо мақсади муқаррар намудани хусусияти роҳи автомобилгард, инчунин бо мақсади ҳимояи замин, ки барои фаъолияти роҳдорӣ истифода мегардад, равона шудааст. Мушкилоти асосӣ аз он сар мезанад, ки роҳи автомобилгард объекти ғайриманқул эътироф мегардад, ё ин ки ҳамон замин бо сифати беҳтаргардида тибқи таъйиноти нав мебошад. Таҷрибаи мавҷуда якҷанд маҳакхоро бобати таснифи роҳҳои автомобилгард ҳамчун объекти ҳуқуқи граждани медонад. Тибқи назарияи аввал роҳҳои автомобилгарди истифодаи умум ва ғайриумумӣ (муассисавӣ ва хусусӣ) объектҳои ғайриманқул буда, ҳуқуқи моликият нисбат ба онҳо бояд дар Феҳрасти ягонаи давлатӣ ба қайд гирифта шавад. Ҳуқуқи моликият ба роҳ ҳамчун объекти мустақили ҳуқуқи граждани ҳамон вақт ба вуҷуд меояд, ки он ҳамчун объекти ғайриманқул тибқи тартиби муқарраршуда бунёд шуда, ҳамчун объекти ғайриманқул фардӣ қунонида шуда бошад.

Имконияти ба даст овардани ҳуқуқи моликият нисбат ба роҳи автомобилгард аз асосҳои умумии ба даст овардани ҳуқуқи моликият, тибқи моддаи 242 КГЧТ бармеояд. Тибқи моддаи 31 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бақайдгирии молу мулки ғайриманқул, ва ҳуқуқҳо бо он анҷом дода мешавад [5]. Молу мулки ғайриманқул новобаста аз давлатӣ ё ғайридавлатӣ буданашон, бояд аз қайди давлатӣ гузаранд. Тартиби ба истифода додани чунин объект дар асоси иҷозатномаи мақомоти бақайдгиранда ба роҳ монда мешавад. Дар ҳолати қитъаи замин дар моликияти роҳсоз қарор надоштан ва норизогии истифодабарандагон қонунии қитъаи замин бобати сохтмони роҳи автомобилгард, ин ҳолат метавонад боиси рад кардан аз бақайдгирии объекти мазкур гардад.

Ҳамин тавр, баҳри таснифи роҳи автомобилгард ҳамчун объекти мустақили ғайриманқул, ки бояд аз қайд гузарад, якҷанд талабот бояд риоя гарданд, ки барои бунёди объектҳои ғайриманқул пешбинӣ шудаанд. Яъне, на танҳо гирифтани иҷозатнома барои сохтмон ва ба истифода додан, инчунин риояи меъёр ва қоидаҳои шаҳрсозӣ, мавҷудияти ҳуҷжатҳои тасдиқунандаи риояи ин талаботҳои сохтмон.

Мувофиқи назарияи дувум, ки барои таснифи роҳҳои автомобилгард истифода мегардад, роҳ ин такмили сифати қитъаи замин ба ҳисоб рафта, барои ҳаракати нақлиёт, кашонидани мусофирон ва бор зарур мебошад. Аз ин лиҳоз баҳри бунёди чунин объект риояи меъёр ва қоидаҳои шаҳрсозӣ лозим нестанд. Мумфарш кардани сатҳи болоии замин

аз асфалт ва гилу санг рӯйбинои рост ва мустаҳкамро мемонад, аммо хусусиятҳои мустақили самаранок надорад, танҳо функцияи ёрирасони истифодаи объектҳои ғайриманкулро доро буда, сифати китъаи замини дар он ҷойгирбударо беҳтар месозад.

Ҳамин тариқ, баҳри таснифи роҳҳои автомобилгард, ки нишонаҳои объекти ғайриманкулро доро нестанд, муқаррар намудани ҳолатҳои зерин кифоя мебошанд: 1) мавҷуд набудани ҳуҷҷати тасдиқкунандаи сохтмони капиталӣ; 2) мавҷудияти ҳуҷҷати ҳуқуқтасдиқкунанда ба китъаи замин, ки ба беҳтарнамоии сифати он иҷозат дода шудааст; 3) риояи ҚҚТ “Дар бораи роҳҳои автомобилгард ва фаъолияти роҳдорӣ” бо мақсади таъмини беҳатарии воситаи нақлиёт, мусофирон ва бағоч. Бо вучуди ин, тибқи қоидаҳои умумӣ бақайдгирии давлатии ҳуқуқ ба ашё шартӣ асосии эътирофи объект ҳамчун ғайриманкул ба ҳисоб намеравад.

Тибқи Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 13.12.1996 таҳти №326) роҳҳои автомобилгард ба заминҳои нақлиёт шомиланд. Тамоми заминҳое, ки барои эҳтиёҷоти навъи нақлиёти дахлдор дода шудаанд бо нигоҳдошт, таҷдид, тараққию тақмили роҳҳои алоқа вобастаанд, заминҳои нақлиёт дониста мешаванд ва бунёди ин роҳҳо на танҳо дар заминҳои нақлиёт, инчунин дар заминҳои таъйиноти кишоварзӣ, заминҳои ҳифзи табиат ва солимгардонӣ низ мумкин аст.

Ниҳоят мувофиқи мақсад мебуд, агар дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба объектҳои тарҳӣ диққат дода шавад ва танзими ҳуқуқии комплекси ягонаи ғайриманкул, ки дарбаргирандаи ҳам объекти манкул ва ҳам ғайриманкул мебошад. Объектҳои тарҳӣ бошанд, он объектҳои бояд ба ҳисоб раванд, ки дарозиашон аз паҳнояшон ба андозаи назаррас калон аст. Ба ин объектҳо ба ғайр аз роҳи автомобилгард, инчунин хатҳои интиқоли қувваи барқ, хатҳои алоқа, кубурҳои обгузар, роҳи оҳан ва ғайра шомиланд. Инчунин бояд ёдрас шуд, ки ҳангоми сохтмони роҳҳои автомобилгард на танҳо қонунгузори граждани ва шаҳрсозӣ риоя гардад, инчунин меъёрҳои муқарраргардида бобати замин, ҷангал ва экология низ бояд риоя гарданд.

#### АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи роҳҳои автомобилгард ва фаъолияти роҳдорӣ”// Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2002. -№4. -Қ. 1. -Мод. 296; -2009. -№7-8. -Мод.498; - 2013. -№7. -Мод. 527. -№12. -Мод. 895; Қонуни ҚТ аз 15.03.2016 с., №1302// аз 15.03.2016с., №1302//www.mmk.tj (санаи мурочиат: 15.08.2019).
2. Кодекси шаҳрсозии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2012. -№12. -Қ. 1. -Мод. 998; Қонунҳои ҚТ аз 23.07.2016 с., №1348; аз 02.01.2019 с., № 1577; аз 02.01.2019 с., № 1578// аз 02.01.2019с., № 1578// www.mmk.tj (санаи мурочиат: 16.08.2019).
3. Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми I // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1999. -№6. -Мод. 153. -Мод. 154; - 2001. -№7. -Мод. 508; - 2002. -№4. -Қ. 1. -Мод. 170; - 2005. -№3. -Мод. 125; - 2006. -№4. -Мод. 193; - 2007. -№5. -Мод. 356; - 2010. -№3. -Мод. 156; -№12. -Қ. 1. -Мод. 802; -2012. -7. -Мод. 700. -№12. -Қ. 1. -Мод. 1021; - 2013. -№7. -Мод. 504; - 2015. -№3. -Мод. 200; Қонунҳои ҚТ аз 23.07.2016 с., № 1334; аз 02.01.2019 с., № 1557 // www.mmk.tj (санаи мурочиат: 16.08.2019).
4. Концепсияи рушди қонунгузори граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон/ аз 30.04.2004с., таҳти №4// www.mmk.tj // (санаи мурочиат: 16.08.2019).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бақайдгирии молу мулки ғайри манкул ва ҳуқуқҳо ба он” Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2008. -№3. -Мод. 194; - 2013. -№7. -Мод. 525; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., №1502; аз 20.06.2019 с., №1629//www.mmk.tj // (санаи мурочиат: 17.08.2019)

#### ТАБИАТИ ҲУҚУҚИИ РОҲҲОИ АВТОМОБИЛГАРД ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ ҲУҚУҚ

Дар мақолаи мазкур мушкилоти вазъи ҳуқуқии роҳҳои автомобилгард ҳамчун объекти ҳуқуқ баррасӣ шуда, қонунгузорӣ ва асосҳои назариявӣ таҳлил гардидаанд. Ҳолати қонунии роҳҳои автомобилгард ва нишонаҳои ёдрасшудаи роҳҳои автомобилгард ҳамчун объекти инфросохтори ҷамъиятӣ ҳам аҳамияти назариявӣ ва ҳам аҳамияти амалиро доро мебошад. Таҳлили амалии роҳҳои автомобилгард аз он шаҳодат медиҳад, ки қонунгузорӣ аз амалия тафовутӣ зиёд дорад. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки муомилоти озодаи роҳҳои автомобилгардро пешбинӣ менамоянд, то ҳол дар таҷриба мавриди истифода қарор нагирифтаанд. Ҳолати ҳуқуқии амиқи роҳҳои автомобилгард аҳамияти назаррас бобати ҳалли баҳсҳои истифодаи объектҳои умум, ба ҷавобгарӣ ҷалб намудани соҳибони роҳҳои автомобилгард барои истифодаи ғайримаксадноки роҳҳои автомобилгард, ҳангоми муқаррар намудани шартҳои созишномаи сармоягузорӣ, созишномаҳои шарикӣ баҳши давлатӣ ва хусусӣ оид ба лоиҳакашӣ, сохтмон ва истифодабарии роҳҳои автомобилгард доранд. Инчунин, дар мақола муаллиф тартиби бақайдгириро ва ҳуқуқи моликият нисбат ба роҳҳои автомобилгардро таҳлил намудааст.

**Калидвожаҳо:** объекти ҳуқуқ, роҳҳои автомобилгард, ҳуқуқи моликият, моликияти ғайриманкул.

#### ПРАВОВАЯ ПРИРОДА АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ КАК ОБЪЕКТ ПРАВА

В статье рассматриваются проблемы правового статуса автомобильных дорог как объекта права, анализируются законодательство и докторальные основы. Сформулированное в статье комплексное представление об автомобильных дорогах как объекте права и приведенные признаки автомобильной дороги как объекта общественной инфраструктуры имеют практическое значение. Практические исследования автомобильных дорог приводят к тому, что законодательство намного опережает практику. Нормативно правовые акты, предусматривающие свободную оборотоспособность автомобильных, дорог ещё не применены на практике.

Определение правового статуса автомобильной дороги как объекта права может эффективно сказаться при разрешении споров о пользовании неограниченным кругом лиц объектами общего пользования, привлечении собственника автомобильной дороги к ответственности за ненадлежащее содержание принадлежащего ему имущества, при формировании условий инвестиционных соглашений, соглашений о государственно-частном партнерстве, связанных с проектированием, строительством эксплуатацией автомобильных дорог. Также автором рассматривается порядок регистрации и права собственности на автомобильные дороги.

**Ключевые слова:** объект права, автомобильные дороги, права собственности, недвижимое имущество.

#### LEGAL STATUS OF CAR ROADS AS AN OBJECT OF LAW

This article considers the problems of the legal status of car roads as an object of law, analyzes legislation and the doctrinal foundations. The comprehensive idea formulated in the article about automobile roads as an object of law and the given signs of a car road as an object of public infrastructure are practical importance in the current circumstances. Practical studies of car roads lead to the fact that legislation is much ahead of practice and regulates relation which do not exist. Normative legal acts providing for the free turnover of roads have not yet been applied in practice. Consequences of researching car roads gives us impact to look at presence issues more seriously. The legislation have to take into consideration current status and cooperate with practice. Normative legal acts providing for free turnover of roads are not yet applied in practice The determination of the legal status of the road as an object of law can effectively affect the resolution of disputes regarding the use of public facilities by an unlimited number of people, holding the owner of the car roads liable for the improper maintenance of his property, when forming the terms of investment agreements, public-private partnership agreements related with the design, construction and operation of roads. The author also considers the registration procedure and ownership on car roads.

**Key words:** object of law, car roads, property rights, immovable property.

**Сведения об авторе:** *Шабонов Ш.С.* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. **Телефон:** (+992) 900-07-88-93. **E-mail:** shohkarims.7@gmail.com

**Information about the author:** *Shabonov Sh.S.* – Tajik National University, Assistant, Department of Business and Commercial Law, Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17

УДК:347.1(575.3)

### БАЪЗЕ АЗ МАСЪАЛАҲОИ БАЙЪОНА ДАР ҚОНУНГУЗОРИИ ГРАЖДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

*Сангов С.И.*

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Баҳри ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои кредитор, пешгирӣ намудан ва ё кам кардани ҳаҷми оқибатҳои манфӣ аз иҷро накардан ё ба таври дахлдор иҷро накардани уҳдадорӣ, тарафҳо метавонанд чораҳои хусусияти таъминӣ - маҷбурсозиро муқаррар намоянд, ки тарзҳои таъмини иҷрои уҳдадорӣ номида мешаванд. Яке аз намудҳои чунин тарзҳои таъмини иҷрои уҳдадорӣ байъона мебошад.

Байъона ҳамчун тарзи таъмини иҷрои уҳдадорӣ қадимтарин падидаи ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Профессор С.А. Муромтсев чунин тарзи баёни байъона дар адабиёти ба ҳуқуқи римӣ бахшидашударо хотиррасон намудааст: «Шахсони амалкунанда аз ҳамдигар ғуломон, хонаҳо ва ҳайвонотро мехариданд. Ҳангоми бастанӣ шартнома, фурӯшанда одатан аз харидор қисми маблағро пешакӣ мегирифт, ки он байъона (аз латинӣ *arrabo*) ном дошт. Байъона ба фурӯшанда кафолати аз ҷониби харидор иҷро намудани амалро меод, даст кашидан аз шартномаро дар як вақт барои ҳарду ҷонибҳо мушкул мегардонд, ҳангоми даст кашидани харидор байъонаи ӯ дар ихтиёри фурӯшанда боқӣ мемонд, баръакс бошад (ҳангоми даст кашидани фурӯшанда), фурӯшанда байъонаро бармегардонд» [9, с.123].

К. Анненков ба табиати ҳуқуқи байъона дар ҳуқуқи римӣ баҳо дода, онро ҳамчун маблағи пулӣ ё ягон навъ ашё муайян намуда буд, ки бо мақсади мустақамномаи шартнома супорида мешуд. Ғайр аз ин, байъона дорои ду маъно буд: ё исботи бастанӣ шартнома, ё воситаи маҷбурсозӣ баҳри бастанӣ шартнома [2, с.215].

Кодекси граждани амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи васеи истифодабарии байъонаро пешбини намудааст. Он на танҳо дар чорҷӯбаи муносибатҳои маишӣ, балки дар шартномаҳои байни ташкилотҳо басташаванда, инчунин ҳангоми гузаронидани савдои оммавӣ истифода мешавад.

Тибқи КГ ҚТ, байъона маблағе эътироф карда мешавад, ки як тарафи имзокунандаи шартнома мутобиқи маблағи тибқи шартнома пардохташаванда барои исботи бастанӣ шартнома ва таъмини иҷрои он ба ҳисоби тарафи дигар мегузаронад (м. 409 КГ).

Қонунгузори граждани амалкунанда ҳеҷ гуна маҳдудиятҳо нисбати доираи субъектони муносибатҳои бо байъона вобастаро муқаррар наменамояд. Тамоми



субъектони ҳукуки граждани (шаҳрвандон, шахсони ҳукукӣ ва давлат дар симои мақомотҳояш) ҳукуки ба муносибатҳои бо байъона алоқаманд буда дохил шуданро доранд.

Созиши тарафҳо оид ба байъона новобаста аз маблағи байъ дар шакли хаттӣ баста мешавад. Ҳангоми аз ҷониби тарафҳо вайрон намудани шакли хаттии созишнома оид ба байъона, оқибати пешбиниамудаи м.187 КГ ба миён меояд.

Оид ба масъалаи ҳуқуқ ва уҳдадорихои субъектони байъона бошад, метавон гуфт, ки уҳдадории умумӣ барои онҳо, ин иҷрои шартномаи асосӣ мебошад. Барои ҳар яке аз тарафҳо, КГ ҚТ чораҳои ҷавобгариро барои иҷро накардани шартнома муқаррар намудааст.

Предмети (объекти) байъона мутобиқи қонунгузорӣ танҳо маблағҳои пулӣ эътироф карда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки қоғазҳои қиматнок, молу мулк ё ашёҳои дигар наметавонанд ба ҳайси предмети байъона баромад намоянд.

Бояд қайд намуд, ки чунин амалияи батанзимдарории предмети байъона на дар ҳамаи давлатҳо ҷой дорад. Масалан, мутобиқи Маҷмӯаи қонунҳои граждании Олмон ба сифати байъона метавонад ашё супорида шавад. Ҳамзамон, тахти мафҳуми ашё ҳамаи чизҳои, ки объекти ҳуқуқ шуда метавонанд, аз ҷумла ҳуқуқҳои молумулкӣ фаҳмида мешавад [6,с.143].

Ба сифати предмети байъона танҳо маблағҳои пулиро эътироф намудан, борҳо мавриди баҳси муҳаққиқони баҳши ҳуқуқ қарор гирифта буд. Е.С. Куликов қайд менамояд, ки дар асоси принципи озодии шартнома, тарафҳо метавонанд ба сифати байъона моли муайяно пешниҳод намоянд. Ӯ зикр менамояд, ки бо вучуди айни замон дар шакли пулӣ дода шудани байъона, дар муносибатҳои граждани зарурати ба ҳайси байъона пешниҳод намудани ашё ба миён меояд. Масалан, ҳангоми маҳсулотсупорӣ, ба ҳайси байъонадиҳанда на ин ки харидор, балки маҳсулотсупор баромад менамояд, ки он ба харидор ба сифати байъона як миқдори муайян маҳсулотро медиҳад. Вале эътироф намудани ақидаи муаллифи мазкур, масъалаи тафовути байни байъона ва гаравро мушкил гардонида, инчунин ҳангоми муроҷиат ба суд тарафҳоро аз имконияти ба мақсадҳои дарназардоштаи худ расидан, маҳрум месозад [8,с.45].

Оид ба масъалаи функцияҳои байъона олимони рус О.С. Иоффе, Б.М. Гонгалло, М.И. Брагинский, В.В. Витряский, Е.А. Суханов ва дигарон ақидаҳои худро иброз намуда, се функцияи асосии онро ҷудо намудаанд: пардохткунӣ, исботкунӣ ва таъминнамоӣ (чаримавӣ). Байъона барои тасдиқи бастании шартнома дода мешавад, яъне функцияи исботкуниро иҷро менамояд. Функцияи исботкунӣ ва пардохтиро, инчунин пешпардохт иҷро менамояд, ки он маблағи пулӣ ё арзиши молумулкие мебошад, ки онро яке тараф ба тарафи дигар баъд аз он пардохт менамояд. Вале анҷом додани пешпардохт, исботи бастании шартнома ба ҳисоб намеравад. Дар фарқият аз ин, супоридан ва гирифтани байъона воқеияти исботи бастании шартнома ба ҳисоб меравад.

Байъона ба мисли пешпардохт аз пардохтҳои одӣ аз рӯи шартнома бо он фарқ мекунад, ки пешакӣ пардохт карда мешавад ва дар чунин ҳолат маблағи пулӣ ба кредитор ба ҳисоби маблағи пардохтшаванда супорида мешавад.

Вале, пешпардохт дар фарқият аз байъона функцияи таъминнамоиро иҷро намекунад. Тарафе, ки пешпардохт кардааст, ҳуқуқ дорад баргардонидани онро дар ҳамаи ҳолатҳои иҷро накардан ё ба тариқи дахлдор иҷро накардани уҳдадорӣ талаб намояд, ба истиснои ҳолатҳои дар қонун ё шартҳои шартнома муқарраргардида. Ғайр аз ин, ба сифати пешпардохт метавонанд арзишҳои моддӣ, маҳсулот ё дигар ашёҳо дода шаванд [7,с.345].

Функцияи асосии байъона, ин функцияи таъминнамоӣ мебошад. Супоридан ва гирифтани байъона тарафҳоро барои иҷрои уҳдадорӣ маҷбур месозад. Агар барои иҷро нашудани шартнома тарафе, ки байъонаро додааст, масъулият дошта бошад, байъона дар ихтиёри тарафи дигар мемонад ва агар барои иҷро нашудани шартнома тарафе масъул бошад, ки байъона гирифтааст, он бояд ба тарафи дигар маблағи дукаратаи байъонаро супорад (қ.2 м.410 КГ). Аз ин лиҳоз, ҳуди байъона ва функцияи таъминнамоии он хусусияти чаримавиро касб менамояд. Аз даст додани байъона аз ҷониби тарафе, ки онро додааст, ё дукарата баргардонидани он аз ҷониби байъонагиранда, уҳдадории бо байъона таъминшударо қатъ намегардонад ва мутаносибан қарздорро аз зарурати иҷрои ин уҳдадорӣ озод наменамад. Масалан, иҷораи манзил ба муҳлати муайян ва пардохт намудани байъона аз ҷониби шахс, ӯро аз уҳдадории пардохт кардани маблағи иҷора озод наменамад, то замоне ки агар тарафи дигар ӯро аз уҳдадории пардохт озод наменамад [11,с.50].

Баъзе аз муаллифон функсияи дигари байъона - функсияи чуброниро низ чудо менамоянд. Мазмуни асосии ин функсия дар он ифода меёбад, ки тарафи барои иҷро накардани шартнома ҷавобгар, уҳдадор мешавад, ки зиёро бо баҳисобгирии маблағи байъона чуброн намояд [4,с.158].

Имконияти тавсифи байъона ба сифати ҳаққи дасткашӣ дар адабиётҳои ҳуқуқи граждани чонибдорони зиёдеро дорад. Дар асоси м.441 КГ мутобиқи созишномаи байни тарафҳо уҳдадорӣ бо додани ҳаққи дасткашӣ (пардохти пул, додани молу мулк ва ғайра) бар ивази иҷро метавонад қатъ гардад. Масалан, ба андешаи В.В. Витрянский, тарафҳо метавонанд, ки байъонаро ба сифати ҳаққи дасткашӣ истифода намоянд. Барои ин зарур аст, ки тарафҳо бо созиши худ, аз ҷумла дар матни шартномае, ки бо байъона таъмин карда шудааст, имконияти қатъ гардидани уҳдадориҳои байни худро бо ҳаққи дасткашӣ муқаррар намоянд [10,с.90]. Дигар олимони рус В.П. Мозолин ва М.Н. Малеин қайд менамоянд, ки агар тарафҳо дар созиши худ оиди байъона пардохти товони зиёро бо баҳисобгирии маблағи байъона ҳангоми иҷро нагардидани уҳдадорӣ муқаррар нанамоянд, пас дар чунин ҳолат байъона аз ҳаққи дасткашӣ ҳеч гуна фарқияте надорад [8,с.398].

Дар қонунгузории давлатҳои гуногун ин масъала ба таври гуногун ҳаллу фасл шудааст. Дар ҳуқуқи фаронсавӣ таъйиноти асосии байъона дар он дида мешавад, ки он нақши ҳаққи дасткаширо иҷро менамояд [3,с.456]. Дар асоси ҳуқуқи дигар давлатҳо (Олмон, Швейтсария), байъона ба ҳайси ҳаққи дасткашӣ баромад наменамояд [6,с.143].

Воқеан, тибқи қонунгузории Тоҷикистон низ байъона ба сифати ҳаққи дасткашӣ баромад наменамояд, вале агар дар шартнома барои иҷро накардан ё ба тариқи дахлдор иҷро накардани он чуброни зиён муқаррар нашуда бошад, пас он дар чунин ҳолат ба ҳайси ҳаққи дасткашӣ баромад менамояд, чунки боқӣ мондани маблағи байъона ё дукарата баргардонидани он маънои ҳаққи дасткаширо дорад.

Оид ба моҳияти ҳуқуқии байъона сухан ронда, зарур аст, ки таносуби ин падидаҳо бо падидаи ҷавобгариҳои граждани-ҳуқуқӣ муайян намоем. Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба ин масъала низ нуқтаи назари гуногун ҷой доранд. Аҳаммияти амалии ҳалли масъалаи мазкур хеле калон мебошад. Масалан, ҳамчун ноустуворонаи ҷаримаҳои муайян намудани байъона ба он оварда мерасонад, ки нисбати байъона метавонад қоидаи дар м. 358 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба кам кардани ноустуворона пешбинишуда татбиқ гардад. Аз дигар тараф, имконияти ба ҳайси ҷавобгариҳои мустақили граждани-ҳуқуқӣ донишмандони байъона ҷой дорад. Вале, КГ ҚТ асосан се шакли ҷавобгариро муқаррар менамояд: зиён, ноустуворона ва фоиз барои истифодабарии маблағҳои пулии шахси дигар. Ғайр аз ин, наметавон инкор намуд, ки чуброни дукаратаи байъона хусусияти ҷаримаҳои ва чубронӣ надорад. Аксарияти ҳуқуқшиносони рус ҳамчун анъана байъонаро дар баробари ноустуворона ба гурӯҳи ҷораҳои ҷавобгарӣ дохил менамоянд. Хулосаи мазкур собит менамояд, ки байъона ба маънои манфӣ ҳам бо дигар тарзҳои иҷрои уҳдадорӣ ва ҳам бо дигар ҷораҳои ҷавобгарӣ «омехта» мегардад.

Вале, ҳастанд олимоне, ки чунин хусусияти байъонаро рад менамоянд. Масалан, В.В. Витрянский қайд намудааст, ки «ягон асосе ҷой надорад, ки аз даст додани байъонаро ҳамчун намуди мустақили ҷавобгариҳои молумулкӣ чудо намоем, вале чунин ақида барои доктринаи мо анъанавӣ гардидааст» [3,с.456].

Мо низ наметавонем байъонаро ҳамчун намуди ҷораи мустақили ҷавобгариҳои ҳуқуқӣ-граждани эътироф намоем, вале ҷанбаҳои алоҳидаи он метавонанд дорои чунин хусусият будани байъонаро тасдиқ намоянд.

Масъалаи дигар, ин истифодабарии байъона ҳангоми бастании шартномаи пешакӣ ба ҳисоб меравад. Шартномаи пешакӣ мутобиқи м.461 КГ ҚТ шартномаест, ки тарафҳо уҳдадор мешаванд дар оянда дар мавриди додани молу мулк, иҷрои кор ё хизматрасонӣ (шартномаи асосӣ) тибқи шартҳои пешбиниамудаи шартномаи пешакӣ шартнома банданд, ки дар муносибатҳои иқтисодӣ васеъ истифода бурда мешавад.

Азбаски қонунгузори ягон маҳдудиятро оид ба татбиқи ҷораҳои таъминӣ нисбати иҷрои шартномаи пешакӣ муқаррар наменамояд, тарафҳо метавонанд дар шартнома шартҳо оиди байъонаро муқаррар намоянд.

Ба андешаи М.Ф. Ермошкина, шартномаи пешакиро метавон бо ҳама тарзу воситаҳои гуногун дар амал таъмин намуд, вале маҳз байъона дар тӯли зиёди вақт, барои таъмини уҳдадориҳои мазкур истифода бурда мешавад. Сабабро дар он мебинанд, ки ғайр аз қисман ё пурра чуброн намудани зиён ё ин ки ҷарима (дар ҳоле, ки агар зиён ба вучуд ояд), байъона ҳамчун воситаи исботкунӣ баромад менамояд. Сабаби дигар дар он аст, ки муносибатҳо назар ба гарав, замонат ё кафолати бонкӣ саривақт расмӣ гардонидани

мешаванд. Саривақт барасмиятдарорӣ аҳаммияти муҳимро барои таъмини уҳдадорӣ аз рӯи шартномаи басташуда дорад [5,с.133].

Ғайр аз нуқтаи назари мазкур, дигар андешаи олимони низ ҷой доранд, ки мо аз рӯи мазмун онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намудем: ба андешаи як гурӯҳ олимони байёна наметавонад ба ҳайси тарзи таъмини иҷроӣ уҳдадорӣ дар шартномаи пешакӣ муқаррар гардад; гурӯҳи дуюм бар ин назаранд, ки байёна ҳамчун таъминкунандаи шартномаи пешакӣ аз намуди байёнаи одӣ фарқ дорад.

Ба андешаи В.В. Витрянский, ягон асосе ҷой надорад, ки имконияти аз ҷониби тарафҳо дар шартномаи пешакӣ муқаррар намудани байёнаро рад намоем, чунки он худ аз принсипи озодии шартнома бармеояд [3,с.456].

Мо низ андешаи олимони русро оид ба ин масъала тарафдорӣ намуда, зикр карданим, ки бо мақсади яқзайл нисбати шартномаҳои пешакӣ татбиқ намудани байёна, зарур аст, ки қарори дахлдори пленуми Суди Олии Ҷумҳурии қабул карда шавад.

Дар асоси муқаррароти моддаҳои 409 ва 410 КГ ҶТ, метавон чунин хусусиятҳои байёнаро ҳамчун тарзи таъмини иҷроӣ уҳдадорӣҳои граждани-ҳуқуқӣ ҷудо намуд:

1. Байёна барои таъмини уҳдадорӣҳои шартномавӣ истифода бурда мешавад.

2. Байёна ҳамчун тарзи таъмини иҷроӣ уҳдадорӣ, ҳамзамон нақши исботкуниро иҷро менамояд. Ин чунин маъно дорад, ки новобаста аз тахти баҳс қарор додан ё надодани гирифтани (супоридани) байёна, агар ин воқеият бо далелҳо тасдиқ карда шавад, шартнома басташуда ба ҳисоб меравад.

3. Байёна ҳама вақт маблағи пулӣ мебошад, ки чиҳати иҷроӣ уҳдадорӣ пардохта шудааст.

4. Маблағи байёна ҳама вақт аз маблағи уҳдадорӣ асосӣ кам мебошад, вагарна ин тарзи таъмини иҷроӣ уҳдадорӣ набуда, иҷроӣ уҳдадорӣ мебошад.

5. Тақдирӣ байёна аз уҳдадорӣ асосӣ вобастагӣ дошта, қатъгардӣи он ба қатъгардӣи байёна оварда мерасонад.

6. Байёна ба ҳисоби маблағи пардохтшаванда тибқи уҳдадорӣ асосӣ зам карда мешавад, агар ҷонибҳои тартиби дигарро муқаррар накарда бошанд.

#### АДАБИЁТ

1. Кодекси граждани ҶТ қисми I аз 30 июни соли 1999. -№803. [Манбаи электронӣ]. <http://www.mmk.tj>.
2. Анненков К. Система русского гражданского права. Права обязательственные: в 3 т. 2-е изд., пересмотр. и доп / К. Анненков. - СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. -Т. 3. -С. 215.
3. Брагинский М.И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. - М.: Статут, 1999. -С. 456.
4. Гришаев С.П. Гражданское право. Учебник / С.П. Гришаев /под ред. С.П. Гришаева. -М.: Юристъ, 1998. -С. 158.
5. Ермошкина М.Ф. Задаток: понятие, правовая квалификация, отдельные виды и сферы применения: дис . ... канд . юрид . наук : 12.00.03. М.Ф. Ермошкина. -М., 2006. -С. 133.
6. Залесский В.В. Основные институты гражданского права зарубежных стран / В.В. Залесский. -М.: Норма, 2009. -С. 143.
7. Колбасин Р.А. Гражданское право: учеб. пособие / Р.А. Колбасин. Мн.: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2004. Общая часть. -С. 345.
8. Куликов Е.С. Соглашение о задатке в гражданском праве России. Монография / Е.С. Куликов. -М.: Волтес Клувер, 2011. -С. 45.
9. Мозолин В.П. Научно-практический комментарий к Гражданскому кодексу РФ / В.П. Мозолин, М.Н. Малеев. - М.: НОРМА, 2004. -С. 398.
10. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима / С.А. Муромцев. - М., 2008. -С.123.
11. Суханов Е.А. Российское гражданское право. Учебник. В 2 т. Т. II: Обязательственное право / Е.А. Суханов. - 2-е изд., стереотип. -М.: Статут, 2011. -С. 90.
12. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (серия «Классика российской цивилистики») / Г.Ф. Шершеневич. - М., 2005. -Т. 2. -С. 49-50.

#### БАЪЗЕ АЗ МАСЪАЛАҲОИ БАЙЁНА ДАР ҚОНУНГУЗОРИИ ГРАЖДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур мафҳум ва хусусиятҳои байёна ҳамчун яке аз тарзҳои таъмини иҷроӣ уҳдадорӣ тибқи қонунгузори граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таносуби он бо дигар падидаҳои ба он монанди ҳуқуқи граждани мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Оид ба моҳияти ҳуқуқи байёна сухан ронда, зарур аст, ки таносуби ин падида бо падидаи ҷавобгарии граждани-ҳуқуқӣ муайян намоем. Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба ин масъала низ нуқтаи назари гуногун ҷой доранд. Аҳаммияти амалии ҳалли масъалаи мазкур хеле калон мебошад. Масалан, ҳамчун ноустуворонаи ҷаримаҳои муайян намудани байёна ба он оварда мерасонад, ки нисбати байёна наметавонад қоидаи дар м. 358 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба кам кардани ноустуворона пешбинишуда татбиқ гардад. Аз дигар тараф, имконияти ба ҳайси ҷавобгарии мустақили граждани-ҳуқуқӣ доништани байёна ҷой дорад. Вале, КГ ҶТ асосан се шакли ҷавобгариро муқаррар менамояд: зиён, ноустуворона ва фоиз барои истифодабарии маблағҳои пулӣ шахси дигар. Ғайр аз ин, наметавон инкор намуд, ки ҷаброни дукаратаи байёна хусусияти ҷаримаҳои ва ҷабронӣ надорад. Аксарияти ҳуқуқшиносони рус ҳамчун анъана байёнаро дар баробари ноустуворона ба гурӯҳи ҷораҳои ҷавобгарӣ

дохил менамоанд. Хулосаи мазкур собит менамоанд, ки байъона ба маънои манфӣ ҳам бо дигар тарзҳои иҷроӣ уҳдадорӣ ва ҳам бо дигар ҷораҳои ҷавобгарӣ «омехта» мегардад.

**Калидвожаҳо:** байъона, тарзҳои таъмини иҷроӣ уҳдадорӣ, шартнома, ҳаққи дасткашӣ, ҷавобгарии ҳуқуқӣ-граждани.

## НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАДАТКА В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В настоящей статье проанализированы понятие и особенности задатка как способа обеспечения исполнения обязательств в соответствии с законодательством Республики Таджикистан и её соотношение с другими смежными правовыми явлениями. Говоря о правовой сущности, нужно определить соотношение данного явления с явлением гражданско-правовой ответственности. В правовой литературе существуют различные точки зрения относительно данной проблемы. Очень велико практическое значение решения данной проблемы. Например, определение задатка как штрафной неустойки приводит к тому, что относительно задатка может применяться правило приведенное в статье 358 ГК Республики Таджикистан относительно уменьшения размера неустойки. С другой стороны, существует возможность признания задатка в качестве отдельной гражданско-правовой ответственности. Но, ГК РТ в основном устанавливает три формы ответственности: ущерб, неустойка и процент от использования денежных средств другого человека. Кроме этого, нельзя не отрицать, что двойное возмещение задатка не имеет характер штрафа или возмещения. Большинство русских правоведов традиционно наравне с неустойкой задаток причисляют к группе мер ответственности. Данное заключение свидетельствует о том, что задаток в отрицательном значении «смешивается» с другими видами исполнения обязательств и другими мерами ответственности.

**Ключевые слова:** задаток, способы обеспечения исполнения обязательств, договор, отступное, гражданско-правовая ответственность.

## SOME PROBLEMS IN THE OF DEPOSIT CIVIL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses the concept and features of the deposit as a way to ensure the fulfillment of obligations in accordance with the legislation of the Republic of Tajikistan and ratio of the deposit with others with him similar institutions of civil law. In the legal literature there are different points of view regarding this problem. The practical importance of solving this problem is very great. For example, the definition of a deposit as a penalty forfeit leads to the fact that with respect to a deposit the rule given in article 358 of the Civil Code of the Republic of Tajikistan regarding the reduction of the size of the penalty can be applied. On the other hand, there is the possibility of recognizing the deposit as a separate civil liability. But, the RT Civil Code basically establishes three forms of liability: damage, forfeit and percentage of the use of funds of another person. In addition, it cannot be denied that the double compensation of the deposit does not have the nature of a fine or compensation. Most Russian legal scholars traditionally, along with forfeit, pay a deposit as a group of measures of responsibility. This conclusion indicates that the deposit in a negative value is “mixed” with other types of fulfillment of obligations and other measures of responsibility.

**Key words:** deposit, ways to enforce the commitment, contract, compensation, civil liability.

**Сведения об авторе:** *Сангов С.И.* - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: **909-44-88-56**

**Information about the author:** *Sangov S.I.* -Tajik National University, Assistant, Department of Business and Commercial Law, Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17

УДК: 342(581)

## ТАБАҚАБАНДИИ ҶАРОИМ ДАР ҲУҚУҚИ АҶҶОНИСТОН

*Муҳаммад Ҳорун Стонекзай*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Донишмандони ҳуқуқи ҷазо ҷароимро аз ҷиҳати мухталиф ба лиҳози унсури қонунӣ, моддӣ ва маънавӣ тақсим кардаанд, чун дар ҳуқуқи ҷазо ҷароими мухталиф аҳкоми мутафовит доранд, бинобар ин шиносии табақоти ҷароим ҳоизи аҳаммияти бисёр аст.

**Табақабандии ҷароим бар ҳасби унсури қонунӣ.** Ба асоси унсури қонунии ҷурм, ҷароим ба аҳсоми зайл тақсим гардида, ки ҳар якро мавриди мутолиа қарор медиҳем.

**Маҳаси аввал. Табақабандии ҷароим бар ҳасби шиддат ва хиффати он.** Муҳимтарин табақабандӣ дар ҳуқуқи АҷҶонистон тақсимбандии ҷароим аз ҳайси шиддат ва хиффат аст, ки Кодекси ҷазои АҷҶонистон дар моддаи 28 ҳеш ҷароим аз лиҳози хиффат ва шиддати муҷозот ба қабоҳат, ҷинҳа ва ҷиноят тақсим кардааст, ки зайлан тавзеҳ мегардад.

1. **Қабоҳат** – ҷурме, ки ҳадди ақали садама ва хатар барои ҷомеа ва афрод ба вучуд овардааст, ки қонунгузори АҷҶонистон дар моддаи 29 Кодекси ҷазо қабоҳатро чунин баён намудааст: «Қабоҳат ҷурме аст, ки барои он дар ин қонун ҷазои нақдӣ таасии ҳазор аҷғонӣ таъйин шуда бошад».

2. **Ҷинҳа** ҷурме аст, ки садама ва хатар аз ҷиноят камтар ва аз қабоҳат бештар аст, ки Кодекси ҷазо дар моддаи 30 чунин сароҳат дорад: «Ҷинҳа ҷурме аст, ки ҷазои он дар ин қонун бадили ҳабс, ҷазои нақдӣ, ҳабси қасир ё ҳабси мутаваассит таъйин шуда бошад».

3. **Чиноят** чурме аст, ки мутазамини хатари бештар бошад. Қонунгузор дар моддаи 31 Кодекси ҷазо чиноятро чунин баён намудааст: «Чиноят чурме аст, ки ҷазои он дар ин қонун ҳабси тавил, ҳабси давоми дараҷаи 2, ҳабси давоми дараҷаи 1 ва ё эъдом таъйин шуда бошад».

**Осор ва натоиҷи амалии табақабандии ҷароим бар ҳасби шиддат ва хиффати он:**

1. **Аз назари таҳқиқ.** Мутобиқи моддаи 145 Қонуни иҷрооти ҷазоӣ таҳқиқ дар ҷароими чиноят ва чинҳа ҳатмӣ буда, дар ҳоле ки дар қабоҳат таҳқиқ амри ҳатмӣ пиндошта намешавад.

2. **Мурури замон.** Мурури замони ҷароими чиноят, чинҳа ва қабоҳат бо яқдигар фарқ дорад. Мутобиқи моддаи 71 Қонуни иҷрооти ҷазоӣ, мурури замони чиноят даҳ сол, чинҳа се сол ва қабоҳат як сол мебошад, дар сурате, ки муддати таъйин дар ҳар як аз ҷароим тақмил гардад, даъвий ҷазоӣ соқит мегардад.

3. **Шурӯъ ба ҷурм.** Ҳамон тавре ки қаблан ёдовар гардидем, муҷозоти шурӯъ ба ҷурм, дар ҷароими чиноят ва чинҳа мутафовит аст ва шурӯъ ба ҷурм дар қабоҳат ҷурм нест.

4. **Иттифоқ дар ҷурм.** Мутобиқи моддаи 71 Кодекси ҷазо муҷозоти иттифоқ дар чинҳа ба ҳабси қасир дар чиноят ба ҳабси мутаваққиф маҳкум мегардад, аммо дар қабоҳат ҷурм нест, ки баъдан дар ин маврид муфассалан баҳс сурат мегирад.

**Мабҳаси дувум. Табақабандии ҷароими аскарӣ ва умумӣ.** Табақабандии дигар аз назари унсури қонунӣ, табақабандии ҷароими аскарӣ ва умумӣ аст. Ҷароими умумӣ ба ҷароиме итлоқ мешавад, ки рафтори муҷримонаи оммаи мардумро дар бар мегирад ва ҷароими аскарӣ низомӣ аъмоли муҷримонае аст, ки дар Қонуни аскарӣ пешбинӣ шудааст.

Мутобиқи моддаи дувуми Қонуни аскарӣ ҷароими аскарӣ шомили ҷароим алайҳи қобилият ва эҳзороти муҳорибавии қувваҳои мусаллаҳ ва назми муайян дар анҷоми ҳадамоти аскарӣ мебошад.

**Осор ва натоиҷи амалии табақабандии ҷароими умумӣ ба ҷароими аскарӣ:**

1. **Аз назари маҳоким:** салоҳияти расидагӣ ба ҷароими умумии маҳокими одӣ бо умумӣ дорад, дар ҳоле ки салоҳияти расидагӣ ба маҳокими аскарӣ аз доираи қувваи қазоия берун аст.

2. **Аз назари равобити байналмилал:** дар ҷароими аскарӣ асли истирдод пазируфта нашуда ва муҷримини аскарӣ ба тақозои давлати зинафъ мустарад намешаванд.

3. **Аз назари муҷозот:** муҷозот ва муртақибини ҷароими аскарӣ аз муҷримини ҷароими умумӣ фарқ мекунад. Масалан, мутобиқи фақраи 1 моддаи 5 Қонуни аскарӣ ҳар гоҳ мансубини аскарӣ муртақиб чурме, ки ҷузъи он ҳабс аз шаш моҳ то як сол бошад, маҳкамаи аскарӣ метавонад ба ивази муҷозоти ҳабс як рутба танзил намояд.

**Мабҳаси сеюм. Табақабандии ҷароим аз ҳайси муайян будан ва ғайримуайян дар шарияти исломӣ.** Ҳадаф аз ин табақабандӣ ин аст, ки кадом ҷароим дар нусуси шаръӣ мақдур ва муайян аст ва кадом навъ он ғайримақдур ва ғайримуайян мебошад. Ба асоси ин табақабандӣ ҷароим ба ду бахш тақсим гардидааст, ки иборат аз ҷароими мақдур ва муайян ва ҷароими ғайримақдур ва ғайримуайян, ки ҳар як онро мавриди баҳс қарор медиҳем.

1. **Ҷароими мақдур ва муайян** ба ҷароиме гуфта мешавад, ки ҳам ҷурм ва ҷазои он дар шарияти исломӣ муайян гардидааст. Ин ҷароим ба бахш тақсим мегардад, ки иборат аз ҷароими ҳудуд ва ҷароими муставҷиби қасос ва дия, ки ҳар яки онро мухтасаран тавзеҳ медиҳем.

а) **Ҷароими ҳудуд:** ҳудуд ҷамъи ҳад аст ва ҳад дар луғат ба маънии манъ кардан ва ҷилавгирӣ омадааст. Ва дар истилоҳи фикҳи ҳанафӣ иборат аз ҷароим ва муҷозот аст, ки аз ҷониби шарияти исломӣ мақдур ва муайян аст, халифа ё қозӣ ҳаққи тағйир, таҳфиф, афв ва таъдилро дар он надорад.

Аз нуқтаи назари шарияти исломӣ теъдоди ҷароими ҳудуд ҳафт навъ аст: 1) ҷурми зану; 2) ҷурми сирқат; 3) ҷурми қазф; 4) ҷурми шаробнӯшӣ; 5) ҷурми роҳзанӣ; 6) ҷурми бағоват; 7) ҷурми иртидод.

Албатта, лозим ба ёдоварист, ки дар ҷароим ҳудуди ҷанбаи ҳаққуллоҳ назар ба ҳаққулабд қавитар мебошад.

б) **Ҷароими муставҷиби муҷозоти қасос ва дия** ба ҷароиме гуфта мешавад, ки ҳам ҷурм ва ҳам ҷазои он дар шарияти исломӣ мақдур ва муайян аст ва дар ин ҷароим низ ба сурати умум қозӣ ё халифаи мусулмонон ҳаққи тағйир, таъдил, афв ва таҳфиф надорад. Вале аз ин ки дар ин навъ ҷароим ҷанбаи ҳаққулабдӣ нисбат ба ҳаққуллоҳ ғолиб аст, ба ин асос валии дам ё мутазаррир метавонад ҷазои марбутаро таҳфиф ва ё афв намояд.

Теъдоди чароим, ки муставчиби мучозоти қасос ва дия аст ба панҷ чурм болиғ мегардад, ки иборатанд аз: чурми қатли амдӣ; чурми қатли шабаҳи амдӣ; чурми қатли хато; чурми амдӣ бар аъзои инсон; чурми хато бар аъзои инсон.

*Чароими ғайримақдур ё ғайримуайян* иборат аз чароиме аст, ки тавассути нусуси шаръӣ на худи чурм ва на ҷазои он муайян шуда бошад, балки салоҳияти таъйин ва ташхиси он ба қонунгузор гузошта шудааст, ба ин даста аз чароим ва мучозот чароим ва мучозоти таъзирӣ низ гуфта мешавад.

**Осор ва натоқи амалии табақабандии чароим аз ҳайси муайян будан ва ғайримуайян дар шарият исломӣ:**

1. *Аз ҳайси афв ва тахфиф*: аввалуламр маъмулан дар чароими ғайримуайян (таъзирӣ) метавонад мучозоти таъзириро мавриди афву тахфиф қарор бидиҳад, аммо дар чароими муайян (худуд, қасос ва дия) аввалуламр салоҳияти афв ва тахфифро надорад.

Дар чароими қасос ва дия, чун ҳаққулабд назар ба ҳаққуллоҳ қавитар аст, биноан валии дам ё мутазаррар салоҳияти афв ва тахфифро дорад.

2. *Аз ҳайси ҳолоти муҳаффафа ва мушаддада*: дар чароими мақдур ва муайян ҳолоти мушаддада ва муҳаффафа ҳеҷ нақш надорад ва дар сурати исботи ин навъи чароим айна ҷазое, ки барои як чурм муайян шудааст, бидуни шиддат ва хиффат ба шакли аслии он татбиқ мегардад. Аммо дар чароим ва мучозоти таъзирӣ ҳолоти мушаддада ва муҳаффафа назар ба ҳолоти чурм ва мучрим татбиқ шуда метавонад.

3. *Аз ҳайси адилаи исбот*: дар чароими муайян мучозоти замон қобили татбиқ аст, ки адилаи исботи он мутобиқи шароит ва аҳкоми шаръӣ сурат гирифта бошад, вале агар дар адилаи исботи чароими муайян шакки тардид ба вучуд ояд, ҷазои муайяни он қобили татбиқ намебошад ва дар ивази он қозӣ ба ҷазои таъзирӣ ҳукм менамояд.

**Табақабандии чароим бар ҳасби унсури моддӣ.** Бар асоси унсури моддӣ чароим ба чароим онӣ ва мустамар, чароим бо натиҷа ва чароими бидуни натиҷа, чароими эътиёдӣ ва ғайриэътиёдӣ, чароими сода ва мураккаб, чароими машҳуд ва ғайримашҳуд тақсим гардидааст, ки зайлан тавзеҳ медиҳем:

*Чароими онӣ ва чароими мустамар*: агар тӯли муддати вуқӯи феъл ё тарки феълро, ки боиси таҳаққуқи чурм мешавад, дар назар оварем, чароимро метавонем ба онии мустамар тақсимбандӣ кунем.

А) Чурми онӣ ба феъл ё тарки феъле гуфта мешавад, ки дар як лаҳза сурат гирад, муддати вуқӯи он зиёд набошад. Монанди қатл, зарб ва ҷарҳ, сирқат ва ғайра чароими онӣ ҳастанд.

Б) Истимродӣ ба чароиме гуфта мешавад, ки унсури моддии он онӣ ва фаврий иҷро нагардид, унсури моддии он бидуни инқитоъ дар як муддат ва замон истимрор пайдо мекунад. Монанди таваққуфи ғайриқонунӣ ё ихтифоӣ амволи масруқа.

**Анвои чароим аз ҳайси ҷиғунагии натиҷа**: Ҳамон тавре, ки дар баҳси унсури моддии чурм роҷеъ ба натиҷаи чурм баҳс кардем, аз лиҳози натиҷа чароим ба ду баҳш тақсим гардидааст – чароим вобаста ба натиҷа ва чароим бидуни натиҷа.

А) *Чароим вобаста ба натиҷа*. Чароим вобаста ба натиҷа ба чароиме гуфта мешавад, ки дар вақти расидагӣ ба чурм, натиҷаи чурм дар назар гирифта мешавад. Масалан, дар қатл ҳатман бояд куштани шахси дигар таҳаққуқ пайдо кунад ва ё дар сирқат бояд моли рабудашуда бошад.

Б) *Чароим бидуни натиҷа* чароиме мебошанд, ки дар вақти расидагӣ ба чурм натиҷаи чурм дар назар гирифта намешавад ва бидуни дарназардошти натиҷа, амали муртакиба ба ҳайси чурм доништа шуда, ашхоси дахил дар он қобили муҳокима ва мучозот доништа мешаванд. Масалан, чароими ақим, маҳол, шуруъ ба чурм ва ғайра.

**Чароими машҳуд ва ғайримашҳуд**. Табақабандии дигаре, ки ба лиҳози унсури моддӣ ва баъзан аз назар унсури қонунӣ вучуд дорад, тақсими чароими машҳуд ва ғайримашҳуд аст, ки зайлан баён мегардад:

А) *Чароими машҳуд* ба чароиме гуфта мешавад, ки ҳангоми иртиқоб ё андаке баъд амалан мушоҳида шуда бошад.

Б) *Чароими ғайримашҳуд* ба чароиме гуфта мешавад, ки ба шакли махфӣ анҷом шуда бошад ва тавассути ашхос мушоҳида нашуда бошад.

Аҳаммияти ин тасниф дар он аст, ки дар чароими машҳуд маъмур ва ё масъул метавонад маскани шахсро тафтиш ва баъдан сихати иқдоми хеш аз маҳкама аҳз намоянд, дар ҳоле ки дар чурми ғайримашҳуд дар қадами нахуст бояд ҳукми маҳкама гирифта шавад ва баъдан маскани шахс тафтиш гардад. Ҳамчунин, агар аъзои Шӯрои миллӣ дар чурми машҳуд гирифтгор шавад, баъдан ба маҷлис иттилоъ дода мешавад, дар ҳоле ки дар чароими ғайримашҳуд узви Шӯрои миллӣ муттаҳам ба чурм гардад, дар

қадами нахуст аз маҷлис, ки муттаҳам узви он аст, ичоза гирифта мешавад, баъд гирифтормешавад.

**Анвои ҷароим аз ҷиҳати эътиёд ва ғайриэътиёд.** Аз ҳайси эътиёд ва ғайриэътиёд тамоми ҷароим ба ду бахш тақсим гардидааст, ки зайлан тавзеҳ мегардад:

1. **Ҷароими эътиёдӣ** ба ҷароиме гуфта мешавад, ки бори аввал анҷом ёбад, ҷурм набуда ва қобили муҷозот нест, вале дар сурате ки ба бори дувум ё бештар аз он анҷом ёбад, ҷурм маҳсуб мегардад ва муртакиби он қобили муҷозот аст. Масалан, табобати ғайриқонунӣ ба бори аввал маршрут бар он ки ба шахс зиён нарасонад ҷурм нест, вале дар сурати такрори он ҳатто ба касе зарар ҳам нарасида бошад, ҷурм маҳсуб мешавад ва муртакиби он муҷозот мегардад.

2. Ҷароими ғайриэътиёдӣ ба ҷароиме гуфта мешавад, ки иртиқоби он ба бори аввал ҷурм ва муставҷиби муҷозот буда, дар сурати такрор низ ҳар бор ба ҳайси ҷурм маҳсуб мегардад ва қобили муҷозот мебошад. Масалан, қатл, сирқат, зарбу ҷарҳ, ҳатки хурмат.

**Ҷароими сода ва мураккаб:**

1. **Ҷароими сода** ба ҷароиме гуфта мешавад, ки унсури моддии он як амали воҳид бошад, монанди қатл, сирқат.

2. Ҷароими мураккаб ба ҷароиме гуфта мешавад, ки унсури моддии он аз ду ё бештар амал ташкил шуда бошад. Масалан, фиребкорӣ, ки унсури моддии муташаккили ду амал аст – яке истеъмоли мутақаллибона; дувум, ба даст овардани мол ё пул.

Дар ҷароими мураккаб саволи матраҳ ин аст, ки кадом маҳкама зисалоҳ аст, маҳкамае, ки дар ҳавзаи марбутаи он феъли аввал вуқӯъ шуда ё маҳкамае, ки охиринамал ташкилдихандаи ҷурм дар ҳавза ё қаламрави он воқеъ шудааст. Аксар ҳуқуқдонон бар ин бовар ҳастанд, ки маҳкамае, ки ҷурм дар ҳавзаи онҳо воқеъ шудааст, маҳкамаи зислоҳ шинохта мешавад.

**Табақабандии ҷароим бар ҳасби унсури маънавӣ:** Аз лиҳози унсури маънавӣ ҷароим ба анвои зайл тақсим гардидааст: ҷароими умумӣ ва ҷароими сиёсӣ дар муқобили ҷароими умумӣ, мисли қатл, сирқат, фиребкорӣ, хиёнат дар амонати ҷароими сиёсӣ қарор дорад. Таърифи чомеъ аз ҷароими сиёсӣ сурат нагирифтааст, вале ба тавре ки ҷурми сиёсӣ ба амали муҷримонае итлоқ мешавад, ки ҳадафи он вожгун қардани низоми сиёсӣ, иҷтимоӣ ва барҳам задани назм ва амнияти кишвар бошад.

**Хусусияти ҷароими сиёсӣ:**

1. **Аз лиҳози истирдод:** дар ҷароими умумӣ, дар сурати вучуди қарордоди истирдоди муҷримин байни кишварҳо, ё пешбини он дар қавонини дохилӣ, истирдод сурат мегирад. Дар ҳоле, ки дар мавриди муҷримини сиёсӣ истирдод пазируфта нашудааст, асли адами истирдоди муҷримини сиёсӣ мавриди қабули ағлаб кишварҳо қарор гирифтааст.

2. **Аз лиҳози муҷозот:** дар бештар кишварҳое, ки низоми ҷазоии ҳосе барои ҷароими сиёсӣ доранд, муҷозоти эъдом дар мавриди муҷримини сиёсӣ иҷро намешавад, ҳатто дар баъзе аз кишварҳо барои муҷримини сиёсӣ ҳабс абад низ аъмол намегардад.

3. **Аз лиҳози тасҳилоти татбиқи муҷозот:** барои муҷримини сиёсӣ дар вақти татбиқи муҷозот як силсила суҳулат нисбат ба муҷримини одӣ дар назар гирифта мешавад. Монанди адами анҷоми кори шоқа, суҳулат дар мулоқот, мутолиаи кутуб, маҷаллот, ахбор ва ғайра.

**Ҷароими амдӣ ва ғайриамдӣ:**

1. **Ҷароим амдӣ** ба ҷароиме гуфта мешавад, ки дар он ирода шакли мустақим, яъне шакли қасд дахил бошад, ки қонунгузор дар моддаи 44 Кодекси ҷазо ҷурми амди ро чунин таъриф менамояд: ҷурм вақте амдӣ шинохта мешавад, ки қасди ҷурме назди муртакиб таҳаққуқ бошад.

2. **Ҷароими ғайриамдӣ** ба ҷароиме гуфта мешавад, ки иродаи шахс ба шакли мустақим дахил набошад. Ҷурм ба шакли хато дар натиҷаи бепарвоӣ, беэҳтиётӣ, ғафлат, адами муурооти қавонин ва муқаррарот сурат гирифта бошад, ки Кодекси ҷадиди ҷазо дар мавриди ҷароими ғайриамдӣ дар моддаи 45 хеш чунин сароҳат дорад: «Ҷурм замоне ғайриамдӣ ё хато шинохта мешавад, ки бар асари эҳмол, беэҳтиётӣ, ғафлат ё адами риояти қавонин ва муқаррарот сурат гирифта ва фоил натоиҷи амали худро пешбинӣ нанамуда бошад.

**Натиҷагирӣ.** Ҷароимро метавон чунин тақсимбандӣ намуд:

1. Ҷароимро аз лиҳози унсури қонунӣ ба ҷароим аз ҳайси шиддат ва хиффат (қабохат, чинҳа ва чиноят), ҷароими умумии аскарӣ ва ҷароими умумӣ ва ҷароими муайян ва номуайян тақсим намуда метавонем.

2. Ҷароимро аз лиҳози унсури моддӣ ба ҷароими онӣ ва ҷароими мустамар, ҷароим аз ҳайси ҷиғунагии натиҷа (бонатича бидуни натиҷа), ҷароими машҳуд ва ғайримашҳуд ва ҷароим аз ҷиҳати эътиёд ва ғайриэътиёд тақсим карда метавонем.

3. Ҷароимро аз лихози унсури маънавӣ ба ҷароими умумӣ ва сиёсӣ ва ҷароими амдӣ ва ғайриамдӣ тақсим намуда метавонем.

#### А Д А Б И Ё Т

1. Қонуни асосӣ. Ҷаридаи расмӣ №812 . – 1382.
2. Қонуни иҷрооти ҷазой. Ҷаридаи расмӣ №1132. – 1393.
3. Қуди ҷазо. Ҷаридаи расмӣ №1260. – 1396.
4. Дониш Ҳафизуллоҳ. Ҳуқуқи ҷазой умумӣ. – Кобул: Мустақбал, 1385.
5. Стонекзай Ҳорун. Ҳуқуқи ҷазой умумӣ. – Кобул: Сабоун, 1397.

#### ТАБАҚАБАНДИИ ҶАРОИМ ДАР ҲУҚУҚИ АФҒОНИСТОН

Дар мақолаи мазкур табақабандии ҷароим аз рӯи ҳуқуқи ҷиноии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Низоми амалкунандаи ҳуқуқи ҷиноии Афғонистонро аҳкоми шариат ва санадҳои ҷиноӣ - ҳуқуқӣ ташкил медиҳад, ки асоситарини он Қонун дар бораи ҷазоҳои соли 1976 мебошад, и инъикосгари Кодекси ҷиноӣ бо қисматҳои умумӣ ва махсус - "китобҳо" мебошад. Нақши аҳкоми шариат аз он иборат мебошад, ки амаликунии меъёрҳои ҷиноӣ - ҳуқуқӣ аз мувофиқати онҳо бо қарордорҳои шариат вобастагӣ дорад. Он меъёрҳо, ки ба он муҳолифанд, дорои қувваи ҳуқуқӣ намебошанд. Қабули Сарқонун дар соли 1987 нақши пешбарандаи ислом ва аҳкоми шариатро дар низоми давлатӣ - ҳуқуқӣ ва ҳаёти ҷаъмиагӣ - ҳуқуқии мамлакат таҳким намуд. Аз соли 1992 Афғонистон давлати исломӣ эълон гардид ва дар қонунгузориҳои ҷиноии Афғонистон табақабандаи сеузвайи ҷиноятҳо (ҷиноят, ҷинҳа, қабохат) гузаронида мешавад, ки асоси онро вазнинии ҷинояти содирнамуда ташкил медиҳад. Ҷиноят - ин ҷинояте, мебошад, ки барои содир намудани он ҷазо дар намуди мӯҳлати дурударози ҳабс (зиёда аз панҷ ва то бист сол) ва ё ҳатто қатл муқаррар гардидааст. Ҷинҳа - ҷинояте мебошад, ки барои содир намудани он гунаҳгор аз се моҳ то панҷ сол аз оҳиди маҳрум мегардад ва ё ҷаримаи пулӣ дар ҳаҷми зиёда аз се ҳазор афғонӣ таъин карда мешавад. Қабохат - ҷинояти майда (рафтори ношоъи ҷиноӣ), ки барои содирсозии он ба гунаҳгор ҷазо дар намуди ҳабси кӯтоҳмуддат ба мӯҳлати то бисту чор соат ва ё ҷаримаи пулӣ дар ҳаҷми се ҳазор афғонӣ таъин карда мешавад. Қонуни ҷиноӣ инчунин ҷавобгариро барои фаъолияти пешакии ҷиноӣ муқаррар менамояд.

**Калидвожаҳо:** ҳуқуқи ҷиноии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон, ҷароим, табақабандии ҷароим, амаликунии меъёрҳои ҷиноӣ - ҳуқуқӣ, меъёрҳои шариат, расонидани оқибатҳои ҷиноӣ, унсурҳои ҷазо, муайянсозии қонунгузориҳои амали ҷиноӣ, муайянсозии ҷазо баои содирсозии ҷиноят.

#### КЛАССИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПО УГОЛОВНОМУ ПРАВУ АФГАНИСТАНА

В данной статье рассмотрена классификация преступлений по уголовному праву Исламской Республики Афганистан. Действующую систему афганского уголовного права составляет шариат и уголовно-правовые акты, основным из которых является Закон о наказаниях 1976 г., представляющий собой типичный Уголовный кодекс с Общей и Особенной частями - "книгами". Роль шариата заключается в том, что действенность уголовно-правовых норм зависит от их соответствия постановлениям шариата. Те нормы, которые противоречат ему, не имеют юридической силы. Принятие в 1987 г. Конституции окончательно закрепило ведущую роль ислама и норм шариата в государственно-правовой системе и общественно-политической жизни страны. С 1992 г. Афганистан официально объявлен исламским государством. В уголовном законодательстве Афганистана проводится трехчленная классификация преступлений (джинаят, джанха, кабохат), в основу которой положена тяжесть совершенного преступления. Джинаят - это преступление, за совершение которого установлено наказание в виде длительных сроков тюремного заключения (свыше пяти и до двадцати лет) или даже смертная казнь. Джанха - преступление, за совершение которого виновный подлежит лишению свободы на срок от трех месяцев до пяти лет или денежному штрафу в размере свыше трех тысяч афгани. Кабохат - мелкое преступление (уголовно наказуемый проступок), за совершение которого виновный подлежит наказанию в виде кратковременного лишения свободы на срок от двадцати четырех часов до трех месяцев или денежному штрафу в размере до трех тысяч афгани. Уголовный закон устанавливает ответственность за предварительную преступную деятельность.

**Ключевые слова:** афганское уголовное право, преступление, классификация преступлений, действенность уголовно-правовых норм, нормы шариата, причинение преступных последствий, элементы преступления, законодательное определение преступного деяния, определение наказания за совершение преступления.

#### CLASSIFICATION OF CRIMES UNDER CRIMINAL LAW OF AFGHANISTAN

This article discusses the classification of crimes under the criminal law of the Islamic Republic of Afghanistan. The current system of Afghan criminal law is comprised of Sharia law and criminal law acts, the main of which is the Punishment Law of 1976, which is a typical Criminal Code with the General and Special Parts - "books". The role of Sharia is that the effectiveness of criminal law depends on their compliance with Sharia. Those norms that contradict him have no legal force. The adoption of the Constitution in 1987 finally consolidated the leading role of Islam and Sharia norms in the state legal system and the country's social and political life. Since 1992, Afghanistan has been officially declared an Islamic state. The criminal legislation of Afghanistan provides a three-term classification of crimes (jinayat, janha, kabohat), which is based on the gravity of the crime. Jinayat is a crime for which punishment is established in the form of long terms of imprisonment (more than five and up to twenty years) or even the death penalty. Dzhanha - a crime for the commission of which the offender is subject to imprisonment for a term of three months to five years or a fine in the amount of more than three thousand Afghani. Kabokhat is a petty crime (criminal offense), for the commission of which the perpetrator shall be punished by short-term imprisonment for a term of twenty-four hours to three months or a fine in the amount of up to three thousand Afghani. Criminal law establishes liability for preliminary criminal activity.

**Key words:** Afghan criminal law, crime, classification of crimes, the effectiveness of criminal law, Sharia norms, causing criminal consequences, elements of a crime, legislative definition of a criminal act, determination of punishment for a crime.



**Сведения об авторе:** *Мухаммад Хорун Стонекзай* – Таджикский национальный университет, докторант PhD юридического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: [Abasin.staikzai786@gmail.com](mailto:Abasin.staikzai786@gmail.com). Телефон: 00937892936235; 009376666670

**Information about the author:** *Muhammad Khorun Stonekzai* - Tajik National University, Ph.D. student of the Faculty of Law. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. E-mail: [Abasin.staikzai786@gmail.com](mailto:Abasin.staikzai786@gmail.com). Phone: 00937892936235; 009376666670

УДК: 340(575.3)

## ФАННИ ТАҲҚИҚИ ЧИНОӢ

*Мухаммад Ориф Ризоӣ, Амонуллоҳ Назирӣ*  
Донишгоҳи Балхи Ҷумҳурии Исломии Афғонистон

Мусаллам аст, ки ҳуқуқ назми умумӣ ва хусусиро таъмин мекунад. Аз инҷост, ки ҷабри иҷтимоӣ бояд вучуд дошта бошад, то ҳуқуқи афродро тазмин бикунанд, яъне қонун бояд ҳоким бошад, ки мучримин ва соир ашхоси масъул аз он дар ҳарос бошанд ва муртакиби ҷурм ва ҷиноят нагарданд. Аммо, дар иҷтимоӣ афроде ҳастанд, ки илова бар ин ки ҳуқуқи афроди як ҷомеаро нақз мекунанд, муртакиби ҷароим ва ҷиноъти қабех мешаванд, ки эҷоби ҷуброн ва ҷазоро менамояд, то ҳамон назми мухталшудаи ҷомеа бароварда шуда, аз сӯйи дигар бояд барои соирин ва ҳуди мучрим як панд буда ва ислоҳ шавад. Асосан, дарёфтани ашхоси масъул ё мучримин ва супурдани эшон ба органҳои қазоӣ ва адлӣ як масъалаи одӣ нест, балки ниёз ба як силсила ташрифоти ҳуқуқӣ ва қонунӣ дорад, то асли мучрим шинохта шуда, ба органҳои адлӣ ва қазоӣ супурда шуда ва қонун болои вай татбиқ гардад. Барои шинохти як муттаҳам, ки оё воқеан он мучрим аст ё не, дақиқан усул ва роҳкорихое вучуд доранд. Ин шева иборат аз кашф ва таҳқиқ аст.

Аз калимаи кашф маълум аст, ки дарёфтани аст, аммо аз лиҳози ҳуқуқӣ ва ҷазоӣ дарёфтани воқеияти ҷурмӣ ва масъулият аст, ки қаблан он тавассути ашхос ба шакли амдӣ ва ё ғайриамдӣ воқеъ гардида ва ё ин ки ҳақиқати ҷурмӣ аст, ки дар оянда дур ва наздик воқеъ мегардад ва дарёфт мешавад. Ба хотири пешбурд ва расидагии дуруст ба вазоиф, қавонини Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ба асоси моддаи 134 Қонуни асосӣ салоҳияти кашф, ки як вазифаи бузурге аст, ба органи полис муҳаввал сохта шуда, то дар арсаи як ҷурм аз ин салоҳият ба хотири мановеи афроди давлат ва ё ба таври умум иҷтимоӣ истифода кунанд. Рӯй ҳам рафта, таҳқиқ ҳам яке аз асбоби муҳим барои шинохти мучрим аст, ки баъдан дар мавриди вай аз тарафи маҳоким тасомим иттиҳоз гардида ва ҳукми мабнӣ бар масъул будан ва адами масъул будани вай содир мегардад. Бояд тазаққур дод, ки ба асоси моддаи 134 Қонуни асосӣ кишвар салоҳияти таҳқиқ ва иқомаи даъвиро ба органи луйи сорунволӣ додаст, то аҳдофи кашф ва таҳқиқ бароварда шаванд.

**Фанни таҳқиқи ҷиноӣ.** Бозҷӯӣ аз мазнунин ва гувоҳони матлаъ дар амри ҳақиқат ба ҳамон андоза, ки соир мароҳили таҳқиқ, монанди ҷамъоварии мадорики илмӣ ва ғайра аҳаммият доранд, муҳим ва шоёни таваҷҷуҳ аст.

Таҳқиқ дар воқеъ ҳунаре маҳсуб шуда ва таҳассус дар он монанди таҳассус дар озмоиши маҷҳул ва коршиносии аслиҳа барои ташҳиси навъ ва соир таҳқиқоти кашфи ҷароим аҳаммияти зиёде дорад. Дар мақоми муқоиса бо соир пешрафтхое, ки дар амри кашфи ҷароим ба амал омадааст, мутаассифона, ба ин ҳунар таваҷҷуҳи шоиста мабзӯл нигардидааст. Таҳқиқ иборат аст аз қудрати ҷамъоварӣ, аҳзи иттилооти саҳеҳ ва қобили эътимод аз роҳи савол қардан ва қудрати арзёбии иттилооти муктасаба ва ҷудо қардан ва ташҳиси ҳақиқат аз дурӯғ аст. [3,с.107].

**Тарзи иқдоми таҳқиқ.** Таҳқиқ замоне оғоз мешавад, ки шавоҳид ва мадорик далолат бар ҷурм ва мучримият намояд. Дар наҳви оғоз ва ҷигунагии таҳқиқ сорунвол тобеи қадом шаклиёти ҳоссе нест. Дар воқеъ ҷигунагии таҳқиқи марбут ба ибтиқори амали худ муҳаққиқ ё сорунвол мебошад, ки ҷӣ гуна метавонад ба ҳақиқат ва воқеият худро наздик сохта ва билохира мучримро ба муҳокимаи муаррифӣ намояд.

Асосан, барои ин ки як шахс аз мазнуният ва машқук будан ба ҳолати муттаҳам будан табдил гардад ва масъул ва ё ғайримасъул будани он собит гардад, сорунволон аз мадорики исботия истифода менамоянд, ки иборатанд аз шухуд, муқобилаи шухуд, шиносоии мазнун таври билмувоҷеҳа дар саф, тафтиши маҳал, талошӣ, забти ашё, арзёбӣ ва муоинот (аҳзи назари аҳли хубра) ва истинтоқ мебошанд. Инҳо аз ҷумлаи вазоифи сорунвол низ мебошанд, ки яке пайи ҳам онро анҷом медиҳанд [2,с.52]. Дар касби ҳақиқат ва воқеияти як қазияи ҷиноӣ сорунволон дар дарёфти посух ба саволоти асосӣ мепардозанд. Пас барои дарёфти ҷавоботи ин саволоти асосӣ ва соир арзёбиҳои

хамачонибаи қазия сорунволон аз тартиби нақшаи таҳқиқотӣ шурӯъ ва ё соир иҷроот, монанди исдори қарорҳо, истинтоқ аз мазнун, мутазаррир, шухуд ва ғайраро анҷом медиҳанд. Дар иқдоми таҳқиқ муҳаққиқ бояд хусусиёти зайлро дошта бошад:

1. Дар аввал як муҳаққиқ бояд дорои таҷрибаи кофӣ дар риштаи таҳқиқ дошта бошад.

2. Махсусан дорои сабру ҳавсалаи фаровон ва маҳоратҳои фаннӣ дар таҳқиқ дошта бошад.

3. Таҳқиқкунанда бояд як муҳаққиқи воқиф ба табиати инсон ва аз лиҳози раваншиносӣ иттилооти кофӣ дошта бошад.

4. Қабл аз шурӯи саволоти таҳқиқкунанда бояд аз тамоми ҳақоқиқ ва воқеоти қазия огоҳӣ дошта бошад.

5. Масъалаи дигар ҷое, ки таҳқиқ сурат мегирад бояд маълум бошад.

6. Дар таҳқиқ набояд бештар аз се нафар бошад: муттаҳам, муҳаққиқ ва нозир. Вуруди ногаҳонии ашхос, занги телефон ва задани дарвоза дар ҳангоми таҳқиқ авзоъро муҳтал накунад.

7. Дар ибтидо таҳқиқ ба мисли як суҳбати хусусӣ шурӯъ шавад, агар дар сурате, ки навишта ё сабт шавад, муттаҳам дар тарс воқеъ шуда аз гуфтани ҳақиқат худдорӣ мекунад.

8. Бештар аст, ки маъмури дигаре ҳозир буда ва шоҳиди изҳороти тараф бошад.

9. Таъхиру таълил дар таҳқиқ вучуд надорад, чун таъхир дар он амри фурсат барои пайдо кардани дурӯғ мебошад.

10. Ҳамчунин ба маҳзи иқрор ва шаҳодат тақрири катбӣ гирифт, агар ин кор ба баъд вогузор гардад, муттаҳам аз иқрор ва шаҳодат инкор намуда ва имзо наменамояд [1, с.25].

**Равиши савол кардан.** Ба гуфтаи қадимиҳо аз шаҳд бештар аз шаранг метавон истифода намуд. Ин гуфта беш аз ҳарду маврид дар ҳунари таҳқиқ содиқ аст, ба тавре ки дар аксар воқеаҳо дар таҳқиқ хоҳад гардид. Нависанда ба хотир меорад дар як воқеаи сирқат ва қатл, ки дар як бонки марказӣ рӯй дода буд, ҷавоне мазнун воқеъ шуда ва ба идораи полис оварда шуда буд. Ҷамъи зиёде аз афсарони полис даври вай ҷамъ шуда ва дастаҷамъӣ аз вай савол менамуданд. Вақте ки бо инкори ҷавон мазнун мувоҷеҳ шуданд, сабр ва ҳавсаларо аз даст дода ва ба ӯ таҳдид карданд ва ҳатто латуқӯб намуданд [3, с.109].

1. Рафтори мутафовити маъмуриин бо баъзе аз муттаҳамин дар ҳангоми савол кардан.  
2. Як таҳқиқкунандаи моҳири дорои таҷрибаи таҳсилот ва мутолиоти худ дар бораи табиати башарӣ, аз таҷрибаи истифода намуда, ҳақоқиқро, ки мунҷар ба ҷурм гардидааст, пайдо хоҳад кард.

3. Як муҳаққиқи лоиқ битавонад ба истилоҳ ба ҳарф ва дар овардани иттилооти лозимаро касб намояд.

4. Муттаҳам ё гувоҳм саркаш бояд мавриди мутолиаи дақиқ қарор гирифта ва иллати адами ҳамкорӣ вай маълум гардад [6, с.74].

**Истинтоқ дар таҳқиқ** яке аз мабоҳиси бисёр муҳим ва дилчаспи таҳқиқоти ҷиноӣ аст ва бидуни шак мусталзами фаҳм ва дониши амиқ ва ҳамачониба мебошад. Вале бояд донист, ки як системаи муайян ва собит аз лиҳози техникӣ ва тактикий истинтоқ вучуд надорад, ки дар мавриди тамоми кутугариҳои муҷримин қобили татбиқ бошад. Аз тарафе ҳам, бояд мутазаккир шуд, ки фикри истифода аз найрангҳои муҳталиф муваффақиятҳои хубе ба даст медиҳад ва дар кашфи ҷароим ва ҷиноёт муассир аст, як роҳи нодуруст ва фикри ботил хоҳад буд. Нуктаи муҳим иборат аз фаҳм ва дарки шахси муҳаққиқ ва шахсияти ӯ ва ҳамчунин зарфияти ӯро дарк ва доро будани таҷриба ва маълумот аз ҳаёти рӯзмарра мебошад. Ва ҳама ин мавзӯот даст бо ҳам дода, якҷо бо дониш мантики ӯро дар роҳи рабт додани амалӣ ва мантикий изҳороти муттаҳам ва билохира исботи як ҷурм бар ӯ кумак менамояд. Дар ин қисмат ногузирем таърифе барои ин истилоҳ ироа намоем [1, с.63]. Истинтоқ ба маънии талаби нутқ аст, ки истилоҳи англисии он (interrogation) мебошад. Набояд ин истилоҳро бо таҳқиқот (investigation), ки мавзӯи он омита ва васеъ аст муғолата намуда аз ҷонибе ҳам баъзан ин истилоҳ бо истичвоб, ки як навъи саволу ҷавоби шифоҳӣ аст, муғолата мешавад, ки барои эътироз аз ин ихтилолот асли маънӣ истилоҳро мутазаккир шудем. Истинтоқ истилоҳе аст, ки метавон онро дар мавриди мувоҳиса ва пурсиши таҳрирӣ аз муттаҳам ва соир шомилини қазоӣ ҷиноӣ истеъмол кард. Яъне, вақте ки дар баробари саволҳои таҳқиқкунанда ҷавоби ироашуда рӯйи вараки махсус ёддошт гардад, мафҳуми истинтоқро дорад. Вале таҳқиқот шомили мафҳуми васеътар мешавад ва маънии он дарёфти ҳақиқат аст ва шомили тамоми фаъолияти муҳаққиқ мешавад, ки дар як қазияи ҷурмӣ амалӣ мешавад ва таҳқиқот илова бар худи

истинтоқ ичрооти дигареро, аз қабилӣ мушоҳидоти маҳалли воқеа, мавзӯоти марбут ба талошӣ, гирифтории экспертизаи адлӣ ва ғайраро эҳтиво менамояд [6,с.74].

Истичвоб иборат аз истилоҳе аст, ки дарбаргирандаи мароҳили ибтидоии таҳқиқот мебошад ва ба маънии талаби ҷавоб аст аз мазнун ва ё шухуд, яъне аз ашхоси ахируззикр саволоте дар хусуси қазия ба амал меояд ва маъмулан он ба шакли шифоҳӣ ва тақрирӣ мебошад. Яъне, истичвоб тақрибан як саволу ҷавоби ғайрирасмӣ барои дарёфти ҳақиқат аст.

**Мустантиқ** иборат аз таҳқиқкунандаи ҷиной аст, ки дар ҷараёни баррасии амали ҷурмӣ ба истинтоқ ва истиҷвоби ашхос маълумоти шухуди аҳли хубра ва муттаҳам муваззаф буда, ки ҳадафи он вазоҳат додан ва баррасии ҳамаҷонибаи қазияи ҷурмӣ мебошад. Ва дар ниҳоят чиҳати ихлолаи парвандаи ҷазоӣ ба маҳкама тасмими иттиҳоз мекунад [4,с.63].

**Сабти иқрор ва баёнот.** Дар ин замина Эъломияи ҳуқуқи башар муқаррар медорад, ки ба расмият шинохтани шахсияти зотӣ ва ҳуқуқии баробар ва салб нашудани ҳама аъзои ҷомеаи башарӣ, асоси озодӣ, адолат ва сулҳ дар ҷаҳон аст. Асли каромати инсонӣ, яке аз он усуле аст, ки ба таври мусаллам дар ҷомеаи байналмилалӣ, низоми ҳуқуқи башар ва ҳуқуқи башардӯстона мавриди шиносӣ қарор гирифтааст. Қонуни асосии кишвар ба асоси моддаи 29 хеш чунин машъар аст: «Таъзиби инсон мамнӯъ аст».

Ҳеҷ шахс наметавонад ҳатто бо мақсади кашфи ҳақиқат аз шахси дигар, агарчи таҳти таъкиб, гирифтори ё тавқиф ва ё маҳкум ба ҷазо бошад, ба таъзиби ӯ иқдом кунад, ё амр бидиҳад. Таъйини ҷазое, ки муҳолифи каромати инсонӣ бошад, мамнӯъ аст (Қонуни асосӣ, моддаи 29). Бад-ин сурат ки ҳар фарде бояд аз эҳтиром ва каромате бархӯрдор шавад, ки шоистаи тамоми инсонхост ва ҳама афрод аз ин каромат бояд ба сурати мусовӣ баҳрааманд шаванд ва дар ин робита тафовуте миёни афроде, ки ба ҳар далеле дар мизони иттиҳом қарор доранд, бо соир афрод вучуд надорад, зеро мутобиқи асли 25 Қонуни асосӣ, бароат замма ҳолати асли аст. Муттаҳам, то вақте ки ба ҳукми қатъии маҳкама бо салоҳияти маҳкумилайҳ қарор нагирад, бегуноҳ шинохта мешавад. Ва ҳамчунин моддаи 5 Кодекси ҷазо тазаккур рафтааст (Қонун асосӣ моддаи 25; Кодекси ҷазо моддаи 5).

Набояд фаромӯш кунем, ки муттаҳам ғайр аз мучрим аст. Чӣ басо муттаҳамоне, ки дар додгоҳҳои бадавӣ ва таҷдиди назар табраа мешаванд. Пас бо ин тавҷеҳ, ки муттаҳам, мучрим нест, бояд бо вай ҳаммонанди соир шахрвандон рафтор шавад ва то замоне ки ҳукми маҳкумияти қатъии ӯ содир нашудааст, бо афроди дигари ҷомеа ҳеҷ тафовуте надорад ва аз шаън ва эҳтиром бархӯрдор аст. Нуктаи ҳоизи аҳаммият ин ки бархӯрди муносиби авомили дастгоҳи адолати ҷазоӣ бо муттаҳам, омили муносибе барои пешгирии сонавия аз иртиқоби ҷурм ва ислоҳи мучримон буда ва яке аз рисолатҳои муҳимми дастгоҳи қазоиро муҳаққақ мекунад. Муттаҳам ҳуқуқе дорад ва бар ҳама кормандон ва масъулини дастгоҳи қазоӣ фарз аст, ки онро муруот кунанд [6,с.52].

Аз ин рӯ, сабти иқрор ва баёнот зайлан бояд сурат гирад:

- Тамоми иқрор ва баёнот чузъ ба чузъ сабт ва навишта шаванд.
- Дар мавқеяте, ки тақрирот ба сурати саволу ҷавоб сабт мешавад, набояд саволоти мубҳам намуд.
- Саволро бояд тавре пешниҳод намуд, ки ҷавоби он шарҳ ва чузиёт дар мавриди воқеа бошад.
- Аз саволот, ки ҷавоби онҳо «бале» ва «на хайр» аст, худдорӣ кард.
- Таҳқиқкунанда ё тақрирнавис ба ҳеҷ унвоне набояд ҷумалот ва калимаҳои худӣ мазнун ва муттаҳамро ба назари вай, ғалат ё омиёна баён кардааст, тағйир дода ва ё аз қалам андозад.
- Навиштани иқрори муттаҳам баъд аз ба даст овардани иқрору эътирофи он як амри зарурӣ аст, зеро агар замоне аз он бигузарад, эҳтимолан муттаҳам аз иқрори хеш инкор намояд ва ё онро тағйир диҳад.
- Мақсуд аз таҳқиқ ба даст овардани ҳақиқат аст, ки дар ин масъала ташҳиси рост ва дурӯғ яке аз масоили муҳимми полис буда, ки тавассути донишмандон мошини полиграф ё дурӯғсанҷ ба кор бурданд.

**Шеваҳои қадид илми барои гирифтани иқрор аз муттаҳамон:**

**Иқрори ҳосила аз истиқомат телефонии муқоламот.** Дар ин шева, ки барои машрӯбият он бисёр зариф ва ҳушмандона бояд амал шавад, муттаҳам ғофилгир мешавад. Паёми кӯтоҳ ва забти телефонӣ аз Ҷанги ҷаҳонии дувум ба ин тараф аҳаммияти зиёде пайдо кардааст. Дар ростии истинод ба ин гуна иқрорҳо дар интиқоби далел ба муттаҳам набояд кӯчактарин шубҳа боқӣ бимонад, вагарна он иқрори далел мустанади нахоҳад буд. Дар мавриди эътибори чунин иқрор бояд гуфт, ки бо тавачҷуҳ бо ин ки иқрор ба қавле бояд назди қозии ҳоким сурат бигирад, ва шахси муқаррар ҳам ба ин амр огоҳ бошад, то бо

илми иҷмолӣ ба дараҷаи таъсири баёноти худ мувофиқат ва диққати лозим барои изҳороташ дошта бошад. Чунончи, дар моддаи 30 изҳор, иқрор ва шаҳодате, ки аз муттаҳам ё шахси дигаре ба василаи иқроҳ ба даст оварда шавад, эътибор надорад. Тибқи муқаррароти моддаи 31 Қонуни асосӣ, иқрор ба ҷурм иборат аст аз эътирофи муттаҳам бо ризоияти комил ва дар ҳолати сихати ақл, дар ҳузури маҳкамаи босалоҳият.

Бинобар ин, ин гуна «иқрорҳо, ки дар мақоми тадофеъ ба даст наомада ва бо ғофилгир кардани марди муттаҳам таҳсил шудааст, дар ниҳоят дар ҳадди як аммораи қазоӣ ва ба унвони василаи таҳсили илм барои қозӣ муътабаранд» ва далели қотее, баҳусус дар иҷрои ҳудуд ба ҳисоб намеоянд[4,с.63].

**Аҳзи иқрор бо истифода аз забти савт ё тасвир.** Яке дигар аз шеваҳои касб ва сабти иқрор истифода аз дастгоҳҳои забти савт ё тасвир мебошад, ки метавонад дар марҳалаи кашфи ҷурм мавриди истифодаи қарордони полиси адлӣ ё дар марҳалаи таҳқиқот мавриди истифодаи мақоми сорунволи қарор гирад ва дар марҳалаи муҳокима ба додгоҳи расидагикунанда дар маҷмӯаи далоил ироа шавад. Аммо, бояд диққат кард ва дар интиқоби ин далел ба муттаҳам набояд кӯчактарин шубҳае ба вучуд ояд. Дар сурати иҷтимоӣ ҳама шароит, боз ҳам ин гуна далоил наметавонанд дар қолаби иқрор ё шаҳодати мутақинин ва қобили истинод ба унвони як далели қотее исбот мавриди истифода қарор гиранд, балки ба унвони қаринаҳои илмовар барои исботи мадди назари қозӣ қарор мегиранд[6,с.74].

**Эътибори иқрор дар таҳқиқи қиноӣ.** Қазияи «иқрор» ва осори он мавзӯи рӯз аст. Саволоте мавҷуданд, аз чумла: «Иқрор» чист ва афрод чӣ чизе бояд бигӯянд, то бигӯем «иқрор кардаанд»? Ин суҳанонро чӣ гуна ва кучо бояд бигӯянд, то битавон ба истиноди онҳо маҳкумашон кард? Ҳамеша ва дар ҳама маврид «иқрор» ба танҳои барои маҳкум кардани қасе, ки иқрор кардааст, қофӣ аст ё на? Бояд гуфт, ки ин дигар саволоте нестанд, ки фақат барои аҳл фан, қузот, вуқало ва ҳуқуқдонон матраҳ бошанд. Пахши телевизионии муҳокимот таваҷҷуҳи ҳама мардумро ба ин масоил ҷалб кардааст.

Таърифи машҳури «иқрор», ки дар воқеъ барои иқрори маданӣ вазъ шудааст, ба таври комил ва дақиқан дар мавриди иқрор дар умури ҷазоӣ қобили истинод ва истифода нест, зеро дар умури ҷазоӣ лузуман «қасе, ки ба нафъи ӯ иқрор мешавад» вучуд надорад. Эроде, ки қардем бо таваҷҷуҳ ба лузуми қомеият ва монеият таъриф аст. Дар айни ҳол осоре, ки бар иқрор дар умури маданӣ мутараттиб мешавад, бо он қотее дар умури ҷазоӣ наметавонад матраҳ бошад. Ҳол он ки бо пазириши таъриф ба таври мутлақ, ночори осор ва табаоти он ҳам аз пай хоҳад омад.

Иқроҳ ва иҷбори маънавӣ ҳосил аз таҳдидҳои ҳайсиятӣ ҳаргиз зоил нашуд. Агар мақоми қазоӣ занни вучуди чунин ҳолатеро дошта бошад бо вазъияти бисёр печида ва буғранҷ рӯ ба рӯ хоҳад шуд. Аз як сӯ, ҳаққи муттаҳам таъйеъ ва ба ӯ ҷафо шудааст ва аз дигар сӯ, бояд аз фош шудани розе, ки барои муттаҳам ин андоза муҳим аст бар ҳазар ва муҳтариз бошад. Хулоса ин ки, мақомоти қазоӣ бояд ҳамвора дар ёд дошта бошанд, ки иқрор дар амри ҷазоӣ сирфан тариқият дорад на мавзӯият, ҳарчанд иқрор дар умури маданӣ воқиди мавзӯият ва қотее даъвӣ аст [5,с.47].

**Кашфи дурӯғ.** Аз қарнҳои пеш тариқ ва рӯяхое барои озмоиши гунаҳкориҳои ашхос маъмул будааст: чинихо: дар вақти таҳқиқ биринҷро ба даҳани муттаҳам меандохтанд ва агар маргуб мешуд, мегуфтанд, ки гуноҳкор аст.

Минстер Барк (Minster Bark) дар соли 1904 зарботи набз ва фишори хун ва танаффус ва равониро аввалин бор ба таври саҳеҳ мавриди истифода қарор дод. Беноси ва Берт танаффуси ашхосро мавқеи дурӯғгӯи мавриди озмоиш қарор дод ва гуфт, ки тағйироти бориз дар мизони танаффуси ашхос рӯй медиҳад. Озмоишҳое, ки дар лабораторияи кашфи ҷароими Донишгоҳи Нюрн Вестеми Америка ба амал омад, нишон медиҳад, ки истифода аз скополомин бидуни морфин ва хлороформ беҳтар аз доруҳои дигар аст. Ларсон бо истифода аз дастгоҳи набзнигор 400 муттаҳамро мавриди озмоиш қарор дод ва гуфт, ки бо истифода аз ин равиш метавон ҳақиқатро аз муттаҳамин берун овард. Фодр Сомрс бо истифода аз дастгоҳе тарҳи худро рехта ва фақат дар мавриди тағйироти электроникии пӯсти бадан хангоми дурӯғгӯи шуруъ ба истифода ва озмоиш намуд ва то марги вай идома дошт [1,с.99].

Назарияи фанни дурӯғсанҷӣ аз ин ҷо сарчашма мегирад, ки хангоми дурӯғ гуфтан инсон эҳтиёҷ ба ҳаракати физикӣ пайдо мекунад, ки боиси тағйироти муайяне дар дастгоҳи бадани инсон мегардад. Аз солиёни дароз алоиме, аз қабиле сурх шудани сурат, хушкии гулӯ, ҳолати асабӣ ва ғайра, ки зоҳир мегардад, ба қайд гирифта шудаанд. Ҳамчунин, собит гардида, ки хангоми дурӯғгӯи тағйироти қобили ташҳис дар фишори хун эҷод мегардад. Леонардо Калер дастгоҳи дурӯғсанҷӣ дар солҳои ахир сохт ва мавриди истифода қарор гирифт ва амали полиграф ин алоимро сабт мекунад:

- тағйироти фишори хунро сабт мекунад;
- тағйироти электрикии пўстро сабт мекунад;
- умқи танаффусро сабт мекунад.

Бидуни ризояти шахс наметавон барои рост ва ё дурӯғ будани матолиби вай аз ин дастгоҳ истифода намуд. Қабл аз шурӯи озмоиш ба шахси охириин фурсатро медиҳанд, ки ихороти дуруст бидиҳад, агар қабул накард, ба амалияи полиграф муттасил мешаванд. Ба шахси озмоишшаванда дастур медиҳанд, ки ором рӯйи курсӣ нишаста ва ба саволот «бале» ва «не» ҷавоб бидиҳад ва аз саволоти тўлонӣ худдорӣ намояд.

Шароити озмоиш бо дастгоҳи дурӯғсанҷӣ иборатанд аз:

- 1.Озмоиш бояд дар утоқи бесару садо ва чизе, ки таваччуҳи шахсро ҷалб менамояд, мавҷуд набошад, гузаронида мешавад.
- 2.Мутахассис бояд аз ҷараёни қазия иттилои кофӣ дошта бошад.
- 3.Озмоишшаванда бояд шаб ба хубӣ истироҳат ва хобида бошад.
- 4.Ба муттаҳам аз ҷараён ва ҷузъиёти иттиҳом қаблан чизе гуфта нашавад.
- 5.Дар вақти озмоиш муттаҳам воқуниш нишон медиҳад, маълум мегардад, ки дурӯғ мегӯяд.

14 ҳазор нафар дар ҷаҳордаҳ сол мавриди озмоиши ин дастгоҳ қарор гирифтанд, ки аз ҷумла 1700 нафари онҳо иртибот бо ҷурм доштаанд; 873 нафар пас аз озмоиш эътироф ба ҷурмашон намудаанд; 2172 нафар аз муттаҳамон мубарро шудаанд ва маълум гардида, ки иртиботе ба ҷурм надоштаанд ва бо 224 нафар дар ин озмоиш мумкин нагардидаанд [6, с.78].

Аз он ҷое ки мавзӯи мавриди баҳс кашф ва таҳқиқи ҷароим буд, яқинан донистем, ки кашф ва таҳқиқ аз чи аҳаммияти босазое бархӯрдор аст, ки органҳои адлӣ ва қазой ва полисро дар татбиқи қавонин ва муҷозот кардани муҷрим ва бароварда сохтани аҳдофи ҷурм муовинат мекунад. Агар таҳаттӣ, таҳаллуф, ҷароим ба шакли дурусти он кашф шаванд ва ба шакли дурусти он таҳқиқ сурат бигирад, мусалламан, ки назми хусусӣ ва умумии афрод ва ҷомеа ҳифз шуда ва аз сӯйи дигар, ҳуқуқи мусалламан афрод низ барояшон дода мешавад. Ногуфта намонад, ки ҷигунагии татбиқи адолат дар маҳоким аз ҳамин ҷо оғоз мешавад. Бинобар ин, кашф ва таҳқиқ ба андозае аҳаммият дорад, ки шахси масъулро ғайримасъул ва ғайримасъулро масъул талаққӣ карда метавонад. Бо таваччуҳ ба матолиби зикршуда полис ва сорунвол бояд меъёрҳои қабулшуда, бетарафӣ ва асли бароати заммаро дар назар дошта ва қонунманд ҳаракат намоянд ва дар ҳадди аъзами қўшиш бар ин намоянд, ки ҳақиқат ва воқеиятро ҷустуҷў кунанд, то ин ки кашф ва таҳқиқ ба шакл дурусти он сурат бигирад.

## А Д А Б И Ё Т

1. Амин, Начиб. Криминалистика. – Кобул: Интишороти Ҳомид Рисолат, 1385.
2. Ансорӣ, Валиуллоҳ. Ҳуқуқи таҳқиқоти ҷиноӣ. – Техрон: Самт, 1380.
3. Ризой, Муҳаммад Ориф. Криминалистика. – Кобул: Интишороти Саид, 1394.
4. Шнайдер, Л. М. Пайҷўйии қатл / Шнайдер, Л. М.; мутарҷим Яхё Ифтиҳорзода. – Техрон: Завор, 1377.
5. Оламӣ, Эҳсонуллоҳ. Тибби адлӣ барои ситологияи ҳорнуоӣ. – Кобул: Интишороти Саид, 1387.
6. Начобатӣ, Маҳдӣ. Улуми ҷиноӣ. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1382.
7. Қонуни асосӣ. Ҷаридаи расмӣ №818. – Кобул: Матбааи давлатӣ, 1382.
8. Куди ҷазо. Ҷаридаи расмӣ №1260. – Кобул: Матбааи Парвиз, 1396.
9. Қонуни иҷрооти ҷазоӣ. Ҷаридаи расмӣ №110. – Кобул, 1392.

## ФАННИ ТАҲҚИҚИ ҶИНОӢ

Ҷурм як падидаи иҷтимоӣ аст ва дорои илал ва авомили гуногун мебошад. Адами таваччуҳ ба ин падида боиси эҷоди беназмӣ дар ҷомеа мешавад. Фанни таҳқиқ барои дарёфти ин падида, ҳамчунон маълум намудани муҷримин ва боиси кумак намудани илал ва авомили ҷурм мешавад. Шароити лозими таҳқиқкунанда бояд таҷрибиёти кофӣ дар риштаи таҳқиқ дошта бошад ва махсусан дорои сифати сабр ва ҳавсалаи фаровон ва ҳузури зеҳн ва маҳорати зиёде бошад. Таҳқиқкунанда бояд як муҳаккиқи воқиф ба табиати инсон буда ва аз равшанносии илмӣ иттилооти кофӣ дошта бошад. Таҳқиқкунанда бояд дорои шахсияти мумтоз буда ва қодир бошад эҳтиром ва эътимоди ашхосро ҷалб намояд. Дар роҳи ба даст овардани ҳақиқат, баъзе аз таҳқиқкунандагон иштибоҳи ғайри қобили бахшоише муртакиб шуда ва ваъдаҳо ва қавлҳои медиҳанд, ки ағлаби онҳо қобили иҷро ва амалӣ набуда ва баъзан мумкин аст аз лиҳози расидагиҳои қазой тавлиди мушкилот бинамояд. Тақрирот бояд ба таври кофӣ ва комил бошад, ки вақте дар маҳкама матраҳ мегардад, барои аъзои маҳкама муҳраб ва равшан шавад, ки бозҷўй бидуни доштани иттилоот ва даҳолат дар ҷурм наметавонистааст ҷузъиёти онро ба хубӣ шарҳ ва тақрир намояд.

**Калидвожаҳо:** таҳқиқ, ҷиноӣ, иҷро, ҷурм ва иқдом ба таҳқиқ.

## ПРЕДМЕТ УГОЛОВНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

Предмет расследования - это система сведений и фактов, подлежащих выявлению с целью установления подлинных обстоятельств совершения преступления. В статье рассмотрены основные теоретические положения понятия и содержания предмета расследования преступлений. Также изложены факторы, определяющие характер следственной ситуации первоначального этапа расследования, дано определение предмета расследования и раскрыто его содержание в расследовании исследуемых преступлений на примере уголовного закона Афганистана.

Первоначальный этап расследования преступлений состоит преимущественно из неотложных следственных действий, которые объединяют уголовно - процессуальное и криминалистическое содержание. К признакам неотложных следственных действий принято относить первостепенность, самостоятельность, регулятивность, целенаправленность действий. В расследовании преступлений необходимость в производстве неотложных следственных действий зависит от характера следственной ситуации и избираемого направления расследования. В методике расследования процесс целеопределения включает построение следственных версий, выведение многочисленных следствий из них с использованием данных криминалистической характеристики, что в целом образует блок формирования предмета деятельности, как структурного элемента общих положений методики. В формировании предмета расследования посредством планирования обстоятельства, подлежащие установлению, уточняются и фиксируются. В ходе производства расследования в предмет расследования могут вноситься корректировки

**Ключевые слова:** расследование, уголовное расследование, признание, преступление и приступление к исследованию.

#### SUBJECT OF CRIMINAL INVESTIGATION

The subject of investigation is a system of information and facts to be identified in order to establish the true circumstances of the crime. The article discusses the basic theoretical provisions of the concept and content of the subject of crime investigation. The factors that determine the nature of the investigative situation of the initial stage of the investigation are also described, the subject of the investigation is defined, and its content in the investigation of the investigated crimes is disclosed using the example of the Afghanistan corner law. The initial stage of the investigation of crimes consists mainly of urgent investigative actions that combine criminal procedural and criminalistic content. The signs of urgent investigative actions are usually attributed to the primacy, independence, regulatory, purposeful actions. In the investigation of crimes, the need for urgent investigative actions depends on the nature of the investigation situation and the chosen direction of the investigation. In the investigation methodology, the process of determining the target involves constructing investigative versions, deriving numerous consequences from them using the data of the forensic characteristics, which as a whole forms a unit for forming the subject of activity as a structural element of the general principles of the methodology. In the formation of the subject of investigation through planning, the circumstances to be established are specified and fixed. During the investigation, adjustments may be made to the subject of the investigation.

**Key words:** investigation, criminal investigation, confession, crime and investigation.

**Сведения об авторах:** *Мухаммад Ориф Ризои* – Университет Балх Исламской Республики Афганистан, преподаватель. E-mail: [Arifrezai26@yahoo.com](mailto:Arifrezai26@yahoo.com). Телефон: **0703610270; 0700502349**  
*Амонуллох Назири* - Университет Балх Исламской Республики Афганистан, преподаватель

**Information about the authors:** *Muhammad Orif Rizoi* - Balkh University of the Islamic Republic of Afghanistan, teacher. E-mail: [Arifrezai26@yahoo.com](mailto:Arifrezai26@yahoo.com) Phone: **0703610270; 0700502349**  
*Amonulloh Naziri* - Balkh University of the Islamic Republic of Afghanistan, teacher

УДК:347.6(581)

### БАРАСИИ ХУКУҚИ НАФАҚАИ ЗАВЧА БО ТАВАЧҶУҲ БА ҚАВОНИНИ АҒҒОНИСТОН

*Рӯзбех Бехрӯз*

*Донишгоҳи Кобули Ҷумҳурии Исломии Афғонистон*

Хонавода кӯчактарин, аммо муҳимтарин ташаккул дар чома буда ва нахустин иҷтимоӣ башарӣ ба шумор меояд. Ин ниҳоди кӯчак бо издивоҷи ду фард таъсис мешавад. Хуқуқ ва вачоиб тарафайнро дар қиболи ҳамдигарашон ба бор меовард ва ин таъсиси хуқуқии кӯчак сабаби эҷоди иҷтимоӣ бузург, омили таҳаввули фарҳанг, иқтисод, таовун ва ҳамбастагӣ мешавад. Ин ниҳоди асосӣ бидуни риояти хуқуқи мутақобилаи завҷайн истехком наёфта ва тарафайни ақди издивоҷ ба сукун ва оромиш намерасанд. Мудирияти умури молӣ ва ғайримолӣ дар хонавода боиси шуқуфоии он шуда ва қавитарин миллатҳо аз он шакл гирифтаанд. Дар ҷаҳони башарӣ ҳеҷ ниҳоди иҷтимоӣ бидуни мудир ва раис, ки раҳбарии умурро дар даст дошта бошад, вучуд надошта ва бар мабной ақди издивоҷ, мард ин масъулиятро бар уҳда гирифтааст. Бинобар ин, барои эҷоди робитаи мамлув аз муҳаббат, солим, амн ва дур аз ҳар гуна таниш ва хушунат байни завҷайн, тафқик ва шинохти масъулиятҳо бо тавачҷуҳ ба ҷойгоҳи ҳар яке аз онон дар зиндагии муштарак лозим ва зарурӣ ба назар мерасад. Аз муҳимтарини ин масъулиятҳо таъмини ҳазинаҳо ва маҳориҷи зиндагӣ дар хонавода аст, ки нафақа яке аз муҳимтарини он ба шумор меояд. Аз ҳамин рӯ, бинои он дар низоми хуқуқи Афғонистон бар бунёди аҳкоми шариати исломӣ гузошта шуда, тарафи тавачҷуҳ ва ҳимояти қонунгузор воқеъ шудааст.

Дар ин мақола саъй бар он шудааст, то мавзӯоти мутааддиди муртабит ба нафақа, монанди мафоҳим, мантиқ машрӯияти нафақа, мавориди вучуб ва суқути нафақа, шароит ва анвои нафақа, ибҳомот ва ихтилофоте, ки дар ин баҳс дар қавонини Афғонистон вучуд дорад, инъикос ёбанд.

**Ҳадафи таҳқиқ:** Ҳадафи ин мақола, мутолиаи мухтасари нафақаи завҷа дар Қонуни маданӣ, қонуни аҳволи шахсия ва урфи мардуми Афғонистон буда, то боварҳо ва амалкарди мардум дар ин замина бозтоб ёбад ва ё ҳадди ақали василае барои огоҳӣ ва дарки бештари занон аз ҳаққи нафақаашон шавад ва ҳамчунин метавонад раҳнамуде барои мардон дар ростои риояти ҳаққи нафақаи занон бошад.

**Равиши таҳқиқ.** Дар ин мақола, аз равиши тавсифӣ-таҳлилӣ истифода ба амал омада ва талош шудааст, то мафохим ва иттилооти мавриди назар аз лобалои афкор ва назариёти донишмандон ва маводи қавонини Афғонистон истифода ба амал ояд.

**Таърифи нафақа.** Маънои луғавии *нафақа* иборат аз сарф кардан, харч кардан ва ба масраф расонидан мебошад. Аз назари маъноӣ истилоҳи нафақа иборат аз ҳар он чизе аст, ки инсон онро барои завҷа, аҳл ва аёл, ақориб ва мамолики (ҷамъи мамлука) хеш ба масраф мерасонад, ки дарбаргирандаи таом, либос, маскан ва ғайра мебошад [13,с.237].

Ба маънои дигар, адо ва пардохти хӯрок, пӯшок ва асоси хона ва маскан барои мустаҳаққи он дар мутобиқат ба шаръ ва ё қонун [10,с.254].

Ба ибораи дигар, нафақа дар луғат ба маънии инфоқ ё сарф кардан аст, аммо дар истилоҳ иборат аст аз ҳазинаҳое чун: гизо, либос, маскан, асосулбайт ва тадовӣ, ки мутаносиб ба тавони молии завҷа чихати таъмини маишат ва рафъи муҳтоҷи завҷа ва дигар афроди таҳти тақафул пардохта мешавад [5, 18].

Нафақа ба назари доктор Котузён иборат аз тамоми васоиле аст, ки зан бо тавачҷуҳ ба дараҷаи тамаддун ва муҳити зиндагӣ ва вазъи ҷисмонӣ ва рӯҳии худ бад-он ниёзманд аст [18,с.187]. Нафақа ба маънои «он чи сарфи ҳазинаи аёл ва авлод кунанд, ҳазинаи зиндагии зан ва фарзандон, рӯзӣ ва мояхтоҷи маош» омадааст [9,с.20019].

Дар Қонуни мадания Афғонистон нафақа таъриф нашудааст, вале мутобиқи ҳукми моддаи 118 ин қонун муштамилоти нафақа баён шудаанд, ки иборатанд аз: «нафақаи завҷа муштамил аст бар таом, либос, маскан ва тадовии мутаносиб ба тавони молии завҷа». Ҳамчунон, бар асоси дастури фақараи 1 моддаи 117 Қонуни маданӣ: «Бо ақди издивоҷи саҳеҳ ва ноғиз нафақа бар завҷа лозим мегардад, гарчи завҷа дар маскани ақорибаш раҳоӣш дошта бошад». Аз ҷониби дигар, дар моддаи 161 Қонуни аҳволи шахсияи аҳли ташайюи Афғонистон нафақа таъриф ва муштамилоти он низ баён гардидаанд, ки ҳукми моддаи фавқ чунин аст: «Нафақа ниёзмандиҳои мутаорифи зиндагӣ аст, ки инсон мутаориф ба он зарурат дорад, монанди хӯрок, пӯшок, маскан, тадовӣ ва амсоли он. Муҷиботи он иборат аст аз: 1) завҷияти доимӣ; 2) қаробати мутобиқ ба аҳкоми ин қонун». Ҳамчунон, фақараи сеvуми моддаи 23 Эъломияи ҷаҳонии ҳуқуқи башар дар робита ба таъмини ниёзмандиҳо ва нафақаи хонавода мегӯяд: «Ҳар касе, ки қор мекунад, ҳақ дорад музди мунсифона ва ризоятбахше дарёфт дорад, ки зиндагии ӯ ва хонаводаашро мувофиқи ҳайсиат ва қаромати инсонӣ таъмин кунад ва дар сурати лузум бо дигар васоили ҷимояти иҷтимоӣ комил шавад». Ҳамчунин, банди дувуми моддаи шашуми Эъломияи ҳуқуқи башари исломӣ, таҳияи ҳаққи нафақаи хонаводаро масъулияти мард пиндоштааст ва чунин ҳукм менамояд: «Бори нафақаи хонавода ва масъулияти ниғаҳдорӣ он, аз вазоифи мард мебошад». Бархе ҳам бо тавачҷуҳ ба густариши ҳуқуқи хонавода нафақаро аз дидгоҳи вазоиф ва тааххудот баррасӣ кардаанд ва муътақиданд, ки «нафақа тааххуди ношӣ аз равобити қонунии хонавода аст, ки тибқи равобити манзуршуда, баъзе аз афроди хонавода муваззаф ба пардохти харҷ ба дигар аъзо мебошанд ва гурӯҳи дувум ҳаққи дархости онро доранд» [6,с.270].

Нафақа навъи масъулияти молӣ аст, ки бо шароити хосси худ бар уҳдаи ашхос гузошта мешавад, харчанд зан тамаккуни молӣ низ дошта бошад. Нафақа дар фикҳ вазифаест, ки дар қиболи итоати зан аз шавҳар, бавежа дар умури ҷинсӣ таҳти унвони тамкини хос, бар уҳдаи завҷа қарор гирифтааст. Аз он ҷо, ки ин аҳком бар ривоёт ва нусуси мавҷуд мубтанӣ аст, тафовути чандоне байни назароти фуқаҳои қадим ва муосир намебошад ва тақрибан ҳеҷ муҳолифе дар хусуси шарт будани тамкин барои пардохти нафақа ба зан вучуд надорад [8,с.81].

**Мантиқи машрӯияти нафақа барои завҷа.** Ақди издивоҷ дар баробари шавҳар як силсила ваҷоиб ва мукаллафиятҳоеро халқ ва тавлид менамояд ба ҳамин қисм завҷа низ як силсила ихтиёрот ва озодиҳои хешро дар натиҷаи ақди издивоҷ аз даст медиҳад. Чунончи завҷа воҷиба дорад, ки маҳр ва нафақаро барои завҷа бипардозад, ба ҳамин тартиб завҷа маҷбур мегардад, то аз авомири шавҳари хеш дар маҳдудае, ки шарияти исломӣ ва қавонин таъйин намудаанд, итоат намояд. Ба ақидаи баъзе аз фуқаҳои исломӣ, эҳтибоси завҷа дар манзили завҷият, қобилияти сиҳии ӯ барои занушавҳарӣ ва итоати ӯ аз авомир ва хоҳишоти машрӯи завҷа ва як силсила масоили дигар мебошад, ки далели асосӣ ва мантиқи машрӯияти нафақаи завҷаро ташкил медиҳад [14,с.240].

Устод Муртазо Мутаҳҳарӣ дар китоби худ ба номи «Низоми ҳукуки зан дар ислом» далоилеро перомуни мантиқи машрӯияти нафақаи завҷа ироа намуда ва чунин мегӯяд: «Аз нигоҳи таҳаммули машаққот ва заҳамоти тавлиди насл, бордорӣ ва амрози занонагӣ, масъулият, ранҷ ва заҳамоти тоқатфарсои тавлиди насл, табиатан ба уҳдаи зан гузошта шудааст. Дар воқеъ ин зан аст, ки бемориҳои моҳонаро (ба чуз аз даврони кӯдакӣ ва кухулат) таҳаммул мекунад, сангинии давраи ҳамл ва бемории махсуси ин давраро ба ўҳда мегирад ва сахтии вилодат ва аворизи ногувори онро таҳаммул менамояд, кӯдакро шир медиҳад ва ўро бо қабули ҳазорон мушкил тарбия намуда ва ба самар мерасонад. Дар воқеъ, ҳама заҳамот ва мушкилоти фаровоне, ки барои зан оид мегардад, боиси тақлили неруи физикӣ ва баданиӣ ў мегардад ва тавоноии занро дар иҷрои қор ва пеша коҳиш медиҳад, дар ҳоле, ки ин гуна ранҷ ва заҳмате, ки насиби занон мегардад, барои мардон оид намешавад ва эшон кӯчактарин тақлифиро аз навъи мушкилот ва заҳамоти зикршуда мутақаббил намешванд» [21,с.264].

*Аз нигоҳи эҳтиёҷоти бештари зан нисбат ба пул ва сарват.* Ин амр возеҳ аст, ки занон нисбат ба мардон эҳтиёҷоти бештаре ба пул ва сарват доранд. Чунончи, таҷаммул ва зинат яке аз зарурёти асли ва чузъи зиндагии шахсии зан ба шумор меравад. Масорифи ин ҳама таҷаммул, зинат ва худорой, ки занон анҷом медиҳанд, ба чандин баробари махориҷи мард мерасад [21, 265].

*Анвои нафақа.* Моддаи 118 Қонуни маданӣ, анвои нафақаи завҷаро чунин пешбинӣ кардааст: «Нафақаи завҷа муштамил аст бар таом, либос, маскан ва тадовии муносиб ба тавони молии завҷ». Ба мулоҳиза мерасад, ки нафақаи завҷа ба сурати умум ба чаҳор навъ тақсим мегардад, ки онҳо иборат аз таом, либос, маскан ва тадовии завҷа дар ҳолати мариҷӣ мебошанд, ки ҳар кадом дар зайл мавриди мутолиа қарор мегиранд:

*Таоми завҷа.* Моддаи 123 Қонуни маданӣ ба тақрори ҷумлаи поёнии моддаи 118 ин қонун пардохта ва меъёри таъйини нафақаи завҷаро тавони молии завҷ медонад ва шартӣ ҳадди ақали кифояро низ дар назар дорад, ки матни моддаи 123 чунин аст: «Нафақаи завҷа мутобиқ ба тавони молии завҷ таъмин мегардад, маршрут бар ин ки нафақа аз ҳадди ақали кафофи завҷа камтар набошад». Дар мавриди тағйири сатҳи қайим ва тавони молии завҷ ҳукми моддаи 124 Қонуни маданӣ ин аст, ки «зиёдат ва танқиси нафақа тобеи таҳаввули тавони молии завҷ ва тағйири қимати ашё дар маҳалл мебошад, иддаои зиёдат ва ё танқисии нафақаи мутаъйина қабл аз сипарӣ шудани шаш моҳ аз таърихи таъйини он пазируфта намешавад».

Дар моддаи 163 Қонуни аҳволи шахсия, роҷеъ ба шеваҳои пардохти нафақа чунин омадааст:

«1. Нафақа ба интиҳоби завҷа ба яке аз равишҳои зайл пардохт мешавад:

-завҷ ниёзмандии зиндагии завҷаро мутобиқ ба аҳкоми ин қонун фароҳам кунад;

- нафақаи завҷа ҳадди ақали рӯзона ба сурати ваҷҳаи нақд пардохт шавад.

2. Нафақаи завҷа ҳаққе аст на мучарради ҳукм, завҷа метавонад дар сурати имтиноии завҷ, аз моли ў ба таври мутаориф масраф намояд ва ё ба маҳкама шикоят кунад ва дар сурати ғавти завҷ, нафақаи ў аз асли тарка пардохт мешавад». Ҳамчунин, дар ҷаъраи 7 моддаи 163 ин қонун, омадааст, ки нафақае, ки интифоъ аз он мучиби аз байн рафтани айни он мешавад, малики завҷа мегардад (мисли маводи ғизоӣ ва сӯхтӣ). Бо ин вазоҳат дар Қонуни маданӣ ҳукм сурат нагирифтааст, аммо дар фикҳи ҳанафӣ, ки дар набудани ҳукми қонунӣ ҷойгоҳи нахустро пайдо менамояд, гуфта шудааст, ки «нафақаи таоми завҷа дар асли худ миқдори муайяне надорад, балки маҳз шавҳар вочиба дорад, то нафақаи ўро ба қадри кифоят ва зарураташ таҳия намояд, маршрут бар ин ки завҷа таври маъмул дар манзили шавҳар қарор дошта бошад. Агар завҷ ваҷоибӣ хешро перомуни нафақаи завҷа ифо намояд, завҷа ҳаққ надорад, ки миқдор ва андозаи нафақаи таомро болои шавҳар таъйин кунад. Вале агар завҷ вочибаи хешро мабнӣ бар таъмини нафақаи таом барои завҷа ифо нанамояд ва дар он тағофул ва фиребкориро муртакиб гардад ва аз ин ноҳия ба завҷа зараре оид гардад, дар ин сурат завҷа ҳаққ дорад, ки миқдори нафақаро болои завҷ таъйин ва тасарруфи онро низ ба дӯши худ бигирад. Албатта, таъйини андоза ва миқдори нафақаи завҷа тавассути шавҳар ва ё ҳам аҳёнан тавассути маҳкама ҷавоб дорад. Дар ин сурат имкон дорад, ки навъияти нафақаи таом ба шакли чинсе монанди нон, гӯшт, ҳубубот ва ғайра таъйин гардад ва ё ин ки баъд аз муҳосибаи аҷноси мавриди зарурати мутазаққира қимати он ба шакли нақд ба завҷа пардохта шавад [13,с.248].

Дар фикҳи аҳли суннат, таом, ки аз муштамилоти нафақаи завҷа аст, ба гунаи мутаориф ва бо тавачҷуҳ ба тавони молии мард таъйини он дар назар гирифта мешавад [17,с.100].

*Либоси завҷа.* Дар Қонуни маданӣ либоси завҷаро чузъи муштамилоти нафақа дониста, вале дар ин мавриди тавзеҳоте дода нашуда, ҳамчунон Қонуни аҳволи шахсия



калимаи либос ба пӯшок тағйир дода ва чузъиёти пӯшокро тавзеҳ надода. Ин як воқеият аст, ки либоси завча низ аз аҷзoi нафақа буда ва завч мукаллафият дорад, то либоси мавриди зарурати завчаро барояш таҳия намояд. Аммо дар мазҳаби ҳанафӣ гуфта шудааст, ки барои завча дар нисфи ҳар сол як бор либос лозим мегардад ва бояд чигунагии фусули сол дар андоза, миқдор ва навъияти он дар назар гирифта шавад. Бад-ин маънӣ дар фасли зимистон либосе бояд барои завча таҳия шавад, ки ўро аз сардӣ муҳофизат намояд. Баръакс, дар фасли тобистон либосе тадорук дида шавад, ки ўро аз шиддати гармӣ ва ҳарорати ҳаво маҳфуз дорад. Албатта, дар ҷумлаи либос он чизе, ки дар сару по аз қабилӣ чодар, бут ва ғайра пӯшида мешавад, низ шомил мегардад [14,с.251].

*Маскани завча.* Яке аз аҷзoi нафақа маскан буда ва фароҳам сохтани он яке аз вачоиби завч ба шумор меравад, ки шавҳар маҳалли муносибери чиҳати раҳоиши завча омода созад. Чунончи, дар моддаи 115 Қонуни маданӣ чунин тасреҳ гардидааст: «Завч мутобиқ ба тавони молии худ барои завчааш маскани муносиб таҳия менамояд». Дар сурате, ки шавҳар бо беш аз як зан издивоҷ намуда бошад, ў наметавонад тамоми занони ҳешро дар як хона, маҷбур ба зиндагӣ намояд. Ин мавзӯё тавассути моддаи 116 Қонуни маданияи кишвар таъкид шудааст, ки чунин сароҳат дорад: «Ҳар гоҳ шахсе беш аз як завча дошта бошад, наметавонад бидуни ризоият онҳоро дар маскани воҳид маҷбур ба раҳоиш гардонад».

Мутобиқи ҳукми фақраи аввали Қонуни аҳволи шахсия, «завча бо инъикоди никоҳ ва сукунати завча дар манзили ў, мукаллаф ба адои нафақаи завча буда, дар сурати имтиноъ, маҷюни ў мебошад». Аз ҷониби дигар, дар моддаи 164 Қонуни аҳволи шахсияи аҳли ташайюъ завчаро молик ба сукунат дар манзили завч дониста ва яке аз меъёрҳои истехқоқи нафақа барои завча ин амрро медонад, ки ҳукми он чунин аст: « 1) Завча мукаллаф ба иқомат дар маскане мебошад, ки завч барои ў таҳия карда, магар ин ки ихтиёри таъйини маскан зимни ақд ба завча дода шуда, ё сукунати ў дар он мучиби ҳавфи зарари молӣ, ҷонӣ ё шарофати ў гардад». Дар фақраи дувуми моддаи мутазаққира роҷеъ ба доштани ихтиёри имтиноъ аз сукунат бо волидайнӣ шахс ё ашҳоси дигарро чунин баён кардааст: «Завча метавонад бо назардошти шаъни худ ё муқтазиёти урфу одат аз иқомат дар манзили муштарақ бо волидайнӣ завча ё ашҳоси дигар имтиноъ намояд». Аммо Қонуни аҳволи шахсия роҷеъ ба сукунати занони як шахс дар як хона, ҳукми сареҳе надорад, ончунон ки дар Қонуни маданӣ аз он тазаккур ба амал омад.

*Тадовии завча.* Шавҳар мукаллафият дорад, то бар иловаи соир зарурёти завча, аз қабилӣ таом, либос, маскан ва ғайра масориф ва маҳорич, тадовӣ ва муолиҷаи завчаи ҳешро дар ҳангоми маризӣ низ таъмин намояд. Чунончи, моддаи 118 Қонуни маданияи кишвар дар ин замина ҳукм менамояд: «Нафақаи завча муштамил аст бар таом, либос, маскан ва тадовии муносиб ба тавони молии завч». Дар моддаи фавқӣ Қонуни маданӣ манзур аз тадовии муносиб он аст, ки агар зан ба беморӣ мубтало гардад, шавҳар бояд вайро мудавво намояд ва масорифи ў аз қабилӣ даво, духтур, ҳучраи шифохона ва дар сурати имкон сафар ба хорич барои илоҷ ва амали ҷарроҳӣ ва соир мавриди заруриро бипардозад [5,с.22].

Ҳамчунин, дар моддаи 161 Қонуни аҳволи шахсияи аҳли ташайюъ, дар таърифи нафақа, тадовиро чузъи муштамилоти он баён намуда ва чунин ҳукм менамояд: «Нафақа ниёзмандиҳои мутаорифи зиндагӣ аст, ки инсони мутаориф ба он зарурат дорад, монанди хӯрок, пӯшок, маскан, тадовӣ ва амсоли он». Ҳамчунин фақраи 1 моддаи 166 Қонуни аҳволи шахсия дар мавриди тадовии завчаи бемор мегӯяд: «Масорифи тадовии ҳар навъ бемории завча ва ақориби мустаҳаққ, чузъи нафақаи онҳо мебошад, магар ин ки бемори ғайри мучиби фасхи никоҳ, дар завча қабл аз ақд бошад». Ҳамон тавре, ки фароҳам сохтан ва пардохти нафақа яке аз вазоифи асосии завч дар муқобили ҳамсараш мебошад, ин масъулият илова бар даврони завчиёт, пас аз инҳилоли никоҳ дар бархе аз маврид бар зиммаи шавҳар буда ва мард мукаллаф ба пардохти нафақа ба завча мебошад.

## АДАБИЁТ

1. Қуръони карим.
2. Амир Муҳаммадӣ, Муҳаммад Ризо. Ҳуқуқи маданӣ: низоми молии ҳонавода. – Техрон: Мизон, 1388.
3. Аминӣ, Иброҳим. Оини ҳамсардорӣ ё ахлоқи ҳонавода. Ҷопи 17. – Техрон: Интишороти исломӣ, 1380.
4. Эзадифард, Алиакбар. Иштиғоли завча ва таъсири он бар нафақа / Эзадифард Алиакбар ва дигарон // Мутолиоти фикҳ ва ҳуқуқи исломӣ. Соли шашум. -№10. – Мозандарон: Донишгоҳи Мозандарон, 1393.
5. Бармакӣ, Ҳамида. Ҳуқуқи зан дар ислом ва қавонини Афғонистон: маҳр ва нафақа. – Кобул, 1385.
6. Баҳманӣ, Носир. Нафақа ва таахҳуди он тибқи ҳуқуқи Тоҷикистон / Баҳманӣ, Носир ва Абулҳасан Шокирӣ // Маҷаллаи «Ҳуқуқи хусусӣ». Давраи 14. -№ 2. – Техрон, 1396.
7. Тариз, Абдурашид. Тасвири ҷомеъ аз издивоҷ дар ислом. – Техрон: Эҳсон, 1381.
8. Ҳайдарӣ, Ҳасан. Нафақаи зан дар ҳуқуқи Эрон, Фаронса ва Шветсия / Ҳайдарӣ, Ҳасан ва ҳамкорон // Фаслномаи амалӣ-паҷӯҳишии «Зан ва фарҳанг». Соли дувум. -№7. –Ахвон, 1390.

9. Деххудо, Алиакбар.. Лугатнома. - Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1374. – Ҷ.13.
10. Стонекзай ва дигарон. Қомуси истилоҳоти ҳуқуқӣ. Чопи аввал. – Кобул, 1387
11. Шерӣ Меҳрзод. Нафақа ва бори исбот дар даъвои тарки инфоқ / Шерӣ Меҳрзод ва Амир Аббосалоуддинӣ // Фаслномаи «Қазоват». -№85. - 1395.
12. Абдуллоҳ, Низомуддин. Ҳуқуқи фомил (баррасии масоили хонавода). -Кобул: Саид, 1386. -Ҷ.1.
13. Адолатхоҳ, Абдулқодир. Ҳуқуқи фомил. Чопи дувум. – Кобул, 1395.
14. Адолатхоҳ, Абдулқодир. Ҳуқуқи фомил. Чопи аввал. – Кобул: Майванд, 1387.
15. Фоиз Абдулбасир. Тавзеҳе бар Қонуни мадания Афғонистон: ҳуқуқи фомил. – Кобул, 1387. – Ҷ.1
16. Фоиз Абдулбасир. Тавзеҳе бар Қонуни мадания Афғонистон (ҳуқуқи фомил). – Кобул, 1388.
17. Қарзӣ Юсуф. Дидгоҳҳои фикҳи муосир / Қарзӣ Юсуф; мутарҷим, Аҳмад Неъматӣ. – Техрон: Эҳсон, 1386. Ҷилди аввал. Чопи аввал.
18. Котузиён, Носир. Ҳуқуқи маданӣ (ҳуқуқи хонавода). – Техрон, 1385. Ҷилди аввал. Чопи ҳафтум.
19. Комиссияи ҳуқуқи башари Афғонистон. -Кобул: Баҳши таълим ва тарбияи комиссия (таърихи нашр надорад).
20. Муҳаққиқ, Домод. Ҳуқуқи хонавода / Муҳаққиқ, Домод, Сайид Мустафо Пойиз. Чопи сеум. - Техрон: Чопхонаи Вазорати иршоиди исломӣ, 1368.
21. Мутаҳҳарӣ, Муртазо. Низомии ҳуқуқи зан дар ислом. – Техрон: Садро, 1372.

### **БАРРАСИИ ҲУҚУҚИ НАФАҚАИ ЗАВҶА БО ТАВАЧҶУҲ БА ҚАВОНИНИ АФҒОНИСТОН**

Дар ҷаҳони башарӣ ҳеҷ неҳоди иҷтимоӣ бидуни мудир ва раис, ки раҳбарии умурро дар даст дошта бошад, вучуд надошта ва бар мабнои ақди издивоҷ, мард ин масъулиятро бар уҳда гирифтааст. Бинобар ин, барои эҷоди робитаи мамлув аз муҳаббат, солим, амн ва дур аз ҳар гуна таниш ва хушунат байни завҷайн, тафқиқ ва шиноҳти масъулиятҳо бо тавачҷуҳ ба ҷойгоҳи ҳар яке аз онон дар зиндагии муштарақ лозим ва зарурӣ ба назар мерасад. Аз муҳимтарини ин масъулиятҳо таъмини ҳазинаҳо ва маҳоричи зиндагӣ дар хонавода аст, ки нафақа яке аз муҳимтарини он ба шумор меояд. Аз ҳамин рӯ, бинои он дар низомии ҳуқуқи Афғонистон бар бунёди аҳкоми шариати исломӣ гузошта шуда, тарафи тавачҷуҳ ва ҳимояти қонунгузор воқеъ шудааст. Дар ин мақола саъй бар он шудааст, то мавзӯоти мутааддиди муртабит ба нафақа, монанди мафоҳим, мантӣқ машрӯбияти нафақа, мавориди вучуб ва суқути нафақа, шароит ва анвои нафақа, ибҳомот ва ихтилофоте, ки дар ин баҳс дар қавонини Афғонистон вучуд дорад, инъикос ёбанд. Ҳадафи ин мақола, мутолиаи муҳтасари нафақаи завҷа дар Қонуни маданӣ, қонуни аҳволи шахсия ва урфи мардуми Афғонистон буда, то боварҳо ва амалкарди мардум дар ин замина бозтоб ёбад ва ё ҳадди ақали василае барои огоҳӣ ва дарки бештари занон аз ҳаққи нафақаашон шавад ва ҳамчунин метавонад раҳнамуде барои мардон дар ростии риояти ҳаққи нафақаи занон бошад.

**Калидвожаҳо:** ҳуқуқ, нафақа, ҳамсар, шавҳар, фармонбардорӣ, қонун, Афғонистон.

### **О ПРИМЕНЕНИИ СУДАМИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПРИ РАССМОТРЕНИИ ДЕЛ, СВЯЗАННЫХ СО ВЗЫСКАНИЕМ АЛИМЕНТОВ НА ПРИМЕРЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ АФГАНИСТАН**

Учитывая лидерство мужа в семье, уплата алиментов в афганской правовой системе является его обязанностью. Прежде всего, глава семьи несет ответственность за удовлетворение стандартных потребностей своей супруги и детей. Богатство жены не имеет значения и не влияет на ее права на алименты. Даже в случаях банкротства мужа алименты остаются обязательством для мужчины и правом для жены. В таких случаях, когда финансовая способность мужа восстанавливается, в соответствии с законом приоритет отдается праву жены на алименты, а не другим долгам мужчины, при условии, что жена живет в доме мужа и подчиняется ему. Таким образом, право на алименты, что означает обеспечение стандартных жизненных потребностей жены, а также правовые санкции и правовая защита жены детей в случаях отказа от выплаты алиментов, требует детального изучения. Таким образом, в данной статье были изучены алименты в случаях послушания и / или причины послушания жены, алименты общей жизни мужа и жены на основе брака, во время беременности, смерти и других ситуациях. Из исследований следует, что существуют значительные различия и неопределенность, рассматривающие эти вопросы в афганских законах.

**Ключевые слова:** право, алименты, муж, жена, послушание, законы, Афганистан.

### **ON THE APPLICATION BY THE COURTS OF LEGISLATION IN THE CONSIDERATION OF CASES RELATED TO THE SEARCH OF ALIMENTS ON THE EXAMPLE OF LEGISLATION OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF AFGHANISTAN**

Considering the leadership of husband on the family, alimony in the Afghan legal system is his obligation. Prior to any other thing, the head of the family has the responsibility to afford the standard needs of his spouse and children. The wealth of wife does not matter and has no effect on her right to alimony. Even in cases of husband's bankruptcy alimony remains as an obligation for the man and a right for the wife. In such cases, whenever the financial ability of husband is recovered, according to the law, the priority is given to the wife's right to alimony than other debts of the man, provided that the wife is living in the husband's house and is obeying him. Thus, the right to alimony, which means affording the standard living needs of the wife, and the legal sanctions and legal protection in cases of refusal of its payment, requires detailed study of the topic. Therefore, in this article, alimony in cases of obedience and/or causes for the obedience of wife, alimony of the common live of husband and wife on the bases of marriage, during pregnancy, death and other situations have been studied. This is inferred from the studies that there are significant differences and vagueness considering these issues in the Afghan laws.

**Key words:** Right, Alimony, husband, wife, obedience, laws, Afghanistan.

**Сведения об авторе:** *Рузбех Бехруз* – Университет Кабул Исламской Республики Афганистан, член ученого совета департамента частного права и политических наук

УДК: 348(575.3)

## ЧИГУНАГИИ ИСТИРДОДИ МУЧРИМИН АЗ НАЗАРИ ШАРИАТИ ИСЛОМӢ ВА ҚАВОНИНИ ВАЗӢӢ

*Нурчаҳон Юсуфзай*  
Донишгоҳи Кобули Ҷумҳурии Исломии Афғонистон

Барои расидагии чароими дорои чанбаи байналмилалӣ, танҳо таъйини кишвари зисалоҳ кофӣ нест, модом ки кишварҳои зидаҳл дар ин замина ҳамкорӣ нанамоянд. Дар ин росто лузуми ҳамкорӣ ва иштироки мусовии кишварҳо бештар эҳсос мешавад. Мучримин, дар ҳар ҷое ки бошанд, таҳти таъкиб қарор мегиранд ва аз таъкиб ва мучозот масун нахоҳанд буд. Мусалламан, ин амр дар коҳиши ҷурм ва кам шудан мучримин нақши қобили мулоҳизае хоҳад дошт.

Дар ин сурат метавон изҳори умедворӣ кард, ки кишварҳо ва давлатҳо нисбат ба хатари мучримин бидуни марз ва аҳаммияти масъала эҳсоси хатар кунанд ва як адолати ғайри сиёсатзадаро таъмин намоянд, то битавонанд вазоиф ва рисолатҳои хешро анҷом диҳанд. Табиист, ки яке аз таъсисоти ҳуқуқии сиёсӣ, ки беш аз пеш нақши босазое дар анҷоми ин амр хоҳад дошт, истирдоди мучримин аст. Ин таъсиси ҳуқуқӣ, ки баъзан мутаассир аз масоили сиёсӣ ва мубтаи бар равобити дипломатии давлатҳост ва иҷрои он манут ба тавофуқи давлатҳо ва вазъи қавоид ва муқаррароти ҳосе аст. Ин матлаб замоне мавзӯият пайдо мекунад, ки муттаҳам ё мучрим аз кишваре ба кишвари мутақозӣ аз хатароти мучрими фирорӣ дар кишвараш эмин гардад ва ҳам кишвари мутақозӣ мучримиро, ки амният ва мановеи ӯро ба мухотира андохтааст, мучозот кунанд.

*Давраи исломӣ.* Дар ҳақиқат, аз нимаи дувуми қарни нуздаҳум ба баъд ба иллати басти таовуни маънавӣ ва ахлоқии милал ва бар асоси рафтори мутақобили давлатҳо истирдоди мучримин мавзӯи муносиботи байналмилалӣ ва равобити давлатҳо қарор гирифт. Дар ҳоле ки ислом чаҳордаҳ қарн қабл аввалин бор қарордоди мактуби истирдоди мучриминро ироа кардааст. Дар фикҳи сиёсӣ ва ҳуқуқи ислом ба масъалаи истирдоди мучримин ва таодули қазоӣ ва паноҳандагӣ, ки ношӣ аз уқуд ва муоҳидот аст, тавачҷуҳи ҳосе шуда, тавре ки Қуръон ба унвони маҳкамтарин санаде, ки асли чаҳонӣ будани қазои мучриминро ба таври возеъ баён кардааст. Метавон иттиҳози санад намуд ва дар садри ислом аввалин қарордоди мактуби истирдоди мучримин байни Паёмбар ислом (с) ва Абӯсуфиён - сардори дастаи мушриқини Макка ақд гардида, ҳамчунин фуқаҳои исломӣ аз паноҳандагӣ ба унвони «истичора ва амон» ё «истичора ва таъмин» таъбир мекунанд ва анҷоми тааххудоти ношӣ аз уқуд ва қарордодҳоро лозим мешуморад [6,с.24].

*Аҳаммияти муоҳидот дар ислом ва қавонини вазъӣ.* Аз вежагиҳои мактаби ҳаётбахши ислом тақя бар риояти мафоди қарордодҳо ва муоҳидоти танзимӣ аст. Замоне ки муоҳидае тавассути мусалмонон ба имзо мерасид, ҳарчанд ки мусалмонон бо икроҳ бо ғайримусалмонон созиш мекарданд, маазолик мафоди қарордод бодикқат риоят мешуд. Ин амр ҳам бар асоси оёти Қуръон лозимуличро аст ва ҳам ин ҳадис ва суннат ва сирраи набавӣ бар он таъкид аз он чиҳат аст, ки дар асри ҳозир инъиқоди бархе муоҳидоти ҷумҳурии исломӣ бо дигар кишварҳо тааммул қарор мегирад. Ҷое барои ихтилоф ва ҷангҳо ва қавонини мухталиф боқӣ намонад. Адами дастёбӣ ба ҷунин ҳадаф дунёро ба ду қисмат тақсим мекард: «дорулислом» ва «дорулҳарб», ки равобити байни ин ду дор табиатан муҳосиматомез буд ва ҳар як ба навъе бо дигаре дар ҳоли ҷанг буданд. Аммо ин ҳолат як ҷанги воқеӣ набуд, балки тақрибан ба манзили адами шиносӣ ё ба расмият нашнохтан талаққӣ мешуд. Аз ин рӯ, агар барои мусалмонон вазъ ба гунае мешуд, ки идомаи ҷанг мунҷар ба шикасти онҳо мегардид, ё эҳтимоли шикаст мерафт, Имом (р) метавонист барои муддатзамоне, ки маъмулан муддати он афзун бар муддати замони сулҳи Худайбия набуд, бо душман сулҳ кунанд, то дар ин фурсати бадастомада мусалмононро барои ҷанг таҷйиз намояд, ки албатта, ин муддати даҳсола барои як давра ё бештар қобили таҷдид буд. Аммо, ҳамин ки паймони сулҳ мунъақид мешуд, риояти он лозимуличро буд ва ҳеҷ мусулмоне ҳаққи нақзи онро надошт ва мулзам ба риояти он буд: «Эй муъминон ба тааххудоти худ вафо намоед» [1].

Ба ақидаи мо, миллате, ки бар аҳди хеш пойдор набошад ва бар паймон ва мисоқи худ вафо надорад, чи бузург ва чи кӯчак ва ночиз ҳар андоза ҳам ки неруманд бошад, дар ояндаи наздик маҳкум ба инқироз ва фано хоҳад буд.

«Пас дар паймон на хиёнат тавон кард ва на фиреб дод ва на макре пеш овард ва паймон мабанд, ки онро таъвиле тавон кард, ё рахнае дар он падида овард ва чун паймонат устувор шуд ва аҳдат бар қарори роҳи хиёнат мапӯй».

«Ва аз сулҳе, ки душман туро бад-он хонд ва ризои Худо дар он буд, рӯй матоб, ки оштӣ, сарбозони туро осоиш расонад ва аз андӯххоят бираҳонад ва шаҳрхоят эмин бошад».

Бинобар ин, мебинем, ки ислом то чӣ ҳад бар пойбандӣ ба мафоди аҳдномаҳо ва барқарории сулҳ ва амният таъкид кардааст ва мусалмононро зимни тавсия ба пазириши сулҳи пешниҳодии душман мукаллаф сохтааст, то замоне ки мушрикин муоҳидотро нақз накардаанд, онро мухтарам бишуморанд.

Муоҳида аз масдари «аҳд» ва муштақоташ 42 бор дар оёти Куръони карим такрор шудааст, ки худ далели муҳиме ба аҳаммият додан ба аҳд ва паймон дар ислом мебошад ва аз шавоҳиде, ки баёншуда чунин истинбот мешавад, ки мусулмон бояд ба паймонаш пойбанд бошад, ҳарчанд бо кофирон ва мушрикон аҳд ва паймон баста бошад, магар дар сурати нақзи аҳди тарафи муқобил, ки дар он сурат бар мусалмон муқобила ба мисл ҷоиз аст.

Оёти 89 ва 90 сураи «Нисо» дар бораи мисоқ бо кофирон ва мушрикон ва наҷангидан бо онон, дар сурате ки ҳатто ба қавме, ки бо мусулмон ҳампаймон ҳастанд, паноҳ баранд ё ба мусулмонон бипайванданд, таъкид кардааст [1].

Ҳамчунин оёти 20 ва 25 сураи «Раъд» бар муруоти муоҳидот таъкид менамоянд, чунончи Аллоҳи мутаол мефармояд: «Ва касоне, ки паймони Худоро пас аз бастани он мешикананд ва ончиро Худо ба пайвастании он фармон дода мегиланд ва дар замин фасод мекунанд, бар эшон лаънат аст ва бад фарҷоме он сарой эшонро» [1,с.25].

**Паноҳандагӣ дар ислом.** Нуктаи дигаре, ки дунёи муосир онро мояи мубоҳот ва аз ифтихороти қуруни ахир медонад, «паноҳандагӣ» аст, ки дар баёни собиқай таърихӣ он ба садри ислом моро ҳамин нукта бас ки бидонем – «паноҳандагӣ» аз суннати Паёмбари ислом (с) аст. Ба гунае ки, вақте ду тан аз сафирони Мусайлимаи Казоб назди он Ҳазрат омаданд ва Паёмбари ислом (с) аз онон пурсиданд: «Оё имон доранд, ки ман пайғамбари Худоям. Фиристодагони Мусаллима гуфтанд: «Мо имон дорем, ки Мусайлима пайғамбари Худост». Он гоҳ Паёмбари Худо (с) фармуданд: «Агар ман ба куштани суфаро хӯ гирифта будам, амр мекардам шуморо бикӯшанд». Бо ин тартиб суфаро аз тарафи Паёмбари ислом (с) дар амон воқеъ шуданд ва аз он пас суннати набавӣ бар ин қарор гирифт, ки суфароро набояд кушт.

**Истирдоди мучримин дар ислом ва қавонини вазъӣ.** Бинобар он чи гуфта шуд, мебинем, ки ислом то чи ҳад бар риояти муоҳидот таъкид кардааст ва бо така ба таваҷҷуҳи ҳосси ислом ба солимосозии ҷавомеъ аз вучуди лағзишҳо, ҷурм ва ҷиноят ва мубориза бо мафосиди иҷтимоӣ ислом аввалин асли истирдоди мучриминро бунён ниҳод ва ба мантиқитарин ва муъҷазтарин ваҷҳе асос ва мабонино, ки асли мазбур бояд бар он устувор гардад, муайян намуд [5,с.29].

Ва Куръони карим дар сураи «ал-Моида», сароҳатан бар ин матлаб таъкид дорад, ки: «Аз ин рӯй бар фарзандони Исроил муқаррар доштем, ки ҳар кас касеро ҷуз ба қасоси қатл ё (ба кайфар) фасоде дар замин бикӯшад, чунон аст, ки гӯӣ ҳама мардумро кушта бошад ва ҳар кас касеро зинда бидорад чунон аст, ки гӯӣ тамоми мардумро зинда доштааст ва қатъан паёмбарони мо далоили ошкор барои онон оварданд (бо ин ҳама) пас аз он бисёре аз эшон дар замин зиёдаравӣ мекунанд» [1,с.32].

Оё чунин баёне эълони ғайриқобили тафкик будани адолат аз лузуми муҷозоти мучримин бо вучуди марзҳои сиёсӣ ва назарияҳои устувор бар асли ҳокимияти давлатҳо ва маҳдуд будани қавонини ҷазоӣ ба қаламрав ё сарзамини давлатӣ нест?

Аввалин муоҳидаи расмӣ дар заминаи истирдоди мучримин, ки метавон бад-он иттиҳози санад намуд, қарордоде аст, ки Абӯсӯфиён сардастай муҳолифин ба намояндагӣ аз тарафи аҳолии Батъо ва Макка бо Паёмбари ислом (с) ба намояндае аз тарафи мусалмонон нақд намуд.

Дар ташреҳи инъиқоди ин муоҳида муарриҳин овардаанд, ки пас аз ҷараёни байъати Ризвон дар наздиқиҳои Макка Қурайш Суҳайл ибни Амрро назди Паёмбари ислом (с) фиристоданд, то қарордоди сулҳеро нақд созад, ки ба мучиби он даҳ соли ҷанг аз дӯши мардум бардошта шавад ва дар ин муддат тарафайни муоҳида дар амният ва оромиш бошанд ва чунончи аз тарафи ҳар як аз тарафайни муоҳидаи сулҳ фард ё афроде ба тарафи дигар паноҳанда шавад, ба сарзамини худ мустарад гардад.

Дар паймони сулҳи Худайбия мушрикон бо исрор аз Паёмбар (с) мехостанд, ки афроде, ки ҳатто ба далели ислом овардан ва арзишҳои инсонӣ аз шаҳри Макка паноҳанда мешаванд, ба қабоиلى худ бозгардонида шаванд ва аз он ҷо, ки Паёмбари икром (с) барои

амнияти шаҳри Макка, ки ҳарамии амни илоҳӣ аст, аҳаммияти фавқулода қоиладан буданд ва баҳо, ки масолеҳи муҳимми дигари муваққатан ин паймонро пазируфта ва баъзе аз мусулмонро, ки ба далели имзои ин паймон маҷбур буданд ба ватани худ мурочиат кунанд ва ба сабр амр фармуданд [8,с.96].

Ба мучиби ин аҳднома ҳар кас аз Қурайш бидуни изни валии худ назди Муҳаммад (с) ме рафт, ўро бар мегардониданд, ҳар кас аз ҳамроҳони Муҳаммад (с) назди Қурайш ме рафт, Қурайш ўро ба ў бознамегардониданд.

Ҳарчанд дар ин муоҳида зоҳиран шартӣ якҷониба ба суди Қурайш гунҷонида шуда буд, ки агар аз Ясриб ва ҳавзаи нуфузи ислом ба Макка паноҳанда мешуд мустарад намегашт, вале чунончи касе аз Макка ва ҳавзаи нуфузи Абӯсӯфиён ба Мадина паноҳанда мешуд ва мавриди мутолиба ва истирдоди қабилаи матбуи худ қарор мегирифт, мустарад мегардид. Ин амал мавриди қабули Паёмбари азимушшаъни ислом (с) воқеъ гардид ва муътақид буд, ки эҳтимоли ин ки касе аз миён муртад шавад ва мучаддадан ба тарафи ширк ва бутпарастӣ гарояд, баид аст ва агар ҳам мушрике тамоюл ба ислом пайдо намояд ва ба ҳавзаи нуфузи ислом биёяд ва паймони мазбур истирдоди ўро пас аз тақозои қабилаи матбуяш эҷоб намояд, дар ҳар нуқта, ки маҷбур ба сукунат ва билохира тақия гардад, анҷоми фароизи динӣ барояш имконпазир аст. Махсусан он ки ҳамин рӯя мучиби нашр ва бастии ислом дар нуқоти Арабистон мегардид ва касеро, ки маҷбур ва мулзам ба тарк ва инсироф аз оини ислом ва бақое дар Макка менамуд, хоҳу нахоҳ ба таблиғи мазҳаб мубодарат меварзид ва ин муоҳида боз ҳам ба нафъи мусулмонон буд [4,с.121].

Натиҷаи дигаре, ки аз ин муоҳида метавон гирифт, ин ки чун мусулмонон ҳанўз онҷунон неру ва қудрате наёфта буданд ва ислом комилан нузуч нагирифта буд ва дар баробари шароите, ки ҳоқӣ аз таҳрими эъзои мусалмонон буд ва мушрикин тааххуди қабул ва иҷрои онро менамуданд, мусулмонон ночор ба қабули шартӣ мутақобиле ба вазъи мазкур буданд. Бахусус, ки муддатҳо пас аз инъикоди муоҳидаи сулҳ мебинем, ки на танҳо ин муоҳида ба пирўзии мусалмонон меанҷомад ва гароиши мушрикин ба ислом ва мусалмонро афзунтар мекунад, балки мушрикин Қурайш бо эълони як шартӣ илҳоқӣ ба муоҳидаи сулҳи Худайбия дар воқеъ таслими хостаҳои мусалмонон мегардад. Ҳар кас аз ёрони Муҳаммад (с), ки барои ҳаҷ ё умра гузоридан ё барои касбу қор ба Макка ояд, бар қону моли худ эмин хоҳад буд ва ҳар кас аз Қурайш барои рафтн ба Миср ё Шом касбу қор ба Мадина биравад, ба қону моли худ дар амон хоҳад буд. Ҳар як аз тарафайни муоҳида аз якдигар дар амон хоҳанд буд ва ҳеҷ гуна сиркат пўшида ва хиёнате миёни онҳо нахоҳад буд. Ҳар кас дўст бидорад, ки дар аҳд ва паймони Муҳаммад (с) қарор бигирад метавонад пинҳон кунад ва ҳар кас дўст бидорад дар аҳд ва паймони Қурайш қарор гирад, метавонад чунон кунад. Дар ин ҳангом афроди қабилаи Хизона бархостанд ва гуфтанд: «Мо дар аҳд ва паймони Муҳаммадем» ва афроди қабилаи Бани Бикр бархостанд ва гуфтанд: «Мо дар аҳд ва паймони Қурайшем».

Пас аз қарордоди сулҳи Худайбия, ки байни Паёмбари Худо (с) ва мушриқони Қурайш имзо шуд ва Расули Худо (с) ба Мадина бозгашт Абӯбасир Утба ибни Усайд ибни Қория, ки дар Макка зиндонӣ шуда буд, аз зиндон фирор кард ва ба Мадина гурехт. Қурайш бо истинод ба муоҳидаи сулҳи Худайбия ва бо ирсоли номае назди Паёмбари Худо (с) тақозои истирдоди Абӯбасирро намуданд, ки матни нома ва тақозои истирдод чунин буд: «Эй Муҳаммад (с)! Медонӣ, ки бо ту шарт кардем ва миёни худ гувоҳ гирифтём, ки ҳар як аз ёрони мо пеши ту оянд, ўро баргардонӣ, акнун ёрони моро пеши мо баргардон».

Расули Худо (с) тибқи муоҳидаи сулҳ Абӯбасирро ба Қурайш мустарад дошт ва фармуд: «Эй Абӯбасир мо бо ин қавм паймоне дорем, ки медонӣ ва дар дини мо хиёнат нест ва Худо барои ту мардуми камтавон, ки битавонад кушоиш ва муфарре падида оварад».

Абӯбасир тавассути ду тан аз неруҳои Қурайш, ки чиҳати истирдоди вай ба Мадина омада буданд, мустарад шуд, лекин дар роҳи бозгашт ба Макка дар минтақае ба номи Зулҳалифа бо фиреби Моврин мустарадкундаи яке аз онҳоро кушт ва чун дигаре ба назди Паёмбар (с) бозгашт ва хабари қатли дўсти хеш тавассути Абӯбасирро расонид, Паёмбар (с) гуфт: «Ин қор қангофарини аст». Чун Абӯбасир мутаваҷҷеҳи ин матлаб шуд ва медонист, ки Паёмбар (с) ўро мустарад хоҳад дошт, ба яъне наздики соҳили дарё рафт ва бо ҳафтад тани дигар дар он ҷо чамъ шуданд ва бар Қурайш саҳт мегирифтанд ва бар қорвонҳои онҳо юриш мебуданд ва қурайшиёро дар тангно қарор медоданд ва қорвониёро мекуштанд ва амволашонро мебуданд.

«Қурайш ночор барои Расули Худо (с) нома навиштанд ва он ҳазратро ба ҳаққи ҳешовандӣ савганд доданд, ки онро пеши худ фаро хонад ва навиштанд моро ниёзе нест». Бинобар ин, бо эълони як шартӣ илҳоқӣ ба муоҳидаи сулҳи Худайбия аз тақозои

истирдоди Абӯбасири зиндонии фирории худ ва ҳамроҳони ӯ, ки дар ҳавзаи қаламрави ҳукумати исломӣ ба сар мебуданд, сарфи назар карданд [7,с.33].

Дар шариати муқаддаси ислом низ дар айни пойбандӣ ба лузуми дифоъ аз ҳама мазлумон ва ба вежа паноҳандагон зимни паймони байналмилалӣ ва ё дар муқаррароти дохилии ҷомеаи исломӣ бар ҳурмати паноҳ додан ба мучримон таъкид шудааст. Унвони намуна дар маншури Мадина, ки дар ҳақиқат паймони байналмилалӣ ва аввалин маншур дар заминаи ҳуқуқи байналмилал дар ҷомеаи исломӣ ба шумор меояд, ба ин матлаб тасрех шуда ва дар он омадааст: «Барои ҳеҷ муъмин, ки ба муҳтавои ин паймон тааххуд намудааст, ҷоиз нест, ки ҷинояткориро ёрӣ кунад ва ё ӯро паноҳ диҳад ва ҳар кас, ки мучрими ёрӣ наояд ва ё ба ӯ паноҳ диҳад, дар рӯзи растохез мавриди лаънат ва ғазаби Худованд (ҷ) қарор мегирад ва аз ӯ на фидияе қабул хоҳад шуд ва на тоате» [9,с.56].

Истирдод дар ҳуқуқи ҷазои байналмилалӣ тай як қарни ахир ба баҳсе табдил шудааст, ки метавон далели онро дар вақоеъ қарни гузашта ҷустуҷӯ кард. Ҳарчанд истирдоди мучримин аз лиҳози собиқаи таърихӣ ба солҳои хеле қабл аз таърих бармегардад, вале истирдод ба маънии воқеии калима ва муоҳидоти тасвибшуда байни кишварҳо дар ин замина собиқаи чандоне надорад.

Имрӯз баҳс бар сари истирдод нест, балки мавзӯи муҳим тартиб ва ҷигунагии истирдод аст, ки дар он риояти ҳуқуқи асосии фард, таъмини адолат ва аз ҳама муҳимтар, эҳтиром ба ҳокимияти миллии кишварҳо аст, албатта, баҳси истирдод танҳо ба ҷароими ҷангӣ ва ҷиноят алайҳи башарият маҳдуд набуда, балки истифода аз ин техника дар ҷароими умумие, ки дар басо маворид мучримини он баъд аз иртиқоби ҷурм фирор мекунад, низ таъмин ёфтааст.

Дар шариати муқаддаси ислом низ дар айни пойбандӣ ба лузуми дифоъ аз ҳама мазлумон ва ба вежа паноҳандагон зимни паймони байналмилалӣ ва ё дар муқаррароти дохилии ҷомеаи исломӣ бар ҳурмати паноҳ додан ба мучримон таъкид шудааст. Унвони намуна дар маншури Мадина, ки дар ҳақиқат паймони байналмилалӣ ва аввалин маншур дар заминаи ҳуқуқи байналмилал дар ҷомеаи исломӣ ба шумор меояд.

## А Д А Б И Ё Т

1. Қуръони карим.
2. Ардабилӣ Муҳаммад Алӣ. Ҳуқуқи байналмилалӣ кайфарӣ. – Техрон, 1388.
3. اليوسفي الغروي، الشيخ محمد هادي، (1420هـ)، موسوعة التاريخ الإسلامي، ج3، الطبعة الأولى. قم: مجمع الفكر الإسلامي.
4. الهندي، علاء الدين علي بن حسام الدين، (1981م)، كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، تحقيق بكرى حياتي وصفوة السقا، ج 1، الطبعة الخامسة. بيروت: مؤسسة الرسالة.
5. ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي، (1984م)، مختصر تاريخ دمشق لابن عساکر، تحقيق روحية النحاس، رياض عبد الحميد مراد ومحمد مطيع، ج 1 و4، الطبعة الأولى. دمشق: دار الفكر للطباعة والتوزيع والنشر.
6. Дониш, Ҳафизуллоҳ. Ҳуқуқи ҷазои байналмилалӣ. - Қобул: Мустақбал, 1394.
7. Росо, Шарл. Ҳуқуқи байналмилалӣ умумӣ / Шарл, Росо; тарҷумаи Муҳаммад Алӣ Ҳикмат. – Техрон: Интишороти Донишгоҳи Техрон, 1347.
8. Содикӣ, Мирмуҳаммад Ҳусайн. Ҳуқуқи ҷазои байналмилалӣ. – Техрон: Додгустар, 1393.
9. Содикӣ, Мирмуҳаммад Ҳусайн. Додгоҳи кайфарии байналмилалӣ. – Техрон: Додгустар, 1384.
10. Алиободӣ, Абдулхусайн. Ҳуқуқи ҷиноӣ. – Техрон: Фирдавсӣ, 1354.
11. Фотими Шариатпаноҳӣ. Истирдоди мучримин / Фотими Шариатпаноҳӣ, Сайид Козим. Поённомаи доктории ҳуқуқ. – Техрон: Донишгоҳи Техрон, 1354.

## ЧИГУНАГИИ ИСТИРДОДИ МУЧРИМИН АЗ НАЗАРИ ШАРИАТИ ИСЛОМӢ ВА ҚАВОНИНИ ВАЪӢЙ

Истирдод як амали дучониба ё чандчониба байни кишварҳост, ки ба манзури таъкиб ва мучозоти мучримин, иҷрои аҳкоми ҷазоӣ ва қазоӣ ва таъмини назму амният сурат мепазирад ва ба кишвар ё кишварҳое, ки назм ва амнияти онҳоро ба муҳотира меандозад, ин имкони медиҳад, ки битавонанд тақозои истирдоди касонеро, ки муҳиле ба назм ва амнияти он кишвар ё кишварҳо ҳастанд, аз кишвар ё кишварҳое паноҳгоҳ наоянд ва онро ба мучозот бирасонанд. Истирдод мучиб мешавад, ки мучримини фирорӣ дар маҳокими кишварҳое муҳокима шаванд, ки аз ҳар назар ҷиҳати расидагӣ ба ҷароими иртиқобии онон солеҳтар аст ва аз тарафе сабаби тарди аносирӣ номатлуб аз кишваре шаванд, ки аз ӯ тақозои истирдод шудааст. Дар фикри сиёсии ислом низ ба масъалаи истирдоди мучримин ва паноҳандагӣ ва анҷоми тааххудот тавачҷуҳи ҳосе мабзӯл гардидааст. Ба тавре ки ислом бар лузуми тааххудоти ношӣ аз уқуд ва қарордодҳо таъкид варзида ва аввалин қарордоди мактуб дар заминаи истирдоди мучриминро ироа кардааст ва ин муҳим тавачҷуҳи ҳосси ислом ба солимосии ҷавоми инсонӣ ва тақлиди адолат ва лузуми мучозоти мучриминро алорағми вучуди марзҳои ҷуғрофиёӣ табиин мекунад ва ин натиҷаро ба даст медиҳад, ки истирдоди мучримин як асли лозим ва мунтабиқ бо адолат ва пардохтани он яке аз заруриёти асри кунунӣ мебошад.

**Калидвожаҳо:** истирдод, паноҳандагӣ, мутақозӣ, мучримин, тааххудот.

## ВЫДАЧА ПРЕСТУПНИКОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИСЛАМСКОГО ШАРИАТА И НЫНЕШНИХ ЗАКОНОВ

Выдача является двусторонней или многосторонней операцией между странами, которая позволяет осуществлять судебное преследование и наказание правонарушителей, выполнять уголовные и судебные приказы и обеспечивать меры безопасности, а также позволяет стране или странам, которые угрожают их порядку и безопасности. Кто сможет потребовать экстрадиции от тех, кто нарушает порядок и безопасность этой страны или

стран из страны или стран убежища и наказать их. Кроме того, осужденные правонарушители подвергаются судебному преследованию в судах страны, которые в любом случае совершают совершенные ими преступления. Это более справедливо и, с другой стороны, исключает нежелательные элементы из страны, о которой они просят. В исламской политической юриспруденции особое внимание было также уделено вопросу выдачи, а также оставлению и исполнению обязательств, в которых ислам подчеркнул необходимость обязательств, вытекающих из договоров и контрактов, и представил первое письменное соглашение о выдаче. Правонарушители объясняют необходимость справедливости и наказания правонарушителей, несмотря на существование географических границ, и в результате выдача правонарушителей является необходимым и последовательным принципом справедливости и является одним из требований нынешней эпохи.

**Ключевые слова:** выдача, убежище, экстрадиция, преступники, соглашение.

#### ISSUING OF CRIMINALS FROM THE VIEWPOINT OF ISLAMIC SHARIAT AND CURRENT LAWS

The extradition is a bilateral or multilateral operation between countries that allows the prosecution and punishment of offenders, the enforcement of criminal and judicial orders and the provision of security arrangements, and allows the country or countries that endanger their order and security. Who will be able to demand extradition from those who disrupt the order and security of that country or countries from the country or countries of refuge and to punish them. Additionally, convicted offenders are prosecuted in the country's courts, who are in any case committed to commit crimes committed by them. It is more righteous and, on the other hand, excludes undesirable elements from the country that they are asking for. It has been muted. In Islamic political jurisprudence, special attention has also been paid to the issue of extradition and abandonment and fulfillment of obligations, in which Islam emphasized the necessity of obligations arising from contracts and contracts and provided the first written agreement on the extradition of offenders, Human and non-futile communities explain the need for justice and the punishment of offenders in spite of the existence of geographical boundaries, and the result is that the extradition of offenders is a necessary and consistent principle of justice and is one of the requirements of the present era.

**Key words:** extradition, asylum, extradition, criminals, agreement.

**Сведения об авторе:** *Нурджахон Юсуфзай* – Университет Кабул Исламской Республики Афганистан, преподаватель факультета права и политических наук

**Information about the author:** *Nurjahon Yusufzai* - Kabul University of the Islamic Republic of Afghanistan, lecturer at the Faculty of Law and Political Sciences

УДК: 348 (575.3)

### НИГОҲИ ТАЪРИХӢ БА БАРХЕ АҲКОМИ ФИҚӢИ ДАР ОИНИ ЗАРДУШТӢ

*Шоһирай Баёт*

**Донишгоҳи Балх, Ҷумҳурии Исломи Афғонистон**

Дар ин мақола саъй бар он шуда, ки ба аҳкоми фикҳие, ки дар оини зардуштӣ бад-он пардохта мешавад, мавриди баррасӣ қарор диҳем. Албатта, саъй бар он шудааст, ки ҳеҷ гуна таҳлиле бар аҳкоми онҳо анҷом нагирад, чаро ки ин амр худ ниёз ба пажӯҳиши дигар дорад. Манобеи фикҳии оини зардуштӣ метавонад ҳамон китобҳои муқаддаси онҳо бошад.

Замони зуҳури Зардушт ба ҳама пажӯҳишҳои донишмандони қадим ва ҷадид ҳанӯз ҳам дар пардаи ибҳом аст. Дар бораи замони зиндагонии Зардушт он қадар таҳқиқ ва баҳсу гуфтугӯ шудааст, ки ҳатто ишора ба раъси он матолиб, китоби бузургеро фароҳам мекунад, Обокос Киенидаси – яке аз ҳамзамонони Афлотун замони зуҳури Зардуштро 6000 сол қабл аз Афлотун медонад. Дар чандин қисмат аз яштҳо дар Авесто маҳалли фаъолияти динии Зардушт Эронвич зикр шудааст. Дар манобеи забони паҳлавӣ ва ба дунболи онҳо дар китобҳои арабӣ ва форсӣ Эронвичро бо Озарбойҷон яке шумурдаанд. Донишмандон интисоби Зардуштро ба Озарбойҷон, ба далоили фаровон мардуд медонанд, ки муҳимтарини онҳо далоили забонӣ аст. Забони авестой, яъне забони китоби Авесто забоне аст мутааллиқ ба шарқи Эрон ва дар ин китоб ҳеҷ нишоне аз вожаҳое, ки асли модӣ бо форсии бостон дошта бошад, дида намешавад. Имрӯз бештари донишмандони эроншинос Эронвичро Хоразм ба шумор оварда ва зодгоҳи Зардуштро он ҷо донистаанд.

**Нигоҳи таърихӣ ба бархе аҳкоми фикҳӣ дар оини зардуштӣ:**

**Талоқ ва илалӣ он.** Талоқ дар оини зардуштӣ матруду амре манфур аст ва таҳти шароити вежа ва дар мавориде нодир ва хос тибқи оинномаи зардуштиён муҷаввиз дода мешавад. Ба ҳар ҳол дар ин оин талоқ ихтиёрӣ нест.

**Илалӣ имкони фасхи зановуӣ ё талоқ:**

1. Яке аз тарафайн девона буда, ё ихтилоли ҳавос дошта бошад, дар сурате, ки тарафи дигар огоҳ набуда бошад, бинобар тақозои тарафе, ки солим аст, издивоҷ қобили фасх аст.

2. Ҳар гоҳ шавҳар мардӣ надошта бошад, зан метавонад тақозои талоқ кунад.

3. Ҷар гоҳ собит шавад зан муртакиби зино шудааст, шавҳар метавонад ӯро раҳо созад ва агар собит шавад, ки шавҳар бо зани дигар зино кардааст, зан ҳам метавонад тақозои талоқ кунад.

4. Ҷар гоҳ шавҳар ба муддати се сол махоричи зиндагии занро надихад, зан метавонад тақозои талоқ диҳад.

5. Ҷар гоҳ зан аз азияти шавҳар дар хатар бошад, метавонад тақозои раҳой кунад.

6. Ҷар гоҳ зан ношиза (зане, ки ба шавҳари худ тамкин накарда, нофармонӣ кунад) бошад ва рафтораш боиси хатар гардад, шавҳар метавонад тақозои талоқ кунад.

7. Ҷар гоҳ шавҳар зани дигар дошта, ки дар мавқеи издивоҷ пинҳон карда ва ё зан шавҳари дигар дошта бошад, издивоҷи баъдӣ худ ба худ ботил аст.

8. Вақте, ки мард ё зан тарки дини Зардушт кунад, талоқ ҷоиз аст.

**Авомили талоқ дар Бундаҳишн.** Дар Бундаҳишн ҷаҳор ҷиз омили талоқ доништа шуда ва омадааст, ки:

1. Он гоҳ, ки бистари шавҳари хеш бибурад ва берасмӣ кунад ва ношоистӣ аз ӯ падидор ояд.

2. Он гоҳ, ки душманон пинҳон кунаду шавҳар надонад.

3. Он гоҳ, ки ҷодуӣ кунад ва ё омӯзад.

4. Он гоҳ, ки фарзанд назояд ва ақим бошад.

Мавориди дигар:

• ҷар гоҳ дар ҳангоми ақд зан ё шавҳар девона буда, ё ахлоқи мушоира дошта бошанд;

• пас аз музавачат маълум шавад, ки шавҳар ақим аст;

• ҷар гоҳ дар ҳаққи зан ситам шавад;

• мард бо зан дигар зано карда бошад.

• агар зан нофармонӣ кунад;

• агар зане шавҳари дигар ё номарди дигар дошта бошад ва онро пӯшида бошад, издивоҷи баъдӣ ботил мешавад;

• ҷар гоҳ шавҳар панҷ сол ғайбат доимӣ дошта бошад;

• мардон бар амволи занон волоят дошта бошанд;

• зан бидуни иҷозаи ҳамсари худ ҳаққи даҳолат ва тасарруф дар амволи худро надошт;

• ба мучиби қонуни занашӯӣ шавҳар фақат шахсияти ҳуқуқӣ дошт ва бо санади қонунӣ метавонист ҳамсари худро шарик дар амвол намояд. Дар ин сурат зан ҳаққи ҷар гуна тасарруф дар амволи ҳамсарро дошт.

**Аҳқоми ҳуқуқии зан ва мард.** Ҷар гоҳ шавҳаре ба зани худ мегуфт: аз ин лаҳза ту озод ва соҳиби ихтиёри худат ҳастӣ, ин зан аз назди шавҳар ронда намешуд ва иҷоза дошт, ки ба унвони зани хидматгор ё ҷокари зани шавҳари дигаре ихтиёр кунад ва фарзандоне, ки аз издивоҷи ҷадид дар ҳаёти шавҳари аввалааш ба вучуд меовард, аз он шавҳари аввалааш буд. Шавҳар ҳақ дошт ягон зан ё яке аз занонаш ва ҳатто зани мумтозашро ба марди дигаре ория бидихад, то ин мард аз ҳадамоти он зан истифода кунад. Дар ин ория додан ризояти зан шарт набуд. Фарзандоне, ки дар ин издивоҷ мутаваллид мешуданд, мутаалиқ ба хонаводаи шавҳари аввал будаанд ва монанди фарзандони ӯ маҳсуб мешуданд. Ин аъмодро аз корҳои хайр медонистанд ва онро кумак ба як ҳамдини тангдаст мехонданд.

**Аҳқоми ширкат накардан дар ҷаҳишҳо.** Тибқи таолими зардуштӣ ширкат дар гоҳанборҳо воҷиб аст ва тарки он дар маворид мунҷар ба эъдом мешавад. Дар Хурд Авесто 230, 241 – 242 / 7 – 13 ва Виспарад 152 дар аҳқоми гоҳанборҳо омадааст: агар беҳдине дар нахустин гоҳанборҳо ширкат накард ва миздро надод, дар миёни маздаяснон дархӯри бандагӣ набошад ва агар дар дувумин гоҳанбор ширкат накард ва миздро надонад, дар маҳокими қазой иддаои ӯ пазируфта нест. Агар дар ҷаҳорумин гоҳанбор ширкат накард, миздро надод, ба эътилофи сутури баргузида маҳкум аст, яъне гов ва астар ва шутури ӯ бояд кушта шавад ва агар дар панҷумин гоҳанбор ширкат накард ва миздро надод, ба эътилофи баҳраи ҷаҳонӣ маҳкум аст, яъне ҳама аъмоли ӯ ҳадар аст. Агар дар шашумин гоҳанбор ширкат накард ва миздро надод аз дин берун аст ва бидуни ин ки гуноҳе бошад, бар ӯ хурӯшид ва ӯро ронд ва бидуни ин ки гуноҳе бошад, маҳкум ба эъдом аст ва бояд ӯро кушт.

Дар оини зардуштӣ яке аз беҳтарин роҳҳо барои таҳорати маросимӣ аст, ки тавассути мубадон иҷро мешавад ва мароҳили он чунин аст:

1. Хондани Авесто.

2. Таҳорат ва покии дарун бо ошомидани «нирг» (идрори такдисшудаи гов) бо каме аз хокистари оташи муқаддас.



3. Ва таҳорат ва покии берун, ки бо се омил «гумиз» (идрори такдиснашудаи гов) санг ва об анҷом мешавад.

**Таҳорат барои дуо ва намоз.** Фарди покдин бояд пеш аз ҳар намоз ва дуо ва ниёиш подёб (вузӯъ) кунад: дар бомдод, вақте аз хоб бармехезад, ибтидо бояд бо гумиз даст ва рӯй ва чашм ва гӯш ва пойро бишӯяд: даст аз соид то сари даст се бор, рӯй аз беҳи гӯш то зери занахдон, се бор пой то сари сок.Афроде, ки мурдаеро ба дахма бурдаанд, нопоканд бояд дар ҳамон ҷо ба фосилае чанд гом дуртар аз мурда бинишинанд, то маздопарастон барояшон идрор биоваранд, ки сар ва тани худро бишӯянд. Идрорҳои поккунанда иборатанд аз: идрори чаҳорпойи кӯчак, идрори санурон, идрори зане, ки хатудат карда бошад ва идрори марде, ки хатудат карда бошад. Оини зардуштӣ ба асоси тахминҳо ва муҳосиботи тақаррубӣ бештар аз 7000 сол қабл аз мелод зухур намудааст. Агар ба диққат мулоҳиза кунем, бештар аз 10000 сол аз имрӯз интизоми иҷтимоӣ қавонини мухтас ба худи башар вучуд дошта, ки фурӯпошии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсиро дар ҷомеа монёе шудааст.

Дар ин мақола танҳо ба аҳком, ки дар оини зардуштӣ бад-он амал мешавад ишора шудааст ва ҳеҷ гуна нақду баррасӣ дар бораи онҳо анҷом нагирифтааст.

#### А Д А Б И Ё Т

1. Донишномаи Маздаясно. – С. 29.
2. Раҳнамои дини зардуштӣ. – С. 3.
3. Пурдовуд. Яштҳо. – Ҷ. 1. – С. 385, 283,6; – Ҷ. 2. – С. 195.
4. Ғафуров Б. Тоҷикон. – С. 69.
5. Обон Яшт, 18, яснои 9, банди 13384.
6. Гузидаҳои зодсипарм. Фасли 9, банди 3 ба баъд.
7. Янсои 53, янди 3, яшти 13, банди 139.
8. Яшти 12, банди 98.
9. Яшти 13, банди 95.
10. Вандидод. Фрагарди 15 навиштаи мубадони замони Сосонӣ. Китоби муғон ва адидот. Навиштаи Ҳошим Разӣ.
11. Вандидод. Тарҷумаи доктор Мӯсо Ҷавон. – С. 240.
12. Вандидод. – Ҷ. 3. – С. 725. Пажӯҳиши оқои Ҳошим Разӣ.
13. Вандидод. Тарҷумаи доктор Мӯсо Ҷавон. – С. 239.
14. Вандидод. Фрагарди 15 банди 5, 6, 1.
15. Вандидод. Фрагарди 15, бандҳои 1 то 18.
16. Вандидод. Фрагарди 6, янди 24-25.
17. Ривояти паҳлавӣ. Фасли 21.
18. Ривояти паҳлавӣ. Фасли 21.
19. Авесто. Фрагарди 14, янди 8 ба баъд.
20. Вандидод. Тарҷумаи доктор Мӯсо Ҷавон. – С.128
21. Вандидод Тарҷумаи доктор Мӯсо Ҷавон. – С. 140. – Ҷ.2.
22. Вандидод. пажӯҳиши оқои Ҳошим Разӣ. – С. 925.
23. Шоист нашоист. – С.21.
24. Вандидод 2 / 867 / 8 /

#### НИГОҲИ ТАЪРИХӢ БА БАРҲЕ АҲКОМИ ФИҚҲӢ ДАР ОИНИ ЗАРДУШТӢ

Дар ин мақола саъй бар он шуда, ки ба аҳкоми фикҳие, ки дар оини зардуштӣ бад-он пардохта мешавад, мавриди баррасӣ қарор диҳем. Муҳаққикон табиати иҷтимоии ҳуқуқи диниро масоили муҳимми ҳуқуқ мешуморанд. Дар тамоми китохон муқаддаси динҳои қадим ва ҷаҳонӣ қоидаҳои рафтор ба тасвия мерасанд, ки дорой тамоми аломатҳои меъёрҳои ҳуқуқианд. Яке аз чунин низомҳои бузурги ҳуқуқии ҷаҳонӣ қадима низомии ҳуқуқии зардуштӣ махсуб меёбад, ки қариб ҳазор сол дар худуди Эрони қадим, Осиёи Миёна, Афғонистон ва дигар давлатҳои бартарӣ дошт. Бо паҳншавии ислом дар асрҳои VII -VIII дини зардуштӣ ва дар баробари он низомии ҳуқуқии зардуштӣ нақши дуҷумдараҷаро қасб намуд. Лекин оини зардуштӣ пурра аз пойгоҳи худ нарафта, ҳазорсолаҳо, дар қисматҳои ҷудоғонаи Эрон ва Ҳиндустон маскан гирифта, дарвоқеъ муносибатҳои ҳуқуқии ин иттиҳодяхоро танзим менамуд. Низомии ҳуқуқии зардуштӣ дар ташаққули ҳуқуқи римӣ ва баъд аз он низомии ҳуқуқии мусулмонӣ таъсири муайян дошт. Объекти асосии таҳқиқи мақолаи мазкур низомии ҳуқуқии зардуштӣ ва сарчашмаи асосии он – Авеста мебошад. Ҳангоми навиштани мақолаи мазкур муаллиф асосан ба сарчашмаҳои ҳуқуқии ҳуқуқи зардуштӣ, ки дар даврони гуногун ба нашр расидаанд, таъия намудааст. Сарчашмаҳои ҳуқуқи зардуштӣ дар асоси худ динӣ махсуб ёфта, аз мафҳумҳои қувваи нақӯқорӣ ва хирад маншаъ мегиранд.

**Калидвожаҳо:** Зардушт, ҳуқуқии зардуштӣ, оилаи мустақили ҳуқуқ, раванди ислоҳоти ҳуқуқ дар шуури одамон, ҳуқуқи динӣ, ибтидои дунявии идоракунии давлатӣ, фарҳанг, анъана, мансубияти динӣ, фазои ягонаи динӣ.

#### ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА НЕКОТОРЫЕ ЮРИДИЧЕСКИЕ ПРАВИЛА РЕЛИГИИ ЗОРОАСТРИЗМА

Важнейшей проблемой права исследователи считают социальную природу религиозного права. Во всех священных книгах древних и мировых религий формулируются правила поведения, которые обладают всеми признаками юридических норм. Одной из таких величайших правовых систем древнего мира является зороастрийская система права, которая более тысячелетия доминировала на территории древнего Ирана, Средней Азии, Афганистана и других государствах. С распространением ислама в VII -VIII вв. зороастрийская религия была отодвинута на второй план, а вместе с ней и зороастрийская система права. Но зороастризм полностью не

сошел со сцены, он тысячелетиями уживался в отдельных частях Ирана и Индии и реально регулировал правовые отношения этих сообществ. Зороастрийская правовая система имела определенное влияние на формирование римской, а позже мусульманской системы права. Основным объектом исследования данной статьи является правовая система зороастризма и его основного источника – Авесты. При написании данной статьи автор опиралась в основном на правовые источники зороастрийского права, изданные в разные периоды. Источники права зороастризма, являясь в основе своей религиозными, основываются на понятиях доброй силы и разума.

**Ключевые слова:** Зороастризм, зороастрийское право, самостоятельная семья права, процесс реформирования права в сознании людей, религиозное право, светское начало государственного правления, культура, традиции, религиозная принадлежность, единое религиозное пространство.

#### **A HISTORICAL VIEW OF SOME LEGAL RULES OF ZOROASTRISM RELIGION**

Researchers consider the social nature of religious law to be the most important problem of law. In all the sacred books of ancient and world religions, rules of behavior are formulated that have all the attributes of legal norms. One of the greatest legal systems of the ancient world is the Zoroastrian system of law, which dominated the territory of ancient Iran, Central Asia, Afghanistan and other states for more than a millennium. With the spread of Islam in the VII-VIII centuries. the Zoroastrian religion was pushed into the background, and with it the Zoroastrian system of law. But Zoroastrianism has not completely left the stage; for thousands of years it has coexisted in separate parts of Iran and India and really regulated the legal relations of these communities. The Zoroastrian legal system had a definite influence on the formation of the Roman, and later Muslim, legal system. The main object of study of this article is the legal system of Zoroastrianism and its main source - the Avesta. When writing this article, the author relied mainly on legal sources of Zoroastrian law published in different periods. The sources of the law of Zoroastrianism, being basically religious, are based on the concepts of good power and reason.

**Keywords:** Zoroastrianism, Zoroastrian law, independent family of law, the process of reforming the law in the minds of people, religious law, secular principle of government, culture, traditions, religious affiliation, a single religious space. Шопирай Баёт

**Сведения об авторе:** *Шопирай Баёт* – Университет Балх Исламской Республики Афганистан, преподаватель. Телефон: +93 (0) 795 315 316 E-mail : shapiraybayat@gmail.com

**Information about the author:** *Shapiray Bayat* - Balkh University Afghanistan, teacher. **Address:** Afghanistan Mazar\_e\_Sharif Area, 3. Phone : +93 (0) 795 315 316 E-mail : shapiraybayat@gmail.com

**УДК: 347.6(581)**

### **БАРРАСИИ ҚОЙГОҶИ ЗАНОН ДАР ҚОНУНИ КОРИ АФҶОНИСТОН**

*Шикобо Баграмвол*

**Донишгоҳи Балх, Ҷумҳурии Исломии Афғонистон**

Равобит дар зиндагии инсон ҳам омили эҳсос аст барои унс гирифтани, ҳам ниёзмандии инсон аст, ки дар арсаҳои мухталифи зиндагӣ бо ҳам эҷоди робита мекунад. Кор ҳамчунон аз ҷумлаи равобитест, ки инсон мубтанӣ бар ниёзмандии худ барои марфӯъ сохтани зарурати зиндагии хеш бо дигарон эҷоди робита мекунад. Равобити корӣ миёни инсонҳо ё ҷамъӣ аст ва ё фардӣ.

Дар адвори гузашта вазъияти коргарон дар Афғонистон монанди коргарони бисёре аз кишварҳои ҷаҳон чандон муносиб ва мусоид набудааст. Бо он ки тайи солиёни мутамодӣ вазъи умуми коргарон баҳусус коргарони зан ҳуб нест, аммо то ҳанӯз дар Афғонистон пардохтан ба ҳаққи кор барои зан авлавияти гуфтумонҳои ҳуқуқӣ нест. Муъзалоти марбути кори занон дар мабоҳиси ҳуқуқи башарӣ дар ҷамъи мабоҳиси хошиявӣ қарор дорад.

Дар ин мақола саъй мегардад, то дар мавриди ин пурсиш посух ироа гардад: Дар Қонуни кори Афғонистон дар қиболи занон таъбиз аъмол гардидааст ё не?

**Фарзияи таҳқиқ.** Бо тавачҷуҳ бар ин ки Қонуни кори ҷадидаи Афғонистон таҳти назари мушовирон ва ҳубрағони ҳуқуқи модерн дар соли 1387 буруз ва тасвиб гардид, интизор меравад, ки ба қойгоҳи занон дар мутобиқат бо конвенсияҳои байналмилалӣ пардохта шуда бошад.

**Аҳаммияти таҳқиқ.** Перомӯни аҳаммияти ин пажӯҳиш бояд гуфт, ки имрӯз ҳуқуқи занон ва ҳифозат аз ҳаққи кор барои занон яке аз гуфтумонҳои мусаллати ҷаҳонӣ аст. Биноан пажӯҳиш дар мавриди иқдоми тақнинии ҳуқумати Афғонистон дар заминаи ҳуқуқи занон метавонад заъф ва қуввати Қонуни кори Афғонистонро ошкор сохта ва дар таҳияи пешниҳоди таъдилоти ҷадид кумак намояд.

**Таъриф ва ошноӣ бо истилоҳот.** Дар истилоҳ кор иборат аз анҷоми дастури зеҳнӣ ва ҷисмӣ аст, ки зиндагии башар тавассути анҷоми он сарусомон пайдо мекунад. Ва бақои ҳаёт ба василаи он сурат мегарад. Магар дар илми ҳуқуқ кор иборат аз анҷоми амале аст, ки тавассути коргар ба дастури корфармо дар муқобили музди муайян сурат мегарад [3,с.1918].

Коргар аз назари луғавӣ ба маънии коркунанда ё касе мебошад, ки дар корхона ё коргоҳ барои корфармо кореро анҷом медиҳад ва музд мегирад. Аммо дар истилоҳи ҳуқуқ коргар иборат аз шахси ҳақиқӣ аст, ки ба дастури корфармо дар муқобили музди муайян корро анҷом медиҳад [6,с.103].

Бо ин таъриф коргар дорои се мушаххаса аст:

- шахси ҳақиқӣ аст;
- ба дастури корфармо кор анҷом медиҳад;
- дар муқобили музди муайян кор мекунад.

Дар ин робита дар Қонуни мадания Афғонистон чунин навишта шудааст: «Шахсияти инсон бо вилодати комили вай ба шартӣ зинда будан оғоз ва бо вафот анҷом меёбад» [12, моддаи 36].

Корфармо дар луғат ба маънии соҳиби кор, он ки ба коре фармон диҳад ва ё ҳам касе, ки дастури кор бидиҳад [3,с.1923].

Дар илми ҳуқуқ корфармо иборат аз шахси ҳақиқӣ ва ҳуқуқӣ аст, ки ба дастури вай коргар дар муқобили музди муайян корро анҷом медиҳад. Бо ин таъриф корфармо дорои ду мушаххаса аст, ки аз коргар вайро мутамоиз мекунад [6,с.121]:

- шахсияти ҳақиқӣ ва ҳуқуқӣ аст;
- коргар ба дастураш корро анҷом медиҳад.

Шахсияти ҳуқуқии корфармо иборат аз шинохти расмии он нисбат ба мучаввизи қонуние мебошад, ки аз дастгоҳи умумии кишвар (яъне давлат) барои боз кардани коргоҳ ба даст овардааст.

Мафҳумеро, ки шахсияти ҳуқуқӣ дорад: шахсияти ҳуқуқӣ барои як гурӯҳ ё ҷамъият ба ин маънӣ аст, ки аввалан аз ашхоси табиӣ, ки барои расидан ба мақсуди муштарақ ҳамкорӣ мекунад, манофеи муштарақ доранд ва ин манофеъ мавриди ҳимояти расмӣ аст; сониян, ин манофеи махсуси онҳост ва ба кулӣ аз манофеи шахсии афроди ташкилдиҳандаи он гурӯҳҳо ва ҷамъиятҳо ҷудо ва мутамоиз аст; солисан, аз лиҳози ҳуқуқӣ аъзои он гурӯҳ дар ҷамъият ҳукми воҳидро доранд. Масалан, чунончи намояндаи гурӯҳи ҷамъият қарордоде мунъақид кунанд ва аъмоли ҳуқуқӣ анҷом диҳанд, дар ҳукм ин аст, ки тамоми аъзо мутааҳҳид шудаанд ва агар ҳама намоянда даъвое дар маҳкама тарҳ кунанд, мисли ин аст, ки даъво аз тарафи ҳамаи онҳо тарҳ шудааст. Дар ҳоле ки дар ҳуқуқи кор, корфармо ба унвони шахсияти ҳуқуқии мутамоиз аз шахсияти ҳуқуқии умумӣ аст, ки дар ҳуқуқи идорӣ мавриди баҳс аст. Чун дар ҳуқуқи кор фард мавриди баҳс аст [8,с.286].

Соҳиби коргоҳ дар баробари инъиқоди қарордод ва ё ҳам дар баробари даовии марбут ба ҳудаш муқаллафият дорад, на ҷамъи коргарон дар коргоҳ. Дар робита ба шахсияти ҳуқуқӣ қавонини мудавван ҳам дар сатҳи дохилӣ ва ҳам дар сатҳи байналмилалӣ баҳс кардаанд, ки аз ҷумла Эъломияи ҳуқуқи башар дар моддаи 6 зикр мекунад, ки ҳар кас ҳақ дорад, ки шахсияти ҳуқуқии ӯ дар ҳама ҷо ба унвони як инсон дар муқобили қонун шинохта шавад.

Қонуни мадания Афғонистон шахсияти ҳуқуқиро таҳти унвони шахсияти ҳукмӣ мешиносад, ки дар моддаи 337 баён мекунад, ки шахси ҳукмӣ шахсияти маънавист, ки вочиди аҳлияти ҳуқуқӣ буда ва бинобар аҳдофи муайян ба шакли муассиса, ширкати ҷамъиятӣ ташкил мегардад. Ҳамчунин, дар моддаи 338 баён мекунад, ки шахсияти ҳукмӣ ба ду навъ аст: 1) шахсияти ҳукмӣ омм, ки шомили давлат, органиҳои идороти фаръӣ ё шӯъбаҳои марбут ба он ва таъсисоти омма мебошад; 2) шахсияти ҳукмӣ хосс, ки ношӣ аз идораи афроди ҳусусӣ буда ба шакли ҷамъиятҳои вақф муассисоти ширкатҳои маданӣ ё тичоратӣ ва амсоли он ба вучуд омада бошад, магар ин ки қонун чунин шахсиятҳоро омм қарор дода бошад. Шахсияти ҳукмӣ мутобиқ ба моддаи 342 Қонуни мадания Афғонистон дорои ҳусусиёти зайл мебошад:

- ҳуқуқ ва вачоибҳои молии мустақил;
- аҳлияти, ки дар асосномаи он таҳрир гардида ва қонун онро мучоз доништа бошад;
- ҳаққи иқома ва дафъи даъвӣ;
- доштани иқоматгоҳи мустақил ва он иборат аз маҳалле аст, ки дар он ҷо идораи марказии он воқеъ аст [12,с.342].

**Пешинаи ҳуқуқи кор дар Афғонистон.** Дар адвори гузашта вазъияти коргарон дар Афғонистон монанди коргарони бисёре аз кишварҳои ҷаҳон чандон муносиб ва мусоид набудааст. Дар бисёре аз китобҳои ҳуқуқи кор, ин ришта аз ҳуқуқ бо васфи ҷавон ёд мешавад [6,с.52].

Ин дар ҳолест, ки мафҳуми ҳуқуқи кор ҳамзамон бо соир риштаҳои ҳуқуқ, монанди ҳуқуқи маданӣ, ҳуқуқи асосӣ ва ғайра вориди адабиёти ҳуқуқӣ мегардад. Аммо, агар бигӯем, ки ҳуқуқи кор дар кишвари мо ба ҳубӣ шинохта нашудааст, нодуруст нагуфтаем. Саволе матраҳ мешавад, ки робитаи коргар ва корфармо дар гузаштаҳои Афғонистон чӣ

гуна будааст? Дар посух ба ин савол бояд гуфт, ки дар гузаштаҳо равобитаи қорӣ дар Афғонистон тафовути чандоне бо равобитаи қорӣ дар соир кишварҳо надоштааст. Бо мутолиаи бархе аз мутоқи таърихӣ дар боби ҳуқуқ ба назар мерасад, ки дар Афғонистон қавоиди ҳоким бар қор урфӣ буда ва қор ба мафҳуми имрӯзӣ низ вучуд надоштааст. Ва фақр ва ситами мардуми Афғонистон он рӯзро дар яъс ва ноумедӣ фуру бурда буд ва дар айни ҳол заминаро барои пазириши дини ислом, ки бо шеваи бартар ва навидбахш равобитаи қорӣ ва зиндагонӣ муҳайё мекард, мӯсоид сохт.

Равобитаи қоргарӣ ва қорфармоӣ қабл аз тадвини қонун дар Афғонистон урфӣ буда, аммо пас аз мушарраф шудан ба дини ислом равобитаи қоргарӣ ва қорфармоӣ дар Афғонистон монанди бисёре аз кишварҳои исломӣ, бар асоси аҳкоми иҷора дар фикҳи ислом танзим мешуд, аммо баъд аз низоми тадвини қонун дар Афғонистон, равобитаи қоргар ва қорфармо бар асоси Қонуни маданӣ таҳти унвони ақди қор ва иҷора танзим мегардид. Дар соли 1378 Қонуни қори аморати исломӣ ба тасвиб расид (қонуни Аморати Муттаҳидаи Исломӣ, қаридаи расмӣ шумораи 790 Вазорати адлия) ва баъд Қонуни қор соли 1385 нофиз гардид (Қонуни қори Афғонистон), то ин ки дар соли 1387 охири қонуни қори Афғонистон ба тасвиб расид. Дар ҳоли ҳозир равобитаи қоргарӣ ва қорфармоӣ бар асоси Қонуни қори Афғонистон мӯсаваби соли 1387 танзим мегардад ва дар ин китоб низ тамоми масоили марбут ба қор бар асоси ҳамин қонун баррасӣ гардидааст.

Кишварҳое, ки бо қамбути шугл мувоҷеҳ ҳастанд, ҳамеша талош мекунанд, ки аз вуруди қоргарони хориҷӣ қилавгирӣ намуда ва иҷозаи иштиғол ба қоргарони берунӣ надиҳанд. Моддаи 4 Қонуни қор иҷозати дарёфти иҷозати қор ба қоргарони хориҷиро додааст ва шароити истиҳдоми қоргарони хориҷӣ дар муқаррароти қудогона дар 19/4/1384 ба дохили 2 фасл ва 16 модда ба тасвиби Маҷлиси олии вузаро расидааст.

Муқаррароти истиҳдоми атбои хориҷӣ дар идороти Афғонистон, тасрех медорад: «Атбои хориҷӣ ба асоси мувофиқатномаҳои дучониба ё чандҷониба дар идороти мутобиқи аҳкоми ин муқаррара истиҳдом шуда метавонанд» [14, моддаи 3].

#### ***Баррасии ҳаққи қор барои қонун дар қавонини нофизаи Афғонистон***

***Ҳаққи қор барои қонун аз манзари Қонуни асосӣ.*** Мутобиқи моддаи 48 Қонуни асосии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон қор ҳаққи қар афғон аст. Ва интиҳоби шуглу ҳирфа озод мебошад. Дар ин модда қонунгузор бо қайди вожаи афғон зимнан эълон мекунад, ки қонун низ ҳақ доранд, ки дар қомеа соҳиби шугл ва ҳирфа бошанд. Дар мутобиқат бо банди дувуми моддаи 47 Қонуни асосӣ қар наваъи фишор ва иқроҳ дар қихати қори иҷбории қонун низ мамнӯъ аст [10, моддаи 48].

Иловатан, мутобиқи моддаи 54 Қонуни асосии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон қонавода руқни асосии қомеаро тақкил медиҳад ва мавриди қимояти давлат қарор дорад. Давлат ба манзари таъмини саломатии қисмонӣ ва рӯҳии қонвода, билоҳас тифлу модар тадобири лозима иттиҳоз мекунад. Аз муҳтавои ин модда қунин бардошт мешавад, ки ҳуқумат масъулият дорад, то перомуни ҳифзи саломатии қан бояд иқдомоти муассир рӯӣ даст гирад, то ба ҳубӣ саломатии рӯҳӣ ва қисмонии қанон тақмин гардад. Қун қонавода воҳиди бунёди қомеа ва қонуни аслии руқд ва таолии инсон аст, қан дар қунин бардоште аз воҳиди қонавода аз қолати «шайъ будан» ва ё «абзори қор будан» дар қидмат ишоаи масрафи зиндагӣ ва истисмор қорич шуда, қини бозёфтани вазиқои қатир ва пурақри модарӣ дар парвариши инсонҳо мақтаби пешоҳанг ва худ қам рақзи мардон дар майдонҳои фаъоли қаёт мебошад [10, моддаи 54].

***Баррасии қойқоҳи қанон дар Қонуни қори Афғонистон.*** Қоргарқанон ба лиҳози ваъияти қосси қисмонӣ ва рӯҳии онҳо бо стандартҳои қор барои мардон дар бархе қихот тафовутҳои доранд. Баррасиҳо нишон додаанд, ки қанон дар ваъиятҳои шуглӣ осебпазиртар аз мардонанд. Дар бисёр маворид дида шудааст, ки таъйизҳои шуглӣ ва дастмуздҳои қоин ва ё адами истиҳдоми қанон вучуд дорад, ин дар қолест, ки қанон бештар аз мардон аз бекорӣ осеб мебинанд. Бинобар ин, қавонини бисёре аз кишварҳо ба шумули Афғонистон барои қанон шароити саҳлтар ва муносиб бо ваъияти қисмонӣ ва рӯҳии онҳо ваъь қардааст. Қонуни қори Афғонистон мабоҳиси зерро барои қанон пешбини қардааст.

Қар як аз инсонҳо бо таваққуҳ ба нақш ва масъулияте, ки дар қомеа ифо мекунанд, дорои ҳуқуқе низ мебошанд, ки тақвин ва ироаи ин ҳуқуқ ва диқоъ аз он аз вазиқои низоми исломӣ аст. Аз ин рӯ бо таваққуҳ ба он ки ислом дар ҳеч марқала аз фаъолиятҳои иқтисодӣ аз тақвид, муқодила ва тақзеи ҳузури қанонро манъ нақардааст ва барои ҳеч фаъолияти иқтисодӣ мард буданро ба унвони «қарт» қарор нақодааст. Аз ин рӯ, қанон низ метавонанд дар заминаҳои иштиғол ва қор ба талош биқардозанд, албатта, тақвини ҳуқуқи онон дар ин робита аз аҳаммияти қос барқурдор аст.

Иштиғоли занон бояд мутаносиб бо тавоноҳои ҷисмонӣ ва вежагиҳои рӯҳии онҳо анҷом шавад, аз ин рӯ, бақоргирии занон дар машоғили тавонфарсо ва ҳамчунин фаъолиятҳои, ки бо зарофатҳои рӯҳии онон номуносиб аст, саҳеҳ нест [16].

Аз он ҷое ки зан ба унвони ҳамсар ва модар бештарин нақшро дар қонуни хонаводҳо ифо мекунанд, ба ғунҳое ки ҳеҷ кас ва ҳеҷ чиз наметавонад ҷойгузини ӯ дар муҳити хона гардад, аз ин рӯ, дар ҳар фаъолият берун аз хона риояти ҳуқуқи авзои хонавода зарур аст.

Дар Афғонистон танҳо ҳимояти қобили тавачҷӯҳ аз ҳуқуқи коргарзанон тасвиби Қонуни қор дар соли 1366 мебошад, ки ҳуқуқ ва имтиёзоти андакero барои коргарон ба расмият шинохт. Ҳуқуқи қор, ки дар кишварҳои дигар ҷойгоҳи нисбатан хубе ёфтааст, дар Афғонистон дар мавқеияти муносиб даст наёфта ва ниёзманди талоши фаровон ба манзури ислоҳ ва иҷрои қонуни қор мебошад. Дар ин миён занони коргар низ бо мушкилоти бисёре мувоҷеҳанд. Ин қишри заҳматкаши ҷомеа дар бештар маворид ба далели фақр ва тангдастӣ ночор шудаанд, ки ба қорҳои вазнин тан диҳанд [16].

Мутаассифона, тафовутҳои зиёде дар имтиёзҳои ба занони коргари афғон ва занони кишварҳои дигари ҷаҳон вуҷуд доранд. Занони коргари афғон аз имконоти рифоҳӣ, бимаи қор, имтиёзи моддӣ ва маънавӣ ва кумакҳои дигар монанди занони коргари ҷаҳон бархӯрдор нестанд.

Дар Қонуни қор усул ва қавоиди хубе дар ҳимоят аз занон пешбинӣ шудаанд. Аз ҷумла ин ки ҳар кас дорои ҳаққи қори бомӯзд мебошад ва ин ҳақ тавассути қонун, органҳои давлатӣ, иттиҳодияи миллии коргарон (қорқунон)-и Афғонистон ва соир ниҳодҳои иҷтимоӣ ҳимоят мегардад.

Дар қонуни қор барои занон ҳуқуқи мусовӣ бо мардон дар назар гирифта шуда ва ҳатто шароити ҳосси даврони бордорӣ ва ширдихӣ имтиёзоти ҳосе барояшон қоиладар шудааст [11, моддаи 9].

Иловатан, дар маводи 120-126 Қонуни қори Афғонистон перомунӣ қори занон чунин гуфта шудааст:

**Адами истихдоми занон ба қорҳои сақил, музир ва зерзаминӣ.** Бо тавачҷӯҳ бар он чи ки дар муқаддамоти баҳс матраҳ шуд, занон ба лиҳози вазъияти ҳосси ҷисмонӣ ва рӯҳияшон ба қорҳои физикии сақил, музир ва зерзаминӣ истихдом намешаванд. Ва одатан қонунгузор иршодоти мушаххасero дар ҷиҳати ҷилавгирӣ аз баҳрабардории занон дар қорҳои саҳт ва душвор қайд мекунанд. Аммо тафқиқ ин, ки қадом фаъолиятҳо ба тавони ҷисмонии занон осеб мерасонад, қори босе душвор аст. Ба ҳар ҳол, Қонуни қори Афғонистон дар моддаи 120 дар ин маврид чунин сароҳат дорад: «Истихдоми занон ба қорҳои физикии сақил, музирӣ сиҳат ва зеризаминӣ ҷавоз надорад ва феҳристи ин қорҳо аз тарафи вазоратҳои сиҳати омма ва қори умӯри иҷтимоӣ, шуҳадо ва маълулин ва идорӣ марбут тасбит ва тасвиб мегардад» [11, моддаи 120].

**Адами тавзифи занон ва наҷавонон ба изофақорӣ.** Бар иловаи қорҳои сақил, музирӣ сиҳат, зеризаминӣ ва қори шабона, занон ва наҷавонон ба изофақорӣ низ тавзиф шуда наметавонанд. Бандҳои 1 ва 2 моддаи 122 Қонуни қор дар ин маврид чунин баён мекунанд:

1)Идора наметавонад зани ҳомила, модари дорои тифли қамтар аз ду сол ва қорқуни наҷавонро ба изофақорӣ ва мӯсофират ба манзури анҷоми қори расмӣ тавзиф қунанд.

2)Тавзифи зани дорои тифли қамтар аз ду сол ба иҷрои изофақорӣ ва анҷоми мӯсофират ба манзури қори расмӣ ҷувоз надорад.

3)Бидуни мувофиқаи қаблӣ ҷавоз надорад.

4)Тақлили вақти қори занон ва наҷавонон.

Мутобиқи моддаи 31 Қонуни қор вақти қори занон қамтар аз вақти қори расмӣ соирин мебошад. Банди 1 ин модда баён мекунанд: «Барои наҷавонон байни сини 15 ило 18 дар ҳафта 35 соат мебошад». Ҳамчунон, банди 3 моддаи 31 Қонуни қор баён мекунанд, ки соати қор барои занон дар ҳафта 35 соатро тақсил медиҳад.

**Имтиёзоти ҳимоятӣ аз қори занон ва наҷавонон.** Ҳамон тавре ки Қонуни қор дар мавориди мушаххас истихдоми занон ва наҷавононро манъ қардааст, дар бархе аз мавориди дигар имтиёзоти ҳимоятӣ низ аз қори занон ва наҷавононро матраҳ қардааст, ки ба шарҳи зер имтиёзоти ҳимоятӣ аз занон ба баррасӣ гирифта мешавад:

а) *Адами имтиноъ аз пазириши зан ба қор.* Қорфармо ё соҳиби қор наметавонад аз пазириши зан ба қор ба далоили ҳомилагӣ доштан, тифли ширхор ва ё ҳар далели ғайриқонунии дигар аз пазируфтани зан ба қор имтиноъ варзад [11, моддаи 125].

б) *Тавзифи зан дар даврони ҳомилагӣ ба қори ҳафиф бо ҳифзи музд.* Муқанан барои ҳимоят аз занон дар даврони ҳомилагӣ қорфармоҳо, мудирот ва соҳибони қорро муқаллаф ба тавзифи зан дар даврони ҳомилагӣ ба қори ҳафиф бо ҳифзи музд қардааст [11, моддаи 123].

в) *Вақти изофӣ барои модарони дорои тифли ширхор*. Банди 1 моддаи 124 Қонуни кор дар ин замина чунин сароҳат дорад: «Барои модарони дорои тифли ширхор илова бар вақфаи ғизо, вақти изофие, ки камтар аз 30 дақиқа набошад, баъд аз ҳар 3 соат ба хотири шир додани тифл дар утоқи кӯдаки маҳалли кор дода мешавад. Ин вақфаҳо шомили вақти кори расмӣ мебошад». Қобили қайд аст, ки ҳамаи қавонин ва муқаррарот ва барномаҳои марбута дараҷоти осон кардани рушди атфол ва посдорӣ аз қидосати хонавода аст.

Эҷоди кӯдакистонҳо бар иловаи посдорӣ ва осон кардани рушди тифл ба унвони узви чадида хонавода ва иҷтимоъ барои ҳимоят аз кори модарони идораро мукаллаф ба эҷоди кӯдакистонҳо намудааст [11, моддаи 126].

**Натиҷагирӣ.** Аз адвори гузашта бад-ин сӯ вазъияти коргарони зан дар Афғонистон монанди коргарони бисёре аз кишварҳои ҷаҳони сеvум чандон муносиб ва мусоид набудааст. Аммо дар соир кишварҳои камтар тавсеаёфта мабоҳиси марбут ба кори занон дар зумраи мабоҳиси пояи ҳуқуқӣ қарор дода шуда ҳаққи кор барои занон ва мардон муҷаззо аз ҳам мутолиа мегардад. Дар миқёс ба онҳо дар Афғонистон ҳанӯз пардохтан ба вазъияти шугълии занон дар гуфтумонҳои ҳуқуқӣ чойгоҳи ҳосе надорад. Ин дар ҳолест, ки кори занон ба лиҳози вазъияти ҳосси ҷисмонӣ ва рӯҳии онҳо бо стандартҳои кор барои мардон дар бархе ҷиҳот тафовутҳои решаӣ дорад.

Баррасиҳо нишон додаанд, ки занон дар вазъиятҳои шугълӣ осебпазиртар аз мардонанд. Дар бисёр маворид дида шудааст, ки таъбизҳои шугълӣ ва дастмудҳои поин ва ё адами истиҳдоми занон вучуд дорад, дар ҳоле ки занон бештар аз мардон аз бекорӣ ранҷ мебаранд. Бо тавачҷух бар ин амр, қавонини бисёре аз кишварҳо ба шумули Афғонистон барои занон шароити саҳлтар ва муносиб бо вазъияти ҷисмонӣ ва рӯҳии онҳо вазъ кардааст.

Қонуни кори Афғонистон мавориди мушаххасеро ба унвони таъбизи мусбат ба нафъи занон ба манзури ҳимоят аз ҳаққи коргарии онҳо пешбинӣ кардааст, ки зайлан хулоса мегардад:

- 1) истиҳдоми занон ба корҳои музирӣ сиҳат ва зеризаминиро иҷозат надодааст;
- 2) идора наметавонд занонро ба кори шабона тавзиф намояд;
- 3) идора наметавонад зани ҳомила ва модари дорои тифли камтар аз дусолро бидуни мувофиқаи қаблӣ ба мусофират ва изофакорӣ тавзиф намояд;
- 4) зан дар даврони ҳомилагӣ мӯтобиқи тасдиқи табиб ё шифохона ба кори хафиф бо хифзи музд ва соир ҳуқуқи вазифаи асли тавзиф мегардад;
- 5) барои модарони дорои тифли ширхор бар иловаи сарфи ғизо вақти изофие, ки камтар аз 30 дақиқа набошад, баъд аз ҳар се соат ба хотири шир додани тифл дар утоқи кӯдаки маҳалли кор дода мешавад;
- 6) имтиноъ аз пазириши зан ба кор ё тақлили музд ва далоили ҳомилагӣ ё шир додани тифл мамнуъ мебошад;
- 7) идора мукаллаф аст ҷиҳати мувозибат ва муроқибати атфолӣ коркунони марбут дар муҳавватаи идора ширхоргоҳ ва кӯдакистонро эҷод намояд;
- 8) мувозибат ва муроқибати атфол, шароити пазириш ва омӯзиш ва парвариш дар кӯдакистонҳо ва ширхоргоҳҳо тибқи санади тақнинии марбут танзим мешавад.

#### АДАБИЁТ

1. Эълomiaи ҷаҳонии ҳуқуқи башар. (1948). Сайти расмӣ Кумитаи ҳуқуқи башари СММ:www.ohchr.org.
2. Моруин П. Таърихи ҷаҳон / П.Моруин ва диг.; мутарҷим Абдурахмони Садрия. -Техрон: Фирдавс, 1377.
3. Амид, Ҳасан. Фарҳанги форсии Амид. – Техрон: Амири Кабир, 1374.
4. Ранҷбарӣ, Абулфазл. Ҳуқуқи кор. – Техрон: Интишороти маҷмаи илмӣ ва фарҳангии «Маҷд», 1377.
5. Содикӣ, Ҳусайн Мирҳамд. Муруре бар ҳуқуқи қарордохҳо дар Англия. – Техрон: Ҳуқуқдон, 1377.
6. Ироқӣ, Сайид Иззатуллоҳ. Ҳуқуқи кор. – Техрон: Самт, 1389.
7. Фаромарзӣ, Аҳмад. Таърихи ташкилоти сиёсӣ, қазой ва иқтисодӣ. – Техрон: Хуррамӣ, 1338.
8. Мутмаинӣ, Таботабой Манучеҳр. Ҳуқуқи идорӣ. – Техрон: Самт, 1344.
9. Вилсон, Ҳенри. Таърихи Аврупо аз 1815 ба баъд / Вилсон, Ҳенри; мутарҷим Фарида Қарачӣ Доғӣ. – Кобул, 1388.
10. Қонуни асосии Афғонистон. Ҷаридаи расмӣ № 818. – Кобул: Матбааи давлатии Вазорати адлия, 1382.
11. Қонуни кор. Ҷаридаи расмӣ № 966. – Кобул: Матбааи давлатӣ, 1387.
12. Қонуни маданӣ. Ҷаридаи расмӣ № 353. – Кобул: Матбааи давлатӣ, 1355.
13. Қонуни коркунони ҳадамоти маликӣ. Ҷаридаи расмӣ №951. -Кобул: Интишороти Вазорати адлия, 1387.
14. Муқаррарии истиҳдомот бо ихроҷ дар идороти Афғонистон. Ҷаридаи расмӣ № 858. – Кобул: Матбааи давлатӣ, 1384.
15. Эҳсон, Фузия. Вазъияти занони афғон ҳанӯз ҳам нигаронкунанда аст. Сайти хабарии «Садои Амрико» (санаи истифодабарӣ 13/4/97). <https://www.darivoa.com/a/un-report-on-afghan-women/2517708.html>
16. Бектош Р. Нигоҳе ба вазъияти занон дар Афғонистон. [Манбаи электронӣ]. Речаи дастрасӣ:<https://8am.af/x8am/1396/08/02/a-look-at-the-situation-of-women-in-afghanistan/> (санаи истифодабарӣ 97/4/13).

## БАРРАСИИ ЧОЙГОҲИ ЗАНОН ДАР ҚОНУНИ КОРИ АФҒОНИСТОН

Кор аз ҷумлаи равобитест, ки инсон муштани бар ниёмандихои худ барои марфӯъ сохтани зарурати зиндагии хеш бо дигарон эҷоди робита мекунад. Равобити корӣ миёни инсонҳо ё ҷамъӣ аст ва ё фардӣ. Дар адвори гузашта вазъияти коргарон дар Афғонистон монанди коргарони бисёре аз кишварҳои ҷаҳон чандон муносиб ва мусоид набудааст. Бо он ки тайи солиёни мутамодӣ вазъи умуми коргарон бахусус коргарони зан хуб нест, аммо то ҳанӯз дар Афғонистон пардохтан ба ҳаққи кор барои зан авлабияти гуфтумонҳои ҳуқуқӣ нест. Муъзалоти марбути кори занон дар мабоҳиси ҳуқуқи башарӣ дар ҷамъи мабоҳиси хошиявӣ қарор дорад. Дар Қонуни кори Афғонистон дар қиболи занон таъбиз аъмол гардидааст ё не? Бо тавачҷух бар ин ки Қонуни кори ҷадида Афғонистон тахти назари мушовирон ва хубрағони ҳуқуқи модерн дар соли 1387 бӯруз ва тасвиб гардид, интизор меравад, ки ба чойгоҳи занон дар мутобиқат бо конвенсияҳои байналмилалӣ пардохта шуда бошад. Перомуни аҳаммияти ин пажӯҳиш бояд гуфт, ки имрӯз ҳуқуқи занон ва ҳифозат аз ҳаққи кор барои занон яке аз гуфтумонҳои мусаллати ҷаҳонӣ аст. Биноан пажӯҳиш дар мавриди иқдомоти тақнинии ҳуқумати Афғонистон дар заминаи ҳуқуқи занон метавонад заъф ва қуввати Қонуни кори Афғонистонро ошкор сохта ва дар таҳияи пешниҳоди таъдилоти ҷадид кумак намояд. Баррасиҳо нишон додаанд, ки занон дар вазъиятҳои шугӯлӣ осебпазиртар аз мардонанд. Дар бисёр маврид дида шудааст, ки таъбизҳои шугӯлӣ ва дастмӯздҳои поин ва ё адами истиҳдоми занон вучуд дорад, дар ҳоле ки занон бештар аз мардон аз бекорӣ ранҷ мебаранд. Бо тавачҷух бар ин амр, қавонини бисёре аз кишварҳо ба шумули Афғонистон барои занон шароити саҳлтар ва муносиб бо вазъияти ҷисмонӣ ва рӯҳии онҳо вазъ кардааст.

**Калидвожаҳо:** кор, Қонуни кори Афғонистон, чойгоҳи занон, коргарони зан, вазъи занони коргар.

## ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН В ЗАКОНЕ О ТРУДЕ АФГАНИСТАНА

Интерес к ситуации с правами женщин в Афганистане возник впервые полтора века назад. Во второй половине двадцатого века ситуация с правами женщин значительно улучшилась. Важным достижением данного периода можно считать закрепление в конституции равных прав мужчин и женщин. Афганкам было разрешено получать высшее образование в местных институтах и университетах, работать в госучреждениях. Важным периодом в развитии курса на улучшение положения женщины были и 80-е годы. Претворение в жизнь программ борьбы с неграмотностью среди женщин, создание для них специальных образовательных и профессиональных курсов, возможность получать высшее и среднее специальное образование за рубежом с последующим трудоустройством в государственных структурах при равной с мужчинами оплате труда способствовали повышению уровня самосознания афганок, их вовлеченности в общественную жизнь, способности отстаивать свои права как в семье, так и вне нее. Однако начавшаяся гражданская война, приостановила, а затем, после смены режима, и вовсе повернула вспять процесс социально-политической модернизации Афганистана. Международное сообщество, принимая во внимание катастрофическую ситуацию с правами женщин в Афганистане, стимулировало законодательное закрепление гендерного равноправия и вовлечение афганок в общественно-политическую жизнь страны, организуют курсы профессиональной подготовки женщин, выставки-продажи результатов их труда, способствуют трудоустройству женщин, оказывают поддержку вдовам, предоставляют юридическую помощь в судах женщинам-жертвам насилия и желающим получить развод, выдают мини-кредиты для поддержки малого бизнеса. Национальная стратегия развития Афганистана предусматривает сокращение уровня бедности среди женщин и привлечение их к работе в государственных и общественных структурах. В данной статье автор рассматривает положение женщин Афганистана в законе о труде.

**Ключевые слова:** Закон о труде Афганистана, статус женщин, работающие женщины, положение работающих женщин. вазъи занони коргар.

## STUDY OF THE SITUATION OF WOMEN IN THE LABOR LAW ON AFGHANISTAN

Interest in the situation of women's rights in Afghanistan arose for the first time a century and a half ago. In the second half of the twentieth century, the situation with women's rights improved significantly. An important achievement of this period can be considered the consolidation of the equal rights of men and women in the constitution. Afghans were allowed to graduate at local institutes and universities, work in state institutions. The 80s were also an important period in the development of the course for improving the status of women. The implementation of programs to combat illiteracy among women, the creation of special educational and vocational courses for them, the opportunity to receive higher and secondary specialized education abroad with subsequent employment in government structures with equal pay for men contributed to increasing the level of awareness of Afghans and their involvement in public life, ability to assert their rights both in the family and outside it. However, the outbreak of civil war stopped, and then, after a regime change, completely reversed the process of socio-political modernization of Afghanistan. The international community, taking into account the catastrophic situation with women's rights in Afghanistan, has stimulated the legislative consolidation of gender equality and the involvement of Afghans in the country's political and social life, organize training courses for women, trade shows and sales of their labor, promote the employment of women, support widows, provide legal assistance in court to women victims of violence and those seeking a divorce, issue mini-loans to support small businesses a. Afghanistan's national development strategy provides for reducing poverty among women and engaging them in government and public structures. In this article, the author examines the situation of women in Afghanistan in the labor law.

**Key words:** Afghanistan Labor Law, status of women, working women, position of working women. Wazi Zanoni Korgar.

**Сведения об авторе:** *Шикебо Баграмвол* - Университет Кабул Исламской Республики Афганистан, член ученого совета департамента частного права и политических наук

**Information about the author:** *Shikebo Bagramvol* - Kabul University of the Islamic Republic of Afghanistan, Member of the Academic Council of the Department of Private Law and Political Sciences

*Бобоева М.И., Нарзуллоева А.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳуқуқ ба ҳимоя ё ёрии адвокатӣ мансуб ба насли аввали ҳуқуқи инсон мебошад. Одатан, онро ҳуқуқ ба ҳимоя мегӯянд, вале дар Конститутсияи мо ҳуқуқ ба ёрии адвокатӣ омадааст. Барои дуруст сарфаҳм рафтан ба ҳуқуқи шахс ба истифодаи ёрии адвокат ва кафолати давлатӣ ба ёрии ихтисосмандонаи ҳуқуқӣ мо бояд ба муқаррароти моддаҳои 19 ва 92 Конститутсияи ҚТ, м.14 Паймони байналмилалӣ дар бораи ҳуқуқҳои сиёсӣ ва шаҳрвандӣ (1966), Қоидаҳои умумӣ дар бораи нақши адвокат (1990) ва Тавсияҳои умумии Кумитаи ҳуқуқи инсонии СММ оид ба ин масъала диққат диҳем. Чунки имконият ва қобилияти инсон оид ба ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои ҷанбаҳои шахсӣ дошта, аммо масъулияти таъмин намудани он ба кори оммавӣ-ҳуқуқӣ табдил ёфта, ин ҳуқуқ аз қабилҳои ҳуқуқҳои шахсӣ маҳсуб ёфта, вале бо ҳуқуқи ҳимояи судӣ алоқамандии зич дорад. Ҳарчанд мутахассисини зиёд ва ҳатто санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ - ҳуқуқ ба ёрии адвокатиро бо мавҷудияти парвандаи ҷиноятӣ алоқаманд менамоянд, ки ғалат нест, вале аз ин ҳам чораи муҳим ва аз лиҳози мазмун васеътар- кафолати давлатии таъмин намудани ёрии ихтисосмандонаи ҳуқуқӣ пешбинӣ шудааст (м. 92 Конститутсияи ҚТ).

Ёрии ҳуқуқӣ чун ҳаққи субъективӣ ҳар як инсон ва шаҳрванд баромад менамояд. Дар замони муосир, замоне ки созмон додани давлати ҳуқуқбунёд мақсаду мароми ҷомеа ҳисоб мешавад, қулли муносибатҳои муҳим тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ ба танзим дароварда шудаанд, донишҷӯи онҳо барои иштирокчиёни ин муносибатҳои ҳуқуқӣ зарур аст. Муносибатҳои ҷамъиятӣ мураккаб буда, батанзимдарории ҳуқуқии онҳо низ мураккаб шудааст, ки инсонҳои одӣ ба зудӣ онҳоро фаҳмида наметавонанд. Аз ин рӯ, аз як тараф, ҳар як шахс ҳақ дорад, ки аз ёрии ҳуқуқии касбӣ истифода намояд, аз тарафи дигар давлат вазифадор аст, ки ба ҳар кас ёрии ҳуқуқиро таъмин намояд. Ин ёрии ҳуқуқӣ аз тарафи шахсони босалоҳият пулакӣ ва бепул расонида мешавад.

Ба одамон дастрас будани ёрии ҳуқуқӣ ва ҳуди ҳуқуқшиносон чун масоили муҳим ҳанӯз соли 1990 аз тарафи СММ муҳокима шуда, санаде бо номи «Принсипҳои асосие, ки ба нақши ҳуқуқшиносон мутааллиқаанд» қабул карда шуд. Дар ин санад таъкид карда мешавад, ки «ҳар як инсон бо мақсади гирифтани кумак барои ҳимоя намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои ҷамъиятӣ ҳақ дорад ба ҳуқуқшинос муроҷиат намояд, то ки ӯро дар ҳар давраи мурофиаи ҷиноятӣ ҳимоя намояд. Ҳукумат маблағгузорию кифояро барои расонидани ёрии ҳуқуқӣ ба мардуми камбизоат таъмин менамояд».\*

Моддаи 92-и Конститутсия ибораи ёрии ҳуқуқиро истифода намуда, онро бо марҳилаҳои тафтишот ва мурофиаи судӣ алоқаманд намудааст, вале дар қисми 2-ми ин модда қайд карда мешавад, ки тарзи ташкил ва тартиби фаъолияти адвокатураро қонун муайян мекунад. Ин меъёри конституционӣ дар м.1, 6-и Қонуни ҚТ “Дар бораи адвокатура ва фаъолияти адвокатӣ” инкишоф дода шуда, ёрии ҳуқуқӣ – ёрии тахассусӣ ва касбие, ки аз ҷониби адвокатҳо бо истифода аз восита ва тарзҳои қонунӣ барои ҳимояи ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ расонида мешавад, маънидод карда шудааст.

Давлат дар қонун ҳолатҳои муқаррар менамояд, ки ёрии юридикӣ бояд бепул расонида шавад. Давлат барои ба шаҳрвандони камбизоат расонидани ёрии юридикӣ, пардохти пули ёрии юридикӣ, ки ба муштариён расонида мешавад, кафолат медиҳад. Маҳз ҳамин кафолати расонидани ёрии юридикӣ вазифаи адвокатураро муайян намудааст.

Дигар санади ҳуқуқӣ, ба мисли Маҷмӯи принципҳои ҳимояи ҳамаи шахсоне, ки дастгир шудаанд ё новобаста аз шакли татбиқ дар ҳаёти қарордоранд (1988), таъкид карда мешавад, ки ба ҳар як шахси дастгиршуда ёрии ҳуқуқӣ, ҳуқуқи машварат бо адвокат дода мешавад. Бо назардошти амали чунин санадҳои ҳуқуқӣ байналхалқӣ, ки ёрии ҳуқуқӣ ва машварати адвокатиро муқаррар менамояд, иҷтимоии 8-уми СММ аз моҳи августи соли 1990 як санадиро қабул намуд, ки бо номи Қоидаҳои умумӣ дар бораи нақши адвокат маъмул буда, ҳуқуқи ҳар касро дар бораи ёрии ҳуқуқӣ адвокатӣ, уҳдадорӣ ҳукуматро оид ба таъмин намудани шароити мувофиқ барои фаъолияти озоди адвокатҳо ва таъмин намудани маблағгузорию барои ёрии юридикӣ ба мардумони камбизоат, коркарди барномаи фаҳмонда додани нақши адвокатура дар ҳимоя намудани ҳуқуқи инсон

\* Ниг.: Б.1-и Принципҳои асосие, ки ба нақши ҳуқуқшиносон мутааллиқ аст.



мустаҳкам намуд. Ин Қоидаи умумӣ кафолатҳои махсуси таъмин намудани иштироки адвокатҳоро дар муурофияи ҷиноятӣ (аз қабилӣ ҳатмӣ будани огоҳ намудани он ки шахс ҳангоми дастгир, ҳабс шуданаш ҳуқуқи ёрии адвокатино дорад, муҳлати гирифтани ҷунин ёрии адвокатӣ аз 48 соат дер кашол наёбад), талаботҳои тайёр намудани мутахассисон-адвокатҳо, кафолатҳои фаъолияти адвокатӣ, озодии сухан, ҳуқуқи муттаҳид шудан ба иттиҳодияҳо, истеҳсолоти интизомиро мустаҳкам намудааст.

Аз мазмуни моддаи 92-и Конститусияи ҚТ ва муқаррароти м.1-и Қонуни ҚТ “Дар бораи адвокатура ва фаъолияти адвокатӣ” бармеояд, ки ёрии ҳуқуқӣ ба ашхоси воқеӣ ва юридикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи адвокатура расонида мешавад. Аз ин рӯ, таъйинот ва вазифаи умумии адвокатурано таъмин намудани ёрии ҳуқуқӣ ба шахсони воқеӣ ва юридикӣ ташкил менамояд [1]. Ёрии ҳуқуқӣ бо роҳҳои гуногун расонида мешавад, ба монанди додани маслиҳат, тавзеҳот, маълумоти шифоҳию хаттӣ оид ба масъалаҳои юридикӣ, ба ҷо овардани вазифаи намояндагӣ оид ба парвандаҳои шаҳрвандию маъмурӣ ва иҷро намудани функсияи ҷимояҷӣ дар муурофияи судии ҷиноятӣ. Вобаста аз фаъолияти адвокатӣ дар самтҳои гуногун, вазифаҳои хусусии адвокатурано низ ҷудо намудан мумкин аст. Мисол, ҳангоми додани маслиҳати шифоҳӣ, хаттӣ ва ё тартиб додани ариза амали адвокатҳо характери ғайрифавол дошта, адвокатура вазифаи кумаки ҳуқуқиро иҷро менамояд. Вале, вақте ки адвокатҳо ҳангоми муурофияи ҷиноятӣ оид ба қатъ намудани қори ҷиноятӣ, бекор намудани ҳабси пешакӣ ё сафед намудани судшаванда дархосту кӯшиш менамоянд, амали онҳо характери фавол дошта, онҳо вазифаи ҷимоя намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии муштарино иҷро менамоянд.

Дар шароити имрӯза қори расонидани ёрии ҳуқуқиро, пеш аз ҳама, адвокатура метавонад ба дараҷаи лозима иҷро кунад, ҷунки нисбати касби адвокатӣ талаботҳои баланд, ба мисли доштани маълумоти олии ҳуқуқӣ, собиқаи дусолаи қорӣ аз рӯи ихтисос, супоридани имтиҳони тахассусӣ ва доштани одоби ҳамидаи касбӣ пешниҳод қарда мешавад. Мавҷудияти ин талаботҳо кафолат медиҳанд, ки ёрии адвокатӣ ёрии ихтисоснок бошад.

Адвокатура дар симои адвокатҳо ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии ашхоси воқеӣ ва юридикиро ҷимоя намуда, мақсад дорад, ки дар ҷомеа ғояҳои инсондӯстӣ, адолат ва қонуният доимо тантана намояд.

Азбаски институти адвокатура ба манфиати қори умумидавлатӣ таъсис дода шудаасту касеро бе ёрии ҳуқуқӣ мондан мумкин нест, яқум, давлат ба ҳамаи ашхосе, ки дар қаламрави он зиндагӣ мекунанд, кафолат медиҳад, ки ёрии юридикӣ барояшон ба таври воқеӣ ва баробар дастрас қардад; дуҷум, давлат дар қонун ҳолатҳоеро муқаррар менамояд, ки ёрии ёридикӣ барояшон бояд бепул расонида шавад. Давлат барои ба шаҳрвандони қамбизоат расонидани ёрии юридикӣ, инҷунин барои қардохти пули ёрии юридикӣ, ки мувофиқи қонун бе пул ва ё бидуни шартномаи бо муштариён озодона басташаванда расонида мешавад, ҷудо қардани маблағи қарурино кафолат медиҳад (м. 32 Қонун ҚТ «Дар бораи адвокатура ва фаъолияти адвокатӣ»).

Ҳар қас ҳангоми қаррасии қар айбдорӣи ҷиноятӣ ба ӯ эълоншуда дар асоси қаробарии қурра ба кафолатҳои зерин ҳақ дорад [2]:

а) ба таври таъҷили ва муқассал дар бораи ҳислат ва асоси айбе, ки ба ӯ эълон қарда мешавад, ба қабони қарои ӯ фаҳмо ҳабардор қарда шавад;

б) қарои омодагӣ ба ҷимояи худ вақт ва имқонияти қофӣ дошта бошад ва бо ҷимояғари интиҳобнамудаи худ вохӯрад;

в) бидуни ба таъхир андохтани муҳлат бе узри маъқул суд қарда шавад;

г) дар ҳузури худӣ ӯ суд қарда шавад ва худро шахсан ё тавассути ҷимояғари интиҳобқардаи худаш ҷимоя кунад; агар ӯ ҷимояғар надошта бошад, дар бораи ин ҳуқуқ ҳабардор қарда шавад ва дар қар ҳолат, вақте ки манфиатҳои адолат инро тақозо намояд, ҷимояғари қарои ӯ таъйиншударо дошта бошад, ҳангоме ки ӯ маблағи қофии қардохти музди ҷунин ҷимояғарро надошта бошад, дар ҷунин ҳолат бепул бо ҷимояғар таъмин қарда шавад;

ғ) шоҳидонеро, ки қар зидди ӯ баёнот медиҳанд, бозқурс намояд ё ҳақ дошта бошад, ки ин шоҳидон бозқурс шаванд ва ба даъват қардан ва бозқурс намудани шоҳидони худ бо ҳамон шароите, ки қарои шоҳидони қар зидди ӯ баёнотдиҳанда мавҷуданд, ҳақ дошта бошад;

д) агар ӯ қабонеро, ки дар суд истиқода мешавад, нафаҳмад ё бо ин қабон қарф назанад, бепул аз қумаки тарҷумон истиқода намояд;

е) ба додани баёнот қар зидди худ ё гунаҳгор донистани худ маҷбур қарда нашавад.

Дар мавриди ноқолиғон муурофия бояд ҷунин бошад, ки синну соли онҳо ва мувофиқи маглаб будани мусоидат ба тарбияи онҳо ба эътибор гирифта шавад.

Ҳар касе, ки барои ягон ҷиноят маҳкум шудааст, ба он ҳақ дорад, ки маҳкумият ва ҳукмномаи ӯ аз тарафи марҷаи суди болоӣ аз нав баррасӣ карда шавад.

Агар ягон шахс бо қарори қатъӣ барои содир кардани ҷиноят маҳкум шуда бошад, ва агар ҳукмномаи доир ба ӯ баровардашуда баъдан бекор карда шуда бошад ё гуноҳи ӯ дар ин асос, ки ягон ҳолати нав ё ҳолати аз нав ошкоргардида бебаҳс мавҷуд будани иштибоҳи судиро исбот намояд, бахшида шавад, агар исбот нашавад, ки ҳолати номаълуми зикршуда дар вақташ танҳо ё қисман бо гуноҳи ӯ ошкор нагардидааст, мувофиқи қонун ҷубронпулӣ мегирад.

Ҳеҷ кас набояд барои ҷинояте, ки барои он ӯ аллакай қатъӣ маҳкум шуда ё мутобиқи қонун ва ҳукуқи муроғияти ҷиноятии ҳар як кишвар сафед карда шудааст, дафъаи дуюм суд карда ё ҷазо дода шавад. Ҳар шахс аз лаҳзаи дастгир шуданаш метавонад аз ёрии Ҳимоятгар истифода кунад. Дастгиршуда, гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда ва маҳкумшуда ҳуқуқ доранд барои Ҳимояи худ аз айбдоркунӣ ҳуқуқхояшонро мутобиқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси мазкур шахсан, инчунин тавассути Ҳимоятгар ё намоёндаи қонуниашон истифода баранд.

Суд, судя, прокурор, муфаттиш, таҳқиқбаранда вазифадоранд ба гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда ва маҳкумшуда ҳуқуқхояшонро фаҳмонанд, ба онҳо имконият фароҳам оваранд, ки бо усул ва воситаҳои муқаррарнамудаи қонун ҳудро Ҳимоя кунанд, инчунин ҳифзи ҳуқуқи шахсӣ ва молумулкии онҳоро таъмин намоянд.

Ҳуқуқи Ҳимоя инчунин ба шахсе таъмин карда мешавад, ки нисбат ба ӯ пешбурди парвандаи ҷиноятӣ оид ба татбиқи чораҳои маҷбурии дорои хусусияти тиббӣ ҷой дорад [3]. Дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун шахсоне, ки пешбурди парвандаи ҷиноятӣ ба зиммасан гузошта шудааст, вазифадоранд иштироки Ҳимоятгари гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда ва маҳкумшударо таъмин намоянд.

#### АДАБИЁТ

1. Искандаров З.Х. Асосҳои фаъолияти адвокатӣ / З.Х. Искандаров. - Душанбе, 2005. -С.17.
2. Международный пакт о гражданских и политических правах человека // Вестник Маджлиси Оли РТ. - Душанбе, 1998. - №23-24. -Ст. 323.
3. Адвокат в уголовном процессе. Учебное пособие для вузов/ Под ред.проф. В.И. Сергеева. -М. 2004. - 351 с.
4. Конституция (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2003. -86 с.
5. Конституция зарубежных государств /Автор-составитель В.В. Маклаков. - М., 1999. - С. 282-290.
6. Конвенция против пыток и других жестоких и бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания // Сборник международных актов по правам человека. - Душанбе: «Законность», 2001. -С.350-362.
7. Конвенция о юридической помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам (СНГ) // Вестник Маджлиси Оли РТ. - Душанбе, 1993. - №8-10. Ст. 517.
8. Европейская конвенция о защите прав и основных свобод человека // Собрание законодательства РФ, 2001. - №2. - С. 163.
9. Кодекси муроғияти ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 декабри соли 2009. - №147-151 // Газетаи «Ҷумҳурият». 2009.
10. Искандаров З.Х. Адвокатураи судӣ / З.Х. Искандаров. - Душанбе, 2016. -С.23-78.

#### БАЪЗЕ АЗ МАСОИЛИ ҲУҚУҚ БА ҲИМОЯ Ё ЁРИИ АДВОКАТӢ

Ҳуқуқ ба Ҳимоя ё ёрии адвокатӣ мансуб ба насли аввали ҳуқуқи инсон мебошад. Дар шароити имрӯза қори расонидани ёрии ҳуқуқиро, пеш аз ҳама, адвокатура метавонад ба дараҷаи лозима иҷро кунад, чунки нисбати касби адвокатӣ талаботҳои баланд, ба мисли доштани маълумоти олии ҳуқуқӣ, собиқаи дусолаи қорӣ аз рӯи ихтисос, супоридани имтиҳони таҳассусӣ ва доштани одоби ҳамидаи касбӣ пешниҳод карда мешавад. Мавҷудияти ин талаботҳо қафолат медиҳанд, ки ёрии адвокатӣ ёрии ихтисоснок бошад. Адвокатура дар симои адвокатҳо ҳуқуқ, озодаӣ ва манфиатҳои қонунии ашхоси воқеӣ ва юридиқиро Ҳимоя намуда, мақсад дорад, ки дар ҷомеа ғояҳои инсондӯстӣ, адолат ва қонуният доимо тантана намояд. Азбаски институтҳои адвокатура ба манфиати қори умумидавлатӣ таъсис дода шудаасту касеро бе ёрии ҳуқуқӣ мондан мумкин нест, яқум, давлат ба ҳамаи ашхосе, ки дар қаламрави он зиндагӣ мекунанд, қафолат медиҳад, ки ёрии юридиқӣ барояшон ба таври воқеӣ ва баробар дастрас гардад; дуюм, давлат дар қонун ҳолатҳоеро муқаррар менамояд, ки ёрии ёридиқӣ барояшон бояд бепул расонида шавад. Давлат барои ба шахрвандони камбизоат расонидани ёрии юридиқӣ, инчунин барои пардохти пули ёрии юридиқие, ки мувофиқи қонун бе пул ва ё бидуни шартномаи бо муштариён озодона басташаванда расонида мешавад, ҷудо кардани маблағи заруриро қафолат медиҳад. Ҳарчанд мутахассисини зиёд ва хатто санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ - ҳуқуқ ба ёрии адвокатиро бо мавҷудияти парвандаи ҷиноятӣ алоқаманд менамоянд, ки ғалат нест, вале аз ин ҳам чораи муҳим ва аз лиҳози мазмун васеътар - қафолати давлатии таъмин намудани ёрии ихтисосмандонаи ҳуқуқӣ пешбинӣ шудааст.

**Қалидвожаҳо:** ҳифзи ҳуқуқҳои инсон, адвокат, адвокатура, намоёндагии манфиатҳо, мусоидат ба фаъолияти адвокатӣ, таъмини дастрасӣ ба ёрии адвокатӣ барои аҳоли, қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.

#### НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА НА ЗАЩИТУ ИЛИ НА АДВОКАТСКУЮ ЗАЩИТУ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Адвокаты играют ключевую роль в защите прав человека, в частности, когда представляют интересы лиц, права которых наиболее подвержены риску нарушений, включая лиц, лишенных свободы, подозреваемых или обвиняемых в совершении преступлений; а также жертв нарушений прав человека, которые добиваются

компенсации вреда и привлечения виновных к ответственности. Осуществляя эффективное и независимое представительство интересов таких лиц, адвокаты тем самым защищают права человека; кроме того, они претворяют в жизнь принцип верховенства закона, превращая абстрактные юридические гарантии защиты от произвола со стороны представителей властей в конкретную защиту от таких посягательств. Признавая важную роль адвокатуры, международное право в области защиты прав человека устанавливает определенные обязанности государств, к примеру, обязанность обеспечить, лицам, лишенным свободы, доступ к адвокату во время содержания под стражей; обязанность создать и поддерживать систему юридической помощи, которая бы гарантировала доступ к независимой и компетентной помощи защитника лицам, не имеющим адвоката, в том числе - в определенных случаях – бесплатно. В целях содействия адвокатской деятельности и обеспечения доступности для населения юридической помощи, государственные органы обеспечивают гарантии независимости адвокатуры, осуществляют финансирование деятельности адвокатов, оказывающих бесплатную юридическую помощь физическим лицам в случаях, предусмотренных законодательством Республики Таджикистан, а также при необходимости в порядке, установленном нормативными правовыми актами Республики Таджикистан, выделяют адвокатским формированиям служебные помещения, оборудования и средства связи. В статье рассмотрены некоторые проблемы обеспечения права на защиту или на адвокатскую защиту по законодательству Республики Таджикистан.

**Ключевые слова:** защита прав человека, адвокат, адвокатура, представительство интересов, содействие адвокатской деятельности, обеспечение доступности для населения юридической помощи, законодательство Республики Таджикистан.

### **SOME PROBLEMS OF ENSURING THE RIGHT TO DEFENSE OR LAWY PROTECTION UNDER THE LAW OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

Lawyers play a key role in protecting human rights, in particular when representing the interests of persons whose rights are most at risk of violations, including persons deprived of their liberty, suspected or accused of committing crimes; as well as victims of human rights violations who seek redress and hold those responsible accountable. Carrying out effective and independent representation of the interests of such persons, lawyers thereby protect human rights; in addition, they implement the principle of the rule of law, transforming abstract legal guarantees of protection against arbitrariness by representatives of the authorities into concrete protection against such encroachments. Recognizing the important role of the legal profession, international human rights law establishes certain obligations of states, for example, the obligation to ensure that persons deprived of their liberty have access to a lawyer during detention; the obligation to create and maintain a legal aid system that would guarantee access to independent and competent assistance of a defense counsel to persons without a lawyer, including, in certain cases, free of charge. In order to facilitate advocacy and ensure access to legal aid for the population, state bodies provide guarantees for the independence of the legal profession, finance the activities of lawyers who provide free legal assistance to individuals in cases stipulated by the legislation of the Republic of Tajikistan, and if necessary, in the manner prescribed by regulatory legal acts Republic of Tajikistan, provide law firms with office space, equipment and means of communication. The article discusses some of the problems of ensuring the right to defense or to advocate under the laws of the Republic of Tajikistan.

**Key words:** protection of human rights, lawyer, advocacy, representation of interests, promotion of advocacy, ensuring access to legal aid for the population, legislation of the Republic of Tajikistan.

**Сведения об авторах:** *Бобоева М.И.* – Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, старший преподаватель. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17  
*Нарзуллоева А.* - Таджикский национальный университет, магистрант. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: +992 552-556-00-8

**Information about the authors:** *Boboeva M.I.* - Tajik National University, Candidate of Law, Senior Lecturer. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17  
*Narzulloeva A.* - Tajik National University, undergraduate. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17. Phone: +992 552-556-00-8

УДК: 346(575.3)

### **МАЗМУНИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИ БОНКӢ ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚӢ**

*Мазарифов М.К.*

**Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ**

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ масъалаи марбут ба муайян намудани “муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ” ва имкони тафовути он аз дигар намудҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ дар сатҳи зарурӣ равшан нагардидааст. Новобаста аз чунин вазъият, таҳқиқи мақом ва нақши муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ дар низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ ва миёни субъектҳои низоми ҳуқуқӣ таваҷҷуҳи махсусро аз нигоҳи рушди илми ҳуқуқи бонкӣ тақозо мекунад.

Муносибатҳои ҳуқуқӣ гуногунанд. Онҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ва соҳаҳои ҳуқуқ ба вучуд меоянд. Ба монанди муносибати конститусионӣ, маъмурӣ, граждонӣ, молиявӣ ва ғ.

Муносибатҳои ҳуқуқии молиявӣ бо аломатҳои умумие, ки ба дигар муносибатҳои ҳуқуқӣ мансубанд, тавсиф меёбанд, аммо дорои як қатор хусусиятҳои хос мебошанд:

Якум, муносибатҳои ҳукукии молиявӣ дар раванди баамалбарории фаъолияти молиявии давлат, яъне дар раванди баамалбарории функсияҳо оид ба ташкил, тақсим ва истифодаи мунтазами фондҳои пулии мутамарказ ва ғайримутамарказ ба миён меоянд.

Дуюм, муносибатҳои ҳукукии молиявӣ аз рӯи табиати худ муносибатҳои оммавӣ-ҳукукӣ мебошанд. Хусусияти оммавӣ-ҳукукӣ доштани он, пеш аз ҳама, бо он вобаста аст, ки муносибатҳои ҳукукии молиявӣ дар асоси меъёрҳои молиявӣ-ҳукукӣ, ки ифодаи иродаи давлат ва дар умум ҷамъият аст, ба вуҷуд меояд.

Сеюм, муносибатҳои ҳукукии молиявӣ вобаста ба табиати худ муносибатҳои ҳукукии давлатию ҳокимиятӣ аст, ки як тарафи он доимо давлат дар симои мақомоти ваколатдор мебошад. Дигар тараф бошад, метавонанд субъектҳои гуногун бошанд. Муносибатҳои ҳукукии молиявӣ наметавонад, ки байни шахсони воқеӣ ва шахсони ҳукукӣ, ки шакли ташкилӣ-ҳукукии онҳо ба моликияти хусусии тарафҳо асос ёбад, ба вуҷуд ояд. Дар доираи муносибатҳои ҳукукии молиявӣ субъекти ҳокимият, ваколатҳо ва маҷбуркунии давлатиро истифода намуда, мумкин аст, ки зиддиятҳои байни манфиатҳои оммавӣ ва хусусӣ бавуҷудмадаро ба манфиати оммавӣ дар раванди баамалбарории фаъолияти молиявии давлат бартараф намояд.

Чорум, муносибатҳои ҳукукии молиявӣ вобаста ба воситаҳои пулии оммавӣ (захираҳои молиявии мамлакат) ба вуҷуд меоянд.

Дар раванди баамалбарории муносибатҳои ҳукукии молиявӣ воситаҳои пулӣ байни давлат (субъекти хоҷагидор) ва дигар субъектҳои ҳукукии молиявӣ дар гардиш қарор мегирад. “Муносибатҳои ҳукукии молиявӣ – ин муносибатҳои ҳукукии пулӣ мебошанд, ки дар миёни давлат, ки дар симои он мақомоти ваколатдор баромад мекунад ва субъектҳои ҳукукии молиявӣ дар ҷараёни амалӣ намудани фаъолияти молиявии давлат ба миён меоянд” [2, с. 7].

Панҷум, давлат дар раванди ниғаҳдорӣ захираҳои молиявии мамлакат чун субъекти хоҷагидор баромад мекунад, воситаҳои пулиро ба фондҳои гуногун равона мекунад ва онҳоро дар ҷараёни амалигардонии функсияҳои худ истифода менамояд.

Шашум, “ҷавобгарии ҳукукии иштирокчии бевичдони муносибатҳои ҳукукии молиявӣ на назди тарафи дуюм, балки бевосита дар назди давлат сурат мегирад” [2, с. 108].

Азбаски муносибатҳои ҳукукии молиявӣ аз рӯи моҳияти худ муносибатҳои иқтисодӣ мебошанд, муносибатҳои ҳукукии молиявӣ низ дар як маврид чун категорияи иқтисодӣ-ҳукукӣ ба ҳисоб мераванд. Чуноне О.Н. Горбунова қайд намудааст: “Муносибатҳои ҷамъиятӣ, чун муносибатҳои ҳукукии молиявӣ дар дохили низоми бонкӣ ташкил гардидаанд, бояд бо меъёрҳои дахлдори ҳукукии молиявӣ ва ҳам меъёрҳои граждани-ҳукукӣ танзим гарданд” [3].

Бо вуҷуди ин, қайд кардан бамаврид аст, ки новобаста аз шабеҳ будани муносибатҳои ҳукукии бонкӣ бо муносибатҳои ҳукукии молиявӣ, ҳамчунин муносибатҳои граждани-ҳукукӣ, ҳукуки бонкӣ дорои як қатор хусусиятҳои хос мебошад, ки аз дигар намудҳои муносибатҳои ҳукукӣ фарқ мекунад. Зарур аст, ки онҳоро номбар намоем:

Якум, ба вуҷуд омадани муносибатҳои ҳукукии бонкӣ бо амалӣ гардонидани фаъолияти бонкӣ аз ҷониби субъекти ваколатдор вобастагӣ дорад. Масалан, Г.А. Тосунян бар он назар аст, ки категорияи “фаъолияти бонкӣ” мафҳуми асосӣ ва марказии қонунгузори бонкӣ аст... категорияи ҳукукии байнисоҳавӣ мебошад, ки асосан мавзӯи танзими ҳукукии қонунгузори бонкиро муайян менамояд [4, с. 10].

Дуюм, ба сифат субъекти муносибатҳои ҳукукии бонкӣ ҳама вақт ё Бонки миллии Тоҷикистон ва ё ташкилоти қарзӣ баромад мекунад. Маҳз, субъектҳои номбурда дорои ҳукуки истисноии баамалбарории амалиётҳои бонкӣ мебошанд.

Сеюм, Бонки миллии Тоҷикистон ва ҳамчунин ташкилотҳои қарзӣ, ки ба сифати иштирокчиёни муносибатҳои ҳукукии бонкӣ баромад менамоянд, дар як вақт иштирокчии муносибатҳои ҳукукии бонкии оммавӣ ва хусусӣ мебошанд. Дар раванди амалигардонии амалиётҳои бонкӣ байни ташкилотҳои қарзӣ ва Бонки миллии Тоҷикистон уҳдадорҳои мутақобилаи хусусияти оммавӣ-ҳукукидошта ба миён меоянд. Тартиби иҷрои уҳдадорҳои номбурда бо меъёрҳои қонунгузорӣ танзим гардидаанд.

Чорум, муносибатҳои ҳукукии бонкии оммавӣ ва хусусӣ муносибатҳои молумулкӣ мебошанд. Чуноне дар боло зикр гардид, муносибатҳои ҳукукии бонкӣ асосан дар иртибот бо баамалбарории фаъолияти молиявии давлатӣ ва ё дар иртибот бо амалӣ гардонидани амалиётҳои бонкӣ ба вуҷуд меоянд, ки чун муносибатҳои молумулкӣ тавсиф мегарданд. Ғайр аз муносибатҳои ҳукукии бонкии молумулкӣ, ҳамчунин муносибатҳои ҳукукии бонкии ғайримолумулкӣ низ мавҷуданд, аммо нақши ин гуна муносибатҳои ҳукукӣ дар муқоиса бо муносибатҳои ҳукукии молумулкӣ зиёд нест.

Дар доираи ин таҳқиқот, зарур мешуморем, ки муносибатҳои ҳуқуқиро ҳамчун шакли муносибатҳои ҷамъиятӣ баррасӣ намоем, ки аз се унсур иборат аст: субъект; объект; мазмуни ҳуқуқӣ. Чи хеле пештар қайд гардид, хусусияти фарқкунандаи муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ ин иштироки Бонки миллии Тоҷикистон дар муносибат бо дигар шахсон ва мақомоти давлатӣ дар раванди баамалбарории фаъолияти бонкӣ мебошад. Ба сифати субъектони муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ метавон инҳоро ҷудо намуд:

- **субъектони амаликунандаи фаъолияти бонкӣ:** Бонки миллии Тоҷикистон, ташкилотҳои қарзӣ (бонкҳо, ташкилотҳои қарзӣ-депозитии ғайрибонкӣ; ташкилотҳои қарзии ҳисоббаробаркунии ғайрибонкӣ; ташкилотҳои қарзии ғайрибонкие, ки ҳуқуқи интиқоли воситаҳои пулӣ бе кушодани суратҳисоби бонкӣ ва дигар амалиёти бонкии бо он алоқамандро доранд);

- **ташкилотҳои бонкии истехсолӣ,** ба монанди иттифокҳои бонкҳо, ассотсиатсияҳо ва ғ.

- **мақомоти ҳокимияти давлатӣ,** ки бо низоми бонкӣ ҳамкорӣ менамоянд;

- **шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқӣ,** ки дар муносибатҳои хусусии ҳуқуқи бонкӣ ширкат меварзанд.

Вобаста ба хусусияти муносибат ва вазъи ҳуқуқии субъектон муносибаҳои ҳуқуқии бонкии оммавӣ ва хусусӣ ҷудо мегарданд, ки дар он иштирокчиён дар муносибат бо якдигар ҳолати муайяноро ишғол мекунанд.

Зери мафҳуми объекти муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ дар илми ҳуқуқи бонкӣ “фаъолияти бонкӣ ва муносибатҳои бамиеномадаи бо он алоқаманд фаҳмида мешавад, ки мазмуни онҳоро амалиётҳои бонкӣ ташкил медиҳад” [5,с.46]. Чунки амалиётҳои бонкӣ унсурҳои сохтори фаъолияти бонкӣ мебошад ва ҳамин тавр, онҳо низ ба доираи объектҳои муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ ва ҳамчунин объектҳои амалиётҳои бонкӣ (пул, қоғазҳои қиматнок, металлҳои қиматнок, воситаҳои истехсолии молиявӣ, инчунин маълумоти дорой сирри бонкӣ) ворид мегарданд. Ҳамчун унсурҳои охири муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ мазмуни ҳуқуқии он – ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорихои ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ баромад мекунанд.

Дар давраи тоинкилобӣ дар илми ҳуқуқ фаҳмиши бештар паҳнғашта нисбати муайяннамоии ҳуқуқи субъективӣ ифодаи ҳуқуқ ба сифати чораи имконпазири рафтор мебошад. Масалан, Д.И. Мейер зикр менамояд, ки зери ҳуқуқи субъективӣ “чораи озодии шахси дар ҷамъият зиндагикунанда фаҳмида мешавад” [6,с.222]. Е.Н. Трубетской мафҳуми ҳуқуқи субъективиро ҳамчун “доираи озодии берунӣ, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи объективӣ шахсияти инсон нишон дода мешавад” тавзеҳ додааст [7,с.155]. Фаҳмиши ба ин монанд, муддати зиёд дар назарияи ҳуқуқи шӯравӣ мавҷуд буд” [8,с.61]. Ҳамзамон, дигар фаҳмиш низ ҷой дорад, ки мувофиқи он ҳуқуқи субъективӣ ҳамчун имкони талабнамоии амали (беамалии) муайяни аз ҷониби субъекти уҳдадор баррасӣ мегардад. Ин нуқтаи назар ба таври комил аз ҷониби О.С. Иоффе таҳқиқ гардидааст, ки ба ақидаи ӯ, махсусияти мазмуни ҳуқуқи субъективӣ дар “имкони амал, ки дар натиҷаи таъмини рафтори муайяни шахси уҳдадор ба миён меояд” ифода мегардад. Дар тавсифи умумии мафҳуми ҳуқуқи субъективӣ, бояд аҳаммияти онро ба сифати чораи имконпазири рафтори шахси ваколатдор ва ба сифати воситаи таъмини рафтори зарурии шахси уҳдадор ба назар гирифт” [9,с.555;559;673].

Ҳуқуқи субъективӣ мумкин аст, ки танҳо бо таъмини мавҷудияти уҳдадорихои ҳуқуқӣ амалӣ гардад. Уҳдадорихои ҳуқуқӣ чораҳои ҳатмии рафтори субъектро бо мақсади таъмини амалигардонии ҳуқуқи субъективии дигарон ва салоҳияти шахс дар бар мегирад. Уҳдадорихои субъективӣ ба мисли ҳуқуқҳои субъективӣ ба иштирокчиёни мушаххаси муносибатҳои ҳуқуқӣ воғузур карда мешаванд, ки онҳо ба якдигар таъсир мерасонанд. Хусусияти хоси муносибатҳои ҳуқуқӣ – ин алоқаи зичи ҳуқуқи субъективӣ бо уҳдадорихои иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Чуноне Н.Г. Александров дуруст қайд мекунанд, “ҳуқуқи субъективӣ аз уҳдадорихои ҳуқуқӣ ҷудо нест” [10,с.19].

Хусусияти асосии мазмуни муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ – ҳуқуқ ва уҳдадорихои иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ аз асосҳои гуногун ба миён меояд. Муносибатҳои ҳуқуқии бо иштироки субъектон дар муносибатҳои ҳуқуқии бонкии оммавӣ алоқаманд, чун қоида, дар асоси меъёрҳои қонун ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд. Муносибатҳои ҳуқуқии бонкии хусусӣ дар асоси баробарҳуқуқӣ, диспозитивият ва озодии ихзори ирода ба миён меоянд, ки мазмуни ин муносибатҳои ҳуқуқӣ бо шартнома танзим мегардад. Муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ гуногунанд, дар робита бо ин мумкин аст, ки онҳоро ба намудҳои таснифбандӣ намуд. Тасниф ба дарки илмии доираи васеи иттилоот мусоидат намуда, дурустии мантиқии тафаккури илмиро таъмин менамояд. Чуноне О.Э. Лейст қайд мекунанд, “Тасниф – воситаи ошкорнамоии

сифатҳои мавҷудаи қисматҳои низом аст, ки аз онҳо (сифатҳо) дигар аломатҳои унсурҳои қисматҳои мазкур вобаста аст” [8,с.61]. Амалан бошад, тасниф фаҳмиши илмиро дар интиҳоби шакл ва усулҳои танзими ҳуқуқӣ дар бунёди маводи илмӣ таъмин менамояд. Тасниф одатан аз рӯйи асосҳои гуногун роҳандозӣ мешавад.

Вобаста аз иштироки субъектони дорои ваколати ҳокимиятӣ дар муносибат бо дигар иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ, метавон муносибатҳои ҳуқуқии оммавӣ ва хусусиро чудо намуд. Муносибатҳои ҳуқуқии бонкии оммавӣ инҳоянд: аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон баамалбарории истехсоли (эмиссияи) пулҳои нақдӣ, ҳисоб намудани бучети тамоми сатҳи низоми бонкии ҚТ, аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ баамалбарории функцияи агенти андоз ва агенти назорати молиявӣ, функцияи марбут ба мубориза бо қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят ва маблағгузории терроризм бадастомада ва ғ.

Ба сифати муносибатҳои ҳуқуқии бонкии хусусӣ метавон муносибатҳои ҳуқуқии марбут ба амалигардонии амалиётҳои бонкӣ ва аҳдҳо аз ҷониби ташкилотҳои қарзиро шомил намуд, ба мисли:

- амалӣ намудани интиқоли воситаҳои пулӣ бо супориши шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқӣ;

- додани кафолатномаи бонкӣ; хариду фурӯши нақдӣ ва ғайринақдӣ асъори хориҷӣ;

- ба даст овардани ҳуқуқи аз ҷониби шахси сеюм талаб намудани иҷрои уҳдадорӣ дар шакли пулӣ;

- амалиётҳои лизингӣ ва ғ.

Вобаста аз таркиби субъект метавон чунин намудҳои муносибатҳои ҳуқуқии бонкиро чудо намуд: муносибатҳои ҳуқуқии байни ташкилоти қарзӣ ва шахсони воқеӣ ё шахсони ҳуқуқӣ, ҳамчунин муносибатҳои ҳуқуқӣ байни ташкилоти қарзӣ вобаста ба амалигардонии амалиётҳои бонкӣ. Ба сифати чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ муносибатҳои ҳуқуқии байни шахсони воқеӣ ё шахсони ҳуқуқӣ ва ташкилоти қарзӣ дар робита бо кушодан ва роҳандозӣ намудани суратҳисоби бонкӣ, интиқоли воситаҳои пулӣ бо супориши шахсони воқеӣ, ҷалби воситаҳои пулӣ барои пасандоз ва ғ. баромад мекунад.

Ба муносибатҳои ҳуқуқии байни ташкилоти қарзӣ ҷалб ва ниғаҳдорӣ пасандозҳо (амонатҳо), қарзҳо, баамалбарории интиқоли воситаҳои пулӣ дар доираи низоми пардохтӣ ва ғ. мансуб доништа мешаванд.

Таҳлили муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ имкон медиҳад, ки нисбати гуногунрангии он ҳулосабарорӣ намоем. Тасниф имкон медиҳад, ки тамоми паҳлӯҳои муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ фаро гирифта шаванд ва мурағатбасозии онҳо дар асоси аломатҳои шабеҳи муносибатҳои ҳуқуқӣ (аломатҳое, ки дар асоси онҳо муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ ба гурӯҳҳои алоҳида чудо мешаванд) сурат гирад ва намудҳои муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ чудо карда шаванд. Масоили марбут ба муайян намудани мафҳум, таркиб ва мазмуни муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ, ҳамчунин чудо намудани онҳо аз дигар муносибатҳои ҳуқуқӣ дар шароити муносири рушди ҳуқуқи бонкӣ мубрам мебошад ва ба таҳлил ва омӯзишии ҳаматарафаро ниёз дорад. Бо мақсади таъмини рушди минбаъдаи илми ҳуқуқи бонкӣ, бояд диққати ҷиддӣ ба ташаккули масъалаҳои асосӣ ва қисми умумии илми мазкур, махсусан ба масъалаи муайян намудани табиати ҳуқуқӣ ва мақоми муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистони муосир дод.

#### АДАБИЁТ

1. Алексеев В.Б. Финансовое право Российской Федерации. Учеб. пособие / [В.Б. Алексеев и др.]. -М.: ВолтерсКлувер, 2010. -С. 7.
2. Крохина Ю.А. Финансовое право России / Ю.А. Крохина. - 3-е изд., перераб. и доп. -М.: Норма, 2008. -С. 108.
3. Горбунова О.Н. Выделять банковское право в отдельную отрасль права пока рано / О.Н. Горбунова // Юридический мир. -1998.
4. Тосунян Г.А. Место банковского права в системе российского права // Юридический мир / Г.А. Тосунян. – Август, 2008. -С. 10.
5. Братко А.Г. Банковское право в России (вопросы теории и практики) / А.Г. Братко. - М.: Приор, 2001. -С. 46.
6. Мейер Д.И. Русское гражданское право / Д.И. Мейер. -М., 1997. -Ч. 1. С. 222.
7. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. -М.: т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1908. -С. 155.
8. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву / О.Э. Лейст. - М., 1981. -С. 61.
9. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву // Избранные труды по гражданскому праву / О.С. Иоффе. -М., 2000. -С. 555, 559, 673.
10. Александров Н.Г. Юридическая норма и правоотношение / Н.Г. Александров. - М., 1947. -С. 19.

#### МАЗМУНИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚИ БОНКӢ ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ ҲУҚУҚӢ

Дар мақола масъалаи муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ таҳлил гардидааст. Дар он махсусият ва табиати муносибатҳои ҳуқуқии мазкур баррасӣ шудаанд. Масъалаи таркиби муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ дар алоҳидагӣ баррасӣ гардидааст. Таҳлили муносибатҳои ҳуқуқии бонкӣ имкон медиҳад, ки нисбати

гуногунрангии он хулосабарорӣ намоём. Тасниф имкон медиҳад, ки тамоми паҳлуҳои муносибатҳои ҳуқуқии банкі фаро гирифта шаванд ва мураббаъҳои онҳо дар асоси аломатҳои шабеҳи муносибатҳои ҳуқуқӣ (аломатҳои, ки дар асоси онҳо муносибатҳои ҳуқуқии банкі ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мешаванд) сурат гирад ва намудҳои муносибатҳои ҳуқуқии банкі ҷудо карда шаванд. Масоили марбут ба муайян намудани мафҳум, таркиб ва мазмуни муносибатҳои ҳуқуқии банкі, ҳамчунин ҷудо намудани онҳо аз дигар муносибатҳои ҳуқуқӣ дар шароити муносири рушди ҳуқуқи банкі мубрам мебошад ва ба таҳлил ва омӯзиши ҳамаҷафаро ниёз дорад. Бо мақсади таъмини рушди минбаъдаи илми ҳуқуқи банкі, бояд диққати ҷиддӣ ба ташаккули масъалаҳои асосӣ ва қисми умумии илми мазкур, махсусан ба масъалаи муайян намудани табиати ҳуқуқӣ ва мақоми муносибатҳои ҳуқуқии банкі дар низоми ҳуқуқии Тоҷикистони муосир дод.

**Калидвожаҳо:** ҳуқуқи банкі, муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқи банкі оммавӣ, ҳуқуқи банкі хусусӣ, субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии банкі.

### СОДЕРЖАНИЕ БАНКОВСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

В статье проанализированы проблемы банковских правоотношений. Также в ней рассмотрены особенности и природа банковских правоотношений. В отдельности рассмотрена проблема структуры банковских правоотношений. Анализ банковских правоотношений позволяет сделать вывод об их многообразии. Классификация даёт возможность охватить все стороны банковских правоотношений и их систематизацию на основе сходства правовых отношений (признаки на основе которых банковские правоотношения подразделяются на отдельные группы) и разделение видов банковских правоотношений. Проблемы связанные с определением понятия, состава и содержания банковских правоотношений, также их разделение от других правоотношений в современных условиях развития банковского права является важным и нуждается в всестороннем изучении. С целью обеспечения дальнейшего развития науки о банковском деле нужно обратить серьёзное внимание на формирование основных задач и основной части данной науки, особенно в части определения правовой природы и статуса банковских правоотношений в правовой системе Республики Таджикистан.

**Ключевые слова:** банковское право, правоотношение, публичное банковское право, частное банковское право, субъекты банковского правоотношения.

### CONTENTS OF BANK LEGAL RELATIONS IN THE SYSTEM OF LEGAL RELATIONS

The article analyzes the problems of banking legal relations. It also discusses the features and nature of banking relationships. Separately, the problem of the structure of banking legal relations is considered. Analysis of banking legal relationships allows us to conclude about their diversity. The classification makes it possible to cover all aspects of banking legal relations and their systematization on the basis of the similarity of legal relations (the signs on the basis of which banking legal relations are divided into separate groups) and the separation of the types of banking legal relations. The problems associated with the definition of the concept, composition and content of banking legal relations, as well as their separation from other legal relations in modern conditions of development of banking law is important and needs to be comprehensively studied. In order to ensure the further development of banking science, serious attention should be paid to the formation of the main tasks and parts of this science, especially in terms of determining the legal nature and status of banking relations in the legal system of the Republic of Tajikistan.

**Key words:** banking law, legal relationship, public banking law, private banking law, subjects of banking legal relationship.

**Сведения об авторе:** *Мазарифов Манучехр Каримджонович* - Кулябский государственный университет им. А. Рудаки, соискатель кафедры права и международных отношений. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб, улица С. Сафарова 16. Телефон: **985-40-48-48; 933-07-48-48**

**Information about the author:** *Manuhehr Karimdzhonovich Mazarifov* - Kulyab State University named after A. Rudaki, applicant for the Department of Law and International Relations. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, S. Safarov Street 16. Phone: **985-40-48-48**

УДК: 347.7(575.3)

### САВДОИ ОЗМУНӢ ДАР ИҚТИСОДИ БОЗОРГОНӢ

*Ҳакимова М. А.*

**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Солҳои охир мафҳуми озмун (тендер) дар фаъолияти ҳамаҷаъа бештар истифода мешавад, ки мафҳуми ба ин монанди ин истилоҳ ба ҳама маълум мебошад. Ба ҳар сурат ҷиҳати муфассал таҳлил намудан ва додани мафҳум ба истилоҳи «озмун» муайян кардани он аз ғоидаи ҳоли нахоҳад буд [1]. Озмун – ин рақобат байни ширкатҳо барои ҳуқуқи бастанӣ қарордод бо тартиби муайяни қатъӣ ва бо муҳлати маҳдуд мебошад. Калимаи машҳури озмун (тендер) иқтибос аз калимаи англисии «tender» мебошад, ки маънои харидро дорад. Мафҳуми «озмун» дар соҳаҳои мухталиф, аз ҷумла дар фаъолияти соҳибқори-инвеститсионӣ, хариди давлатӣ ва хусусигардонӣ бештар паҳн гаштааст. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ мафҳуми озмун бо коркарди муфассали сохтори он аз ИМА маншаъ мегирад, ки таҷрибаи хариди озмунҳо (тендер) ҳамчун яке аз методҳои мубориза бо коррупсия ва низоми ришвагирӣ, ки солҳои 50-ум дар ИМА авҷ гирифта буд, мебошад. Америкоӣҳо кӯшиш намуданд равишро ба вучуд оваранд, ки он ба молрасонҳо имкони интихоби ҳадди ниҳонӣ объективиро дар шакли дастурамали муфассал тартиб дода, зина

ба зина гузаронидани озмунро муаррифӣ намояд. Хамин тарик, тартиби хариди озмунҳо ба таҷрибаи ҷаҳонӣ ворид гашт [2]. Он аз ҷониби СММ ҷонибдорӣ гардида, ЮНИСТРИЛ (Комиссия оид ба ҳуқуқи савдои байналмилалӣ) онро пурра қоркард намуда ва дар шакли қонун дар бораи хариди мол, қор ва хизматрасонӣ ба таъб расонид. Қонуни мазкур аз ҷониби бештари давлатҳо қабул гардида, барои ташкил намудани фондҳои байналмилалӣ инвестиционӣ асос гузошт. Ҳамчунин, озмунҳо ба бахши хусусии иқтисодӣ шомил гардиданд. Имрӯз шартӣ асосии хариди давлатӣ ин гузаронидани озмун (тендер) мебошад, ки ҳамчун воситаи мубориза бо коррупсия барои молрасон судманд аст. Бо вучуди ин, вобаста ба як қатор омилҳои гуногуни озмуни харидро истифода мебаранд. Қатъи назар ба шаклҳои гуногуни гузаронидани озмун, мавзӯи озмун пеш аз ҳама, дархост барои таҳвили моли муайян, иҷрои қор ё хизматрасонӣ мебошад [3].

Хариди давлатӣ тариқи озмунҳо ҳамчун воситаи беасоси аз ҳама камтари тақсимои фармоиш бо шарт ва муҳлатҳои пешакӣ маълум, ки дар ҳуҷҷатгузори озмун пешакӣ эзоҳ дода шудаанд, гузаронида мешаванд. Ҳамон иштирокчиё, ки ба талаботи ҳуҷҷатгузори озмун пурра мувофиқат мекунад ва дорои тақлифҳои ҷолиб мебошад, ғолиби озмуни фармоиши давлатӣ мегардад. Ақидаҳои вучуд доранд, ки дар озмун ҳамеша пешниҳоди нархи камтарин ғолиб мебарояд, ки чунин ақидаҳо беасос мебошанд: тақлифи нарх яке аз омилҳои муҳим, вале асосӣ ба шумор намеравад. Озмун ҳамчун усули бастанӣ қарордод дар бозори иқтисодӣ муносиб буда, бо ташаббуси ҳуди субъектҳои хоҷагидорӣ гузаронида мешавад [4]. Расмиёти озмунҳои ҷобачогузори фармоишҳо барои таҳвили мол, иҷрои қор ва хизматрасониро инчунин субъектҳои монополияҳои табиӣ, ба монанди ШСХК «Барқи Тоҷик», ҚВД «Роҳи оҳани Тоҷикистон» истифода мебаранд.

Базаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи савдои оммавӣ он қадар васеъ нест, аммо як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқие мавҷуданд, ки бевосита муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи мазкур танзим менамоянд, аз ҷумла моддаҳои 479, 480, 481 қисми якуми Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон ба бастанӣ шартнома ҳангоми гузаронидани савдо, ташкил ва тартиби гузаронидани савдо ва оқибатҳои риоя накардани қоидаҳои гузаронидани савдо бахшида шудаанд [5].

Ҳамчунин, қонуни алоҳидае мавҷуд аст (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хариди давлатии мол, қор ва хизматрасонӣ» аз 3 мартӣ соли 2006 мавриди амал қарор дорад), ки савдои оммавӣ, яъне шаклҳои гуногуни озмунро танзим намуда, маълумотро оид ба шаклҳои гуногуни хариди давлатӣ муайян менамояд: озмуни харид аз тариқи иштироки номаҳдуд; озмуни харид аз тариқи иштироки маҳдуд; усули «рӯйхати мухтасар» (озмуни махсуси харид бо иштироки маҳдуд барои гузаронидани хариди хизматрасонии машваратӣ); дархости нархномаҳо; харид аз як манбаъ; хариди электронӣ.

Усули асосии хариди давлатӣ озмуни харид бо иштироки номаҳдуд мебошад. Ин усул бояд ҳамеша аз ҷониби ташкилотҳои харидор истифода гардад, ба истиснои ҳолатҳои, ки Қонуни мазкур махсус истифодаи усулҳои дигарро иҷозат медиҳад. Интиҳоби усули дигари хариди давлатӣ танҳо дар мувофиқа бо мақоми ваколатдор анҷом дода мешавад [6].

Озмуни харид аз тариқи иштироки маҳдуд дар ҳолатҳои зерин гузаронида мешавад, агар:

- хароҷоте, ки барои баррасӣ ва арзёбии шумораи зиёди дархостҳои тендерӣ зарур аст, аз се як қисми арзиши мол, қор ё хизматрасонии мавриди харидро ташкил диҳад. Ҳамзамон, ташкилоти харидор барои таъмини рақобат дархостҳои тендерии шумораи лозимии молрасонҳо (пудратчиён), вале на камтар аз се нафарро ҷалб менамояд;

- мол, қор ё хизматрасонӣ бо сабаби мураккабии сохти техникӣ ё табиати махсуси худ, вазъи баамалнома дар бозори мол, қор ва хизматрасонии мушаххас танҳо дар ихтиёри доираи маҳдуди молрасонҳо (пудратчиён) мавҷуд бошад. Дар ин ҳолат ташкилоти харидор дархостҳои тендерии ҳамаи молрасонҳоро (пудратчиёнро), ки метавонанд чунин навъи мол, қор ва хизматрасониро фароҳам оранд, ҷалб менамояд.

Дархости нархномаҳо. Ташкилоти харидор усули дархости нархномаҳоро барои хариди мол ё хизматрасонии дастрасбудае истифода менамояд, ки вобаста аз мушаххасоти таснифотии ташкилоти харидор истехсол ва ё фароҳам карда намешаванд, балки барои онҳо бозоре вучуд дорад, ки нархи хариди онҳо аз ду ҳазору панҷсад нишондиҳанда барои ҳисобҳо поёнтар аст. Дар ҳолатҳои махсус дар мувофиқа бо мақомоти ваколатдор ташкилоти харидор метавонад хариди давлатии молро ба маблағе, ки аз дувоздаҳазору панҷсад нишондиҳанда барои ҳисобҳо зиёд нест, аз тариқи дархости нархномаҳо анҷом диҳад.

Харид аз як манбаъ – ин расмиёти хариди давлатӣ мебошад, ки ҳангоми он ташкилоти харидор қарордоди харидро баъди гуфтушунид танҳо бо як молрасон



(пудратчӣ) ба имзо мерасонад. Ташкилоти харидор дар мувофиқа бо мақомоти ваколатдор метавонад дар бораи харид аз як манбаъ танҳо дар ҳолатҳои зерин қарор қабул кунад:

- агар он дар давоми шаш моҳи баъди лаҳзаи бастанӣ қарордод фармоишҳои иловагӣ диҳад, ки аз 15 фоизи арзиши хариди пешина зиёд нест, инчунин меъёр, сатҳ ва стандартҳои собиқаро риоя мекунад;

- имзои қарордод ҳангоми гузаронидани тадқиқот, озмоиш ё таҳияи ҳулосаи илмӣ;

- агар мол, қор ё хизматрасонии мазкур танҳо дар ихтиёри ин ё он молрасони (пудратчӣ) мушаххас мавҷуд бошад ё ин ё он молрасон (пудратчӣ) нисбат ба ҳамин мол, қор ё хизматрасонӣ дорои ҳуқуқҳои истисноӣ бошад [7].

Тартиби содаи хариди давлатӣ. Бо мақсади таъмини самаранокӣ ва фаврияти қонеъгардонии эҳтиёҷоти худ ташкилоти харидор метавонад хариди давлатии мол, қор ва хизматрасонию тибқи тартиби содакардашуда ба маблағи на болотар аз ҳадди камтарини маблағи харид анҷом диҳад.

Хариди электронӣ. Хариди давлатии мол, қор ва хизматрасонӣ метавонад бо истифодаи мубодилаи электронии маълумот байни ташкилоти харидор ва молрасон (пудратчӣ) анҷом дода шавад. Истифодаи чунин усули хариди давлатӣ танҳо ҳангоми таъмини аслият, эътимодноки ва махфияти маълумот иҷозат дода мешавад [8].

Аз ин ҷо ҳулоса кардан мумкин аст, ки дар шароити иқтисоди имрӯза озмун ҳамчун воситаи мубориза бо коррупсия дар соҳаи савдо зарур мебошад. Озмун имкон медиҳад, ки дар ниҳоят молрасони беҳтарин барои иҷрои қор ва хизматрасонӣ шаффоф ва одилона интихоб гардад. Чуноне ки дар боло қайд карда будем, базаи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи савдои оммавӣ на он қадар васеъ мебошад, бинобар ин зарур аст, ки як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқие қабул карда шаванд, ки мустақиман ин институти ҳуқуқи тичоратро танзим намоянд.

#### АДАБИЁТ

1. Савина Светлана Викторовна. Правовое регулирование организации и проведение конкурсов в предпринимательской деятельности: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук / Савина Светлана Викторовна. – Москва, 2007. – С.39-45.
2. Черныш Владимир Владимирович. Формирования системы размещения заказов предпринимательской структуры на основе конкурсных торгов: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Черныш Владимир Владимирович. – Санкт-Петербург, 2006. – С.24-28.
3. Кодекси граждани (қисми якум), моддаҳои 479, 480, 481.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хариди давлатӣ, иҷрои қор ва хизматрасонӣ» аз 3.03.2006, моддаҳои 24-30.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тендер», 13.06.2007, тахти №279 аз эътибор соқит доништа шуд.
6. Беляева О.А. Торги: теоритические основы и проблемы правового регулирования: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук / О.А. Беляева. – Москва, 2012. – С.18-25.
7. Гатаулина А.Ф. Торги как способ заключения государственного и муниципального контракта: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук / А.Ф. Гатаулина. – Саратов, 2007. – С.46-55.
8. Пугинский Б.И. Коммерческое право России. Учебник / Б.И. Пугинский. – Москва, 2010. – С.45-55.

#### САВДОИ ОЗМУНӢ ДАР ИҚТИСОДИ БОЗОРГОНӢ

Дар мақолаи мазкур аҳамияти ҳуқуқии озмун дар иқтисоди бозоргонӣ қарор дода шуда, инчунин таҳлили муқоисавии қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон бо давлатҳои хориҷа гузаронида шудааст. Муаллиф бар он ақида аст, ки барои танзими муносибатҳои соҳаи мазкур бояд як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул карда шаванд. Дар шароити иқтисоди имрӯза озмун ҳамчун воситаи мубориза бо коррупсия дар соҳаи савдо зарур мебошад. Озмун имкон медиҳад, ки дар ниҳоят молрасони беҳтарин барои иҷрои қор ва хизматрасонӣ шаффоф ва одилона интихоб гардад. Чуноне ки дар боло қайд карда будем, базаи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи савдои оммавӣ на он қадар васеъ мебошад, бинобар ин зарур аст, ки як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқие қабул карда шаванд, ки мустақиман ин институти ҳуқуқи тичоратро танзим намоянд.

**Калидвожаҳо:** озмун, савдои озмунӣ, харидорӣ аз як сарчашма, хариду фурӯши электронӣ.

#### КОНКУРСНЫЕ ТОРГИ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье анализируется юридическая значимость конкурса в условиях рыночной экономики, а также идёт сравнение законодательной базы Республики Таджикистан с законодательными базами зарубежными странами. Автор считает, что нужно принять ряд нормативно-правовых правил, которые напрямую регулировали бы данную сферу общественных отношений. В нынешних экономических условиях торги востребованы как средство борьбы с коррупцией в сфере торговли. Торги представляют возможность в выборе лучшего поставщика для исполнения работ, справедливого и прозрачного обслуживания. Как было отмечено в статье, законодательная база Республики Таджикистан в сфере массовой торговли не очень расширена и поэтому требуется принятие целого ряда правовых и нормативных актов, которые непосредственно регулируют данный институт коммерческого права.

**Ключевые слова:** конкурс, конкурсные торги, государственные закупки, запрос котировок, закупки из одного источника, электронные закупки.

## COMPETITIVE BIDDING IN A MARKET ECONOMY

This article analyzes the legal significance of competition in a market economy, and compares the legislative framework of the Republic of Tajikistan with foreign countries. The author believes that a number of regulatory and legal standards have been adopted that directly regulate this sphere of social relations. In the current economic environment, bidding is in demand as a means of combating corruption in the field of trade. Bidding presents the opportunity to choose the best supplier for the execution of work, fair and transparent service. As noted in the article, the legislative framework of the Republic of Tajikistan in the field of mass trade is not very expanded and therefore the adoption of a number of legal and regulatory acts that directly regulate this institution of commercial law is required.

**Key words:** competition, competitive bidding, government procurement, request for quotations, procurement from a single source, electronic procurement.

**Сведения об авторе:** *Хакимова Манижа Авазовна* - Таджикский национальный университет, аспирант кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: [manija1995.mh@gmail.com](mailto:manija1995.mh@gmail.com)

**Information about the author:** *Khakimova Manizha Avazovna* - Tajik National University, assistant at the Department of Entrepreneurial and commercial law of Law Faculty. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue. E-mail: [manija1995.mh@gmail.com](mailto:manija1995.mh@gmail.com)

УДК: 347.7(575.3)

### ХИЗМАТРАСОНИИ ТАРБИЯИ ҚИСМОНИЮ ВАРЗИШҶИ ЧУН НАМУДИ МУСТАҚИЛИ ХИЗМАТРАСОНИИ ПУЛАКӢ

*Аслонзода Сорбон*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Соҳаи тарбияи қисмонӣ ва варзиш яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иҷтимоии Ҳукумати кишвар маҳсуб ёфта, он маҳз ба таъмини оммавияти тарбияи қисмонӣ ва варзиш, таҳкими тарзи ҳаёти солим, мусоидат намудан ба омодакунии варзишгарони касбии тоҷик барои иштирок дар мусобиқаҳои бонуфузи байналмилалӣ равона гардидааст. Дар шароити имрӯза дар иншооти инфрасохтори варзишӣ, ки шумораи онҳо то 10 ҳазор адад мерасад, қисми зиёди наврасону ҷавонон бо варзиш машғуланд ва ҷараёни машқварзии онҳо низ бояд бо як низоми муайян пайваста танзим гардад. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати рушди тарбияи қисмонӣ ва варзиш чораҳои зарурӣ андешида истодааст. Аз ҷумла, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2017 тахти №260 Барномаи маҷмуии рушди тарбияи қисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2021 тасдиқ ва амалӣ гардида истодааст, ки ҳадафи он рушди тарбияи қисмонӣ ва варзиш, дастрасии он барои аҳоли, оммавигардонии варзиш, таъмини самаранокии машғулиятҳои қисмонии аҳоли ва бо ин васила пайдо намудани наврасону ҷавонони болаёқат барои расидан ба натиҷаҳои баланди варзишӣ дар сатҳи мусобиқаҳои байналмилалӣ мебошад [1].

Мувофиқи маълумотҳои оморӣ расмӣ 9319 иншоотҳои варзишӣ новобаста аз шакли моликиятшон дар ҷумҳурӣ ба қайд гирифта шудаанд. Аз шумораи умумии иншоотҳои бақайдгирифташуда 122 варзишгоҳ, 6619 майдончаи варзишӣ, 1702 толори варзишӣ, 88 хавзҳои шиноварӣ ва 788 маҷмааҳо, иншооти маҳсуси варзишӣ, аз қабили тир, боулинг, фитнес ва клубҳои ихтиёрӣ ба ҳисоб мераванд. Дар соли 2018 дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ 316 иншооти варзишӣ бо харчи зиёда аз 118 900 933 сомонӣ сохта ба истифода дода шудааст, ки –14 160 491 сомонӣ аз ҳисоби маблағҳои бучавӣ ва 104 740 442 сомонӣ аз ҳисоби сарпарастон мебошад. Дар шаҳри Душанбе 92 майдончаи варзишӣ аз ҷониби вазорату идораҳо, ташкилоту муассисаҳо ва соҳибкорон бо харчи зиёда аз 67 миллион сомонӣ маблағҳои эҳсонкорӣ сохта ба истифода дода шудааст. Дар вилояти Хатлон 59 иншооти варзишӣ бо харчи 9 миллиону 59 ҳазор 302 сомонӣ, аз ҷумла 1 миллиону 904 ҳазору 852 сомонӣ аз ҳисоби маблағҳои бучавӣ ва 7 миллиону 154 ҳазору 450 сомонӣ, аз ин 1 маҷмааи варзишӣ бо харчи 3 миллион сомонӣ, 7 толори варзишӣ ва 51 майдончаи варзишӣ дар шаҳру ноҳияҳои Бохтар, Кӯлоб, Ёвон, Муъминобод, Восеъ, Фархор, А.Ҷомӣ, Кубодиён, Норак, Леваконт, Ш.Шоҳин, Данғара, Ҳамадонӣ, Балҷувон, Ҷ.Балхӣ, Н.Хусрав, Ховалинг, Хуросон, Панҷ, Шаҳритуз ва Кӯшонӣён сохта ба истифода дода шудааст. Дар вилояти Суғд 96 иншооти варзишӣ бо харчи 33 миллиону 66 ҳазору 519 сомонӣ, аз ҷумла, 10 миллиону 262 ҳазору 839 сомонӣ аз ҳисоби маблағҳои бучавӣ, аз ин 1 маҷмааи варзишӣ, 19 толори варзишӣ, 75 майдончаи варзишӣ ва 1 хавзи шиноварӣ дар шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғд сохта ба истифода дода шудааст. Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 5 иншооти варзишӣ бо харчи зиёда аз 2 миллиону 184 ҳазору 800 сомонӣ, аз ҷумла 1 миллиону 992 ҳазору 800 сомонӣ аз ҳисоби маблағҳои бучавӣ ва 192

ҳазор сомонӣ аз ҳисоби маблағгузории сарпарастон, аз ҷумла 2 толори варзишӣ ва 3 майдончаи варзишӣ дар шаҳру ноҳияҳои Хоруғ, Мурғоб, Ванҷ ва Рӯшон сохта ба истифода дода шудааст. Дар шаҳру ноҳияҳои тобеи марказ 64 иншооти варзишӣ, аз ин 1 маҷмааи варзишӣ дар ноҳияи Рӯдакӣ 9 толори варзишӣ, 51 майдончаи варзишӣ ва 3 фитнес-клуб дар шаҳру ноҳияҳои Турсунзода, Файзобод, Ваҳдат, Хисор, Рӯдакӣ, Роғун, Шаҳринав, Варзоб, Лахш, Рашт ва Нуробод бо харчи 7 миллиону 290 ҳазору 312 сомонӣ маблағҳои ғайрибучҷавӣ сохта ба истифода дода шудааст.

Бо мақсади ҷалби наврасону ҷавонон ба варзиш дар ҷумҳурӣ 140 мактаби варзишӣ амал менамоянд, ки аз ин 5 мактаби маҳорати олии варзишии ҷумҳуриявӣ, 1 Маркази омодагии олимпӣ дар шаҳри Хоруғ, 2 мактаби маҳорати олии варзишии вилоятӣ, 3 мактаби махсуси варзишии ҷумҳуриявӣ, 12 мактаби махсуси варзишии захираҳои олимпӣ (10 мактаб дар ш. Душанбе, 1 мактаб дар ш. Хучанд ва 1 мактаб дар н. Рӯдакӣ), 90 мактаби варзишӣ дар шаҳру ноҳияҳо ва 21 мактабҳои варзишӣ дар тобеияти Иттифокҳои касабаи мустақил ва ташкилоти ҷамъиятии “Ҳосилот” мебошанд. Дар мактабҳои варзишӣ дар соли 2018 дар 3950 гурӯҳ 47715 варзишгар (2019 варзишгар нисбат ба ҳамин давраи соли 2017 зиёд), аз ҷумла 5492 нафар бону (421 бону нисбат ба ҳамин давраи соли 2017 зиёд) ба машку тамрин фаро гирифта шудаанд [2]. Ташкилотҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, аз ҷумла клубҳои варзишӣ (клубҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ, варзишӣ-техникӣ, варзиш ва солимгардонӣ) бо шаҳрвандон ҷиҳати хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ шартнома менамоянд, ки он шартномаи хизматрасонии пулакӣ аст.

Дар асоси боби 37, моддаҳои 797-803-и Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи шартномаи хизматрасонии пулакӣ бо супориши фармоишгар иҷроқунанда вазифадор аст хизмате расонад (амали муайяне ё фаъолияти муайянеро анҷом диҳад), ки дорои шакли ашёӣ набошад ва фармоишгар уҳдадор аст арзиши онро пардозад. Мавзӯи шартнома аз хизматрасонии алоқа, тиббӣ, байторӣ (ветеринарӣ), аудиторӣ, машваратӣ, иттилоотӣ, оид ба таълим, хизматрасонии фарҳангӣ, туристӣ ва ғайра иборат аст [3].

Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш андешаҳои гуногунро вохӯрдан мумкин аст:

1. Сангинов Д.Ш. қайд менамояд, ки “хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзиш амали субъектони хоҷагидори соҳаи тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ аст, ки ба таҳкими саломатӣ, ташаккули қобилияти ҷисмонӣ, ташвиқи тарзи ҳаёти солим, омодагӣ ба мусобикаҳо барои расидан ба натиҷаи дилхоҳ нигаронида шуда, пешниҳод мегардад”[4,с.132].

2. Ба ақидаи Чеснова Е.Л. ва Лебедев В.И., хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ маҷмӯи шаклҳои гуногуни фаъолияти иҷтимоӣ педогогӣ мебошад, ки бо мақсади қонеъ намудани талаботи гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ демографияи аҳоли ба ташаккули ҷисмонӣ ва ё намоишҳои варзишӣ равона гардидааст [5,с.23].

3. Ашхотов А.М. чунин мафҳумро пешниҳод намудааст: “Хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ фаъолияти тичоратии барои қонеъ намудани талаботи мизоч дар баҳши тарбияи ҷисмонӣ варзиш мебошад”[6,с.9].

Бо назардошти таҳлили мафҳумҳои дар адабиёти илмӣ пешниҳодшуда, мо тарафдори мафҳуми пешниҳоднамудаи Сангинов Д.Ш. мебошем, ки пурра мавзӯӣ, субъектон ва мақсади ин намуди хизматрасониро фаро мегирад. Воситаи баамалбарории хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ шартнома мебошад. Шартномаи хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ дар асоси талаботи қонунгузории граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти мазмуни шарномаи намунавӣ, ки онро мақомоти ваколатдори давлатӣ тасдиқ менамояд, баста мешавад. Шартномаи хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ дорои чунин шартҳои ҳатмист: оид ба давраҳои омодагии варзишӣ ва пардохти он; оид ба маълумот дар бораи мавҷудияти шартномаи суғуртакунии ҳаёт ва саломатии варзишгар; оид ба ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафҳо; оид ба номгӯи маълумоти махфӣ дар алоқамандӣ бо омодагии варзишӣ; оид ба асос ва тартиби тағйир ва бекор кардани шартнома; оид ба масъулияти тарафайн. Ба мавзӯи шартномаи хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ инҳо дохил мешаванд: гузаронидани чорабиниҳои варзишӣ, тарбияи ҷисмонӣ солимгардонӣ; машварати мутахассисон оид ба гузаронидани чорабинӣ; коркард ва пешниҳоди сенария, барномаи чорабиниҳои варзишӣ тарбияи ҷисмонӣ, идҳо, мусобикаҳо; машварати фарогири қор аз болои лоиҳа, нақшаи тичоратӣ, лоиҳаҳои сарпарастӣ ва ғ. дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, тарзи ҳаёти солим. Пешниҳоди навҳои муайяни хизматрасонӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ варзиш дар вақти муайяншуда бояд самарани дилхоҳи аз ҷониби муштарӣ бадастомадаро диҳад, агар усули истифодаи хизматрасонӣ риоя шавад, ки дар шартнома қайд гардидааст ва агар чунин усул дар шартнома зикр нагардида бошад ҳам, мазмуни он

дар усули маъмулӣ ифода меёбад (кафолати ҳуқуқӣ). Масалан, хизматрасонии фитнесӣ [7, с.31-32]. Дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ ва муқаррароти қонунгузорӣ бо далел гуфта метавон, ки хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ дар баробари дигар намуди хизматрасониҳои пулакӣ намуди мустақили хизматрасонӣ мебошад ва зарур аст, ки барои ифодаи мустақилияти он дар моддаи 798 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз калимаи “туристӣ” ибораи “тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ” илова карда шавад.

#### АДАБИЁТ

1. Барномаи маҷмуи рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2021 аз 27 майи соли 2017, №260 // Бонки марказии иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ADLIA. Версия 7.00.
2. Санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ. Варзиш. [Манбаи электронӣ]. <http://youth.tj/regulations/sport/>. (Санаи муқочиаи 10.09.2019 сол).
3. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми II) аз 11 декабри соли 1999// Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 1999, № 12, мод. 323; с. 2002, № 4, с. 1, мод. 170; с. 2006, № 4, мод. 194; с. 2009, № 12, мод. 821; с. 2010, № 7, мод. 540; с. 2012, № 7, мод. 699; с. 2013, № 7, мод. 505.
4. Сангинов Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально-культурных услуг: проблемы правового регулирования. Монография / Д.Ш. Сангинов. - Душанбе: Сино, ТТНУ, 2019. -320с.
5. Чеснова Е. Л. Предпринимательство в сфере физической культуры и спорта. Учебно-методическое пособие / Е. Л. Чеснова, В. И. Лебедев. - Directmedia, 2013. -118 с.
6. Ашхотов А.М. Особенности формирования и развития рынка услуг физической культуры и спорта: на материалах Кабардино-Балкарской Республики: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 / Ашхотов Азаматгерий Мухамедович. Пятигорск, 2010. -176 с.
7. Сангинов Д.Ш. Проблемаҳои танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибқорӣ оид ба хизматрасонии иҷтимоӣ фарҳангӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ / А.М. Ашхотов. - Душанбе: “ЭР-граф”, 2019. -54 с.

#### ХИЗМАТРАСОНИИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНИЮ ВАРЗИШӢ ЧУН НАМУДИ МУСТАҚИЛИ ХИЗМАТРАСОНИИ ПУЛАКӢ

Дар мақолаи мазкур хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ чун намуди мустақили хизматрасонии пулакӣ дар заминаи адабиёти илмӣ ва қонунгузори амалқунанда таҳлил гардида, қайд мегардад, ки хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ дар баробари дигар намуди хизматрасониҳои пулакӣ намуди мустақили хизматрасонӣ мебошад ва зарур аст, ки барои ифодаи мустақилияти он дар моддаи 798 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз калимаи “туристӣ” ибораи “тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ” илова карда шавад. Инчунин мафҳуми хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ аз ҷониби олимони ҳамчун амали субъектони хоҷагидори соҳаи тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ, ки ба таҳкими саломатӣ, ташаккули қобилияти ҷисмонӣ, ташвиқи тарзи ҳаёти солим, омодагӣ ба мусобақаҳо барои расидан ба натиҷаи дилхоҳ нигаронидаанд, тавсиф ёфтааст.

**Калидвожаҳо:** хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ, қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон, шартномаи хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ, соҳаи тарбияи ҷисмонӣ варзишӣ.

#### ФИЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНЫЕ УСЛУГИ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ ВИД ПЛАТНЫХ УСЛУГ

В данной статье физкультурно-спортивные услуги как самостоятельный вид платных услуг анализируются на основе научной литературы и действующего законодательства и подчеркивается самостоятельность физкультурно-спортивных услуг как одного из видов платных услуг, а также выражается необходимость внести дополнения в статью 798 Гражданского кодекса Республики Таджикистан после слова “туристский” словосочетание “физкультурно-спортивные”. Автором поддерживается точка зрения ученых на понятие физкультурно-спортивные услуги как действия хозяйствующих субъектов сферы физической культуры и спорта, направленные на укрепление здоровья, развитие физических способностей потребителя, пропаганду здорового образа жизни, подготовку к соревнованиям с целью достижения высоких спортивных результатов.

**Ключевые слова:** физкультурно-спортивные услуги, законодательство Республики Таджикистан, договор оказания физкультурно-спортивных услуг, отрасли физической культуры и спорта.

#### SPORTS AND ATHLETIC SERVICES AS AN INDEPENDENT TYPE OF PAID SERVICES

In this article, sports and sports services as an independent type of paid services are analyzed on the basis of scientific literature and current legislation and it is emphasized that the independence of sports and sports services as one of the types of paid services is proved, and the need for additions to article 798 of the Civil Code of the Republic of Tajikistan is expressed after the word “tourist” the phrase “physical-sports”. The author, supporting the scientists' point of view, proposes the concept of physical culture and sports services as actions of economic entities in the field of physical culture and sports aimed at improving health, developing the consumer's physical abilities, promoting a healthy lifestyle, preparing for competitions in order to achieve high sports results.

**Key words:** physical culture and sports services, legislation of the Republic of Tajikistan, contract for the provision of sports and sports services, growth of physical culture and sports.

**Сведения об авторе:** *Аслонзода Сорбон* – Таджикский национальный университет, аспирант кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 901-704114

**Information about the author:** *Aslonzoda Sorbon*. - Tajik National University, graduate student of the Department of Business and Commercial Law of the Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 901-70-41-14

*Искандаров З.Х., Ҷалолов Ш.С.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ғаъолияти адвокатӣ ғаъолияти бо қонун батанзимдаровардашуда буда, баҳри расонидани ёрии ҳуқуқӣ равона карда шудааст. Азбаски ғаъолияти адвокатиро қонун ба танзим даровардааст, он бояд ба талаботҳои пешниҳоднамудаи он ҷавобгӯӣ бошад. Қонуни адвокатура, санадҳои байналҳалқӣ, санадҳои корпоративӣ маҷмӯаи талаботҳоро муқаррар намудааст, ки ҳар як адвокат ҳангоми ғаъолият бояд онҳоро ба инобат гирад. Ин талаботҳоро бархе аз олимони чун асосҳои ғаъолияти адвокатӣ, дигарон стандарти ғаъолияти касбии адвокат, дигарон стандарти таҷрибаи адвокатӣ меноманд.

Маҷмӯи ин қоидаҳо дар боби дуюми Қонуни адвокатура ва ғаъолияти адвокатӣ зери сарлавҳаи «*Асосҳои ғаъолияти адвокатӣ*» ҷо дода шудааст, вале дар адабиётҳо низ онҳо нишон дода шудаанд, ки иборат мебошанд аз: а) вазифаи касбии адвокат; б) адвокат ва муштарӣ; в) сирри адвокатӣ; г) ҳуқуқи адвокат ҳангоми расонидани ёрии юридикӣ; ғ) уҳдадорихои адвокат; д) мустақилияти адвокатҳо; е) кафолатҳои ғаъолияти адвокатӣ.

Талаботҳоро нисбати ғаъолияти адвокатӣ ва нақши адвокатҳо, санади байналҳалқӣ - **Қоидаҳои асосӣ дар бораи нақши адвокатҳо (Ню-Йорк 1990) мустаҳкам намудааст.** Ин санад чунин қоидаҳои асосиро оид ба нақши адвокатҳо муайян намудааст: - дастрас будани адвокатҳо ва ёрии юридикӣ; кафолатҳои махсус дар масъалаи адлияи ҷиноятӣ; таҳассус ва тайёр намудани кадр; уҳдадорихо ва масъулият; кафолатҳои ғаъолияти адвокатӣ; озодии гуфтор ва иттиҳод; иттиҳоди касбии адвокатҳо ва истеҳсолоти интизомӣ. Ин талаботҳо на танҳо нисбати адвокатҳо, балки нисбати дигар шахсон ва мақомотҳои равона шудааст, ки дар таъмин намудани ғаъолияти муътадили адвокатҳо иртиботе доранд. Асосҳои ахлоқии ғаъолияти адвокатҳоро Кодекси одоби касбии адвокатҳо (2015) муқаррар намудааст, ки аз чунин масъалаҳо: қоидаҳои умумӣ; принципҳои умумӣ; муносибатҳои мутақобилаи адвокат бо ваколатдиханда; муносибот бо судҳо; муносибат дар байни адвокатҳо иборат мебошад.

**Қонунҳои муурофиявӣ** низ талаботҳоро муқаррар намудаанд, ки адвокатҳо ҳангоми ғаъолияти муурофиявиашон онҳоро чун асоси ғаъолият ба роҳбарӣ мегиранд.

Заминаи таъбиқ ва сарчашмаи инкишофи ҳама гуна асосҳои ғаъолияти адвокатӣ ин таҷрибаи амалии онҳо мебошад. Ҳамин тариқ, асосҳои ғаъолияти адвокатӣ гуфта, қоидаҳои умумиро меноманд, ки амалияи адвокатӣ онҳоро пазируфта, дар санадҳои ҳуқуқӣ дарҷ гардидааст, талаботҳои умумиро нисбати ғаъолияти адвокатӣ ифода менамояду риояи онҳо ҳатмӣ аст [1,с.123].

Риояи ин талаботҳои умумӣ имконият медиҳанд, ки адвокат дар ғаъолияташ ба ҳадаф расад. Дар натиҷа вазифаи адвокатура, ки аз расонидани ёрии ҳуқуқӣ, тантанаи ғояи адолат ва қонуният иборат мебошад, иҷро карда шавад. Аҳаммияти асосҳои ғаъолияти адвокатӣ низ дар ҳамин аст. Риояи нақардани асосҳои ғаъолияти адвокатӣ ба оқибатҳои нохушоянд оварда мерасонад. Бо мақсади дуруст дарк намудани мазмун ва аҳаммияти асосҳои ғаъолияти адвокатӣ чандтои онро таҳил менамоем:

**Қарзи касбии адвокат.** Ғаъолияти адвокатӣ бо назардошти дарку риояи қарзи касбӣ бояд сурат бигирад. Қарзи адвокат аз мазмун ва моҳияти касбӣ ӯ – расонидани ёрии ҳуқуқӣ ба шахси муҳтоҷу дармонда бармеояд. Гузашта аз ин, адвокат, пеш аз ҳама, ҳуқуқшинос аст. Ҳуқуқшинос шахсест ифшоғари ғояҳои инсондӯстӣ, адолат ва ҳақиқат. Аз ин рӯ, қарзи касбии адвокат чун асоси ғаъолияти муътадили адвокатӣ арзёбӣ мегардад.

а) Адвокат, пеш аз ҳама, дар назди ҷомеа ва табақоти адвокатҳо вазифадор аст, ки асосҳои ахлоқии умуминсонӣ ва одоби ҷомеаи касбиро бемайлон пайравӣ намояд. Асосҳои ахлоқии умуминсонӣ ва одоби ҷомеаи касбӣ дар тӯли солҳо муайян ва ғанӣ гаштаанд. Риояи онҳо аз табиати ботинии ҳуди адвокат вобаста буда, ба ӯ дар роҳи фатҳи адолат ва ҳақиқат кумак хоҳанд расонд. Ҷомеаи адвокатҳо бархе аз онҳоро барои ғаъолияти касбӣ адвокатӣ муҳим дониста, дар як санади ҳатмии дохилиидоравӣ гирд овардаанд, ки он чун Кодекси одоби касбии адвокатҳо (2015) маъмул аст [2,с.115-134]. Вайрон намудани онҳо ба ғаъолияти адвокатӣ зарар расонида, асоси ба ҷавобгариҳои интизомӣ кашидани адвокатҳо мешавад. Адвокатҳо бояд мунтазам шараф ва қадру қиматӣ касбӣ худро нигоҳ доранд.

б) Адвокатҳо уҳдадор ҳастанд, ки пайваста дониш ва ихтисоси касбии ҳудро такмил диҳанд. Танҳо дар чунин ҳолат адвокат метавонад фаъолияти адвокати самаранок ба амал барорад. Аз ҳамин хотир мақомоти идоракунии адвокатура вазифадор шудаанд, ки конгресси семинарҳо ташкил намоянд, дарсҳои таълимӣ гузаронида, адвокатҳоро аз таҷрибаи пешқадами фаъолияти адвокатӣ ошно созанд. Шахсе ба сифати адвокат ба фаъолияти адвокатӣ иҷозат дода мешавад, ки агар ӯ имтиҳони таҳассусиро супорида тавонад. Ба ин масъала ҷомеаи ҷаҳонӣ низ аҳамият додааст ва таъкид менамояд, ки ҳукумат, иттиҳодияҳои касбии адвокатҳо, донишқадаҳо вазифадоранд, ки адвокатҳоро бо дониши мувофиқ таъмин намоянд (Қоидаҳои асосӣ дар бораи нақши адвокатҳо. Нью-Йорк, 1990).

в) Адвокат вазифадор аст, ки он маълумотҳое, ки ӯ дар натиҷаи фаъолияти касбӣ ба даст даровардааст, маҳфуз нигоҳ дорад. **Сирри адвокатӣ** – ҳама гуна маълумоте, ки бо расонидани ёрии ҳуқуқӣ аз тарафи адвокат ба шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ алоқаманд аст.

Ин қоида бо мақсади ба вучуд овардани ҳусни тафоҳум байни ваколатдиҳанда ва адвокат ҷорӣ карда шудааст. Агар байни адвокат ва шахсе, ки манфиатҳои ӯро адвокат ҳимоя менамояд, эътиқоду боварӣ набояд, онҳо ба ҳамдигар кумак намуда наметавонанд. Мазмуни сирри адвокати қонунгузор чунин муайян намудааст: “ Далели мурочиат ба адвокат, маълумот дар бораи мазмуни гуфтугӯи шифоҳӣ ва хаттӣ бо муштарӣ, бо шахсони дигар, ки ба манфиати ӯ мебошад, маълумот дар бораи хусусият ва натиҷаи амали ба манфиати ваколатдиҳанда содиршаванда, инчунин дигар ахборе, ки ба расонидани ёрии ҳуқуқӣ алоқаманданд ва маълумоте, ки бинобар иҷрои уҳдадорӣ дар назди ваколатдиҳанда ва адвокат ошкор гардидааст, мазмуни сирри адвокатӣ мебошад.

Сирри адвокати ҳолати мурочиат ба адвокат, маълумот оид ба мазмуни гуфтугӯи шифоҳӣ ва хаттӣ бо шахсе, ки барои ёрии ҳуқуқӣ мурочиат кардааст ва дигар шахсон оид ба хусусият ва натиҷаи амалҳое, ки ба манфиати шахси барои ёрии ҳуқуқӣ мурочиатнамуда содир мешаванд, инчунин дигар маълумоти бо расонидани ёрии ҳуқуқӣ алоқаманд, ташкил медиҳанд. Адвокат, ёрдамчии ӯ ва қоромӯз - адвокат ҳуқуқ надоранд ҳама гуна маълумотро, ки сирри адвокатӣ мебошад, ифшо намоянд, инчунин ба манфиати худ ё дигар шахсон истифода баранд. Адвокате, ки маълумоти ба сирри адвокатӣ мансуббударо бе розигии шахси барои ёрии ҳуқуқӣ мурочиатнамуда ифшо менамояд, тибқи қонунгузори Қумҳурии Тоҷикистон ба ҷавобгарӣ кашида мешавад.

Пешниҳоди маълумот ва иттилоот ба мақоми ваколатдори муқовимат ба қонунигардонии (расмиқунонии) даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда ва маблағгузори терроризм ифшои сирри адвокатӣ ҳисобида намешавад.

Адвокат, ёрдамчии ӯ ва қоромӯз ҳақ надоранд ягон гуна маълумотро, ки мазмуни сирри адвокати ташкил менамояд, фош кунанд, инчунин ба манфиати худ ё ба манфиати ашхоси сеюм истифода намояд (м.11-и Қонун). Махфияти муносиботи адвокат ва муштариро ҳамагон, бахусус мақомоти давлатӣ бояд эътироф ва риоя намоянд. Масалан, адвокат дар ҳолатҳое, ки ба сирри адвокатӣ иртибот дорад, набояд ҳамчун шоҳид даъват ва пурсида шавад ё барои ба мурофиа иҷозат додани адвокат аз ӯ ё муштарии ӯ талаб намудани созишнома дар бораи расонидани ёрии ҳуқуқӣ манъ аст.

Вазифаи нигоҳ доштани сирри адвокатӣ ба ёрдамчии адвокат низ дахл дорад.

**Қоидаҳои муайянқунандаи байниҳамдигарии муносибати адвокат ва ваколатдиҳанда.** Мазмуни асосии фаъолияти адвокати расонидани ёрии юридикӣ ба шахсоне, ки ба адвокат мурочиат намудаанд, ташкил менамояд. Яъне ёрии юридикӣ асосан дар мавриде расонида мешавад, ки ваколатдиҳанда ба адвокат мурочиат намудааст. Аслан ҳарду ҳам дар замири ин фаъолият озоданд, вале қоидаҳои заруранд, ки муайянқунандаи муносибати байниҳамдигарии адвокат ва ваколатдиҳанда буда, ифодақунандаи манфиати ҳарду тараф бошанд ва чун асоси фаъолияти адвокатӣ баромад намоянд ва мусоидатқунандаи иҷроии вазифаҳои адвокатура бошанд [3,с.137]. Вагарна дар ин ҷода ихтилофи назар ба вучуд омада, фаъолияти адвокатӣ ба ҳадаф нахоҳад расид.

Аз ин рӯ, дар қонунгузори адвокатура чандин қоидаҳои воҷеҳӣ, ки натиҷаи кӯшиши ба мувофиқа овардани мавқеи тарафҳо мебошад:

**а) ёрии юридикӣ** дар асоси бастанӣ шартнома бо ваколатдиҳанда ва ё бо шахсоне, ки ба манфиати онҳо амал менамоянд, сурат мегирад. Пеш аз ҳама, муносибати онҳо доир ба матлаби фаъолият, сифат ва микдори он, ҳаҷми ҳаққи заҳмат, тарз ва усули фаъолият, натиҷаи фаъолият, оқибатҳои иҷро накардани уҳдадорӣ шартномавӣ ва ғайра тавассути ҳамин шартнома муқаррар карда мешавад. Вале бояд зикр намуд, ки шартҳои дар шартнома муқарраршаванда набояд хилофи қонун бошанд ва ё манфиати тарафи дигарро ба таври дағал поймол намоянд;

**б) қонун ҳолатҳои пешбини менамояд, ки адвокатҳо уҳдадор ҳастанд, бидуни**

шартнома ба ваколатдиханда ёрии юридикӣ расонанд: мисол, агар ваколатдиханда талаб намояд, ки ба ӯ бидуни бастанӣ созишнома ёрии ҳуқуқӣ расонанд ё ҳолатҳои расонидани ёрии бепули юридикӣ мавҷуд бошад. Ин қоида ро адвокат сарфи назар карда наметавонад ва он муайянкунандаи муносибати адвокат ва ваколатдиханда дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун мебошад;

**в) қонунгузорӣ ва қоидаҳои ахлоқи касбӣ** ҳолатҳоеро пешбинӣ менамояд, ки адвокат дар чунин маврид ҳуқуқи қабул намудани супориши муштариро надорад. Мисол: агар ӯ чунин ёриро ба ашхосе мерасонад ё пештар расонида бошад, ки манфиатҳои ин ашхос ба манфиати шахсе, ки дар ҳусуси пеш бурдани қори парванда муроҷиат кардааст, зид бошад; агар ӯ аз рӯи парванда ба сифати судья, прокурор, муфаттиш, таҳқиқкунанда, эксперт, мутахассис, тарҷумон, шохид ё ашхоси ҳолис иштирок карда бошад, инчунин агар дар қори тафтиш ё баррасии парванда шахси мансабдоре иштирок дошта бошад, ки адвокат бо ӯ муносибати хешутаборӣ дошта бошад; агар натиҷаи расонидани чунин ёрии юридикӣ ба қонуншиканӣ ё вайрон намудани одоби касбӣ оварда расонад;

**г) адвокат дар ҳама ҳолат бояд манфиатҳои қонунии ваколатдихандаро ҳимоя намояд ва ҳуқуқ надорад мавқеи ҳуқуқии ба манфиатҳои ӯ муҳолифро ишғол намояд.** Дар ҳолати худтуҳматкунӣ ваколатдиханда дар муроғиати судии ҷиноятӣ, адвокат бояд мавқеи муҳолифро ишғол намояд (м.10- Қонун). Яъне, **адвокат бояд ҳамеша** манфиатҳои қонунии муштарии худро ҳимоя намояд ва ҳуқуқ надорад, ки мавқеи ҳуқуқии ба манфиатҳои вай муҳолифро ишғол намояд, ғайр аз ҳолатҳои дар муроғиати ҷиноятӣ ба худ туҳматзанӣ. Ин қоидае ҳаст, ки дар асоси он тазодҳои манфиати тарафҳо ҳалли худро меёбанд. Қонунҳои пештараи адвокатури Шӯравӣ ин қоида ро муқаррар накарда буданд, ки сабаби пайдоиши ҳар гуна ихтилофҳои манфиатҳои ваколатдиханда ва адвокат гашта, дар ин бора олимони соҳа бисёр навиштаанд [4]. Тибқи қоидаи муқарраршуда адвокат бояд доимо ҳуқуқ ва манфиатҳои муштариашро ҳимоя намояд. Вале бояд тазаккур дод, ки манфиатҳои қонунии онҳоро бо истифода аз усул ва воситаҳои қонунӣ ҳимоя намояд. Чун қоидаи умумии фаъолияти адвокатӣ - адвокат ҳақ надорад, ки аз ҳимоя даст кашад. Бинобар ин ёрии юридикӣ ва ҳимоя намудани манфиати ваколатдихандавазифаи қонунии адвокатура аст, шахсро бе ёрии юридикӣ ва ҳимоя гузоштан мумкин нест. Ин қоида бештар дар муроғиати ҷиноятӣ маъмул аст [5]. Адвокат ҳақ надорад аз ҳимояи айбдоршаванда, ки ба уҳда гирифтааст, даст кашад (қ.6 м.53-и КМҶ). Дасти кашидани адвокато аз ҳимоя чун тасдиқи воқеан гунаҳкор будани айбдоршаванда мефаҳманд, ки дуруст нест. Адвокате, ки дар ҷараёни иштирок дар қор ба ҳулосае меояд, ки ваколатдиханда воқеан дар содир намудани ҷиноят гунаҳгор аст, агар ӯ аз ҳимоя даст кашад ва ба мақомоти тафтишотӣ инро иброз намояд, ӯ дар ҳақиқат бо ин амал мавқеи айбдоршавандаро вазнин мегардонаду одоби касбии адвокатҳоро вайрон намуда, дар раванди муроғиати ҷиноятӣ ҳалал ворид месозад. Вале ҳолатҳои ба вуқӯъ мепайванданд, ки дар байни адвокат ва ваколатдиханда оид ба мавқеъ, тарз ва воситаҳои ҳимоя ихтилофи назар вучуд дошта, аз байн бурдани он имконнопазир аст. Дар чунин маврид эътироф накардани ҳуқуқи адвокат оид ба дасткашӣ аз ҳимоя баробар ба он аст, ки мо мустақилияти адвокато поймол намуда, ӯро пурра мутеи ҳама гуна манфиатҳои ваколатдиханда гардониди, адвокатурано аз институти ҷамъиятӣ ба хизматгори шахсӣ табдил медиҳем, ки хатарнок аст. Аз ин рӯ, адвокат вазифадор аст, ки ба ваколатдиханда ҳуқуқ ва уҳдадорихи худ ва муштариро дуруст фаҳмонад. Ва ӯ ҳақ надорад, ки ба рафтори ғайриқонунӣ роҳ диҳад. Идома додани фаъолияти адвокат, пеш аз ҳама, ба хоҳиши ваколатдиханда вобаста аст. Ҳар вақт айбдоршаванда ҳақ дорад иштироки ҳимоятгараширо рад намояд ва дигар шахсро ба сифати ҳимоятгар таклиф намояд. Ӯ метавонад сабаби сабуқдӯш намудани адвокато аз иштирок дар қор маънидод наманояд.

Адвокат ҳақ надорад, ки гуноҳи ҳимояшавандаи худро исботшуда эътироф намояд, агар ҳимояшаванда онро рад кунад. Гузашта аз ин, дар ҳолати иқрор шудани ҳимояшаванда ба гуноҳаш адвокат аз ҳуқуқи муҳоҳиса намудани чунин фикр ва хоҳиши сафед намудани ӯ, бинобар исбот нашудани гуноҳаш маҳрум намешавад.

Адвокат ҳамеша бояд тарафдори манфиатҳои ваколатдиханда бошад (15 Қоидаҳои асосӣ дар бораи нақши адвокатҳо). Ин қоида танҳо соли 1993 ба ҳайси меъёри ҳуқуқӣ дар қонун барқарор шуд ва имрӯз чун қоидаи тиллоии фаъолияти адвокатӣ маҳсуб мешавад.

#### АДАБИЁТ

1. Искандаров З.Х. Асосҳои фаъолияти адвокатӣ. - Душанбе, 2005. – С.123.
2. Маҷмӯаи ҳуҷҷатҳои Иттифоқи адвокатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016. –С.115-134.
3. Искандаров З.Х. Асосҳои фаъолияти адвокатӣ. - Душанбе, 2005. –С. 137.
4. Горский Г.Ф., Кокарев Л.Д., Котов Д.П. Судебная этика. – Воронеж, 1973; Искандаров З.Х. Участие защитника в стадии расследования преступлений: проблемы теории, законодательного регулирования и практики. – Душанбе,

- 1998; Калюжная В.А. Процессуальные и тактические проблемы участие защитника в следственных действиях. Дисс. канд. юрид. наук. –Краснодар, 1998; Торяников А.Г. Адвокат в уголовном процессе. –М., 1987.
5. Адвокатская деятельность / Под ред. В.И. Бурбина. -М.: Изд. ИНЭПУ, 2001.

### МАҲҶУМИ АСОСҶОИ ҶАЪОЛИЯТИ АДВОКАТӢ: ҶАНБАҶОИ НАЗАРИЯВӢ ВА ҲУҚУҚӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳуми асосҷои ҷаъолияти адвокатӣ, ҷанбаҷои назариявӣ ва ҳуқуқи он мафриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст. Ҷаъолияти адвокатӣ ҷаъолияти бо қонун батанзимдаровардашуда буда, баҳри расонидани ёрии ҳуқуқӣ равона карда шудааст. Азбаски ҷаъолияти адвокатиро қонун ба танзим даровардааст, он бояд ба талаботҳои пешниҳоднамудаи он ҷавобгӯй бошад. Қонуни адвокатура, санадҳои байналҳалқӣ, санадҳои корпоративӣ маҷмӯаи талаботҳоро муқаррар намудааст, ки ҳар як адвокат ҳангоми ҷаъолият бояд онҳоро ба инобат гирад. Ин талаботҳоро бархе аз олимони ҷумҳурии асосҷои ҷаъолияти адвокатӣ, дигарон стандарти ҷаъолияти касбии адвокат, дигарон стандарти таҷрибаи адвокатӣ меноманд. Заминаи таъбиқ ва сарчашмаи инкишофи ҳама гуна асосҷои ҷаъолияти адвокатӣ ин таҷрибаи амалии онҳо мебошад.

**Калидвожаҳо:** Қонуни адвокатура ва ҷаъолияти адвокатӣ, асосҷои ҷаъолияти адвокат., вазифаи касбии адвокат, адвокат ва муштарӣ; сирри адвокатӣ; ҳуқуқи адвокат ҳангоми расонидани ёрии юридикӣ уҳдадорӣ адвокат; мустақилияти адвокатҳо, кафолатҳои ҷаъолияти адвокатӣ.

### ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ АДВОКАТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

В данной статье рассмотрены основные понятия адвокатской деятельности, теоретические и правовые аспекты данной деятельности. Адвокатская деятельность регулируется законом и направлена на оказание юридической помощи. Так как данный вид деятельности регулируется законом, она должна отвечать предъявляемым законом требованиям. Закон об адвокатуре установил международные акты, корпоративные акты и сборник требований, которые должен соблюдать каждый адвокат. Эти требования некоторыми учеными признаются как основы адвокатской деятельности, другими как стандарты профессиональной деятельности адвокатов. Основой претворения и источником развития всех основ адвокатской деятельности является их практическая деятельность. Повышению профессионального уровня адвокатуры будет способствовать введение адвокатских рангов, а также законодательное закрепление необходимости обязательного повышения адвокатами своей квалификации.

**Ключевые слова:** Закон об адвокатуре и адвокатской деятельности, основы адвокатской деятельности, профессиональные обязанности адвоката, адвокат и клиент, адвокатская тайна, права адвоката при оказании юридической помощи, самостоятельность адвоката, обязанности адвоката, гарантии адвокатской деятельности.

### BASIC CONCEPTS OF LAWYER ACTIVITY: THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS

This article discusses the basic concepts of advocacy, theoretical and legal aspects of this activity. Advocacy is regulated by law and is aimed at providing legal assistance. Since this type of activity is regulated by law, it must meet the requirements of the law. The Law on the Bar has established international acts, corporate acts and a collection of requirements that every lawyer must comply with. These requirements are recognized by some scholars as the basis of advocacy, others as the standards of professional activity of advocates. The basis for the implementation and source of development of all the basics of advocacy is their practical activities. The introduction of advocate ranks, as well as legislative consolidation of the need for lawyers to upgrade their qualifications, will contribute to raising the professional level of advocacy.

**Key words:** Law on advocacy and advocacy, the basics of advocacy, professional duties of an advocate, advocate and client, advocate secrecy, advocate's rights in providing legal assistance, independence of an advocate, duties of an advocate, guarantees of advocacy.

**Сведения об авторах:** *Искандаров З.Х.* –Таджикский национальный университет, юридический факультет, доктор юридических наук, профессор. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки  
*Джалолов Шухрат Саидкулович* – Таджикский национальный университет, юридический факультет, магистр. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки. Телефон: **907-50-80-00**

**Information about the authors:** *Iskandarov Z.Kh.* –Tajik National University, Faculty of Law, Doctor of Law, Professor. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue  
*Dzhalolov Shukhrat Saidkulovich* - Tajik National University, Faculty of Law, Master. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue. Phone: **907-50-80-00**

УДК 343.2

### БАЪЗЕ МАСЪАЛАҶОИ АМАЛИ ҚОНУНИ ҶИНОЯТӢ ДАР МАҚОН

*Амиров А.А.*

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мувофиқи қ.1 м.1 Кодекси ҷиноятии (минбаъд КҶ) Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд ҚТ) қонуни ҷиноятии ҚТ аз КҶ иборат аст. КҶ ба Конститутсияи ҚТ ва принсипу меъёрҳои умумиэтирофшудаи ҳуқуқи байналмилалӣ асос меёбад. Санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқи ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқи



байналмилалии эътирофшуда мутобиқат нақунанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал меқунанд.

Дар қ.1 м.4 КҶ ҚТ гуфта шудааст, ки қинойт будани қирдор, сазовори ҷазо ва оқибатҳои дигари ҳуқуқии қиной будани онро танҳо КҶ муайян менамояд, яъне қинойт будани қирдорро танҳо КҶ муқаррар меқунанд. Бинобар, ин қонунгузори қинойти хангоми бандубасти қинойт бевосита ба санадҳои байналмилалӣ ишора қарданро манъ меқунанд. Масалан, Конвенсияи СММ «Дар бораи мубориза бо қаравгонгирӣ» аз 17.12.1972. Санади байналмилалии мазкурро Тоҷикистон эътироф қардааст, аммо дар вақти бандубасти (қалифиқатсия) қинойт ҳавола ба санадҳои байналмилалӣ қардан мумкин нест. Аз рӯи қоидаҳои умумиэътирофшуда қинойти мазкур бо м. 181 КҶ ҚТ, яъне қасби қаравгон бандубаст қарда мешавад.

Қонуни қинойти мисли дигар қонунҳо низ маҳдудияти амалии ҳудуди дорад [7,с.12]. Амали қонуни қинойти дар мақон ин имқонияти татбиқи қонунгузори амалқунанда нисбати шахсе, ки қинойт содир қардааст, вобаста ба шаҳрвандӣ, вақт ва ҷойи содиршавии қинойт мебошад.

Қи тавре ки ба мо маълум аст, қонуни қинойти дар ҳудуди давлати муайян амал меқунанд, принципҳои амали қонуни қинойти бошад, ҳамчун маҳаки ҳам тарзи таъсиррасонӣ ва ҳам сарҳади муайянқунандаи он баромад меқунанд.

Принципи натиҷаи муносибати мавҷуда байни одамон мебошанд. Онҳо дар табиат субъективӣ буда, қонунҳо ва ҳусусиятҳои рушди иҷтимоиро инъикос нақуда, категорияи доимӣ ва дарозмуддат мебошанд [7,с.12]. Принципиҳои ҳуқуқи қинойти - ғояҳои роҳбарикунандае мебошанд, ки дар қонунгузори қинойти ифода қардида, мазмуни ҳуқуқи қинойтиро ба таври қуллӣ ва дар соҳаҳои алоҳидаи он муайян месозад [11,с.37].

Принципиҳои амали қонуни қинойти дар мақон бояд бо мақсад ва вазифаҳои қонуни қинойти алоқаманд бошанд ва як мақсади олиро инъикос қунанд. Дар таълимоти ҳуқуқи қинойти принципиҳои гуногуни амали қонуни қинойти дар мақон мавҷуданд, вале дар Кодекси қинойтии амалқунандаи Тоҷикистон, номгӯи онҳо ба таври қатъӣ танзим қарда шудааст. Қонунгузор дар моддаҳои 14 ва 15 КҶ ҚТ принципиҳои амали қонуни қинойти дар мақонро зикр қарда, дар қисми Умумии КҶ пешбини қардааст. Ба принципиҳои амали қонуни қинойти дар мақон дохил мешаванд: принципиҳои ҳудуди, шаҳрвандӣ, реалӣ (воқеӣ) ва универсалӣ (ҳаматарафа). Меъёри принципиҳои зикршуда таъсири бевосита доранд. Муҳимияти онҳо, ба шаҳрвандон ва қормандони мақомоти тафтишот ва суд, барои мустаҳкам нақудани волоияти қонун дар татбиқи қонуни қинойти хизмат мерасонанд.

Мавҷудияти низоми принципиҳои имқон медиҳад, ки амалии ҳуқуқтатбиққунӣ ва қонунгузори аз таъсири бевоситаи манфиатҳои зудтағйирёбандаи сиёсӣ ҳифз нақояд. Принципи ҳудуди нисбат ба амалҳое, ки дар қаламрави ҚТ содир шудаанд, амал меқунанд. Принципиҳои шаҳрвандӣ, реалӣ (воқеӣ) ва универсалӣ (ҳаматарафа) нисбат ба амалҳое, ки берун аз ҳудуди кишвар содир шудаанд, амал меқунанд.

Ақун ҳар яке аз ин принципиҳоро ба таври алоҳида дида мебароем. Принципи ҳудуди ҷавобгарии қинойтиро барои қинойтҳое, ки дар қаламрави кишвар содир мешаванд, муайян меқунанд. Масалан, агар қинойт дар қаламрави ҚТ содир шуда бошад, пас мувофиқи КҶ ҚТ ба ҷавобгарии қинойти қашида мешавад. Принципи ҳудудии амали қонуни қинойти дар мақон (м. 14 КҶ ҚТ) ҳусусияти ҳудудии соҳибхитиёрии давлат ва волоияти ҳоқимияти давлатиро ифода меқунанд. Вобаста ба ин, юрисдиксияи давлат ба ҳамаи шахсоне, ки дар ҳудуди Тоҷикистон ҳастанд, тааллуқ дорад. Асоси қунин вусъатро презумпсия муайян қардааст. Дар ҷое ки қинойт содир мешавад, манфиати он давлатро поймол меқунанд. Ҳар фард қисми қудонашавандаи қомеаи иҷтимоӣ мебошад. Вақте ки қунин шахс қонуни қинойтии қомеаи мазкурро вайрон меқунанд, ӯ бояд бо қонуни қинойтии қомеаи мазкур ба ҷавобгарӣ қашида шавад.

Давлат ба шаҳрвандон, аз як тараф, ҳуқуқ ва озидиҳоро дода, аз тарафи дигар, риоя нақудани қонуну қоидаҳоро талаб менақояд, дар сурати вайрон нақудани онҳо ба ҷавобгарӣ меқашад [7,с.18]. Шаҳрвандони хориҷӣ дар сурати содир нақудани қинойт бо қонунҳои давлати бегона ба ҷавобгарӣ қашида мешаванд, зеро дар қунин давлат буданашон ба муносибатҳои қамъияти, ки дар он мавҷуданд, дохил мешаванд ва бо қинойти содирқардааш ба муносибатҳои қамъиятии ин давлат зарар мерасонад.

Дар моддаи 4-уми Эълонии ҳуқуқи башар нисбати шахсоне, ки шаҳрванди давлате нестанд, ки дар он зиндагӣ меқунанд (1985 с.) гуфта шудааст, ки шаҳрвандони хориҷӣ новобаста аз оне, ки дар қадом давлат қарор доранд, бояд қонунҳои он давлатро риоя нақоянд [5]. Принципи мавҷудияти уҳдадорихи ҳуқуқи дар назди давлате, ки шахс дар он қарор дорад, дар м. 29 Эълонии ҳуқуқи башар (1948 сол) пешбини шудааст [2]. Моҳияти м. 29 Эълонии дар он аст, ки «Ҳар як инсон дар назди қомеа уҳдадорӣ дорад». Мутобиқи

қисми 2-и м. 16 Конституцияи ҚТ шаҳрванди хориҷӣ ва шахси бешаҳрванд аз ҳуқуқ ва озодиҳои муқарраргардида истифода мебаранд ва баробари шаҳрванди Тоҷикистон вазифа ва масъулият доранд, ба истиснои ҳолатҳои, ки қонун пешбинӣ намудааст.

Ҳамин тариқ, новобаста аз шаҳрвандӣ ҳамаи шахсон, ки дар қаламрави ҚТ ҷиноят содир меkunанд, дар назди қонун уҳдадор ва ҷавобгӯянд.

Принсипи шаҳрвандӣ имкон медиҳад, ки шаҳрвандони давлати худро барои ҷиноятҳои дар давлати хориҷа содиркардашон ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашад, агар кирдори содиркардаи ӯ дар давлати хориҷа ҷиноят эътироф карда шавад. Масалан, шаҳрванди Тоҷикистон дар Россия ба ҷинояти терроризм машғул шавад, мутобиқи м. 179 КҶ ҚТ ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашида мешавад, агар шаҳрванди Тоҷикистон дар Россия маҳкум нашуда бошад. Дар ҳолати содир шудани ҷиноят берун аз ҳудуди ҚТ амали қонуни ҷиноятӣ дар макон аз рӯйи доираи шахсон ва аз рӯйи характери ҷиноят муайян мегардад. Хусусан, ба чунин доираи шахсон шаҳрвандони Тоҷикистон дахл доранд.

Шаҳрвандони ҚТ барои ҷинояти дар ҳудуди давлати дигар содиркардашон мутобиқи КҶ ҚТ ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд (қ.1 м.15 КҶ ҚТ). Дар асоси принсипи шаҳрвандӣ ҳуқуқ ва уҳдадориҳои давлат дар ҷазо додани шаҳрвандони худ на танҳо ба ҷинояти дар ҳудуди ҳамин давлат содиршуда, балки берун аз ҳудуди он низ ба вучуд меояд.

Масоили ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашидани шаҳрвандон барои кирдорҳои, ки дар ҳудуди давлати хориҷа содир кардаанд, дертар аз принсипи ҳудудӣ пайдо гашта буд. Танҳо дар асри XVII давлатҳои нуктаи назарро оиди имконияти мавҷудияти уҳдадориҳои шахс дар назди якҷанд давлат ҷудо намуданд, дар асри XIX бо ба вучуд омадани ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ он тақдир эътироф карда шуд [8,с.22].

Шаҳрвандӣ алоқаи мустақами ҳуқуқи шахсро ба давлат, мансубияти чунин шахсро ба давлати мустақил ифода менамояд. Пайвастагии шаҳрвандӣ дар замон дар он ифода меёбад, ки он аз лаҳзаи ба даст овардан то лаҳзаи аз даст додани он, ё фақат шахс давом меёбад. Пайвастагӣ ва доимияти шаҳрвандӣ дар макон дар он ифода меёбад, ки шахс ҳангоми дар хориҷа қарор доштани, аз ҷумла дар ҳолати доимӣ зиндагонӣ кардан дар давлати дигар, онро нигоҳ медорад. Ҳатто ҳангоми шаҳрванди Тоҷикистон душарвандиро соҳиб гаштани, шаҳрвандии Тоҷикистон нигоҳ дошта мешавад.

Амалигардонии ҷавобгариҳои ҷиноятӣ мувофиқи принсипи шаҳрвандӣ ба тарзҳои гуногун ҳам дар замони Шӯравӣ ва ҳам дар замони муосир ба амал бароварда мешуд. Самти Шӯравӣ бо он тавсиф меёфт, ки пас аз маҳкумкунии шаҳрванди Шӯравӣ аз рӯйи қонуни ҷойи зист, ӯ ҳангоми ба ватан баргаштан низ барои ин ҷиноят ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашида мешуд. Чунин ҳолат то моҳи сентябри соли 1998 давом кард. Дар замони муосир шаҳрванди ҚТ барои ҷинояте, ки дар давлати хориҷӣ содир кардаш, агар нисбати он на ҳуқуқи айбдоркунанда ё на ҳуқуқи сафедкунанда аз ҷониби суди давлати хориҷӣ бароварда нашуда бошад, ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ бо КҶ ҚТ кашида мешавад.

Мавҷудияти фаҳмиши гуногуни принсипи шаҳрвандӣ бо таркиби принсипи ҳуқуқӣ – байналмилалӣ оиди ғайриимкон будани барои як ҷиноят ду маротиба маҳкум намудан, алоқаманд мебошад. Аммо саволе ба миён меояд, ки оё ҳамин принсип дар қоидаҳои ҳуқуқи ҷиноятии байналмилалӣ ва ё дар ҳуқуқи ватанӣ бо ҳамин тарз вучуд дорад.

Дар Паймони байналхалқӣ оиди ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ ва сиёсӣ (соли 1966) гуфта шудааст, ки мувофиқи қонуни ҳар давлат ягон шахсро ду маротиба маҳкум кардан ё ҷазо додан мумкин нест (м.14) [9]. Аксарияти давлатҳои ҷаҳон, ҳолатеро, ки барои як ҷинояти содиршуда шахсро 2 маротиба дар ҳамон як давлат маҳкум меkunанд, ҳолати ғайриимкон мешуморанд. Пас аз имконият берун нест, ки шахси дар дигар давлат ҷиноят содиркарда, ки баъди адои ҷазо ба давлати худ баргашт, аз рӯйи қонунгузориҳои давлати худ бори дигар ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ кашида шавад. Бо ин роҳ таҷрибаи суди олмонӣ амал мекунад. Дар дараҷаи муайян чунин тартибот дар Италия, Корея ва дигар давлатҳои ҷаҳон амал мекунад [8,с.24].

Аз рӯйи КҶ-и амалкунандаи ҚТ ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ ҷалб намудани шаҳрванди ҚТ, ки дар ҳудуди давлати дигар ҷиноят содир кардааст, имкониятеро ба вучуд меорад, ки дар як вақт юрисдиксияи ҷиноятии ду ва зиёда давлат ташкил карда шавад. Зиддият байни юрисдиксияи ҳудудии давлатӣ ҷойи содир шудани ҷиноят ва юрисдиксияи ҷиноятии давлатӣ шаҳрвандии шахси гунаҳгор ба вучуд меояд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон чун иштирокчи муносибатҳои байналмилалӣ ва дучонибаи давлатҳои ҳуқуқҳои махсуси худро аз рӯйи юрисдиксияи ҷиноятӣ татбиқ намуда, чун давлати ҷойи содир шудани ҷиноят аз рӯйи таҷрибаи байналмилалӣ давлатҳои амалӣ мегардонад. Дар таҷрибаи мавҷудаи ҳамкориҳои дучониба ва бисёрҷонибаи давлатҳои, инчунин таҷрибаи супоридани ҷинояткор нишон медиҳад, ки ҚТ, дар навбати аввал, дар

татбиқи принсипи ҳудудии амали қонуни ҷиноятӣ дар макон ҳуқуқи қабул намудани қарорҳои гуногун дорад.

Инчунин, давлат шаҳрванди хориҷиро мувофиқи КҶ ҚТ ба ҷавобгарӣ кашида, барои адои ҷазо ба давлати худаш месупорад, ё ин ки ба таври мусбӣ масъалаи дарҳости супоридани шаҳрванди хориҷиро ҳал менамояд, ё ин ки тафтишоти ҷиноятро оғоз намуда, бо мақсади дар оянда ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашиданиаш дар дигар макон, яъне дар давлате, ки он ҷо макони ҷиноят ҳисоб намешавад, баррасӣ мекунад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлате, ки воқеан ба шаҳрвандони хориҷӣ ва апатриде, ки доимӣ дар он истиқомат намекунад, масъалаи амалигардонии ҷавобгарии ҷиноятӣ онҳоро бо назардошти ҳамаи ҳолатҳои қор муайян менамояд. Инчунин, дар ин ҳолатҳо масъалаи характери сиёсӣ доштаре низ набояд фаромӯш кард.

Принсипи реалӣ (воқеӣ) масъалаи ҷавобгарии ҷиноятӣ шаҳрвандони хориҷиро, ки нисбати давлати дигар ё шаҳрвандони он содир карда шудааст, дар бар мегирад. Мувофиқи қ.2 м. 15 КҶ ҚТ шаҳрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрвандии дар ҚТ доимо истиқоматнакунанда, агар бар зидди шаҳрвандони Тоҷикистон ё манфиатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷинояти вазнин ё ҷинояти махсусан вазнин содир карда бошад, мутобиқи КҶ ҚТ ба ҷавобгарӣ кашида мешавад, агар шаҳрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрвандии дар ҚТ доимо истиқоматнакунанда дар давлати дигар маҳкум нашуда бошад. Масалан, шаҳрванди Россия бар зидди шаҳрвандони Тоҷикистон ё манфиатҳои ҚТ ҷинояти вазнин ё махсусан вазнин содир намояд, мувофиқи КҶ ҚТ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад. Бояд гуфт, ки амалигардонии юрисдиксияи ҷиноятӣ ҚТ мувофиқи принсипҳои мазкур, дар навбати аввал, бо характери ҷиноятҳои содиршуда, баъдан бо – мансубияти давлатии шахс муайян мегардад.

Давлати мо бо мақсади ҳифзи манфиатҳои худ, инчунин манфиатҳои шаҳрвандон ва ташкилотҳои худ шахсони дар боло зикршударо барои содир кардани ҷиноят берун аз ҳудуди ҚТ ҳуқуқ дорад ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашад.

Принсипи реалиро дар ҳуқуқи байналмилалӣ принсипи ҳимоя ва бехатарӣ низ меноманд. Аз мулоҳизаҳои амниятӣ давлат барои худ ҳуқуқи ҷазо додани шаҳрванди хориҷиро муқаррар менамояд, барои ҷинояти берун аз ҳудуди давлат содиркардашуда. Инчунин, ҳангоми содир шудани ҷиноят дар давлати дигар алоқаи байни давлат ва шаҳрванди он нигоҳ дошта мешавад.

Дар асоси қ. 1 м. 16 Қонуни ҚТ “Дар бораи амният” аз соли 2011 давлат ҳимоя ва пуштибонии шаҳрвандони ҚТ-ро, ки берун аз ҳудуди он қарор доранд, кафолат медиҳад. Шаҳрвандони ҚТ ҳуқуқ доранд дар қучое ки набоянд, ба ҳимоя, пуштибонӣ (паноҳандагӣ) ва ҳифзи манфиатҳояшон ба давлати худ умед кунанд (тақия кунанд), махсусан вақте ки дар давлати бегона қарор доранд.

Зери мафҳуми принсипи универсалӣ иҷрои уҳдадорихои ҳуқуқи байналмилалӣ дар соҳаи мубориза бар зидди ҷинояткорӣ фаҳмида мешавад. Масалан, шаҳрванди хориҷӣ берун аз ҳудуди Тоҷикистон ҷинояте содир кунад, ки дар шартномаҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, пешбинӣ шуда бошад, он гоҳ шаҳрванди хориҷиро бо КҶ ҚТ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан мумкин аст. Мустақкам гардидани принсипи универсалӣ дар КҶ ҚТ барои риоя ва иҷрои уҳдадорихои байналмилалӣ бо мубориза бо ҷиноятҳои хавфнок, ки ба шумори онҳо ҷиноятҳо ба муқобили сулҳ ва амнӣ инсонӣ тааллуқ дорад, инчунин ҷиноятҳои характери байналмилалӣдошта асос меёбад.

Хавфнокии охири то дараҷае вучуд дорад, ки дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, дар б. “а” қ.2 м.15 КҶ ҚТ зикр шудааст, ки ҚТ дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи-ҷиноятӣ худ ҳуқуқи ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрвандро ҳангоми содир кардани ҷиноят берун аз ҳудуди он, агар барои ин ҷиноят дар давлати дигар ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида нашуда бошад.

Принсипи дахлнопазирии дипломатӣ, воқеан қисми истисноии принсипи ҳудудии амали қонуни ҷиноятӣ дар макон мебошад. Намоёндагони дипломатии кишварҳои хориҷӣ ва дигар шахсоне, ки аз имтиёзҳои махсуси байналмилалӣ истифода мекунанд, дар ҳолати содир намудани ҷиноят аз ҷониби шахсони мазкур дар ҳудуди ҚТ дар асоси ҳуқуқи байналмилалӣ ҳал карда мешавад (қисми 4 моддаи 14 Кодекси ҷиноятӣ ҚТ).

Ҳамин тавр, тибқи муқаррароти қонуни ҷиноятӣ ҚТ амалигардонии қонуни ҷиноятӣ дар макон ба низоми принсипҳои зерин асос ёфтааст: принсипи ҳудудӣ, шаҳрвандӣ, реалӣ ва универсалӣ. Нақши бартаридошта дар ин низом ба принсипи ҳудудӣ тааллуқ дорад. Мавҷудияти низоми принсипҳо имкон медиҳад, ки амалияи ҳуқуктатбиқкунӣ ва қонунгузориро аз таъсири бевоситаи манфиатҳои зудтағйирёбандаи сиёсӣ ҳифз намояд. Бояд қайд намуд, ки амалигардонии юрисдиксияи ҷиноятӣ ҚТ

мувофиқи принсиҷҳои мазкур, дар навбати аввал, бо характери ҷиноятҳои содиршуда, баъдан бо мансубияти давлатии шахс муайян мегардад.

#### АДАБИЁТ

1. Блум М.И. Действие советского уголовного закона в пространстве. Учебное пособие / М.И. Блум. -Рига, 1974. - С. 260.
2. Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года [электронный ресурс]. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/declarations/declhr.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml). (дата обращения: 30.04.2019).
3. Герцензон А.А. Уголовное право. Часть общая. Учеб. пособие / А.А. Герцензон. -М.: РИО ВЮА, 1948. -496 с.
4. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук. - М.: Волтерс Клувер, 2005. - 544 с.
5. Декларация о правах человека в отношении лиц, не являющихся гражданами страны, в которой они проживают. Принята резолюцией 40/144 Генеральной Ассамблеи от 13 декабря 1985 года [электронный ресурс]. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/declarations/not\\_nationals\\_rights.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/not_nationals_rights.shtml). (дата обращения: 30.04.2019).
6. Дурманов Н.Д. Советский уголовный закон. Учебное пособие / Н.Д. Дурманов. - М.: Моск. ун-та, 1967. - 319 с.
7. Зюбанов Ю.А. Действие уголовного закона в пространстве (опыт сравнительного анализа уголовного законодательства стран СНГ): дис. ... к.ю.н: 12.00.08 / Ю.А.Зюбанов. - Москва, 2001. - 198 с.
8. Князев А.Г. Действие уголовного закона в пространстве. дис. ... к.ю.н: 12.00.08 / А.Г. Князев. -Ульяновск, 2006. - 179 с.
9. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года. [электронный ресурс]. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conventions/pactpol.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml). (дата обращения: 07.05.19.)
10. Мельников М.Г. Действие уголовного закона во времени и пространстве. дис. ... к.ю.н: 12.00.08 / М.Г. Мельников. - Рязань, 1999. - 193 с.
11. Ҳуқуқи ҷиноятӣ бо истифода аз усули интерактиви (Қисми умумӣ). Китоби дарсӣ / Т.Ш. Шарипов, А.И. Сафаров, Ш.Н. Саидов. - Душанбе, 2016. С.494.
12. Шарипов Т.Ш. Ҳуқуқи ҷиноятӣ (қисми умумӣ). Курси мухтасари лексияҳо / Т.Ш. Шарипов ва диг. - Душанбе, 2019. -С.248.
13. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учеб. изд., испр. и доп. / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, А.И. Рарога, А.И. Чучаева. - М.: ИНФРА-М: КОНТРАКТ, 2008. - 560 с.
14. Ревин В.П. Уголовное право Таджикистана. Общая часть: учебник / под ред. В.П. Ревин, Х.С. Сафаров. - Душанбе-Москва, 2010. - 359.
15. Хаснутдинов Р.Р. Территориальное и экстерриториальное действие уголовного закона в пространстве. дис. ... к.ю.н: 12.00.08 / Р.Р. Хаснутдинов. - Казань, 2007. - 183 с.
16. Внеземельность. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [электронный ресурс]. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/>. (дата обращения: 06.05.19)

#### БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ АМАЛИ ҚОНУНИ ҶИНОЯТӢ ДАР МАҚОН

Мақолаи мазкур ба баъзе масъалаҳои амали қонуни ҷиноятӣ дар мақон бахшида шудааст. Ҳангоми навиштани мақолаи мазкур адабиётҳои илмӣ, қорҳои олимони муосир, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва қонунгузори амалқунандаи ҷиноятӣ таҳлил ва омӯхта шудаанд. Муаллиф дар алоҳидагӣ принсиҷҳои ҳудудӣ, шаҳрвандӣ, реалӣ ва универсалиро таҳлил намудааст. Муаллиф нақши бартаридоштаро ба принсиҷи ҳудудӣ медиҳад, чунки сарфи назар аз шаҳрвандӣ ҳамаи шахсон, ки дар қаламрави давлат ҷиноят содир мекунад, уҳдадоранд ба рои кирдорҳои худ дар назди қонун ҷавоб гуянд. Масъалаи ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шаҳрвандони қоричӣ ва шахсони бешаҳрвандӣ таҳлил қарда шудааст. Қонуни ҷиноятӣ мисли дигар қонунҳо низ маҳдудияти амалии ҳудудӣ дорад. Амали қонуни ҷиноятӣ дар мақон дар м. 14-15 ҚҶ ҚТ зикр шудаанд. Ба ақидаи муаллиф, қонуни ҷиноятӣ бояд тақмил дода шавад, зеро баъзе аз меъёрҳои он на ҳамаи ҳолатҳои объективиро дар бар мегирад. Муаллиф афзалиятнок будани меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ нисбат ба қонунгузори миллиро нишон дода, бо меъёрҳои конституцияи ҚТ асоснок намудааст. Тадқиқоти мазкур ҳам аҳаммияти амалӣ ва ҳам назариявӣ дорад. Лаҳзаҳои таърихии пайдоиш ва рушди баъзе принсиҷҳо оварда шудаанд.

**Калидвожаҳо:** қонуни ҷиноятӣ, мақон, принсиҷҳо, ҳудуд, шаҳрвандӣ, реалӣ, универсали, амал, ҷавобгарии ҷиноятӣ, юрисдиксия.

#### НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕЙСТВИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНА В ПРОСТРАНСТВЕ

Данная статья посвящена некоторым проблемам действия уголовного закона в пространстве. При написании данной статьи были рассмотрены и изучены научная литература, труды выдающихся учёных, международно-правовые акты и действующее уголовное законодательство. Автором в отдельности были анализированы и изучены принципы территории, гражданства, реальный и универсальный. Доминирующую роль автор придаёт территориальному принципу, потому что независимо от гражданства любое лицо, совершившее преступление на территории государства, обязано ответить за свои деяния перед законом. Анализу подвергнута проблема привлечения к уголовной ответственности иностранных граждан и лиц без гражданства. Уголовный закон, как и другие законы, имеет пределы действия. Действие уголовного закона закреплено в ст. 14-15 УК РТ. По мнению автора, уголовное законодательство нуждается в совершенствовании, так как некоторые его формулировки не охватывают все возможные объективные ситуации. Указывается приоритетность норм международного права над национальным законодательством, аргументируя это нормой конституции Республики Таджикистан. Данное исследование имеет как теоретическую, так и практическую значимость. Приведены исторические моменты появления и развития некоторых принципов.

**Ключевые слова:** уголовный закон, пространство, принципы, территория, гражданство, реальный, универсальный, действие, уголовная ответственность, юрисдикция.

## SOME PROBLEMS OF THE CRIMINAL LAW IN SPACE

This article is devoted to some problems of the criminal law in space. When writing this article, the scientific literature, works of eminent scientists, international legal acts and existing criminal legislation were reviewed and studied. The author separately analyzed and studied the principles of territory, citizenship, real and universal. The author gives the dominant role to the territorial principle, because, irrespective of citizenship, any person who committed crimes on the territory of the state is obliged to answer for his actions before the law. The problem of bringing to criminal responsibility of foreign citizens and stateless persons is subjected to analysis. Criminal law, like other laws, has limits. The criminal law is enshrined in Art. 14-15 of the Criminal Code. According to the author, the criminal law needs to be improved, since some of its wording does not cover all possible objective situations. The priority of the norms of international law over national legislation is indicated, arguing this by the norm of the Constitution of the Republic of Tajikistan. This study has both theoretical and practical significance. The historical moments of the appearance and development of some principles are given.

**Key words:** criminal law, space, principles, territory, citizenship, real, universal, action, criminal liability, jurisdiction.

**Сведения об авторе:** *Амиров Азизджон Азаматович* – Таджикский национальный университет, докторант PhD кафедры уголовного права и противодействия коррупции юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: +992 918-83-43-89. E-mail: [azizjon-amirov@mail.ru](mailto:azizjon-amirov@mail.ru)

**Information about the author:** *Amirov Azizjon Azamatovich* – Tajik national University, PhD student of the Department of criminal law and anti-corruption of the faculty of law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: +992 918-83-43-89. E-mail: [azizjon-amirov@mail.ru](mailto:azizjon-amirov@mail.ru)

УДК:346.2(575.3)

## ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

*Азиззода Қудратулло Шералӣ*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар кас шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад. Аммо ҳодисаҳои бухронӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, истеҳсолии соҳаҳои ҳаёти кишвар идома дорад ва асос барои он мегардад, ки барои Ҷумҳурии Тоҷикистон принсипҳои нав, ба монанди принсипҳои озодии фаъолияти иқтисодӣ, ҳаракати сармоя, мол, хизмат; маҳдуд намудани даҳлати маъмурии давлат ба муносибатҳои хоҷагидорӣ; таъмин намудани фазои ягонаи иқтисодӣ аз ҷониби давлат; баробарҳуқуқии ҳамаи субъектҳои хоҷагидорӣ; рушди рақобат ва маҳдудкунии фаъолияти инҳисорӣ ба вучуд оянд. Ин принсипҳо аз моддаи 12 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки соли 1994 қабул гардидааст, маншаъ мегиранд [1, с.30]. Тағйироти объективии кулли иқтисодӣ боиси он гардидааст, ки дар равандҳои хоҷагидорӣ тағйироти моҳиятан нав муқаррар карда шавад. Дар айни ҳол вазифаи мадди якум ин баланд бардоштани ғоиданокии таъсири давлат бо роҳи зарурати гузаронидани сиёсати фаъоли либерализатсияи фазои соҳибкорӣ, муътадилнамоии муомилоти граждани аст, ки ин қоидахоро давлат дар соҳаи иқтисодӣ ҷонибдорӣ менамояд ва бояд онҳо аниқ, муътадил ва дар сатҳи қонунгузорӣ устувор шуда бошанд [2, с.56].

Воқеан, агар мақсадҳои афзалиятнок ва самтҳои иқтисодии Тоҷикистон аниқ нишон дода шаванд ва илман асоснок гарданд, дар ин маврид масоили иштироки давлат дар ҳаёти иқтисодии кишвар проблемаи баҳснок ва мураккаб маҳсуб намеёбанд.

Дар амалия гуногундешӣ нисбат ба муносибати нақши давлат ҳамчун иштирокчи фаъоли ҳаёти иқтисодии ҷомеа ба чашм мерасад. Аз як ҷониб, бухрони низоми маъмури-фармоиши иқтисодӣ дар кишварҳои собиқ ИҶШС ва Аврупои Шарқ зарурати устувор намудани нақши давлатро ба миён оварад. Танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ дар қисматҳои алоҳида мавзӯи омузиши муҳаққиқон С.А. Авакян, Г.В. Атаманчук, А.М. Запорожеч, Ш.М. Исмоилов, Ф.И. Курбатов, Ф.М. Нодиров, В.В. Лазарев, В.С. Мартемьянов, В.К. Мамутов, Т.Г. Морозова, М.З. Раҳимов, Д.Ш. Сангинов, А.В. Пикулькин, В.Ф. Попондопуло, М.И. Пискотин, Ю.А. Тихомиров, Н.Ю. Хаманева, Л.Г. Ходов, А.Я. Шамхалов, Н. Шонасридинов, В.П. Шкредов, О.М. Якуби ва дигарон мебошад. Дар баробари ин, рушди муносибатҳои иқтисодӣ давом дорад ва танзими таъсири давлатӣ ба таҳқиқи илмии амиқ эҳтиёҷ дорад [3, с.24].

Заминаи ҳуқуқии танзими фаъолияти соҳибкорӣ қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон 6 ноябри соли 1994 мебошад, ки ба тақмили қонунгузорӣ, аз ҷумла қонунгузори соҳибкорӣ оғоз намуд. Конститутсия бо назардошти дурнамои инкишофи кишвар шаклҳои гуногуни моликиятро ба сифати асоси иқтисодии кишвар эътироф намуда, фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқии ҳамаи

шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро (м.12) кафолат дод. Ҳамин тавр, дар Конститутсия бори аввал оид ба “моликияти хусусӣ” сухан рафта, принсипи озолии фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ дар сатҳи Конститутсия муқаррар карда шуд. Дар баробари ин Конститутият ба ҳар кас озолии меҳнат ва ҳифзи он, инчунин озолии интихоби касбу корро кафолат дод (м.35), ки яке аз шартҳои дигари рушди соҳибкорӣ мебошад. Ҳамин тавр, тибқи Конститутсия шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар амалӣ намудани фаъолияти иқтисодӣ ва соҳибкорӣ озод мебошад. Аз гузориши зикргардида маълум гардид, ки дар ин давра барои рушди соҳибкорӣ гуногуншаклии моликият ва пеш аз ҳама моликияти хусусӣ эътироф гардида, машғул шудан ба ҳама гуна фаъолияти қонун манъ накарда, аз ҷумла фаъолияти соҳибкорӣ, иқтисодӣ иҷозат дода шуда ва кафолати ҳуқуқии интихоби озодонаи функсияи меҳнатӣ таъмин карда шуд. Дар маҷмӯъ унсурҳои зикршуда заминаи иқтисодию ҳуқуқии бавучудой ва инкишофи фаъолияти соҳибкориро дар кишвари мо ташкил медиҳанд [4,с.12].

Бо мақсади ба танзим даровардани фаъолияти соҳибкорӣ тибқи нишондоди Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон як силсила қонунҳо, аз ҷумла қонунҳои ҚТ «Дар бораи сертификатсияи маҳсулот ва хизмат» (12.12.96); «Дар бораи стандартиқунонӣ» (12.12.96); «Дар бораи моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»(14.12.1996); «Дар бораи хариди давлатии мол, қор ва хизмат» (12.12.97); «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ» (16.05.97); «Дар бораи монополияҳои табиӣ» (12.12.97); «Дар бораи фаъолияти аудиторӣ» (22.05.98); «Дар бораи бонкҳо ва фаъолияти бонкӣ» (23.05.98); «Дар бораи ҳисоби бухгалтерӣ» (14.05.99); ва ғайра қабул карда шуданд. Инчунин, дар ин давра банизомдарории муносибатҳои ҳуқуқӣ ба воситаи кодексҳо оғоз гардид, ки марҳила ба марҳила Кодекси мурофиавии хоҷагӣ (2.11.95); Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон (13.12.1996); Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон (15.05.97); Кодекси андоз (12.11.98) қабул карда шуданд. Бояд зикр намоем, ки дар Кодекси андози соли 1998 мафҳуми соҳибкории инфиродӣ ҳамчун унсури ҳуқуқӣ таъриф дода шуд. Тибқи он соҳибкории инфиродӣ ҳамчун фаъолияти шахси воқеие маънидод карда шуд, ки бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ, аз номи худ, таҳти таваккал ва масъулияти молумулкии худ соҳибкор амалӣ карда мешуд.

Хусусияти ба худ хоси қонунҳои танзимкунандаи муносибатҳои соҳибкорӣ, ки дар ин давра қабул шудаанд, аз он иборат буд, ки ба воситаи онҳо танзими муносибатҳои уфуқӣ ва амудии иқтисоди бозорӣ пайваста амалӣ карда мешуданд. Аз як тараф, ба инкишофи муносибатҳои бозорӣ уфуқӣ, ба монанди хариду фурӯши давлатии мол, қор ва хизмат, фаъолияти аудиторӣ, бухгалтерӣ, муносибати байни бонкҳо, байни бонкҳо ва мизочон, муносибатҳои меҳнатӣ, инчунин барои ҳифзи ҳуқуқи соҳибкорон ба воситаи судҳои иқтисодӣ шароит муҳайё карда шуд. Аз тарафи дигар, танзими давлатии муносибатҳои бозорӣ ба воситаи стандартиқунонӣ, маҳдуд кардани фаъолияти инҳисорӣ, танзим ва назорати асъор, инчунин ба воситаи омилҳои муҳимми таъсиррасонӣ, ба монанди андоз ва пардохт пурзӯр карда мешавад. Ин кӯшишҳо дар ҳамон давра натиҷаи мусбӣ ҳам доданд, аммо аз сабаби инкишофи сусти муносибатҳои уфуқӣ, танзими давлатии муносибатҳои бозорӣ натиҷаи дилхоҳ дода натавонист. Зеро бе қабули Кодекси граждани ва қонунҳои нишондоди онро амаликунанда, ки бояд баробарии субъектҳои хоҷагӣ, шаклҳои ташкили ҳуқуқии шахсони ҳуқуқӣ, шаклҳои моликият, озолии фаъолияти соҳибкорӣ, иқтисодӣ ва дигар муносибатҳои ба онҳо алоқамандро ба танзим мебаровард, рушди соҳибкорӣ ғайриимкон буд [5,с.42]. Аз ин рӯ, 30 июни соли 1999 қисми якуми Кодекси граждани ва 11 декабри соли 1999 бошад, қисми дуюми он қабул ва аз 1 январи соли 2000 мавриди амал қарор дода шуд. Қабул ва мавриди амал қарор додани кодекси мазкур дар барқарорнамоӣ ва инкишофи низоми қонунгузории соҳибкорӣ нақши муҳим бозид, давраи навро дар инкишофи қонунҳои танзимкунандаи фаъолияти соҳибкорӣ оғоз намуд. Инчунин, асоси ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ ва хусусиятҳои ташаккулёбии онро муайян намуд. Кодекси граждани муносибатҳои соҳибкории байни субъектҳои гуногунро ба танзим дароварда, ҳудуди иштироки давлатро дар чунин муносибатҳо муайян намуд, шаклҳои ташкилӣ – ҳуқуқии шахсони ҳуқуқиро муқаррар ва шартномаҳое, ки дар байни субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ баста мешаванд, муайян кард. Ҳамчун механизми асосии танзимнамоии фаъолияти соҳибкорӣ баромад намуда, барои рушду нумӯи он минбаъд шароит муҳайё кард. Соҳибкорӣ тибқи қисми сеюми моддаи 1 Кодекси граждани фаъолияти мустақили ба таваккали худ амалишавандаи шахсони ба чунин сифат бо тартиби муқарраркардаи қонун бақайдгирифташудае эътироф карда шуд, ки барои мунтазам ба даст даровардани фоида аз истифодаи молу мулк, фурӯши мол, иҷрои қор ё расонидани хизмат равона карда шудааст.

## АДАБИЁТ

1. Сангинов Д.Ш. Туризм в Республики Таджикистан: теория и практика правового регулирования. Монография / Д.Ш. Сангинов. - Душанбе: ЭР-граф, 2013. -С.30.
2. Алексеев С.В. Предпринимательство и маркетинг: административно-правовые аспекты / С.В. Алексеев // Закон и право. -2004. -№ 1. -С.56.
3. Сангинов Д.Ш. Хукуки соҳибқорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ / Д.Ш. Сангинов, П.З. Мирзоев. - Душанбе: Андалеб-Р, 2015. -С.24.
4. Раҳимзода М.З. Фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: назария ва танзими ҳуқуқӣ. Монография / М.З. Раҳимзода. -Душанбе, 2018. -С. 12.
5. Шонасридинов Н. Хукуки соҳибқорӣ. Васоити таълимӣ / Н. Шонасридинов, Ф.М. Нодиров. -Душанбе: Прогресс, 2009. -Қисми 1. -С.42.

### ТАНЗИМИ ҲУҚУҚИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБҚОРӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар кас шароити зиндагии арзанда ва инкишофи озодонаро фароҳам меорад. Аммо ҳодисаҳои бухронӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, истеҳсолии соҳаҳои ҳаёти кишвар идома дорад ва асос барои он мегардад, ки барои Ҷумҳурии Тоҷикистон принципҳои нав, ба монанди принципҳои озодии фаъолияти иқтисодӣ, ҳаракати сармоя, мол, хизмат; маҳдуд намудани даҳолати маъмурии давлат ба муносибатҳои хоҷагидорӣ; таъмин намудани фазои ягонаи иқтисодӣ аз ҷониби давлат; баробарҳуқуқии ҳамаи субъектҳои хоҷагидорӣ; рушди рақобат ва маҳдудкунии фаъолияти инҳисорӣ ба вучуд оянд. Воқеан, агар мақсадҳои афзалиятнок ва самтҳои иқтисодиёти Тоҷикистон аниқ нишон дода шаванд ва илман асоснок гарданд, дар ин маврид масоили иштироки давлат дар ҳаёти иқтисодии кишвар проблемаи баҳснок ва мураккаб маҳсуб намеёбанд. Тағйироти объективии кулли иқтисодӣ боиси он гардидааст, ки дар раванҳои хоҷагидорӣ тағйироти моҳиятан нав муқаррар карда шаванд. Воқеан, агар мақсадҳои афзалиятнок ва самтҳои иқтисодиёти Тоҷикистон аниқ нишон дода шаванд ва илман асоснок гарданд, дар ин маврид масоили иштироки давлат дар ҳаёти иқтисодии кишвар проблемаи баҳснок ва мураккаб маҳсуб намеёбанд.

**Калидвожаҳо:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, фаъолияти соҳибқорӣ, танзими ҳуқуқии фаъолияти соҳибқорӣ, нақши давлат ҳамчун иштирокчи фаъоли ҳаёти иқтисодии ҷомеа.

### ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье автором подвергнуто рассмотрению правовое регулирование предпринимательской деятельности в Республике Таджикистан. Законодательство Республики Таджикистан, регулирующее предпринимательскую деятельность, в последние годы находится в постоянном развитии в связи с усилением внимания политического руководства страны к вопросам поддержки предпринимательства, в первую очередь малого и среднего бизнеса, как основного способа повышения самозанятости граждан, сокращения внешней трудовой миграции и снижения уровня бедности населения. Каждое проведенное обновление национального законодательства в сфере предпринимательства предусматривает еще большее расширение степени свободы граждан в области осуществления предпринимательской деятельности в соответствии с объявленной политикой либерализации, способствует приведению действующих правовых норм в соответствие со сложившейся экономической ситуацией и целями экономической политики. Такое направление экономической политики способно не только в определенной степени компенсировать сократившиеся в условиях мирового кризиса объемы внешних денежных поступлений от трудовых мигрантов, но и снизить социальную напряженность, возникающую в результате невостребованности потенциальных мигрантов, сохранить объемы внутреннего потребления и поступления внутренних налогов. Такая политика определяет необходимость внедрения правовых и организационно-экономических новаций во всех областях хозяйственной деятельности.

**Ключевые слова:** Республика Таджикистан, предпринимательская деятельность, правовое регулирование предпринимательской деятельности, роль государства как активного участника экономической жизни общества.

### LEGAL REGULATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article, the author has examined the legal regulation of entrepreneurial activity in the Republic of Tajikistan. The legislation of the Republic of Tajikistan, which regulates entrepreneurial activity, has been in constant development in recent years due to the increased attention of the country's political leadership to the issues of supporting entrepreneurship, primarily small and medium-sized businesses, as the main way to increase self-employment of citizens, reduce external labor migration and reduce the level of poverty of the population. Each update of the national legislation in the field of entrepreneurship provides for an even greater expansion of the degree of freedom of citizens in the field of entrepreneurial activity in accordance with the announced liberalization policy, and helps bring the existing legal norms into line with the current economic situation and the goals of economic policy. Only to a certain extent to compensate for the shrinking in the world's crisis volumes of foreign remittances from migrant workers, but also reduce the social tensions arising from the lack of demand for potential migrants, keep the volume of domestic consumption and domestic tax revenues. Such a policy determines the need for introducing legal, organizational and economic innovations in all areas of economic activity.

**Key words:** Republic of Tajikistan, entrepreneurial activity, legal regulation of entrepreneurial.

**Сведения об авторе:** *Азиззода Кудратулло Шерали* – Таджикский национальный университет, магистрантка кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17

**Information about the author:** *Azizzoda Kudratullo Sherali* - Tajik National University, graduate student in the Department of Business and Commercial Law, Faculty of Law. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17



**УДК 32.019.57**

**СИЁСИШАВИИ ДИН ҲАМЧУН ОМИЛИ ПАЙДОИШИ ЭКСТРЕМИЗМИ ДИНИЮ  
СИЁСӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА АМНИЯТИ МИЛЛИИ КИШВАР**

***Сафарализода Х.К., Ашурзода Ч.Х.*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,  
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав**

Сиёсишавии дин дар зер таъсири омилҳои мухталиф ба амал меояд. Дар миёни онҳо равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеа омилҳои таъсиргузор ва баъзан шиддатзо ба шумор мераванд. Чунончи, вобаста ба сиёсишавии дин қайд намудан бамаврид аст, ки мавҷуд будани беадолатии иҷтимоӣ боиси он мегардад, ки дин ба сахнаи сиёсат ворид шавад. Албатта, ин сабаби ягона ва сабаби асосӣ нест. Зеро дар замони шӯравӣ, махсусан солҳои 70 ва 80-уми асри ХХ одамон аз лиҳози иҷтимоӣ беҳтарин шароитҳоро соҳиб буданд. Тибби ройгон, таҳсилоти ройгон, хизматрасониҳои иҷтимоӣ сатҳи баланд, маоши кофӣ ва монанди инҳо насиби заҳматкашон буд. Аммо сабаб дар ҷи буд, ки дар ин солҳо дар ҳудудҳои алоҳидаи Иттиҳоди Шӯравӣ ҳаракатҳои динии экстремистӣ пайдо гардиданд. Дар ин гуна шароит мубориза барои поймол гардидани ҳуқуқҳои мазҳабӣ ва норозигӣ аз идеологияи атеистӣ ҳамчун баҳона барои пеш бурдани фаъолияти экстремистӣ аз ҷониби рӯҳониён истифода мегардид. Албатта, даҳолати давлатҳо ва марказҳои истихбороти хориҷӣ низ дар ин раванд нақш мебозанд. Аммо, замоне ки дар ҷомеа адолати иҷтимоӣ дар сатҳи паст қарор мегирад, дин ба сахнаи сиёсат ворид мегардад ва чунин ҳолатро ҳамчун яроқи идеологӣ истифода менамояд. Вобаста ба ин вазъ андешаҳои донишманди тоҷик Маҳмадов А.Н. хеле ҷолиб мебошанд. Ба андешаи ӯ, «дар дин меъёрҳои ахлоқие низ вучуд доранд, ки қисме аз онҳо мусбат ва қисми дигаре манфӣ мебошанд. Аз ҷумла адолат ва зулм. Дин тарғибгари адолат буда, маҳкумкунандаи зулм мебошад. Маҳз ин ду амал динро вориди сахнаи сиёсат месозанд. Динро аз раванди ҳаёт дар канор гузоштан имконнопазир аст. Зеро дар он ҷомеае, ки зулму истисмор авҷ мегирад, дин ҳамчун тарғибгари адолати иҷтимоӣ вориди сиёсат мегардад. Аз ин хотир дар раванди таърих нерӯҳои мухталифи сиёсӣ барои расидан ба ҳадафҳои хеш динро ҳамчун яроқи идеологӣ дар бисёр мавридҳо истифода намудаанд» [7,с.288]. Чунин ҳолат имкон медиҳад, ки вобаста ба сиёсишавии дин бо дарназардошти равандҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҳуҷумҳои амиқ дақиқ ба вучуд оварда шаванд. Яъне, паст гардидани сатҳи сифати адолати иҷтимоӣ, зиёд гардидани шиддати иҷтимоӣ, паст гардидани сатҳи сифати зиндагӣ, ҳатто поймол гардидани ҳуқуқҳои озодаҳои инсон ва шаҳрванд ба ҳизбу ҳаракатҳои динӣ мазҳабӣ имкон медиҳанд, ки чунин ҳолатро ҳамчун яроқи идеологӣ истифода намуда, ҷонибдорони худро бо ин роҳ афзоиш диҳанд. Аз ин рӯ, таваҷҷуҳ намудан ба ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва дар раванди паст намудани дараҷаи сиёсишавии дин ба инобат гирифтани масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ хеле муҳим мебошад.

Яке аз сабабҳои дигари сиёсишавии дин аз равандҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ ҷаҳони вобаста мебошад. Махсусан, дар ин раванд ҷаҳонишавӣ низ таъсири амиқ мерасонад. Рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии кишварҳои Ғарб ва кишварҳои ғайримусулмонӣ боиси он мегардад, ки дар ҷомеаҳои мусулмонӣ Шарқ таҷрибаи пешрафтаи онҳо мавриди истифода қарор дода шавад. Дар раванди модернизатсияи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ як қатор арзишҳои ғарбӣ вориди мамлакат гардида, аз ҷониби аҳолии ҷомеаҳои мусулмонӣ қабул мегарданд. Чунин ҳолатро рӯҳониёни фаъол ҳамчун таҳдид ба дину оин тасаввур намуда, муборизаи худро дар шаклҳои гуногун оғоз менамоянд ва ҳатто дар баъзе аз мавридҳо роҳи начотро танҳо бо роҳи ба даст овардани ҳокимият ҳал кардан меҷӯянд, ки ин раванди ба сахнаи сиёсӣ ворид гардидани онҳо мебошад. «Қабул гардидани арзишҳои ғарбӣ аз ҷониби мусулмонони шарқӣ барои рӯҳониёни фаъол зарбаи ҷанҷол расонида, миқёси фаъолиятҳои иртиқоти онҳоро васеъ мегардонад ва ҳатто барои ба амал баровардани идеологияи ҷаҳод заминагузори менамоянд. Чунин шиддати мазҳабӣ ва динӣ экстремистӣ баъди аз байн рафтани тавозуни нобаробари иҷтимоӣ ва иқтисодии Шарқи Ғарб охира-охира аз байн меравад» [2,с.56].

Чунин ҳолат боиси он мегардад, ки кишварҳои Ғарб нисбат ба сиёсишавии динӣ ислом ҷораҳои сиёсӣ андешанд. Баъди сиёҳкунӣ ва бадгӯйҳои зиёд тӯли ду даҳсолаи охир дар чунин кишварҳои тараққиқардаи олам, ба монанди ИМА, Канада, Зеландияи Нав, Финляндия, Австрия, Олмон, Британияи Кабир, Чин, Кореяи Шимолӣ, Ветнам, як қатор кишварҳои Арупои Шарқӣ одамон аз дин даст кашидани истодаанд [2,с.57]. Чунин раванд



натичаи сиёсати динии кишварҳои Ғарб мебошад, ки бо исломбадбинии хос (исламофобия) муборизаи сиёсӣ оғоз намудаанд. Аммо бояд ёдовар шуд, ки дар симои ҳизбу ҳаракатҳои экстремистию террористии динӣ кулли мусулмонро муаррифӣ намудан қарори нодурусте мебошад, ки пеш аз ҳама, барои ҳуди давлатҳои абаркудрат оқибатҳои нохуб дорад. Президенти мамлакат вобаста ба симои террористону экстремистон борҳо таъкид намудааст ва симои онҳоро хеле хуб нишон додааст: «Террористу ифротгаро ватану миллат ва дину мазҳаб надорад. Террорист - террорист аст ва ӯ ҳеҷ гоҳ “худӣ” ё “бегона” ва ё “таҳаммулгарову” “тундгаро” буда наметавонад» [11]. Мутаассифона, дар кишварҳои Ғарб дар симои экстремистону террористоне, ки зери ниқоби дини ислом муборизаи сиёсӣ анҷом медиҳанд, тамоми мусулмонони Шарқ инъикос мегарданд. «Дар охири асри XX дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятии кишварҳои ғарбӣ падидаи исломбадбинӣ паҳн карда мешавад. Дар шароите, ки дини ислом беасос ва бе ягон далели мушаххас танқид мешавад, қаҳру ғазаб ва нафрати мусулмонон нисбат ба кишварҳои Ғарб афзун мегардад. Сабабҳои ба амал омадани исломбадбинӣ, чӣ гунае ки набошанд, ба равандҳои иҷтимоию сиёсии як қатор кишварҳои мусулмонӣ, аз ҷумла ба кишварҳои Осиёи Марказӣ таъсиргуздор аст» [9,с.16]. Тамоюлотҳои рушди исломбадбинии Ғарб ва дар симои экстремистону террористон ифода намудани тарзи диндории мусулмонон боиси он мегардад, ки ҳизбу ҳаракатҳои ифротӣ барои пурра намудани сафи худ имконияти дигар пайдо намоянд. Президенти мамлакат чунин ҳолатро ба инобат гирифта, иброз мекӯяд, ки «хусусияти глобалии ҳатари терроризм ва ифротгароӣ чиддан тақозо менамояд, ки нисбат ба ин ду мафҳум мавқеъ ва меъёрҳои ягонаву умумӣ таҳия ва қабул карда шаванд» [11]. Бинобар ин, бо боварии комил гуфтан мумкин аст, ки яке аз сабабҳои дигари сиёсишавии дин дар кишварҳои Осиёи Марказӣ падидаи исломбадбинӣ мебошад, ки он ба равандҳои сиёсию иҷтимоии мамлакатҳои мазкур метавонад таъсири манфӣ расонад. Аз ҷумла чунин ҳолат боиси он мегардад, ки дар кишварҳои Ғарб дар симои мусулмонон экстремистон ва террористони пуриктидорро тасаввур намоянд. Инчунин шубҳае нест, ки дар минтақаи Осиёи Марказӣ низ сценарии низоъҳои динию мазҳабиро баъзе манфиатдорони равандҳои сиёсии ҷаҳонӣ роҳандозӣ кунанд.

Яке аз сабабҳои дигари сиёсишавии дини ислом дар кишварҳои Осиёи Марказӣ паҳн гардидани идеологияи экстремистию террористии «исломизм» мебошад. Идеологияи мазкур аз ҷониби як қатор созмону ташкилотҳои экстремистии дорои характери динӣ тарғибу ташвиқ гардида, бо роҳи зӯрварӣ ташкил намудани давлати исломиро ҳадафи асосии худ қарор медиҳанд. Мутассифона, кам нестанд нафароне, ки аз ақидаи ифротии онҳо пайравӣ намуда, ба сафи онҳо мепайванданд. Дар кишварҳои тозаистиклоли Осиёи Марказӣ фавқолтаъбир гардидани таъсири чунин идеологияи экстремистӣ бо як қатор шарту шароитҳо асоснок карда мешавад: яқум, аз байн рафтани идеологияи коммунистӣ ва корношоам гардидани системаи таъмини амният; дуҷум, афзоиши худшиносии миллӣ, рӯ овардан ба таърих ва ниёгон, ки дар гузашта бо дини ислом робитаи зич доранд; сеюм, бӯҳронҳои иҷтимоию иқтисодие, ки дар давраи гузариш аз як сохтори ҷамъиятӣ ба сохтори дигар ба амал омадаанд; чорум, сатҳи пасти маърифати динию мазҳабии аҳолии ин кишварҳо ва аз пешрафти илмию техникӣ қафо мондани онҳо. Инчунин, майлу рағбати баъзе рӯҳониён низ ба шарияти ислом дар равандҳои сиёсию иҷтимоӣ таъсиргуздор аст. Дар чунин шароит ҳар кучое, ки ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ корношоам асту талаботи одамонро қонеъ намесозад, ҷойи онро ҳуқуқи мусулмонӣ ва ақоиди шарият ишғол менамояд.

Яке аз омилҳои дигаре, ки дар зерини таъсири он сиёсишавии дини ислом ба амал меояд, фаъолияти нерӯҳои исломии тундгаро мебошад, ки мақсадашон ташкил намудани давлати исломӣ ва хилофати исломӣ аст. Чунин нерӯҳои динию сиёсӣ, мутаассифона, аз ҷониби давлатҳои гуногун ҷонибдорӣ карда мешаванд. Ба ибораи дигар, дастгирӣ намудани фаъолияти нерӯҳои динии тундгаро ҳамчун воситаи ҷимояи манфиатҳои миллӣ доништа мешавад. Айни замон як қатор нерӯҳои исломии тундгаро аз ҷониби Арабистони Саудӣ, Эрон, Афғонистон, Покистон, Ироқ ва ҷанде дигарон дастгирӣ меёбанд. Ҳатто роҳбарияти динии Эрон ба таври расмӣ иброз мекӯяд, ки ба берун интиқол додани инқилоби исломӣ яке аз принципҳои асосии сиёсати хориҷии онҳо мебошад [2,с.64]. Инчунин, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки як қатор кишварҳои ғайриисломӣ, махсусан абаркудратҳои ҷаҳон бо мақсади ҷимояи манфиатҳои геополитикии худ на танҳо нерӯҳои исломии тундгароро дастгирӣ менамоянд, балки дар минтақаҳои алоҳидаи олам низоъҳои мухталифро ташкил намуда, барои фаъолияти экстремистию террористии нерӯҳои мазкур шароити мусоид фароҳам месозанд. Албатта, дар чунин шароит яке аз омилҳои дигари хориҷӣ, ки боиси тақвият пайдо кардани раванди сиёсишавии ислом мегардад, ин низоъҳои мусаллаҳонаи минтақаҳои наздик ва давлатҳои ҳамсоя мебошад. Барои мисол, низои мусаллаҳонаи Афғонистон ба раванди сиёсишавии ислом таъсир расонида,

тундгароёни исломиро дар минтақаи Осиёи Марказӣ рӯҳбаланд намудааст. Низоҳои минтақавӣ, аз ҷумла низои Афғонистон, ба кишварҳои исломию ғайрисломӣ имкон додаанд, ки ба раванди сиёсишавии дин дар ин мамлакат таъсиррасонӣ намоянд. Натиҷаи чунин равандро, пеш аз ҳама, кишварҳои ҳамсоя дар шакли зуҳури экстремизми динию сиёсӣ, паҳн гардидани маводи муҳаддир, паҳн гардидани яроку аслиха, ворид шудани гурӯҳҳои экстремистию террористӣ ба минтақаи Осиёи Марказӣ эҳсос намудаанд ва бо онҳо рӯ ба рӯ гардидаанд.

Тӯли солҳои охир олимону муҳаққиқон ва махсусан мақомоти қудратӣ дар муносибат бо фаъолияти экстремистӣ як қатор мафҳумҳоро истифода менамоянд. Аз ҷумла, экстремизми динию этникӣ, динию сиёсӣ, ташкилоти экстремистию террористӣ, гурӯҳҳои муташаққили ҷиноӣ ва ғ. ба онҳо мисол шуда метавонанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2003 Қонун дар бораи мубориза бар зидди экстремизм (ифротгароӣ) қабул гардидааст, ки дар он муаллифони қонун экстремизмро баҳои умумӣ дода, бо ҷи сабаб бошад, ки шаклҳои алоҳидаи экстремизмро нишон надодаанд [5]. Махсусан, дар бораи экстремизми динӣ ҳамчун падидаи номатлуб ва дар бораи нишонаҳову оқибатҳои он ба таври мушаххас муқаррарот дида намешавад. Бо назардошти чунин вазъият, хуб мебуд, ки дар қонуни мазкур шаклҳои зоҳиршавии экстремизм ба таври мушаххас баён мешуданд ва дар атрофи экстремизми динӣ ҳамчун амали ифротӣ муқаррарот ҷойгир карда мешуд. Зеро Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ доништа мешавад ва дар минтақаи мазкур созмони ташкилотҳои экстремистию террористии дорои характери динӣ ба фаъолиятҳои пинҳонӣ машғул мебошанд. Бинобар ин, ба андешаи мо, ба амнияти миллий ва устувории сиёсии ҷомеа аз ҳама бештар таъсири омилҳои исломӣ ва экстремизми динӣ зиёд аст. Аз ин рӯ, муайян намудани нишон додани хусусиятҳои фарқкунандаи экстремизми динию сиёсӣ аз дигар навъҳои экстремизм хеле муҳим мебошад.

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар зери ниқоби экстремизми динӣ мубориза бурдан бо намоёндогони дину мазҳабҳои гуногун, ҳадафмандона кӯшиши даст задан ба табaddулоти давлатӣ ва ғайриқонунӣ ғасб карда гирифтани ҳокимият амалҳои баде мебошанд, ки аз ҷониби экстремистони динӣ зоҳир мегарданд ва мутаассифона, дар ин раванди носолим қисме аз пайравони дину мазҳаби муайянро метавонанд ҷалб намоянд. Мундариҷаи фаъолияти экстремистӣ ва махсусан экстремизми динӣ аллакай дар таркиби Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун ҷиноятҳои вазнин ворид шудааст. Дар Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор амалҳои барои ҷомеа ва давлат хатарнок ҷойгир карда шудаанд, ки онҳоро ба таври зайл нишон додан мумкин аст: Моддаи 179. «Терроризм», Моддаи 179<sup>1</sup> «Ҷалб кардан барои содир намудани ҷиноятҳои хусусияти террористидошта ва ё мусоидати дигар барои содир намудани онҳо», Моддаи 179<sup>2</sup> «Маблағгузориҳои ҷиноятҳои хусусияти террористидошта», Моддаи 179<sup>3</sup> «Даъвати оммавӣ барои содир намудани ҷиноятҳои хусусияти террористидошта ва ё сафедкунии оммавии фаъолияти террористӣ», Моддаи 189 «Барангехтани кинаю адовати миллий, наҷодӣ, маҳалгароӣ ва ё динӣ», Моддаи 307 «Даъвати оммавӣ барои бо роҳи зӯрварӣ тағйир додани сохти конститусионии ҚТ», Моддаҳои 307<sup>1-4</sup> «Даъвати оммавӣ барои амалӣ намудани фаъолияти экстремистӣ (ифротгароӣ)», «Ташкили иттиҳоди экстремистӣ», «Ташкили фаъолияти ташкилоти экстремистӣ», «Ташкили таълим ё гурӯҳи таълимии хусусияти динии экстремистидошта» [3].

Бояд гуфт, ки мутобиқи моддаҳои мазкур дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тӯли 10-15 соли охир фаъолияти шумораи зиёди созмонҳои экстремистию террористӣ мамнуъ эълон карда шудааст ва пайравони он пайваста ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашида мешаванд. Айни замон аз ҷониби Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкилотҳои зерин экстремистию террористӣ доништа шуда, фаъолияти онҳо дар қаламрави мамлакат мамнуъ эълон гардидаанд: «Ҳизб-ут-таҳрир», «Ал-Қоида», «Ҳаракати исломии Туркистони Шарқӣ», «Ҳаракати исломии Ўзбекистон», «Ҳаракати Толибон», «Бародарони мусулмон», «Артиши Тайиба», «Ҷамъияти исломии Покистон», «Ҷамъияти таблиғ», «Ҷамоати Ансоруллоҳ», «Тоҷикистони озод», «Созмони таблиғот», «Салафия», «Гурӯҳи 24», «Давлати исломӣ (ДИИШ)», «Ҷабҳат-ан-нусра» [1]. Инчунин, 29 сентябри соли 2015 «Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистон» аз ҷониби Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон террористӣ эълон гардида, фаъолияти он дар қаламрави мамлакат мамнуъ эълон мегардад [10]. Амалҳои ҷиноӣи ҳизби мамнуъи наҳзати исломӣ намунаи равшани фаъолияти экстремистию террористии дорои характери динӣ мебошад. Зеро дар моҳи сентябри соли 2015 кӯшиши амалӣ намудани табaddулоти давлатӣ бо роҳбарии генерал Назарзода Абдуҳалим ва бо иштироки аъзоёни ҳизби мамнуъи наҳзати исломӣ бори дигар гувоҳи он

аст, ки экстремизми динию сиёсӣ хатаре мебошад, ки ба манфиатҳои ҳаётан муҳимми давлату мамлакат таҳдид менамояд.

Бояд гуфт, ки экстремистони динию сиёсӣ барои амалӣ намудани ҳадафҳои сиёсии худ стратегияҳои гуногунро истифода менамоянд. Яке аз стратегияҳои мазкур, ки дар таҷрибаи ташкилотҳои экстремистӣ террористӣ хеле паҳншуда мебошад, ин бо роҳи табаддулоти давлатӣ ба сари қудрат омадан мебошад. Тактикаи стратегияи мазкурро муҳаққиқи рус Коровиков А.В. ба таври зерин тасвир намудааст: «Бо режими ҳукмрон рӯйи рост бархӯрд накардан ва то лаҳзаи ҳалқунанда нерӯҳои заруриро омода намудан. Чунин тактика тақозои онро менамояд, ки дар миёни аҳолии мамлакат тарғибу ташвиқи ақидаҳои экстремистӣ ба таври ғайрӣ ба роҳ монда шаванд, то ки дар лаҳзаи қиём онҳо ба инқилоби исломӣ ҳамроҳ шаванд. Инчунин, барои анҷом додани табаддулоти давлатӣ экстремистон кӯшиш менамоянд, ки дар артиши миллӣ, дастгоҳи давлатӣ, мақомоти қудратӣ ё ҳаммаслакони худро пайдо созанд ва ё аъзоёни худро ворид намоянд» [4, с.110]. Кӯшиши амалӣ намудани табаддулоти давлатие, ки моҳи сентябри соли 2015 бо иштироки пайравони ТЭТ ҲНИ анҷом дода шуд, маҳз дар заминаи стратегияи дар боло номбаргардида тарҳрезӣ гардида буд.

Кӯшиши ба амал баровардани табаддулоти давлатии моҳи сентябри соли 2015-ро судьяи Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Азизов Ш.О. бо чунин далелҳо асоснок менамояд: «Ҳангоми баррасии ин парвандаи ҷиноӣ нақшаҳои тарҳрезишудаи ҳучуми ин гурӯҳҳои ҷинояткор ба иншоотҳои махсусан муҳимми давлатӣ, аз утоқҳои қорӣ муовинони раиси ҲНИ Ҳисайнов Умаралӣ Фатоҳович ва Ҳайтов Маҳмадалӣ Раҳмонович, воқеъ дар суроғи шаҳри Душанбе, кӯчаи Борбад 1 дарёфт шуданд. Тибқи нақшаи мазкур, бояд як гурӯҳи 40 – нафараи мусаллаҳ аз ду тарафи бинои Қасри миллат, як гурӯҳи 25 – нафара ба бинои Дастгоҳи иҷроияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, як гурӯҳи 30 – нафара аз се тарафи бинои Вазорати қорҳои дохилӣ, як гурӯҳи 25 – нафара аз се тарафи бинои Кумитаи давлатии амнияти миллӣ, як гурӯҳи 40 – нафара ба Фурудгоҳи шаҳри Душанбе ва дигар гурӯҳҳои ҷиноятӣ ба биноҳои Вазорати мудофия, Раёсати мубориза зидди ҷиноятҳои муташаккили ВКД ҚТ, Кумитаи телевизион ва радио, Шабакаи яқуми телевизиони Тоҷикистон, ТВ «Баҳористон», Раёсат ва шуъбаҳои ВКД дар ноҳияҳои шаҳри Душанбе ва шуъбаи қорҳои дохилии шаҳри Ваҳдат ҳучуми мусаллаҳона анҷом мебуданд. Ин магар наметавонад асос барои бастанӣ ғайрӣ ҲНИ гардад»? [12] Ба андешаи мо, сабабҳои асосии даст задани аъзоёни Ҳизби наҳзати исломӣ ба чунин ҷинояти сиёсӣ, майлу хоҳиши ғасб намудани ҳокимият, тағйир додани сохтори конституционии давлат, иҷро намудани супориши хоҷагони ҳориҷӣ ва умуман бо роҳи ғайриқонунӣ амалӣ намудани мақсадҳои сиёсии онҳо мебошад, ки чунин амалҳои таҳрибкорона хилофи манфиатҳои миллии мамлакат мебошад. Чунин ҳолатро ба инобат гирифта, 8 июни соли 2016 Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ дар ҷаласаи навбатии худ, ки дар шаҳри Ереван баргузор гардида буд, Ҳизби наҳзати исломиро расман дар феҳристи ташкилотҳои террористии байналхалқӣ шомил намуд [8].

Тибқи маълумотҳои расмӣ, ҳамасола дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пайравони созмону ташкилотҳои экстремистӣ террористӣ дастгир шуда, ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашида мешаванд. Ба андешаи олими рус Коровиков А.В., барои он, ки мавҷудияти пайравони гурӯҳҳои экстремистӣ дар ин ё он мамлакат асоснок карда шавад, бояд ду сарчашмаи иттилоот ба инобат гирифта шавад: яқум, микдори нафароне, ки бо ҷурми ғайрӣ экстремистӣ террористӣ ба ҷавобгарӣ кашида шудаанд ва дуюм, андешаи олимону муҳаққиқон ва қоршиносон [4, с.89]. Масалан, танҳо дар соли 2011 зиёда аз 50 бунёдгари исломӣ, ки дар лагерҳои таълимии Покистону Афғонистон омода гардидаанд, дастгир ва ба ҷавобгарӣ кашида шудаанд. Дар аввали сол дар вилояти Суғд 11 нафар аъзоёни ғайрӣ ташкилоти экстремистии «Ҳизб-ут-таҳрир» дастгир гардидаанд, ки аз миёни онҳо ду нафарашон шаҳрвандони Ўзбекистон мебошанд. Додгоҳ онҳоро барои барангехтани бадбинии динӣ, наҷодӣ ва миллӣ, барои даъвати оммавӣ ба ғайрӣ экстремистӣ, зӯрварона забт карда гирифтани ҳокимият, вайрон намудани сохтори конституционии давлат, барои ташкили гурӯҳи экстремистӣ, барои ҳамроҳ гардидан ба сафи созмону ташкилотҳое, ки ғайрӣ онҳоро додгоҳ манъ намудааст, гунаҳкор дониста, онҳо аз 3 то 20 сол аз озодӣ маҳрум гардонида шудаанд. Дар охири моҳи март соли 2011 боз 11 шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои пайвастан ба сафи ташкилоти экстремистии «Ҳизб-ут-таҳрир» ба ҷавобгарии ҷиноӣ кашида шуда, аз 4 то 20 аз озодӣ маҳрум гардонида шудаанд. Тибқи маълумотҳои прокуратураи вилояти Суғд дар соли 2010 дар муносибат бо 90 нафар пайравони ташкилотҳои экстремистӣ парвандаи ҷиноӣ боз карда шудааст, ки дар миёни онҳо 42 нафарашон аъзои «Ҳизб-ут-таҳрир» мебошанд [6, с.68].

Бояд гуфт, ки экстремистони динию сиёсӣ барои анҷом додани муборизаи сиёсӣ ва амалӣ намудани мақсадҳои худ стратегияи ягона надоранд. Бинобар ин, бо дарназардошти идеологияи экстремистӣ ва фаъолияти амалии онҳо се стратегияи аз ҳамдигар фарқкунандаро нишон медиҳанд.

Стратегияи якум одатан стратегияи таблиғоти фаъол номида мешавад, ки он, дар навбати худ, се марҳилаи рушди инкишофро дар бар мегирад: марҳилаи аввал, марҳилаи ташкилӣ ва марҳилаи оғоз намудани зӯрварӣ. Дар марҳилаи аввал фаъолияти маърифатӣ ва хайру эҳсон нисбат ба мусулмонон оғоз мегардад. Дар ин марҳила ба шуури оммаи мардум идеяҳои асосии исломӣ ворид карда мешаванд, ки мақсади онҳо даъват ба ислом мебошад. Дар марҳилаи дуюм васеъ намудан ва афзун гардонидани сафи ҳаммаслақон анҷом дода мешавад. Дар ин марҳила экстремистони фаъол кӯшиш менамоянд, ки аъзоёни ташкилоти худро дар рӯҳияи ҷангӣ ва нигилизм тарбия намоянд. Дар ин марҳила мақсади асосӣ омода намудани муҷоҳидон мебошад. Марҳилаи сеюм оғози зӯрварӣ мебошад, ки дар он даъвати аъзоён барои анҷом додани ҷиҳод, ғасби ҳокимият ва ҷорӣ намудани тартиботи исломӣ ба мушоҳида мерасад.

Стратегияи дуюм даъват ба исломро инкор намуда, аксари аҳолии мамлақатро ҷохил мешуморад. Стратегияи мазкур дар зерин таъсири ақидаҳои экстремистии Саиди Қутб ташаккул ёфтааст. Ба андешаи С.Қутб, ҷомеаи муосир ҷомеаи ҷохилон мебошад, бинобар ин тарбия намудани онҳо ва ё дастгирӣ ёфтани аз ҷониби онҳо имконнопазир аст. Бинобар ин, ӯ иғвоангезӣ намудану ба шӯр овардани оммаро инкор намуда, барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсӣ ҷанги шахрвандиро ҷонибдорӣ менамояд. Ҷанги шахрвандӣ, ба андешаи пайравони ин навъи стратегияи экстремистӣ, бояд дар миёни диндорони асил ва бединон анҷом дода шавад. Бояд ёдовар шуд, ки ҷанги шахрвандие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба амал омад, аслан дар миёни неруҳои исломӣ ва пайравони ҳукумат сурат мегирифт. Широкҳои намояндагони неруҳои исломӣ, ки дар он солҳо нисбат ба коммунистон садо медоданд ва ҷалби муҷоҳидони дохилию хориҷӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки неруҳои исломии мамлақат маҳз мақсадҳои стратегияи худро аз рӯи стратегияи Саиди Қутб амалӣ менамуданд.

Стратегияи сеюми экстремистӣ бо роҳи пинҳонӣ ташкил намудани ташкилоти экстремистӣ, зиёд намудани сафи пайравону ҷонибдорон, махсусан дар сафи артиш ва дастгоҳи идоракунии давлатӣ, омода намудани табаддулоти давлатӣ, ғасби ҳокимият ва ҷорӣ намудани меъёрҳои шариат дар ҷомеа. Намояндагони ин стратегия тарғибу ташвиқи ақидаҳои экстремистиро дуҷумдараҷа мешуморанд. Онҳо ба ташкили табаддулоти давлатӣ диққати аввалиндараҷа медиҳанд.

Бояд гуфт, ки стратегияҳои мазкур мақсади ягона доранд – ташкил намудани давлати исломӣ ва ҷорӣ намудани меъёрҳои шариат дар ҷомеа. Аммо аз рӯи як қатор хусусиятҳо онҳо аз ҳамдигар тафовут доранд: стратегияи якум шӯриши мардумро воситаи асосии ба сари қудрат омадан медонанд; стратегияи дуюм дар байни ҷомеаи исломӣ ва ҷомеаи ба қавли онҳо ҷохилон ҷанги шахрвандӣ оғоз менамояд; стратегияи сеюм ҷонибдори табаддулоти давлатӣ мебошад. Стратегияи якум оммаи мардумро ҳамчун дӯстон ва ҳаммаслақон, стратегияи дуюм ҳамчун душманон ва стратегияи сеюм ҳамчун қишри нофаъол ва корношоям муаррифӣ менамоянд. Тарғибу ташвиқи ақидаҳои ифротӣ дар стратегияи якум мавқеи муҳим дошта, дар стратегияи дуюм дар лаҳзаҳои зарурӣ истифода бурда мешавад ва барои стратегияи сеюм бошад, он ҳеч аҳаммият надорад.

Дар маҷмӯъ, гуфтан мумкин аст, ки раванди сиёсишавии дини ислом дар зерин таъсири омилҳои дохилию хориҷӣ ба амал меояд. Сиёсишавии дини ислом дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар солҳои 80-90-уми асри гузашта ба амал омада буд. Рушди нокифояи ниҳодҳои демократӣ ва қафомонии иҷтимоӣ иқтисодӣ боиси ба амал омадани омилҳои дохилӣ мегардад. Маълум аст, ки афзоиши таъсири бунёдгароии динӣ ва шаклҳои ирриҷоии он одатан дар он кишварҳое дида мешавад, ки ба бухронҳои амиқи иҷтимоӣ иқтисодӣ рӯ ба рӯ ҳастанд. Бухронҳои иқтисодӣ, сатҳи пасти зиндагӣ ва сатҳи баланди бекорӣ мушаввашхотирӣ ва норозигии оммаи мардумро ба вучуд меорад. Дар ҷунин шароит рӯҳияи инсонбадбинӣ ба вучуд меояд, ки сарчашмаи асосии нигилизми ҳуқуқӣ ва сиёсӣ мегардад. Ҷунин ҳолат барои гурӯҳҳои экстремистӣ имконият фароҳам оварда, рушди тундгароии исломиро ба вучуд меорад.

Муҳаққиқи ватанӣ Шарифзода З. қайд менамояд, ки омилҳои ба сафи ҳизбу ҳаракатҳои экстремистӣ террористӣ пайвастанӣ ҷавонон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: якум, омилҳои маҷбуркунанда ва дуюм, омилҳои ҷалбкунанда. Ба андешаи муҳаққиқ, омилҳои маҷбуркунанда характери молиявӣ доранд. Бухронҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, бекорӣ ва камбизоатӣ раванди мазкурро метезонанд. Ба ақидаи Шарифзода З., одаме, ки ба хӯрок, пӯшок ва ҷойи хоб ниёз дораду онро қонеъ карда наметавонад, бо ду сабаб роҳи

зӯровари ро интихоб менамояд: якум, ба он хотир, ки ӯ дар шароити мавҷудияти сатҳи баланди бекорӣ ва дар шароити бухронҳои иқтисодӣ ба таври қонунӣ ҷойи қори муносиб ва маоши муносиб пайдо карда наметавонад; дуюм, вақте ки ҷойи қор мавҷуд аст барои қор қардан баъзе одамон дониши қофӣ, таҳассуси зарурӣ, таҷриба ва малакаи қорӣ надоранд ва аз ин рӯ маҷбуранд, ки ба меҳнати вазнини ҷисмонӣ машғул гарданд. Омилҳои ҷалбкунанда бошанд, характери идеологӣ доранд. Аксари гурӯҳҳои экстремистии террористӣ идеологияи худро дар заминаи меъёрҳои ахлоқӣ ташаккул медиҳанд, ки дар ҷунин шароит ба воситаи он на танҳо мақсадҳои сиёсии худро муайян менамоянд, балки дурустии истифодаи зӯровари ро низ асоснок мекунанд. Ба ақидаи экстремистону террористон, истифодаи зӯровари ро бар зидди сохторҳои фасодзадаи ҳокимияти давлатӣ, ки онҳо аз ҳисоби оммаи мардум бой гардида истодаанд, қори дуруст аст. Ҳамин тариқ, идеологҳои экстремизми динию сиёсӣ вазъияти мушкили иқтисодӣ, амалҳои коррупсионии мансабдорон, сатҳи пасти маълумотнокии динию дунявӣ шаҳрвандони мамлакатро ба манфиати худ истифода менамоянд [13, с.207-208]. Бинобар ин, бо боварии қомил гуфтан мумкин аст, ки экстремистони динию сиёсӣ аз ҳама бештар ба кишварҳои ниёзманди ҷомеа рӯ оварда, дар баъзе аз мавридҳо ба онҳо қумаки молӣ мерасонанд ва бо ин роҳ онҳоро ба ҷониби худ ҷалб менамоянд.

Дар баробари омилҳои дохилӣ инчунин ба раванди сиёсишавии ислом омилҳои хориҷӣ таъсиргуздор мебошанд. Ба омилҳои хориҷӣ ҷунин ҳолатҳоро дохил намудан мумкин аст: рушди терроризми байналмилалӣ, ғайбӣ гардидани ташкилоту созмонҳои экстремистии террористии байналмилалӣ, нооромии сиёсӣ иҷтимоӣ дар кишварҳои ҳамаҷоя, низоҳои мусаллаҳона, идеологияи исломизм, идеологияи ташкил намудани инқилоби исломӣ ва ғ.

Як қатор муҳаққиқон таъкид менамоянд, ки дар замони муосир дар ҳамаи кишварҳои ҷаҳон, ки аксари аҳолиаш пайравони дини ислом мебошанд, оппозицияи динӣ доранд ва баъзе аз нерӯҳои сиёсии маъзур характери иртиҷоӣ дошта, бо роҳи таъсиррасонии динию психологӣ аҳолии мамлакатро барои амалӣ намудани мақсадҳои сиёсии худ истифода менамоянд. Барои амалӣ намудани ин ҳадаф нерӯҳои тундгаро ва экстремистӣ манбаҳои гуногуни молиявиро истифода менамоянд, то ки нақшаҳои ғасбгароёнаи худро дар амал татбиқ созанд. Дар ин раванд, яке аз омилҳои дигари бо суръати баланд сиёсишавии дини ислом муборизаи абарқудратҳои ҷаҳонӣ мебошад, ки барои ба даст овардани нуфузи сиёсӣ дар ин ё он минтақа манфиатҳои худро ҷустуҷӯ менамоянд. Давлатҳои тозаистиклоле, ки дар маркази бархӯрди манфиатҳои геополитикӣ ва геостратегии абарқудратҳо қарор мегиранд, ба майдони ҷимояи манфиатҳои миллӣ ва озодиҳои демократӣ табдил меёбанд, ки дар аксари ин давлатҳо ниҳоятан низоҳои мусаллаҳона сар мезананд. Низоҳои мусаллаҳонаи Афғонистон, Тоҷикистон, Чеченистон, Сурия, Ироқ ва ғ. ба онҳо мисол шуда метавонанд, ки дар аксар маврид дар ниқоби дин ба амал омадаанд.

#### АДАБИЁТ

1. Верховный суд: в Таджикистане запрещены еще 4 террористические организации [Электронный ресурс]. URL: [http://ru.sputnik-tj.com/defense\\_safety/20150713/1015985687.html](http://ru.sputnik-tj.com/defense_safety/20150713/1015985687.html) (дата обращения: 02.12.2017 г.)
2. Ёвқочев Ш. Ислам и политика. Учебное пособие. –Ташкент: ТашГИВ, 2010. – 116 с.
3. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Кодекси амалкунанда. Санаи қабул: 15.06.2004 / Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қонуни ҚТ аз 28.08.2017 с., №1467
4. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. –М.: Наука, 1990. – 170 с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи мубориза бо экстремизм (ифротгароӣ). Қонуни амалкунанда. Санаи қабул: 8.12.2003 / Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қонуни ҚТ аз 27.11.2014 с., №1146.
6. Лаумулин М. Религиозная ситуация и угроза религиозного экстремизма в Центральной Азии / М.Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. Том 15. Выпуск 1. 2012. –С.60-79.
7. Махмадов А.Н. Сиёсатшиносӣ. Китоби дарсӣ. –Душанбе: Ирфон, 2010. – 442 с.
8. ОДКБ официально объявила ПИВТ террористической организацией [электронный ресурс]. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2017/09/06/odkb-oficialno-obyavila-pivt-terroristicheskoy-organizaciyey> (дата обращения: 29.11.2017)
9. Раджабов Н.С. Исламофобия в Западной Европе и ее влияние на политические процессы в Центральной Азии: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / Раджабов Наджиб Саитумбарович. –Душанбе, 2016. – 146 с.
10. Решение Верховного суда о прекращении деятельности ПИВТ [Электронный ресурс]. URL: <http://ru.sputnik-tj.com/spravka/20150930/1016935817.html> (дата обращения: 20.11.2017 г.)
11. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи Конфронси байналмилалӣ сатҳи баланд дар мавзӯи “Муқовимат бо терроризм ва ифротгароии хушунатомез” 04.05.2018 [Манбаи электронӣ]. URL: <http://president.tj/node/17564> (санаи истифодабарӣ: 15.02.2019)
12. То табаддулот се рӯз монда буд. [Маводи электронӣ]. URL: <http://mvd.tj/index.php/tj/masoili-mubram/16208-to-tabaddulot-se-r-z-monda-bud> (санаи истифодабарӣ: 25.11.2017)

### **СИЁСИШАВИИ ДИН ҲАМЧУН ОМИЛИ ПАЙДОИШИ ЭКСТРЕМИЗМИ ДИНИЮ СИЁСӢ ВА ТАЪСИРИ ОН БА АМНИЯТИ МИЛЛИИ КИШВАР**

Сиёсишавии дин дар шароити ташаккулёбии давлатдорӣи миллии ва махсусан дар раванди рушди давлати дунявӣ яке аз масъалаҳои баҳсноки ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад. Сиёсишавии дин дар зери таъсири омилҳои мухталиф ба амал меояд. Паст гардидани таъмини адолати иҷтимоӣ, маҳдуд гардидани ҳуқуқи озодҳои динию мазҳабӣ, ҳамчун воситаи Ҳимояи манфиатҳои миллии истифода шудани дин аз ҷониби субъектҳои сиёсати ҷаҳонӣ, ҷаҳонишавӣ, модернизатсияи сиёсӣ иқтисодӣ, идеологияи экстремистии исломизм ва ғ. ба онҳо мисол шуда метавонанд. Дар миёни онҳо экстремизми динию сиёсӣ ва идеологияи исломизм мавқеи намоёнро ишғол менамоянд. Зеро дар заминаи идеологияи исломизм ҳизбу ҳаракатҳои экстремистӣ стратегияҳои мухталифро интихоб намуда, барои амали гардонидани мақсадҳои сиёсӣ худ ба саҳнаи сиёсат ворид мегарданд ва бо роҳи ғайриқонунии ҳокимияти давлатиро ғасб кардан меоҳанд. Бо дарназардошти ҷунун вазъият экстремизми динию сиёсӣ дар заминаи сиёсишавии дин ба амал омада, ба амнияти миллии кишвар ба таври воқеӣ таҳдид менамояд.

**Калидвожаҳо:** экстремизми динию сиёсӣ, идеологияи исломизм, ҳизбу ҳаракатҳои террористӣ, табaddулотӣи давлатӣ, сохтори конституционӣи давлат.

### **ПОЛИТИЗАЦИЯ РЕЛИГИИ КАК ФАКТОР ПОЯВЛЕНИЯ РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ЭКСТРЕМИЗМА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ СТРАНЫ**

Политизация религии в условиях формирования национальной государственности и особенно в процессе развития светского государства является одной из дискуссионных проблем общественной жизни. Политизация религии происходит под воздействием различных факторов. Недостаточное обеспечение социальной справедливости, ограничение религиозных и конфессиональных прав и свобод человека, со стороны субъектов мировой политики использование религии как средство защиты национальных интересов, глобализация, политическая и экономическая модернизация, экстремистская идеология исламизма и др. можно включить в указанные факторы. Среди них занимают особое место и имеют серьезное влияние религиозно-политический экстремизм и идеология исламизма. Потому что экстремистские организации и течения на основе идеологии исламизма выбирая различные стратегии, для реализации своих политических целей входят в политическую жизнь общества и нелегальным путем хотят взять государственную власть. С учетом вышеназванных факторов можно утверждать, что религиозно-политический экстремизм появляется в процессе политизации религии и считается потенциальной угрозой на национальную безопасность страны.

**Ключевые слова:** религиозно-политический экстремизм, идеология исламизма, террористические организации, государственный переворот, конституционный строй государства.

### **POLITIZATION OF RELIGION AS A FACTOR OF THE APPEARANCE OF RELIGIOUS-POLITICAL EXTREMISM AND ITS INFLUENCE ON THE NATIONAL SECURITY OF THE COUNTRY**

The politicization of religion in the conditions of the formation of national statehood and especially in the process of development of a secular state is one of the debatable problems of public life. The politicization of religion occurs under the influence of various factors. Insufficient provision of social justice, restriction of religious and confessional human rights and freedoms, on the part of world politics, the use of religion as a means of protecting national interests, globalization, political and economic modernization, extremist ideology of Islamism, etc. can be included in these factors. Among them, they occupy a special place and have a serious influence of religious and political extremism and the ideology of Islamism. Because extremist organizations and movements based on the ideology of Islamism, choosing various strategies, for the realization of their political goals enter the political life of society and illegally want to take state power. Given the above factors, it can be argued that religious and political extremism appears in the process of politicization of religion and is considered a potential threat to the national security of the country.

**Key words:** religious and political extremism, Islamic ideology, terrorist organizations, coup d'etat, constitutional system of the state.

**Сведения об авторах:** *Сафарализода Худжамурод Куддуси* – Таджикский национальный университет, докторант кафедры политических процессов в Таджикистане, кандидат политических наук. **Адрес:** 734025, Республики Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: **988-12-73-83**. E-mail: **quddusov@mail.ru**

*Ашурзода Джамшеди Хуршед* – Курган-Тюбинский государственный университет им. Носира Хусрава, соискатель кафедры политологии и международных отношений. **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Курган-Тюбе, ул. Айна, 67

**Information about the authors:** *Safaralizoda Khujamurod Kuddusi* - Tajik National University, doctoral candidate in the Department of Political Processes in Tajikistan, candidate of political sciences. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel: **988-12-73-83**. E-mail: **quddusov@mail.ru**

*Ashurzoda Jamshedi Hurshed* - Kurgan-Tube State University named after Nosir Khusrav, Applicant of the Department of Political Science and International Relations. **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kurgan-Tube, street Ayni, 67

*Романова К.Э., Рыбкина О.С.*

**Нижегородский институт управления Российской академии народного хозяйства и  
государственной службы при Президенте Российской Федерации**

Общепризнанно, что коррупция является огромной проблемой для большинства стран мира. Не случайно, что в "Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции" (принята в г. Нью-Йорке 31.10.2003 Резолюцией 58/4 на 51-ом пленарном заседании 58-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН), сказано, что последняя является источником «...проблем и угроз для стабильности и безопасности общества, .... подрывает демократические институты и ценности, этические ценности и справедливость и наносит ущерб устойчивому развитию и правопорядку» [1], таким образом, подтверждая тот факт, что по своей сути коррупция является едва ли не в первую очередь именно политической проблемой [2,с.79]. На уровне государств-членов ООН действует множество нормативно-правовых актов, призванных если не полностью искоренить коррупцию (это, к сожалению, невозможно [3,с.39]), но снизить её уровень. Не является исключением, разумеется, и Российская Федерация.

Следует отметить, что спектр мер, призванных снизить уровень коррупции, применяемых в мире, весьма широк [4,с.144]. Сюда можно отнести и практику пристального контроля - как государственного, так и общественного - за доходами и расходами публичных должностных лиц, и операции со стороны специальных ведомств (включая провоцирование коррупционного поведения), и практику высоких зарплат для государственных служащих, и стремление сделать процесс принятия решений на государственном и муниципальном уровнях наиболее прозрачными, и даже снижение государственного регулирования.

Важно подчеркнуть, что борьба с коррупцией ведётся не только в рамках уголовно-правовых, но также и в рамках административно-правовых отношений [5]. В первую очередь применительно к отечественным реалиям уместно обратиться к Кодексу об административных правонарушениях (КоАП РФ) и особенно Ст. 19.29, озаглавленной «Незаконное привлечение к трудовой деятельности либо к выполнению работ или оказанию услуг государственного или муниципального служащего, либо бывшего государственного или муниципального служащего» [6].

Суть мер, предусмотренных данной статьёй КоАП РФ заключается в следующем. Одной из наиболее безопасных форм получения вознаграждения за покровительство коммерческой структуре для государственного служащего, за исключением взятки в биткоинах (примеры как рядовых коррупционеров, так и лиц, отличившихся на этой «ниве» - например, полковника МВД Захарченко и губернатора Хорошавина - показывают, что пока эта форма ещё не получила широкого распространения в Российской Федерации), является именно то, что часто именуют «запасным аэродромом». В данном случае мы ведём речь именно о возможности трудоустройства с высоким уровнем заработной платы (иначе всё покровительство попросту теряет смысл!) в тех бизнес структурах, которым госслужащий (или же муниципальный) служащий оказывал содействие в период замещения государственной (муниципальной) должности. Также нельзя не отметить возможный факт обмана со стороны руководства коммерческой организации бывшего служащего [7,с.14].

Однако, не рассматривая возможность обмана коррумпированного государственного или муниципального служащего, важно понимать, что именно такая форма вознаграждения является трудно доказуемой в рамках уголовного преследования, но она же призвана лишать коррупционное поведение какого-либо смысла. В самом деле, среди мер ограничительного характера в отношении лиц, упомянутых в означенной статье, прописан своего рода потолок заработной платы или же услуг гражданско-правового характера (не более 100000 рублей в месяц) - см. Ст. 12 Федерального закона №273-ФЗ «О противодействии коррупции» [8]. Суммы взяток, которые фигурируют в громких уголовных делах (да и не только в них) наглядно демонстрируют, что сумма в 100000 рублей в месяц является весьма незначительной - а то и просто мизерной - для существенной части российских коррупционеров (так, например, только по данным за 2018 год «...по постановлениям прокуроров за совершение коррупционных правонарушений к административной ответственности привлечено более 7 тыс. граждан, должностных и юридических лиц. Общий размер штрафных санкций превысил 900 млн. рублей» [9]).

Следует признать, что в настоящее время часть правоприменительной практике по Ст. 19.29 КоАП РФ скорее прежде всего о недобросовестности работников кадровых служб и т.п. Последние банально не отправляют (истинная причина нам не известна) на прежнее место работы или службы информацию о новом трудоустройстве бывшего государственного или муниципального служащего. Как следствие, административное делопроизводство по этой статье связана с нарушениями по принципу: гражданин А служил в полиции, ушёл на пенсию по выслуге лет, устроился работать в ООО «...» охранником, а из означенного ООО не были представлены сведения в подразделение, где закончил службу в МВД гражданин А, о его нынешнем трудоустройстве. То есть, скорее наказанные юридические лица по Ст. 19.29 КоАП РФ никак не связаны с тем, что имели место факты коррупционного поведения как у трудоустроенного сотрудника, ранее занятого на государственной или муниципальной службе, ни у руководства юридического лица, которое расплатилось трудоустройством с бывшим государственным служащим за его покровительство.

Означает ли это, что административно-правовые меры борьбы с коррупцией в сегодняшних отечественных реалиях неэффективны!? Ответ на этот вопрос, по нашему мнению, должен быть отрицательным. В самом деле, административно-правовое регулирование должно быть направлено не только на привлечение виновных в коррупции к ответственности, но также и на минимизацию таковой [10,с.94]. Минимизация же является крайне действенным средством - в самом деле, разумные внешние ограничители позволяют снизить риски от деятельности даже весьма недобродетельных по своей природе индивидов, на которых не оказывают влияния моральные ограничители.

Кроме того, следует подчеркнуть, что административно-правовые меры противодействия коррупции не являются единственными, а должны быть дополнены мерами иного характера - в первую очередь уголовно-правовыми, а также, что особенно важно, политико-управленческими. Последние призваны убрать или снизить государственное вмешательство в экономику в тех случаях, где таковое является излишним, а также обеспечивать максимальную прозрачность процесса принятия значимых решений, как на государственном, так и на муниципальном уровнях. Кстати, прозрачность также прописана по сути и в упоминавшейся нами выше Ст. 19.29 КоАП РФ, объективно направлена в том числе и против «запасных аэродромов» для государственных и муниципальных служащих.

Отчасти можно признать, что административно-правовая практика противодействия коррупции, которая нами анализируется, отчасти идёт вразрез с мерами, которые также могут быть действенными в борьбе с коррупцией. Имеется в виду ограничение по размеру заработной платы. В самом деле, высокая заработная плата для публичных должностных лиц может привлечь способных управленцев на государственную службу, в то время как низкая - вряд ли. При низком уровне заработной платы в органах государственной власти (или муниципального управления) большинство управленцев предпочтёт трудоустройство в бизнес-структуры. Другое дело, что: а). размер заработной платы на государственной службе всё же должен быть ниже, чем в частном секторе и б). количество чиновников не должно быть излишним (иначе говоря, они должны делать лишь то, что однозначно не могут делать бизнес-структуры и «третий сектор»). Заведомое же ограничение заработной платы для бывших государственных и муниципальных служащих может снизить их эффективность как действующих управленцев (хотя бы уже из-за того известного им факта, что многие подчинённые получают больше них), нарушая тем самым такую основу трудового права как равная оплата за одинаковый труд. Однако, следует признать, что принцип презумпции виновности в коррупционном поведении (то есть, публичное должностное лицо в первую очередь должно постоянно доказывать широкой общественности свою честность) позволяет эффективнее противодействовать коррупции, нежели признание публичного должностного лица априори невиновным (а необходимость доказательства обратного лежит при этом на правоохранительных органах и общественности).

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции (принята Генеральной Ассамблеей ООН 31 октября 2003 г.) [Электронный доступ] – URL: <https://base.garant.ru/2563049/>(дата обращения – 12.05.2019).
2. Федорченко С.Н. Коррупция и политические проблемы ее профилактики // Вопросы политологии. 2015. №1(17). -С.78-88.
3. Смагин В.Н. Модель взятки и оценка потерь от коррупции // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Экономика и менеджмент. - 2015. -Т. 9. -№1. -С. 39-45.
4. Soliev Sh.Kh. Methodological aspects of investigation of corruption in the system of socio-political relations // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. 2018. № 2 (75). С. 141-150.



5. Романова К.Э. Актуальные вопросы привлечения к административной ответственности за коррупционные правонарушения // Законность и правопорядок. 2017. № 1-2(16). С. 40-44.
6. «Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях» от 30.12.2001 N195-ФЗ. [Электронный доступ]. [http://www.consultant.ru/document/cons\\_doc\\_LAW\\_34661/](http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/) (дата обращения 12.05.2019).
7. Фоменков А.А., Пахомова Е.А., Мольков А.В., Александров Р.Д. О соотношении закона и неформальных норм в современной России: Время "решал" // Вестник Нижегородской правовой академии. 2017. № 12 (12). С. 14-15.
8. Федеральный закон "О противодействии коррупции" от 25.12.2008 N 273-ФЗ [Электронный доступ] – URL: [http://www.consultant.ru/document/cons\\_doc\\_LAW\\_82959/](http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82959/)(дата обращения – 12.05.2019).
9. Доклад Генерального прокурора РФ Юрия Чайки на заседании Совета Федерации Федерального Собрания РФ 10 апреля 2019 года [Электронный доступ] – URL: [http://genproc.gov.ru/smi/interview\\_and\\_appearances/appearances/1590662/](http://genproc.gov.ru/smi/interview_and_appearances/appearances/1590662/) (дата обращения – 12.05.2019).
10. Лаврентьев А.Р., Фролов А.Н., Елисеева В.С. О концепции административно-правового ограничения прав граждан // Вестник ВЭГУ. 2018. № 5 (97). С. 89-104.

### **СИСТЕМА ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ВА МАЪМУРӢ ДАР ФЕДЕРАТСИЯИ РОССИЯ: КОРРУПСИЯИ ПИНӢОНӢ ВА ШАКЛӢОИ МУБОРИЗА БО ОН**

Нигоҳ накарда ба он ки мубориза бо коррупсия яке аз вазифаҳои асосии ислоҳоти маъмурии россиа муосир гаштааст, маълумотҳои омӯри аз он шаҳодат медиҳанд, ки натиҷанокии ҷораҳои андешидашаванда боз ҳам начандон баланд аст. Шаклҳои пинҳонии коррупсия дар низоми идоракунии давлатӣ ва маъмури ба давлат назар ба шаклҳои ошкоро зарари боз ҳам ҷиддӣ меоранд, ҷунки ошкорсозӣ ва пешгирии он хеле мураккаб ва исботи он амалан имконнопазир буда, ин дар навбати худ хисси бе ҷазо мондан ва дорои ҳама имконият буданро барои корманди коррупционер афзун менамояд. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ҷудоғонаи аҳамиятнок, ки бо ошкорсозии шаклҳои пинҳонии ҳавасмандгардонии кормандони коррупционер аз ҷониби сохторҳои тижоратӣ алоқаманданд, инчунин масъалаҳои бо дурнамои воқеӣ алоқаманди ҷораҳои муқовимат бо коррупсия дар Федератсияи Россия дида баромада шудаанд. Проблемаҳои муқовимат бо ҷунин шаклҳои пинҳонии порадиҳӣ ба монанди «аэродромҳои эҳтиётӣ» барои кормандони собиқӣ давлатӣ ва маъмури мавриди таҳлил қарор дода шудаанд. Шароитҳои муқаррар гардидаанд, ки дар онҳо шаклҳои бартариядоштаи мубориза бо коррупсия бо шаклҳои амалкунандаи он дарвоқеъ амалкунанда мебошанд.

**Калидвожаҳо:** коррупсия, ҳуқуқвайронкунонии маъмури, бо кор таъминкуни, идоракунии давлатӣ ва маъмури, кормандони давлатӣ ва маъмури, қонунвайронкуни, «аэродромҳои эҳтиётӣ».

### **СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО И МУНИЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: СКРЫТАЯ КОРРУПЦИЯ И ФОРМЫ БОРЬБЫ С НЕЙ**

Несмотря на то, что борьба с коррупцией стала одной из ключевых задач административной реформы современной России, данные статистики говорят о том, что результативность принимаемых мер по-прежнему не достаточно высока. Скрытые формы коррупции в системе государственного и муниципального управления приносят не менее значительный ущерб государству, чем формы явные и зачастую оказывают более вредоносное воздействие на систему государственного и муниципального управления именно в силу того, что выявить и пресечь их достаточно сложно, доказать практически невозможно, что в свою очередь влечет за собой ощущение безнаказанности и вседозволенности для коррумпированного чиновника. В настоящей статье рассмотрены отдельные значимые вопросы, связанные с выявлением скрытых форм поощрения бизнес - структурами коррумпированных чиновников, а также вопросы связанные с реальными перспективами развития мер по противодействию коррупции в Российской Федерации. Проанализированы проблемы противодействия таким скрытым закамouflированным формам взятки как «запасной аэродром» для бывших государственных и муниципальных служащих. Определены условия, при которых наличествующие согласно действующей правовой базе формы борьбы с коррупцией, будут по-настоящему действенными.

**Ключевые слова:** коррупция, административное правонарушение, трудоустройство, государственное и муниципальное управление, государственные и муниципальные служащие, правонарушение, «запасные аэродромы».

### **THE SYSTEM OF STATE AND MUNICIPAL MANAGEMENT IN THE RUSSIAN FEDERATION: HIDDEN CORRUPTION AND FORMS OF COMBATING IT**

Despite the fact that the fight against corruption has become one of the key tasks of the administrative reform of modern Russia, statistics show that the effectiveness of the measures taken is still not high enough. Hidden forms of corruption in the system of state and municipal administration bring no less significant damage to the state than the forms of obvious and often have a more harmful impact on the system of state and municipal administration precisely because it is difficult to identify and stop them, it is almost impossible to prove that, in turn, entails a sense of impunity and permissiveness for a corrupt official. This article discusses some important issues related to the identification of hidden forms of encouragement of corrupt officials by business structures; issues related to the prospects of development of anti-corruption measures in the Russian Federation. Problems of counteraction to such hidden disguised forms of a bribe as "reserve airfield" for the former state and municipal employees are analyzed. The conditions under which the forms of combating corruption that are available under the current legal framework will be truly effective have been determined.

**Key words:** corruption, administrative offense, state and municipal administration, employment, state and municipal employees, offense, "spare airfields»

**Сведения об авторах:** *Романова Каринэ Эмильевна* - младший советник юстиции, помощник прокурора Автозаводского района г. Нижний Новгород. Адрес: 603083, Российская Федерация, Нижний Новгород, ул. Г.Смирнова, 5

*Рыбкина Ольга Сергеевна* – кандидат политических наук, доцент кафедры управления и маркетинга Нижегородского института управления Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Адрес: 603950, Российская Федерация, пр. Гагарина, 46, Нижний Новгород

**Information about the authors: Romanova Karine Emiliievna** - Junior Counselor of Justice, Assistant Prosecutor of the Avtozavodsky District of Nizhny Novgorod; **Address:** 603083, Russian Federation, Nizhny Novgorod, ul. G. Smirnova, 5  
**Rybkina Olga Sergeevna** - Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Department of Management and Marketing, Nizhny Novgorod Institute of Management, Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, **Address:** 603950, Russian Federation, Nizhny Novgorod, Gagarina Ave, 46

УДК 327(581)(575.3)

## АФГАНИСТАН ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

*Мирзоев С.Т.*

Институт изучения проблем стран Азии и Европы АН РТ

«...Наша приоритетная внешнеполитическая задача, – сказал Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон, – создание вокруг Таджикистана стабильной, безопасной обстановки, формирование таких условий, которые позволили бы нам максимально сконцентрировать усилия и ресурсы на решении внутривнутриполитических задач государства, прежде всего, социально-экономических. Внешнеполитическая деятельность отвечает коренным интересам её народа, как в краткосрочной, так и долгосрочной перспективе. Именно поэтому нашу мирную, открытую, понятную, предсказуемую и конструктивно-прагматичную внешнюю политику одобряет абсолютное большинство населения страны и адекватно воспринимает мировое сообщество...» [4,с.5].

Исламская Республика Афганистан является южным соседом Республики Таджикистан, протяженность государственной границы с этой страной составляет 1344,15 км, из них речная граница составляет 1135,3 км, сухопутная 189,85 км, и озерная 19 км [12]. Таджикистан - единственная страна на пространстве СНГ, имеющая самую протяженную границу с Афганистаном, основная часть которой проходит по сложному горному рельефу. Четыре провинции Афганистана – Бадахшан, Тахор, Кундуз и Балх граничат непосредственно с Таджикистаном. Если обратить взор на юг, то ещё раз можно убедиться, что установление прочного мира и стабильности в соседнем Афганистане, политической безопасности, а решение затяжного кризиса отвечают национальным интересам Республики Таджикистана и другим государствам региона.

Особо следует подчеркнуть, что традиционно двусторонние отношения с Исламской Республикой Афганистан являются одним из приоритетных векторов внешней политики Республики Таджикистан. Она основана на исторических, языковых, культурных и религиозных общностях двух народов. Базируются на принципах добрососедства, дружбы и долгосрочного плодотворного и взаимовыгодного сотрудничества.

Безусловно, Таджикистан заинтересован в скорейшем решении многолетнего афганского кризиса, установлении безопасности, стабильности и ее экономического развития, поскольку осознает, что региональную безопасность особенно Центральной Азии невозможно представить без решения афганского кризиса.

В этом контексте, Основатель мира и национального единства - Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон неоднократно отмечал, что «...обеспечение мира и стабильности в Центральной Азии имеет неразрывную связь с ситуацией с безопасностью в Афганистане. Таджикистан, имеющий протяженную границу с Афганистаном, не может оставаться равнодушным к нынешней ситуации в этой дружественной и соседней стране, в том числе в ее северных регионах. Мы еще в девяностые годы прошлого столетия с трибун международных и региональных организаций, в том числе ООН, неоднократно указывали на необходимость безотлагательного решения проблем соседней нам страны - Афганистана» [2].

Следует отметить, что дипломатические отношения между Республикой Таджикистан и Исламской Республикой Афганистан были установлены 15 июля 1992 года. С 2001 года в Кабуле функционируют Посольство Республики Таджикистан, консульства в провинциях Мазори Шариф, Кундузе и Файзабаде. Афганистан также имеет свое посольство в Душанбе и консульство в Хороге. На всех встречах двух глав государств и делегаций высокого уровня с 1992 года по сей день обсуждается широкий спектр жизненно важных вопросов, отвечающий национальным интересам обеих стран [6]. Благодаря взаимной заинтересованности в развитии двустороннего сотрудничества на сегодняшний день создана солидная договорно-правовая база, а также платформа двустороннего взаимовыгодного сотрудничества, которые охватывают большинство сфер деятельности, таких как политическая, экономическая, энергетическая,

сфера образования и культуры, транспорта, транзита пассажиров и грузов, а также сотрудничество в области обеспечения безопасности и борьбы с терроризмом, экстремизмом, сепаратизмом и организованной преступностью [6].

Республика Таджикистан с момента обретения независимости была и остаётся заинтересованной в сохранении независимости, территориальной целостности Афганистана и консолидации всех его политических сил. Внешнеполитические инициативы Таджикистана заключаются в содействии многострадальному афганскому народу в обретении мира, экономическом и гуманитарном возрождении Афганистана. Неоднократно и заблаговременно Таджикистан призывал мировое сообщество к действенному решению афганской проблемы, всеобъемлющей и наступательной борьбе с угрозами.

Таджикистан на всех уровнях, как с трибуны ООН и других влиятельнейших международных организаций, так и в ходе двусторонних встреч и переговоров глав государств, относительно ситуации в Афганистане, поднимает вопрос о поисках путей и способах решения афганского кризиса. Особенно о влиянии безопасности и стабильности в этой стране на региональную и международную обстановку. Также было выдвинуто несколько конкретных инициатив по решению существующих в Афганистане проблем, оказанию необходимой помощи и по привлечению внимания различных государств и организаций к этой стране. В частности, в апреле 2003 года, по инициативе Основателя мира и национального единства - Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона, было принято решение Постоянного Совета ОБСЕ о придании Афганистану статуса партнера в сотрудничестве с Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе. После событий 11 сентября 2001 года в США и начала антитеррористической операции, значительно продвинулась политика Правительства Республики Таджикистан по поддержке процесса укрепления устоев государственности в Афганистане, достижения мира и стабильности и послевоенного восстановления страны, а также предотвращения угроз и вызовов с территории данного государства. После прихода к власти в Афганистане легитимного правительства, главы наших государств неоднократно совершали визиты, во время которых в Кабуле и Душанбе обсуждался широкий спектр двусторонних и многосторонних отношений, и определялись основные направления взаимовыгодного сотрудничества [4,с.23].

Стороны уделяют особое внимание вопросам экономического сотрудничества, включая транзит грузов через территорию Таджикистана, строительство дорог и мостов. В целях расширения и углубления двустороннего сотрудничества на границе между двумя странами построены мосты, связывающие обе страны через реку Пяндж, которые способствуют реализации инициативы о транс-афганском транспортном коридоре и позволяют улучшить инфраструктуру всего региона. В этом плане предпринимаемые Республикой Таджикистан шаги по созданию транзитных путей через Афганистан отвечают региональным интересам по расширению сети дорог в контексте развития международного транспортного коридора «Север-Юг» и эффективного развития международных и внешнеэкономических связей стран региона.

Одним из приоритетных направлений двустороннего сотрудничества является получение выхода через Афганистан к портам Персидского залива и Индийского океана и считается самым коротким путем. С учетом протяженности государственной границы Таджикистан можно рассматривать как один из основных транзитных путей в Афганистан. В связи с этим стороны осознают необходимость строительства мостов через приграничную реку Пяндж и дорог, а также развития инфраструктуры [4,с.23].

На сегодняшний день на границе между Таджикистаном и Афганистаном эксплуатируется 7 мостов через реку Пяндж.

1. **Шаартузский мост** (в Нижнем Пяндже) - Айвадж. Двухполосный автомобильный мост длиной 672 метра и 11,6 метров в ширину. Мост через реку Пяндж соединяет район Нижний Пяндж Хатлонской области и афганский Шерхан-Бандар провинции Кундуз. Открылся 26.08.2007г.;

2. **Шураабадский мост** - эксплуатацию которого планировалось начать в начале 2016 года. Начало строительство моста 31 ноября 2011г.;

3. **Дарвазский мост** - расположен в районе Калаи Хумб. Длина моста составляет 135 метров и состоит из двух полос. Дата начала эксплуатации 6 июля 2004 года;

4. **Ванджский мост** - висячий мост длина составляет 216 метров, его ширина составляет 5 метров, а грузоподъемность 30 тонн. Открылся в августе 2011 года в посёлке Хумроги;

5. **Ванджский мост -2** – Грузоподъемность 100 тонн, длина - 146 метров, ширина 10,5 метров и проезжая часть составляет - 8,5 метров. Сдан в эксплуатацию в 29 июля 2015 года;

6. **Хорогский мост** (Село Тем в Шугнанском районе) - Длина моста составляет 135 метров, ширина -3,5 метров с грузоподъемностью до 25 тонн. Построен в 2002 году.

7. **Ишкашимский мост** - в поселке Лангар. Соединяющий район Ишкашим ГБАО Таджикистана и район Ишкашим провинции Бадахшан Афганистана. Он был построен для военного обеспечения советских войск в Афганистане в 80-ых годах прошлого столетия [3].

Самое важное -это то, что благодаря этим мостам ещё больше укрепляются узы дружбы и традиции добрососедства.

С целью развития торгового сотрудничества между двумя странами было открыто несколько приграничных торговых пунктов в кишлаках Рузвай (Дарвазский район), Тем (возле Хорога) и Ишкашим (Ишкашимский район). В этой приграничной зоне, с двух сторон, создана современная инфраструктура, в том числе здания для таможенного и пограничного контроля и пункт приграничной торговли. Для содействия местному бизнесу и его поддержки в приграничных регионах, развития приграничной торговли ПРООН разработал проект фаза II (LITASA II) «Улучшение благосостояния населения на таджикско-афганских приграничных территориях» и «Одно село - один продукт». Данный проект осуществляется в рамках Программы Развития Сообществ ПРООН, является трехлетней инициативой (2017-2020). Финансируется правительством Японии через Японское Агентство по Международному Сотрудничеству (JICA) и осуществляется ПРООН в Таджикистане и ПРООН в Афганистане, в партнёрстве с Министерством экономического развития и торговли Республики Таджикистан, Министерством сельского реабилитации и развития Исламской Республики Афганистан, а также с другими правительственными и общественными структурами на местах [1].

Среди основных целей проекта -доступ населения к приграничной торговле, диалогу и партнерству. В рамках проекта в Хатлонской области РТ и Душанбе, организован и проведен ряд мероприятий, в том числе деловые встречи бизнесменов приграничных регионов Таджикистана и Афганистана, а также ярмарки-продажи продукции. В марте 2018 года члены группы «Одно село - один продукт» из Афганистана приняли участие в выставке сельскохозяйственной продукции, организованной Торгово - промышленной палатой Таджикистана [8].

Экономические отношения между Таджикистаном и Афганистаном осуществляются в рамках торгового соглашения между двумя странами, ратифицированного 13 сентября 2004 года. В рамках данного соглашения запланировано несколько важных проектов:

- транзитные перевозки на основании трехстороннего соглашения о торговле и транзите между Таджикистаном, Афганистаном и Пакистаном;
- Реализация проекта новой системы электроснабжения (CASA-1000);
- Строительство новой дороги Таджикистан - Афганистан - Туркменистан;
- Создание новых пунктов пограничных переходов.

Объем товарооборота между Афганистаном и Таджикистаном в 2018 году достиг 72,2 млн долларов (через мост Нижний Пяндж). Причем объем экспорта Таджикистана составил 71,1 млн долларов. По сравнению с 2017 годом, меньше на 1,7 млн долларов [11]. Таджикские бизнесмены больше всего экспортируют в Афганистан цемент, изделия из железа и стали, электроэнергию, продукты питания, а импортируют напитки, бытовую технику, фрукты и овощи [8].

В октябре 2018 года в городе Бохтаре Хатлонской области РТ была проведена выставка достижений таджикских и афганских предпринимателей, в которой приняли участие 28 предпринимателей Хатлонской области и 17 предпринимателей афганских приграничных провинций Бадахшан, Тахор, Кундуз и Балх. В ходе проведения данной выставки было подписано 45 соглашений о торгово-экономическом сотрудничестве на сумму 975 тыс. долларов. Реализацию этих соглашений планируется завершить до октября 2020 года. Согласно этим документам стороны договорились приобретать продукцию собственного производства, включая сухофрукты, сельскохозяйственную продукцию, парфюмерию, одежду и товары народного потребления, или продавать свою продукцию на внутренних рынках друг у друга. Эффективное использование существующей дороги и мостов приводит к увеличению экспортного потенциала местных предпринимателей и фермеров, а также к развитию экспорта сельскохозяйственной продукции в Афганистан. На сегодня утверждено «Трехстороннее соглашение о торговле и транзите между Таджикистаном, Афганистаном и Пакистаном», которое является правовой базой для экспорта большого объема товаров таджикских предпринимателей в Афганистан [8].

Поддержка свободной экономической зоны (СЭЗ) «Пяндж» - это возможность своевременного привлечения инвесторов для создания инфраструктуры и создания совместных

предприятий. Последний визит делегации из Афганистана, в том числе Министра развития села ИРА, показал, что на территории СЭЗ «Пяндж» имеются много возможностей для афганских предпринимателей в создании совместных производственных предприятий. Поэтому целесообразно в рамках проекта LITACA II ПРООН и других международных программ развития предоставить техническую помощь и привлечь иностранных инвесторов в СЭЗ «Пяндж» для создания предприятий и улучшения инфраструктуры этой зоны.

Сотрудничество в области энергетики. Еще одно важное направление взаимодействия - гидроэнергетика, где стратегию определяет огромный потенциал гидроэнергетических ресурсов Таджикистана. По их запасам РТ занимает второе место в СНГ (после России) и восьмое - в мире (после Китая, РФ, США, Бразилии, Заира, Индии и Канады). Фактически в республике сосредоточено около 4% мирового гидроэнергетического потенциала [7, с. 179].

Согласно двухстороннему договору между Открытой Акционерной Холдинговой Компанией «Барки Точик» и Da Afghanistan Breshna Sherkat, Таджикистан за 2017 году экспортировал в Афганистан 1,3 млрд кВт·ч электроэнергии. В 2018 году увеличить поставки до 1,5 млрд кВт·ч. Сегодня проектирование линии электропередач 500 кВт постоянного тока ГЭС «Сангтуда» до границы Афганистана завершено. Протяженность этой линии электропередач составило 117 км [10].

После завершения первого крупнейшего межрегионального проекта CASA-100 («Central Asia-SouthAsia»), Таджикистан и Киргизия смогут поставлять ежегодно до 5 млрд киловатт-часов электроэнергии в Афганистан и Пакистан. Общая стоимость проекта составляет более 1 млрд. долларов и предполагается строительство 1,3 тысячи км ЛЭП для передачи электроэнергии от существующих ГЭС в Киргизии и Таджикистане. Проект поддержали Всемирный банк, Исламский банк развития, Агентство международного развития США (USAID), госдепартамент США, министерство международного сотрудничества Великобритании (DFID) и Австралийское агентство международного развития (Aus AID) [9].

По квоте Правительства Республики Таджикистан 50 граждан Исламской Республики Афганистан обучаются в высших учебных заведениях Таджикистана [6].

Другое важное приоритетное направление - это взаимодействие в борьбе против незаконного оборота наркотиков. С обретением независимости Таджикистан активно включился в борьбу с международной транснациональной организованной преступностью, неотъемлемой частью которой считается незаконный оборот наркотиков. На основе мирового опыта Таджикистан разработал национальную антинаркотическую стратегию, включающую краткосрочные и долгосрочные программы, двусторонние и многосторонние уровни сотрудничества.

В 2005 году правительство Республики Таджикистан и правительство Исламской Республики Афганистан подписали Соглашение о сотрудничестве в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров. Сегодня в Файзабаде, Кундузе и Мазари-Шарифе (ИГА) открыты и функционируют представительства Агентства по контролю за наркотиками (АКН) при Президенте Республики Таджикистан, деятельность которых приносит положительные результаты [5]. На сегодняшний день Душанбе и Кабул эффективно взаимодействуют против наркоугроз.

В рамках приоритетных направлений внешней политики Таджикистан считает, что только созидательное сотрудничество и взаимное доверие могут противостоять глобальным современным вызовам и угрозам в Центральной Азии. Поскольку региональное сотрудничество является важнейшим средством обеспечения безопасности, решения экономических, социальных, экологических проблем, то созидательная региональная интеграция пойдет во благо каждого государства в регионе.

Сегодня Таджикистан как самостоятельный субъект международных отношений и состоявшееся стабильное государство вступил с динамично развивающейся экономикой и четко расставленными внешнеполитическими приоритетами с учетом долгосрочных национальных интересов в региональную интеграцию. Республика Таджикистан повышает свой авторитет на региональной и мировой арене, и это свидетельствует об увеличении веса на региональном уровне. Вместе с тем, с учетом современных реалий Концепция внешней политики требует модернизации и продвижения национальных интересов на принципах прагматизма, поскольку внутренние и внешние факторы будут влиять на трансформационный процесс.

Таким образом, реализация внешней политики Республики Таджикистан, запланированных и перспективных важных проектов в области гидроэнергетики во многом зависит от военно-политической ситуации в Исламской Республике Афганистан и от взаимоотношения стран региона и целом. Таджикистан заинтересован в сохранении

территориальной целостности, становлении прочного мира, политической безопасности в соседнем стране. В дальнейшем сохранит и будет интенсивно расширять взаимовыгодное многоаспектное сотрудничество в двустороннем и многостороннем форматах. Дальнейшее развитие отношений между Таджикистаном и Афганистаном будет зависеть от скорейшего решения афганского конфликта, поскольку обе стороны заинтересованы в укреплении своей государственной независимости.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Livelihoods improvement in Tajik-Afghan Cross-border Areas. [Электронный ресурс]. <http://www.tj.undp.org/>.
2. Выступление Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистана Эмомали Рахмона на Международной конференции высокого уровня на тему «Противодействие терроризму и насильственному экстремизму». 4 мая, 2018. Душанбе. [Электронный ресурс]. <http://www.president.tj>.
3. Границы Таджикистана. [Электронный ресурс]. <http://life.ansor.info/>.
4. Зарифи Х. Государственная независимость и развитие таджикской дипломатии // Дипломатия Таджикистана: вчера и сегодня. В двух томах. Т. 1 / Под общ. ред. Х. Зарифи; сост. Д. Назриев. -Душанбе: Ирфон, 2009. – 296 с.
5. Искандаров К. Таджикско-афганские отношения и перспективы их развития. [Электронный ресурс]. <https://cyberleninka.ru>
6. Министерство иностранных дел Республики Таджикистан. Отношения Таджикистана с Афганистаном. [Электронный ресурс]. <http://mfa.tj/> <https://news.tj/>.
7. Петров Г. Гидроэнергетические ресурсы Таджикистана // Центральная Азия и Кавказ, 2003. – № 3 (27). – С. 179. [Электронный ресурс]. <https://ca-c.org/journal/>.
8. Приграничная торговля – направление устойчивого развития малого и среднего бизнеса [Электронный ресурс]. <https://news.tj/>.
9. Проект CASA-1000 свяжет Центральную и Южную Азию. [Электронный ресурс]. <https://www.bbc.com/>.
10. Таджикистан выручил от экспорта электроэнергии в Узбекистан 2,1 миллиона долларов. Электроэнергетический Совет Содружества Независимых Государств Исполнительный комитет. [Электронный ресурс]. <http://energo-cis.ru/news/>.
11. Таджикистан и Афганистан рассмотрели свыше 16 вопросов сотрудничества. [Электронный ресурс]. <https://tajikistan24.com/>
12. Таджикско-афганская Государственная граница. [Электронный ресурс]. <http://mfa.tj/>.

#### АФГОНИСТОН ДАР СИЁСАТИ ХОРИЧИИ ЧУМХУРИИ ТОЧИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф хусусиятҳои ҳосси сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистонро нисбат ба Афғонистон мавриди баррасӣ қарор додааст. Қайд гардидааст, ки маъмулан, муносибатҳои дучониба бо Ҷумҳурии Исломии Афғонистон яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд. Он бар умумиятҳои таърихӣ, забонӣ, фарҳангӣ ва динии мардумони ҳарду кишвар асос ёфтааст. Дар заминаи принсипҳои ҳамсоғии нек, дӯстӣ ва ҳамкориҳои дарозмуддати самараноки мутақобилан судманд устувор мебошанд. Чониҳо ба масъалаҳои ҳамкориҳои иқтисодӣ, аз ҷумла интиқоли борҳо тавассути ҳудуди Тоҷикистон, сохтмони роҳҳо ва пулҳо, таваҷҷуҳи махсус зоҳир мекунад. Бо мақсади васеъ ва амиқтар гардондани ҳамкориҳои дучониба дар сарҳади байни ду кишвар пулҳои сохта шудаанд, ки ҳарду давлатро ба воситаи дарёи Панҷ пайваст мекунад ва ба татбиқи ташаббусҳои марбут ба гузаргоҳи нақлиёти транс-афғонӣ мусоидат менамоянд ва беҳтарсозии инфрасохтори тамоми минтақаро имконпазир месозанд. Дар робита ба ин, кӯшишҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба бунёди роҳҳои транзитӣ тавассути Афғонистон вобаста ба васеъсозии шабакаҳои роҳҳо дар ҷаҳорҷӯбаи рушди гузаргоҳи нақлиёти байналхалқии “Шимол-Ҷануб” ва тараққиёти босамари равобити байналмилалӣ ва иқтисодии хориҷии кишварҳои минтақа ҷавобгӯи манфиатҳои минтақавӣ мебошанд.

**Калидвожаҳо:** Афғонистон, Тоҷикистон, сиёсати хориҷӣ, ҳамкориҳо, амният, иқтисод.

#### АФГАНИСТАН ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье автор рассматривает особенности внешней политики Республики Таджикистан по отношению к Афганистану. Отмечает, что традиционно двусторонние отношения с Исламской Республикой Афганистан являются одним из приоритетных векторов внешней политики Республики Таджикистан, которая основана на исторических, языковых, культурных и религиозных общностях двух народов, и базируется на принципах добрососедства, дружбы и долгосрочного плодотворного и взаимовыгодного сотрудничества. Стороны уделяют особое внимание вопросам экономического сотрудничества, включая транзит грузов через территорию Таджикистана, строительство дорог и мостов. В целях расширения и углубления двустороннего сотрудничества на границе между двумя странами построены мосты, связывающие обе страны через реку Пяндж, которые способствуют реализации инициативы о транс-афганском транспортном коридоре и позволяют улучшить инфраструктуру всего региона. В этом плане предпринимаемые Республикой Таджикистан шаги по созданию транзитных путей через Афганистан отвечают региональным интересам по расширению сети дорог в контексте развития международного транспортного коридора «Север-Юг» и эффективного развития международных и внешнеэкономических связей стран региона.

**Ключевые слова:** Афганистан, Таджикистан, внешняя политика, сотрудничество, безопасность, экономика.

#### AFGHANISTAN IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article the author considers the features of the foreign policy of the Republic of Tajikistan in the relation to Afghanistan. He analyzed that traditionally bilateral relations with the Islamic Republic of Afghanistan is one of the priority vectors of the foreign policy of the Republic of Tajikistan. It is based on the historical linguistic, cultural and religious communities of two people. Based on the principles of good neighborliness, friendship and long-term fruitful and mutually beneficial cooperation. The parties pay special attention to issues of economic cooperation, which including the

transit of goods through the territory of Tajikistan of the construction of roads and bridges. In order to expand and deepen bilateral cooperation on the border between these countries, bridges were built linking the two countries across the Panj River, which contribute to the implementation of the trans-Afghan transport corridor initiative and allow improving the infrastructure of the entire region. In this regard, the steps taken by the Republic of Tajikistan to create transit routes through Afghanistan of the regional interest to expand the road network in the context of developing of the North-South international transport corridor and effectively develops the international and foreign economic relations of the countries of this region.

**Key words:** Afghanistan, Tajikistan, foreign policy, cooperation, security, economy.

**Сведения об авторе:** *Мирзоев Саймуллоев Тиллоевич* - Институт изучения проблем стран Азии и Европы Академии наук Республики Таджикистан, ведущий научный сотрудник. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки 40. E-mail: [stmirzoev@mail.ru](mailto:stmirzoev@mail.ru)

**Information about the author:** *Saimuddin Tilloevich Mirzoev* - Institute of Asian and European Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, leading researcher. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 40 Rudaki Ave. E-mail: [stmirzoev@mail.ru](mailto:stmirzoev@mail.ru)

УДК: 323/324(575.3)

## ОБРАЗОВАНИЕ ТАДЖИКСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

*Сафаров Л.Ш.*

Таджикский национальный университет

Образование в 1929 г. суверенной Таджикской Советской Социалистической Республики в составе СССР, рост влияния Коммунистической партии, всё более прочное сплочение вокруг неё широких трудящихся масс, рост рядов комсомола и других общественных организаций, успехи в экономическом и культурном строительстве, постоянная забота правительства о дежканстве и городском населении, формирование национального рабочего класса не могли не сказаться на политической активности масс [1, с.152]. В 1929 г. процент явки избирателей на выборы по районам и вилайетам был более или менее стабилен и не отличался от средне-республиканского показателя (42,9%) более чем на 14,5% (в кишлачной местности Душанбинского райгорсовета активность избирателей самая высокая в республике - 57,4%. Разница между самым высоким и самым низким показателем активности (Гармский вилайет-37,9%) не превышала 20% [2].

В конце 1930 и начале 1931 г. в очередных выборах в Советы участвовало уже 56% избирателей против 43% в 1928-1929 гг. Перевыборы Советов в 1930-1931 гг. проводились в обстановке развернувшегося социалистического строительства. В Таджикистане это была первая всеобщая избирательная кампания после преобразования его из автономной в союзную республику.

Характерной особенностью избирательной кампании 1930-1931 гг. в Таджикистане явился очень большой по сравнению с другими среднеазиатскими республиками прирост активности избирателей. В выборах органов Советской власти теперь участвовало большинство избирателей. Уровень охвата населения Таджикской ССР самой массовой формой участия в управлении государством был почти такой же, как и в среднем по Советскому Союзу (в 1929 г. разрыв достигал почти 20%).

В результате избирательной кампании 1930-1931 гг. в сельские Советы Таджикской ССР были избраны представители групп сельского населения, являющихся наиболее прочной опорой Советской власти. Всего по 207 джамоатским советам было избрано 5353 депутата, в том числе 1164 женщины (21,7%). При этом, в 1928-1929 гг. женщин было в сельсоветах 14,7%. На составе депутатов можно показать те знаменательные перемены в общественной и культурной жизни таджикского народа, которые произошли за два года развернутого социалистического строительства. Количество неграмотных в составе джамоатских советов снизилось с 81,2 до 71,6%. Подавляющее большинство членов джамоатских советов были крестьяне (78,2%), 29,3% крестьян - депутатов джамоатских советов составляли колхозники, а среди единоличников преобладала беднота. Рабочие среди членов джамоатских советов составляли 13,3%, а среди председателей джамоатских советов - 7,1%. Значительно повысилась партийная прослойка в джамоатских советах: среди членов Советов - с 3,8 до 15,6%, среди председателей джамоатских советов - с 12,7 до 30,0%. В Советы избрано впервые 3705 человек (69,2%) [3, с.33].

Одним из самых значимых достижений развития конституционного процесса в начальный период становления таджикской государственности в 20-е годы XX века стало то, что впервые в истории таджикского народа в Конституции Таджикской ССР, принятой в 1931 году, в статье 1 было записано, что выборы депутатов в Верховный Совет Таджикской ССР производятся на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании.

В развитии советской демократии и перестройке работы Советов важную роль сыграли перевыборы Советов в 1934-1935 гг. Особенность данной избирательной кампании заключалась в том, что она проходила в условиях решающих успехов социалистического строительства в городе и деревне, невиданно возросшего удельного веса СССР на международной арене. Успехи в социалистическом строительстве, естественно, сказались на активности трудящихся в период избирательной кампании 1934-1935 гг.

20 октября 1934 г. ЦИК Таджикской ССР утвердил новую инструкцию о выборах в Советы и на съезды Советов Таджикистана, которая, обобщая опыт работы избирательных комиссий прошлых лет, более четко и подробно определила полномочия и обязанности избирательных комиссий. Для руководства перевыборами Советов Президиум ЦИК Таджикской ССР 1 октября 1934 г. создал Центральную избирательную комиссию в составе 19 человек под председательством Ш.Шотемора. Большое внимание уделялось формированию районных избиркомов и их состава. В сельской местности Таджикистана работали 419 избирательных комиссий [4]. От качества работы сельских избиркомов во многом зависел успех кампании. Там, где районные избирательные комиссии умело руководили работой по подготовке к выборам, успешно проходила перевыборная кампания. Примером этому может служить деятельность Ходжентского, Ура-Тюбинского, Яванского, Дангаринского, Шахристанского и других районных избирательных комиссий. Результатом хорошей деятельности комиссий явилась активность избирателей на выборных собраниях. Так, в Дангаринском районе явка их составляла 92,4%, в Яване - 90,8, Ура-Тюбе - 83,8%, что превышало средние республиканские показатели на 6-15% [5].

Центральная избирательная комиссия при Президиуме ЦИК Таджикской ССР регулярно проверяла работу местных избирательных комиссий и заслушивала отчёты об их деятельности. В целях разъяснения населению задач социалистического строительства и оказания помощи районным и сельским избирательным комиссиям распространялись агитматериалы, проводились митинги, беседы, отдельные женские собрания. Были организованы агитбригады, передачи по радио, доклады наркоматов с их отчётом и участием в перевыборной кампании и т.д. Так, Центризбирком были изданы на таджикском, узбекском и русском языках и отправлены в районы 11500 экземпляров «Инструкций о перевыборах в Советы», 140 тыс. экз. лозунгов на различные темы, 12 тыс. экз. красочно оформленных плакатов, также 900 экз. обращения ЦИК Союза ССР «Ко всем избирателям» [5]. Одной из особенностей выборной кампании 1934-1935 гг. явилась очень высокая активность трудящихся.

В 1936 году была принята новая Советская Конституция, законодательно закрепившая победу социализма в СССР. С созданием морально-политического единства советского общества в соответствии с Конституцией СССР 1936 г. Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов были преобразованы в Советы депутатов трудящихся. Это отражало глубокие изменения, происшедшие в политическом строе советского государства, и свидетельствовало о существенном расширении социальной базы Советов, об изменении системы высших и местных органов государственной власти [6]. Советы стали представительными органами всего народа.

Принятие Конституции СССР 1936 г. существенно изменило структуру и порядок формирования органов представительной власти, определило новый этап в развитии избирательного процесса в советском государстве. Прежняя система высших органов государственной власти - съезд Советов СССР, Центральный исполнительный комитет СССР, Президиум ЦИК - были заменены Верховным Советом СССР и Президиумом Верховного Совета СССР. Аналогичные органы создавались в союзных и автономных республиках. Была значительно упрощена структура местных Советов - вместо съездов Советов были созданы Советы депутатов трудящихся (краевые, областные, районные и т.д.). В результате в системе представительных органов власти произошёл переход от съездов депутатов к Советам, непосредственно избираемым населением [7].

Конституция СССР 1936 г. сыграла важную роль в формировании советского избирательного права. В Конституцию впервые была включена глава «Избирательная система», посвящённая участию граждан СССР в выборах в Советы депутатов трудящихся. В ней получили юридическое закрепление все демократические принципы, лежащие в основе новой



системы выборов, а именно: всеобщее прямое равное избирательное право при тайном голосовании. Избирательное право было предоставлено только гражданам СССР. Согласно ст. 135 Конституции СССР: «Выборы депутатов являются всеобщими: все граждане СССР, достигшие 18 лет, независимо от расовой и национальной принадлежности, вероисповедания, образовательного ценза, оседлости, социального происхождения, имущественного положения и прошлой деятельности, имеют право участвовать в выборах депутатов и быть избранными, за исключением умалишённых и лиц, осуждённых судом с лишением избирательных прав» [8]. Провозглашалось, что депутатом Верховного Совета СССР может быть избран каждый гражданин СССР, достигший 23 лет, независимо от расовой и национальной принадлежности, пола, вероисповедания, образовательного ценза, оседлости, социального происхождения, имущественного положения и прошлой деятельности. Согласно ст. 139 выборы во все Советы депутатов трудящихся, начиная от сельского и городского Совета депутатов трудящихся вплоть до Верховного Совета СССР, производились гражданами непосредственно путём прямых выборов [8].

Анализируя избирательный процесс в СССР с 1918 по 1936 гг. обращает на себя внимание тот факт, что избирательная система, действовавшая в стране в этот период, несмотря на принципиальное отличие, во многом по форме была построена аналогично действовавшей в Российской Империи при выборах в Государственную Думу. Общее начало, объединяющее эти избирательные системы, состояло в непрямом характере выборов. Конституция 1936 г. устраняла эту преимущество, и тем самым сделала решающий шаг в направлении демократизации общества и расширения прав и свобод для всех категорий граждан СССР. То есть то, что к середине двадцатых годов XX в. повсеместно утвердилось, и было законодательно закреплено открытое голосование как единственная форма принятия решений, Конституцией СССР 1936 г. было упразднено как норма, не соответствующая демократическим принципам.

Таким образом, созданная на основании положений Конституции СССР 1936 г. избирательная система была кардинальным шагом вперёд, по сравнению с прежними избирательными системами, существовавшими в стране. Это выражалось в том, что, во-первых, она опиралась на общедемократические принципы - всеобщее равное и прямое избирательное право при тайном голосовании. Во-вторых, с точки зрения законодательной техники, она поднялась на качественно более высокий уровень (решение вопросов о возрастном цензе, судимости, составлении списков, нарезке округов и т.д.).

Избирательная кампания 1937 г., прошедшая в союзных республиках в соответствии с Конституцией СССР 1936 г. и Конституциями союзных республик 1937 г. показала довольно существенное отличие государственной политики конца 1930-х гг. от начала десятилетия. Государственное руководство стало достаточно объективно оценивать социально-политическую ситуацию в стране [9].

Советская избирательная система 1937 г. заложила основу избирательного права, которое использовалось в последующем, и определила дальнейшее развитие избирательных отношений, которые не претерпели, с формальной точки зрения, серьезных изменений до 1980-х гг. В 1937 г. был сформирован субъектный состав избирательного права: субъект назначения выборов, кандидаты, избирательные комиссии различных уровней, избиратели, представители кандидатов. Многие положения нормативно-правового акта, регулировавшего выборы депутатов Верховного Совета СССР, прямо или косвенно повлияли и на современное избирательное право.

В Таджикистане на основе новой Конституции СССР 1936 г. и Конституции Таджикской ССР 1937 г. были утверждены Положения о выборах в Верховный и местные Советы депутатов трудящихся. На основе этих Положений в 1938-1939 годах в нашей республике были проведены выборы в высший и местные органы государственной власти. Проведённые в июле 1938 года выборы в Верховный Совет Таджикской ССР и в декабре 1939 года в местные Советы депутатов трудящихся республики завершили переход к новой системе представительных органов государственной власти, закреплённой в нормах новой Конституции Таджикской ССР.

Принятие новой Конституции 1936 г., дальнейшая демократизация избирательной системы создали большие возможности для приобщения граждан к активной политической жизни и управлению государством. 24 июня 1938 г., состоялись выборы в Верховный Совет Таджикской ССР на основе новой Конституции. Выборы продемонстрировали сплочённость населения республики вокруг Коммунистической партии. За кандидатов блока коммунистов и беспартийных проголосовало 99,6% избирателей, принявших участие в выборах. В декабре

1939 г. также успешно прошли выборы в местные Советы депутатов трудящихся. Выборы завершили перестройку всех органов государственной власти на основе новой Конституции [10].

Таким образом, мероприятия Советской власти, осуществлённые в 20-х-30-х гг. XX века в политической сфере, которые, прежде всего, были связаны со становлением таджикской государственности, функционировавшей в рамках федерации союзных советских республик, стали фундаментом для дальнейшего совершенствования избирательной системы в нашей республике.

С переходом к мирному строительству после окончания Великой Отечественной войны Коммунистическая партия Советского Союза продолжила курс на развертывание социалистической демократии, действие которой было несколько ограничено в военное время. 10 февраля 1946 г. состоялись выборы в Верховный Совет СССР, а в конце 1947 - начале 1948 гг. в местные Советы депутатов трудящихся, прошедшие при высокой политической активности избирателей. До проведения этих выборов в СССР сохраняли свои мандаты депутаты местных Советов депутатов трудящихся, избранные в довоенное время, то есть в 1939-1940 гг. Первая послевоенная избирательная кампания, развернувшаяся в конце 1945 - начале 1946 г., подробно освещалась в средствах массовой информации, а также в научной литературе. Следует признать, что первые выборы стали действительно большим событием в СССР после окончания войны [11]. Трудящиеся Таджикистана, как и весь советский народ, единодушно отдали свои голоса за кандидатов блока коммунистов и беспартийных.

В феврале 1947 г. прошли выборы в Верховный Совет Таджикской ССР, а в январе 1948 г. - в местные Советы депутатов трудящихся. Выборы позволили активизировать работу Советов [12].

Правовой основой проведения выборов в органы народного представительства в 1950-е годы являлись следующие законодательные документы: Конституция СССР 1936 года, Положение о выборах в Верховный Совет СССР, утвержденное Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 января 1950 года, Положение о выборах в краевые, областные, окружные, районные, городские, сельские и поселковые Советы депутатов трудящихся. В таких условиях в избирательную систему СССР были внесены следующие изменения: переход от многоступенчатых выборов к прямым, отменены ограничения классового характера и провозглашена всеобщность выборов, голосование стало тайным, а голоса избирателей равными, то есть каждый гражданин имел один голос. Возрастной ценз пассивного избирательного права указом «О возрастном цензе для граждан, избираемых в «Верховный Совет» от 10 октября 1945 г. составил 18 лет. Положение о выборах 1950 года увеличило возрастной ценз депутатов Верховных Советов: Союзного - с 18 лет до 23 года, а республиканских - до 21 года [13]. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 января 1950 года было утверждено Положение о выборах в Верховный Совет СССР, которое базировалось на конституционных принципах осуществления выборов. По положению избирательная система отражала статьи 134-141 Конституции СССР 1936 года. Следовательно, выборы депутатов в Верховный Совет СССР должны производиться избирателями на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании [14]. Надо признать, что в указанном Положении о выборах, так же как и в Конституции СССР 1936 года, была отражена норма, предусматривавшая демократическую процедуру проведения выборов на альтернативной основе. Так как Таджикистан являлся частью единого союзного государства, то, соответственно, указанные изменения в избирательном законодательстве СССР непосредственно распространялись и на избирательный процесс в союзных республиках, в том числе и на нашу республику.

18 февраля 1951 года состоялись выборы депутатов Верховного Совета Таджикской ССР, которые проходили в обстановке огромного политического подъёма, при высокой активности и организованности избирателей. Согласно данным Центральной избирательной комиссии общее количество избирателей по всем избирательным округам составило 872278 человек, из которых приняло участие в выборах депутатов Верховного Совета Таджикской ССР 872259 человек или 99,99 процента от общего количества зарегистрированных избирателей [15].

Во всех избирательных округах за кандидатов блока коммунистов и беспартийных голосовало 871791 избирателей, что составляет 99,95 процента от общего числа избирателей, участвовавших в голосовании. Голосовали против кандидатов в депутаты 463 человека, или 0,05 процента от общего числа избирателей, участвовавших в голосовании. Центральная избирательная комиссия, рассмотрев материалы по каждому избирательному округу, на основании статьи 37 «Положения о выборах в Верховный Совет Таджикской ССР»,

зарегистрировала избранных депутатов в Верховный Совет Таджикской ССР по всем избирательным округам [15].

Примечательным фактом избирательных компаний того времени было то, что выборам в Верховный Совет Таджикской ССР посвящали свои трудовые успехи рабочие и колхозники. Тема выборов была предметом самого горячего обсуждения в различных слоях общества. Об этом большом событии горячо говорили агитаторы в агитпунктах, на квартирах избирателей, в цехах промышленных предприятий, в колхозных чайханах-читальнях. У всех граждан страны Советов была убежденность в том, что Верховный Совет Таджикской ССР избирает народ, все трудящиеся - рабочие, колхозники, советская интеллигенция, мужчины и женщины, старики и молодежь. При этом кандидатами в депутаты Верховного органа государственной власти республики выдвигаются лучшие сыны и дочери народа. В сознании людей господствовало понимание того, что народ избирает свою родную советскую власть, и поэтому выборы - это кровное дело каждого гражданина Советского Союза, каждого трудящегося Советского Таджикистана.

В советский период важной частью избирательного процесса являлись выборы в местные представительные органы власти, которые представляли собой важное промежуточное звено между низовыми и высшими органами законодательной и исполнительной властями.

Так, в 1961 году были проведены выборы в местные Советы депутатов трудящихся Таджикской ССР, в результате которых было избрано 14880 депутатов, в том числе около 5 тысяч женщин. В числе депутатов - 7315 колхозников, 1879 рабочих, 1009 учителей, 318 врачей и средних медработников, 123 деятеля литературы и искусства, 59 научных работников, преподавателей высших учебных заведений и техникумов, 469 специалистов народного хозяйства. Депутатами были избраны представители всех национальностей, живущих в Таджикистане, которые вместе с таджикским народом самоотверженно боролись за дальнейший расцвет нашей республики. Коллективы трудящихся назвали своими кандидатами в депутаты достойных представителей интеллигенции, самых лучших сынов и дочерей народа. Эти выборы способствовали дальнейшему улучшению работы всех местных Советов, мобилизации тружеников города и села на успешное решение поставленных задач в области экономического и социального развития республики. Всё это положительно сказалось на работе Советов, на укреплении их связей с массами, способствовало ещё более широкому привлечению трудящихся к деятельности Советов. Кандидатами в депутаты были выдвинуты и представители советской интеллигенции академик А.М. Богоутдинов, известные писатели Ф. Ниёзи, Б. Рахимзода, лучшие учителя, врачи, деятели искусства [16].

4 марта 1965 года состоялись выборы в Советы депутатов трудящихся Горно-Бадахшанской Автономной области, районные, городские, кишлачные и поселковые советы Таджикской ССР. По итогам этих выборов в Совет депутатов трудящихся ГБАО избрано 123 чел., в 30 районных Советов - 2542 чел.; в 16 городских Советов - 1916 чел.; в 3 районных Совета города Душанбе - 597 чел.; в 266 кишлачных и 35 поселковых Советов - 13397 чел. Во все местные советы Таджикской ССР, включая ГБАО избрано 18575 женщин, или 43,5 процента; членов и кандидатов в члены КПСС - 8554 человека, или 46,1 процента; 10020 беспартийных, или 53,9 процента; 12175 рабочих и колхозников, или 65,6 процента [17]. Как видно, сформированные местные Советы депутатов трудящихся в полной мере отражали особенности социальной структуры советского общества.

Президиум Верховного Совета Таджикской ССР, получив полные данные об итогах выборов в местные Советы депутатов трудящихся, отметил, что в голосовании приняли участие: в ГБАО - 100%, в районные Советы - 100%, в городские Советы - 99,92%, в районные Советы города Душанбе - 99,80% и в кишлачные поселковые Советы - 99,99% от общего числа избирателей. За кандидатов блока коммунистов и беспартийных подано голосов: в областной Совет ГБАО - 99,97%, в районные Советы - 99,93%, в городские Советы - 99,56%, в районные Советы города Душанбе - 99,36%, в кишлачные и поселковые Советы - 99,91% к общему числу избирателей, принявших участие в голосовании [17].

Важным событием в общественно-политической жизни Таджикистана явились выборы в Совет Национальностей Верховного Совета СССР. 16 апреля 1966 года в Душанбе под председательством председателя республиканской Центральной избирательной комиссии У.К.Рахмедзаде состоялось её заседание. Комиссия рассмотрела вопросы, связанные с подготовкой к выборам в Совет Национальностей Верховного Совета ССР от Таджикской ССР. Комиссия заслушала сообщение секретаря избирательной комиссии В.А. Никитина об итогах регистрации окружными избирательными комиссиями кандидатов в депутаты Совета Национальностей Верховного Совета СССР от Таджикской ССР, выставленных общими

собраниями трудящихся промышленных предприятий, колхозов и совхозов. Комиссия с удовлетворением отметила, что выдвижение кандидатов в депутаты прошло на высоком идейно-политическом уровне, коллективы трудящихся выдвинули в состав кандидатов в депутаты лучших своих представителей. Окружными избирательными комиссиями зарегистрировано 32 кандидата в депутаты Совета Национальностей от Таджикской ССР, в том числе: 8 женщин, 8 беспартийных, 5 Героев Социалистического труда, 16 рабочих и колхозников, 20 кандидатов в депутаты избирались в высший орган государственной власти впервые.

Состоявшиеся в марте 1969 года выборы в местные Советы республики продемонстрировали единство таджикского народа, по итогам которых во все местные органы законодательной власти было избрано 18575 депутатов. В их числе - 8079 женщин, или 43,5%, 10020 беспартийных, или 53,9%, 12175 рабочих и колхозников, или 65,6%, 11034 чел., или 59,4% не являлись депутатами местных советов предыдущего созыва. Всего избрано 18576 депутатов местных советов. Это на 2708 больше, чем в предшествующие выборы. Всего в выборах в местные Советы депутатов трудящихся Таджикской ССР приняли участие 1.297200 человек, или 99,97% от общего числа избирателей [18].

Выборы продемонстрировали высокую явку избирателей. В выборах в областной Совет участвовало - 100%, в районные Советы 99,99%, в городские Советы - 99,94%, в районные Советы города Душанбе 99,98%, в кишлачные и поселковые Советы - 99,99% избирателей. За кандидатов блока коммунистов и беспартийных проголосовало в областной Совет 99,99%, в районные Советы - 99,95%, в городские Советы - 99,70%, в районные Советы города Душанбе - 99,96% от числа избирателей, принявших участие в голосовании [18].

В состоявшихся выборах в Верховный Совет Таджикской ССР в июне 1975 года приняли участие 1.549.995 избирателей, или 99,99%. Избирательная кампания по выборам в высший орган государственной власти республики проходила в обстановке высокой политической и трудовой активности масс. При этом за кандидатов в депутаты Верховного Совета Таджикской ССР голосовали 1549483 избирателя, что составляет 99,97% от общего числа избирателей, принявших участие в выборах. Против голосовали 512 избирателей, или 0,03%. Таким образом, все кандидаты в депутаты Верховного Совета Таджикской ССР получили абсолютное большинство голосов и были избраны депутатами по всем 325 избирательным округам [19].

Таким образом, в 60-70-е годы XX века в жизни Советов народных депутатов, как выборных органов государственной власти Таджикистана, происходили важные изменения, которые отразили характерные для того времени процессы трансформации советского общества. Эти изменения были связаны с постановлениями ЦК КПСС «Об улучшении работы сельских и поселковых Советов депутатов трудящихся (март 1967 г.), «О деятельности районных и городских Советов депутатов трудящихся» (март 1971 г.), а также с принятием в 1977 г. новой Конституции СССР и в 1978 г. новой Конституции Таджикской ССР [20].

Избирательная практика 1960-1970-х гг. показала, что процесс выборов в СССР, был сложным и многофакторным явлением. Принципы советской демократии существенно отличались от западного варианта демократии и строились не на основе модели конкуренции, а через определенные правила игры. В этом плане выборы напоминают айсберг, где само голосование является только незначительной частью, которая видна на поверхности. «Подводная» часть позволяла создать устойчивые связи между властью и населением, основанные на принципах взаимной лояльности и компромисса.

Выборы в СССР в 1960-1970-х гг. стремились соединить в себе как демократические черты, так и предсказуемость для власти и населения. Особенность этих выборов и всей избирательной системы этого периода состояла в том, что в стране сформировалась новая политическая реальность, адекватная тем изменениям, которые произошли с момента принятия Конституции СССР 1936 года, являющейся отражением реальности периода строительства социализма в отдельно взятой стране. После окончания второй мировой войны геополитическое пространство социализма заметно расширилось, возникла мировая социалистическая система, ставшая влиятельным субъектом мировой политики. Следствием этого стало снижение действия угроз демократическим преобразованиям, одним из значимых составляющих которых являлась эффективно функционировавшая избирательная система. Всё это потребовало переосмысления характера общественно-политических процессов и необходимость внесения коррективов в конституционное устройство страны, соответствующих реалиям эпохи развитого социализма. Этим обстоятельством, по сути, была продиктована необходимость принятия в 1977 году новой Конституции СССР, в которой нашли отражение значительные новации в избирательном процессе.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Гимпелевич Р.С. Становление социалистической демократии в Таджикистане. Монография / Р.С. Гимпелевич. - Душанбе, 1965. - С. 152.
2. Материалы архива Таджикистана. ЦГА Таджикской ССР, ф. 10, Оп. 1, д. 426, л. 188.
3. Беляков Г.Е. Из истории советского строительства в Таджикистане (Избирательная кампания 1930 - 1931 гг.). Г.Е. Беляков Известия АН Таджикской ССР. - 1965. - №1 (39). - С. 33.
4. Кандидаты народа. «Коммунист Таджикистана». -1934, 22 ноября.
5. Материалы архива Таджикистана. ЦГА Тадж. ССР, ф 11, оп. 3, д. 1040 л.8.
6. Абдуназаров А. Партийное руководство советами. Монография / А. Абдуназаров. - Душанбе, 1975. - С. 24.
7. Вениаминова А. Избирательный процесс в советском государстве (1917 – начало 1990 – х гг.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. Вениаминова. - Краснодар, 2008 г.
8. Кукушкин Ю.С. Очерк истории Советской Конституции. Монография / Ю.С. Кукушкин, О.И. Чистяков. - М.: Политиздат, 1987. - С. 244.
9. Макарецев А.А. Развитие институтов прямой демократии в СССР в 1935-1937 гг. (На материалах сельских районов Западно-Сибирского края): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.А. Макарецев. - Новосибирск, 2006.
10. История Таджикской ССР. – Душанбе, 1983 (коллектив авторов). - С.194.
11. Дудников А.А. Организационно-правовые основы формирования и деятельности местных советов депутатов трудящихся в послевоенное время (1945-1953 гг.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А.А. Дудников. - Белгород, 2015.
12. История Таджикской ССР. – Душанбе, 1983 (коллектив авторов). - С.194.
13. Верховный Совет РСФСР от 8 августа 1978 года.
14. Мандельштам Ю.И. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г.- Монография / Ю.И. Мандельштам. – М., 1956. – С.126-138.
15. Сообщение Центральной избирательной комиссии по выборам в Верховный Совет Таджикской ССР //Коммунист Таджикистан. -18 февраля 1951 г. -№37 (6107).
16. Кандидаты народа. Коммунист Таджикистана. -19.02.1961. - №42.
17. Сегодня выборы в местные Советы //Коммунист Таджикистан. - 14 марта 1965 г. -№61 (10413).
18. Итоги выборов в местные Советы депутатов трудящихся в Союзных республиках //Коммунист Таджикистан. - 22 марта 1969 г. - 68 (11737).
19. Сообщение центральной избирательной комиссия об итогах выборов в Верховный Совет Таджикской ССР 17 июня 1975 //Коммунист Таджикистана. -17 июня 1975 г.
20. История Таджикской ССР. – Душанбе, 1983 (коллектив авторов). - С.194.

## ТАШАККУЛЁБИИ ЧУМХУРИИ ШҶҶРАВИИ СОТСИАЛИСТИИ ТОЧИКИСТОН ВА ХУСУСИЯТҶОИ ИНКИШОФИ РАВАНДИ ИНТИХОБОТӢ

Дар мақолаи мазкур яке аз муваффақиятҳои муҳимми инкишофи раванди конституционӣ дар давраи аввали барқароршавии давлатдории тоҷикон солҳои 20-30-юми асри 20 мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Конститутсияи Тоҷикистони Шӯравӣ, ки соли 1931 қабул гардида буд, дар моддаи 1-уми он чунин қайд гардидааст, ки интихоботи вакилон ба Совети Олии Тоҷикистони Шӯравӣ дар асоси ҳуқуқи интихоботии умумӣ, баробар ва овоздиҳии пинҳонӣ гузаронида мешавад. Инчунин, қайд мешавад, ки хусусияти муҳимми маъракаи интихоботии солҳои 1930-1931 дар Тоҷикистон, дар муқоиса бо дигар кишварҳо дар он буд, ки ғайралоқии интихобқунандагон ба қайд гирифта шуд. Хулоса мешавад, ки маъракаҳои баргузоршуда дар солҳои 20-30 –юми асри 20 дар соҳаи сиёсат, пеш аз ҳама, бо тақомули давлатдории тоҷикон, ки дар ҳайати федератсияи кишварҳои Шӯравӣ арзи ҳастӣ менамуд, барои ташаккули минбаъдаи низоми интихоботӣ дар ҷумҳуриямон заминаи воқеӣ гузошт.

**Калидвожаҳо:** Тоҷикистони Шӯравӣ, Шӯрои Олии ҶШСТ, Конститутсия, низоми интихобот, раванди интихобот, маъракаи интихоботӣ, комиссияи интихоботӣ, ҳизби коммунист, ташкилотҳои ҷамъиятӣ, Ҳокимияти шӯравӣ, раванди конституционӣ, принципҳои демократӣ.

## ОБРАЗОВАНИЕ ТАДЖИКСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

В данной статье анализируется одно из самых значимых достижений развития конституционного процесса в начальный период становления таджикской государственности в 20-е годы XX века, связанное с тем, что впервые в истории таджикского народа в Конституции Таджикской ССР, принятой в 1931 году в статье 1 было записано, что выборы депутатов в Верховный Совет Таджикской ССР производятся на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании. Отмечается, что характерной особенностью избирательной кампании 1930-1931 гг. в Таджикистане явился очень большой по сравнению с другими среднеазиатскими республиками прирост активности избирателей. Делается вывод о том, что мероприятия Советской власти, осуществлённые в 20-х-30-х гг. XX века в политической сфере, которые, прежде всего, были связаны со становлением таджикской государственности, функционировавшей в рамках федерации союзных советских республик, стали фундаментом для дальнейшего совершенствования избирательной системы в нашей республике.

**Ключевые слова:** Таджикская ССР, Верховный Совет Таджикской ССР, советское государство, конституция, избирательная система, избирательный процесс, избирательная кампания, избирательные комиссии, Коммунистическая партия, общественные организации, советская власть, конституционный процесс, демократические принципы.

## EDUCATION OF THE TAJIK SOVIET SOCIALIST REPUBLIC AND PECULIARITIES OF THE ELECTION PROCESS DEVELOPMENT

This article analyzes one of the most significant achievements in the development of the constitutional process in the initial period of the formation of Tajik statehood in the 20s of the 20th century, due to the fact that for the first time in the history of the Tajik people, the Constitution of the Tajik SSR, adopted in 1931 in article 1 that the election of deputies to

the Supreme Council of the Tajik SSR is based on universal, equal and direct suffrage by secret ballot. It is noted that a characteristic feature of the election campaign of 1930-1931. in Tajikistan, a very large increase in voter turnout was compared to other Central Asian republics. It is concluded that the activities of the Soviet government carried out in the 20s-30s. The twentieth century in the political sphere, which, first of all, was associated with the formation of Tajik statehood, which functioned within the federation of Union Soviet republics, became the foundation for further improvement of the electoral system in our republic.

**Key words:** Tajik SSR, Supreme Council of the Tajik SSR, Soviet state, constitution, electoral system, electoral process, election campaign, election commissions, Communist Party, public organizations, Soviet power, constitutional process, democratic principles.

**Сведения об авторе:** *Сафаров Лохути Шарифович* - Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, докторант. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17

**Information about the author:** *Safarov Lokhuty Sharifovich* - Tajik National University, Ph.D. in Political Science, doctoral candidate. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Phone: (+992) 919-89-65-69

УДК 800 (575.3)

## СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРИСОЕДИНЕНИЯ СРЕДНЕЙ АЗИИ К РОССИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПЛЮРАЛИЗМА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

*Бабаев К.*

Таджикский государственный институт языков им. Сотима Улугзаде

Для того, чтобы понять сложившуюся геополитическую ситуацию в Центральной Азии и сущность происходящих сегодня в ней политических процессов, необходимо обратиться к событиям более полутора столетней давности второй половины XIX века, ставших поворотной вехой отечественной истории. Именно такого рода эпохальным событием стало присоединение Средней Азии к России, которое имело далеко идущие политико-экономические последствия для судеб всех среднеазиатских народов, изменившие вектор направления развития Средней Азии и подготовившие масштабные преобразования политического и географического характера в XX веке.

С приходом России в Среднюю Азию всё её последующее развитие, особенно в XX столетии, явилось следствием этого, с точки зрения исторической перспективы, прогрессивного процесса, влияние которого ощущается и сегодня в XXI веке.

При всех издержках, связанных с присоединением Средней Азии к России прогрессивная составляющая в этом процессе явно превалирует. Это было шагом в правильном цивилизованном направлении. Отмечая прогрессивный характер экспансионистской политики России, Ф. Энгельс в письме К. Марксу писал: «Россия действительно играет прогрессивную роль по отношению к Востоку. Несмотря на всю подлость..., господство России играет цивилизаторскую роль для Черного и Каспийского морей и Центральной Азии» [1, с.241]. В данном случае, обращая внимание на цивилизаторскую роль России в Средней Азии, Ф. Энгельс имел в виду то, что присоединение к более сильному государству влекло за собой значительные по своим масштабам изменения в социально-экономической, политической и культурной жизни среднеазиатских народов.

В социально-экономическом плане в результате российского присутствия изменения коснулись структуры хозяйственной деятельности, которая наряду с преимущественно аграрными элементами пополнилась ещё одним, достаточно весомым для экономики Средней Азии - промышленным. Появление промышленности обусловило зарождение национального пролетариата и способствовало ослаблению феодально-патриархальных порядков и возникновению новых капиталистических отношений.

Нарушив естественный ход развития и привычный уклад жизни в Средней Азии во второй половине XIX века, Россия изменила его темп, придав ему, ускорение и скорректировала его направленность в сторону прогресса. Российское присутствие в Средней Азии объективно меняло духовную и политическую атмосферу среднеазиатского общества, которое, долгое время находясь в оковах средневековых предрассудков, постепенно стало пробуждаться от вековой отсталости. Под влиянием происходивших изменений социального бытия людей, общественное сознание, мировоззренческую основу которого составляли господствовавшие религиозные идеи, пришло в противоречие с потребностями общественного развития и медленно, но уверенно стало освобождаться от различного рода «призраков» сознания,

являющихся стражами предрассудков и усыпляющих разум, сон которого, как известно, рождает «чудовищ».

Обновлению духовной и политической атмосферы среднеазиатского общества активно способствовала деятельность по изданию газет, журналов и книг на русском и местных языках. Этой же цели служило открытие в некоторых городах Средней Азии библиотек, музеев, русско-туземных школ и других культурно-просветительных учреждений.

Все эти, прогрессивные в своей сущности, изменения не могли не отразиться на росте национального самосознания местного населения и создания предпосылок для формирования и распространения идей плюрализма, в частности.

Таким образом, мы можем констатировать тот факт, что, именно приход России в Среднюю Азию положил начало процессу формирования политического плюрализма и стимулировал его развитие. Однако следует иметь в виду, что этот процесс протекал неодинаково на всей территории Средней Азии. При этом одна из них стала частью Российской империи (Туркестанское генерал-губернаторство) и, соответственно, вышла, выражаясь современным языком в «коридор реформ», начавшихся в России в 60-х годах XIX в. после отмены 19 февраля 1861 г. крепостного права. Благодаря этому российская часть Средней Азии пережила глубокую модернизацию в своём развитии. Другая же часть, оставшаяся вне российской экспансии, попала в вассальную зависимость от России (в частности та, которая является территорией нынешнего Таджикистана) и продолжала пребывать в глухом средневековье, где стрелки часов замедлили свой исторический ход.

Эти различия двух частей Средней Азии отразились на содержании неравномерно протекавших в них политических процессов. В российской части условия для проявления разномыслия были более благоприятны, нежели в той части, в которой монархические режимы отличались особым деспотизмом, препятствуя распространению идейного и политического многоголосья. Тем не менее, даже в таких неблагоприятных условиях, в Бухарском и Хивинском Ханствах под влиянием своего могущественного соседа созревали ростки разномыслия.

Анализ политических процессов, протекавших в целом в Средней Азии во второй половине XIX в. позволяет выделить ряд факторов, способствовавших становлению и развитию политического плюрализма. Одним из факторов, сыгравших заметную роль в становлении политического плюрализма, явилось такое своеобразное течение общественной мысли народов Средней Азии, как просветительство. Особенность таджикского просвещения состоит в том, что оно формировалось под непосредственным влиянием прогрессивной русской общественно-политической мысли, которая проникла в Среднюю Азию с приходом в этот регион России, стремившейся не только реализовать свои геополитические интересы, пробив окно в Среднюю Азию, но и решить давно назревшую задачу – приоткрыть для среднеазиатских народов дверь в цивилизованный мир. Таджикское просвещение явилось закономерным следствием общественной потребности в необходимости осуществить цивилизованный прорыв в будущее.

В отличие от европейского Просвещения таджикское просвещение формировалось в сложных общественно-политических условиях. Но, несмотря на это, просветительские идеи, преодолевая деспотизм власти и догматизм мусульманского духовенства, постепенно утверждались в общественном сознании среднеазиатского общества. Таджикские просветители своей деятельностью способствовали распространению свободомыслия, которое их усилиями становилось всё более масштабным и содержательным, в нём всё заметнее проявлялся критический дух, направленный против всего консервативного и отсталого, стоявшего на пути прогресса.

Сущность просветительства в наиболее концентрированной форме выразилась во взглядах Ахмада Дониша - главной фигуры просветительского движения, которого С. Айни назвал «лучезарной звездой на мрачном небе Бухарского эмирата». Как человек передовых взглядов, Дониш высоко оценивал присоединение Средней Азии к России и в своих литературных, философских и политических произведениях подверг острой критике не только отсталость, консерватизм, реакционный дух правящей элиты, но пошёл дальше, поднимая вопросы об изменении государственного строя в Бухарском эмирате, о радикальных реформах в средневековой мусульманской системе обучения и просвещения. Он один из первых таджикских просветителей, кто предлагал механизм сдерживания власти правителя, путём введения ограниченного в своих правах представительного органа - Совещательного совета. Это своеобразный «парламент» в нашем современном понимании.

Предвосхищая события великих преобразований в XX веке по упразднению ненавистной и деспотической власти эмира, Ахмад Дониш в своём главном произведении «Редчайшие

происшествия», написанного по итогам поездок в Россию написал: «Будет великая битва и произойдут поразительные изменения»[2,с.252]. Спустя 20 лет после смерти Дониша сбылись его пророческие слова - в России победила Великая Октябрьская социалистическая революция и в жизни народов Средней Азии произошли глубокие изменения.

В своём протесте против социального неравенства и несправедливых общественных отношений Дониш не был одинок. Его взгляды разделяли, объединившиеся вокруг него такие видные представители науки и литературы, свободолюбивые люди, как Савдо, Шохин, Возёх, Хайрат, Музтариб, которые, осуждая невежество эмира и его окружения, подчёркивали, что основой государства должны быть справедливость и гуманизм, просвещение и наука.

Просветительство, как самобытное явление культурной жизни среднеазиатских народов, явилось ответом на те социально-политические вызовы второй половины XIX - начала XX вв., которые были отражением углубившегося противоречия между потребностью общества в глубоких социальных преобразованиях и препятствующим этому консервативным феодальным общественным отношениям. В этом контексте борьба таджикских просветителей с монархическим строем имела важное значение для осуществления назревших преобразований. Своей неутомимой деятельностью они расчистили дорогу к расширению пространства для политического плюрализма от схоластических завалов, нагромождённых догмами исламской идеологии, являвшейся опорой эмирской власти.

Другим фактором, способствовавшим становлению политического плюрализма, является то обстоятельство, что самодержавная власть, стремясь нейтрализовать революционные настроения в российском обществе, высылая революционеров из метрополии в свою отдаленную колонию - Туркестанское генерал-губернаторство. Парадокс ситуации состоял в том, что царизм, сам того не подозревая, расширил сферу распространения революционной идеологии, которая дошла теперь и до окраин империи. Русские политические ссыльные, носители революционной идеологии, занимаясь политическим просвещением, приобщали местных пролетариев к участию в политической борьбе как против самодержавной власти, так и против местных эксплуататоров. В результате этой деятельности политических ссыльных уже в начале XX века в некоторых промышленных центрах региона возникли первые нелегальные социал-демократические кружки и группы, активными членами которых были представители национального пролетариата. Эти политические объединения вели подпольную работу по привлечению народных масс Средней Азии к участию в первой русской революции 1905-1907 годах. Однако, несмотря на её поражение, деятельность социал-демократических организаций не прекращалась и в последующем.

Ещё одним фактором, сыгравшим заметную роль в становлении политического плюрализма, явилось такое уникальное и противоречивое явление общественной мысли народов Средней Азии конца XIX - начала XX века, как джадидизм.

В большом энциклопедическом словаре даётся следующее определение джадидизма: «Джадидизм (от араб. «джадид» - новый) - это культурно-реформаторское, просветительское и общественно-политическое движение мусульман Поволжья, Крыма и Средней Азии в конце XIX-начале XX в.» [3,с.328].

Как видим, джадизм -это некая синтезирующая совокупность различных идей, объединяющих представителей одной религиозной общности в России и Средней Азии. Было бы упрощением отождествлять джадидизм лишь с новометодными школами, что иногда имеет место в обыденном сознании. В действительности джадизм охватывал не только систему образования, но и общественно-философскую мысль и этические нормы.

Особенность джадидизма состоит в том, что это движение, родившись в недрах ислама, как реформаторское течение, вместе с тем не было ни чисто религиозным, ни чисто светским по своей сущности. Для Средней Азии распространение идей джадидизма стало символом обновления и раскрепощения духа, утверждения свободомыслия и политического плюрализма. При этом следует иметь в виду, что джадидизм возник не в пустом пространстве. Он был подготовлен объективными условиями, которые сложились в недрах среднеазиатского общества, которое, при всей своей приверженности мусульманским традициям, с приходом России стало восприимчивее к модернистским идеям.

Если учесть тот факт, что джадидизм вовсе не среднеазиатское, а, прежде всего, российское (точнее, татарское) изобретение, то становится очевидным необходимость того, что Средняя Азия была обречена на модернизацию экономических отношений, системы образования и объединение политических сил. О российском происхождении джадидизма свидетельствуют сами джадиды Туркестана, которые подчеркивали, что их духовным отцом является татарский просветитель Исмоил Гаспринский. О силе идей этой уникальной личности



восторженно отзывался лидер джадидов Туркестана Бехбуди, который назвал И. Гаспринского отцом «прогрессивных мусульман России, подчеркнув при этом, что среди русских мусульман ещё не родилась подобная личность»[4,с.1188].

Становление джадидизма связано, прежде всего, с реформой системы образования, ставшей центром преобразований, так как именно она, в тех исторических условиях XIX века, оказалось единственно возможной формой духовного обновления и воспроизводства интеллектуального потенциала общества.

Исходя из той роли, которую джадидизм сыграл в регионах своего распространения на том или ином отрезке времени, условно можно выделить два этапа в его эволюции. Первый этап - с 1880 г. по 1905 г., когда движение концентрировалось на реформе традиционного конфессионального (религиозного) образования и новом методе обучения в противовес средневековой схоластике. Второй этап - с 1905 г. по 1917г., когда джадиды наряду с просветительской активно занимались и политической деятельностью, выступая за децентрализацию и широкое самоуправление, за реформы политического устройства и равноправие всех граждан.

По мере развития капиталистических отношений пропорционально этому развивался и процесс нарастания в среднеазиатском обществе в начале XX в. идей джадидизма. Особенно этот процесс ускорился после первой русской революции 1905-1907гг., которая способствовала политизации джадидского движения, в котором всё более стали преобладать свободомыслящие и прогрессивные идеи. Русская революция связала Среднюю Азию со всем ходом общественно-политического развития России. Под влиянием джадидских организаций активно действовавших в России, из отдельных групп свободомыслящих и прогрессивных людей сначала в виде нескольких культурно-просветительских обществ в Бухаре, Ташкенте, Фергане и Самарканде сложилась джадидская организация в Средней Азии.

Создание джадидских организаций в Средней Азии наряду с деятельностью социал-демократических организаций знаменовало собой активизацию процесса развития идей политического плюрализма. Джадидские организации, начав с пропаганды реформы существующих школ, затем расширили масштаб своей деятельности, призывая ввести светскую систему образования и требуя проведения небольших реформ. Однако в дальнейшем, в силу ряда причин, в ходе реализации своих целей под влиянием событий, развернувшихся во втором десятилетии XX века, деятельность джадидов в Бухаре и Туркестане, протекала по-разному, а само это движение претерпело известную эволюцию.

Таким образом, различие в путях национально-освободительного движения в Туркестане и Бухаре вытекало из различия хозяйственных и политических отношений, сложившихся в конце XIX-начале XX века в русском Туркестане и в полунезависимой Бухаре.

В Туркестане политическая ситуация для развития политического плюрализма и прогрессивных идей была немного благоприятнее, чем в Эмирской Бухаре. Это было обусловлено тем, что русская часть Средней Азии имела более высокий хозяйственный уклад, здесь кадровый потенциал состоял из числа русских рабочих и активно развивалась деятельность русских политических партий. Именно поэтому Туркестанские джадиды свою деятельность осуществляли легально, в то время как бухарским джадидам, в силу множества причин, пришлось действовать на нелегальном положении, создав тайную организацию единомышленников.

Таким образом, джадизм в целом в его туркестанской и бухарской разновидности, имевший одно и то же начало в русской революции 1905 года, в дальнейшем получил в Туркестане и Бухаре различное организационное оформление, определившее пути политического развития этих двух частей Средней Азии.

Почему так произошло? Поиск ответа на данный вопрос вызывает необходимость выявления экономических, культурных и политических предпосылок, на фоне которых и благодаря которым развивался джадидизм в Бухаре.

Выше уже отмечалось, что одним из питательных источников возникновения джадидизма в Средней Азии является приход в этот регион России. При всей значимости этого внешнего фактора, сыгравшего исключительную роль в становлении джадидизма, тем не менее, нельзя исключать и наличие в этом влияния внутреннего фактора, без учёта которого джадидизм останется для нас чем-то вроде кантовской «вещи в себе».

Бухара рассматриваемого периода представляла собой, даже при сопоставлении её с отставшей в политическом и хозяйственном отношении от Запада на сотни лет самодержавной Россией, - странный и уродливый анахронизм. Это некогда олицетворявшая духовный центр мусульманского Востока страна, с богатыми культурными традициями, эпицентром которых

является классическая таджикско-персидская литература, выглядела удручающе на фоне происшедших вокруг неё перемен. Эта страна, затерявшаяся во времени, отличалась тяжёлым деспотизмом эмира, не допускавшего ничего нового и прогрессивного, искусственно консервируя средневековые порядки. В монархической Бухаре отсутствовал представительный орган народа (парламент) и никаких законов, кроме религиозных законов шариата, не существовало, а у населения не было гарантии личной и имущественной неприкосновенности. Бухара не знала никаких выборных органов, управление же осуществлялось неподконтрольными населению чиновниками - бюрократами. При этом управление огромной страной велось как управление домашним хозяйством эмира, а сам эмир рассматривал Бухару как свою вотчину. Такое положение характерное для Бухары в начале XX века уже не могло, как прежде, оставаться неизменным. И поэтому изменения, которые происходили за пределами её границ, так или иначе, оказали влияние на последующие её развитие.

Русский капитализм внёс глубокие изменения в экономику и социальную структуру Туркестана и Бухары, покрыв Среднюю Азию целой сетью своих банков, торговых контор, скупая дехканское сырьё и поставляя в этот регион продукцию своей промышленности. Европейская капиталистическая цивилизация своим наступательным шествием разрушала старые феодальные и рядовые связи и кардинально преобразила облик Туркестана. Бухара тоже ощутила эти явления, но в отличие от Туркестана этот процесс протекал в ней гораздо слабее. Главным тормозом для капиталистического развития в Бухаре являлся феодализм и продукт этого строя - эмирская власть и все, вытекающие из этого последствия. Отсутствие правовых гарантий не давало местному капитализму возможности нормально развиваться. Прогнившие феодальные порядки с «кормлением» чиновников, со ставкой на родовых феодальных вождей на окраинах и на духовенство по всей стране, всячески поддерживаемые эмирским правительством, явились действенным препятствием на пути прогрессивного развития Бухары.

Такое положение в Бухаре во многом объясняется тем, что в ней огромное влияние на власть эмира имело духовенство, которое составляло около одного процента всего населения Бухары. Переплетения светской и духовной власти в Бухаре, воплощенной в эмирском режиме, солидная материальная помощь государства мусульманскому духовенству, - всё это укрепляло экономические позиции духовенства и делало его достаточно организованной силой. Духовенство являлось также основным кадровым резервом государства, откуда пополнялись чиновники для государственной службы. Судопроизводство в стране полностью было сосредоточено в руках мулл. Духовенство имело организованный, связанный с государством политический центр из 12 муфтиев, ахуна и главного казая.

Единение этих двух сил: феодалов и духовенства - образовывало нерушимую силу бухарского правительства, правящую элиту Бухары. Эта правящая верхушка монополизировала власть и держала в своих руках всё дело управления, суда и образования. Всячески поддерживая старометодные школы, медресе, духовное образование, нацеленное на изучение священных книг, правительство Бухары боялось европейских методов образования. Оно инстинктивно чувствовало, что арифметика и естествознание как верные союзники надвигавшейся капиталистической цивилизации, уничтожат живой анахронизм - эмирскую Бухару. С другой стороны, идеологи демократии и торгового капитала - джадиды выставляли первоначально на своём знамени именно требования новометодных школ, европейского образования и хотя бы ограниченной свободы печати.

Основными требованиями и задачами джадидов были: борьба с религиозным фанатизмом путём распространения новейшей религиозно-светской литературы турко-татарского издания, ведение светских новометодных, европейского образца школ взамен старых, чисто религиозных, схоластических, общая перемена всей средневековой, схоластической системы народного образования на светскую, отвечающую требованиям современности, и ослабление цензурного гнета, хотя бы частичной свободной печати, - это в области идеологии: в области же экономики и администрации джадиды требовали: снижения налогов, их упорядочивания и точной фиксации, изгнания из этой области произвола беков, которые разными путями доводили налоговые обложения до 30% и больше валового дохода дехкан, что приводило к полному народному обнищанию; в области законодательной - ведения хотя бы каких-нибудь правовых гарантий, необходимых для правильного функционирования современной, уже приобретшей оттенок капиталистической цивилизации народнохозяйственной жизни Бухары.

Венцом всех джадидских требований в последние предреволюционные годы было введение в Бухаре конституции по младотурецкому образцу. Джадидизм в Бухаре, возникший позже, чем в других частях Туркестана из-за гнетущей атмосферы бухарской общественной жизни, эволюционизировал с пути культурничества на путь политический. Это проявлялось в

литературной деятельности бухарских джадидов, получившей достаточно широкий размах и распространение.

В период с 1909 по 1915 гг. появился целый ряд книг, содержащих жесточайшую критику существующего строя и разоблачавших до основания прогнившую систему эмирской власти. В ряду подобного рода произведений выделяются работы известного деятеля джадидизма Абдурауфа Фитрата. Его произведения «Саяхи Хинди» («Индийский путешественник»), сборник стихов «Сайха и Айила», также несколько пьес, несмотря на запреты властей, были наиболее читаемы и пользовались большой популярностью среди прогрессивных кругов бухарского общества. Исключительное значение имела брошюра «Саяхи Хинди», переведенная на русский язык, на которую реагировали не только в Бухаре, но и за её пределами. Сборник патриотических стихов «Сайха» нёс собой настолько острый критический дух, что его чтение преследовалось не только бухарским, но и русским правительством, так как в этих стихах впервые в очень яркой форме была высвечена идея бухарской независимости.

Большую роль в пропаганде и распространении прогрессивных идей играли, издававшиеся в 1912г. джадидами газеты «Турон» и «Бухорой Шариф». Особое место среди печатных органов джадидов занимал единственный журнал «Ойна», издававшийся в Самарканде с 20 августа 1913г. до июня 1915г. Редактором этого журнала был Махмудходжа Бехбуди. На страницах популярного в то время журнала «Ойна» печаталось много статей о необходимости преодоления культурного невежества путём приобщения к светским и религиозным знаниям. Для этого, как считали джадиды, нужно реформировать мактабы и медресе, открыть новометодные школы, торговые дома, торговые компании, промышленные предприятия, банки, различные издательства. Бехбуди по этому поводу писал: «Людам и должностным лицам, знакомым с современностью, известно, что нам нужны кадры, подготовленные в передовом духе. Иначе говоря, нам нужны мусульманские врачи, инженеры, плановики, торговые агенты, возглавляющие торговые дома, государственные чиновники, судьи, нотариусы и работники банков» [3,с.601].

В начале второго десятилетия XX века у бухарских джадидов появилась возможность легальной деятельности, которая носила культурно-просветительский характер. Основной формой работы джадидов в это время была организация новометодных школ. Вокруг новометодных школ и тайных кружков постепенно накапливались силы прогрессивной оппозиции. Однако жестокие преследования властей, отсутствие массой поддержки, давившие на сознание народа – всё это препятствовало развитию джадидского движения. Безусловно, это не могло не отразиться на деятельности джадидизма, который в 1914-1915гг. пережил кризис, когда под давлением двойной цензуры (русской и эмирской) были закрыты издававшиеся джадидами газеты и усилились притеснения эмирской администрации по отношению к легальным обществам, в том числе по отношению к издательству и к книжному магазину «Маарифат». Мне учитывать и другие факторы, которые также оказали влияние на деятельность джадидских организаций, внося в их ряды разногласия между «старыми» и «молодыми» джадидами относительно определения новой тактики в борьбе за стратегические цели переустройства общества в условиях изменившейся политической ситуации.

В этой связи существенным является то, что прежняя деятельность джадидов в Бухаре, ограничивавшаяся в рамках узкого культурничества, уже не удовлетворяла молодое поколение джадидов, прошедших обучение в Турции и России. В своём видении политического момента накануне февральской буржуазно-демократической революции в России, молодые джадиды были более радикальны, нежели их старшие соратники. Политическое разномыслие внутри джадидской организации привело, в конечном счёте, к созданию младобухарской революционной партии, которая под влиянием февральских и октябрьских событий 1917 года в России приняла деятельное участие в подготовке восстания по свержению эмирской власти в Бухаре в сентябре 1920 года.

С падением самодержавного строя в России в феврале 1917г. пространственное поле политического плюрализма, фундамент которого был заложен русской революцией 1905-1907гг., стало более востребованным. Его пределы, не ограничиваясь рамками Российской империи, в той или иной степени, охватили и территории в Средней Азии, находившиеся в вассальной зависимости от России. После присоединения Средней Азии к России, февраль 1917 года стал вторым эпохальным событием в жизни народов этого региона, который изменив вектор направления развития политической истории, подготовил условия для последующих масштабных изменений.

Привнесённое февральской революцией 1917г. политическое разномыслие в Туркестане получило распространение и в эмирской Бухаре, где, несмотря на попытки властей сдержать

революционные настроения, активизировалась деятельность джадидских организаций, трансформировавшихся в сплочённые партийные структуры младобухарцев, для которых демократические процессы в России стали критерием истинности их замыслов.

Заслуга джадидов состоит в том, что в начале XX века они поставили свой критический диагноз состояния мусульманского общества, государства и религии в Средней Азии, которые выявили причины отставания исламского мира от европейской цивилизации. При этом пути и способы преодоления сложившейся ситуации расценивались джадидами различным образом. Это проявилось в их отношении к идее социалистической революции. Одни из них – Хамза Хаким-заде Ниёзи, Садриддин Айни, Файзулла Ходжаев - приняли теорию классовой борьбы и идеи Октябрьской социалистической революции, другие же сохраняли приверженность традиционным методам просвещения и базовым ценностям шариата, а третьи колебались в выборе определённой позиции. В частности, третья позиция характерна для Абдурауфа Фитрата, который являлся идеологом младобухарцев, сторонником революционных изменений в Бухарском эмирате, чьи сочинения как идейно-теоретическая платформа революционных преобразований в Бухарском эмирате и Туркестане можно сравнить по значимости с трудами французских философов эпохи Просвещения XVIII века Шарля Монтескье и Франсуа Вольтера [5, с.224].

Оценивая роль и место джадидов в политических процессах в Бухарском эмирате в начале XX века следует отметить, что их заслуга состоит в том, что они как критически мыслящие личности, исходя из специфических условий, в которых им пришлось осуществлять свою деятельность, предприняли попытку реализовать объективную потребность в переустройстве социально-политической жизни среднеазиатского общества на началах разума, нравственности, свободы и равенства. Этим самым они внесли свою достойную лепту в набиравший обороты процесс развития идей политического плюрализма в Средней Азии, в том числе и в Таджикистане.

#### ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс К. Соч., 2-е изд. / К. Маркс, Ф.Энгельс. - Т. 27. - С.241.
2. Ахмад Донниш. Редчайшие происшествия. - Сталинабад, 1957. - С.252.
3. Большой энциклопедический словарь. - М., 2006. - С.328.
4. Ойна. - 1914. - № 50.- С.1188.
5. Дружба народов / Александр Джумаев. «Скажите, а Ленин ещё вернётся?». – 2017. -№10. – С. 213-214.

#### ОҚИБАТҲОИ ИЧТИМОЙ-СИЁСИИ ҲАМРОҲШАВИИ ОСИЁИ МИЁНА БА РОССИЯ ВА ТАЪСИРИ ОН БА ТАШАККУЛИ ГУНОГУНАНДЕШИИ СИЁСӢ ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Дар мақола оқибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии раванди ҳамроҳшавии Осиеи Миёна ба Россия дар нимаи дуюми асри XIX ва таъсири он ба ташаккули гуногуноандешии сиёсӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Қайд гардидааст, ки ҳамроҳшавии Осиеи Миёна ҳодисае гардид, ки самти минбаъдаи инкишофи Осиеи Миёнаро тағйир дода, барои дигаргунии куллии сиёсӣ ва ҷуғрофии асри XX омода намуд. Хулоса бароварда мешавад, ки ворид шудани Россия ба Осиеи Миёна ба раванди ташаккули гуногуноандешӣ ва сабаби инкишофи он оғоз гузошт. Дар баробари ин муаллиф қайд мекунад, ки ин раванд на дар ҳамаи қаламрави Осиеи Миёна, яқрағ гузашт. Муаллиф яқрағ омилҳоро, ки боиси инкишофи гуногуноандешии сиёсӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, гардидаанд, нишон додааст. Дикқатро ба маорифпарварӣ, ташкилотҳои сотсиал-демократӣ ва ҷадидия равона мекунад. Муаллиф қайд мекунад, ки хусусияти маорифпарварии тоҷик дар он асос меёбад, ки он дар зери таъсири бевоситаи андешаи иҷтимоӣ-сиёсии рус ташаккул ёфтааст. Муаллиф ба нақш ва мақоми ҷадидҳо дар равандҳои сиёсии ибтидои асри XX баҳо дода, қайд мекунад, ки онҳо кӯшиши татбиқи айнии талабот ба азнавсозии ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсии ҷомеаи осиеиёнагино бар асоси ақл, ахлоқ, озодӣ ва баробарӣ намуданд.

**Калидвожаҳо:** тараққиёт, Осиеи Миёна, Россия, ҳамроҳшавӣ, фарҳанги русӣ, маорифпарварӣ, ташкилотҳои сотсиал-демократӣ, ҷадидия, раванди сиёсӣ, Аморати Бухоро, генерал-губернатории Туркистон, сохтори истибод, гуногуноандешии сиёсӣ, мактабҳои тарзи нав, рӯҳониёни мусулмон, инқилоб.

#### СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПРИСОЕДИНЕНИЯ СРЕДНЕЙ АЗИИ К РОССИИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПЛЮРАЛИЗМА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

В статье анализируются социально-политические последствия процесса присоединения Средней Азии к России во второй половине XIX в. и его влияние на формирование политического плюрализма. Отмечается, что присоединение Средней Азии стало эпохальным событием, изменившее вектор направления развития Средней Азии и подготовившее масштабные преобразования политического и географического характера в XX веке. Делается вывод о том, что именно приход России в Среднюю Азию положил начало процессу формирования политического плюрализма и стимулировал его развитие. При этом автор указывает, что этот процесс протекал неодинаково на всей территории Средней Азии, народы которой проживали в различных государственных образованиях. Автор выделяет ряд факторов, способствовавших становлению и развитию политического плюрализма во второй половине XIX - начале XX в., акцентируя внимание на таких, явлениях, как просветительство, социал-демократические организации и джадидизм. Автор отмечает, что особенность таджикского просвещения состоит в том, что оно формировалось под непосредственным влиянием прогрессивной

русской общественно-политической мысли, что явилось закономерным следствием общественной потребности в необходимости осуществить цивилизованный прорыв в будущее. Автор, оценивая роль и место джадидов в политических процессах в начале XX века, отмечает, что они предприняли попытку реализовать объективную потребность в переустройстве социально-политической жизни среднеазиатского общества на началах разума, нравственности, свободы и равенства.

**Ключевые слова:** прогресс, Средняя Азия, Россия, присоединение, русская культура, просветительство, социал-демократические организации, джадидизм, политический процесс, Бухарский эмират, туркестанское генерал-губернаторство, самодержавный строй, политический плюрализм, новометодные школы, мусульманское духовенство, революция.

## **SOCIO-POLITICAL CONSEQUENCES OF CENTRAL ASIA'S ACCESSION TO RUSSIA AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF POLITICAL PLURALISM IN THE SECOND HALF OF THE XIX AND EARLY XX CENTURIES**

The article analyzes the socio-political consequences of the process of accession of Central Asia to Russia in the second half of the XIX century and its impact on the formation of political pluralism. It is noted that the accession of Central Asia was a landmark event that changed the direction of development of Central Asia and prepared a large-scale transformation of political and geographical character in the twentieth century. It is concluded that the arrival of Russia in Central Asia marked the beginning of the process of formation of political pluralism and stimulated its development. At the same time, the author points out that this process took place differently throughout Central Asia, whose peoples lived in different state formations. The author identifies a number of factors that contributed to the formation and development of political pluralism in the second half of the XIX and early XX centuries, focusing on such as enlightenment, social democratic organizations and jadidism (neo-bukharian). The author notes that the peculiarity of the Tajik education is that it was formed under the direct influence of progressive Russian socio-political thought, which was a natural consequence of the social need to carry out a civilized breakthrough into the future. The author, assessing the role and place of the jadids in the political processes in the early twentieth century, notes that they made an attempt to realize the objective need for restructuring the socio-political life of Central Asian society on the basis of reason, morality, freedom and equality.

**Key words:** progress, Central Asia, Russia, accession, Russian culture, enlightenment, social-democratic organization, jadidism, the political process, the Emirate of Bukhara, Turkestan General-governorship, autocratic system, political pluralism, new-method schools, the Muslim clergy, the revolution.

**Сведения об авторе:** *Бабаев Кенджа* -Таджикский государственный институт языков им. Сотима Улугзаде, старший преподаватель кафедры философии и политологии. **Адрес:** 734049, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. Телефон: (+992) 919072654

**Information about the author:** *Babaev Kenja*-Tajik State Institute of Languages named after Sotima Ulugzade, Senior Lecturer, Department of Philosophy and Political Science. **Address:** 734049, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, st. Muhammadiev 17/6. Phone: (+992) 91 907 26 54

**УДК: 32.001(575.3)**

## **ТАМОЮЛҲОИ АСОСӢ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ДАВЛАТИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН**

**Холов Х.Қ.  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Тамоюли асосӣ ва дурнамои рушди Ҷумҳурии Тоҷикистонро ҳамчун давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ, ки дар ҳоли шаклгирӣ ва инкишофи низоми идоракунии, маданият ва шуури сиёсӣ, низоми идеологию арзишотӣ ва ғайра қарор дорад, пеш аз ҳама, рушди давлати миллии ташкил медиҳад. Ин давраи муҳими таърихӣ дар инкишофи давлати навини Тоҷикистони муосир ба ҳисоб меравад. Моҳияти онро ҳамчун асос ба инобат гирифтани урфу одат, анъана ва суннатҳои давлатдорӣ миллии ташкил медиҳанд. Давлати миллии низ ҳимоя ва қафолати ҳуқуқи озодаҳои инсонро ҳам дар сатҳи фардӣ ва ҳам дар сатҳи дастаҷамъӣ вазифаи муқаддаси худ меҳисобад.

Бунёди тарҳи тоҷикистони давлатдорӣ миллии-демократӣ, ки бо баҳисобгирии ҳосиятҳои миллии ва махсуси инкишофи иҷтимоӣ асос ёфтааст, ба вазифаҳои муҳими инкишофи истиқлолияти сиёсии кишвар дохил мешаванд. Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд таҷрибаи ҷаҳониро ба инобат гирифта, бунёди давлати миллии-иҷтимоиро таҳким бахшад [4,с.59].

Раванди ташаккул ва шаклгирии давлати миллии тавассути роҳу воситаҳои мухталиф ба амал бароварда мешавад. Аз ҷумла, раванди ташаккули давлати муосири Тоҷикистон тавассути ба роҳ мондани ислоҳоти сиёсӣ сурат мегирад. Ислоҳоти сиёсӣ ҳамчун унсурҳои фаъолияти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ба вазъияти сиёсӣ, иқтисодӣ, муҳофизавӣ ва дигар соҳаҳои системаи сиёсӣ, ки дар навбати худ, истиқлолияти сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таъмин мебахшанд, таъсири мерасонад. Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯшиш менамояд, ки

мақом ва ҷойгоҳи худро ҳамчун узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ пайдо намояд.

Раванди ислоҳоти системаи сиёсӣ дар Тоҷикистон аз як қатор омилҳо вобастагии зиҷ дорад. Аз ҷумла, яке аз омилҳои асосии муайян намудани тамоюли давлати муосири Тоҷикистон ин таҷдиди назар гардидани асосҳои конституционӣ ва низоми ташкилии он ба ҳисоб меравад. Дар ташаккули системаи сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия ва қабули Конститутсияи он аҳамияти бузурги назариявӣ ва амалию сиёсиро касб намудааст. Конститутсияи Тоҷикистони соҳибистиклол ҳамчун ҳуҷҷати муҳимми сарнавиштсоз дар роҳи бунёди давлатдории муосири тоҷикон, пайвастании он бо ҷомеаи ҷаҳонӣ, ҳифзи манфиатҳои миллӣ, таъмини амнияти давлатӣ, субот, ваҳдат ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон нақши барҷастаи таърихӣ дорад. Зеро дар он асосҳои системаи сиёсӣ инъикоси арзишӣ ва меъёри хешро пайдо намудаанд. Воқеан, соҳибистиклолӣ ва инкишофи мустақилонаи давлат дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа дигаргуниҳои амиқро ба вуҷуд оварда, барои ислоҳоти кулӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва интиҳоби шакли нави идоракунии давлат замина гузошт. Зарурияти ислоҳоти системаи сиёсӣ дар ҷомеа масъалаи ташаккули давлати ҳуқуқбунёду демократӣ, таҷзияи ҳокимият, гуногунандешиву бисёрҳизбӣ, соҳибхитияри халқ, эътирофи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, кафолати мавҷудияти моликияти хусусӣ ва дигар принципҳои муҳимми демократиро ба вуҷуд овард, ки барои расидан ба ин ҳадафҳо ва куллан дигаргун кардани соҳти давлатдорӣ қабули Конститутсияи нави кишвар ноғузир гардид.

Қабули Конститутсия ҳамчун ҳуҷҷати муҳимми сиёсӣ, ки бори нахуст ба таври раёйпурсии умумӣ сурат гирифт, дар худ самтҳо ва бахшҳои асосиву стратегии рушди давлатдории миллӣ ва масъулияти муштараки халқ ва ҳокимиятро дар бунёди ҷомеаи иҷтимоӣ ва шаҳрвандӣ инъикос менамояд. Таҷрибаи таърихии кишварҳои мутамаддини олам далели он аст, ки давлат танҳо дар сурате рушду инкишоф меёбад ва талаботу манфиатҳои тамоми аҳолии он ҳифз мегардад, ки агар дар он Конститутсия ва қонунҳои амалкунанда ба таври зарурӣ риоя ва иҷро шуда, волоияти қонун ҳамчун нишонаи барҷастаи давлати ҳуқуқбунёд таъмин гардад ва ташаккули муҳимтарин принципҳои демократияи муосир дар меҳвари сиёсати давлатӣ қарор дода шавад.

Бояд гуфт, ки Конститутсия ҳамчун ҳуҷҷати сиёсиву ҳуқуқӣ догма набуда, бо дарназардошти ба вуҷуд омадани зарурият, дар давраҳои муҳталиф (солҳои 1999, 2003 ва 2016) бо ворид гардидани тағйиру иловаҳо ба он ислоҳоти сиёсӣ ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон идома ёфта, дар баробари як силсила навоариҳо, барои танзими муносибатҳои сифатан нави, ки ба рушди давлатдории миллӣ робитаи мустақим доштанд, заминаи муҳим гузошта шуда, аз ҷумла, дар мамлакат низоми комилан нави мақоми қонунгузор, яъне парламенти касбии иборат аз ду палата таъсис гардид, ки ин иқдом қадами устувор дар роҳи рушди парламентаризми муосир мебошад.

Омили дигари муайянкунанда самти асосии рушди давлати миллии Тоҷикистонро раванди демократикунони он ташкил медиҳад. Кӯшишҳо ҷиҳати бунёди давлати демократӣ маҳсули замон аст. Ҷояи ҷомеаи демократӣ асоси Конститутсия ба ҳисоб меравад. Яъне, яке аз масъалаҳои асосие, ки дар раванди ташаккули давлатдории миллӣ мавқеи муайянкунанда дорад, ин масъалаи ташаккул ва таҳкими системаи сиёсии ба принципҳои демократӣ асосёфта ба ҳисоб меравад. Ҷавҳари асосии ин принципро ба сифати сарчашмаи ҳокимият эътироф намудани халқ ташкил медиҳад, ки он заминаи худро дар Конститутсия дар чунин шакл пайдо намудааст: «Дар Тоҷикистон халқ баёнғари соҳибхитиярӣ ва сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ буда, онро бевосита ва ё ба воситаи вакилони худ амалӣ мегардонад» [1, моддаи 6]. Дар амал татбиқ намудани чунин принциби конституционӣ ва ҳамзамон, муҳимтарин принциби ҷомеаи демократӣ амалинамоеи як қатор чораҳои сохторӣ ва институтсионалиро тақозо менамояд, ки дар заминаи онҳо ба таври воқеӣ халқ тавонад худро ба сифати сарчашмаи асосии ҳокимияти давлатӣ эҳсос намояд. Минбаъд, пас аз қабули Конститутсияи нави, ки ҳанӯз вазъи сиёсии кишвар муташанниҷ буда, муносибатҳои ҷамъиятӣ дар ҳолати бухронӣ қарор дошт, зарурият ба миён омада буд, ки системаи сиёсии мавҷуда баҳри таҳкими арзишҳои демократӣ дар ҷомеа чораҳои мушаххас андешад. Ин раванд дарки воқеии мазмуни демократия, ҳамкориҳои озоди таҳаммулпазиронаи қувваҳои гуногуни сиёсӣ, ташаккули фарҳанги нави сиёсии бидуни ҳама гуна зӯрварӣ ва маҷбурнамоӣ, таъмини озодии андеша ва афкорро тақозо менамуд. Минбаъд чунин омилҳо баҳри таҳаввулоти шуури ҷамъиятӣ ва сарфи назар гардидани қачфаҳмиҳо дар дарки демократияро тақозо менамуданд. Татбиқи дурусти ғояҳои демократикунонӣ имконият медиҳад, ки қонуниятҳои таҳкими давлатдории миллӣ дар шакли мутаваззин амалӣ гарданд. Маҳз аз ҳамин нуктаи назар, муайян гардидани шакли идоракунии демократӣ имконият медиҳад, то

этимоди мардум ба ҳокимияти сиёсӣ устувор гардонида шуда, дар шароити мушкили сиёсӣ дурнамои рушди минбаъда муайян гардад.

Ҳамчунин, хусусияти дигари ҷомеаи демократиро мавҷудият ва амали принсипи плюрализми сиёсӣ ташкил медиҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хотири татбиқ намудани принсипи плюрализми сиёсӣ, ки яке аз ҷиҳатҳои асосии онро гуногунандешӣ ташкил медиҳад, заминаи қонунӣ гузошта шудааст. Аз ҷумла, Конститутсия дар асоси равияҳои гуногуни сиёсӣ ва мафкуравӣ рушд ёфтани ҳаёти ҷамъиятиро эълон намуда, мафкураи ҳеч як ҳизб, иттиҳодияи ҷамъиятӣ, динӣ, ҳаракат ва гурӯҳеро ба ҳайси мафкураи давлатӣ эътироф накардааст [1, моддаи 8].

Қайд намудан зарур аст, ки махсусияти дигари плюрализми сиёсиро мавҷудияти системаи бисёрҳизбӣ ташкил медиҳад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ташаккули системаи биёрҳизбӣ раванди ҳосси таърихӣ худро дорад. Ҳанӯз пас аз раванди бозсозии демократикунӣ ва ошкорбаёнӣ, ки ба Ҷумҳурии Тоҷикистон низ бетаъсир намонд, ҳизбу ҳаракатҳои гуногун ба вуҷуд омада, дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ғаёл гардиданд. Раванди мазкур аз бисёр ҷиҳат ҳосияти мусбӣ дошта, ҷомеаро ба сӯи бунёди демократия раҳсипор менамуд. Аз сабабе, ки дар тамоми субъектҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ Ҳизби коммунистӣ ба тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт, аз ҷумла ба ҳаёти сиёсии ҷомеа саҳт реша давонда буд, бо баробари паст гардидани нуфузи он, батадрич ҳизбу ҳаракатҳои гуногун ба вуҷуд омада, дар баъзе мавридҳо ба раванди идораи давлат ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ мушкилоти гуногунро ба вуҷуд меоварданд ва раванди идораи онро мушкил мегардониданд. Гарчанде ки дар ибтидо ғаёлияти сиёсии ҳизбу ҳаракатҳои дар баъзе мавридҳо ҳосияти ирриҷой дошта, боиси авҷ гирифтани ҷанги ҳамватанӣ дар Тоҷикистон гардиданд, аммо ин раванд боиси он гардид, ки ба хотири таъмини плюрализми сиёсӣ ва бунёди ҷомеаи демократӣ нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ҷомеа баланд гардад.

Қобили қайд аст, ки системаи ҳизбии Тоҷикистон, ки дар асоси меъёрҳои демократӣ бунёд ёфтааст, шароити мусоидро барои ғаёлияти ҳизбҳои гуногуни сиёсӣ кафолат медиҳад. Ин омил боиси он мегардад, ки нақши ҳизбҳои сиёсӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеа ғаёлтар гардад. Чи тавре ки муқаррароти конститусионӣ нишон медиҳад, «Ҳизбҳои сиёсӣ дар асоси гуногунандешии сиёсӣ барои ташаккул ва ифодаи иродаи халқ мусоидат мекунанд ва дар ҳаёти сиёсӣ иштирок менамоянд» [1, моддаи 28]. Ислоҳоти системаи ҳизбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз оғози истиқлолияти сиёсӣ сарчашма гирифта, то ба имрӯз марҳалаҳои гуногунро паси сар намудааст. Шубҳае дар он нест, ки феълан дар Тоҷикистон системаи бисёрҳизбӣ амал менамояд. Шароит ва имкониятҳои васеъ барои ғаёлияти ҳамаи ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятию маданӣ, ки дар ҷаҳорҷӯбаи қонун ғаёлият менамоянд, муҳайё карда шудааст.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари эътироф ва кафолати фазои озоди мафкуравӣ ва гуногунандешӣ роҳҳои қонунӣ татбиқи ин меъёрро тавассути қонунҳои соҳавӣ роҳандозӣ намуд, ки дар натиҷа имрӯз дар фазои ҳуқуқии кишвар теъдоди зиёди иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои динӣ ва иттифокҳои касаба ба расмият шинохта шудаанд.

Феълан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хотири тақвият бахшидани раванди идораи демократӣ ва татбиқи принсипи плюрализми сиёсӣ барои ғаёлияти оппозитсияи сиёсии комил шароити мусоид фароҳам оварда шудааст. Аммо, мутаассифона, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ғаёлияти оппозитсияи сиёсӣ, ки яке аз меъёрҳои зарурии демократӣ будан ё набудани давлат ба ҳисоб меравад, дар сатҳи зарурӣ ҷой надорад. То андозае ғаёлияти ҳизбҳои оппозитсионӣ дар доираи парламенти кишвар амал менамояд, ки он ҳам бештар ҳосияти шаклӣ дорад. Раванди сиёсии охири асри XX ва ибтидои асри XXI нишон медиҳанд, ки қабули қонунҳои ҳубу демократӣ ҷиҳати танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳанӯз кофӣ нестанд. Дар навбати аввал кӯшиш кардан зарур аст, ки ҳамаи шаҳрвандон ба таври дақиқ онро риоя намоянд. Масалан, беқонунӣ ва набудани тартибот Тоҷикистонро ба гирдоби ҷанги ҳамватанӣ овард, ки дар он ҳазорон одамони бегуноҳ ба қатл расиданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҳкими раванди демократикунӣ ҷомеа ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии аҳоли шароити мусоид фароҳам оварда, дар заминаи меъёрҳои қонунгузорӣ ғаёлияти мақсадноки мақомоти давлатӣ, ки ба рушди фарҳанг, таҷриба, ғояҳо ва арзишҳои ҳуқуқӣ равона гардидаанд, ба роҳ монда шудааст.

Қайд намудан бамаврид аст, ки ҳаёти ҷамъиятии ҳар як давлат дар асоси муқаррароти ҳуқуқӣ пеш меравад. Аз ин ҷост, ки принципҳо ва қоидаҳои умумии рафтор яке аз унсурҳои асосии системаи сиёсии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Волоияти қонун аз муҳимтарин принципҳои давлати ҳуқуқӣ доништа мешавад. Агар дар ҷомеа ҳуқуқ ва қонуният ҳукмронӣ нанамоянд, агар ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрвандон риоя карда нашаванд, агар ба одату анъанаҳои миллӣ ва умуминсонӣ арҷ гузошта нашаванд, он гоҳ чунин

давлатро демократӣ ва ҳуқуқбунёд номидан комилан номумкин аст. Агар дар чомеа қонунҳо танҳо дар қоғаз навишта шаванду иҷро нагарданд, пас дар чунин чомеа адолат аз байн меравад.

Дар навбати худ, қонун бояд дар амалия татбиқ гардад. Модоме ки қонун қабул гардид, ҳамаи шахрвандонро зарур аст, ки ба он итоат намоянд. Яке аз муҳимтарин нишондиҳандаҳои давлати демократию ҳуқуқбунёд ин баробарии ҳама дар назди қонун, таъмини волоияти қонун, ки маънои аввалан, ҳукмронии қонун дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ: ҳеч кас ҳаққи аз масъулият ва ҷавобгарӣ озод будан дар назди қонунро надорад; дуум, муносибатҳои асосии иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсиро танҳо қонун танзим менамояд ва иштирокчиёни онҳо барои вайрон намудани талаботи қонун бе ягон истисно ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд. Яке аз тамоюлҳои асосии инкишофи давлати муосири Тоҷикистонро ҳам аз лиҳози шаклию ҳам аз лиҳози моҳиятӣ дар амал татбиқ намудани принципи таҷзияи ҳокимият ташкил медиҳад. Бори нахуст дар тамоми таърихи инкишофи Тоҷикистон дар Конститутсияи ҷумҳурӣ принципи тақсимои ҳокимият дар асоси таҷзияи он ба қонунгузорӣ, иҷроия ва суд муқаррар карда шуд [1, моддаи 9]. Ин зухурот ҳамчун яке аз принципҳои асосии рушди демократия ба ҳисоб меравад.

Дар шароити қонунӣ принципи тақсимои ҳокимият дар баробарии ҳуқуқӣ амал намудани ҳар се шохаи ҳокимиятро фаро мегирад, ки ҳар яке аз онҳо - қонунгузорӣ, иҷроия ва суд доираи муайяни фаъолиятро соҳибанд ва ба соҳаи дигар ҳаққи таъсиррасонӣ надоранд. Ҳокимияти қонунгузор, ки парламенти намояндагӣ мекунад, ҳуқуқи истисноии қабули қонунҳои давлатиро соҳиб аст. Ҳеч як ҳокимияти дигар ва мақомоти давлатӣ чунин ҳуқуқро соҳиб нест. Ба парламент вогузор гардидани ҳокимияти қонунбарор принципи соҳибхитияри халқро воқеъ мегардонад. Илова бар ин, метавон қайд намуд, ки ҳамчун ғоя таълимоти тақсимои ҳокимият ташаккул ёфта, дар таърихи дурударози мавҷудияти худ тадричан хосияти сиёсиро соҳиб мегардад ва минбаъд ба принципи конститутсионии кишварҳои зиёд табдил меёбад. Дар моддаи 9 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам намудани ин принцип назди муҳаққиқон, алахусус сиёсатшиносон, ходимони давлатӣ, сиёсатмадорон як қатор масъалаҳои муҳимро пеш мегузорад. Яке аз онҳо муайян намудани сарҳадоти мустақилияти ҳар яке аз ин се шохаи ҳокимият, таъмини ҳамоҳангӣ ва равобити мутақобилаи он мебошад.

Чи хеле ки қаблан таъкид намудем, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақилона фаъолият намудани ҳар се шохаи ҳокимият пас аз қабули Конститутсияи нав дар соли 1994 оғоз гардид. Конститутсия нақши асосиро ҷиҳати ҳамоҳанг намудани фаъолияти шохаҳои ҳокимият ба Президенти кишвар вогузор менамояд. Тибқи банди 2 моддаи 64 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Президент «қафили мураттабии фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҳамкориҳои онҳо» [1, моддаи 64] мебошад.

Андеша доир ба парламенти дупалатагӣ (бикамерализм) хеле қаблтар мавриди муҳокима қарор дошт. Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати ягона аст. Вобаста ба ин, мураккабии ташкили палатаи дувуми парламент аз он иборат аст, ки муайян кардани меъёрҳои имконпазири ташкилнамоии он мушкил буд. Аммо афзалияти парламенти дупалатагӣ, ки имконияти дар сатҳу сифати баланд омода ва қабул намудани қонунҳо ва пурра ба иноват гирифтани манфиатҳои ҳудудҳои муайяну гурӯҳҳои иҷтимоиро дошт, омӯхта шуда, системаи дупалатагии парламенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 1999 ва баътар ба Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил карда шуд. Аз 19 апрели соли 2000 тартиби ташкил ва фаъолияти Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардид.

Воқеияти ҳаёт чунин аст, ки рушди минбаъдаи кишвар ҳамчун давлати соҳибхитияр, демократӣ ва ҳуқуқбунёд, таъмини шароит барои ташаккули гуногунандешӣ ва бисёрхизбӣ, тақмили салоҳияти мақомоти давлатӣ ва фаъолнокии сиёсиву ҳуқуқии шахрвандон аз мақомоти қонунгузор вобастагии амиқ дорад.

Яке аз тамоюлҳои асосии рушди давлати муосири Тоҷикистонро ташаккули чомеаи шахрвандӣ ташкил медиҳад [3, с.91]. Фельдман, дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон барои шаклири чомеаи шахрвандӣ низ асосҳои устувор гузошта, кафолати инкишофи озодонаи ҳар шахсро муҳайё сохт ва муҳимтарин ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрвандро, ба монанди озодии сухан, гуногунандешӣ, ошкорбаёнӣ, матбуоти озод, дастрасӣ ба ҳама гуна иттилооти барои шахс зарур, озодии ҳаракат ва иродаро ҳамчун заминаи бунёдии чомеаи озоди шахрвандӣ муқаррар намуд. Чомеаи шахрвандӣ рақобати озоди хизбу ҳаракатхоро бо усули гуногунандешии сиёсӣ ва мафкуравӣ эътироф намуда, кафолат медиҳад. Инчунин, дар Тоҷикистони муосир тадричан институтҳои мухталифи чомеаи шахрвандӣ ташаккул ёфта, то андозае таъсири худро ба раванди сиёсӣ, ҷимояи



манфиатҳои шахрвандон ва рушди инкишофи ҷомеа гузошта истодаанд. Аммо тамоюли рушди ҷомеаи шахрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ҳам нисбатан заиф аст. Дар ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандӣ дар ҷумҳурӣ масъалаҳои зиёди ҳалталабе вучуд доранд. Омилҳои ҷой доранд, ки садди роҳи ташаккул ва инкишофи институтҳои мухталифи ҷомеаи шахрвандӣ мегарданд. Мавҷудияти чунин омилҳои монанди рушди ҷомеаи шахрвандӣ гашта, дар ҳар ҳолат метавонанд ҷарҳи пешрафти ҷомеаи шахрвандиро боздоранд, ё боиси тадриҷан таназзулҳои институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ гарданд. Монанди, ки барои рушди ҷомеаи шахрвандӣ дар Тоҷикистон таъсир мерасонанд, ҳеле зиёд буда, ҳам хусусияти сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, иқтисодию моливӣ, равонӣ маданӣ ва ғайрро доро мебошанд. Аз ҷумла, воқиф набудан дар соҳаи фаъолияти ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ ба он бурда мерасонад, ки қисмати зиёди мардум, ки дар чунин ташкилотҳо кор намебаранд, фаҳми таълимоти шахрвандиро надоранд; онҳо чунин намеҳисобанд, ки аъзои ҷомеа худ бояд ҳаракат намоянд, то масъалаҳои онро ҳал намоянд; ба ташаббуси ҷамъияти боварӣ надоранд. Фаҳмо набудани таълимоти ҷомеаи шахрвандӣ барои мардум аз бисёр ҷиҳат суръати инкишофи ҷомеаи шахрвандиро суст мегардонад. Танҳо дар натиҷаи дарки арзишҳои ва қоидаҳои ҷомеаи шахрвандӣ одамон метавонанд дар инкишофи он саҳм гузоранд.

Қайд намудан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ, хусусан қабули Конституция, ба ташаккули низоми нави давлатдорӣ асос гузошта шуд, ки зина ба зина то ба ҳол дар ҳоли рушд қарор дорад. Феълан, низоми демократии идоракунии давлатӣ, ки ба сифати асоси системаи конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад менамояд, мустаҳкам гардонидани шудааст, ки омилҳои асосии рушд ва суботи кишвар маҳсуб меёбад. Тибқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон шакли идораи Ҷумҳурии Тоҷикистон президентӣ мебошад [1, моддаи 1]. Дар ин асос идоракунии президентӣ дар Тоҷикистон ташаккул ёфта, низоми системаи давлатӣ мутобиқ ба меъёрҳои он ба роҳ монда шудааст. Воқеан, ташаккули идораи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо равандҳои таҳкими истиқлолияти давлатӣ, ташаккули низоми нави сиёсӣ, рушди иқтисоди миллӣ, ислоҳоти системаи идоракунии давлатӣ, татбиқи сиёсати давлатии кадрҳо робитаи ногусастанӣ дорад.

Ҳалли бомуваффақияти масъалаҳои рушди минбаъда, пеш аз ҳама, бо фаъолияти самараноки низоми идоракунии давлатӣ, ки дар истифодаи яқҷояи оқилонаи усулҳои мустаким ва ғайримустакими танзими равандҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ асос ёфтааст, алоқаманд мебошад. Шаффофият ва ҳисоботдихии фаъолияти ниҳодҳои давлатӣ омилҳои муҳим буда, қобилияти таъмин намудани рушди пешгирикунанда, индустриалӣ ва инноватсионии кишварро дорост. Фароҳам овардани шароити то ҳадди имкон мусоид барои зиндагӣ ва инкишофи минтақаҳо бояд принсипи асосии фаъолияти кормандони мақомоти ҳокимияти давлатӣ гардад. Бо ин мақсад бояд иқтисодии ниҳодҳои давлатӣ таҳким дода шуда, низоми ҳамкорӣ бо бахши хусусӣ, ҷомеаи шахрвандӣ ва шарикони рушд такмил дода шавад. Ҳадафи такмилдихии низоми идоракунии давлатӣ амалисозии самараноки вазифаҳои давлат ва пешниҳоди хизматрасониҳои босифати давлатӣ ҷиҳати таъмини рушди иҷтимоӣ иқтисодии бомуваффақияти кишвар маҳсуб меёбад [2, с.38].

Дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ ва ташаккули падидаҳои мухталифе, ки метавонанд ба истиқлолияти миллии мо ҳалал ворид созанд, эҳтиром ва риояи ҳатмии меъёрҳои Конституция ҳамчун таъминкунандаи асосҳои низоми сиёсату ҳуқуқи кишвар аҳаммияти аввалиндараҷа қасб менамояд.

Ҳосияти дигари рушди давлати муосири Тоҷикистонро бунёди давлати иҷтимоӣ [1, моддаи 2] ташкил медиҳад. Принсипи асосии сиёсати иҷтимоӣ тақозо менамояд, ки шароити зарурӣ барои зиндагии арзанда таъмин карда шуда, инкишофи озодонаи инсон дар шароити давлати демократӣ, ки на ҳамчун қори шахсии худ инсон, балки аз дараҷаи сиёсати умумидавлатӣ бармеояд, таъмин карда шавад. Тоҷикистон давлати адолати иҷтимоист. Дар алоқамандӣ ба ин, давлат ҳамчун ислоҳотгари асосӣ ба таври иҷтимоӣ шахрвандонро, ки қобили фаъолияти меҳнатӣ нестанд, маъҷуб, ятим ва аз оилаҳои серфарзанд ҳастанд, дастгирӣ менамояд. Ҳангоми баамалбарории ин кор давлат, пеш аз ҳама, манфиатҳои ҳаётан муҳими халқро ҳимоя менамояд.

Ҳар як ҷомеа ва давлати аз ҷиҳати иҷтимоӣ адолатпеша он тавре муайян карда мешаванд, ки он чӣ тавр ба гурӯҳҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ осебпазир муносибат менамояд. Давлат ва ҷомеа вазифадор аст шахрвандро таҳти ҳимояи худ қарор дода, ба ӯ шароити ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ барои фаъолияти меҳнатӣ фароҳам орад. Сиёсати қавии иҷтимоӣ меъёри асосии ҷомеаи одилонаи шахрвандӣ ва давлати демократии ҳуқуқбунёд мебошад. Таваҷҷуҳ ба ҳалли масъалаҳои афзалиятноки барқарорсозии иқтисодӣ, риояи қонуният ва тартибот, табиқи эволюционии муносибатҳои консервативии иқтисодӣ ба

муносибатҳои бозорӣ бо нақши ғаёли ислохотгари давлат заминаи мустаҳками босуботи иҷтимоӣ эҷод мекунад. Табиист, ки ҳадафи асосии ҳамаи ислоҳоти гузаронидашуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин бунёди давлати демократӣ бо иқтисоди бозоргонии ба самти иҷтимоӣ нигаронидашуда мебошад. Аз рӯзҳои аввали рушди мустақилонаи Тоҷикистон лозим омад, то як қатор мушкилот ҳаллу фасл гарданд ва ин таҳияи модели махсуси рушди иҷтимоиро талаб мекард, ки онро "модели тоҷикӣ"-и бунёди ҷомеаи демократӣ номиданд. Роҳе, ки дар тӯли солҳои навсозӣ ба анҷом расид, дуруст ва самаранокии ин моделро тасдиқ кард, ки аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ низ эътироф ва пазируфта шудааст.

Дар тӯли солҳои истиқлолият ҳуди давлат моҳиятан тағйир ёфт - системаи ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти давлатӣ ба таври кулӣ таҷдид карда шуд, услуб ва шаклҳои кор тағйир ёфта, боқимондаҳои низоми тоталитарӣ бартараф карда шуданд. Чунин нақши давлат дар давраи бунёди ҷомеаи демократӣ ва амалишавию тақмили давлатдорӣ миллӣ, ба таври пурра собит гардид. Аммо бо вучуди ин дастовардҳо Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло низ дар марҳалаи тақдирсозии таҳкиму тақвияти пояҳои давлати худ қарор дорад ва он саъю талошҳои минбаъдаро ба хотири ҳалли масъалаҳои умдаи иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсӣ амниятӣ тақозо менамояд.

Ҳамин тариқ, дар асоси гуфтаҳои боло метавон қайд кард, ки пас аз ба даст овардани истиқлолият, сарфи назар аз оқибатҳои ҷанги ҳамватанӣ ва мушкилоти иҷтимоӣ иқтисодӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон тавонистааст, ки барои бунёди давлати нави соҳибхӯр, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ қадамҳои устувор гузорад. Дар шароити феълӣ бисёре аз принципҳои ҷомеаи демократӣ, ки дар Конститутсия ва дигар санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дарҷ гардидаанд, воқеияти ҳудро тадриҷан дар амалияи ҷамъиятӣ пайдо намуда истодаанд. Тоҷикистон қадамҳои устувори ҳудро бо дарназардошти таҷрибаи кишварҳои мутамаддини олам дар ин самт гузошта истодааст ва эҳтимол дорад, ки минбаъд он ба сифати яке аз кишварҳои демократии пешрафта шинохта шавад.

#### АДАБИЁТ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2016.
2. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. - Душанбе, 2016.
3. Давлати миллӣ дар раванди глобализунонӣ: муносибатҳо ва хусусиятҳои инкишоф // Маводи мизи мудаввари маҳфили инфиродии «Шабарӯз». - Душанбе, 2012. - 59 с.
4. Зокиров Г.Н. Давлати тавоно / Г.Н. Зокиров. - Душанбе, 2018. - 60 с.
5. Холов Х.К. Проблемы национальной безопасности Республики Таджикистан в контексте вызовов и угроз современности. Монография / Х.К. Холов. - Душанбе, 2017. - 163 с.

#### ТАМОЮЛҲОИ АСОСӢ ВА ДУРНАМОИ РУШДИ ДАВЛАТИ МУОСИРИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола тамоюли асосӣ ва дурнамои рушди давлати муосири Тоҷикистон ҳамчун давлати миллӣ мавриди таҳлилу тадқиқ қарор гирифта, хусусиятҳои инкишофи он чун давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ нишон дода шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки раванди ташаккул ва шаклгирии давлати миллӣ тавассути роҳи воситаҳои мухталиф, аз ҷумла дар Тоҷикистон тавассути ба роҳ мондани ислоҳоти сиёсӣ сурат мегирад. Раванди ислоҳоти системаи сиёсӣ дар Тоҷикистон аз як қатор омилҳо вобастагӣ дорад. Аз ҷумла, яке аз омилҳои асосии муайян намудани тамоюли инкишофи давлати муосири Тоҷикистон ин таҷдиди назар гардидани асосҳои конститусионӣ ва низоми ташкилии он ба ҳисоб меравад. Дар ташаккули давлати муосири Тоҷикистон таҳия ва қабули Конститутсияи он аҳамияти бузурги назариявӣ ва амалию сиёсиро касб намунааст. Муаллиф дар мақолаи худ, ба таври дақиқ моҳияти демократӣ доштани давлати муосири Тоҷикистонро бо дарназардошти муқаррароти санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ тадқиқ намуда, таъкид менамояд, ки татбиқи дурусти ғояҳои демократикунонӣ имконият медиҳанд, ки қонуниятҳои таҳкими давлатдорӣ миллӣ дар шакли мутаваззин амалӣ гарданд. Ҳамзамон, муаллиф таъкид менамояд, ки бо вучуди як қатор дастовардҳо дар ин самт Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло низ дар марҳалаи тақдирсозии таҳкиму тақвияти пояҳои давлати худ қарор дорад ва он саъю талошҳои минбаъдаро ба хотири ҳалли масъалаҳои умдаи иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсӣ амниятӣ тақозо менамояд.

**Калидвожаҳо:** давлати миллӣ, демократия, давлати ҳуқуқбунёд, ҷомеаи шаҳрвандӣ, «модели тоҷикӣ»-и давлатдорӣ миллӣ, рушди босубот, манфиатҳои миллӣ.

#### ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА ТАДЖИКИСТАНА

В статье анализируются основные тенденции и перспективы развития современного Таджикистана как национального государства и намечаются пути его развития как демократического, правового, светского и социального государства. Автор отмечает, что процесс становления и формирования национального государства осуществляется различными способами, в том числе осуществлением политических реформ в Таджикистане. Процесс политических реформ в Таджикистане тесно связан с рядом факторов. В частности, одним из ключевых факторов, определяющих развитие современного государства в Таджикистане, является пересмотр его конституционных основ и организационной системы. Разработка и принятие Конституции Республики Таджикистан в формировании современного государства Таджикистана имеет огромное теоретическое, практическое и политическое значение. В своей статье автор также рассматривает сущность современного демократического государства Таджикистан с учетом положений нормативно-правовых актов и подчеркивает, что правильная реализация идей демократизации позволит легитимно укрепить национальную государственность

сбалансированным образом. В то же время автор утверждает, что, несмотря на ряд достижений в этой области, Республика Таджикистан все еще находится на судьбоносном этапе укрепления основ государства и старается в будущем урегулировать основные социально-экономические, политические проблемы и вопросы безопасности.

**Ключевые слова:** национальное государство, демократия, правовое государство, гражданское общество, «таджикская модель» национальной государственности, устойчивое развитие, национальные интересы.

#### **MAIN TRENDS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE MODERN STATE OF TAJIKISTAN**

The article analyzes the main trends and prospects of development of modern Tajikistan as a national state and outlines the ways of its development as a democratic, legal, secular and social state. The author notes that the process of formation and formation of a national state is carried out in various ways, including the implementation of political reforms in Tajikistan. The process of political reform in Tajikistan is closely linked to a number of factors. In particular, one of the key factors determining the development of a modern state in Tajikistan is the revision of its constitutional foundations and organizational system. The development and adoption of the Constitution of the Republic of Tajikistan in the formation of the modern state of Tajikistan is of great theoretical, practical and political importance. In his article, the author also examines the essence of the modern democratic state of Tajikistan, taking into account the provisions of regulatory legal acts and emphasizes that the correct implementation of the ideas of democratization will legitimately strengthen national statehood in a balanced way. At the same time, the author claims that, despite a number of achievements in this area, the Republic of Tajikistan is still at a crucial stage in strengthening the foundations of the state and is trying to resolve the main socio-economic, political and security issues in the future.

**Key words:** national state, democracy, rule of law, civil society, “Tajik model” of national statehood, sustainable development, national interests.

**Сведения об авторе:** *Холов Хуршед Кодиркулович* – Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, доцент кафедры политологии. **Адрес:** 734025, Республики Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: (+992) 901-07-55-75

**Information about the author:** *Kholov Khurshed Kodirkulovich* - Tajik National University, candidate of political sciences, assistant professor of political science. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17

**УДК: 323/324(575.3)**

### **ОППОЗИТСИЯИ СИЁСӢ ВА АСОТИРИ СИЁСӢ: АСОТИР ОИД БА ОППОЗИТСИЯИ СИЁСӢ**

*Назриев К.*

**Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Асотирҳои сиёсӣ маҳсули амали субъектони сиёсӣ, нерӯҳои сиёсӣ буда, падидаи субъективӣ ба шумор мераванд. Онҳо барои идораи шуури одамон истифода шуда, тавассути онҳо нерӯҳои сари қудрат ҷомеаҳои солҳои тӯлонии идора менамуданд ва ҳоло ҳам идора менамоянд. Онҳо сарвати моддӣ набуда, барои иқтисод бегона мебошад, аммо он амалро анҷом медиҳанд, ки тавоноии сарват ва молия ба он намерасад. Онҳо як навъ арзиш ҷилва дода шуда, ҷомеаҳои таҳти нуфузи худ қарор медиҳанд. Асотирҳои сиёсӣ, ки аз ҷониби нерӯҳои сиёсӣ дар шуури оммавӣ ташаккул дода мешаванд, баҳри ҳадафҳои идоракунӣ ва стратегӣ-сиёсӣ истифода мешаванд. Ҳамин тариқ, перомунҳои оппозитсияи сиёсӣ дар шуури оммавӣ якҷанд намуди асотирҳои мавҷуд ҳастанд. Ин асотирҳои намегузоранд, ки падидаи маъмур ҳамаҷун унсурҳои инкишофи системаи сиёсии давлати демократӣ баромад намоёнд. Ба сифати унсурҳои инкишофи системаи сиёсии демократӣ баромад накардани падидаи оппозитсияи сиёсӣ ба манфиати дигар нерӯҳои сиёсӣ мебошад. Ба ин хотир, тавассути асотирҳои сиёсӣ ин воқеиятро пардапӯш менамоянд.

Дар раванди сиёсӣ ҳангоми муборизаи сиёсӣ технологияҳои мухталиф барои ҷалби иттифоқчиён ва ҳаводорони сиёсӣ ба кор бурда мешаванд. «Ба сифати воситаи муборизаи сиёсӣ истифода шуда, асотирҳои сиёсӣ ба тамоми ҷомеа таъсири ҷиддӣ мерасонад» [1, с.85]. Ҳукумат дар бисёр маврид ҳудро ба мамлакат шабоҳат медиҳад ва баъзан ҳудро муродифи ватан баён медиҳад. Аммо мафҳуми мамлакат ва ватан нисбати ҳукумат азали ва абадӣ буда, ҳукумат вобаста ба вақту фазо, бавучудоии ҳодисаҳои нав эҳтимол дорад дигар шавад. Чунин айниятдиҳӣ барои ба даст овардани ризоияти ҷамъиятӣ ва таъсир ба афкори ҷамъиятӣ аст, ки он барои сохтани имиджи мусбӣ ҳокимият ба кор бурда мешавад. Дар нисбати гурӯҳҳо ва нерӯҳои сиёсӣ, ки муҳолифи ҳукумат дар ин ҷо он масъала ҳастанд, ӯ мавқеи дигарро ишғол намуданд, ба гунаи дигар муносибат менамоянд. Ҳар нерӯҳои сиёсӣ ва гурӯҳҳои сиёсӣ, ки зидди ҳукумат баромад менамоянд, ин маънии зиди ватан баромад карданро дорад, ҳамаҷунин он нерӯҳои сиёсӣ, ки тағйирҳои ҳокимиятро хоҳон ҳастанд, онҳо дигаргунӣ мамлакатро дар назар доранд [2]. Бо ин васила дар шуури ҷамъиятӣ андеша ва асотирҳои сиёсӣ ҳудро ҷой менамоянд. Истифодаи «PR-и сиёсӣ» дар раванди муборизаи сиёсӣ ба ҳама мақсадҳои истифода мешавад, то имиджи манфии рақиби сиёсӣ дар шуури

оммавӣ ташаккул ёбад. Оппозитсияи сиёсӣ, дар навбати худ, барои хоҳиш додани мақоми ҳукумат аз технологияҳои гуногун истифода мебарад, интиқоди ҳукуматро ба амал мебарорад, то ки тавассути ин ба эътимоди оммавӣ ноил гардад. Замоне интиқоди ҳукумат аз ҷониби нерӯҳои оппозитсионӣ бештар мегардад ва дигар ҳукумат наметавонад ғайрисистемавӣ ин гуна қувваҳои сиёсиро қатъ карда бошад, чунин навъ оппозитсияро «ғайрисистемавӣ» унвон менамоянд. Дар ҳуди истилоҳи «оппозитсияи системавӣ» унсури манипулятсияи шуур нухуфта аст [3]. Ба ҳамин тариқ, ҳукумат ва оппозитсияи сиёсӣ дар раванди муборизаи сиёсӣ дар шуури оммавӣ ҳамеша асотир сохтанд ва тавассути он легитимияти заруриро соҳиб гардиданд.

Асотирҳои сиёсӣ - сатҳи шуури сиёсӣ, ки системаи воқеиро ба таври номувофиқ маънидод намуда, воқеияти ҳаёти сиёсиро таҳриф менамояд. Асотирҳои сиёсӣ барои амалӣ гардонидани мақсадҳои сиёсӣ: мубориза барои ҳокимият, легитимикунонии ҳокимият, ташаккул ва таҳкими ҳокимият ва ғайра истифода мешавад. Вазифаи асосии асотирҳои сиёсӣ легитимикунонии ҳокимият, институтҳои он ва барандагони ҳокимият дар кишвар мебошад [1, с.87]. Дар раванди таърихӣ ҳодисаҳои муҳталифи сиёсӣ, аз ҷумла шӯриш, ошӯб ва исёнҳои сершуморе рух доданд. Ин иштироқи ғайриконвенсионалии одамон барои ҳукуматҳои мутамаддин қобили қабул нест. Табиист, ки шӯришу ошӯб ва балвою исён, ки аз ҷониби муҳолифин ва эътирозгароён ба амал бароварда мешаванд, ба зарари ҳукумат аст. Моҳияти масъала дар он аст, ки ҳукуматҳои мутамаддин ин гуна амалкардҳои сиёсиро қабул надоранд, вале барои идораи шуури оммавӣ, аз ҷунин ҷунбишҳои эътирозӣ ва сарварони онҳо ҳамчун нерӯҳои адолатпарвар ва зидди зулму истибдод ёдовар мешаванд. Аз ҷунин ҳодисаҳои сиёсӣ барои мардум асотирҳои сиёсӣ месозанд. Дар ҳоле ҳамин гуна сатҳи муносибатро дар нисбати худ қабул надоранд.

Асотирҳои аввал. Дар бисёр давлатҳои олам қабули қонун дар қафолати мавҷудият ва амалкарди оппозитсияи сиёсӣ мусоидат менамоянд. Дар сарчашмаҳои санадӣ-меъёрӣ қайд мешавад, ки «дар бисёр давлатҳо қонун дар бораи оппозитсияи парламентӣ, баҳри ҳимояи демократия, манфиати электорат мавҷуд мебошад, ки дар мақомоти қонунгузор аз ҷониби ақаллияти намоёндагон ироа мешавад...» [3]. Дар давлатҳои демократӣ ғайрисистемавӣ оппозитсия дар системаи ҳукуқию меъёрӣ танзим мешавад, ки баъзе аз ин меъёрҳо дар бисёр санадҳои байналхалқӣ сабт шудаанд. Дар бисёр давлатҳои олам мавҷудияти оппозитсия ифодаи конституционӣ ёфтааст. Намунаи қабули қонуни махсус оид ба қафолати ҳуқуқии оппозитсияи сиёсӣ дар бисёр кишварҳо ягона аст. Чунин қонун дар ҷумҳурии Кабо-Верде (давлат дар ҷазираҳои Димоғаи Сабз дар уқёнуси Атлантика, 620 км дур аз Африқо) мавҷуд аст. Баъзан, қафолати ақаллияти сиёсиро муассисаҳои намоёндагӣ дар регламентҳои ҳамаҷун, дар қонунҳо оид ба оппозитсияи сиёсӣ баён менамоянд.

Воқеан, дар як қатор мамлакатҳо (Фаронса, Португалия, Британияи Кабир) ғайрисистемавӣ оппозитсионӣ дар сатҳи конституционӣ эътироф мешавад ва ба иттиҳодияҳои оппозитсионӣ қафолати ҳуқуқи воридшавӣ ба парламент дода шуда, имконияти муайяни шомил шудан ба мақомоти ҳокимияти иҷроияро соҳиб мешаванд. Дар аксарияти ҷунин давлатҳо, масалан дар Германия, мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ, Русия ва ғайра, қафолати оппозитсияи сиёсӣ тавассути бақоргирии принципи мутаносибии ҳизбӣ дар амали парламент, гурӯҳи депутатҳо (аз ҷумла фраксия) имкониятҳои баробар барои изҳори андеша зоҳир мешавад. Ҳуқуқҳои конституционӣ-сиёсии шахс, ки баҳри мақсадҳои оппозитсионӣ нисбати ҳокимият истифода мешаванд, масалан озодии андеша ва сухан, таъминкунандаи амалкарди оппозитсияи сиёсӣ мебошад. Ҳамчунин, ғайрисистемавӣ оппозитсионӣ мумкин аст, зеро фишор ва таъкиб қарор гирад. Ин ҳолат, пеш аз ҳама, дар режимҳои диктаторӣ мушоҳида карда мешавад. Ҳангоми таҳлили назари муҳаққиқон оид ба инкишофи системаи ҳокимият дар як қатор давлатҳо ва ҳамчунин қонунгузориҳои хориҷӣ перомони оппозитсияи сиёсӣ ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки дар ҷамъиятҳои демократӣ то кунун фаҳмиши якхелаи муҳтавои ҳуқуқии оппозитсияи сиёсӣ, ҳамчунин танзими самараноки ғайрисистемавӣ оппозитсионӣ таҳаққуқ наёфтааст. Мақоми ҳуқуқии ақаллияти сиёсӣ ба қадри зарурӣ қушода нашудааст. Аз ин рӯ, нодуруст мешавад агар бигӯем, ки дар мамлакатҳои «демократияи мустаҳкам» оппозитсияи сиёсӣ муҳим шумурда мешавад. Таҳқиқоти асосӣ доир ба мақоми конституционӣ-ҳуқуқии оппозитсияи сиёсӣ зиёд нест. Аммо нақши Резолюсияи 1606 (2008) «Тавсияҳои расмӣ-қоидавӣ нисбат ба ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои оппозитсия дар парлумони демократӣ» [6] дар баинобатгирии ҳуқуқи ақаллияти сиёсӣ хеле барҷаста аст.

Бо яд механизми институткунонӣ ва таъмини ҳуқуқи ақаллияти оппозитсионӣ ҷустуҷӯ карда шавад. Ҳангоми дидабароии раванди институткунонӣ дар фазои ҷамъиятӣ-сиёсии давлатҳои алоҳида, тарҳи ҳуқуқии ғайрисистемавӣ оппозитсионӣ сохта шуда, мақоми конституционӣ гирифтани оппозитсияи сиёсӣ амалӣ шавад.

Асотири дуюм. Асотири мазкур ба муносибати институтсионалӣ ба мундариҷаи ҳуқуқии фаҳмиши оппозицияи сиёсӣ асоснок карда мешавад. Мувофиқи он на иттиҳоди шаҳрвандон (ҳизб, фраксия, альянс) бо мақоми конституционӣ-ҳуқуқии худ, ки дар асоси нишондоди махсус шакл гирифтааст, фаҳмида мешавад, балки маҷмӯи механизмҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ, шароит фароҳам меоварад, то дигарандешӣ дар системаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ роҳандозӣ шавад. Воқеан, дар ИМА дар шароити духизбӣ (ҳамчунин дигар ҳизбҳои миллӣ) андешаи оппозиционӣ ҳам дар парламент ва ҳам дар сатҳи фаъолияти мутақобилаи парламент ва ҳукумати иҷроия, махсусан дар давраи компанияҳои интиҳоботӣ озод баён карда мешавад. Ҳолати мазкур дар Ҷумҳурии Ислонд Эрон ба он нигоҳ накарда, ки сохтори мазкур шакли элитарӣ-тоталитарии мазҳабиро менамояд, дар парламенти он фаъолияти дигарандешӣ, интиқоди президент ва дигар сарони ҳукумат дида шуда, андешаи оппозиционӣ барҷаста ва ошкоро зоҳир мешавад.

Дар Олмон ва соир давлатҳои, ки дар онҳо ақаллияти сиёсӣ амалан дар парламент ҷой намегиранд, маҷмӯи механизмҳои ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ мавҷуданд, ки имконият медиҳанд андешаи оппозиционӣ изҳор шавад. Дар тафовут аз ИМА фаъолияти ақаллияти парламенти дар ин ҷо зимни принсипи мутаносибии ҳизбӣ ҷонибдорӣ карда мешавад. Институткунонии ҳуқуқии иттиҳодияҳои оппозиционӣ дар Бундестаг ба устувории сохтори ҳизбӣ-сиёсии парламент дар шароити мушкили системаи бисёрҳизбӣ сабаб шудааст. Ба ғайр аз ин, принсипи мутаносибии ҳизбӣ воқеан, манфиати ақаллияти парламенти таъмин намуда, аммо на ҳамеша шаклгирии оппозицияи сиёсиро дар системаи ҳокимиятӣ фароҳам меорад. Дар ҷунин ҳолат, агар ба оппозицияи сиёсӣ ҳамчун ба маҷмӯи механизми ҳуқуқӣ ва институтсионалӣ назар намоем, дар системаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ гуногунандешӣ ҷонибдорӣ шуда, мамлакат ба як гурӯҳи кулл тақдир меёбад. Ба зумраи давлатҳои, ки дар он ҷо оппозицияи сиёсӣ эътирофшуда ва иттиҳоди шаҳрвандони институтсионалишуда бо мақоми махсуси конституционӣ-ҳуқуқӣ маҳсуб мешавад, Фаронса мебошад.

Асотири сеюм. Оппозицияи сиёсӣ мавзӯи сиёсӣ аст. Дар бораи оппозицияи сиёсӣ, шинохти он таҳқиқоти бунёдӣ-илмӣ саҳми назаррас гузоштаанд. Аммо масъалаи институткунонӣ ва қонунӣ шудани он масъалаи тамоман дигар аст, ки он аз режими ҳукмрон, фишангҳои идорӣ ва санадҳои дахлдор оид ба фаъолият ва мавҷудияти оппозицияи сиёсӣ вобаста аст [4,с.285]. Санадҳои меъёрӣ ва ҳуқуқӣ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ва ватанӣ дар мавридҳои қабул мешаванд, ки дар санҷиши фаъолияти оппозицияи сиёсӣ очиз менамояд. Режимҳои, ки зимни фаъолияти оппозицияи сиёсӣ аз байн рафтанд, ташхис карда натавонистанд, ки аз воситаҳои қувваю фишор истифода баранд, ё принципҳои мардумсолориро ба қор бигиранд. Сатҳи шинохти оппозицияи сиёсӣ аз нигоҳи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ норавшан аст, ки ин ҳангоми муносибатҳои ҳокимиятӣ зуҳур меёбад.

Асотири чорум. Баҳри маърифати муҳтавои ҳуқуқии оппозицияи сиёсӣ бояд ба мақоми конституционӣ-ҳуқуқии ақаллияти парламенти муроҷиат кард. Воқеан, дурнамои инкишофи донишҳои ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ доир ба таъмини фаъолияти оппозиционӣ дар парламент то як андоза равшан шуд. Он, пеш аз ҳама, дар амалишавии принсипи мутаносибии ҳизбӣ ва имконоти баробари гурӯҳҳои депутатӣ (фраксия) дар арзи андеша ва муайяннамоии мавқеъ зоҳир мешавад. Дақиқ муайян намудани мақоми конституционӣ-ҳуқуқии ақаллияти парламенти ва мушаххас нишон додани нишондодҳои институтсионалишавии он, имконияти баромадани он ба мақомоти иҷроияи ҳокимиятро медиҳад.

Асотири панҷум. Оппозицияи сиёсӣ нисбати ҳокимият фаъолиятро нишон медиҳад, ки онро рақобати сиёсӣ менамояд. Рақобати сиёсӣ метавонад омилҳои инкишофи муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар ҷомеа гардад. Рақобати сиёсӣ яке индикаторҳои муайянқунандаи сатҳи демократикунонӣ дар ҷомеа маҳсуб мешавад [8,с.7]. Тақвиятҳои ва болоравии сатҳи рақобати сиёсӣ далели аз демократишавии режими сиёсӣ буда, қошиқҳои ин нишондиҳанда аз тақвиятҳои авторитаризм дарак медиҳад. Бо дарназардошти ин матлаб баромад кардани оппозицияи сиёсӣ ҳамчун субъекти рақобати сиёсӣ далели сатҳи рушди демократия мебошад. Бе сабаб нест, ки сиёсатмадорони алоҳида рақобати сиёсиро асаб ва неруи ҳаракатдиҳандаи демократия номидаанд [7].

Модоме ки оппозицияи сиёсӣ омилҳои рушд ва созанда бошад, институтсионалишавии он ва қонунӣ гардидани он аз нигоҳи конституционӣ-ҳуқуқӣ ҳатмист. Аз ин нуқтаи назар, «ҳастӣ»-и ҳуқуқии он танҳо дар ҷорҷӯбаи як мафҳум – мақоми конституционӣ-ҳуқуқии субъекти муносибатҳои ҷамъиятӣ буда метавонад. Дар ҳуқуқи конституционӣ мақоми

оппозитсияи сиёсӣ дар мувофиқа бо фаҳмиши классикии он таҳқиқ мешавад. Мафҳуми мазкур унсурҳои заруриро дар худ касб намудааст, ки ба зумраи онҳо дохил мешаванд:

▪ мақоми оппозитсияи сиёсӣ дар ҷамъият ва давлат, нақши иҷтимоӣ-сиёсӣ ва таъйиноти он;

▪ имконоти ҳуқуқии умумӣ ҳамчун асос барои фаъолияти оппозитсияи сиёсӣ дар муносибатҳои конституционӣ-ҳуқуқӣ;

▪ ҳуқуқ ва уҳдадорӣ оппозитсияи сиёсӣ ва шахс, рақобаткунандагони ҳокимият ва ҷавобгарии онҳо;

▪ кафолати устуворӣ ва воқеияти ҳолати ҳуқуқии оппозитсияи сиёсӣ;

▪ унсурҳои дигар, системаи шароит, воситаҳо ва усулҳои ҳуқуқӣ таъминкунандаи мавҷудият ва инкишофи ин ё он субъект (оппозитсияи сиёсӣ) мебошад.

Дар давлатҳои алоҳида дар сатҳи қонунгузорӣ ва махсусан Қонуни асосӣ дар масъалаи муносибати нерӯҳои сиёсӣ нисбати захираи сиёсӣ – ҳокимият андешаи рӯшане мавҷуд аст, ки ҳеч як иттиҳодияи ҷамъиятӣ, ҳизбҳои сиёсӣ ва гурӯҳи одамон ҳақ надоранд ҳокимияти давлатиро ғасб намоянд. Ин дар ҳолат, ки ҳамаи нерӯҳои сиёсӣ, аз ҷумла ҳизбҳои сиёсӣ ҳадафи асосии меҳвариашон ба даст овардани ҳокимият, нигоҳдорӣ ва истифодаи он мебошад. Дар раванди сиёсӣ тавассути интиҳобот нерӯҳои сиёсӣ метавонанд ба ҳокимият дастрасӣ пайдо намоянд. Тавассути роҳҳои осоишта нерӯҳои сиёсӣ метавонанд, ҳокимиятро ба даст биоранд. Аммо замоне суҳан аз ғасби ҳокимият меравад, манзараи тамоман дигар намоён мешавад, ки он роҳи ғайриосоишта аст. Маъмурияти давлатӣ замоне ҳокимиятро инҳисор менамоянд ва интиқоли ҳокимият дар зери принсипи «элита - аксулэлита» ба вучуд намеояд, механизми демократӣ қор наменамоянд, институти интиҳобот наметавонад, василаи ҳалли масъалаҳои ҳокимиятӣ бошад, интиқоли осоиштаи захираи сиёсиро ҳал намояд, аксулэлитани оппозитсионӣ ҳолати реакционӣ ва экстремистиро касб менамояд. Мавриди зикр аст, ки истифодаи меъёрҳои Қонуни асосӣ баҳри ҳукмронии элитаи ҳукмрон пайомадҳои манфиро ба бор меорад. Истифодаи духӯра аз меъёрҳои конституционӣ барои ҳифзи ҳокимияти гурӯҳи муайян бӯҳрони ҳокимиятро ба бор меорад.

#### АДАБИЁТ

1. Зокиров Г.Н. Асотирҳои сиёсӣ / Донишномаи сиёсӣ / Г.Н. Зокиров. -Душанбе, 2015. -Ҷилди 1. -С. 84-88.
2. Мифы власти и мифы оппозиции [электронный ресурс]. <https://cont.ws/post/200823>
3. Миф о внесистемной оппозиции [электронный ресурс]. <http://podvizhniki.ru/forum-smf/index.php/topic,238.0.html>
4. Назриев К.Қ. Режим сиёсӣ ва оппозитсияи сиёсӣ: тарҳҳои амалқарди яқоя / К. Қ. Назриев // Вестник таҷикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -2019. -№ 3. -Қисми 1. -С. 285-289.
5. Открытое государство: пути достижения. -М.: Институт государства и права, 2005. -С.136.
6. Процедурные рекомендации относительно прав и обязанностей оппозиции в демократическом парламенте [электронный ресурс]. [http://www.coe.int/t/r/parliamentary\\_assembly/\[russian\\_documents\]/%5B2008%5D/%5BJan2008%5D/Res1601\\_rus.asp](http://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/%5B2008%5D/%5BJan2008%5D/Res1601_rus.asp)
7. Путин В.В. Демократия и качество государства / В.В. Путин // Коммерсантъ. -2012. -№ 6.
8. Шилов В.Н. Политическая конкуренция и модернизация в современной России / В.Н. Шилов // Вестник ПАГС. -2010. -№ 4. -С. 7.

#### ОППОЗИТСИЯИ СИЁСӢ ВА АСОТИРИ СИЁСӢ: АСОТИР ОИД БА ОППОЗИТСИЯИ СИЁСӢ

Мақола ба масъалаи актуалии замони муосир -масъалаи оппозитсияи сиёсӣ баҳшида шудааст. Мухтавои асосии таҳқиқотро таҳлили асотир оид ба оппозитсияи сиёсӣ ташкил медиҳад. Асотирҳо ва махсусан асотирҳои сиёсӣ дар дунёи сиёсат мақоми хоса доранд. Онҳо, яъне асотирҳои сиёсӣ вазифаи мушқилеро дар баҳши сиёсат ва идеология анҷом медиҳанд. Ҳар кадом нерӯи сиёсӣ ва сарвар, сиёсатмадор асотирҳои сиёсиро барои ноил гаштан ба ҳадафҳои муайян истифода мебаранд. Ҳамчунин, сиёсикунони асотирҳои алоҳида барои ташаккул додани афкори ҷамъиятӣ ва идоракунии рӯҳияи анбӯҳ ба амал бароварда шаванд. Аммо дар масъалаи муносибати асотирҳои сиёсӣ ва оппозитсияи сиёсӣ сценарийҳои мухталиф вучуд доранд, ки вобаста аз фаза ва вақт онҳо дар ҳаёт татбиқ мешаванд. Элитаи ҳукмрон дар муносибат бо оппозитсияи сиёсӣ ҳамчун субъекти сиёсат ва рақиб дар масоили ҳокимиятӣ асотирҳое шакл медиҳад, ки имичи оппозитсияи сиёсиро дар муносибатҳои сиёсӣ қошиш диҳад ва ҳамин гуна амалқардро нисбати элитаи ҳукмрон тавассути сохтани асотирҳои синтетикӣ ва барои даст ёфтани ба пуштибонии ҷамъиятӣ оппозитсия анҷом медиҳад. Дар мақола ҳамчунин, махсусиятҳои хоси асотирҳои ҳокимият ва асотирҳои оппозитсияи дида барномада шудаанд. Муаллиф дар мақола ба таъсири асотирҳои сиёсӣ ба шуури ҷомеа диққати асосиро равона менамояд. Чунин муносибат ба масъалаи барои мутахассисони соҳаи сиёсатшиносӣ ва фалсафаи сиёсат ҷолиби диққат мебошад. Масаалаи мазкур пажӯҳиши ояндаро тақозо менамояд.

**Калидвожаҳо:** оппозитсияи сиёсӣ, асотирҳои сиёсӣ, ҳокимият, раванди сиёсӣ, субъект, ақаллияти сиёсӣ, фраксия, парламент.

#### ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОППОЗИЦИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ МИФ: МИФ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОППОЗИЦИИ

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме политической оппозиции. Основное содержание исследования составляет анализ мифов о политической оппозиции. Мифы и особенно политические

мифы в мире политики имеют огромное значение. Они, то есть политические мифы, выполняют трудную функцию в сфере политики и идеологии. Каждый политический лидер, политикан использует политические мифы для достижения определенных целей. А также можно политизировать отдельные мифы для формирования общественного мнения, и управления настроением толпы. А насчет политических мифов и политической оппозиции существует много сценариев, которые в зависимости от пространства и времени воплощаются в жизнь. Правящая элита в отношении политической оппозиции как субъекта политики и оппонента во властных вопросах создает мифы, чтобы минимизировать имидж оппозиции в политическом отношении. И наоборот, политическая оппозиция для получения поддержки населения создает синтетические мифы. Зарубежный и отечественный опыт показывает, что статус и роль политических мифов бывают актуальными во властном и политическом отношении. А также в статье выделяются и описываются характерные особенности мифов власти и мифов оппозиции. Основное внимание в работе автор акцентирует на влиянии политических мифов на сознание общества. Такой взгляд будет интересен специалистам в области политологии и философии политики. Данная проблема мало изучена и требует дальнейших исследований.

**Ключевые слов:** политическая оппозиция, политический миф, власть, политический процесс, субъект, политическое меньшинство, фракция, парламент.

#### **THE POLITICAL OPPOSITION AND POLITICAL MYTH: MYTH OF POLITICAL OPPOSITION**

The article is devoted to the current problem of the political opposition. The main content of the study is an analysis of the myths about the political opposition. Myths and especially political myths in the world of politics is of paramount importance. They then eat political myths perform a difficult function in the sphere of politics and ideology. Every political force and leaders, politicians use political myths to achieve a definition intact. And it can also politicize individual myths to shape public opinion, and control the mood of the crowd. And in relation to political myths and political opposition, there are many scenarios that, depending on space and time, they are embodied in life. Spying elites in relation to the political opposition as a subject of politics and an opponent in power issues create myths that would minimize the image of the opposition in political relations. On the contrary, the political opposition to create support for the population creates synthetic myths. Foreign and domestic experience shows that the status and role of political myths is relevant in the overbearing and political sense. Also, the article highlights and describes the characteristic features of the myths of power and the myths of the opposition. The author focuses on the influence of political myths on the consciousness of society. This view will be of interest to specialists in the field of political science and political philosophy. This problem is poorly understood and requires further research.

**Key words:** political opposition, political myth, the power, the political process, the subject, the political minority, faction, Parliament.

**Сведения об авторе:** *Назриев Карим Курбонадович* -Таджикский национальный университет, соискатель кафедры политологии. Адрес:734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: **988-01-53-11**

**Information about the author:** *Nazriyev Karim Kurbomadovich* - Tajik National University, competitor of the Department of Political Science. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17

УДК: 32.019.51

#### **РИТОРИКАИ СИЁСӢ ВА МАҚОМИ ОН ДАР ИЛМҲОИ ЧОМЕАШИНОСӢ**

*Саидова Ф.С.*

**Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳовадинови АИ ҶТ**

Дар доираи илмҳои чомеашиносии муосир риторикаи сиёсӣ мақом ва нақши хосса дорад. Риторикаи сиёсӣ илм дар бораи қонуниятҳои пайдоиш, инкишоф ва предмети нутқи сиёсӣ аст. Яъне, ин илм дар бораи таъсир расонидан ба инсон тавассути сухан буда, қонуниятҳо ва принципҳои ташаккули нутқи сиёсиро меомӯзад. Риторикаи сиёсӣ аз давраи пайдоиши худ нисбат ба дигар шаклҳои суханварӣ нақши бориз дошт ва имрӯз ҳам муҳимияти хосса дорад.

Ҳамин тавр, агар риторикаро ҳамчун фанни таълимӣ баҳогузори намоем, пас муҳтавои он ҳамчун илм ва санъат муаррифи мегардад. Аз ҷониби дигар, онро ҳамчун санъати суханварии сиёсӣ, яъне ҳамчун илми идораи давлат ва ҳокимият баҳо додани шавем, пас амали шудани онро дар раванди дигаргуниҳои чомеа бояд баррасӣ намоем. Ин аст, ки риторикаи сиёсӣ бештар хусусияти байнифаннӣ гирифта, омӯзишу таҳқиқи он вобаста ба тағйироти нави чомеа шаклу мазмунашро дигар карда метавонад.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз мавқеъ ва нақши риторикаи сиёсӣ ҷойгоҳи худро соҳиб гардида, мавриди истифода ва маърифати ҳаррӯзаи сарварони сиёсӣ, роҳбарони ҳизбӣ, умумиятҳои иҷтимоӣ, намояндагони лоббистӣ, вакилони парлумон ва суханварону натоқон шуда, воситаи асосии тайёр намудани коршиносони сатҳи байналмилалӣ гаштааст. Махсусан, дар раванди интиҳобот ва қабули қарорҳо риторикаи сиёсӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Зеро, аз қобилияти боварқунонии сарвари сиёсӣ ҳама чиз вобаста аст. Н.А.Михайличенко қайд намудааст, ки «Шояд чунин таҳассусе набошад, ки дар он маҳорати суханварӣ ба қор наравад. Вале дар баъзе соҳаҳои фаъолияти инсон он хеле зарурӣ арзёбӣ ёфта, ҳамчун воситаи зарурии манфиатбахш

шуморида мешавад» [1,с.94]. Дониستاني усул ва тактикаи риторикаи сиёсӣ ва фарҳанги баланди суҳанварӣ доштан барои дипломатҳо, сиёсатшиносон, ҳуқуқшиносон ва дигар хизматчиёни давлатӣ аҳамияти муҳим дошта, яке аз самтҳои асосии талаботҳои касбии онҳост. Чуноне ки Ситсерон навиштааст: «Дар олам ду навъи санъат: санъати лашкаркаши хуб ва санъати суҳанварии хуб мавҷуд аст, ки инсонро метавонад ба зинаи баландтарини шараф ва ифтихор бирасонад» [2,с.117]. Яъне, санъати волои суҳанварӣ доштан яке аз воситаҳои муҳими номоварӣ, шуҳрат ва муаррифии ходимони давлатию ҷамъиятӣ мебошад. Сарварони сиёсӣ бо нутқи таъсирбахши худ манфиатҳои кишвари худро дар сатҳи байналмилалӣ ҳифз намуда, баҳри ҳадафҳои созида ҷомеаи ҷаҳониро сафарбар менамоянд. Нутқи ироанамудаи онҳо тақони ҷиддиро дар инкишофи ҷамъиятӣ ба вуҷуд меорад.

Тавре ки маълум аст, риторикаи сиёсӣ ҳамчун падидаи иҷтимоию сиёсӣ таърихи беш аз духазорсола дорад. Он дар ташаккул ва инкишофи ҳеш марҳилаҳои гуногунро сипарӣ намудааст. Ташаккули риторикаи сиёсӣ ҳамчун илм ба Юнони қадим тааллуқ дошта, аз талабот ва маданияти баланди ҷомеаи демократии он замон гувоҳӣ медиҳад. Асосгузори ин фан мутафаккири Юнони қадим Арасту мебошад. Ӯ тавассути асараш “Риторика“ ин илмро ба низоми донишҳои сиёсӣ ворид намуд. Бояд гуфт, ки новобаста аз ҷиғунагии раванди таърихӣ риторикаи сиёсӣ ҳамеша ҳамсафари зиндагии мардум буд. Раванди ташаккул ва инкишофи риторикаи сиёсӣ бештар бо инқилобҳои буржуазӣ пайваст буда, бо пешрафти арзишҳои демократӣ, таҳаввулот ва инкишофи афкори сиёсӣ, гуногунандешӣ, инкишофи парламенти касбӣ, таъсиси ҳизбу ҳаракатҳои мухталиф рушду тақомул ёфт.

Дар асри XX риторикаи сиёсӣ ҳамчун соҳаи муҳими илм бо ташкил намудани курсҳои омӯзиши суҳанварӣ дар мактабҳои миёна ва донишгоҳҳо рушд намуд. Курсҳо, ба монанди нутқи оммавӣ ва таҳлили нутқ, инчунин пайгирӣ намудани тамоми назарияҳои рушди риторикаро дар тӯли таърих дар бар мегирифт. Риторика бо пайдоиши кафедраҳои сиёсатшиносӣ ва омӯзиши коммуникатсионӣ дар барномаҳои донишгоҳҳо эътибори бештар пайдо намуд [7,с.10]. Аз таҳлилҳо ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар шароити муосир риторикаи сиёсӣ давраи рушду инкишофи худро сипарӣ менамояд. Махсусан, аз нимаи дууми асри XX сар карда раванди инкишофи риторикаи сиёсӣ ҳамчун илм ва санъат авҷ гирифт. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин давра якҷанд омилҳои асосӣ боиси ташаккули риторикаи сиёсӣ гардиданд. Воқеан, ин марҳилае буд, ки ҷаҳон ба ду низоми ба ҳам рақиб – сотсиалистӣ ва капиталистӣ ҷудо гардида буд. Ин рақобатҳо аз сокинони ду қутб, пеш аз ҳама, ғайриҷаҳонӣ сиёсиро тақозо мекарданд. Махсусан дар ин давра психология ва маданияти сиёсӣ ҳамчун илм ба авҷи ташаккули худ расида, мавқеи ҷомеаи иттилоотӣ дар ҳаёти сиёсии ҷомеа рӯзмарра гардид. Албатта, мустаҳкам гардидани чунин илмҳо боиси ғайриҷаҳонӣ ва сотсиализатсияи мардум гардид. Хусусан, маданияти сиёсӣ ва психологияи сиёсӣ дар инкишофи риторикаи сиёсӣ нақши муҳим бозидааст. Зеро, дар ин давра муҳаққиқон бештар ба масъалаи маданияти суҳан тавачҷуҳ зоҳир мекарданд. Алалхусус, олимони кишварҳои ғарбӣ дар ин самт корҳои зиёди муқоисавию тадқиқотӣ анҷом додаанд. Онҳо масъалаҳои марбути санъати суҳанварӣ, таъсири суҳан дар сиёсат, маданияти шифоӣ, қобилияти боваркунонии ташвиқотию таблиғотӣ, идеологӣ ва ғайраро ҳамаҷониба баррасӣ намуданд.

Дарвоқеъ, онҳое, ки риторикаро ҳамчун санъати шаҳрвандӣ тасниф мекунанд, чунин меҳисобанд, ки риторика қудрати ташкили ҷомеаҳоро дошта, ба ташаккули ҳислати шаҳрвандон ва ба ҳаёти шаҳрвандӣ таъсири назаррас дорад.

Бояд қайд намуд, ки бо рушди васоити ахбори омма, шаҳрвандон имкониятҳои бештарро барои назорат аз болои ғайриҷаҳонӣ сиёсатмадорон пайдо карданд, то он даме, ки ВАО ба яке аз воситаҳои муҳими таъсиргузор ва рақобатнок табдил гардид. Дар асри иттилоотӣ, ҳар як ҳаракати роҳбарони давлатӣ мавриди баҳси қишрҳои гуногуни аҳоли қарор мегирад. Аз як тараф, ҷомеа имкони назорат кардани амалҳои пешвоёни сиёсиро пайдо мекунад, амали онҳоро тавассути васоити ахбори омма баҳо медиҳад ва бо ин роҳ ба қарорҳои сиёсӣ таъсир мерасонад [8,с.3]. Дар ин робита, барои роҳбари сиёсӣ масъулияти бурдани баҳси сиёсӣ ба вуҷуд меояд, ки он аз қобилияти риторикӣ ӯ бисёр вобаста аст. Яъне, бо нутқи пуртаъсир ва боварибахш боварии мардумро ба даст орад.

Қайд кардан зарур аст, ки омӯзиши риторикаи сиёсӣ ҳамчун илм дар шароити ватанӣ ба замони соҳибистиклолӣ рост меояд. Дар даврони шӯравӣ вобаста ба идеологикунони ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ фанни риторикаи сиёсӣ ба таркиби нақшаҳои таълимӣ ворид нашуда буд. Дар шароити соҳибистиклолӣ рушду инкишофи арзишҳои сиёсӣ ва демократӣ тақозо намуд, ки дар баробари дигар муҳаққиқони хориҷӣ донишмандони ватанӣ низ дар атрофи ин фан корҳои илмию таълимиро ба анҷом расонанд. Хусусан,



китоби «Риторика ва баҳси сиёсӣ» - и профессор А.Н. Маҳмадов, «Методикаи таълими риторика»-и муаллифон: Маҳмадов А.Н., Ҳочиматова Г.М., Қудусов Х.С., инчунин «Риторика ва баҳси сиёсӣ»-и Раҷабов И.Ш. дар омӯзиши паҳлуҳои мухталифи санъати риторикаи сиёсии ватанӣ дар илмҳои ҷомеашиносӣ заминаи муносиб гузошт. Қобили тазаккур аст, ки муаллифон дар ин китобҳо аз масъалаҳои мухталифи фаъолият ва маҳорати суҳанварӣ, аз ҷумла суҳанвари сиёсӣ ва методҳои таълимии он маълумот дода, мақому манзалати ин фанни ҷомеашиносиро хеле баланд бардошта тавонистанд.

Масъалаи дигаре, ки дар замони соҳибистиклолӣ ба он бештар тавачҷуҳ зоҳир мешавад, ин рӯ овардан ба таърихи гузаштаи ниёгонамон мебошад. Махсусан, тавачҷуҳ зоҳир намудан ба асарҳои дар бораи санъати суҳанварӣ навиштаи бузургони миллатамон аст, ки дар замони соҳибистиклолӣ бо забони тоҷикӣ баргардон шудаанд. Ба зумраи чунин ашъори пурғановат метавон осори Ибни Синоро мисол овард, ки аз ҷониби Маркази Синошиносии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АИ ҶТ бо забони тоҷикӣ баргардон ва нашр шуда, мавриди таҳқиқотҳои илмӣ қарор гирифта истодаанд. Хусусан, дар соли 2019 тарҷума ва нашр гардидани қисмати «Хитоба» аз «Китоб-уш – шифо»-и Ибни Сино ҳам бо забони тоҷикӣ ва ҳам бо забони русӣ барои омӯзиш ва рушди инкишофи минбаъдаи суҳанвари сиёсӣ дар шароити соҳибистиклолӣ кумак менамояд. Қайд кардан бамаврид аст, ки аз ҷониби Маркази Синошиносӣ ҳамчунин, «Риторика»-и Арасту низ аз забони арабӣ ба тоҷикӣ баргардон шуд. Ин асарҳо барои омӯзиши минбаъдаи санъати суҳанварӣ, шакл ва усулҳои амалишавии риторикаи сиёсӣ, инчунин, аҳаммияти суҳанвари сиёсӣ барои ходимони давлатию сарварони сиёсӣ аз аҳаммият ҳолӣ нест.

Воқеан, имрӯз барои таҳлили вазъи сиёсӣ амниятии ҷаҳон, пешгӯии равандҳои печидаву мураккаби геополитикӣ, ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар муқоламу конференсияҳои сатҳи байналхалқӣ зарурати ташаккули риторикаи сиёсӣ ба миён омадааст. Зеро, омода намудани суҳанвари сиёсии касбӣ яке масъалаҳои мубрами ҷомеаи имрӯза буда, дар муҳити печидаи ҷаҳони муосир, ҳатто оянда низ, масъалаҳои меҳварие чун ҳифзи давлатдорӣ миллӣ, ҳифзи амнияти миллӣ ва таъмини рушди устувори кишвар низ ба ин масъала вобаста хоҳад буд. Махсусан, равандҳои сиёсии ҷаҳони имрӯза аз ҳар як нафар зиракии сиёсиро тақозо менамоянд. Зеро имрӯз бозингарони сиёсии ҷаҳон стратегияҳои гуногунро мавриди амал қарор медиҳанд, ки ниҳоят пуртазод ва мураккаб мебошанд. Аз ин рӯ, барои дарки моҳият ва мақсадҳои сиёсӣ геополитикӣ зарурати ташаккули илмҳои сиёсӣ, махсусан риторикаи сиёсӣ ба миён омадааст. Зеро бе доштани таҳсилоти соҳавӣ ё бе доштани таҷрибаи кофӣ амалӣ, таҳлилу назари дурусти сиёсатшиносӣ бурдан ғайриимкон аст. Нақши махсусро санъати суҳанварӣ дар фаъолияти касбии сиёсатшинос мебозад. Албатта, фаъолияти сиёсатшинос бо як баромад кардан ба охир намерасад. Ин фаъолияти гуногунҷабҳаву мураккабест, ки онро метавон ба фаъолияти мутахассис ва усулҳои ба мақсад ноил гардидани он вобаста донист. Ба фаъолияти мутахассисони сиёсатшинос таълифи ҳуҷҷатҳои сиёсӣ, баромади шифоҳӣ (дар нишастҳои матбуотӣ, воситаҳои ахбори омма), машваратӣ (маслиҳат ва тавсияҳои гуногун) тааллуқ доранд. Онҳо бояд қобилияти дар баҳсҳои сиёсӣ фаъол буданро дошта бошанд ва аз усулу тактикаи санъати баҳси сиёсӣ хуб огоҳ бошанд. Санъати баҳси сиёсӣ гуфта маҷмӯи дониш ва маҳорати сиёсатшиносро меноманд, ки тайёри ва талаффузи илмии нутқи мубоҳисавиро мувофиқ ба талаботу тартиботи баҳс муайян менамояд [3,с.28].

Ҳанӯз донишмандони қадим қайд карда буданд, ки суҳанвари нотиқи ҳақиқӣ бояд баҳри марому мақсадҳои олии: мубориза барои хайрияти умум, адолат ва қонунияти воқеӣ, фаъолияти бунёдкорона ва ғайра равона гардад. Онҳо дар симои нотиқ - сиёсатшинос шахс - шахрвандеро медиданд, ки донандаи моҳири санъати суҳанварӣ, намояндаи ҷамъиятӣ, донишманди сиёсӣ ва фарди ватанпарасту вафодор буд [4,с.20]. Дарвоқеъ, омода намудани суҳанвари сиёсии дорои дониши касбии сиёсӣ яке масъалаҳои мубрами ҷомеаи имрӯза буда, дар муҳити печидаи ҷаҳони муосир, ҳатто оянда масъалаҳои усулие чун ҳифзи давлатдорӣ миллӣ, ҳифзи амнияти миллӣ ва таъмини рушди устувори кишвар низ ба ин масъала вобаста хоҳад буд.

Бояд гуфт, ки дар баъзе аз муассисаҳои таҳсилоти олии кишвар риторика ва баҳси сиёсиро ҳамчун фанни таълимӣ меомӯзанд, ки барои рушди минбаъдаи санъати суҳанвари сиёсӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Хусусан, фанни риторика ва баҳси сиёсӣ дар баҳсҳои сиёсатшиносию муносибатҳои байналмилалӣ мавриди омӯзиши донишҷӯён қарор гирифтааст, ки барои минбаъда ҳамчун қоршиносони сатҳи байналмилалӣ ба камол расонидани сиёсатшиносон, дипломатҳо ва дигар хизматчиёни давлатӣ таъсири амиқ мегузорад. Дар баҳсҳои журналистика низ фанни маҳорати суҳанварӣ омӯзонида мешавад. Қайд кардан зарур аст, ки имрӯз зарурати он ба миён

омадааст, ки дар шароити ватанӣ журналистикаи сиёсиро таъсис ва рушду инкишоф диҳем. Зеро таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити муосир риторикаи сиёсӣ комилан тарз ва шаклу услуби чадидро фаро гирифта, васоити ахбори омма, шабакаи интернет дар густариш ва ифодаи он нақши муассир гузоштаанд ва таъсири равандро глобализатсионӣ дар маданияти суҳанварӣ, суръати ниҳоят афзуни самтҳои ҳаёт иллати ба вучуд омадани фарҳанги нави суҳанварӣ дар асри XXI гардидааст. Афзоиши нақши равандро иттилоотии интернет, инчунин рушди фаъоли шабакаҳои иҷтимоӣ, ки амалан аз ҷониби қонун танзим карда намешаванд, вазифаи идоракунии ҷараёни иттилоотиро мушкилтар мекунад. Дар ҷунин шароит, роҳи ягонаи имконпазири шорехи асосии ҳодисаи риторикаи сиёсӣ мебошад. Бо вучуди ин, метавон гуфт, ки фаъолияти аксарияти ВАО-и хориҷии дар Тоҷикистон фаъолияткунанда ба манфиати кишвари мо, ба фаҳмиши таърихӣ, фарҳанг ва ахлоқи миллии мо мувофиқат намекунад. Имрӯз таъсири равандро ҷаҳонишавиро ба забони миллии ва оини суҳанварӣ баръало мушоҳида намудан мумкин аст. Аз ин рӯ, ин раванд муҳимияти риторикаи сиёсиро дучанд мегардонад.

Қайд кардан зарур аст, ки баъди ба даст овардани истиқлолияти комили сиёсӣ ҳукумати ҷумҳурӣ барои рушду инкишофи арзишҳои сиёсӣ маънавии ҷомеа, махсусан барои ташаккули меъёрҳои демократӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ саъю талош карда истодааст. Махсусан, зина ба зина гузаронидани ислоҳот дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъият ба вазифаи асосии стратегияи рушди давлатдорӣ табдил ёфтааст. Ин ҳолат боис мешавад, ки дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон доираи фаъолияти сиёсӣ ва шаклҳои мухталифи он имконияти рушд карданро ба таври воқеӣ пайдо намоянд. Хусусан, бо таъсиси иттиҳодияҳои мухталифи ҷамъиятӣ риторикаи сиёсӣ метавонад инкишоф ёбад. Зеро иттиҳодия ва созмонҳои ҷамъиятӣ ҳадаф ва мақсадҳои худро тавассути риторикаи сиёсӣ ба мардум мерасонанд. Бояд гуфт, ки бо инкишофи арзишҳои демократӣ имрӯз сатҳи маърифат ва фарҳанги сиёсӣ мардум низ ба қулӣ тағйир ёфта истодааст. Шаҳрвандон бо диди нав ба арзишҳои ҷомеа назар менамоянд. Мавқеи онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва маънавии ҷомеа назаррас аст. Ҷунин ҳолат аҳамият ва зарурати ташаккули риторикаи сиёсиро дучанд мегардонад.

Таҳлили вазъи воқеии ҷомеаи имрӯза нишон медиҳад, ки Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ дар дастгирӣ ва ташаккули мутахассисони суҳанвар саҳми бориз дорад. Махсусан, дар сафарҳои дохилии худ ба шаҳру ноҳияҳои кишвар Пешвои миллат беҳтарин суҳанварони ҷавонро аз минтақаҳои ҷумҳурӣ интихоб намуда, барои пешрафти онҳо ҳамчун мутахассис дар оянда кумак менамояд. Ин нуктаро Ҷаноби Олӣ дар ҳамаи вохӯриҳояш бо сокинони кишвар таъкид менамоянд. Дарвоқеъ, мактаби бузурги риторикаи сиёсӣ Эмомалӣ Раҳмон ба он ҳидоят менамояд, ки мақому манзалати шахсони донишманду суҳанвар дар ҷумҳурӣ бояд ҷойгоҳи худро дошта бошанд.

Албатта, дар ҷаҳони муосир, ки Тоҷикистон ҷузъи ҷудонопазири он мебошад, заминаи воқеӣ ва имконияти бузурги рушду нумӯи риторикаи сиёсӣ фароҳам оварда шудааст. Озодии суҳан, ҳуқуқи иштирок намудани шаҳрвандон дар раванди идоранамоӣ, имконияти амалигардонии ҳуқуқи озодиҳо ва масъулиятҳои сиёсӣ омма дар ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ боис мегардад, ки ҳар як шаҳрванд дар мавридҳои мушаххас ба сифати суҳанвар баромад кунад ва ҳамзамон доираи муайяни шунавандагонро ҷамъ оварад [4, с.8]. Таҳаввулоти гуногуни ҳаёти сиёсиву ҷамъиятӣ, ки арзишҳои навинро баҳри ҷомеа муаррифӣ мекунад, доираи мавзӯоти сиёсиро васеътар ва сатҳи фаъолияти ноҷиқии суҳанварони сиёсиро баландтар мебардорад.

Дарвоқеъ, таҳлили раванди сиёсӣ геополитикӣ нишон медиҳад, ки дар шароити муосири муборизаҳои иттилоотӣ таъмини саривақтии фазои иттилоотӣ бо иттилоъ ва суҳани дақиқу саҳеҳ аз муаммоҳои мубрам аст? Пас саволе ба миён меояд, ки риторика дар ин самт ҷӣ гуна таъсиррасон аст. Зеро, айни замон аҳамияти нутқ ва ҳар гуна технологияи иттилоотӣ дар рушди низоми ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ басо бузург мебошад.

Воқеан, риторикаи сиёсӣ воситаи асосии идоракунии ва нигоҳдории ҳаёти ҷамъиятӣ буда, робитаи байниҳамдигарии умумиятҳои иҷтимоиро бо сиёсат ва сиёсатро бо ҷомеа мепайвандад ва дар раванди тағйирпазирӣ ҷомеа нақши асосӣ дорад. Дар шароити имрӯза, маҳз риторикаи сиёсӣ метавонад равобитаи байниҳамдигарии унсурҳои гуногуни таркибии ҷомеаро ба таври собит таъмин намояд, боиси ба вучуд омадани идеяву лоиҳаҳои созанда, маъруфияти номзадҳо ва умуман, пешрафти ҷомеа гардад.

Хулоса, риторикаи сиёсӣ дар системаи донишҳои гуманитарӣ имрӯз метавонад ҳамчун воситаи хуби башардӯстӣ, инсондӯстӣ, хайрхоҳӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ бошад. Барои муттаҳидии мардум дар шароити ҷаҳони муосир маҳз риторикаи сиёсӣ метавонад нақши бориз дошта бошад. Дар шароити Тоҷикистон бошад, риторикаи сиёсӣ дар марҳилаи ташаккули қарор дорад. Аз ин рӯ, имрӯз зарурат ба миён омадааст, ки

омӯзиши фанни риторикаи сиёсиро на танҳо дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ, балки дар мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ низ ба роҳ монем. Зеро, омода намудани суханвари сиёсии дорои дониши касбии сиёсӣ яке талаботҳои ҷомеаи муосир буда, барои ҳифзи давлатдорӣ миллӣ, ҳифзи амнияти миллӣ муҳим мебошад.

#### АДАБИЁТ

1. Анисимова Г.В. Риторика / Г.В. Анисимова. – Владивосток, 2004. - 99 с.
2. Кузнецов И.Н. Риторика или ораторское искусство / И.Н. Кузнецов. - Москва: Юнитри, 2004. – 420 с.
3. Маҳмадов А.Н. Риторика ва баҳси сиёсӣ / А.Н. Маҳмадов. - Душанбе, 2011. -191с.
4. Раҷабов И.Ш. Риторика ва баҳси сиёсӣ / И.Ш. Раҷабов. -Душанбе, 2017. -263 с.
5. Рождественский Ю.В. Теория риторики / Ю.В.Рождественский. -М., 1997. -597 с.
6. Хазагеров Г. Г. Политическая риторика / Г. Г. Хазагеров. -М.: Никколо - Медиа, 2002. -313 с.
7. Чурашова Е.А. Дискурсивные стратегии политической коммуникации в кризисной ситуации: автореф. дис. канд. полит. наук / Е.А. Чурашова. -Казань, 2013. -25 с.

#### РИТОРИКАИ СИЁСӢ ВА МАҚОМИ ОН ДАР ИЛМҲОИ ҶОМЕАШИНОСӢ

Муаллиф дар мақолаи мазкур хусусиятҳои хоси риторикаи сиёсиро дида баромада, паҳлуҳои мухталифи онро мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор додааст. Дар баробари ин, риторикаи сиёсӣ ҳамчун раванди сиёсӣ омӯхта мешавад, ки муаллиф омӯзиши онро дар раванди мазкур аз дида нави илмӣ барои таҳқиқ пешниҳод менамояд. Ҳамчунин, дар мақолаи мазкур муаллиф вазъи амалишавии риторикаи сиёсиро дар шароити муосир баррасӣ намуда, аҳамияти онро дар тағйирпазирии ҷомеа ва пешрафти арзишҳои демократӣ қайд намудааст. Ҳамчунин, раванди ташаккули риторикаи сиёсиро дар шароити Тоҷикистон баррасӣ намуда, барои минбаъда рушду инкишоф додани он роҳу воситаҳоро пешниҳод намудааст.

**Калидвожаҳо:** риторикаи сиёсӣ, раванди сиёсӣ, ВАО, глобализатсия, Тоҷикистон, манфиатҳои миллӣ, амният, ҳизбҳои сиёсӣ.

#### ПОЛИТИЧЕСКАЯ РИТОРИКА И ЕЁ МЕСТО В ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУКАХ

Автор в данной статье рассматривает политическую риторическую и её специфические особенности. Наряду с этим политическая риторика еще рассматривается как политический процесс, и автор рекомендует изучение данного процесса в новом научном формате. Кроме того, в данной статье рассматриваются особенности политической риторики в современных условиях. В работе также указывается на важность риторики в развитии демократических ценностей. Кроме того, рассмотрев процесс развития политической риторики в Таджикистане, автор предлагает пути и средства обеспечения ее развития.

**Ключевые слова:** политическая риторика, политический процесс, глобализация, СМИ, Таджикистан, национальные интересы, безопасность, политическая партия.

#### POLITICAL RHETORIC AND ITS PLACE AMONG SOCIAL SCIENCES

The author in this article reviews political rhetoric and its specific features, along with this political rhetoric is still considered as a political process and the author recommends to study this process in a new scientific format. Political rhetoric and its place among social sciences. In addition, the author in this article examines the features of political rhetoric, in the modern condition. The paper indicates the importance of rhetoric in the development of democratic values. Also this article analysis the process of development of political rhetoric in Tajikistan ways and means of supporting.

**Key words:** political rhetoric, political process, Medea, Tajikistan, national interests, political parties.

**Сведения об авторе:** Саидова Фазилятмо Саидамировна – Институт философии, политологии и права им. А.Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан, соискатель отдела политологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, пр.Рудаки, 33. Телефон: (+992) 939-14-77-42

**Information about the author:** Saidova Fazilatmo Saidamirovna - Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bakhovaddinova of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, applicant for the Department of Political Science. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Phone: +(992) 939-14-77-42

УДК : 327 (575) (1-87)

#### МУБОРИЗА БО ЭКСТРЕМИЗМИ ДИНӢ - ОМИЛИ АСОСИИ ҲАМКОРИИ ДАВЛАТҲОИ МИНТАҚАИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ БО ИМА

*Норов Б.И.*

**Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.М. Баҳоваддинови АИ ҶТ**

Яке аз таҳдидҳои асосӣ дар минтақаи Осӣи Марказӣ дар шароити ҳозираи рушди он ин экстремизми динӣ мебошад. Сарфи назар аз он, ки айни замон дар ин давлатҳо сулҳу субот ҳукмфармо аст, хатари ифодаҳои ин амалҳо вучуд дорад. Оиди терроризму экстремизми динӣ аз ҷониби олимону таҳқиқотчиёни ҳам ватанӣ ва ҳам хориҷӣ қорҳои зиёди илмиву таҳқиқотӣ ба анҷом расонида шудаанд. Дар қорҳои онҳо паҳлуҳои гуногуни ин масъала, ба монанди мубориза бо экстремизми динӣ, сабабу омилҳои пайдоиши он, таъриху рушди ин падидаи сиёсӣ ва ғ. масъалаҳои дигари тааллуқдошта мавриди баррасӣ ва омӯзиш қарор дода шудаанд. Дар ин мақола мо дар бораи ҳамкорӣ давлатҳои Осӣи

Марказӣ бо яке аз давлатҳои абаркудрати ҷаҳон - бо ИМА, ки фаъолияти сиёсати худро дар Осиёи Марказӣ дар солҳои охир ба амал оварда истодааст, баррасӣ хоҳем кард.

Бояд қайд кард, ки масъалаи мазкур дар шароитҳои ҳозираи рушди кишварҳои Осиёи Марказӣ воқеӣ ва мубрам аст, зеро аз ҳар тараф таҳдидҳои зиндашавии экстремизми динӣ дар ин давлатҳо вучуд дорад. Воқеаҳои фоҷиабори охир дар кишварҳои ҳамсоя, чун Сурия, Ироқ, Афғонистон, Яман, Либия ва дигар давлатҳо, ҷангҳои шадид бо ҷонибдорони гурӯҳҳои экстремистии динӣ, ба монанди ДИИШ, «Толибон», «Ал-Қоида», куштори ҳазорон одамони бегуноҳ, тарқишу ҳучумҳои ногаҳонии ин ташкилотҳои террористӣ, нестунобуд сохтани давлату халқиятҳои том, таърихи ҷангҳои шаҳрвандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳучуму ҳаракатҳои мусаллаҳона дар Ўзбекистон солҳои 90-уми асри гузашта, воқеаҳои дигар дар Қирғизистон, Қазоқистон, эҳёву ҳаракатҳои ташкилотҳои динӣ (террористӣ) ба монанди ИДУ, “Ҷамоати Ансоруллоҳ”, «Ваҳоббия», «Акрамия» ва ғ. аз он шаҳодат медиҳад, ки огоҳӣ ва тайёр будан барои пешгирии ва мубориза бо ин ҳаракатҳои номатлуби ғайриинсонии экстремистии террористӣ барои кишварҳои Осиёи Марказӣ яке аз вазифаҳои калидӣ аввалиндарача ба ҳисоб меравад. Чи тавре ки Б. Бобочонов қайд мекунад, “ногаҳон, озодии ошқорои динӣ, ғайр аз омилҳои мусбӣ, тарафи дигар ҳам дошт. Маҳз он ниғилизми иҷтимоӣ-сиёсӣ, ки дар натиҷаи камшавии қудрати сиёсӣ ба ангежа ва терроризми радикалӣ мубаддал гашт” [1, с.239]. Ба ин хотир, дида баромадани масъалаи мубориза бо амалҳои экстремизми динӣ ва пешгирии падидаҳои он дар ҳамкорӣ бо давлатҳои абаркудрат, чун ИМА масъалаи муҳиму замонавӣ аст.

Ногуфта намонад, ки ИМА дар асри ХХ ба яке аз давлатҳои абаркудрати ҷаҳонӣ мубаддал гашт. Агарчи ҳудуди он 6,15% кураи Замиро ишғол кунад ва аҳолиаш 4,5%-ро ташкил диҳад ҳам, ин давлат тавонист, ки қудрати сиёсӣ ва ҳукмрониро дар дунё ба даст оварад. Ба ақидаи бештари мутахассисони соҳаи сиёсат, масъалаҳои мубрами муосири сиёсати ҷаҳонӣ маҳз зери роҳбарияти ИМА ба амал оварда мешаванд. Дар маҷаллаи “Vanity Fair”, ки иттилоот дар бораи бисёри ҷаҳониро ба нашр медиҳад, дар рӯйхати 50 корпоратсияҳои бузурги ҷаҳонӣ, танҳо 4-тои он ба ИМА таалуқ надоранд халос. Ҳиссаи ИМА дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ 25%-ро ташкил медиҳад. Аз рӯйи нишондодҳои Шӯрои ҷаҳонии тилло, фоизи захираҳои тилои ИМА дар ҷаҳон 74,5%-ро ташкил медиҳад. Илова бар ин, 60% захираҳои ҷаҳонии асбӯри пулӣ бо доллари амрикоӣ аст ва танҳо 24% бо евро. Дар ИМА 139 штаб-квартираи 500 ширкати бузурги ҷаҳонӣ ҷойгир аст. Аз ҳама муҳим он аст, ки аз ҳама хароҷотҳо ба коркарди технологияҳои навини иттилоотӣ, ҳиссаи ИМА 40%-ро ташкил медиҳад, барои мисол, хароҷотҳои Русия – 1%. Дар замони муосир ИМА маркази фарҳангии бузургтарини ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад [2, с.29]. Аз ҷиҳати иқтисодӣ харбӣ, ИМА дар ҷаҳон яке аз давлатҳои яқум ба ҳисоб рафта, дар қисмати зиёди минтақаҳои дунё пойгоҳҳои низомии ин давлат ҷойгир карда шудаанд.

Таърихи ҳамкорӣҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ИМА асосан аз солҳои 90-уми асри гузашта, пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ оғоз ёфтаанд. Лекин, то ҳодисаҳои 11.09.2001, баъд аз ҳучуми террористон ба ИМА, экстремизми динӣ аз ҷониби ИМА ва тамоми давлатҳои дигари Ғарб ҳамчун ҳодисаи муқаррарӣ баррасӣ мешуд. Аз ин рӯ, то ин ҳодисаҳо ИМА ҳатто баъзе аз ҳаракатҳои диниро дар собиқ ҷумҳуриҳои Шӯравӣ, дар Қазоқ, Осиёи Марказӣ ва дигар давлатҳои дунё дастгирии менамуданд, ва онҳоро ҳамчун ҳаракатҳои озодихоҳона ва демократӣ, ҷавобҳои давлатҳоро бар зидди ин ҳаракатҳо бошад, ҳамчун маҳдудкунӣ ва вайронкунии ҳуқуқҳои инсон меҳисобиданд. Бо ин сабаб, дар солҳои 90-уми асри гузашта дар ИМА комиссия оид ба озодии байналмилалӣ динӣ (USCIRF) ва Бюрои донишқадаҳои демократӣ ва ҳуқуқҳои инсон ОБСЕ таъсис дода шудаанд. Масалан, дар яке аз баромадҳои худ роҳбари амрикоии ОБСЕ И. Келли чунин иброз мекунад: “Далелҳои назарраси вайронкунии озодии эътиқоди диниро дар кишварҳои бо ҳукуматҳои авторитарӣ дидан мумкин аст, ки бо ҳама гуна усулу воситаҳо кӯшиш мекунанд тамоми намуди ақидаҳои диниро зери тобеи худ гардонанд, меҳосанд тамоми паҳлуҳои ҳаёти сиёсӣ ва шаҳрвандиро зери назорати худ дароранд. Мо инро, пеш аз ҳама, дар Ўзбекистон, Туркменистон ва Тоҷикистон дида метавонем” [3, с.10]. Албатта, дигар қорҳои муҳиме дар ин давра ба анҷом расонида шудаанд: Қазоқистон аз яроқи ядрӣ даст мекашад ва яроқи ядроии дар давлати худ бударо нест ва ё ба Русия бармегардонад, ба давлатҳои Осиёи Марказӣ миқдори зиёди ёрии техникӣ ва молиявӣ расонида мешавад, дигар масъалаҳои барпо намудани давлатҳои демократӣ дар Осиёи Марказӣ ҳаллу фасл мешаванд ва ғ.

Баъд аз ҳамлаҳои террористӣ ва оғози ҷанг дар Афғонистон бо «Толибон» муносибати ИМА бо кишварҳои Осиёи Марказӣ тамоман шакли дигар мегирад. Минтақаи Осиёи Марказӣ дар давраи амалиёти зиддитеррористӣ дар Афғонистон ба яке

аз объектҳои асосии манфиатҳои ИМА дар ҷаҳон мубаддал мегардад. Бо розигии Русия ИМА барои таъмин намудани амалиётҳои зиддитеррористии худ дар Афғонистон базаҳои ҳарбиро дар Ўзбекистон (Қаршӣ-Ҳонобод) ва дар Қирғизистон (базаи Ғонси дар аэропорти “Манас”) тобеи худ мекунад. Ҳамкориҳои ҳарбию сиёсии байни ИМА, Қазоқистон ва Тоҷикистон низ мушоҳида мешуд. Дар минтақа таъсири ИМА меафзуд. ИМА ба минтақа ёрии иқтисодиро низ зиёд мекунад. Барои мисол, ёрии иқтисодӣ дар соли 2001 ба Ўзбекистон то 300 млн доллари амрикоӣ меафзояд [4]. Соли 2003 ИМА сохтмони базаи ҳарбии наздики ш. Атирауро, ки аз нафт бой аст, маблағгузорӣ мекунад. Умуман, то солҳои 2010 ёрии техникую молиявӣ ИМА ба давлатҳои Осиёи Марказӣ ба 5,714,03 млн. доллари амрикоӣ мерасид [2,с.39-40].

Дар баробари ҷойгиркунии қувваҳои мусаллаҳи худ дар Қирғизистон, ИМА дар ин давра бо кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамкориҳои ҳарбию техникую рушд медиҳад, ёрӣ расонидан барои ташаккули қувваҳои мусаллаҳи ин давлатҳо дар ҷорҷӯбаи барномаҳои НАТО, ба монанди «Ҳамкорӣ баҳри сулҳ» ё барномаи таълими ҳайати ҳарбии маҳаллӣ аз рӯйи стандартҳои НАТО - IMET давом медиҳад. Моҳи августи соли 2009 байни ИМА ва Ўзбекистон созишномаи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳарбӣ-техникӣ баста мешавад. Дар солҳои 2009-2010 ИМА ёрии ҳарбиро ба Тоҷикистон ва Туркменистон то 1,5 млн. доллари амрикоӣ зиёд мекунад. Илова бар ин, дар базаи ҳарбии «Мари-2» дар Туркменистон ҳавопаймоҳои амрикоӣ, ки ба Афғонистон парвоз мекарданд, метавонистанд аз он истифода баранд. Бояд қайд кард, ки дар амалиётҳои зиддитеррористӣ дар Афғонистон баталёнҳои ҳарбии Қазоқистон ва Ўзбекистон ба сифати артиши ёрирасон низ иштирок мекарданд, ки соли 2008 онҳо аз Ироқ бароварда шуданд [5,с.9].

Мақсадҳои асосии ИМА дар ин давра дар Осиёи Марказӣ асосан аз инҳо иборат буданд:

- истифодаи давлатҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун шарикон дар амалиёти зиддитеррористӣ;

- боздоштани таъсири Русия, Чин ва Эрон дар минтақа;
- давом додани сиёсати демократикунории институтҳои давлатӣ дар минтақа;
- пешгирии паҳншавии қочоки маводи муҳаддир, яроқ ва одамфурӯшӣ;
- назорат ва нест кардани яроқи қатли ом ва ғ.

Дигар сабабҳои, ки ворид гаштани ИМА-ро ба Осиёи Марказӣ ташкил медоданд:

- вазъияти номуташанниҷ дар Куриёи Шимолӣ;
- авҷ гирифтани ҷунун созмонҳои байналмилалӣ, ба монанди СҲШ ва СААД;
- фаъолиятҳои фаъоли Чин, Русия, Эрон, Туркия, Ҳиндустон ва Покистон дар минтақа ва ғ.

Бояд қайд кард, ки яке аз ҳуҷҷатҳои (консепсияҳои) асосии фаъолияти ИМА дар Осиёи Марказӣ дар ин давра ин консепсияи “Осиёи Марказии Бузург” буд, ки соли 2011 аз ҷониби Х. Клинтон -котиби давлатии ИМА дастгирӣ ёфта буд [6]. Ба гуфтаи баъзе аз муҳаққиқон тамоми амалҳои ИМА ва ҳамшарикони онҳо дар солҳои 2001-2015 дар Осиё амалишавии ин консепсия буд. Дар ин давра байни ИМА ва кишварҳои Осиёи Марказӣ 61 созишнома баста шуд, ки аз рӯйи натиҷаҳои онҳо якҷанд лоиҳа ва барномаҳо таҳия шудаанд. Дар ҷойи аввал аз рӯйи ин лоиҳаҳо Қазоқистон якум (35), Ўзбекистон дуум (13), Қирғизистон сеюм (12), Туркменистон чорум (8) ва Тоҷикистон панҷум (5) меистоданд.

Баъд аз баровардани артиши коалитсионии НАТО аз Афғонистон ва кам кардани он дар ин давлат соли 2014 вазъият дар Осиёи Марказӣ ранги дигар мегирад. Акнун ИМА Осиёи Марказиро барои ҳарбиёни худ дигар истифода намекард. Лекин ҳамкориҳои ИМА бо кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ин хотима наёфт. ИМА то ҳозир бо ин давлатҳо ҳамкориҳои ҳудро бо барномаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва иқтисодӣ давом дода истодааст.

Муносибат ва ҳамкориҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ИМА бо мақсади мубориза ва истодагарӣ бо экстремизми динӣ низ дар якҷанд гуфтушунид ва вохӯриҳои сарони давлатҳои ин кишварҳо бо намояндагони гуногуни давлати ИМА баррасӣ карда шудаанд. Ба ақидаи баъзе аз мутахассисон, пеш аз ҳамкорӣ бо ИМА барои мубориза бо экстремизму терроризм, бояд ҷиҳати ҳуқуқии ин масъала дида баромада шавад [7,с.5]. Албатта, илова бар созишномаҳои байни ҳуди кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ҷорҷӯбаи СҲШ ва СААД, созишномаҳо байни ин давлатҳо ва ИМА дар шакли умумидавлатӣ ва ҳуқуқӣ заруру муҳим аст. Ғайр аз дигар манфиатҳои ИМА дар Осиёи Марказӣ, доштани шарикони наздик барои ИМА кишварҳои Осиёи Марказӣ хело муфид аст. Маълум аст, ки Осиёи Марказӣ аз рӯйи тараққиёт аз дигар давлатҳои Осиёи Исломӣ ба кулلى фарқ мекунад. Ин кишварҳо дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҳаёт ба сар мебуданд ва ҳаёти тамаддунӣ ва аврупоиро аз сар гузаронидаанд ва онҳо бо роҳи давлатҳои дунявӣ рушду нумӯ ёфта истодаанд.

Яке аз ҷиҳатҳои ҳамкориҳои байни давлатҳои Осиёи Марказӣ бо ИМА дар мубориза бо экстремизми динӣ ин аввалан, роҳ надодан ба эҳёи экстремизми динӣ дар ҳуди кишварҳои Осиёи Марказӣ аст, ки оқибатҳои он метавонад ба дигар давлатҳои Осиё ва Аврупо таъсир расонад. Дигар паҳлуи ин масъала дар он аст, ки бояд, албатта, неруо қудрати ҳуди кишварҳои Осиёи Марказиро тақвият дод. Ёрӣ расонидан ба рушду таҳкими амнияти ҳарбии ин кишварҳо дар ин ҷода аз манфиат ҳолӣ нест. Маълум аст, ки ин кишварҳо дар алоҳидагӣ ва дар танҳои бо экстремизму терроризми динӣ муборизаи самаранок бурда наметавонанд. Аз ин лиҳоз, ёрии техникаи ҳарбӣ ба ин кишварҳо хело муфид аст, махсусан ба Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар сарҳади ин падидаҳо ҷойгир аст. Дар ин ҷода, мустақкамкунии сарҳадҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ, бо техникаю таҷҳизотҳои нави замонавӣ таъмин намудани онҳо, тайёр намудани мутахассисон ва кадрҳои ҳарбии ин кишварҳо низ аз манфиат ҳолӣ нест. Албатта, дар ин ҷода, бастании созишномаи ёрӣ расонидан дар ҳолати ҳуҷум ва ё ҳаракатҳои террористону экстремистони динӣ ба кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷониби ИМА дар шакли ёрии ҳарбӣ хело заруру муҳим аст. ИМА, ки аз ҷиҳати таъмини ҳарбӣ давлати абарқудрат ба ҳисоб меравад, метавонад ба ин кишварҳо аз ҳар ҷиҳат ва бо воситаҳои гуногун ёрии иқтисодию ҳарбӣ расонад. Ба фикри банди, шарт ва зарур нест, ки артиши давлатҳои абарқудрат дар ин кишварҳо маскан гиранд ва ё пойгоҳҳои ҳарбии худро созанд. Зарур он аст, ки артишҳои миллии кишварҳои Осиёи Марказиро тақвият ва таҳким бахшанд. Онҳоро аз ҷиҳати техника ва таҷҳизот, яроқу аслиҳаи замонавӣ бояд таъмин намуд, ҳайати афсарону хизматчиёни ин артишҳоро бояд тайёр ва омода кард, то ки ин кишварҳо бо ёрии худӣ тавонанд бо террористону экстремистони динӣ мубориза баранд ва истодагарӣ кунанд, ватану кишварҳои худро муҳофизат кунанд.

Омилу сабабҳои асосӣ, ки кишварҳои Осиёи Марказӣ бояд бо ИМА дар роҳи мубориза бо экстремизми динӣ ҳамкорӣ кунанд:

- мақоми геостратегӣ доштани минтақаи Осиёи Марказӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ;
- рушди босуръати ҷаҳонишавии манфиатҳо ва таъсири бевоситаи он ба кишварҳои дунё;
- тақвияти таъсири қудратҳои ҷаҳонӣ, ба монанди Чин, Русия, Иттиҳоди Аврупо, Покистон, Ҳиндустон, Туркия, Эрон ва диг. ба Осиёи Марказӣ;
- паҳншавии таҳдиду хатарҳои гуногуни замони муосир, ба монанди терроризму экстремизм, фуруши маводи муҳаддир ва яроқу аслиҳа, одамрабӣ, бемориҳои гуногуни сироятӣ, таҳдидҳои ғайрианъанавӣ ва ғ.;
- зиёда аз 70% аҳолии Осиёи Марказӣ мусалмон буданашон, ки гурӯҳҳои экстремистӣ метавонанд аз ин истифода баранд, хатари сар задани нифоқу кашмакашиҳои динӣ дар ин кишварҳо;
- паҳншавии ҷаҳони Ислом, террористон ва экстремистони динӣ дар минтақаҳои гуногуни Осиё ва ҷаҳон, ҷангҳои шадиди экстремистону террористон (ДИИШ, «Толибон», «Ал-Қоида») дар Сурия, Ироқ, Яман, Либия ва ғ. давлатҳои Осиё;
- муайян набудани самти сиёсати дохилию хориҷии кишварҳои Осиёи Марказӣ, ё ин ки сушт будани онҳо, сушт будани институтҳои давлатӣ, амният ва беҳатарии ин давлатҳо, паст будани малака ва таҷрибаи сиёсатгузориҳои ин кишварҳо, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, суду прокуратура;
- паст будани сатҳи зиндагӣ ва некуаҳволии мардуми ин минтақа, паст будани сатҳи дониши аҳоли, муҳоҷирати беохирӣ кадрӣ мутахассисон аз ин минтақа, паҳнкунии идеологияҳои бегона бо истифода аз паст будани сатҳи дониш ва некуаҳволии мардум;
- масъалаҳои ҳалношудаи байни ҳуди кишварҳои Осиёи Марказӣ;
- номукамал ва ба талабот ҷавобгӯ будани вазъи артиши миллии ин кишварҳо, надоштани таҷрибаи ҷангӣ дар сатҳи минтақавӣ ва ҷаҳонӣ бо террористону экстремистон, норасоии техникаю таҷҳизотҳои ҷангӣ, яроқу аслиҳа, шумораи нокифояи сарбозони артиши миллии ин кишварҳо;
- эҳтиёҷ ба ёрии гуногуни иқтисодӣ, сиёсӣ, ҳарбӣ ва иҷтимоии ин кишварҳо ба дигар давлатҳои абарқудрат;
- экстремистону террористон дар ин минтақа манфиатҳои сиёсӣ, динӣ, иқтисодӣ, геополитикӣ доранд;
- сохтани давлати ягонаи исломӣ дар ин минтақа ва саросари ҷаҳон ва ғ.

Ҳамин тариқ, ҳамкориҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ бо давлатҳои абарқудрат, аз он ҷумла бо ИМА дар шароити ҳозираи вазъи сиёсӣ геополитикии ҷаҳон дар роҳи мубориза бо экстремизми динӣ масъалаи воқеӣ ва зарурӣ аст. Новобаста аз он, ки бисёре аз олимону таҳқиқотчиён сиёсати ИМА-ро дар Осиёи Марказӣ манфӣ баррасӣ мекунанд, паҳлуҳои зиёди мусбӣи ҳамкориҳои минтақа бо ИМА вучуд доранд. Сатҳи оромиву сулҳу

суботи оянда дар минтақа маҳз аз сиёсату муносибатҳои давлатҳои абаркудрат ба якдигар ва ҳамкориҳои мутақобилаи онҳо бо кишварҳои Осиёи Марказӣ вобастагӣ дорад. Боварии комил дорем, ки дар оянда ҳамкориҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ИМА ба манфиати ҳарду ҷониб таҳким меёбад.

#### АДАБИЁТ

1. Россия – Средняя Азия. Политика и ислам в XX – начале XXI вв. -М.: ЛЕНАНД, 2011. Т.2. -С.239.
2. Бейшеналиев Алмазбек. Политика США в Центральной Азии. Региональный институт ЦА / А. Бейшеналиев. - Бишкек, 2018. –С.29. 39-40.
3. Лаумулин М. Религиозная ситуация и угроза религиозного экстремизма в Центральной Азии / М. Лаумулин // Журнал Религия и Общество. - 2012. -Том 15. -Выпуск 1. -С.10.
4. Terrorism: questions & Answers-Uzbekistan, 2004 // Council on Foreign Relations. URL: <http://www.terrorismanswers.org/coalition/uzbekistan.html> (date of access: 14.10.2004).
5. Jim Nichol, Central Asia: Regional Developments and Implications for U.S. Interests, March 21, 2014, Congressional Research Service 7-5700, RL33458, CRS Report, Prepared for Members and Committees Congress, 9-page.
6. “Secretary Clinton Co-Chairs the New Silk Road Ministerial meeting”, Dip Note, September 23, 2011.
7. Сафарова Г.Ф. Механизмы преодоления исламского экстремизма в контексте обеспечения национальной безопасности стран ЦА / Г.Ф. Сафарова //Постсоветские исследования. -2018. -№7. -Т.1. -С.5.
8. Муртазин М. Государства Центральной Азии и угрозы регионального экстремизма. Конфликты и проблемы безопасности.
9. Гусев Л. Борьба с терроризмом и экстремизмом в странах ЦА и Афганистане. Роль ОДКБ. Проблемы безопасности. DOI: 10.20542/2073-4786-2018-1-126-133
10. Салимов Ф.Н. Региональная стабильность в контексте центральнo-азиатской стратегии России и Китая (2001-2014 гг.): дис. кпн./ Ф.Н. Салимов. - Душанбе, 2017.

#### МУБОРИЗА БО ЭКСТРЕМИЗМИ ДИНӢ – ОМИЛИ АСОСИИ ҲАМКОРИИ ДАВЛАТӢИ МИНТАҚАИ ОСИӢИ МАРКАЗӢИ БО ИМА

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаи ҳамкориҳои байни кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ИМА-ро дар роҳи мубориза бо экстремизми динӣ баррасӣ намудааст. Муаллиф паҳлуҳои гуногуни ин масъаларо, саркарда аз таърихи ҳамкориҳои ИМА бо минтақа, ёриҳои иқтисодию иҷтимоӣ, сиёсату ҳарбии ИМА ба ин кишварҳо, омилу сабабҳои пайдоиши ин ҳамкориҳо, фикру андешаҳои дигар олимону таҳқиқотчиён нисбат ба ин масъала, давраҳои асосии ҳамкориҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ИМА-ро баррасӣ намудааст. Ба ақидаи муаллиф, ҳамкориҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ бо ИМА дар роҳи мубориза бо экстремизми динӣ хело муфиду зарур аст, зеро, бо сабабҳои гуногуни иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсату геополитикӣ ин кишварҳо дар алоҳидагӣ қудрати мубориза бо падидаҳои терроризму экстремизми диниро надоранд ва фаъолияти яқҷояи ин кишварҳо дар роҳи мубориза ва пешгирии ин падидаи фоҷиабори асри мо аз манфиат ҳолӣ нест. Новобаста аз фикру андешаҳои мутахассисони ин соҳа, ки гӯё ИМА сиёсати худро дар Осиёи Марказӣ дутарафа бозид истодааст, ҳамкорӣ бо ИМА дар самти мубориза бо экстремизми динӣ самарабахш хоҳад буд.

**Калидвожаҳо:** сиёсат, геополитика, ИМА, Осиёи Марказӣ, минтақа, кишварҳо, ислом, экстремизми динӣ, терроризм, ҷаҳонишавӣ.

#### БОРЬБА С РЕЛИГИОЗНЫМ ЭКСТРЕМИЗМОМ – ОСНОВНОЙ ФАКТОР СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ РЕГИОНАМИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И США

В данной статье автор рассматривает и изучает объективный вопрос сотрудничества между странами Центральной Азии и США на пути борьбы с религиозным экстремизмом. Автор рассматривает различные аспекты этого вопроса, начиная с истории сотрудничества США с регионом, экономической, социальной, политической и военной помощи США в этих странах, причин возникновения этого сотрудничества, мнений и взглядов других ученых и исследователей в отношении данной проблемы, основных этапов сотрудничества стран Центральной Азии с США, предложения и рекомендации автора по данному вопросу и т.д. По мнению автора, сотрудничество стран Центральной Азии с США на пути борьбы с религиозным экстремизмом является важным и необходимым, так как по различным социально-экономическим, политическим и геополитическим причинам эти страны в отдельности не имеют возможности и сил бороться с явлениями религиозного терроризма и экстремизма, и совместная деятельность этих стран на пути борьбы и предотвращения этого трагического явления нашего века считается своеобразной. Несмотря на мнения и взгляды специалистов данной области, какбудто США ведет двустороннюю политику и игру в Центральной Азии, сотрудничество с США в интересах обеих сторон на пути борьбы и предотвращения религиозного экстремизма является своевременным и эффективным. Научная статья отвечает всем требованиям написания научной работы и является актуальной.

**Ключевые слова:** политика, геополитика, США, Центральная Азия, регион, страны, Ислам, религиозный экстремизм, терроризм, глобализация.

#### THE FIGHT AGAINST RELIGIOUS EXTREMISM - THE MAIN FACTOR OF COOPERATION BETWEEN THE REGIONS OF THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA AND THE USA

In this article, the author examines and examines the objective issue of cooperation between the countries of Central Asia and the United States in the fight against religious extremism. The author examines various aspects of this issue, starting with the history of US cooperation with the region, economic, social, political and military assistance of the USA in these countries, the reasons for the emergence of this cooperation, the opinions and views of other scientists and researchers on this issue, the main stages of cooperation of the Central Asia with the United States, the author's suggestions and recommendations on this issue, etc. According to the author, the cooperation of Central Asian countries with the United States in the fight against religious extremism is important and necessary, since, for various socio-economic, political and geopolitical reasons and factors, these countries separately do not have the ability and strength to fight the phenomena of

religious terrorism both extremism and the joint activities of these countries in the struggle and prevention of this tragic phenomenon of our century are considered to be peculiar. Despite the opinions and views of specialists in this field, as if the USA is pursuing a bilateral policy and game in Central Asia, cooperation with the United States in the interests of both parties towards fighting and preventing religious extremism is timely and effective. Scientific article meets all the requirements of writing a scientific work, and is relevant.

**Key words:** politics, geopolitics, USA, Central Asia, region, countries, Islam, religious extremism, terrorism, globalization.

**Сведения об авторе:** *Норов Бахтовар Исломджонович* - Институт философии, политологии и права имени А.М. Баховадинона АН РТ, аспирант. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, Проспект Рудаки, 33

**Information about the author:** *Norov Bahtovar Islomjonovich* - graduate student of the A.M. Bahovaddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law, AS RT. **Address:** Republic of Tajikistan, Dushanbe, 734025 Rudaki Avenue, 33. E-mail: [bahtovar.norov@rambler.ru](mailto:bahtovar.norov@rambler.ru)

**УДК: 327(581)**

## **МАВОНЕЪ ВА ЧОЛИШҶОИ ТАВСЕАИ СИЁСИИ АФҶОНИСТОН**

*Абдулшабир Муслех*

**Донишгоҳи Кобули Ҷумҳурии Исломии Афғонистон**

Имрӯз аксарияти кишварҳои тавсеаёфтара кишварҳои ғарбӣ ташкил меиҳанд ва бақия ҷуз кишварҳои дар ҳоли тавсеа ва ё камтавсеаёфта ба шумор мераванд. Гарчи баъзеҳо муътақиданд, ки Афғонистон бо қарор гирифтани дар мавқеияти геополитикӣ аз аҳаммияти стратегӣ бархӯрдор аст, аммо ҳамин мавқеияти он мучиб гардида, ки таърихи ин сарзамин шоҳиди бухронҳо ва ҷангҳои паёпай будааст. Ин масъала сабаб шудааст, то ба сурати давомдор мушқилот дар ин сарзамин идома дошта бошад.

Мутолиаи авомил ва ё мавонеи тавсеа ва гузор аз марҳилаи комилан суннатӣ ва тавсеанаёфтагии сиёсӣ, ба марҳалаи дар ҳоли тавсеа ва навсозии сиёсӣ, метавонад барои кишварҳои монанди Афғонистон бисёр боаҳаммият талаққӣ шавад. Дар хусуси Афғонистон, мутолиоти осебшиносона аз раванди тавсеаи сиёсӣ аз он ҷиҳат боаҳаммият аст, ки ин кишвар дар ним қарни ахир беш аз он ки ба истиқбол аз нақшаҳои навсозона шитофта бошад, ба ситеза ва рӯёруй бо он бархостааст. Рушди ифротгароии мазҳабӣ ва қавмӣ, истимрори ҷанг ва хушунат, тарди арзишҳои маданӣ ва адами истиқбол аз мушорикат, ки ҳама дар тазод бо арзишҳои тавсеаи сиёсӣ мебошанд, ниёз ба решаёбӣ доранд. Бинобар ин, дар ин мақола дар мавриди авомил ва решаҳои тавсеанаёфтагии сиёсии Афғонистон пардохта хоҳад шуд, то бо тавачҷуҳ ба он роҳҳои тавсеаи сиёсии он мушаххас гардад.

Баҳси тавсеа дар аксари кишварҳои ҷаҳон намоёнгари ин воқеият аст, ки дар асл тавсеа амри матлуб ва дар ростои ҳалли мушқилоти иҷтимоии ҷавомеъ мебошад. Дар муқобил, факр, хушунат, ҷанг, ноҳинҷорихи иҷтимоӣ ва нобаробарӣ, ки аз мушқилоти кишварҳои тавсеанаёфта мебошад. Аз ин рӯ, бетартид Афғонистон дар ҷамъ яке аз суннатитарин ва тавсеанаёфтатарин кишварҳои ҷаҳон қарор мегирад. Дар кишварҳои ёдшуда бо вучуди муҳолифат иддае, ки тавсеаро мунҳайси як лоиҳа ва арзиши ғарбӣ доништа, иддае ба тарафдорӣ он бархоста ва тамоюл доранд онро ба ҳамон шакле, ки дар Ғарб матраҳ аст, иҷро кунанд. Дар баҳси тавсеа, Афғонистон низ бо маҷмӯае аз ифрот ва тафритҳо мувоҷеҳ будааст ва аз ин рӯ раванди тавсеа дар ин кишвар бо истиқок ва мушқилоти фаровон мувоҷеҳ гаштааст.

Иқтисоди Афғонистон дар асари ҷангҳои дохилӣ ва муҳомили душманони хориҷӣ садамаи зиёде дида, ки сабаби аз байн рафтани таъсисоти зербиноӣ гардид. Осори тамаддуни ҷандинҳазорсолаи ин сарзамин низ аз осеб дар амон намонд. Осеби фарҳангӣ ба сохторҳои Афғонистон шомили сӯзондани таблоҳои наққошӣ дар осорхонаҳо ва торочи осори таърихӣ ва ҳатто Буддои Бомӣён, ки бо хок яксон гардид, шомил мегардад. Ҷамроҳ бо ин таҳрибҳои фарҳангӣ, ба бовари баъзеҳо яке аз манобеи оянда, ки метавонист тичорати туризмро раванқ бахшида ва ба тавсеаи иқтисоди Афғонистон кумак кунад, аз миён рафт.

Фароянди тавсеа дар Афғонистон на сирфан ба маънии эҷоди имконоти зистӣ ва рифоҳӣ ва на ба маънии баст ва инкишофи технологӣ ва иқтисодӣ аст, балки ба маънии дигаргунӣ дар нигаришҳо ва боварҳо ва равиши зиндагӣ мебошад, ки дар гуфтор, рафтор ва пиндори мардуми Афғонистон таҷаллӣ ёфтааст. Зеро он чи то ҳанӯз сохти иҷтимоӣ бар он устувор буда ва бовари мардум, талаққии равшанфикрон ва амалқарди давлатмардонро самт ва сӯ бахшидааст, хувиятҳои проқандаи қавмӣ ва таассуботи нодуруст аст, ки ба унвони фарҳанги голиб ниҳодина шудааст. Агар тавсеаи милли ҳадафи



ниҳоии тавсеа дар Афғонистон доништа шавад, тавсеаи сиёсӣ, тавсеаи иқтисодӣ, тавсеаи иҷтимоӣ ва тавсеаи фарҳангӣ бояд дар чараёни расидан ба тавсеаи миллӣ муҳаққак гардад. Ин ҳама метавонад монеи расидани ҷомеа ба тавсеа гардад.

Баҳси муҳим дар тавсеа, тавсеаи сиёсӣ аст. Тавсеаи сиёсӣ иборат аз офариниши ниҳодҳои сиёсӣ ва идорӣ бо вежагиҳои печида, истиқлол ва инсичом барои ҷазб ва танзими мушорикати гурӯҳҳои ҷадид ва тарвиҷи тағйирот дар ҷомеа мебошад. Дар муқобил, дар тавсеанаёфтагӣ зиёдтар бўёди иқтисодии он матраҳ аст, ки кишварҳо васоили зарурӣ барои рушди аввалияро надоранд ва мизони болое аз манобеи онҳо ба қорҳои зироатӣ таҳсис меёбад.

Тавсеаи сиёсӣ табалвури шаклгирии қолаби фикрии ҷадиде, ки дар он фароянди ниҳодин аз ҳаракати пешраванда, вале мутаодил, худафзоянда ва босуботи сиёсӣ эҷод мешавад, ки дар он як ҷамоати инсонии сиёсӣ ба сӯйи мушорикати фаъолонаи сиёсии шаҳрвандони худ довталабона, огоҳона ва оқилона гом бардоранд, то барои кулли мушкilotи мухталифи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсии худ аз лиҳози сиёсӣ бо ҳамдигар ва ба таври ғайрихушунатомез роҳҷӯии мудаббирона ва пӯё дошта бошанд.

Ҳантингтон муътақид аст, ки ҳар андозаи як низоми сиёсӣ аз содагӣ ба печидагӣ ва аз вобастагӣ ба истиқлол, аз инъитофнопазирӣ ба инъитофпазирӣ ва аз парокандагӣ ба ягонагӣ гароиш кунанд, ба ҳамон андоза нисбат ба мизони тавсеаи сиёсии он афзуда хоҳад шуд.

**Тавсеаи сиёсӣ дар кишварҳои ҷаҳони сеюм.** Луи бовар дорад, ки ҷавомеъ, ки ба сурати нисбӣ гомхое ба сӯйи навсозӣ ва тавсеа гузоштаанд, бо вежагиҳои аз қабилӣ дараҷаи поини таҳассусгароӣ, дараҷаи болои худиттиқоӣ, усули фарҳангии мубтанӣ бар суннат, хосгароӣ ва имтизочи қорқардҳо, таъкид нисбатан андак бар гардиши пул ва бозор, усул ва қувовиди хонаводагӣ, назари хешовандгароӣ ва чараёни яктарафаи молҳо ва ҳадамот аз манотиқи русто ба самти манотиқи шаҳрӣ, ки баръакси мавзӯоти ёдшудаи вежагиҳои ҷавомеи тавсеаёфта аст, мебошад.

Бар мабнои назарияи Ҳантингтон ва бо истифода аз мутағайирҳои дахил дар тавсеанаёфтагии сиёсӣ, монанди фарҳанг, иқтисод, низоми иҷтимоӣ ва сохтори сиёсӣ, вазъияти тавсеанаёфтагии сиёсӣ дар Афғонистонро тавзеҳ дод. Дар ин ҷо нақши низоми фарҳангӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Афғонистон дар тадовуми низоми иқтидоргаро ва таъсири боздорандаи авомили номбурда бар ақлонӣ нашудани иқтидор, тафқиқ наёфтани сохторҳо ва билохира фароҳам нашудани заминаи мушорикати сиёсии густурда дар Афғонистон мавриди баррасӣ қарор мегирад. Биноан, равшан хоҳад шуд, ки ҷӣ робитае миёни сохторҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар бо иқтидори сиёсӣ, ниҳодҳо ва мизони мушорикати сиёсӣ вучуд дорад. Ба сурати кулл, мавонеи тавсеаёфтагӣ дар Афғонистонро метавон чунин тақсимбандӣ намуд.

**Ҷолишҳои иқтисодии Афғонистон.** Липст муътақид аст, ки пешниёзи демократия барои як кишвар расидан ба дараҷаи хосе аз сарват аст. Ба гуфта ӯ, ҳарчи миллате сарватмандтар бошад, имкони пайдории демократия низ дар он бештар аст. Ба назари вай, сарвати иқтисодӣ мучиби тавсеаи омӯзиш, эҷоди сатҳи болои савод, густариши шаҳрнинишӣ, тақвияти расонаҳои гурӯҳӣ ва сабаби коҳиши мунозиоти сиёсӣ мегардад ва таҳаққуқи ин шароит роҳи расидан ба тавсеаро ҳамвор месозад.

Таҷрибаи Ҷопон ва кишварҳои ҷануби шарқи Осиё нишон дод, ки тавсеаи иқтисодӣ дар ин кишварҳо, ки аз манобеи зерзаминӣ маҳруманд, заминаи бештаре дорад. Ҳантингтон дар бораи чунин кишварҳое мегӯяд, ки замоне миллате барои интиҳоби тавсеаи сиёсӣ ё тавсеаи иқтисодӣ муҳайяр бошад, аввалӣ бояд фидои дувумӣ гардад ва ё ба баъд мукул гардад. То ҷое ки мушоҳида мешавад, таҷрибаи кишварҳои Ховари Миёна нишон медиҳад, ки молҳои нав тавсеа ва навсозии сиёсӣ бор намеоварад, балки навсозӣ беш аз ҳама ба фикри нав ниёзманд мебошад.

Ҳантингтон дуруст ба ин масъала посух медиҳад, ки ҳар шаҳрнинишине мусталзами тавсеаи сиёсӣ нест, зеро, ба ақидаи ӯ, гоҳе ҷанг, оворагӣ ва масоибӣ табиӣ метавонанд, шаҳрҳоро пурҷунбучӯш кунанд, он гуна, ки ҷанги Афғонистон боиси оворагии миллионҳо тан аз мардуми ин сарзамин ба дохил ва хориҷ гардид. Вай изофа мекунад, ки тавсеаи сиёсӣ дар асари ислоҳоти тавсеаи иқтисодӣ ба миён меояд, на ба дунболи аз даст додани амният ва сарозер шудан ба шаҳрҳое барои идомаи зиндагӣ.

**Ҷолишҳои фарҳангии Афғонистон.** Фарҳанг ба маҷмӯа аносир маънавӣ ва моддӣ гуфта мешавад, ки дар ҷомеа тай солиёни мутамодӣ шакл мегиранд ва аз насле ба насли дигар мунтақил мешаванд. Тавсеаи фарҳангӣ аҳаммияти бисёре дар масири тавсеаёфтагии ҳар кишваре дорад. Агар дарунмоияи маънавии фарҳанг ба сурати мантиқӣ ва саҳеҳ, реша дар масоили иҷтимоӣ ва суннатҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ як ҷомеа дошта бошад, рафтор ва таомули байни афроди ҷомеа ба табаи он бо ҷавомеи дигарро ақлонӣ ва ба сӯйи

манофеъ ва масолеҳи миллӣ савқ хоҳад дод. Аммо, чунончи ин аносири муҳим ва таъсиргузор, ки чорчӯба ва сохти хувият ва шахсияти як ҷомеаро месозанд, омехта бо хурофот, одоти мубтазал ва чаҳл бошад, фарҳанги як ҷомеаро ба инҳитот мекашонанд. Дар канори мушкилот ва бӯҳроноте, ки домангири Афғонистон аст, сохтори иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаи Афғонистон ба ин печидагӣ меафзояд. Сохторҳои кӯҳнаи иҷтимоӣ ва фарҳангии қуруни вусто кишварро ба як нуқтаи тасодум миёни модернизм ва суннат мубаддал менамояд. Ин сохторҳои кӯҳна ва ақибмонда мавонеи ҷидди сари роҳи эҷоди як давлати модерн, истиқрори демократия ва савқ додани кишвар ба самти тавсеаи сиёсӣ ба вучуд овардааст. Бартариҷӯҳои қавмӣ, мазҳабӣ ва ҷинсиятӣ мавзӯоте мебошанд, ки адолати иҷтимоиро садама зада ва баробариро, ки яке аз сутунҳои аслии демократия мебошад, бо душворӣ мувоҷеҳ кардааст.

**Фарҳанги суннатӣ ва демократия.** Агар фарз шавад, ки фарҳанги суннатӣ ва сохтори қавми ҷомеаи Афғонистон дарбаргирандаи боварҳои манфӣ ва зидди тавсеа аст, ба таври табиӣ нақш ва рисолати равшанфикрон беш аз ҳар табақаи дигар барҷаста хоҳад шуд. Ин суҳан бад-ин маънӣ аст, ки барои паймудани муваффақиятомези масири демократиясозӣ ва ҳокимияти қонун дар кишвар беш аз ҳар амре таҳаввули фарҳангӣ зарур аст. То вақте ки фарҳанги суннати ҷомеа тағйир накунад ва то замоне ки омилҳои тавсеагаро, қонунгаро ва мардумсолор ҷойгузини фарҳанги суннати муҳолифи тавсеа нагардад, ҳаракат ба сӯи эҷоди демократия, қонунгароӣ ва мардумсолорӣ бо мавонеи ҷиддӣ рӯ ба рӯ хоҳад буд. Яке аз вежагиҳои ин фарҳанг адами посухгӯии давлатмардон ва афрод дар қибולי рафторҳояшон аст. Дар фазои адами масъулиятпазирӣ имкони қонунмандӣ вучуд надорад. Дар фарҳанги мазкур аслу насаби афрод аз сӯи давлатмардон на бар мабнои усул ва завобит, балки аз тариқи таомули шахсӣ ва ба сурати гуфторӣ ва эълони шахсӣ сурат мегирад. Дар Афғонистон бисёре аз сиёсатмадорон ба баҳонаи ҳифозат аз асолати фарҳангӣ ё ба баҳонаи нисбияти фарҳангӣ имконоти мусбати қавоиди сиёсати демократиро зоеъ мекунанд. Қасоне, ки бо демократия дар Афғонистон муҳолифанд, бештар ангушти интиқод ба айбҳои демократия ва мушкилоти ҳалношудаи он ишора мекунанд ва ин айбҳоро баҳонае барои ниёз ба ҳукумати истибдодӣ ва тавҷеҳи истибдод менамоянд. Дар сиёсат ва фарҳанги сиёсии Афғонистон соданигарӣ ва сода қардани масоил вучуд дорад, ки аз ҷумла давлатҳоро ба мутаракқӣ ва муртаҷеъ ва афродро ба инқилобӣ ва иртиқоӣ тақсим мекунанд ва ба печидатарин масоил ҷавобҳои бисёр сода ва сатҳӣ медиҳанд. Вай меафзояд, сиёсат як мақулае мустақил аст, ки ба гунаи бунёдӣ бо мавзӯи қудрат, назм ва идора иртибот дорад. Ва сиёсат бояд аз он гуна фарҳанге, ки асосоти онро аносире чун тақлид, вафодорӣ, итоат, хушунат ва нафӣи дигарон ташкил диҳад, муҷаззо бошад.

Бо вучуди он ки демократия асоси ҷаҳонии худро дорад, аммо таҷрибаи нишон додааст, ки демократия ҳеҷ гоҳе дар ду кишвар ба сурати яксон амал накардааст. Бад-ин асос, дар Афғонистон низ демократия наметавонад бидуни доштани мафкураи демократӣ ва афроди демократ ба гунаи муваффақомез пиёда шавад. Масалан, ҷӣ гуна мумкин аст, ки қасоне, ки дар раъси умур қарордоранд ва худро пушти шиорҳои демократия ва ҳуқуқи башар ва тасовии мардум пинҳон менамоянд ва аммо худ ба ҷуз манофеи шахсӣ ва ворид шудан ба муомилоте низ, ки ҷуз дар меҳвари манофеи гурӯҳҳои хос намечархад, беандешанд.

Ҷомеаи демократӣ ҷомеаи тақассургаро аст. Дар муқобил, дар ҷомеае, ки фазои мутлақгаро ва тақсадоӣ ҳоким бошад, ҷое барои демократия вучуд надорад. Дар ин ҳолат ҷомеа фоқиди хувияти ҷамъӣ ва қалон мебошад. Бӯҳрони хувият ва ё пора-пора шудани хувияти ҷамъӣ аз вежагиҳои роиҷи ҷавомеи суннатӣ аст. Дар ҷунин ҳолат, суҳан аз манофеи миллӣ, рифоҳи миллӣ ва ҳокимияти миллӣ бо ибҳомоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ аст.

Ба таври қуллӣ, истиқрори демократия дар кишварҳои дар ҳоли гузор, монанди Афғонистон, бо мавонеи зиёде рӯ ба рӯ аст, аз ҷумла султаи гурӯҳҳои ашрофӣ ва қадимӣ, ки демократияро бо манофеи худ дар тазод мебинанд. Султаи арзишҳои қадимӣ ва кӯҳна, ки арзишҳои демократияро ба ҷолиш металабад. Набудани табакоти иҷтимоӣ ва ниҳодҳои маданӣ, ки мураввичи фарҳанги тасоҳул ва мадурои иҷтимоӣ аст ва дар шаклгирии фарҳанги плюралистӣ нақши созандаеро ифо менамояд. Ва билохира, ташдиди шикофҳои қавмӣ ва мазҳабӣ, ки аз тафоҳуми демократия ва бар мабнои раъӣи ақсарият ҷилавгирӣ менамояд. Бо тавачҷуҳ ба мавориди ёдшуда дар ин ҷавомеъ режими сиёсӣ дар миёни автократҳо, олигархҳо, популистон ва шабеҳи демократон дар навасон мебошад.

**Ҷолишҳои сохтори Афғонистон.** Сохтори сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Афғонистон таҳти таъсири бовари ҷамъӣ аз камтаҳаррукӣ ва носозгории кирдорҳо ва қунишҳо барҳостааст. Ба гунае, ки қудрати интибоқ ва созгорӣ бо шароити ҷадид ва пешрафт ва таҳаввулоти асрро намепазирад. Зеро дар суратбандии қудрат, манзалаат ва арзишҳо, ҳама

акшор ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ, қавмӣ, забонӣ, чинсиятӣ аз пойгоҳ ва нақши иҷтимоии яқсон бархӯрдор нестанд. Ба баёни дигар, равиш, қавоид ва улғуҳои ҳоким бар муносиботи зиндагии иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеаи Афғонистон ба лиҳози сохторӣ ва бунёдии нобаробар, ноқофӣ ва ноқоромад аст ва аз уҳдаи посухгӯӣ ба ниёзҳои асосӣ ва густаришфӯтаи инсонӣ дар шароити ҷадид барнамеояд. Аз тарафе, тарҳи иддаҳои нав ва гуфтумони ҷадид, ки сохтҳои суннатии ноқоромадро ба ҷолиш мекашад, дар сохтори суннатӣ, бегона ва ҳинҷоршикан талаққӣ шуда ва дар муқобили он ба шиддат муқовимат мешавад. Аз ин рӯ, чунин ба назар мерасад, ки тағйири ин сохтҳои ниҳодинашуда ва амикоре душвор аст.

Дар ин фарҳанг тамоюз ва тафовут дар қазоватҳо ва бархӯрдҳо бисёр камранг ва ё беранг аст. Бад-ин маънӣ, ки дар ин ҷомеа, масоил ва мавзӯот комилан сиёҳ ҳастанд ва ё комилан сафед. Ё дӯсти мутлақ вучуд дорад ё душмани мутлақ. Қазоват ва довари мутлақнигарона мучиб мегардад, ки байни маворид тафовут гузошта нашавад. Тафаккури мутлақнигарона дар сиёсати барномаҳоро ба хошия меронад. Ин вежагӣ яке аз шохисҳо ва лавозимоти зиндагии сиёсии модерн ва тавсеафӯта, яъне асли нисбият ва тақассургароиро бо ҷолиш рӯ ба рӯ месозад. Дар низомҳои сиёсии модерн шоистагӣ ва лаёқати афрод асли асосӣ пиндошта мешавад. Ҳамчунин, дар як низоми тавсеафӯтаи сиёсӣ хувият аз маҳал ба иҷтимоӣ иртиқо меёбад ва дигар афрод ба маҳал ва вилоят тааллуқ надоранд, балки аз ҳолати табиӣ берун омада ва ба як ҳолати маданӣ, яъне дар ҷойгоҳи қарордоди иҷтимоӣ қарор мегиранд. Дар ҳоле ки дар низомҳои суннатӣ тааллуқоти қавмӣ ва қабилавӣ ҷойгоҳи ашхосро таъйин мекунад.

**Ҷолишҳои навгароӣ дар Афғонистон.** Чунончи қаблан ишора шуд, ҷомеаи суннатӣ вежагиҳои хосси худро дорад ва бо муқтазиёт ва омӯзаҳои модерн созгорӣ надорад ва ҳамин масъала монеи зуҳури андешаи навгароӣ дар ҷомеаи мазкур аст. Ҳаракатҳои навгароӣ дар Афғонистон бидуни дарки дуруст аз вежагиҳои ҷомеаи суннатӣ мучиби сафбандӣ ва таорузи ошкор дар қиболи суннатгароён гардид. Навгароӣ дар ҷомеаи Афғонистон умдатан дар симои зиддият бо суннат ва падидаҳои суннатӣ талаққӣ шуд ва ҳамин амр дар оғози роҳ навгароиро вориди ҷолиши диндорӣ ва бединӣ намуд. Ба изофа, навгароӣ дар ҷомеаи Афғонистон натавонист ақлоният ва хирадварзиро дар даруни суннат бикашонад ва агар чунин мешуд, навгароӣ ба ҷойи қарор гирифтани дар арсаи кашмакаш ва мунозиа бо суннатгароён, ба навсозии ҷомеа рӯ меоварданд. Заъфи ҷараёни навгароӣ дар Афғонистон ба тақлидӣ будан ва бетаваҷҷуҳӣ ба муқтазиёти бумии ҷомеаи Афғонистон ишора дорад. Таҷрибаи кишварҳои исломӣ ва аз ҷумла Афғонистон ин дарси таърихро ёдоварӣ мекунад, ки ҷараёни таҷаддудгароӣ ва навгароӣ дар сурати нафӣи суннатҳои иҷтимоӣ бо ноқомӣ ва дар ниҳоят ба шикаст рӯ ба рӯ мегардад.

Баъд аз давраи «Толибон» султаи гуфтумони либерализм дар Афғонистон, хатари афтодан ба доми таҷаддудгароии ғарбиро афзоиш дода ва бинобар ин рӯёруии ғарбгароён ва суннатгароён ҳамчунон таҳдиде дар пеши рӯйи ин ҷараён маҳсуб мешавад. Суннати динӣ дар Афғонистон зарфият ва тавонмандии хубе барои таомул бо шароит ва масоили ҷадидро дорад, аммо маршрут бар он ки исломгароён дар доми бунёдгароии динӣ аз сӯе ва таҷдидгароии ғарбӣ аз ҷониби дигар наёфтанд. Ҷараёни навгароии динӣ дар сурате муваффақ хоҳад буд, ки битавонад аз зарфиятҳои ҷомеаи суннатӣ ва аз ҷойгоҳи иҷтимоии суннатгароён ба нафӣи навсозии фарҳангӣ ва андешаманд қардани ҷомеа баҳра гирад.

Тавре ки мушаххас шуд, назарияпардозон тавсеанаёфтагиро ношӣ аз авомиле, чун мавонеи фарҳангӣ, камбуди имконоти молӣ, сармоя ва таҳассус ва адами қороии давлат дар сутӯҳи дохилии кишвар медонанд. Фақр ва поин будани сатҳи рушди иқтисодӣ, сохторҳои қуҳна ва нерӯҳои сиёсии суннатии мусаллат бар насозӣ ва фарҳанг, ки бо демократия дар таоруз қарор доранд ва билохира мавонеи сиёсӣ, аз қабилҳои навӣи низом, раҳбарии сиёсӣ, ниҳодҳои сиёсӣ ва қонунҳои қудрати тасмиргирӣ ва мавонеи умдаи тавсеаи сиёсӣ метавонад бошад. Аммо он чи ба адами тавсеаи сиёсӣ дар Афғонистон бармегардад, носозгории низомии сиёсӣ бо таркиби иҷтимоии он аст ва ин адами мутобиқат маҷоли пӯёӣ ва таҳаррукро аз Афғонистон гирифта ва монеи тавсеаи сиёсӣ шудааст. Аз ҷониби дигар, адами тавсеаи иқтисодии Афғонистон, ки дар қанори тавсеаи сиёсӣ як амри зарурӣ аст ва билохира решаи аслии тавсеанаёфтагии Афғонистон, баҳусус дар соҳаи фикрӣ ва эътиқодӣ мебошад, аз раҳгузари фикрӣ дучори байни баст шудааст ва вазъияти номусоиди иҷтимоӣ ба истехкоми он кумак менамояд.

Барои ин ки Афғонистон битавонад ба як кишвари мураффаъ ва тавсеафӯта аз лиҳози фарҳангӣ ва сиёсӣ даст пайдо кунад, роҳкорихое чун эҷоди сохторҳои муносиб бо рӯйқардҳои демократия ва бо истифода аз шеваҳои демократӣ, асли посухгӯӣ ва масъулиятпазирӣ дар қиболи мардум, таҳассус ва шоистасолорӣ, ҳимояти давлат аз ҳаракатҳои ислоҳталабона ва дар сатҳи баланди ҳимояти ҷомеаи ҷаҳонӣ аз раванди

демократия барои расидан ба як кишвари тавсеаёфта кумак кунад. Ҳамчунон, гузор аз фарҳанги суннатӣ ва қабилавӣ, дар қадами аввал бояд ба тасхеҳ ва дигаргунӣ дар фарҳанги зидди тавсеагаро пардохт, зеро ҳислатҳои ҷомеаи суннатӣ ва қабилавӣ, ки бар бунёди фарҳанги суннатӣ ва қабилавӣ устувор мебошанд, монеи қонунгароӣ ва демократия мешаванд.

#### А Д А Б И Ё Т

1. Окобахшӣ, Алиакбар. Фарҳанги улуми сиёсӣ. – Теҳрон: Чопор, 1383.
2. Бадеъ, Бартарон. Тавсеаи сиёсӣ / Бадеъ, Бартарон; тарҷумаи Аҳмад Накибзода. – Теҳрон: Қомус, 1376.
3. Ризой, Сиддиқ. Занони Афғонистон: мушорикат ва тавсеа. – Кобул: Фарҳанг, 1389.
4. Рушаноӣ, Дастгир. Сиёсатварзии ақлонӣ ва ҳокимияти мардум. – Кобул: Парниён, 1389.
5. Сачҷодӣ, Абдулқаюм. Ҷомеашиносии сиёсии Афғонистон. – Қум: Нашри исломӣ, 1393.
6. Элвин, С.Э. Тағйири иҷтимоӣ ва тавсеа / С.Э. Элвин, тарҷумаи Маҳмуд Ҳабиби Мазохирӣ. – Теҳрон: Нашри мутолиоти роҳбурдӣ, 1388. Чопи чаҳорум.
7. Сайфзода, Хусайн. Назарияҳои мухталиф дар бораи роҳҳои гуногуни навсозӣ ва дигаргунии сиёсӣ. – Теҳрон: Қомус, 1375. Чопи сеюм.
8. Орифӣ, Ақрам. Тавсеаи сиёсӣ дар Афғонистон: мавонез ва ҷолишҳо. – Кобул: Интишороти маркази мутолиоти стратегияи Вазорати умури хориҷа, 1393. Чопи аввал.
9. Қивом, Сайидабдуллоӣ. Ҷолишҳои тавсеаи сиёсӣ. – Теҳрон: Қомус, 1388.
10. Мустафо Азқӣ ва Фуломризо Ғаффорӣ. Ҷомеашиносии тавсеа. – Теҳрон: Кайҳон, 1386.
11. Мансур, Абдулҳофиз. Мавонези тавсеаи сиёсӣ дар Афғонистон. – Кобул: Саид, 1392.

#### МАВОНЕЪ ВА ҶОЛИШҲОИ ТАВСЕАИ СИЁСИИ АФҒОНИСТОН

Афғонистон дар тӯли даҳаҳои гузашта чанд давраи ҷанги дохило ро таҷриба кардааст. Ин ҷангҳо сабаби аз миён рафтани ҳама манобеи инкишофи иқтисодӣ ва зерсохтҳо шудаанд. Ҷанг, оворагӣ, фасоди идорӣ ва мудохилои кишварҳои дур ва наздик дар Афғонистон таъи чанд даҳаи пасин амният, субот ва ҳукуматдорӣ хубро садама задааст. Дар қанори ин масъала, суннатҳои қабилавӣ ва қавмӣ ва нигоҳи ҳасонаи мардум ва нуҳбагони мо ба мақулаи тавсеа ва тавсеаи сиёсӣ, ки бештари онро як маъқулаи ғарбӣ ва воридоти майдонанд, боис шудааст, ки имкон таҳаққуқи он қор душвор менамояд. Баррасии тавсеаи сиёсӣ дар Афғонистон бисёр боаҳаммият аст, чун ин кишвар дар ним қарни ахир беш аз он ки ба истиқбол аз нақшаҳои навсозона шитофта бошад, ба ситеза ва рӯёруӣ бо он бархостааст. Рушди ифротгароии мазҳабӣ ва қавмӣ, истимрори ҷанг ва хушунат, тарди арзишҳои маданӣ ва адами истиқбол аз мушорикат, ки ҳама дар тазод бо арзишҳои тавсеаи сиёсӣ мебошанд, ниёз ба решаёбӣ дорад. Муҳимтарин ҷолиши фарорӯйи тавсеаи сиёсӣ дар Афғонистон адами мутолиоти дақиқ ва равшан аз тавсеаи сиёсӣ аст. Бидуни дарки тавсеаи сиёсӣ ба лиҳози назариявӣ як имкони таҳаққуқи он амалӣ нест. Бинобар ин, дар ин мақола авомил ва мавонези таъсиргузори фарорӯйи тавсеаи сиёсӣ дар Афғонистон баррасӣ шудаанд.

**Калидвожаҳо:** тавсеа, тавсеаи сиёсӣ, мавонез ва ҷолишҳо, фарҳанг, иқтисод, сиёсат ва Афғонистон.

#### ФАКТОРЫ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ АФГАНИСТАНА

За последние десятилетия Афганистан пережил несколько периодов гражданской войны. Эти войны уничтожили все источники экономического развития и инфраструктуры. Война, перемещение, коррупция привели к вмешательству дальних и ближних стран в Афганистане в течение следующих десятилетий и повлияли на безопасность, благое управление и стабильность. Наряду с этим, племенные и этнические традиции и враждебное отношение его народа и элиты к вопросу политического развития, которое они считают западным и привносимым рациональным, затрудняют это. Исследования политического развития в Афганистане очень важны, потому что за полвека страна стала более воинственной и противостоящей, чем она приняла планы модернизации. Рост религиозного и этнического экстремизма, продолжение войны и насилия, отказ от гражданских ценностей и непризнание участия, которое противоречит ценностям политического развития в Афганистане, - это отсутствие детальных исследований относительно политического развития страны. Это невозможно реализовать теоретически без понимания политического развития. Таким образом, в данной статье рассматриваются факторы и барьеры, влияющие на политическое развитие в Афганистане.

**Ключевые слова:** развитие, политическое развитие, препятствия и вызовы, культура, экономика, политика и Афганистан.

#### FACTORS AND PROBLEMS OF POLITICAL DEVELOPMENT OF AFGHANISTAN

Afghanistan has gone through several periods of civil war over the past decades. These wars have destroyed all sources of economic development and infrastructure. The war, displacement, corruption caused interventions of far and near countries in Afghanistan over the next decades and affected security, good governance and stability. Alongside this, tribal and ethnic traditions and the hostile view of its people and elites on the issue of political development, which they see as a western and imported rational, have made it difficult to do so. Studies of political development in Afghanistan are very important because the country has become more militant and confronted over the half century than it has embraced modernization plans. The rise of religious and ethnic extremism, the continuation of war and violence, the rejection of civil values, and the lack of acceptance of participation that all conflict with the values of political development in Afghanistan is the lack of detailed studies of political development. It is not possible to realize it theoretically without understanding political development. Thus, this article examines the factors and barriers affecting political development in Afghanistan.

**Key words:** Development, Political Development, Obstacles and Challenges, Culture, Economics, Politics and Afghanistan.

**Сведения об авторе:** *Абдулшабир Муслех* – Университет Кабул Исламской Республики Афганистан, преподаватель факультета права и политических наук. E-mail:[Shabeermosleh@gmail.com](mailto:Shabeermosleh@gmail.com). Телефон: **0708969057**

УДК: 32/321

## ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ВА НИЗОМИ БЮРОКРАТӢ

*Асламзода Некрӯз*  
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Масъалаҳои инкишофи давлат ва ташаккули системаи идоракунии давлатӣ зиёду мухталифанд. Аз як тараф фановариҳои илмию техникӣ ҷаҳони муосирро хосияти пешқадам бахшидаанд, аз тарафи дигар, онро ба майдони бархӯрди ғояҳо, ки боиси номукамал шакл гирифтани низоми маъмурию идорӣ мегардад, табдил додааст. Танзими раванди идоракунии давлатӣ барои давлатҳои муосир аҳамияти махсус дорад. Аз ин ҷост, ки давлатҳо баҳри баланд бардоштани иқтисодии инсонро зехнӣ кӯшишҳо ба харҷ дода, стратегияву барномаҳои рушд омода мекунанд ва пайи татбиқи онҳо ҷораҳои зарурӣ ва саривақтӣ меандешанд. Ҳанӯз **Низомулмулк зикр карда буд, ки «...дар кори идораи давлат одамони донишманд, кордону бомаҳорат ва содиқ фақат ғоида меоранду халос...»** [5, с. 44].

Дарки системаи идоракунии давлатӣ сода набуда, он маҷмӯи мураккаби таркиботи институтсионалии давлат мебошад. Унсурҳои меҳварии таркиботи онро бюрократия ташкил медиҳад.

Бюрократия навъи ҳокимияти идоравӣ мебошад, ки фаъолияти махсуси идорӣ хосияти асосӣ ва марказии онро ташкил менамояд. Он таҷассуми системаи идоракунии давлатиест, ки нақши асосиро маъмурияти такмилгашта анҷом медиҳад [2, с.182].

Ташаккули системаи бюрократӣ дар асоси ба эътибор гирифтани талаботу манфиатҳои омма ва манфиатҳои муҳими давлатӣ бояд заминагузори шавад. Шакли асосии бюрократияи мутамаддинро бояд солими ва самаранокии он ташкил диҳад. Бюрократҳо дар ин самт нақши асосиро ба сомон мерасонанд, ки аз таҷриба ва сатҳи ҷаҳонбинӣ маърифати идоракунии онҳо вобаста аст.

Барои Тоҷикистони муосир мутамаддингардонии бюрократия зарурати ҳатмӣ мебошад. Ишора ба ҷалб ва омода намудани мутахассисони соҳибкасб ба татбиқи ҳадафҳои давлатӣ дар ростои автоматикунӣ ва муосиркунӣ системаи идоракунии давлатӣ аҳамиятнок аст. Бюрократияи солим ниҳоди муҳимтарини идораи корҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ эътироф шудааст. Нерӯи пешбаранда ва муташаккили бюрократияро на нерӯҳои «муфлис», балки нерӯҳои «мухлис» ва «ҳолис» ташкил диҳанд. Пас захираи инсонии бюрократия бояд аз ҷиҳати иборат бошад?

Суханронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо соҳибкоруни сармоягузори кишвар дар соли қорӣ далели он аст, ки танҳо таҳаввулот дар системаҳои идоракунии ва умуман дар таркиби идоракунии муносибатҳои ҷамъиятӣ метавонад ба натиҷаҳои назаррас ва дилхоҳ оварда расонад. Махсусан, ишора кардан ба ҷалб ва таъин ба нерӯи ҷавон дар татбиқи барномаҳо ва амалӣ гардонидани мақсадҳои стратегии давлат диққатҷалкунанда аст. Пас саволе ба миён меояд, ки системаи идоракунии муосири Тоҷикистон бо ҷалби бюрократияи ҷавон метавонад самаранок ва солим бошад? Метавонад. Маълум аст, ки нерӯи асосии кишварро ҷавонон ташкил медиҳанд.

Барои самаранок ва мутамаддингардонии системаи идоракунии давлатӣ ва ҷалби бюрократияи ҷавон ҳолатҳои зерин бояд ба эътибор гирифта шаванд:

- доштани ҳисси ватандӯстӣ, ки дар вақти татбиқи ҳадафҳо на барои худ, балки барои манфиатҳои миллӣ андешанд ва фаъолият намоянд;
- дар таъмини иҷрои қарорҳои сиёсӣ ва иҷрову ба инобат гирифтани санадҳои гуногуни меъёрӣ қобилият ва маҳорати касбӣ дошта бошанд;
- ахлоқ ва сатҳи маърифати ҳуқуқию сиёсии комилро доро бошанд;
- қоидаҳои расман муқарраршударо ба эътибор гиранд ва риояи онҳоро таъмин созанд.

Дар шароити мураккаби инкишофи ҷомеаи муосир нақши системаи идоракунии давлатӣ назаррас аст. Сатҳи танзими муносибатҳо ва ташкили кор аз самаранокии он дарак медиҳад. Дар ҷомеаи муосир муфлис гардидани низоми идоракунии давлатӣ ба назар мерасад, ки он аз номуташаккилона ба роҳ мондани муносибатҳои идоракунии ва риоя накардани қоидаҳои бюрократияи комил ва самаранок алоқаманд аст. Он дар фаҳми

классикии мафҳум, ки аз таснифоти веберии бюрократия бармеояд дар зиддият қарор дошта, ба низоми ғайрилегалӣ ва легалию ратсионалӣ тақсим мегардад.

Давлати Тоҷикистон дар замони соҳибистиклолӣ кӯшишҳоро баҳри татбиқи роҳҳои самаранок гардонидани низоми идоракунии давлатӣ ба амал баровардааст. Ҳолати мазкур мазмуни қонунҳо, барномаҳо ва концепсияҳои рушди устуворро ташкил медиҳад. Дар саромати ташаккули системаи идоракунии давлатӣ Конститутсияи кишвар қарор дорад, ки он тавассути муқаррар намудани муносибатҳои меъёрӣ раванди ворид гардидан ба идоракунии давлатиро хосияти универсалӣ мебахшад. Шаҳрвандонро қарорати конституционист, ки ҳуқуқ доранд дар идоракунии давлатӣ ба таври баробар, бевосита ва ё ин ки тавассути намоёндагони хеш иштирок кунанд. Ин ҳолат ҳамаро фаро мегирад [3, м.27]. Аз ҷумла, қавонунро низ дар бар мегирад. Меъёрҳои барои ворид шудан ба низоми идоракунии институти хизмати давлатӣ, қонунҳо ва санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ аниқ месозанд. Мазмуни ин санадҳо асосан ба принципҳои муносири самараноки идоракунии давлатӣ мутобик гардонидани шудаанд, ки асоси онро дониш, касбияти баланд ва маърифати идоракунии ташкил медиҳанд. Қобилияти касбӣ ва сатҳи дурусти муносибатҳо бояд дар ворид шудани қавонун ба раванди идоракунии давлатӣ ба назар гирифта шаванд.

Системаи бюрократие, ки тамоми қавонунро фаро мегирад, агар маърифати идоракунии дар онҳо ташаккул ёфта бошад, метавонад ба нуқтаи инкишофи ниҳии худ расад. Асоси ташаккули системаи идоракунии давлатҳои муносири хирадгарой (ратсионализм) ташкил медиҳад. Маърифати идоракунии асоси он ба ҳисоб меравад.

Барои расидан ба муваффақияти ташаккул ва самаранок гардонидани системаи бюрократияи идоракунии Тоҷикистони муосир ба якҷанд ҷиҳат метавон диққат дод:

- шинохти тавонмандии фикрӣ (мағзҳо);
- интихоби ҳадафи асосии ҷалби қавонун дар раванди идоракунии давлатӣ;
- барномарезии фаъолияти қавонун;
- сатҳи ирода ва талоши қавонун баҳри рушди Тоҷикистони муосир;
- истифода аз донишҳои муосир баҳри муаррифии давлати Тоҷикистон дар арсаи минтақавӣ ва байналмилалӣ.

Системаи идоракунии давлатӣ ифодаи маҷмӯи мураккаби таркиботи институтсионалии давлат ва ҷомеаи муосир ба ҳисоб меравад. Масъалаи асосиро ташаккул ва таҳаввули системаи идоракунии Тоҷикистони муосир, таҳкими неруи институтсионалии давлат ташкил медиҳанд, ки он ба низоми самарабахши идоракунии давлатӣ алоқаманд аст. Баҳри самаранок гардонидани идоракунии давлатӣ барои Тоҷикистон бартарафкунии муваффақонаи мушкилоте, ки боиси ташаккули низоми бухрон мегарданд, ба ҳисоб меравад. Баланд бардоштани қобилияти зеҳнӣ ва маърифати идоракунии қавонун аҳамиятнок шуморида мешавад. Ханӯз, С.Айнӣ қайд карда буд, ки тартиби муайяни идораи ҳукумат ва тақмили донишу маърифат боиси мустаҳкам гардидани истиклоли сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва илмии кишвар мегардад [1, с.91].

Фароҳам овардани шароити инкишофи маърифати идоракунии ва ташаккули инкишофи қобилияти қавонун масъалаи муҳим шуморида мешавад. Ишораҳои ҳукумати кишвар барои беҳтар гардонидани сатҳи омодагии менечерони қавон дар соҳаҳои мухталифи инкишофи ҷомеа, махсусан идоракунии давлатӣ манфиатбор буда, баҳри ташаккули низоми самаранок водор месозад. Ин як навъ иқдомест, ки бо мураккаб гардидани вазъи сиёсӣ иқтисодӣ ва иҷтимоӣ фарҳангии ҷаҳон созор аст. Масъалаи асосии инкишофи системаи идоракунии Тоҷикистони муносири максималикунонии нишондодҳои мусбӣ рушди он ташкил медиҳад. Ин ҷиҳат ба ворид гардидани бюрократҳои ратсионалӣ ва хизматчиёни мусаллаҳ аз ҳисси ватандӯстиву меҳанпарастӣ, ки дар саромати концепсияи фаъолиятҳои ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳими давлати Тоҷикистон меистад, алоқаманд аст.

Мушкилоти системаи идоракунии муосир барои ҳама кишварҳо дар содир кардани амали идоракунии, даст задан ба ришвахӯрӣ, махсусан, фасоди идорӣ, протекционизм ва суиистифода аз мақом ва мансаби ишғолкарда мебошад. Ин масъалаи глобалиест, ки Тоҷикистонро низ фаро гирифтааст. Онро ҳам санадҳои ҳуқуқӣ байналхалқӣ ва ҳам санадҳои ҳуқуқии дохилӣ маҳкум кардаанд.

Авҷ гирифтани фасоди идорӣ ва суиистифодаи мансабӣ то ба аз даст додани рейтингҳои рушди Тоҷикистон ва ғайрисамаранок эътироф гардидани системаи идоракунии давлати Тоҷикистон оварда мерасонад. Ҷиҳати муҳимаш боҳти манфиатҳои миллӣ, ки ормон ва орзуи халқи кишвар дар он нухуфта аст. Масъалаи суиистифодаи молиявӣ аз ишғоли мансаб ханӯз дар назди мутафаккири тоҷик Низомулмулк аҳамиятнок буд. Давлат тавоно намегардад, агар аз хазина ба ноҳақ бардоранд. «... ба ҳар ноҳия ва шаҳр

ноибе бифиристан, кӯтоҳдасту (шахсе, ки аз гирифтани ришва дар вақти адои масъулияти давлатӣ ҳазар мекунад) муътамад бошад, то эшон амволро муҳофизат мекунанд ... » [5,с.54].

Мубориза баҳри коҳиш додани сатҳи содиршавии чунин амалҳо метавонад аз маърифати идоракунии вобастагӣ дошта бошад. Баҳри ташаккули маърифати идоракунии метавон аз унсурҳо, принципҳо ва арзишҳои фарҳангӣ истифода намуд. Аз нигоҳи ахлоқӣ - порахурӣ ҳамчун бадахлоқӣ доништа шуда, маҳкум мешавад.

Дар омода кардани мутахассисони ҷавон дар соҳаи идоракунии давлатӣ масъалаҳои истилоҳии «ҳуқуқ ва ахлоқ», «сиёсат ва ахлоқ», «волоияти қонун», «адолатнокӣ ва хайрият», «манфиатҳои миллӣ» мавриди назари дақиқ қарор мегиранд. Муқаррароти сиёсӣ ҳуқуқӣ ва эътибори шаҳрвандист, ки «Худуди Тоҷикистон тақсимнашаванда ва ҷудонопазир аст...» [4,м.7]. Ҷавонони кишварро зарур аст, ки барои Тоҷикистон фикру амал намуданро мақсади асосии худ қарор диҳанд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ишора бар он карда буд, ки «...Ҳадафи сиёсати давлатии мо дар баҳши ҷавонон тарбияи кадрҳо, мутахассисони донишманду соҳибмаърифат, насли дорои ҷаҳонбинии васеъ ва ҳислатҳои ватандӯсту ватанпарастӣ мебошад...» [6].

Тавсифоти ҳуқуқии давлати Тоҷикистон, ки онро ҷомеаи демократӣ, ҳуқуқбунёд ва иҷтимоӣ нишон додааст, системаи идоракунии бояд бо дарназардошти принципҳои муосир ҳосияти сиёсӣ – амалӣ пайдо кунад. Махсусан, ишораи «Ҳадафи тақмили ҳуқуқии низомии идоракунии давлатӣ амалисозии самаранокӣ вазифаҳои давлат ва пешниҳоди хизматрасониҳои босифати давлатӣ ҷиҳати таъмини рушди иҷтимоӣ иқтисодии бомуваффақияти кишвар махсуб меёбад» [6], аз ҳамин ҷо бармеояд.

Ҳамин тавр, барои Тоҷикистони муосир ташаккули системаи нави идоракунии ва муайян намудани хусусиятҳои тақмилу ташаккули он аҳамияти муҳим дорад. Он дар асосҳои махсус ташкил ёфтааст. Мавриди зикр аст, ки дар ташаккули системаи идоракунии давлатӣ таҳия ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти бузурги назариявӣ ва амалию сиёсиро касб намудааст. Дар он асосҳои системаи идоракунии давлатӣ инъикоси арзишӣ ва меъёри хешро пайдо намудаанд. Дар ибтидо асосҳои сохтори конституционии Тоҷикистон мавриди тавачҷуҳ қарор мегиранд. Диққати асосӣ ба моҳияти Давлати Тоҷикистон, ба ҳосиятҳои асосӣ - соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва унитаризми он дода мешавад. Тоҷикистон мақсади бунёди ҷомеаи иҷтимоиро ба миён гузоштааст. Таҷзияи ҳокимият, ки асоси ташаккули низомии самаранок ва мутамаддини идоракунии давлатӣ мешавад, ба таври васеъ ифодаи ҳуқуқии худро ёфтааст.

Низомии идоракунии давлатӣ, ки бар меъёрҳои Қонуни асосӣ таъин менамояд, собит месозад, ки бюрократия дар маънои мусбати истилоҳ, яъне бюрократия ҳамчун унсурҳои марказии идоракунии дар раванди муваффақгардӣ саҳми асосӣ пайдо менамояд. Маҳз машинаи бюрократӣ воситаи асосии назорати низом баромад менамояд ва актҳои дигари сиёсати давлатиро водор менамояд, ки дар доираи қоидаҳо ва меъёрҳои эътирофшуда фаъолият намоянд.

#### АДАБИЁТ

1. С. Айнӣ. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. Куллийёт. -Душанбе: Матбуот, 2005. -Ҷ. 14. -С. 91.
2. Зокиров Г.Н. Донишномаи сиёсӣ / Г. Н. Зокиров. -Душанбе: «Андалеб-Р», 2015. -Ҷилди 1. -С. 182.
3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Моддаи 27 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/ru/taxonomy/term/5/112> (санаи мурочиат: 02. 11. 2018 с.).
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Моддаи 7 [манбаи электронӣ] URL: <http://www.president.tj/ru/taxonomy/term/5/112> (санаи мурочиат: 02. 11. 2018 с.).
5. Низомулмулк. Сиёсатнома. - Душанбе: Адиб, 1989. -С. 54. (200 с.)
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [манбаи электронӣ] URL: [http://investcom.tj/uploads/strateg\\_2030.pdf](http://investcom.tj/uploads/strateg_2030.pdf) (санаи мурочиат: 02. 11. 2018 с.)

#### ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТӢ ВА НИЗОМИ БЮРОКРАТӢ

Мақола ба масъалаҳои муҳим ва зарурии инқишофи Тоҷикистони муосир, инқишофи системаи идоракунии давлатӣ ва зарурати он, махсусгардонии касбияти ҷавонон дар раванди идоракунии давлатӣ баҳшида шудааст. Моҳияти аслиро дарки ҳолати кунунии инқишофи муносибатҳо ва равандҳои идоракунии, тарзи нави муносибатҳо бо системаи идоракунии давлатӣ ташкил медиҳад. Барои Тоҷикистони муосир мутамаддингардонии бюрократия зарурати ҳатмӣ мебошад. Ишора ба ҷалб ва омода намудани мутахассисони соҳибкасб ба татбиқи ҳадафҳои давлатӣ дар ростои автоматикунӣ ва муосиркунӣ системаи идоракунии давлатӣ аҳамиятнок аст. Бюрократияи солим ниҳоди муҳимтарини идораи қорҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ эътироф карда шудааст.

**Калидвожаҳо:** идоракунии, системаи идоракунии давлатӣ, бюрократия, ҷавонон, стратегияҳо ва барномаҳои давлатӣ, маърифати идоракунии.

## ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ И БЮРОКРАТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

Статья посвящена наиболее важным вопросам развития современного Таджикистана, необходимости развития системы государственного управления, подготовке молодых специалистов в системе государственного управления. Основная цель понимания реального состояния развития отношений и процессов управления как нового подхода к пониманию системы государственного управления. Для современного Таджикистана бюрократия представляется как институт высокого качества в системе государственного управления и особенно легитимный характер бюрократии должен быть сформирован. Целью является привлечение и подготовка высококвалифицированных специалистов для реализации государственных целей в области автоматизации и модернизации системы государственного управления. Здоровая бюрократия призвана быть самым важным фактором в управлении государственными и общественными делами.

**Ключевые слова:** управление, система государственного управления, бюрократия, молодежь, правительственные стратегии и программы, управленческое знание.

## PUBLIC ADMINISTRATION AND BUREAUCRATIC SYSTEM

The article is devoted to the most important issues of development of modern Tajikistan, the need for the development of the public administration system, the training of young specialists in the public administration system. The main essence is the understanding of the real state of development of relations and management processes as a new approach to understanding the system of public administration. For modern Tajikistan, the bureaucracy should have as an institution of high quality in the system of state administration, and especially the nature of the legitimacy of the bureaucracy should be formed. The goal is to attract and train highly qualified specialists for the implementation of government goals in the field of automation and modernization of the public administration system. Healthy bureaucracy is recognized as the most important factor in the management of state and public affairs.

**Key words:** management, public administration system, bureaucracy, youth, government strategies and programs, managerial knowledge

**Сведения об авторе:** *Асламзода Некруз* – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры политологии философского факультета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 900-27-47-87. E-mail: [nekruz-9191@inbox.ru](mailto:nekruz-9191@inbox.ru)

**Information about the author:** *Aslamzoda Nekruz* – Tajik National University, applicant of the Department of Political Science of the Faculty of Philosophy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki avenue, 17

УДК: 327(470-575)

## МАНФИАТҲОИ СТРАТЕГИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РУСИЯ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ: ДИРӢЗ ВА ИМРӢЗ

*Муродов С.А., Гадоев М.М.*

**Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳукуки ба номи А.М. Баҳоваддинови АИ ҶТ**

Аз солҳои 30-юми асри XIX Россия ба омӯхтани ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро таваҷҷуҳ зоҳир намуд. Дар солҳои 30-40-ум ташрифи олимон, сайёҳон, арбобон ва сафоратҳои рус ба Бухоро зиёд шуд. Амири Бухоро, Амир Насруллоҳ Русияро ҷонибдорӣ мекард. Аз соли 1830 то соли 1841 ӯ ба Русия чор маротиба сафорат фиристод [1, с.101].

Ҳукумати подшоҳии рус саъй менамуд, ки бо роҳи иқтисодӣ ва дипломатӣ мавқеи худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам карда, нуфузи ҳукмфармои худро дар Бухоро, Хева ва Қўқанд пойдор гардонад. Дар охири солҳои чилум ва ибтидои солҳои панҷоҳуми асри XIX қўшишҳои Британия дар роҳи вусъат додани тичорат ва дасисаҳои сиёсии он Петербургро ба ташвиш андохта, хавфи ҷиддии аз даст рафтани бозори Мовароуннаҳр барои молҳои рус ва дар ҳудуди ҷанубии Россия устувор гардидани мавқеи ҳарифони хатарнокро ба вучуд овард. Аз ҳамин сабаб ҳукумати подшоҳӣ барои инкишофи минбаъдаи муносибатҳо бо давлатҳои хонигарии Мовароуннаҳр ҳаракат намуда, ба ҳулосае омад, ки барои расидан ба мақсадҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ дар Мовароуннаҳр бояд қувваҳои мусаллахро низ ба кор барад. Ин ният аз он сабаб ҳам қувват мегирифт, ки пас аз ҷанги Қрим нисбат ба давлатҳои тараққикардаи аврупоӣ заифтар будани Россияи подшоҳӣ аён гардид ва Мовароуннаҳр ҳамчун бозори каму беш замонадори молҳои саноатии рус дар пеши назари доираҳои ҳукмрон ва соҳибқорони мамлакат аҳаммияти махсусе пайдо намуд.

Бо гузаронидани амалиётҳои ҳарбӣ дар зарфи солҳои 1864–1868 ду давлати Мовароуннаҳр -хонигарии Хуқанд ва Аморати Бухоро ба мағлубият дучор гардида, амалан вассали Россияи подшоҳӣ гардиданд. Ҳукумати подшоҳӣ барои идора кардани қисмати ишғолшудаи Мовароуннаҳр дар соли 1867 бо фаро гирифтани вилоятҳои Сирдарё ва Ҳафтрӯд генерал-губернатории Туркистонро таъсис намуд [2, с.142].

Дар аввали соли 1873 доираҳои ҳукмрони кишвари салтанатии Англия ва Россияи подшоҳӣ аз ҳисоби манфиатҳои мардуми Осии Миёна хомӯшона чунин мувофиқате



хосил карданд, ки тибқи он мебоист дар Хева протекторати Россия ва дар Афғонистон протекторати Англия барқарор мегардид.

Пас аз он ки дар миёни давлатҳои Британия ва Россия нисбати тақсими доираи нуфуз созиш ба амал омад, ҳуҷуми кӯшуни подшоҳӣ ба Хева шурӯъ шуд. Асли мақсади ин ҳаракат ҳамон саъю кӯшиши доираҳои ҳукмрони империяи Россия дар роҳи васеъ кардани бозори фуруш ва ба даст даровардани манбаъҳои нави маводи хом буд. Дар як муддати кӯтоҳ ин минтақаи Осиёи Марказӣ низ тобеи Россияи подшоҳӣ гардид. Амалан баъд аз имзои шартномаи Зирабулоқ дар санаи 23 июни соли 1868 Осиёи Миёна тобеи Россияи подшоҳӣ гардид. Аз тарафи дигар, рақобати Россияи подшоҳӣ бо Англия дар Осиёи Марказӣ шиддат меёфт [3,с.72].

Охири муаммои рақобати байни Англия ва Россия дар асри XIX, ҳалли «масъалаи Помир» буд. Баҳори соли 1895 комиссияи дучонибаи англису рус сарҳади охири китъаи сарзамини Осиёи Марказиро ба таври дақиқ муайян намуд [4,с.100].

Ҳамин тавр, ҳукумати подшоҳӣ дар ин давра танҳо бо назардошти манфиатҳои Россия амал намуда, бозии геополитикие бурд, ки ба манфиатҳои аҳолии Осиёи Марказӣ, махсусан тоҷикон ҷавобгӯ набуд. Ба иддаи коршиносон ин «Бозии бузург», аз тарафи давлатҳои абарқурати аврупоӣ, бахусус Бритониёи Кабир ва Русия оғоз ёфта, баъдан абарқудратҳои ҷаҳонӣ - ИМА ва Шӯравӣ дар асри XX ба усули нав идома доданд. Бозингарон кӯшиши зиёде барои таъсири нуфузи хешро дар ин сарзамини васеъ гардонидан ва сарватҳои маънавӣ ва моддӣ онро соҳиб шудан ба роҳ андохта буданд. Вале, ҷуноне мебинем, агарчи ин бозиҳо бо ба имзо расидани созишнома дар бораи муқаррар намудани давлати «буферӣ»-ё миёни Империяи Бритониё, Русия ва Афғонистон «Хатти Дюранд» (соли 1893) ва сарҳад байни Русия ва Бритониё аз байни дарёи Панҷ (соли 1895) ба охир нарасид ва бозӣ идома дорад [5,с.88]. Ин ҳарду тақсими марзӣ то кунун ҳамчун масъалаи баҳсноку таърихан то охир эътирофнагардида ва танзимнашуда боқӣ мондаанд.

Бо аз байн рафтани давлати муктадири ИҶШС, дар солҳои 90-уми асри гузашта, кишварҳои гуногуни ҷаҳон ба кишварҳои тозаистиклоли Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ба ҷумҳурии Тоҷикистон таваҷҷуҳ зоҳир карданд. Қабл аз ҳама, ин кишварҳо, ки ба бӯҳрони иқтисодии давраи гузариш дучор шуда буданд, ҷун бозори нав метавонистанд хизмат кунанд. Сониян, дорои захираҳои фаровони обӣ будани ин кишварҳо имконият медиҳад, ки барқи арзон истеҳсол шуда, як қисми он ба ин кишварҳо интиқол дода шавад.

Россия баъд аз барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ сиёсати ғарбгароёнаро пеша карда, ба давлатҳои собиқ ИҶШС аз ҷумла Осиёи Марказӣ диққат наметод. Ҷунин раванд дар тамоми давраи ҳукмронии аввалин Президенти Федератсияи Россия Б. Елсин давом намуд. Тағйироти манбаъда дар ин минтақа рӯйдода Россияро водор сохт, ки ба Осиёи Марказӣ рӯй орад. Махсусан, вақте ки В.Путин ва ҳамсафони вай соҳиби ҳокимияти Кремл гардиданд, идеяҳои муттаҳидсозии давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ зиёд шуданд. Ҳамакун дар фарқият аз 10-12 соли пеш равобит дар асоси сабабу ҳадафҳои куллан дигар муайян гашта истодааст [6,с.75].

Барои аҳаммияти муҳим пайдо кардани ин минтақа дар сиёсати хориҷӣ ва ҳарбии Россия дар шароити муосир як қатор омилҳо мавҷуданд:

Якум, аҳаммияти геостратегии Осиёи Марказӣ барои Россия ба хотири нақши муҳим ва дарозмуддат доштани дар соҳаи амнияти миллӣ, хеле хоса гардидааст. Агар, аз як тараф, мамлакатҳои Осиёи Марказӣ – аъзоёни СААД амнияти сарҳадҳои ҷанубии Федератсияи Россияро таъмин намоянд, аз тарафи дигар, дар минтақа зиддиятҳо тезутунд гардиданд, ки онро барои расидан ба ҳокимият чи иттиҳодияҳои миллӣ - сиёсӣ ва гурӯҳҳо ва чи қувваҳои хориҷӣ истифода мекунанд [7,с.68].

Дуюм, дар минтақа паҳнгардии фундаментализм ва экстримизми исломӣ давом дорад, ки аз хориҷ ворид гардидаанд.

Сеюм, байни баъзе мамлакатҳои минтақа мочароҳои худудӣ - этникӣ давом доранд, ҳамчунин нисбатан заифии ҳарбии давлатҳои минтақа ва хусусиятҳои хоси мавқеи ҷуғрофӣ минтақаро зерин хавфи қувваҳои террористӣ аз давлатҳои ҳамсоя ва долони транзитии маводи муҳаддир аз Афғонистон ба Россия ва баъдан ба Аврупо қарор медиҳад. Бинобар ин, Осиёи Марказӣ пешоҳанги муҳиме барои мубориза бар зидди ин таҳдидҳо ба манфиатҳои миллии Россия мебошад.

Чорум, дар таъмини амнияти ҳарбии Россия худуди ҷумҳуриҳои, ки ҷойи васли се сахнаи амалиётҳои ҳарбӣ - Аврупо, Шарқи Наздик ва Шарқи дур мебошад ва дар он ҳамчунин як қатор объектҳои ҳарбӣ - стратегии Рус мавҷуданд, нақши муҳим дорад. Барои манфиатҳои миллии Россия дар минтақа космодроми Байконур дар Қазоқистон, маҷмааи Окно дар Тоҷикистон ва як қатор пойгоҳҳои озмоишӣ истифода мегарданд. Ба

гайр аз субот ва амният дар сарҳадҳои чанубӣ, манфиатҳои миллии Россия ҳамчунин дар фазои ягонаи мудофиаи минтақаи Авруосиё зоҳир мегардад.

Панҷум, дар робита бо геоиқтисодиёт ашёи хоми минтақа чи ба иқтисодиёт ва чи ба амалисозии стратегияи энергетикаи Россия хеле муҳим мебошад. Барои амалӣ намудани ин стратегия Москва оиди аз хатар эмин доштани кубурҳои нафту гази самтҳои ғарбу шарқ чораҳои муҳим меандешад. Амалӣ намудани ин стратегия ба Россия имкон медиҳад, ки дар ҳолати тезутунд шудани муносибатҳо байни Москва ва Вашингтон ё Брюссел аз таҳдид ва муҷозоти онҳо раҳо ёбад, баргараии худро дар интиқоли захираҳои энергетикаи давлатҳои Осиёи Марказӣ ба самти ғарб нигоҳ дорад.

Шашум, Осиёи Марказӣ яке аз минтақаҳои ягона, ки манфиатҳои давлатҳои бузург, ба мисли Чин, ИМА, давлатҳои Иттиҳоди Аврупо, Ҳиндустон, Эрон ва ғайраро муаррифӣ менамояд. Давлатҳои Ғарб, ки дар вақташ кӯшишҳои дипломатӣ ва масрафҳои молиявӣ намуда буданд, то ба ҳудуди Иттиҳоди Шӯравӣ, махсусан Осиёи Марказӣ, ки аз гази нафту бой аст ворид шаванд, ният надоранд бе мубориза мавқеаҳои соҳибшудаашонро ба Москваю Пекин гузашт кунанд. Дар оянда низ Вашингтон ва Брюссел бо Остона, Тошканд ва Ашқобод барои интиқоли самти ғарбгарой ҳамкориро хоҳанд кард.

Ҳафтум, муҳофизат ва ҳимояи ҳуқуқҳои русҳое, ки дар Осиёи Марказӣ зиндагонӣ мекунанд. Россия манфиатдор аст, ки ҳуқуқҳои ақаллияти русҳоро дар тамоми минтақа ҳифз намояд. Воқеаҳои охир дар Украина ва масъалаи забони давлатии мамлакатҳои Осиёи Марказӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки Россия дар ҳимояи ақаллиятҳои русзабон устувор аст.

Ҳамин тавр, манфиатҳои геополитикаи Россия дар Осиёи Марказиро метавон ҳамчун манфиатҳои бевоситаи амнияти миллии ва суботи иқтисодии мамлакат маънидод намуд. Ин мавқеа дар Консепсияи сиёсати хориҷии Россия аз соли 2008 инъикоси худро ёфтааст [8,с.88].

Россия ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳоло дар давраи махсуси рушди инкишоф ва дигаргуниҳои кулӣ қарор доранд. Ин, пеш аз ҳама, дар муносибатҳои тарафайн дар ҷабҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ таҷассум меёбад. Россия манфиатдор аст, ки давлатҳои Осиёи Марказиро дар фазои ягонаи иқтисодии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил нигоҳ дорад. Бояд, қайд намуд, ки давлатҳои Осиёи Марказӣ, ки солҳои 90-уми асри XX дар сиёсати хориҷӣ бештар ба ИМА ва давлатҳои Ғарб баргарӣ медоданд, баъд аз воқеаи Андичон ва инқилобҳои рангаи Қирғизистон самти сиёсати хориҷашонро ҷониби Россия намуданд. Масалан, Қазоқистон таҳсилаи шаҳрвандонашро дар ИМА зерӣ назорати ҷиддӣ гирифт. Ин буд, ки аллакай аз ибтидои асри XXI оғоз намуда, ҳамгироӣ зерӣ нуфузи Федератсияи Россия қувват гирифт [9,с.152].

Манфиатҳои сиёсии Россия дар минтақаи Осиёи Марказӣ на ҳама вақт бо манфиатҳои иқтисодии доираҳои тичоратии Россия мувофиқ меоянд. Ҳузури сиёсӣ дар минтақа масрафи назарраси моддиро талаб менамояд.

Бояд дар назар дошт, ки муносибати байни Россия ва баъзе давлатҳои Осиёи Марказӣ вобаста ба хусусият, талабот ва кӯшишҳои ҳар яке аз онҳо як хел созон наёфтаанд. Чунончи, Ўзбекистон ба ҷуз аз кишварҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил фақат ба Афғонистон сарҳад дорад, Тоҷикистон бошад, бо давлатҳои Афғонистон ва Хитой ҳамсарҳад аст, Туркменистон бо Эрон сарҳади тӯлонӣ дорад ва Қирғизистон бо Хитой ҳамхудуд аст. Барои Ўзбекистон масъалаи яққоя бо Россия муҳофизат кардани сарҳади берунаи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ба миён намеояд [10,с.113].

Дар ин миён як ҳулосабарорие аз қанор аст, ки "симои ҳаматарафаи" Россияро бидуни вобастагӣ ба хусусияти кишвар ба шакл медарорад. Масалан, дар аксари давлатҳои минтақа на танҳо табақаи болоии ҷомеа, балки қисми зиёди шаҳрвандони одӣ низ сиёсати Москва, чун яке аз асоситарин "манбаъҳои захиравӣ" баҳогузори мекунанд. Пеш аз ҳама, сиёсати Россияро аз нуқтаи назари кумакҳои иқтисодӣ ба баррасӣ мегиранд: шурӯъ аз дастраскунии қарзҳо то ба ҳамкориро дар доираи лоиҳаҳои интегратсионӣ чун Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё ва Иттиҳоди гумрукӣ. Аммо ин тартиботи ҷалбкунанда, аллакай ба таври қофӣ устувор ба назар намерасад.

Россия бештар, чун кишваре тасаввур мегардад, ки он ҷо муҳоҷирон аз Осиёи Марказӣ ҷойи қор меёбанд ва имкони таъмини оилаи худро ба даст меоранд. Мувофиқи "Ҳисобот оид ба муҳоҷирати байналмилалӣ дар соли 2016", ки қоршиносони Созмони иқтисодии ҳамкорӣ ва рушд таҳия кардаанд, теъдоди муҳоҷирони қорӣ муваққатӣ дар Россия назар ба ИМА ду баробар зиёдтар аст. Илова бар ин, тайи ҳашт соли ахир дар муқоиса бо дигар миллатҳо ба Россия бештар қирғизҳо, ўзбекҳо ва тоҷикон ба ҷустуҷӯи қор омадаанд.

Дар воқеъ, муносибат бо Россия дар Қазоқистон, Қирғизистон ва Тоҷикистон ба фарқ аз дигар кишварҳои минтақа мусбат аст. Бино ба пажӯҳиши "Мизони интегратсионӣ", ки аз сӯйи Бонки Рушди Аврусиёи анҷом шуд, мувофиқи ҳамаи пурсишҳои афкори ҷомеа, сатҳи ҷонибдорӣи лоиҳаҳои барои вусъати ҳамкорӣҳо бо Москва нигаронидашуда (пеш аз ҳама, дар доираи Иттиҳоди гумрукӣ) дар Қазоқистон 80%, дар Тоҷикистон 76% ва дар Қирғизистон 67%-ро дар бар мегирад. Мутаносибан, дар Ўзбекистон низ қисмати бештари аҳоли амалишавии лоиҳаҳои интегратсионӣ бо Россияро ҷонибдорӣ мекунад, лекин ин нишондиҳандаҳо бо мавқеи расмӣ элитаҳои сиёсии ин кишвар мувофиқат намекунад.

Ҳамин тариқ, Осиёи Марказӣ ҳамчун минтақаи дорои иқтисодӣ бузурги ашёи ҳом, сарғаҳи таъмини амнияти сарҳадҳои ҷанубии Россия ва мубориза бо экстремизм, терроризм ва гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, дар сиёсати хориҷии Федератсияи Россияро мавқеи хоссаро касб мекунад.

#### АДАБИЁТ

1. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России / Б.И. Искандаров. – Сталинабад, 1960.
2. Присоединение Средней Азии к России (сборник документов). - М., 1960.
3. Сумароков Л.И. История российской пограничной охраны на Тянь-Шане и Памире. (Серия: Россия и русские в Центральной Азии) / Л.И. Сумароков. – Бишкек, 2006.
4. Искандаров Б.И. Восточная Бухара и Памир в период присоединения Средней Азии к России / Б.И. Искандаров. – Сталинабад, 1960.
5. Южный фланг СНГ. Центральная Азия-Каспий-Кавказ: Энергетика и политика. -М., 2005.
6. Jonson L. Vladimir Putin and Central Asia: the Shaping of Russian Foreign Policy / L. Jonson. - London: Tauris, 2004.
7. Жуков С.В. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира / С.В. Жуков, О.Б. Резникова. – М., 2001.
8. Малышева Д.Б. Центральноазиатский узел мировой политики / Д.Б. Малышева. – М., 2010 [электронный ресурс]. <http://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2010/10009.pdf>.
9. Постсоветская Центральная Азия: потери и обретения. – М., 1998.
10. Таксубаев А. Россия и Центральная Азия / А. Таксубаев // Международная жизнь. -1999. -№3.

#### МАНФИАТҲОИ СТРАТЕГИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РУСИЯ ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ: ДИРӢЗ ВА ИМРӢЗ

Дар мақола кӯшиш намудаанд, то манфиатҳои стратегии Федератсияи Русияро дар минтақаи Осиёи Марказӣ нишон диҳанд. Муаллифон манфиатҳои стратегии Россияро дар минтақа бо интиқод ба сарчашмаҳои таърихӣ ва муосир мавриди баррасӣ қарор додаанд. Муайян карда шудааст, ки манфиатҳои стратегии Россия дар минтақаи Осиёи Марказӣ гуногунсамтанд. Муқаррар гардидааст, ки самтҳои муҳимтарини манфиатҳои стратегии Россия дар минтақа ин мавқеи геостратегии Осиёи Марказӣ, геоиқтисодӣ ва ашёи ҳоми минтақа, таъмини амнияти марзҳои ҷанубии ҳуди Россия, ҳимояи ҳуд ва минтақа аз паҳншавии фундаментализм ва экстремизми исломӣ, ҳалли ихтилофҳои марзӣ ва этникии минтақа, муҳофизат ва ҳимояи ҳуқуқҳои руссҳо, ки дар Осиёи Марказӣ зиндагонӣ мекунад, мебошанд. Хулоса карда шудааст, ки ҳамкорӣҳои Русия бо тамоми кишварҳои минтақа яқин набуда, мувофиқ ба ҳусусият, талабот ва кӯшишҳои ҳар яке аз онҳо асос ёфтаанд.

**Калидвожаҳо:** Осиёи Марказӣ, манфиатҳои геополитикӣ, геополитика, абарқудратҳо, геостратегия, геоиқтисод, фундаментализм, экстремизми исломӣ.

#### СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье авторы постарались показать стратегические интересы Российской Федерации в Центральноазиатском регионе. Авторы анализировали стратегические интересы России в регионе, опираясь на исторические и современные источники. Определено, что стратегические интересы России в Центральноазиатском регионе разнообразны. Установлено, что стратегическими интересами России в регионе являются геостратегическое положение Центральной Азии, геополитическая значимость региона, обеспечение безопасности южных границ самой России, защита от распада исламского фундаментализма и экстремизма, решение вопросов границ региона, защита прав россиян, проживающих в Центральной Азии. Заключение, что сотрудничество России со всеми странами региона не одинаково, оно основано на специфике спроса и устремления каждой из них.

**Ключевые слова:** Центральная Азия, геополитические интересы, геополитика, сверхдержавы, геостратегия, геэкономика, фундаментализм, исламский экстремизм.

#### STRATEGIC INTERESTS OF THE RUSSIAN FEDERATION IN CENTRAL ASIA: HISTORY AND MODERNITY

In the article, the authors tried to show the strategic interests of the Russian Federation in the Central Asian region. The authors analyzed the strategic interests of Russia in the region based on historical and modern sources. It is determined that Russia's strategic interests in the Central Asian region are diverse. It has been established that the strategic interests of Russia in the region are the geostrategic position of Central Asia, the region's geopolitical importance, ensuring the security of the southern borders of Russia's Soma, protection from the collapse of Islamic fundamentalism and extremism, solving the region's borders and protecting the rights of Russians living in Central Asia. It was concluded that the cooperation of Russia with all countries of the region is not the same, it is based on the specifics, demand and aspiration of each of them.

**Key words:** Central Asia, geopolitical interests, geopolitics, superpowers, geostrategy, geo-economics, fundamentalism, Islamic extremism.

**Сведения об авторах:** *Муродов Субхонджон Абдукодирович* – Институт философии, политологии и права им. А.Баховадинова Академии наук Республики Таджикистан, кандидат политических наук, старший научный сотрудник отдела политологии. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 33. E-mail: **Subhonm@mail.ru**. Телефон: (+992) 918-41-40-86

*Гадоев Мухаммадражаб Мирзомаликович* - Институт философии, политологии и права им. А.Баховадинова Академии наук Республики Таджикистан, магистрант. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 33. Телефон: **902-10-97-77; 93-811-97-77**

**Information about the author:** *Murodov Subkhondzhon Abdukodirevich* – Institute of Philosophy, Political Science and Law. A. Bakhovaddinova of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, Candidate of Political Sciences, senior researcher of the department of political science. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33  
*Gadoev Muhammadrajab Mirzomalikovich* - Institute of Philosophy, Political Science and Law named after A. Bakhovaddinova of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, undergraduate. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. Phone: **902-10-97-77; 93-811-97-77**

## МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

### ИКТИСОД - ЭКОНОМИКА

<i>Кодирзода Диловар Бахриддин, Бобохонзода Раджабали Хайрулло.</i> Внутренний рынок Республики Таджикистан: современное состояние и меры его защиты.....	5
<i>Мирсаидов А.Б., Турсунов Х.М.</i> К вопросу теорий таможенной системы.....	10
<i>Ибрагимов Х.Н., Калемуллоев М.В.</i> Основные направления статистического исследования дифференциации доходов населения Республики Таджикистан.....	18
<i>Ташматова М.Д., Аскари Саидаъзамхон.</i> Финансовая безопасность государства: сущность и современные угрозы.....	23
<i>Бобоева Р.М., Одинаев М.А., Табаров О.С.</i> Вопросы моделирования зависимости роста ВВП страны от состояния рынка труда.....	27
<i>Тюроев Дж.А.</i> Механизм обеспечения конкурентоспособности рекреационной системы региона.....	33
<i>Каюмова С.Р.</i> Внешнеэкономическая деятельность как основная составляющая валютной системы....	37
<i>Марупова Н.Ш.</i> Анализ системы социальной защиты населения Республики Таджикистан.....	41
<i>Шодиев Ф.Т., Ходжаев П.Д.</i> Экономическое содержание инновационного потенциала предприятий сферы транспортных услуг.....	47
<i>Джалилов Р.Р.</i> Экономическая трактовка понятия государственного сектора экономики.....	54
<i>Шарифзода Мумин Машокир, Пулатова У.С.</i> Механизм формирования издержек обращения в розничной торговле.....	58
<i>Султонова С.М.</i> Краткая характеристика пространственного развития Хатлонской области Республики Таджикистан.....	62
<i>Нажмудинов М.С.</i> Особенности развития лизинговых отношений в сельском хозяйстве Хатлонской области.....	65
<i>Худоёрров Ш.Х., Давлатзода К.К.</i> Основные направления совершенствования системы дистрибуции продовольственных товаров в Республике Таджикистан.....	69
<i>Холматов М.М.</i> Цифровая экономика телекоммуникаций Республики Таджикистан.....	74
<i>Асрорзода Убайдулло Саттор.</i> Барьеры на пути регионального экономического сотрудничества и способы их преодоления.....	83
<i>Муродова Д.И.</i> Динамика развития конкуренции в условиях пробки финансовых потоков кругооборота экономики.....	88
<i>Юнуси Махмадкамар, Шодибек Сафар, Гайбуллаев Б.Х.</i> Моделирование рынка трудовых ресурсов с учетом возрастного распределения.....	93
<i>Хусайнов М.Н.</i> Самаранокии рушди корхонаҳои коркардкунандаи кластери боғутокпарварӣ дар ноҳияҳои тобеи Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	100
<i>Тоҳирова Р.С.</i> Хуччатнигории аудит.....	106
<i>Қурбонов Ш.Я., Ёров Ҷ.Н., Иброҳимов И.Р.</i> Баррасӣ ва таҳлили нишондиҳандаҳои баҳодихии соҳаи сайёҳӣ ва танзими ҳаракати маҳсулоти сайёҳӣ.....	109
<i>Каримова М.Ш., Давлатшоев О.Х.</i> Устувории молиявии ташкилоти сугуртавӣ.....	114
<i>Майдева М.С., Имомназарова Т.А.</i> Муфлисшавӣ ва роҳҳои пешгирии он дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза.....	117
<i>Аҳмадов Ф.М.</i> Баҳодихии омории нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳоли ва хусусиятҳои ҳисоби шохиси рушди неруи инсонӣ дар шароити муносири Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	121
<i>Барфиев Қ.Х., Беков Ф.Ш.</i> Модели истифодабарии самараноки воситаҳои бучетӣ то давраи солҳои 2030.....	125
<i>Саидова Х.М., Ҳаитова Б.Ҳ.</i> Масъалаҳои назариявии омӯзиши хизматрасонии иҷтимоӣ ҳамчун	129

мафҳуми иқтисодӣ.....	
<b>Аишуров Нусрат, Аишуров М.Н.</b> Пардохтпазирӣ ҳамчун омили рушди ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	134
<b>Наҷмидинов А.М.</b> Таҳлили ҳолати муосири устувории иқтисодии истеҳсолоти хоҷагии қишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	139
<b>Шарипов Ф.З.</b> Хариди давлатӣ ҳамчун фишанги танзими давлатӣ ва нақши он дар таъмини рушди устувори иқтисодиёти миллий.....	143
<b>Ғафурзода Ҷонона Ғафур, Караева Д.Т.</b> Суғуртаи таваккалҳои ширкат ҳангоми амалигардонии фаъолияти берунииқтисодӣ.....	148
<b>Яъқуб Ҳ.</b> Вазъи муосир ва таҳкими фаъолияти соҳибқорӣ занон дар соҳаҳои камтарикқифтаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	151
<b>Юлчибекзода Меҳридин.</b> Беҳсозии механизми дастгирии давлатии соҳибқорӣ дар баҳши кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	157
<b>Қодирзода Диловар Баҳридин, Мирзозода МеҳридиниШамсуддин.</b> Воситаҳои танзими фуруши хизмат дар доираи низоми бисёрчанбаи савдо.....	161
<b>Ибодов Н.Ҳ., Ҳамдамзода Забиҳуллоҳи Раҳматулло, Аюбов Д.</b> Бозори сугурта ва нақши он дар рушди иқтисодиёти мамлакат.....	167
<b>Ҳабибуллоҳ Муманд, Бибизода Аминӣ, Ғуломфоруқ Ихтилвоқ.</b> Таҳқиқ ва тавсеаи саноиҳои дорусозии кишварҳои дар ҳоли тавсеа (мавриди мутолиаи кишвари Ҳиндустон).....	170
<b>Ҷазулаҳмад Бовар.</b> Сармояи иҷтимоӣ – асли меҳварии тавсеа.....	175
<b>Бадалова Б.А., Маликов И.А., Қурбонова Ф.К.</b> Мустақилияти озукавории соҳаи картошкапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	180
<b><u>ҲУҚУҚШИНОСӢ - ЮРИСПРУДЕНЦИЯ</u></b>	
<b>Глухов Е.А., Харитонов С.С.</b> Дефекты бюрократического управления: постановка проблемы и влияние на состояние законности.....	185
<b>Назаров А.К., Ямоқова З.Д.</b> Мафҳуми тавсифи криминалистии ҷиноятҳои коррупсионӣ ва коррупсия.....	189
<b>Сафарзода А.И., Шарипов Т.Ш.</b> Оид ба баъзе паҳлуҳои мафҳуми ҷабрдида дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи муҳофизатии ҷиноятӣ.....	193
<b>Абдураҳимзода Д.Р.</b> Асосҳои конституционии ҳуқуқ ба моликият ба манзили истиқоматӣ (дар мисоли шартномаи иштироки ҳиссагӣ дар соҳтмони манзили истиқоматӣ).....	198
<b>Муминзода Нозим Исмаилов.</b> Ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар ростои хизматрасониҳои пулакии таълимӣ.....	202
<b>Шабонов Ш.С.</b> Табиати ҳуқуқи роҳҳои автомобилгард ҳамчун объекти ҳуқуқ.....	205
<b>Сангов С.И.</b> Баъзе аз масъалаҳои байёна дар қонунгузорию граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон..	208
<b>Муҳаммад Ҳорун Стонекзай.</b> Табақабандии ҷароим дар ҳуқуқи Афғонистон.....	212
<b>Муҳаммад Ориф Ризоӣ, Амонуллоҳ Назирӣ.</b> Фанни таҳқиқи ҷиноӣ.....	217
<b>Рӯзбех Бехрӯз.</b> Баррасии ҳуқуқи нафақаи завҷа бо тавачҷуҳ ба қавонини Афғонистон.....	222
<b>Нурҷаҳон Юсуфзай.</b> Ҷиғунагии истирдоди мучримин аз назари шариати исломӣ ва қавонини вазъӣ.....	227
<b>Шопирай Байт.</b> Нигоҳи таърихӣ ба бархе аҳкоми фикҳӣ дар оини зардуштӣ.....	231
<b>Шикобо Бағрамвол.</b> Баррасии ҷойгоҳи занон дар қонуни қори Афғонистон.....	234
<b>Бобоева М.И., Нарзуллоева А.</b> Баъзе аз масоили ҳуқуқ ба ҳимоя ё ёрии адвокатӣ.....	240
<b>Мазарифов М.К.</b> Мазмуни муносибатҳои ҳуқуқи бонкӣ дар низоми муносибатҳои ҳуқуқӣ.....	243
<b>Ҳакимова М.А.</b> Савдои озмунӣ дар иқтисоди бозоргонӣ.....	247

<i>Аслозода Сорбон.</i> Хизматрасонии тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ чун намуди мустақили хизматрасонии пулакӣ.....	250
<i>Искандаров З.Х., Ҷалолов Ш.С.</i> Мафҳуми асосҳои фаъолияти адвокатӣ: ҷанбаҳои назариявӣ ва ҳуқуқӣ.....	253
<i>Амиров А.А.</i> Баъзе масъалаҳои амали қонуни ҷиноятӣ дар макон.....	256
<i>Азиззода Қудратулло Шералӣ.</i> Танзими ҳуқуқи фаъолияти соҳибқорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	261
<b><u>СИЁСАТШИНОСӢ - ПОЛИТОЛОГИЯ</u></b>	
<i>Сафарализода Х.Қ., Ашурзода Ҷ.Х.</i> Сиёсишавии дин ҳамчун омилҳои пайдоиши экстремизми динӣ ва таъсири он ба амнияти миллии кишвар.....	264
<i>Романова К.Э., Рыбкина О.С.</i> Системаи ҳудуддорӣ ва муниципалӣ дар Федератсияи Русия: ситӯраи коррупция ва формҳои борӣ ба он.....	271
<i>Мирзоев С.Т.</i> Афғанистан ва внашней политикед Республкаи Таджикистан.....	274
<i>Сафаров Л.Ш.</i> Образовани Таджикской Советской Социалистической Республкаи ва особенности развития избирательного процесса.....	279
<i>Бабаев К.</i> Социально-политические последствия присоединения Средней Азии к России и его влияние на формирование политического плюрализма во второй половине XIX – начале XX в.....	286
<i>Холов Х.К.</i> Тамоюлҳои асосӣ ва дурнамои рушди давлати муосири Тоҷикистон.....	293
<i>Назриев К.</i> Опозитсияи сиёсӣ ва асотирҳои сиёсӣ: асотир онд ба опозитсияи сиёсӣ.....	299
<i>Саидова Ф.С.</i> Риторикаи сиёсӣ ва мақоми он дар илмҳои ҷомеашиносӣ.....	303
<i>Норов Б.И.</i> Мубориза ба экстремизми динӣ - омилҳои асосии ҳамкории давлатҳои минтақаи Осиёи Марказӣ ба ИМА.....	307
<i>Абдуллабир Муслех.</i> Мавонӣ ва ҷолишҳои тавсеаи сиёсии Афғонистон.....	312
<i>Асламзода Некрӯз.</i> Идоракунии давлатӣ ва низомии бюрократӣ.....	317
<i>Муродов С.А., Гадоев М.М.</i> Манфиатҳои стратегии Федератсияи Русия дар Осиёи Марказӣ: дируз ва имрӯз.....	320

## ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

### Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал «Вестник Таджикского национального университета»

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Все поступающие в редакцию материалы проверяются на наличие заимствований из открытых источников (плагиат), проверка выполняется с помощью системы Antiplagiat. Статьи, содержащие элементы плагиата, автоматически снимаются с рассмотрения, а авторы лишаются возможности опубликовать свою работу в журнале.

#### **Требования к оформлению научных статей:**

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 12 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Шарипов Д.М.);
- название организации, в которой работает автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ]. Образец: [4, с.25]. То есть, литература №4 и страница 25;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 10 и не более 25 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы на трех языках (на таджикском, русском и английском языках) оформляется следующая информация: название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 25 строк, ключевые слова от 7 до 10 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, ученая степень, ученое звание (если имеются), название организации, в которой работает (авторы), должность автора (авторов) в данной организации, телефон, e-mail, а также почтовый адрес место работы автора).



**ВЕСТНИК  
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА  
Серия социально-экономических и общественных наук**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Выходит 10 раз в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания ([www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)).

---

**ВЕСТНИК  
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА  
Серия социально-экономических и общественных наук**

**2019. №6.**

Над номером работали:

Ответственный редактор: М.Ибодова  
Редактор серии экономических наук: Д.А.Назарова  
Редактор таджикского языка: Ш.Абдуллоева  
Редактор русского языка: О.Ашмарин  
Редактор английского языка: М.Асадова

**Издательский центр  
Таджикского национального университета  
по изданию научного журнала  
«Вестник Таджикского национального университета.  
Серия социально-экономических и общественных наук»:  
734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17.  
Сайт журнала: [www.vestnik-tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)  
E-mail: [vestnik-tnu@mail.ru](mailto:vestnik-tnu@mail.ru)  
Тел.: (+992 37) 227-74-41**

Отпечатано в типографии ТНУ  
734025, г.Душанбе, ул.Айни, 32.  
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.  
Тираж 200 экз. Уч. изд. л. 41,12, усл. п.л. 41,12.  
Подписано в печать 10.06.2019